

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС
Књ. LXXI
(2022)

INSTITUTE OF HISTORY

HISTORICAL REVIEW

Vol. LXXI
(2022)

Editorial board

Mihailo Vojvodić, Ivana Komatina, Aleksandar Krstić,
Jovanka Kalić, Bojana Miljković Katić, Angeliki Konstantakopoulou
(Greece), Tamás Körmendi (Hungary), Giuseppe Motta (Italy),
Konstantin Nikiforov (Russia), Hatice Oruç (Turkey),
Aleksandar Rastović, Srdjan Rudić, Ilija Todev (Bulgaria),
Lubomíra Havlíková (Czech Republic), Jovana Šaljić Ratković

Editor-in-chief

Aleksandar Rastović
Director of the Institute of History

BELGRADE

2022

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС

Књ. LXXI

(2022)

Редакциони одбор

Михаило Војводић, Ивана Коматина, Александар Крстић,
Јованка Калић, Бојана Миљковић Катић, Ангелики Константакопопулу
(Грчка), Тамаш Керменди (Мађарска), Ђузепе Мота (Италија),
Константин Никифоров (Русија), Хатице Оруч (Турска),
Александар Растовић, Срђан Рудић, Илија Тодев (Бугарска),
Љубомира Хавликова (Чешка), Јована Шалјић Ратковић

Одговорни уредник

Александар Растовић
директор Историјског института

БЕОГРАД

2022

**Текстови се достављају
Редакцији Историјског часописа на
istorinst@iib.ac.rs**

Contributions are submitted to
The Editorial Board of Historical Review at
istorinst@iib.ac.rs

Овај број *Историјског часописа*
штампан је уз финансијску помоћ
Министарства просвете, науке и технолошког развоја
Владе Републике Србије

САДРЖАЈ
CONTENTS

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ
ARTICLES

- Predrag Komatina**
**SOME QUESTIONS ABOUT THE BYZANTINE RULE
IN CROATIA IN THE LATE 10TH AND EARLY 11TH CENTURY** 11
Предраг Коматина
ПИТАЊА О ВИЗАНТИЈСКОЈ ВЛАДАВИНИ
У ХРВАТСКОЈ КРАЈЕМ X И ПОЧЕТКОМ XI ВЕКА
- Владета Петровић, Гордана Гаврић**
**ЦРКВЕ У СРПСКИМ СРЕДЊОВЕКОВНИМ УТВРЂЕЊИМА
И ГРАДСКИМ НАСЕЉИМА (XII-XV ВЕК):
ИЗАБРАНИ ПРИМЕРИ** 35
Vladeta Petrović, Gordana Gavrić
CHURCHES IN SERBIAN MEDIEVAL FORTIFICATIONS
AND URBAN SETTLEMENTS (12–15TH CENTURIES).
SELECTED EXAMPLES
- Filip Van Tricht**
**BEING BYZANTINE IN THE POST-1204 EMPIRE OF
CONSTANTINOPLE: CONTINUITY AND CHANGE
(POLITICS, GOVERNMENT, CHURCH AND RELIGION)** 65
Филип Ван Трихт
БИТИ ВИЗАНТИНАЦ У ЦАРСТВУ У ЦАРИГРАДУ НАКОН
1204. ГОДИНЕ: КОНТИНУИТЕТ И ПРОМЕНА
(ПОЛИТИКА, УПРАВА, ЦРКВА И РЕЛИГИЈА)
- Ивана Коматина**
О ГОДИНИ СМРТИ СВЕТОГ САВЕ СРПСКОГ 121
Ivana Komatina
ON THE YEAR OF DEATH OF SAINT SAVA OF SERBIA
- Милош Ивановић**
**ПОВЕЉЕ ВЕЛИКОГ ЧЕЛНИКА РАДИЧА –
ДИПЛОМАТИЧКА АНАЛИЗА** 149
Miloš Ivanović
THE CHARTERS OF GRAND ČELNIK RADIČ –
A DIPLOMATIC ANALYSIS

- Александра Фостиков**
ПРОТОИНДУСТРИЈАЛИЗАЦИЈА КРОЗ ПРИЗМУ
СРПСКЕ СРЕДЊОВЕКОВНЕ ПРОИЗВОДЊЕ 14. И 15. ВЕКА 179
Aleksandra Fostikov
PROTO-INDUSTRIALIZATION THROUGH THE PRISM OF SERBIAN
MEDIEVAL PRODUCTION OF THE 14TH AND 15TH CENTURIES
- Станоје Бојанин**
ТРОВАЊЕ ЂУРЂА БРАНКОВИЋА ТОКОМ ОПСАДЕ
СЕЛИМВРИЈЕ 1411. ГОДИНЕ У СВЕТЛУ
ПОЗНАВАЊА ОТРОВА У СРЕДЊОВЕКОВНОЈ СРБИЈИ 201
Stanoje Bojanin
POISONING OF GEORGE BRANKOVIĆ DURING THE SIEGE
OF SELYMBRIA IN 1411 IN LIGHT OF THE KNOWLEDGE OF
POISONS IN MEDIEVAL SERBIA
- Аранђел Смиљанић, Мила Поповић**
УЛОГА ЖЕНЕ У ДИПЛОМАТИЈИ.
ЛИЧНОСТ ТЕОДОРЕ ПАВЛОВИЋ КОСАЧА У СВЈЕТЛУ
ОДНОСА ПОРОДИЦА ПАВЛОВИЋА И КОСАЧА 233
Arandel Smiljanić, Mila Popović
THE ROLE OF WOMEN IN DIPLOMACY. PERSONALITY OF
THEODORA PAVLOVIĆ KOSAČA IN THE LIGHT OF THE
RELATIONS BETWEEN THE PAVLOVIĆ AND KOSAČE FAMILIES
- Срђан Катић**
ВИШЕГРАД У ЗЕМЉИ ПАВЛОВИЋА
И РАНОМ ПЕРИОДУ ОСМАНСКЕ ВЛАСТИ 259
Srdjan Katić
VIŠEGRAD IN THE LAND OF PAVLOVIĆS
AND THE EARLY PERIOD OF OTTOMAN RULE
- Жарко Илић**
РАЗГРАНИЧЕЊЕ КНЕЖЕВИНЕ СРБИЈЕ
И ОСМАНСКОГ ЦАРСТВА 1830-1834. 283
Žarko Ilić
DEMARCATIION BETWEEN THE PRINCIPALITY OF SERBIA
AND THE OTTOMAN EMPIRE 1830–1834
- Славенко Терзић**
ДУБРОВАЧКИ КНЕЗ МЕДО ПУЦИЋ (1821–1882).
ПОВОДОМ ДВЕСТОГОДИШЊИЦЕ РОЂЕЊА 331
Slavenko Terzić
DUBROVNIK COUNT MEDO PUCIĆ (1821–1882).
ON THE OCCASION OF THE 200TH BIRTH ANNIVERSARY

- Владимир Јовановић**
ЗЕМЉОДЕЛСКА ШКОЛА У ТОПЧИДЕРУ И ВИЗИЈА
ИЛИЈЕ ГАРАШАНИНА О ДРЖАВИ БЛАГОСТАЊА 345
 Vladimir Jovanović
 THE AGRICULTURAL SCHOOL IN TOPČIDER AND
 ILIJA GARAŠANIN'S VISION OF A WELFARE STATE
- Урош Татић**
ФРАНЦУСКИ КАПИТАЛ У ТРГОВИНИ И РУДАРСТВУ
КНЕЖЕВИНЕ СРБИЈЕ ОД 1858. ДО 1868. ГОДИНЕ 371
 Uroš Tatić
 FRENCH INVESTMENTS IN TRADE AND MINING
 OF THE PRINCIPALITY OF SERBIA FROM 1858 TO 1868
- Александра Вулетић**
МОРТАЛИТЕТ МУШКАРАЦА И ЖЕНА
У СРБИЈИ 1862–1910. ГОДИНЕ 411
 Aleksandra Vuletić
 MALE AND FEMALE MORTALITY IN SERBIA 1862–1910
- Јелена Н. Радосављевић**
КРАЉЕВИНА СРБИЈА И ПЕРСИЈА (1889–1903) 433
 Jelena N. Radosavljević
 THE KINGDOM OF SERBIA AND PERSIA (1889–1903)
- Jasmina I. Tomašević, Nemanja M. Kalezić**
THE STRUGGLE FOR INDEPENDENCE:
SERBIA AND GREECE AS MIRRORED IN THE PRESS
DURING THE LAST DECADES OF THE 19TH CENTURY 449
 Јасмина И. Томашевић, Немања М. Калезић
 БОРБА ЗА НЕЗАВИСНОСТ: СРБИЈА И ГРЧКА У ОГЛЕДАЛУ
 ШТАМПЕ У ПОСЛЕДЊИМ ДЕЦЕНИЈАМА XIX ВЕКА
- Fabrizio Rudi**
L'ITALIA E IL CONFLITTO DOGANALE AUSTRO-SERBO
(1906-1911). PREVISIONI, STRATEGIE, SOLUZIONI 471
 Фабрицио Руди
 ИТАЛИЈА И СРПСКО-АУСТРОУГАРСКИ ЦАРИНСКИ РАТ
 (1906–1911). ПРЕДВИЂАЊА, СТРАТЕГИЈЕ, РЕШЕЊА
- Миљан Милкић**
ПРВИ СРПСКИ РАТНИ БРОД НА МОРУ. БРОД „СРБИЈА”
НА КРФУ И ХАЛКИДИКИЈУ У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ 519
 Miljan Milkić
 THE FIRST SERBIAN WAR SHIP AT SEA. SHIP “SERBIA”
 ON CORFU AND CHALKIDIKI IN THE FIRST WORLD WAR

Радован Т. Фемић
ПРЕНОС МОШТИЈУ СВЕТОГ АРСЕНИЈА СРЕМЦА
ИЗ МАНАСТИРА ОСТРОГ У МАНАСТИР ЖДРЕБАОНИК
1919. ГОДИНЕ 539
Radovan T. Femić
TRANSLATION OF THE RELICS OF SAINT ARSENIJE SREMAC
FROM THE OSTROG MONASTERY TO THE ŽDREBAONIK
MONASTERY IN 1919

Јована Шалјић Ратковић
ИСЛАМ И ПРОЗЕЛИТИЗАМ У КРАЉЕВИНИ СХС 551
Jovana Šaljić Ratković
ISLAM AND PROSELYTISM IN THE KINGDOM OF SERBS,
CROATS AND SLOVENES

ПРИКАЗИ

REVIEW ARTICLES

Андреј Јурьевич Митрофанов, *Император Алексеј I Комнин и его стратегија*, Издање Санкт-Петербуршке Православне Духовне Академије, Санкт-Петербург 2020, 278 стр.
(Предраг Коматина) 571

Ивана Коматина, *Краљ Стефан Урош I Велики и његов век*, Београд, Историјски институт, 2021, 403 стр.
(Марко Гавриловић) 574

From Pax Mongolica to Pax Ottomanica: War, Religion and Trade in the Northwestern Black Sea Region (14th–16th Centuries), eds. Ovidiu Cristea and Liviu Pilat. East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450, Vol. 58 (Leiden – Boston: Brill, 2020), vii + 321 pp.
(Aleksandar Uzelac) 577

Недељко В. Радосављевић, *Дабробосанска митрополија у Васељенској патријаршији (1766–1880)*, Београд, Историјски институт, 2021, 243 стр.
(Исидора Точанац Радовић) 580

Душан Спасојевић, *Грчка. Рат за независност, стварање државе и препород нације*, Београд : Чигоја штампа, Институт за новију историју Србије, Институт за европске студије, Фондација „Шапер“, 2021, 416 стр.
(Милан Кутлешић) 586

Arthur Droulez C.M., *Histoire de la mission Lazariste de Macédoine (1839–1939)*. Texte publié par les soins de Raïa Zaïmova. Les cahiers du Bosphore XCVIII, Les éditions ISIS Istanbul 2018, стр. 259.
(Биљана Стојић) 589

Гордана Гарић Петровић, *Сточарство Србије од 1878. до 1912. године*, Београд: Историјски институт, посебна издања, књ. 77, 2022, 199. (Бојана Миљковић Катић) **593**

Борис Милосављевић, *Београдски родослови*, Београд: Балканолошки институт САНУ, 2022. 444 стр. (Љубодраг Димић) **595**

НАУЧНИ ЖИВОТ **ACADEMIC EVENTS**

Научни скуп *Краљево – град и људи*, Краљево, 26. март 2022, Историјски институт Београд и Историјски архив Краљево (Јелена Н. Радосављевић) **601**

Међународни научни скуп *Миграције на словенском културном простору (Migrations in the Slavic Cultural Space)*, (онлајн), Катедра словенске филологије, Универзитет у Лођу; Историјски институт Београд, 6. мај 2022, Лођ, Пољска (Нино Делић) **604**

Међународни научни скуп *Вечити круг: Суседи, савезници и/или ривали – српско-мађарски односи у средњем веку (895–1541)*, Историјски институт Београд, Истраживачка мрежа „Етвеш Лоранд“ – Истраживачки центар за хуманистичке науке, Историјски институт, 2–3. јун 2022, Београд (Бењамин Хекић) **607**

IN MEMORIAM

Марко Јачов (Ненад Урић) **615**

Љубодраг А. Поповић (Радомир Ј. Поповић) **618**

Љубинка Трговчевић Митровић (Ана Столић) **621**

Десанка Ковачевић Којић (Срђан Рудић) **625**

УПУТСТВО АУТОРИМА **629**

INSTRUCTIONS FOR CONTRIBUTORS **636**

Predrag KOMATINA*

Institute of Byzantine Studies, SASA
Belgrade

ON THE QUESTION OF THE BYZANTINE RULE IN CROATIA IN THE LATE 10TH AND EARLY 11TH CENTURY**

Abstract: The paper addresses the relationship between the Byzantine emperors and Croatia and its position in the context of the Byzantine re-occupation of the Balkan Peninsula on two occasions: in the late 10th (971) and early 11th century (1018). It also discusses the Byzantine court dignities of the Croatian rulers Držislav and Krešimir and suggests the possibility that direct imperial rule existed in Croatia in the second quarter of the 11th century.

Keywords: John I Tzimiskes, Basil II, Držislav, Krešimir, Byzantine Empire, Croatia, Thomas the Archdeacon, *patrikios*, Byzantine administration

Анстракт: Рад се бави односом између византијских царева и Хрватске и њеним местом у контексту византијске реокупације Балканског полуострва у два наврата: крајем X (971) и почетком XI века (1018). Такође се разматрају ознаке византијског достојанства додељене хрватским владарима Држиславу и Крешимиру и сугерише се могућност постојања непосредне царске власти у Хрватској у другој четвртини XI века.

Кључне речи: Јован I Цимискије, Василије II, Држислав, Крешимир, Византијско царство, Хрватска, Тома Архијакон, патрикије, византијска управа

After centuries of barbarian presence, Byzantine emperors managed twice, in the second half of the 10th and the first decades of the 11th century, to reoccupy the northern parts of the Balkan Peninsula and reinstate that area into the borders of the Byzantine Empire, to which it had once belonged. That was first achieved by John I Tzimiskes (969–976) following the destruction of the Bulgarian Empire in 971 and again by Basil II (976–1025), after he finally put down the Bulgarian uprising in 1018. In both cases, the territories of the

---

* predrag.komatina@vi.sanu.ac.rs

** This research was supported by the Science Fund of the Republic of Serbia, #GRANT No 7748349, “From Barbarians to Christians and Rhomaioi. The Process of Byzantinization in the Central Balkans (late 10th – mid-13th century)” – BarByz_10-13.

conquered Bulgarian lands and Serbia found themselves under direct imperial rule and were incorporated into the Byzantine administrative system by establishing military-administrative units, which will be discussed further below. The topic of this contribution is the place that was in those circumstances on both occasions assigned to Croatia, geographically the farthest from Constantinople but ideologically no less important part of the peninsula, which, like the spaces of Bulgaria and Serbia, was seen as a territory that essentially belonged to the Roman Empire and to which it had inalienable rights.¹

In a decisive war against the Russians (969–971), the Byzantine emperor John I Tzimiskes managed to conquer Bulgaria and destroy the Bulgarian Empire in 971.² In the continuation of that campaign, the Serbian lands, too, are now believed to have come under the direct imperial rule. The territory of the former Bulgarian Empire was split into a range of imperial military-administrative units,³ and a katepanate was established in Serbia, with Ras as its seat.⁴ Thus, the entire territory of the Balkan Peninsula east of Croatia was put under Constantinople's direct control. However, the Byzantine offensive seems to have stopped there. The sources offer no information about any activities of the imperial army in Croatia, and sphragistic material reveals no traces of the presence of imperial military-administrative officials in Croatia at that time.

However, that does not necessarily mean that Croatia remained completely beyond the reach of John I Tzimiskes' reoccupation policy. Thomas the Archdeacon's *Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum* (*History of the Bishops of Salona and Split*) from the mid-13th century includes a brief yet very intriguing passage that could perhaps shed more light on the relations between the Empire and Croatia and the latter's place in the new political order established in 971 by John I Tzimiskes in the Balkan Peninsula. In that brief excerpt, Thomas the Archdeacon claims that Martin was the archbishop of

---

¹ These views were most eloquently expressed in the works of Constantine VII Porphyrogenitus (913–959), cf. Predrag Komatina, *Konstantin Porfirogenit i rana istorija Južnih Slovena*, Beograd 2021.

² Georgije Ostrogorski, *Istorija Vizantije*, Beograd 1959, 277–282; Bojana Krsmanović, “E, e, šta je to?” *Evnusi u vojnom vrhu Vizantijskog carstva (780–1025)*, Beograd 2018, 361–371.

³ Bojana Krsmanović, *The Byzantine Province in Change (On the Threshold between the 10th and the 11th Century)*, Belgrade–Athens 2008, 132–145.

⁴ *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, vol. 1, *Italy, North of the Balkans, North of the Black Sea*, edd. John Nesbitt, Nicolas Oikonomides, Washington D. C. 1991, no. 33, p. 100–101; Ljubomir Maksimović, “Organizacija vizantijske vlasti u novoosvojenim oblastima posle 1018. godine”, *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 36 (1997) 35–36; Srđan Pirivatrić, “Vizantijska tema Morava i “Moravije” Konstantina VII Porfirogenita”, *ZRVI* 36 (1997) 175–176; B. Krsmanović, *Byzantine Province*, 135–136, 148; Predrag Komatina, “Srbija i Duklja u delu Jovana Skilice”, *ZRVI* 49 (2012) 170–171.

Split “in the year of Our Lord 970, in the time of Emperor Theodosius and King Držislav [...] From this Držislav on, his successors were called kings of Dalmatia and Croatia. They received the insignia of kingship from the Constantinopolitan emperors and were styled their ‘eparchs’ or ‘patricians’.”⁵

This excerpt contains several important pieces of information, but here I will focus on the report that, during the time of Držislav, Croatian rulers styled themselves “eparchs or patricians” of the Constantinopolitan emperors (dicebatur eorum eparchi sive patricii). An “eparch” (ἐπαρχος) was an official of civil administration in early Byzantine provinces (Lat. provinciae = Gr. ἐπαρχίαι), and after the militarization of the administrative order with the establishment of the theme system in the 7th century, the office of eparch survived as a civil function subordinate to the *strategos* of a theme as the chief military-administrative commander.⁶ The “*anthypatoi* and *eparchoi* of themes” (ἀνθύπατοι καὶ ἐπαρχοὶ τῶν θεμάτων) mentioned in the *Taktikon Uspensky* from 842–843 most likely refer to this office.⁷ The title of “eparch” is used in 9th- and 10th-century *taktika* alternatively with the form “hyparch” for the prefect of Constantinople (ἐπαρχος/ὑπαρχος τῆς Πόλεως, as a translation of the Latin “praefectus Urbis”), whereas the *Kletorologion of Philotheos* uses both forms in the same passage.⁸ In the same way, the title of “eparch” was used in the early Byzantine period for the praetorian prefect of Italy (ἐπαρχος Ἰταλίας, praefectus praetorio Italiae)⁹ and the prefect of the Aegean Islands

⁵ “Martinus archiepiscopus fuit anno Domini nongentesimo septuagesimo tempore Theodosii imperatoris et Dirscisclavi regis... Ab isto Dirscisclavo ceteri successores eius reges Dalmatie et Chroatie appellati sunt. Recipiebant enim regie dignitatis insignia ab imperatoribus Constantinopolitanis et dicebatur eorum eparchi sive patricii,” *Thomae Archidiaconi Spalatensis Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum*, edd. Olga Perić, Damir Karbić, Mirjana Matijević Sokol, James Ross Sweeney, Budapest–New York 2006, 60.

⁶ Rodolphe Guiland, “Études sur l’histoire administrative de l’Empire byzantine – L’Eparque II. L’Eparque autres que l’eparque de la ville“, *Byzantinoslavica* 42 (1981) 186–196; Miloš Cvetković, *Niže jedinice tematskog uređenja u Vizantiji (9–11. vek)*, Beograd 2017 (unpublished doctoral dissertation), 20, n. 69, 77. I am indebted to my colleague, M. Cvetković, for his generous help with matters concerning the Byzantine administration.

⁷ Nicolas Oikonomidès, *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, Paris 1972, 51.26, 343.

⁸ *Ibidem*, 49.20, 51.16, 101.19, 107.5, 113.8, 135.10, 139.6, 143.25, 149.3, 153.8, 179.7, 209.16, 23, 225.31, 247.17, 265.18, 319–320. On the frequent use of the form “hyparch” instead of “eparch” in sphragistic material, cf. George Zacos, Alexander Veglery, *Byzantine Lead Seals*, vol. I/2, Basel 1972, no. 1309. On the office of eparch, that is, the prefect of Constantinople, cf. R. Guiland, “Études sur l’histoire administrative de l’Empire byzantine – L’Eparque I. L’Eparque de la ville“, *Byzantinoslavica* 41 (1980) 17–32, 145–180.

⁹ *Byzantine Lead Seals*, vol. I/1, nos. 1163, 2923; *Catalogue of Byzantine Lead Seals*, vol. 1, nos. 2.1–2.

(ἔπαρχος νήσων, praefectus Insularum);¹⁰ the office of “eparch of Thessalonica” also appears on 8th- and 9th-century seals, which presumably referred to the former prefect of Illyricum.¹¹

Unlike the title of “eparch,” which denoted an administrative function (ἄξια διὰ λόγου),¹² the title of “*patrikios*” (πατρίκιος, commonly Anglicized as “patrician”) was a dignity (ἄξια διὰ βραβείων) frequently bestowed, often with other dignities, to bearers of certain, usually the highest, administrative offices.¹³ Taktika and sphragistic material from the 9th and 10th centuries suggest that it accompanied the function of *strategos*, the supreme military-administrative governor of a theme,¹⁴ on such a regular basis that it was almost considered synonymous with the function of *strategos*.¹⁵

The combination of the function of eparch and the dignity of *patrikios* is not directly attested in Byzantine taktika of the 9th and 10th centuries. However, the available sphragistic material testifies that it was well known in the practice of the imperial administration of the time. Namely, there are surviving seals of Peter, a *patrikios* and eparch from the 7th century, and another that belonged to an unknown bearer from the same period;¹⁶ of Constantine, a *patrikios* and eparch from the second half of the 8th century,¹⁷ and of Leo, who served as *patrikios* and eparch c. 750–850,¹⁸ Nicetas, *patrikios*, imperial *protospatharios* and eparch from the 9th century;¹⁹ Theodore, *patrikios* and eparch, in the 9th century;²⁰

¹⁰ *Byzantine Lead Seals*, vol. I/3, no. 2928; M. Cvetković, *Niže jedinice*, 129, n. 697.

¹¹ Vitalien Laurent, *Documents de sigilographie byzantine. La Collection C. Orghidan*, Paris 1952, no. 238; *Byzantine Lead Seals*, vol. I/1, no. 957; vol. I/2, nos. 1691, 1717A, 2382, 2588–2589, 2651; *Catalogue of Byzantine Lead Seals*, vol. 1, no. 18, 18.18–23; Alexandra Kyriaki Wassiliou, Werner Seibt, *Die byzantinischen Bleisiegel in Österreich*, 2. Teil, *Zentral- und Provinzialverwaltung*, Wien 2004, no. 136; M. Cvetković, *Niže jedinice*, 20, n. 69.

¹² N. Oikonomidès, *Listes*, 281–290, 302–363, cf. 343.

¹³ *Ibidem*, 281–290, 291–301, cf. 294–295.

¹⁴ *Ibidem*, 47.14, 49.2–19, 137.20–139.20, 245.20–21, 25; M. Cvetković, *Niže jedinice*, 93–94. For *patrikioi* and *strategoï* in sphragistic material, cf. for example the indices in *Catalogue of Byzantine Lead Seals*, vols. 1–7, s. v. *patrikios*.

It commonly accompanied also the function of prefect (i.e. eparch/hyparch) of Constantinople, cf. “*patrikios and hyparchos*” (ὁ πατρίκιος καὶ ὑπαρχος) in the *Taktikon Uspensky* (842–843), “*anthypatos, patrikios and eparch of the City*” (ὁ ἀνθύπατος πατρίκιος καὶ ἔπαρχος τῆς Πόλεως) in the *Kletorologion of Philotheos*, N. Oikonomidès, *Listes*, 49.20, 139.6.

¹⁵ For instance, Arab lists of Byzantine themes refer to their *strategoï* as *patrikioi*, cf. M. Cvetković, *Niže jedinice*, 167, n. 898.

¹⁶ *Byzantine Lead Seals*, vol. I/1, nos. 462A, 1094.

¹⁷ *Ibidem*, vol. I/2, no. 1444A.

¹⁸ *Ibidem*, vol. I/2, no. 2128.

¹⁹ *Ibidem*, vol. I/2, no. 2254.

²⁰ *Ibidem*, vol. I/2, no. 2447.

Nicholas, *anthypatos*, *patrikios* and eparch from the 10th–11th century;²¹ Nicetas, *patrikios* and eparch from the first half of the 11th century...²²

The fact that the function of eparch referred to a provincial civil official and that, in the 9th and 10th centuries, the dignity of *patrikios* was commonly used for a *strategos*, the supreme military-administrative head of a Byzantine province in the theme system of the time, gives rise to the question of the circumstances in which the Croatian ruler could have become an imperial “eparch and patrician (*patrikios*).” Since this ruler was Držislav, whose reign Thomas the Archdeacon dates to the time when Martin served as the archbishop of Split, in 970, that event is most easily associated with John I Tzimiskes and his activity in the Balkan Peninsula after the conquest of Bulgaria and Serbia in 971. Unlike in those lands, the Byzantine emperor did not establish direct rule in Croatia, a geographically distant area. However, judging by the claim that he named its ruler his “eparch and patrician,” he seems to have imposed his supreme rule and formally recognized him as his official in the land which he considered an imperial province, thereby incorporating him into the Empire’s administrative order.²³ A similar pattern

---

²¹ George Zacos, John W. Nesbitt, *Byzantine Lead Seals*, vol. II, Berne 1984, no. 616.

²² *Byzantine Lead Seals*, vol. II, no. 867.

²³ It is clear that this applied only to Croatia and had nothing to do with the Byzantine theme of Dalmatia, which was, like before, under direct imperial rule, as the *Escorial Taktikon*, composed shortly after 971, mentions the *strategos* of Dalmatia, N. Oikonomidès, *Listes*, 267.8. However, in scholarship, Thomas’s report was taken to mean that the Byzantine emperor had given the Croatian ruler governance over the Byzantine theme of Dalmatia and appointed him “eparch” as the imperial governor in Dalmatian cities and “*patrikios*” as a friend of the imperial court, and that all of that took place during the reign of Basil II, c. 990 or after 986, when Madius, the prior of Zadar, served as the imperial proconsul of Dalmatia, cf. Ferdo Šišić, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb 1925, 467–469. Jadran Ferluga, *Vizantiska uprava u Dalmaciji*, Beograd 1957, 87–89, firmly rejects Šišić’s claim that those titles referred to Držislav’s position as the governor of imperial Dalmatia and that he and his successors ever governed Dalmatian cities. Nada Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb 1971, 322–325, argues that it is unlikely that the emperor granted governance over Dalmatia to the Croatian ruler as a reward. Lujo Margetić, “Historia Salonitana i Historia Salonitana Maior“, *Historijski zbornik* 47/1 (1994) 13–18, correctly points out that the title of *patrikios* denoted a dignity and the title of eparch an office, but his inference that it referred to Dalmatia, meaning that the emperor gave Držislav the office of eparch of Byzantine Dalmatia, cannot be accepted. Ivo Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, Zagreb 1995, 333–335, believes that Držislav got his Byzantine titles from Basil II after 976 and that they did not refer to governance over the cities in the Byzantine theme, but to the Croatian territories outside of it, whereas Mirjana Matijević Sokol, *Toma Arhidakon i njegovo delo*, Jastrebarsko 2002, 254–257, in her overview of the historiographic interpretations of the relevant passage in the Thomas the Archdeacon’s work, offers no opinion on the subject. Mladen Ančić, “Zamišljanje tradicije: Vrijeme i okolnosti postanka

can be detected in the later subjugation of Croatia to the Empire, in 1018, which will be discussed in more detail below. As the imperial “eparch and patrician,” the Croatian ruler, like all other imperial dignitaries, along with his rank, received from the emperor some symbolic marks of his new position,²⁴ which Thomas the Archdeacon, writing several centuries later, could have misinterpreted as “the insignia of kingship” (*regie dignitatis insignia*) and concluded that it was precisely because of them that the Croatian rulers, whom he calls “duces” up to that point,²⁵ began to style themselves “kings of Dalmatia and Croatia,” which was, usually in reverse order, the title they bore a hundred or so years later, in the second half of the 11th century.²⁶

The fact that Thomas the Archdeacon places his report in 970 should not be taken too rigidly because that dating in his narrative probably refers only to the archbishop Martin of Split, i.e. marks the beginning of his primacy. However, the question of why Thomas identifies the relevant emperor as Theodosius rather than John I Tzimiskes (969–976) remains.²⁷ Interestingly,

---

30. glave djela De administrando imperio“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 42 (2010) 147, concludes that the bestowal of the title of “eparch and *patrikios*” on Držislav in fact meant the Byzantine emperor’s recognition of the political independence of Croatian rulers; elsewhere, he argues that he could not have received the title and office of eparch from the emperor because it, supposedly, was obsolete by then, idem, “Opatica Čika i kralj Petar Krešimir IV.: Bizant u susretu s Hrvatskim Kraljevstvom“, in: *Abatissa ingenuitate precipua. Zbornik radova sa znanstvenog kolokvija “950. obljetnica Samostana benediktinki Sv. Marije u Zadru (1066.-2016)*, ur. Pavuša Vežić, Ivan Josipović, Zadar 2020, 25–27.

²⁴ On the insignia of the dignity of *patrikios* according to the *Kletorologion of Philotheos*, cf. N. Oikonomidès, *Listes*, 93.22–95.9, 282.

²⁵ “...Marinus archiepiscopus fuit tempore Caroli regis et Branimiri ducis Sclavonie, Iohannes archiepiscopus fuit anno Domini nongentesimo quartodecimo tempore Tamislavi ducis...“, *Thomae Archidiaconi Historia*, 58–60; M. Matijević Sokol, *Toma Arhidakon*, 251–252.

²⁶ Cf. I. Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, 333–335. M. Matijević Sokol, *Toma Arhidakon*, 256–257, on the other hand, explains Thomas’s report about Držislav as the first king of Dalmatia and Croatia by his need to explain the transition from the first part of the catalogue of the archbishops of Split, in which they are dated by the reigns of the Croatian princes (*duces*) to the second, in which they are dated by the reigns of the Croatian kings (*reges*), whereas M. Ančić, “Opatica Čika“, 26–27, believes that the insignia that Držislav, according to Thomas, received from Constantinople, which included a crown (*diadema*), had nothing to do with the dignity of “eparch and patrician”. For the title of “king of Dalmatia and Croatia,” cf. J. Ferluga, *Vizantiska uprava*, 88–89, n. 14; Nada Klaić, “Diplomatička analiza isprava iz doba hrvatskih narodnih vladara (I. dio)“, *HZ* 18 (1965) 186–188; L. Margetić, “Historia Salonitana“, 18. For the titles of Croatian rulers in the sources from the 9th-11th centuries, cf. Ivana Komatina, “Papska politička teorija i praktična politika: kraljevstvo kod Južnih Slovena do kraja XII veka“, u: *Kraljevstvo i arhiepiskopija u Srpskim i Pomorskim zemljama Nemanjića*, ur. Ljubomir Maksimović, Srđan Pirivatrić, Beograd 2019, 34, n. 19, 39–40.

²⁷ Scholars hold that Thomas confused Archbishop Martin from the late 10th century with another, earlier primate of Split with the same name, who lived during the reign of Theodosius III (715–717), cf. M. Matijević Sokol, *Toma Arhidakon*, 253–256.

the *Rijmkroniek* by Thomas's slightly younger contemporary Melis Stoke, composed c. 1290–1305, reports that Arnulf, Count of Holland, was married to Liutgardis, daughter of a Greek king called Theophanus and sister of Empress Theophanu, mother of Emperor Otto III (983–1002).²⁸ This is obviously an allusion to the marriage of Otto II, Holy Roman Emperor (973–983), and the Byzantine princess Theophanu, niece of John I Tzimiskes. This Byzantine emperor seems to have been known in the West in later centuries mainly for the mentioned marriage of his niece Theophanu to the Holy Roman Emperor. However, by that time, the empress's exact origin, her relation to the Byzantine emperor who married her to the Holy Roman Emperor and his name seem to have been forgotten in the West, and she began to be known as his daughter, while he began to be called by a name derived from hers – Theophanus.²⁹ The question arises of whether a similar misconception could have been behind the unclear report by Thomas the Archdeacon, who was educated at the oldest European university, in Bologna, and must have been familiar with the Western intellectual trends of his time,³⁰ that the Byzantine emperor in question was called Theodosius.³¹

The Bulgarian uprising against Byzantine rule in 976 and the long war that ensued (976–1018) inevitably weakened Byzantine influence,³² not only in Croatia but also in Byzantine Dalmatia. The Venetian doge Peter II Orseolo (991–1009) took advantage of the situation to establish control over this far-

---

²⁸ *Rijmkroniek van Holland (366–1305), door een anonieme auteur en Melis Stoke*, ed. Jan W. J. Burgers, Den Haag 2004, 25, ll. 683–693. The Dutch chronicler Johannes de Beke also took this information and incorporated it into his *Chronographia* in Latin and Dutch (1346), *Chronographia Johannis de Beke*, ed. Hans Bruch, 's-Gravenhage 1973, 71; *Johannes de Beke, Croniken van den Stichte van Utrecht ende van Hollant*, ed. Hans Bruch, 's-Gravenhage 1982, 52.

²⁹ That the exact degree of kinship between Empress Theophanu and the Byzantine emperor, as well as his name, were no longer known in the West by the second half of the 11th century is inferred by Bishop Bonizo of Sutri, who reports that Otto I (936–973) gave his son and heir Otto II “a wife of Roman blood, daughter of the Constantinopolitan emperor” (“Cui Romani sanguinis dedit uxore, Constantinopolitani scilicet imperatoris filiam”), *Bonizonis episcopi Sutrini Liber ad amicum*, ed. Ernest Dümmler, Monumenta Germaniae Historica, Libeli de lite imperatorum et pontificum saeculis XI. et XII. conscripti, t. I, Hannoverae 1891, 581.

³⁰ M. Matijević Sokol, *Toma Arhidakon*, 33–42.

³¹ Interestingly, the *Chronicle* of the German chronicler Dietrich of Nieheim (late 14th century) describes Otto II's wife as the daughter of the “Greek emperor” and reports that her name was “Theofilia” (“...filius dicti primi Ottonis augusti, filiam eiusdem imperatoris Grecorum, Theofilium nomine, uxorem... habere deberet...”), Dietrich von Nieheim, *Historie de gestis Romanorum principum. Cronica. Gesta Karoli Magni*, edd. Katarina Colberg, Joachim Leuschner, Monumenta Germaniae Historica, Staatsschriften des späteren Mittelalters, t. V/2, Stuttgart 1980, 226.

³² Cf. Srđan Pirivatrić, *Samuilova država. Obim i karakter*, Beograd 1997, 73–132.

flung and isolated province of the Empire. The deterioration of the relations between the Croats and the Byzantine cities of Dalmatia is also attested by the contemporary Venetian chronicler John the Deacon, who reports that the doge “decisively liberated his [subjects] from the oppression of the Croat Slavs and forbade them to pay them the proscribed tribute.” When that led to a conflict with the Croatian ruler, at the request of the citizens of Dalmatia, he launched an offensive in 998 or 1000 to liberate them from the “cruelty of the Slavs,” in which he solidified his rule in the Dalmatian cities. On that occasion, he met in Trogir the Croatian pretender to the throne called Surinja, “brother of the king of the Slavs,” who had been “deprived of the diadema in a brotherly deception” and who pledged allegiance to the doge and gave him his son Stephen as a hostage. Surinja later regained the throne, and John the Deacon notes at the end of his *Chronicle* that the eldest of the doge’s four daughters, Joscella (Hicela), was married to the above-mentioned Stephen, son of “the king of the Slavs.”³³ The campaign of the Bulgarian emperor Samuel against the Byzantine possessions in Dalmatia, from Kotor and Dubrovnik to Zadar, recorded in the later tradition, tends to be seen in scholarship in the context of the described events, although it is unclear if it had anything to do with the internal wars for the Croatian succession or the Venetian doge’s intervention.³⁴

According to Thomas the Archdeacon, Paul was the archbishop of Split “in the year 1015, in the time of Emperors Basil and Constantine and Krešimir, their patrician and king of the Croats.”³⁵ Doge Andrea Dandolo, a Venetian

³³ *Johannis diaconi chronicon Venetum et Gradense*, ed. Georg Heinrich Pertz, Monumenta Germaniae Historica, Scriptores, t. VII, Hannoverae 1846, 29–33, 37; F. Šišić, *Povijest*, 470–479; J. Ferluga, *Vizantiska uprava*, 89–93; N. Klaić, *Povijest*, 326–329; I. Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, 339–343; S. Pirivatrić, *Samuilova država*, 107–109. According to the later chronicle of Doge Andrea Dandolo (1343–1354), the Venetian doge was granted permission for his intervention in Dalmatia by the Constantinopolitan emperors Basil II and Constantine VIII, *Andreae Danduli ducis Venetiarum Chronica per extensum descripta*, edd. Ludovico Antonio Muratori, Ester Pastorello, Scriptores rerum Italicarum, t. XII/1, Bologna 1938–1958, 196–199; Lujo Margetić, “Vjerodostojnost vijesti Andrije Dandola o Dalmaciji u XI st.,” *ZRVI* 19 (1980) 118–122.

³⁴ I. Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, 335–336; S. Pirivatrić, *Samuilova država*, 105–113.

³⁵ “Paulus archiepiscopus, etiam natione Spalatensis, fuit anno Domini millesimo quintodecimo, tempore Basili et Constantini imperatorum Constantinopolitanorum et Cresimiri, eorum patricii et regis Chroatorum,” *Thomae Archidiaconi Historia*, 62.

Ferdo Šišić, “Genealoški prilozi o hrvatskoj narodnoj dinastiji,” *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 13/1 (1914) 69–81; idem, *Povijest*, 471, n. 14, identified the abovementioned Krešimir with Surinja, whose son Stephen was married to Joscella (Hicela), daughter of Doge Peter II Orseolo, noting, among other things, that Stephen’s son, who later became the Croatian ruler Peter Krešimir (c. 1060–1075), was probably named after his maternal grandfather, Doge Peter II Orseolo, and his paternal grandfather Krešimir Surinja. Idem, “Genealoški prilozi,” 79, n. 2. His conclusion was later refuted, and the hypothesis proposed earlier by F. Rački was accepted instead, that Surinja was identical with Krešimir’s brother Svetoslav, cf. N. Klaić, *Povijest*, 329, n. 172, which is still the dominant view in scholarship.

chronicler who wrote in the mid-14th century, reports that, in 1018, during the reign of Doge Otto Orseolo (1009–1026), son of Peter II Orseolo, “Krešimir, who presided over the Croatian kingdom, harassed Zadar and other Dalmatian cities with his daily attacks.” Therefore, the doge, at their invitation, intervened with his navy, repelled the attacks, and “solidified their allegiance and submission of their citizens.” Upon his return to Venice, he accepted oaths of fealty and the promise of paying an annual tribute from the clergy and inhabitants of the northern Dalmatian islands of Krk, Rab, and Cres.³⁶

When this Venetian campaign took place, the Byzantine emperor Basil II (976–1025) was fighting his last battles against Samuel’s successors and conquering the last remnants of his erstwhile state.³⁷ However, the motives that led the Croatian ruler to launch an offensive against the Byzantine cities of Dalmatia precisely at that moment and to fight against the Venetian doge, the emperor’s loyal ally, are unclear.³⁸ In any case, after his final victory over the Bulgarian “outlaws,” Basil II once again put the captured territories in the Balkan Peninsula under direct imperial rule and established new military-administrative units in them: the great doukate/katepanate of Bulgaria and a set of smaller ones, such as the theme of Serbia.³⁹

Describing the final military efforts of Basil II and his generals to break the last remnants of the Bulgarian resistance, the Byzantine chronicler John Scylitzes recorded an interesting piece of information pertaining to Croatia: “Once Bulgaria was subjugated to him, the neighboring people of the Croats joined the emperor. They had as rulers the two brothers; when they joined and

---

³⁶ “VIII° ducis anno Cresimirus, Chroatorum presidens regno, Iadram et alias maritimas civitates Dalmacie cotidianis incursionibus inquietat, a quibus dux requisitus cum stolo exiit, et civitates tutavit, hostes in fugam vertit, et cives illarum in sua fidelitate et obediencia solidavit; et rediens, a Vitale episcopo Veglense, et Maio episcopo Arbense, et Martino episcopo Ausarense, et ab universo clero, prioribus et populo dictarum insularum de tributo sibi et successoribus suis annuatim in perpetuum solvendo, sponsionem suscepit,” *Andree Danduli ducis Venetiarum Chronica*, 204; Franjo Rački, *Documenta historiae Chroaticae periodum antiquam illustrantia*, Zagrabiae 1877, 32–36; *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, t. I, edd. Marko Kostrenčić, Jakov Stipišić, Miljen Šamšalović, Zagrabiae 1967, 54–57; F. Šišić, *Povijest*, 479–480; J. Ferluga, *Vizantiska uprava*, 93; N. Klaić, *Povijest*, 329–330; L. Margetić, “Vjerodostojnost vijesti Andrije Dandola“, 122–123; I. Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, 342–343.

³⁷ S. Pirivatrić, *Samuilova država*, 120–132.

³⁸ J. Ferluga, *Vizantiska uprava*, 93–94; N. Klaić, *Povijest*, 329–330; I. Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, 343.

³⁹ Lj. Maksimović, “Organizacija“, 36–42; S. Pirivatrić, “Vizantijska tema Morava“, 177; B. Krsmanović, *Byzantine Province*, 185–205; P. Komatina, “Srbija i Duklja“, 172–180.

accepted high dignities, their peoples became subjected too.”⁴⁰ Then he proceeds to describe how Constantine Diogenes, the first imperial governor of subjugated Serbia, conquered Syrmium, the last stronghold of Samuel’s followers.⁴¹

Scylitzes’s report shows that, after the conquest of Bulgaria in 1018, Basil II subjugated the Croats, who were ruled by two brothers, usually identified as the above-mentioned Krešimir and Gojslav,⁴² who joined the emperor and received certain “dignities” (ἀξιώματα) from him. Given that Thomas the Archdeacon reports that the Croatian ruler Krešimir was a *patrikios* under the Byzantine emperors Basil II and his brother and co-emperor Constantine VIII, we have no reason not to identify the “dignities” that, according to Scylitzes, the two brothers and Croatian co-rulers received from Basil II as the dignity of *patrikios*.⁴³ Again, like in the case of Držislav, Thomas’s dating to 1015 does not necessarily mean that Krešimir already in that year bore the dignity of *patrikios* and instead seems to refer only to the beginning of the primacy of Paul, the archbishop of Split. Evidently, it was the same scenario that took place after Tzimiskes’s conquest of Bulgaria in 971, when, as we saw, the Croatian ruler Držislav recognized the emperor’s nominal authority and received from him the function of eparch and the dignity of *patrikios*.

But this state of affairs seems to have been short-lived. The next report about the Byzantine activities in Croatia that has reached us comes from the Southern Italian *Annales Lupi Protospatharii* and the *Anonymi Barensis Chronicon* and informs us that in 1024, the seventh indiction (before 31 August), the Byzantine *katepano* of Langobardia (Italy), Basil Boioannes, “crossed into Croatia and imprisoned the *patrikia*, Krešimir’s wife, and sent her to Constantinople”, or that he “sailed to Croatia with the Bariots and captured the *patrikia* herself, Krešimir’s wife, and sent her to Constantinople with her son.”⁴⁴

⁴⁰ “Τῷ δὲ βασιλεῖ προσεεργήσαν, τῆς Βουλγαρίας δουλωθείσης αὐτῷ, καὶ τὰ ὄμορα ἔθνη τῶν Χορβάτων, ἄρχοντας ἔχοντα δύο ἀδελφούς, ὧν προσρυνέντων καὶ ἀξιώματα λαβόντων ὑπήκοα γέγονε καὶ τὰ ἔθνη.”: *Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum*, ed. Joannis Thurn, Berlin–New York 1973 (CFHB 5), 365.12–15.

⁴¹ *Scylitzes*, 365.15–366.30; P. Komatina, “Srbija i Duklja“, 172–178.

⁴² F. Šišić, *Povijest*, 482; N. Klaić, *Povijest*, 329–330; I. Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, 343, 346–347.

⁴³ F. Šišić, *Povijest*, 482–483; Ljujo Margetić, “Dobronja – zadarski dužnosnik ili hrvatski kralj?“, *Croatica Christiana Periodica* 58 (2006) 6–8, although he again links the Byzantine dignity received by the Croatian rulers to the governance of imperial Dalmatia.

⁴⁴ “1024... Et in hoc anno transfretavit Bugiano in Chorvatia, et comprehendit ipsam Patrocissam uxorem Cismigi, et direxit illam Constantinopolim,” *Lupi Protospatarii annales*, ed. G. H. Pertz, *Monumenta Germaniae Historica*, Scriptores, t. V, Hannoverae 1844, 57; “Mill. XXIV. Ind. VII. Barchavit Bugiano in Corbatia cum Barenses, et comprahendit ipsam Patricissa

This report has not gone unnoticed in historiography. It was discussed more extensively already by F. Šišić, who believed that the cause of the intervention was an offensive of the Croatian ruler Krešimir against the Dalmatian cities because of a revolt that had broken out in Venice against Doge Otto Orseolo and his family due to their aspiration to introduce a hereditary monarchy. Therefore, the emperor would have had to send the *katapano* of Langobardia across the sea because the doge, to whose authority Dalmatia still belonged, would not have been in a position to do so.⁴⁵ In contrast, L. Margetić proposed that the reason for the emperor's intervention was an internal conflict between the Croatian rulers, the brothers Krešimir and Gojslav, from which Krešimir emerged victorious with the Empire's aid, deposed his brother and expelled him from the realm.⁴⁶ In any case, it is assumed that the consequences of that offensive went no further than the establishment of direct imperial rule in Dalmatia and the capture of the Croatian ruler's wife and her internment in Constantinople. She is, quite appropriately, referred to as a "*patrikia*" (patricissa) because her husband Krešimir bore the imperial dignity of *patrikios* from 1018.⁴⁷ Krešimir is believed to have remained in power in Croatia after that: based on Thomas the Archdeacon's report that Paul was the archbishop of Split "in the year 1015, in the time of Emperors Basil and Constantine and Krešimir, their patrician and king of the Croats" and that after his death "Dabralis became the next archbishop in the year 1030, in the time of the aforementioned princes,"⁴⁸ Krešimir is believed to have reigned until at least 1030.⁴⁹ However, Thomas's dating to 1030, like in the cases mentioned above, marks the beginning of the primacy of the archbishop of Split Dabralis and is not necessarily accurate when it comes to the Croatian ruler, as it is certainly

---

uxor Cosmizi, et adduxit illam in Bari; misitque eam cum filio suo in Constantinopoli," *Chronicon ignoti civis Barensis*, ed. L. A. Muratori, *Rerum Italicarum Scriptores*, t. V, Mediolani 1724, 149; F. Rački, *Documenta*, 434.

⁴⁵ F. Šišić, *Povijest*, 483–484. This interpretation was accepted by later authors, cf. J. Ferluga, *Vižantiska uprava*, 94; N. Klaić, *Povijest*, 330; I. Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, 347.

⁴⁶ L. Margetić, "Dobronja", 8–10.

⁴⁷ The view proposed by L. Margetić, "Dobronja", 9, that the captured *patrikia* was not the wife of Krešimir but of his brother Gojslav is inconsistent with the claim in the sources that she was "uxor Cismigi" or "Cosmizi," which is explained as a misspelling of C(r)os(i)miri by a scribal error, F. Rački, *Documenta*, 434. M. Ančić, "Opatica Čika", 21–22, n. 25, however, questions this identification.

⁴⁸ "Paulus archiepiscopus, etiam natione Spalatensis, fuit anno Domini millesimo quintodecimo, tempore Basilii et Constantini imperatorum Constantinopolitanorum et Cresimiri, eorum patricii et regis Chroatorum... Mortuo denique Paulo archiepiscopo, substitutus est Dabralis, Spalatensis natione anno domini millesimo tricesimo, temporibus principum predictorum," *Thomae Archidiaconi Historia*, 62, 64.

⁴⁹ F. Šišić, "Genealoški prilozi", 79.

incorrect in the case of Basil II, who died in 1025, and his brother Constantine VIII, who died in 1028.⁵⁰

In fact, as L. Margetić has noted, very little is known about Croatia from 1028 to c. 1060. There is no reliable information about the identity of its rulers in that period.⁵¹ There are no surviving documents issued by Croatian rulers in that time, and within the extant corpus of Croatian early medieval documents, which have all been identified by N. Klaić, after an exhaustive diplomatic analysis, as late medieval forgeries,⁵² there are only two that date from that period: the charter of Jelenica, sister of the ban Godemir, supposedly from 1028, in which she gives her estate in Obrovac to the Zadar monastery of St. Chrysogonus and its abbot Trasus,⁵³ and the charter of the ban S., in which he donates his church to the same monastery of St. Chrysogonus and abbot Trasus, supposedly from 1042–1044.⁵⁴ Neither of them mentions the contemporaneous Croatian ruler, and both are dated only in respect to the reign of the Byzantine emperors: the former to the reign of Romanus III Argyrus (1028–1034) and the latter to the reign of Constantine IX Monomachus (1042–1055), with the auctor of the latter, the ban S., assigned the Byzantine dignity of “imperial *protospatharios*” (imperialis protospatario). However, the general assessment of the documents from the time of the Croatian “national rulers” as later forgeries,⁵⁵ with few elements of historical value, applies to both of these charters, and so their reports must be taken with grave reservations. On the other hand, although inept at emulating diplomatic patterns, the late medieval forgers from the Dalmatian cities must have had at least some elementary historical knowledge of the preceding epochs and the persons to whom they ascribed certain acts, so the documents themselves are not without any historical basis.⁵⁶ Therefore, we might ask why the late medieval composers of those two documents chose not to ascribe them to one of the Croatian rulers, like they did in the case of the numerous documents attributed to Peter Krešimir, Demetrius Zvonimir, and Stephen II from the second half of the 11th

⁵⁰ Cf. Lujo Margetić, “O nekim vrelima hrvatske povijesti XI. stoljeća (s osobitim obzirom na Osor)“, *HZ* 42 (1989) 118–119.

⁵¹ L. Margetić, “Dobronja“, 6.

⁵² N. Klaić, “Diplomatička analiza (I. dio)“, 141–188; “(II. dio)“, *HZ* 19–20 (1966–1967) 225–263.

⁵³ *CD*, t. I, 66–67.

⁵⁴ *CD*, t. I, 75–76. Ban S. is identified as the ban called Stephen Praska, who is mentioned in one of the documents issued by Peter Krešimir to the same monastery in 1066/1067, M. Ančić, “Opatica Čika“, 23–24, n. 36.

⁵⁵ For an extremely negative opinion on the value of the charter of the ban S. as a historical source, cf. L. Margetić, “O nekim vrelima“, 121–127; idem, “Dobronja“, 23–24.

⁵⁶ N. Klaić, “Diplomatička analiza (II dio)“, 262–263.

century.⁵⁷ Could it be that, based on some information available to them, they believed that there had been no independent Croatian rulers during the reigns of Romanus III Argyrus (1028–1034) and Constantine IX Monomachus (1042–1055)?

In relation to that, a noteworthy piece of sigillographic evidence has come to light in recent decades. Namely, there is an extant seal dating, according to its epigraphic characteristics, from c. 950 – c. 1050. The inscription on the reverse states that it belonged to “Leo, imperial *spatharokandidatos* and... of Croatia.”⁵⁸ As the end of the third line of the inscription is damaged, his function is unknown but, judging by the available space, the publisher argues that it could be reconstructed only as β(ασιλικός) or ἄρχ(ων): in the first case, Leo would have been an imperial official in charge of financial affairs; in the second version, he could have also been a local ruler who was subordinate to the emperor and had received from him the high dignity of imperial *spatharokandidatos*.⁵⁹ On the other hand, the title of “archon” also existed in the Byzantine theme system as one of the lower units in the thematic organization. In that sense, archons appear as aides to thematic *strategoi* in charge of civilian matters, as commanders of some fortified cities subordinate to thematic *strategoi*, and as administrators of peripheral areas before or in the early days of the imposition of the theme system and establishment of themes in those regions, when there were still no higher-ranking Byzantine functionaries in them.⁶⁰ That was the case with Dalmatia in the 8th–9th centuries,⁶¹ Crete in the same period,⁶² Cyprus in the 9th–10th centuries,⁶³ Cherson in the 8th–9th centuries,⁶⁴ and Dyrrhachion in the 8th–9th centuries.⁶⁵ According to the *Taktikon Uspensky*, their commanders bore the honorary dignity of *spatharokandidatos*, except the archon of Crete, who was a *protospatharios*, while in the sigillographic material their function is accompanied by the dignities of *spatharios*, *protospatharios*, *spatharokandidatos*, or *strator*.⁶⁶ In view of this, as an imperial *spatharokandidatos*, Leo could have indeed had the function of archon in Croatia, like the archons of the mentioned territories

---

⁵⁷ *Ibidem*, 260–263.

⁵⁸ Λέο[ντ(ι)] β(ασιλικῶ) πα[θ(αρο)]κανδ(ι)δ(άτω) (καί) .... Χροβατία(ς), *Catalogue of Byzantine Lead Seals*, vol. 1, no. 16.1.

⁵⁹ *Ibidem*.

⁶⁰ M. Cvetković, *Niže jedinice*, 21, 135–137.

⁶¹ *Ibidem*, 138–145.

⁶² *Ibidem*, 145–149.

⁶³ *Ibidem*, 149–150.

⁶⁴ *Ibidem*, 150–153.

⁶⁵ *Ibidem*, 153–156.

⁶⁶ N. Oikonomidès, *Listes*, 51.30, 53.5, 55.15, 57.11–13, 15; M. Cvetković, *Niže jedinice*, 160.

before the theme system was fully established in them. That would mean that Croatia, governed by an archon, was one such territory, which was under direct imperial rule but where the theme system had not fully developed. Given the broad dating of the seal to c. 950 – c. 1050, the identification of this Leo proposed by M. Ančić as Leo, the imperial *prothospatharios* and *katepano* of Dalmatia, mentioned in documents dated to 1067 and 1069, should be taken into consideration. Since the dignity of *prothospatharios* with which he is mentioned in the documents is higher than the dignity of *spatharokandidatos*, if they were indeed the same person, Leo must have served as the archon of Croatia before he became the *katepano* of Dalmatia,⁶⁷ meaning that he held the post of the archon of Croatia at the end of the first half of the 11th century, before c. 1050.

The possibility that the Byzantine administrative apparatus existed in Croatia at the end of the first half of the 11th century leads us to ask if the intervention of Basil Boioannes, the *katepano* of Langobardia, in Croatia in 1024, besides capturing Krešimir's wife and son and their internment in Constantinople, had another, far more important consequence: the establishment of direct imperial rule in Croatia. The internment of the former rulers of neighboring territories after the conquest of those territories, usually along with giving them court dignities and estates, was common practice in the imperial policy of the 10th and 11th centuries.⁶⁸ In this case, however, it was not the ruler who was interned but his wife and son, which in itself would not have had carried enough political weight if he retained his ruling position. Hence it seems more likely that the Croatian ruler was killed during the Empire's military intervention or even that his death was the direct cause of the intervention and that his wife and son were sent to Constantinople to prevent any attempt at restoring local governance.⁶⁹

⁶⁷ *CD*, t. I, 107, 114; Ančić, "Opatica Čika", 24–25.

⁶⁸ Cf. the examples of the rulers of Taron 966–967, Bulgaria 971, Vaspurakan 1021–1022, Great Armenia 1044–1045, cf. *The Oxford Dictionary of Byzantium*, vols. I–III, ed. Alexander Kazhdan, New York–Oxford 1991, 814, 2012–2013, 2154; S. Pirivatrić, *Samuilova država*, 31–32, 51–53; Catherine Holmes, *Basil II and the Governance of Empire (976–1025)*, Oxford 2005, 309, 316, 360–367, 483–484; B. Krsmanović, *Byzantine Province*, 144, 182–183; eadem, *Evnusi*, 366–367, and the case of the Serbian prince Stephen Vojislav after the failed uprising of 1034–1036, P. Komatina, "Srbija i Duklja", 173–174, 179.

⁶⁹ There is an interesting analogy in the case of the Georgian nobleman Peris (Pherses), who was executed by the order of the emperor Basil II for his participation in the rebellion of Nicephorus Phocas and Nicephorus Xiphias in 1022, and his wife along with the whole family and the entire household were sent as hostages to Constantinople, where she remained for twelve years, Bernadette Martin-Hisard, "La vie de Georges l'Hagiorite", *Revue des études byzantines* 64–65 (2007) 43–44; C. Holmes, *Basil II*, 515–525; Sandro Nikolaishvili, *Byzantium and the Georgian World c. 900–1210: Ideology of Kingship and Rhetoric in the Byzantine Periphery*, Budapest 2019 (unpublished doctoral dissertation), 26–27.

Perhaps the preserved numismatic material can provide more evidence to support the hypothesis about the existence of direct imperial rule in Croatia after the campaign of Basil Boioannes in 1024. Scholars have noted that the finds of Byzantine coins issued during the reign of Romanus III Argyrus (1028–1034) on the eastern coast of the Adriatic Sea, not only in the Dalmatian cities but primarily in their Croatian hinterland, are much more numerous than examples of the coinage minted by all other emperors from the 10th and 11th centuries.⁷⁰ This coinage has been associated either with the imperial treasure appropriated, according to John Scylitzes, by the Serbian prince Stephen Vojislav after a shipwreck along the Adriatic coast in 1039/1040 or with the “great wealth” which, according to Kekaumenos, Dobronja (Dobronas), the “archon and toparch in Dalmatia” received from Romanus III on his visits to the imperial palace in Constantinople.⁷¹ However, the substantial quantity of the coins issued by Romanus III Argyrus found in Croatia could also suggest more intensive Byzantine presence in that area during this emperor’s reign, which would have required a larger influx of coinage to fund the local Byzantine administration.

Several decades later, Kekaumenos in his *Strategikon* brings several intriguing pieces of information about Dobronja, whose activity belonged to this period. According to him, “Iadora (Zadar) and Salona (Solina) are cities in Dalmatia, where a certain Dobronja was archon and toparch,” who twice went to “do obeisance” to Romanus III Argyrus and once to Michael IV the Paphlagonian (1034–1041). The first two times, he was received with honors and lavish gifts, but the last time, he was neglected and became annoyed, so the emperor’s courtiers proposed capturing him and taking his land. That indeed happened: he was imprisoned, imperial dignitaries occupied his land, and his wife and son were captured and taken to prison in Constantinople, where Dobronja and his wife died under Constantine IX Monomachus (1042–1055), while his son, “who was despised and appreciated by no one,” barely managed to escape.⁷² Dobronja is usually identified as the prior of Zadar and proconsul

---

⁷⁰ Nikola Jakšić, “Solidus romanatus na istočnoj jadranskoj obali“, *Starohrvatska prosvjeta* III, serija 12 (1982) 173–183.

⁷¹ David Michael Metcalf, “A Shipwreck on the Dalmatian Coast and Some Gold Coins of Romanus III Argyrus“, *Greek Roman and Byzantine Studies* 3 (1960) 101–106; idem, *Coinage in the Balkans 820-1335*, Chicago 1966, 48–49; N. Jakšić, “Solidus romanatus“, 179–183; idem, “Il caso dell’arconte Dobronà e del proconsole Gregorio“, *Hortus Artium Medievalium* 13 (2007) 137–141.

⁷² *Sovety i rasskazy Kekavmena. Sočinenie vizantijskogo polkovodca XI veka*, izd. Genadij Grigorevič Litavrin, Moskva 1972, 300.19–302.13; *Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije*, t. III, ur. Georgije Ostrogorski, Franjo Barišić, Beograd 1966, 203–205 (Jadran Ferluga).

and *strategos* of Dalmatia Gregory (c. 1033–1036) or is believed to have been his brother.⁷³ L. Margetić's identification of Dobronja as the Croatian ruler Gojslav, Krešimir's brother who, in his opinion, ascended the Croatian throne after Krešimir's death c. 1030 and reigned until c. 1031–1034/35, is by no means acceptable.⁷⁴ On the other hand, M. Ančić's suggestion that Kekaumenos, in his story about Dobronja, mixed up the information about the imprisonment and internment of Dobronja with the information about the imprisonment and internment of Krešimir's wife and son in 1024, recorded in Southern Italian annals,⁷⁵ is not entirely unfounded. However, according to Kekaumenos, Dobronja's son, "despised and appreciated by no one," managed to escape after the death of his parents in Constantinopolitan confinement. If that report actually referred to Krešimir's son Stephen, we have to ask whether Kekaumenos would have indeed failed to mention that he later became the ruler of Croatia.

The direct Byzantine rule in Croatia, established after the imperial intervention of 1024, proved short-lived.⁷⁶ In the late medieval forgeries of the charters supposedly issued by Croatian rulers, Peter Krešimir's earliest document dates from February 1060.⁷⁷ In this one and some other acts

⁷³ F. Šišić, *Povijest*, 484–490; J. Ferluga, *Vizantiska uprava*, 95–99; N. Jakšić, "Il caso dell'arconte Dobronà", 137–141; M. Ančić, "Opatica Čika", 20–32.

⁷⁴ L. Margetić, "Dobronja", 3–6, 12, with references to his earlier works on the subject.

⁷⁵ M. Ančić, "Opatica Čika", 21–23.

⁷⁶ The contemporaneous sources from the second quarter of the 11th century offer just one reference, indirect and vague, to the Croats. It is found in a letter addressed in 1035 by an unknown priest to Azecho, Bishop of Worms, which mentions a possible revolt of Adalbero, Duke of Carinthia, against Emperor Conrad II (1024–1039) "in cooperation with the Croats and Myrmidons" ("Cruvatis et Mirmidonibus"), F. Rački, *Documenta*, 438; Stjepan Antoljak, "Još nešto o 'Cruvatis et mirmidonibus'", *Godišen zbornik. Filozofski fakultet na Univerzitetu – Skopje* 19 (1967) 141–151; Trpimir Vedriš, "Gdje žive Mirmidonci? Prilog raspravi o značenju pojmova Mirmidones i Marab u zadarskoj legendi o prijenosu moći sv. Krševana", *Povijesni prilozi* 41 (2011) 47–50. Andrea Dandolo's report about the alleged attacks of the Hungarian kings Andrew c. 1027–1031 and Solomon in 1050 on Dalmatia has been rightly discarded as untrue, cf. L. Margetić, "Vjerodostojnost vijesti Andrije Dandola", 123–134. On the other hand, the report of Peter Damian that Bishop Gaudentius of Osor in 1041 sailed from the "Slavic kingdom" to Ancona in Italy ("de Sclavonico regno /Italiam/ navigans littoribus Anconitanae urbis applicuit"), F. Rački, *Documenta*, 443; Margetić, "O nekim vrelima", 112–116, should not be understood as evidence that Osor belonged to the Croatian kingdom at that time; instead, it should be seen in light of the fact that, from the Italian point of view, the entire eastern coast of the Adriatic was considered the "land of the Slavs," just like the *Chronicon Salernitanum* from the second half of the 10th century describes Dubrovnik as being in the "areas of the Slavs" ("in Sclavorum fines"), cf. P. Komatina, *Konstantin Porfirogenit*, 140.

⁷⁷ *CD*, t. I, 87–93.

attributed to the same ruler, his father Stephen, son of the former ruler Krešimir, is referred to as a king,⁷⁸ suggesting that the composers of those charters believed that he had been a Croatian ruler. Thomas the Archdeacon reports that Archbishop Lawrence of Split was “ordained to the see of Salona in the year of the Incarnation 1060, in the time of Emperor Michael and of the kings Stephen, Krešimir and Zvonimir, who was the last king of the Croats,”⁷⁹ but this Stephen is believed not to have been Stephen I, Peter Krešimir’s father and predecessor, who is believed to have died before Lawrence’s consecration in 1060, but Stephen II (1089–1091), the successor of Demetrius Zvonimir (1075–1089), who appears in the same context with Archbishop Lawrence.⁸⁰ In any case, Stephen I must have reigned in the 1050s, which means that the direct Byzantine rule in Croatia came to an end and a separate Croatian state was restored no later than that time, but the circumstances that led to that are impossible to elucidate.

---

⁷⁸ *CD*, t. I, 89, 102, 106, 113.

⁷⁹ “Ordinatus est in sede Salonitane ecclesie anno incarnationis millesimo sexagesimo, temporibus Michaelis imperatoris, regum vero Stephani, Cresimiri et Suinimiri, qui fuit ultimus rex Chroatorum,” *Thomae Archidiaconi Historia*, 88.

⁸⁰ M. Matijević Sokol, *Toma Arhidakon*, 266–267; *Thomae Archidiaconi Historia*, 88–89, n. 4.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Објављени извори – Published Primary Sources

Andreae Danduli ducis Venetiarum Chronica per extensum descripta, edd. Ludovico Antonio Muratori, Ester Pastorello, *Scriptores rerum Italicarum*, t. XII/1, Bologna 1938–1958.

Bonizonis episcopi Sutrii Liber ad amicum, ed. Ernest Dümmler, *Monumenta Germaniae Historica*, Libeli de lite imperatorum et pontificum saeculis XI. et XII. conscripti, t. I, Hannoverae 1891, 568–520.

Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art, vol. 1. *Italy, North of the Balkans, North of the Black Sea*, edd. John Nesbitt, Nicolas Oikonomides, Washington D. C. 1991.

Chronicon ignoti civis Barensis, ed. Ludovico Antonio Muratori, *Rerum Italicarum Scriptores*, t. V, Mediolani 1724, 145–156.

Chronographia Johannis de Beke, ed. Hans Bruch, 's-Gravenhage 1973.

Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae I, edd. Marko Kostrenčić, Jakov Stipišić, Miljen Šamšalović, Zagrabiae 1967.

Dietrich von Nieheim, *Historie de gestis Romanorum principum. Cronica. Gesta Karoli Magni*, edd. Katarina Colberg, Joachim Leuschner, *Monumenta Germaniae Historica*, Staatsschriften des späteren Mittelalters, t. V/2, Stuttgart 1980, 226.

Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum, ed. Joannes Thurn, Berlin–New York 1973 (*Corpus Fontium Historiae Byzantinae* 5)

Johannis diaconi chronicon Venetum et Gradense, ed. Georg Heinrich Pertz, *Monumenta Germaniae Historica*, *Scriptores*, t. VII, Hannoverae 1846, 1–47.

Johannes de Beke, Croniken van den Stichte van Utrecht ende van Hollant, ed. Hans Bruch, 's-Gravenhage 1982.

Laurent Vitalien, *Documents se sigilographie byzantine. La Collection C. Orghidan*, Paris 1952.

Lupi Protospatrii annales, ed. Georg Heinrich Pertz, *Monumenta Germaniae Historica*, *Scriptores*, t. V, Hannoverae 1844, 52–63.

Martin-Hisard Bernadette, „La vie de Georges l’Hagiorite“, *Revue des études byzantines* 64–65 (2007) 5–204.

Oikonomidès Nicolas, *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, Paris 1972.

Rački Franjo, *Documenta historiae Chroatiae periodum antiquam illustrantia*, Zagrabiae 1877.

Rijmkronek van Holland (366–1305), door een anonieme auteur en Melis Stoke, ed. Jan W. J. Burgers, Den Haag 2004.

Sovety i rasskazy Kekavmena. Sočinenie vizantijskogo polkovodca XI veka, izd. Genadij Grigorevič Litavrin, Moskva 1972.

Thomae Archidiaconi Spalatinensis Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum, edd. Olga Perić, Damir Karbić, Mirjana. Matijević Sokol, James Ross Sweeney, Budapest–New York 2006.

Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije, t. III, ur. Georgije Ostrogorski, Franjo Barišić, Beograd 1966.

Wassiliou Alexandra Kyriaki, Seibt Werner, *Die byzantinischen Bleisiegel in Österreich*, 2, Teil. Zentral- und Provinzialverwaltung, Wien 2004.

Zacos George, Nesbitt John W., *Byzantine Lead Seals*, vol. II, Berne 1984.

Zacos George, Veglery Alexander, *Byzantine Lead Seals*, vol. I, Basel 1972.

Литература – Secondary Works

Ančić Mladen, “Opatica Čika i kralj Petar Krešimir IV.: Bizant u susretu s Hrvatskim Kraljevstvom“, u: *Abatissa ingenuitate precipua. Zbornik radova sa znanstvenog kolokvija “950. obljetnica Samostana benediktinki Sv. Marije u Zadru (1066.-2016)*, ur. Pavuša Vežić, Ivan Josipović, Zadar 2020, 13–51.

Ančić Mladen, “Zamišljanje tradicije: Vrijeme i okolnosti postanka 30. glave djela De administrando imperio“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 42 (2010) 133–151.

Antoljak Stjepan, “Još nešto o “Cruvvtis et mirmidonibus“, *Godišen zbornik. Filozofski fakultet na Univerzitetu – Skopje* 19 (1967) 141–151.

Cvetković Miloš, *Niže jedinice tematskog uređenja u Vizantiji (9–11. vek)*, Beograd 2017 (unpublished doctoral dissertation)

Ferluga Jadran, *Vizantiska uprava u Dalmaciji*, Beograd 1957.

Goldstein Ivo, *Hrvatski rani srednji vijek*, Zagreb 1995.

Guilland Rodolphe, “Études sur l’histoire administrative de l’Empire byzantine – L’Eparque I. L’Eparque de la ville“, *Byzantinoslavica* 41 (1980) 17–32, 145–180; “II. L’Eparque autres que l’eparque de la ville“, *Byzantinoslavica* 42 (1981) 186–196.

Holmes Catherine, *Basil II and the Governance of Empire (976–1025)*, Oxford 2005.

Jakšić Nikola, “Il caso dell’arconte Dobronà e del proconsole Gregorio“, *Hortus Artium Medievalium* 13 (2007) 137–145.

Jakšić Nikola, “Solidus romanatus na istočnoj jadranskoj obali“, *Starohrvatska prosvjeta* III, serija 12 (1982) 173–184.

Klaić Nada, “Diplomatička analiza isprava iz doba hrvatskih narodnih vladara (I. dio)“, *Historijski zbornik* 18 (1965) 141–188; “(II dio)“, *Historijski zbornik* 19–20 (1966–1967) 225–263.

Klaić Nada, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb 1971.

Komatina Ivana, “Papska politička teorija i praktična politika: kraljevstvo kod Južnih Slovena do kraja XII veka“, u: *Kraljevstvo i arhiepiskopija u Srpskim i Pomorskim zemljama Nemanjića*, ur. Ljubomir Maksimović, Srđan Pirivatrić, Beograd 2019, 31–50.

Komatina Predrag, *Konstantin Porfirogenit i rana istorija Južnih Slovena*, Beograd 2021.

Komatina Predrag, “Srbi i Duklja u delu Jovana Skilice“, *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 49 (2012) 159–186.

Krsmanović Bojana, “E, e, šta je to?“ *Evnusi u vojnom vrhu Vizantijskog carstva (780–1025)*, Beograd 2018.

Krsmanović Bojana, *The Byzantine Province in Change (On the Threshold between the 10th and the 11th Century)*, Belgrade–Athens 2008.

Maksimović Ljubomir, "Organizacija vizantijske vlasti u novoosvojenim oblastima posle 1018. godine", *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 36 (1997) 31–43.

Margetić Lujo, "Dobronja – zadarski dužnosnik ili hrvatski kralj?", *Croatia Christiana Periodica* 58 (2006) 1–52.

Margetić Lujo, "Historia Salonitana i Historia Salonitana Maior", *Historijski zbornik* 47/1 (1994) 1–36.

Margetić Lujo, "O nekim vrelima hrvatske povijesti XI. stoljeća (s osobitim obzirom na Osor)", *Historijski zbornik* 42 (1989) 111–135.

Margetić Lujo, "Vjerodostojnost vijesti Andrije Dandola o Dalmaciji u XI st.", *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 19 (1980) 117–146.

Matijević Sokol Mirjana, *Toma Arhiđakon i njegovo delo*, Jastrebarsko 2002.

Metcalf David Michael, "A Shipwreck on the Dalmatian Coast and Some Gold Coins of Romanus III Argyrus", *Greek Roman and Byzantine Studies* 3 (1960) 101–106.

Metcalf David Michael, *Coinage in the Balkans 820–1335*, Chicago 1966.

Nikolaishvili Sandro, *Byzantium and the Georgian World c. 900–1210: Ideology of Kingship and Rhetoric in the Byzantine Periphery*, Budapest 2019 (unpublished doctoral dissertation)

Ostrogorski Georgije, *Istorija Vizantije*, Beograd 1959.

Pirivatrić Srđan, *Samuilova država. Obim i karakter*, Beograd 1997.

Pirivatrić Srđan, "Vizantijska tema Morava i "Moravije" Konstantina VII Porfirogenita", *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 36 (1997) 171–201.

Šišić Ferdo, "Genealoški prilozi o hrvatskoj narodnoj dinastiji", *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 13/1 (1914) 1–93.

Šišić Ferdo, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb 1925.

The Oxford Dictionary of Byzantium I–III, ed. Alexander Kazhdan, New York–Oxford 1991.

Vedriš Trpimir, "Gdje žive Mirmidonci? Prilog raspravi o značenju pojmovâ Mirmidones i Marab u zadarskoj legendi o prijenosu moći sv. Krševana", *Povijesni prilozi* 41 (2011) 47–85.

Предраг Коматина

О ПИТАЊУ ВИЗАНТИЈСКЕ ВЛАДАВИНЕ У ХРВАТскоЈ КРАЈЕМ X И ПОЧЕТКОМ XI ВЕКА

Резиме

Ромејски цареви су у другој половини X и првих деценија XI века у два наврата успели да, након векова варварског присуства, спроведу реокупацију северних делова Балканског полуострва и врате тај простор у границе Византијског царства, у време цара Јована I Цимискија 971. и цара Василија II 1018. године. У оба случаја територија покорених бугарских земаља и Србије нашла се под непосредном царском влашћу и била укључена у византијски административни поредак. Предмет овог прилога је место које је у таквим околностима, у оба наврата, припало Хрватској, која је из перспективе Цариграда била физички најудаљенији, али идеолошки једнако значајан део полуострва.

Византијски цар Јован I Цимискије је освојио Бугарску и 971. уништио Бугарско царство, а истом приликом су и Српске земље дошле под непосредну царску власт. Подручје бившег Бугарског царства је било подељено на низ царских војноуправних јединица, а у Србији је основан катепанат са седиштем у Расу. Иако у изворима нема података о дејству царске војске на подручју Хрватске, нити у сфрагистичком материјалу има трагова о присуству царских војноуправних функционера у Хрватској у то време, на основу једног податка Томе Архиђакона из средине XIII века би се могло закључити да Хрватска није остала сасвим изван царског интересовања. Тадашњи хрватски владар Држислав је, наиме, од цара добио наслов „епарха и патрикија”, на основу чега би се могло закључити да му је цар наметнуо врховну власт и формално га признао за свог функционера у земљи коју је сматрао царском провинцијом и на тај начин га укључио у царски административни поредак. Као царски „епарх и патрикије”, хрватски владар је као и остали царски достојанственици уз свој ранг од цара добио и одређене симболичне ознаке свог новог положаја, које је Тома Архиђакон неколико векова касније могао протумачити као „ознаке краљевског достојанства” (*regie dignitatis insignia*).

Бугарски устанак против ромејске власти 976. и дуготрајни рат који је томе уследио од 976. до 1018. довели су до слабљења византијског утицаја, не само у Хрватској, него и у Далмацији, што је искористио млетачки дужд Петар II Орсеоло (991–1009) да ту удаљену и издвојену провинцију Царства узме под своје окриље. Према каснијем млетачком хроничару дужду Андреји Дандолу, 1018. године, у време владавине дужда Отона Орсеола (1009–1026), сина Петра II Орсеола, хрватски владар Крешимир је узнемиравао Задар и друге градове Далмације, па је дужд интервенисао са својом морнарицом, одбранио градове и учврстио млетачку власт у њима.

У време поменутог дуждевог похода, ромејски цар Василије II (976–1025) водио је 1018. године последње борбе са Самуиловим наследницима и потчињавао последње остатке његове државе. После своје коначне победе над бугарским „одметницима”, цар Василије II је заузете територије Балканског полуострва ставио још једном под непосредну царску власт и на њима успоставио нове војноуправне јединице, велики дукат/катепанат Бугарске и низ мањих, попут теме Србије. Описујући завршне акције цара Василија II и његових војсковођа у сламању последњих остатака бугарског отпора, византијски писац Јован Скилица је забележио да су се, после потчињавања Бугарске, цару потчинили и Хрвати, којима су владала два брата, који су од цара добили одређена достојанства. Пошто Тома Архиђакон за хрватског владара Крешимира наводи да је био „патрикије” тадашњих византијских царева Василија II и његовог брата и савладара Константина VIII, нема разлога да у „достојанствима” која су према Скилици двојица браће хрватских владара добила од Василија II 1018. године не препознамо управо достојанство патрикија. У питању је, очигледно, иста ситуација као после Цимискијевог поковавања Бугарске 971. године, када је тадашњи хрватски владар Држислав признао цареви номиналну власт и од њега добио функцију епарха и достојанство патрикија.

Наредни податак о византијском деловању у Хрватској потиче из јужноиталијанских *Анала Луна Протоспатара* и *Хронике Анонима из Барија* и говори о томе како је 1024. године византијски катепан Лангобардије (Италије) Василије Војоан са својим људима прешао у Хрватску и заробио патрикију жену Крешимира и упутио је са сином у Цариград. Обично се сматра да последице те акције нису ишле даље од успостављања непосредне царске власти у Далмацији и заробљавања жене хрватског владара и њене интернације у Цариград. Она се сасвим прикладно помиње као „патрикија” (*patricissa*), пошто је њен муж Крешимир од 1018. био носилац царског достојанства патрикија. За самог Крешимира се сматра да је и након тога био на власти у Хрватској, на основу податка Томе Архиђакона да је сплитски архиепископ Дабрал изабран 1030. године у време његове владавине, али се та хронолошка одредница односи на самог архиепископа и не мора да буде прецизна у случају хрватског владара.

О Хрватској у периоду од 1028. до о. 1060. заправо се врло мало зна. У сачуваном корпусу хрватских раносредњовековних докумената, које је Н. Клаић означила као позносредњовековне фалсификате, само су две исправе датиране у тај период – исправа Јеленице, сестре бана Годемира, наводно из 1028. и она бана С., наводно из 1042–1044. Ни у једној од њих се не помиње савремени хрватски владар, обе су датиране само владавином византијских царева – прва Романа III Аргирија (1028–1034), друга Константина IX Мономаха (1042–1055), при чему се у другој ауктору повеље, бану С., придаје и византијско достојанство „царског протоспатара” (*imperialis protospatario*). Иако невешти у подражавању дипломатичких образаца, позносредњовековни фалсификатори из далматинских градова су морали имати макар елементарна историјска знања о прошлим епохама и личностима којима су приписивали одређена акта, тако да саме исправе нису у

потпуности лишене сваког историјског језгра. Стога би се могло поставити питање зашто поменуте две исправе њихови позносредњовековни састављачи нису приписали неком од хрватских владара, односно, нису ли на основу неких података сматрали да у време владавине царева Романа III Аргирија (1028–1034) и Константина IX Мономаха (1042–1055) није било посебних хрватских владара?

У вези с тим би требало размотрити и један последњих деценија научницима познат сигилографски податак. Сачуван је, наиме, један печат који према епиграфским одликама потиче из периода о. 950 – о. 1050. и који је према натпису на реверсу припадао „Лаву, царском спатарокандидату и ... Хрватске”. Пошто је место на коме је била назначена оштећено, његова функција није позната, али би се с великом извесношћу могло претпоставити да је у питању била функција архонта. То би значило да је Хрватска којом је управљао као архонт била територија која се налазила под непосредном царском владавином, али у којој није дошло до потпуне изградње тематског уређења. Имајући у виду оквирно датирање печата у период о. 950 – о. 1050, могла би се узети у обзир и теза коју је изнео М. Анчић, да је поменути Лав идентичан Лаву, царском протоспатару и катепану Далмације, који се помиње у исправама датираним у 1067. и 1069, што би значило да је функцију архонта Хрватске обављао пре него што је постао катепан Далмације, односно крајем прве половине XI века.

Могућност постојања византијског административног апарата у Хрватској крајем прве половине XI века наводи нас на помисао да је интервенција катепана Лангобардије Василија Војоана у Хрватској 1024. године, осим заробљавања жене и сина хрватског владара Крешимира и њихове интернације у Цариград имала као последицу и успостављање непосредне царске власти у Хрватској. Хрватски владар је приликом царске војне интервенције изгубио живот, или је пак његова смрт била повод за саму интервенцију, а његова жена и син су интернирани у Цариград како би се спречио сваки покушај рестаурације домаће управе. Претпоставку о постојању непосредне царске власти у Хрватској након похода Василија Војоана 1024. године би могао да поткрепи и сачувани нумизматички материјал, односно налази византијског новца кованог у време владавине цара Романа III Аргирија (1028–1034), који су како у далматинским градовима, тако и у њиховом хрватском залеђу, далеко бројнији од налаза новца свих осталих царева из X–XI века, што би заправо могло бити и сведочанство о чвршћем византијском присуству на том простору у време поменутог цара, које је захтевало већи прилив новца потребног за функционисање тамошње византијске администрације.

У то време пада и делатност Доброње, који се се обично идентификује са задарским приором и проконзулом и стратегом Далмације Гргуром из о. 1033–1036, или се пак сматра његовим братом, али сасвим сигурно није био тадашњи хрватски владар. Идеја да је у својој повести о Доброњи византијски писац Кекавмен помешао податке о заробљавању и интернацији Доброње са подацима о заробљавању и интернацији Крешимирове жене и сина из 1024. забележеним у јужноиталијанским аналима, није сасвим без основа.

Непосредна византијска владавина у Хрватској, успостављена после царске интервенције 1024. године није била дугог века. У позносредњовековним фалсификатима повеља хрватских владара, најранија исправа Петра Крешимира датирана је у фебруар 1060. У том и неким другим актима који се приписују истом владару се његов отац Стефан, син некадашњег владара Крешимира, назива краљем, што значи да су састављачи тих повеља за њега веровали да је био хрватски владар. Тома Архиђакон наводи да је сплитски архиепископ Лаврентије био у време хрватских краљева Стефана, Крешимира и Звонимира, али се сматра да је поменути Стефан био каснији владар Стефан II (1089–1091). У сваком случају, владавина Стефана I је припадала педесетим годинама XI века, што значи да је најкасније тада нестало непосредне византијске власти у Хрватској и дошло до обнове посебне хрватске државе, али околности услед којих се то догодило није могуће расветлити.

Оригиналан научни рад

Примљен: 28.3.2022.

Коначно прихваћен за објављивање: 18.8.2022.

Владета ПЕТРОВИЋ*

Историјски институт
Београд

Гордана ГАВРИЋ**

Задужбина Светог манастира Хиландара
Београд

ЦРКВЕ У СРПСКИМ СРЕДЊОВЕКОВНИМ УТВРЂЕЊИМА И ГРАДСКИМ НАСЕЉИМА (XII–XV ВЕК): ИЗАБРАНИ ПРИМЕРИ

Анстракт: Полазећи од чињенице да је у српској средњовековној држави паралелно егзистирало више типова градова: стари византијски градови, рударска градска насеља, престони градови, утврђења са подграђем и трговишта, аутори представљају различите примере заснивања цркава у утврђењима или изван њих, потцртавајући *производњу простора* са хришћанским обележјем као њихово битно одређење. На изабраним примерима, као што су Маглич, Крушевац, Смедерево, Ново Брдо или Милешевац, очитују се разлике како у позиционирању сакралних грађевина, тако и у њиховој намени.

Кључне речи: хришћанство, црква, утврђење, град, средњи век

Abstract: Starting from the fact that several types of cities existed in parallel in the Serbian medieval state: old Byzantine cities, mining urban settlements, capital cities, fortifications with suburbs and marketplaces, the authors present different examples of the establishment of churches within or outside fortifications, underlining *the production of space* with a Christian feature as their important designation. The selected examples, such as Maglič, Kruševac, Smederevo, Novo Brdo or Mileševac show differences both in terms of the positioning of sacral edifices and their purpose.

Keywords: Christianity, church, fortification, city, Middle Ages

Ослањајући се на резултате истраживања материјалних остатака средњовековног периода, истраживачи покушавају да боље сагледају дух епохе коју је хришћанство суштински обележило. Теологија је предста-

---

* vladeta.petrovic@iib.ac.rs

** jovana.goca@gmail.com

вљала апсолутно знање и „највише уопштавање” социјалне праксе средњовековног човека, како би то дефинисао Александар Гуревич. „Она је давала свежажећи знаковни систем чијим су терминима чланови феудалног друштва сазнавали себе и свој свет, и налазили његову утемељеност и објашњење.”¹ У складу са хришћанским поимањем васељене, владари и властела су посвећивали пажњу како овоземаљском животу, тако и оном другом метафизичком, дубоко верујући да без њега нема вечног живота. Отуда произилази и основни смисао заснивања храмова и манастира, искупљење грехова на Страшном суду, где ктитора пред Христом заступа управо патрон храма. Често су у повељама и натписима наводили разлоге заснивања својих задужбина које су богато даривали.²

У старосрпској писаној грађи постоје бројни примери који сведоче о томе колики је био значај вере и молитве у свести средњовековног човека у српским земљама. Иако су постали топос наше средњовековне писане речи, овом приликом ћемо навести само поједине упечатљиве примере, попут молитве у Звечану и вере краља Милутина. *Изабрани правоверни јереј* Стефана Немање, пред битку код Пантина, *творио* је ноћну и дневну службу у Цркви Светог Ђорђа у тврђави Звечану, молећи Светог Ђорђа за помоћ у предстојећој бици.³ О томе на који начин је краљ Милутин бринуо о правоверној вери дивно је описао његов савременик, архиепископ Данило II у Житију краља Милутина, говорећи да је *Добар пастир умних оваца целе своје области, и њихов добри учитељ и наставник, зидатељ божаствених цркава, и не само зидатељ, но и палих (цркава) обновитељ, у намери да све приведе ка истинитој вери тако да се прочуло његово име у све народе и царства.*⁴

---

¹ Видети Арон Гуревич, *Категорије средњовековне културе*, Нови Сад 1994, 28.

² Више пута се у аренгама српских средњовековних повеља истиче да је добро чинити црквама и манастирима. Видети Станоје Станојевић, „Аренга (проемиум)”, *Глас СКА* 94 (1914) 192–229, 224–225. У аренги једне повеље краља Милутина манастиру Хиландару истиче се: *Стога се и ја, ако сам и унижен грехољубљем, потрудих овај мали дарак да принесем пресветој Богородици – помоћници свим хришћанима који се у њу уздају, као што је и убога удовица дала две лепте владици своје Христу те је тиме задобила његову дубоку милост. Зато и ја, иако сам недостојан, надајући се да ћу убедити непринудиво милосрђе пречисте владичице наше Богородице да ме покрије ризом свој милости у судњи дан, дадох њеном манастиру који се налази у Светој гори, у Хиландару... Видети Драгић Живојиновић, „Повеља краља Милутина Хиландару, претходно приписивана његовом брату Драгутину”, *Стари српски архив* 9 (2010) 8–9.*

³ Стефан Првовенчани, *Сабрана дела*, предговор, превод и коментари Љиљана Јухас Георгиевска, издање на српскословенком Томислав Јовановић, Београд 1999, 30, 31.

⁴ Архиепископ Данило и други, *Животи краљева и архиепископа српских*, прир. Ђура Даничић, Загреб 1866, 105. Данило и други, *Животи краљева и архиепископа српских*, прир. Гордон Мак Данијел, Дамњан Петровић, Београд 1988, 111.

У делу које представља врхунско остварење српске житијне књижевности, у Житију деспота Стефана Лазаревића, које је произашло из пера Константина Филозофа, истиче се да је кнез Лазар *саградио тврде градове*, и да је међу њима подигао Крушевац у коме је саградио *прекрасну цркву првомученику архиђакону Стефану*. Описујући даље изградњу утврђеног града Београда, Константин Филозоф наводи да је деспот Стефан богато обдарио митрополијску Цркву Успења Пречисте Богородице, да је изградио нову Цркву Три јерарха у намери да постане гробна црква београдских митрополита и да је сазидао странопријемницу за болесне, а у њој цркву посвећену Светом Николи Чудотворцу, архиепископу мирликијском.⁵ Аутор овог житија, добро упућен у различите сфере дворског живота, посебно наглашава да је владарима прва брига била *баш за оно што се тиче неба, за црквени мир и поредак*.⁶ О томе такође сведочи први члан Душановог законика, заснован на традицији византијског права, који гласи: *Најпре за хришћанство. Овим начином да се очисти хришћанство*. Дакле, по угледу на Јустинијанов кодекс и Василике, који почињу одредбама о хришћанској вери и Душанов законик почиње одредбом да се прво треба побринути за веру.⁷

У српској средњовековној држави постојало је више различитих типова градова који су паралелно егзистирали: стари византијски градови, рударска градска насеља, престони градови, утврђења са подграђем и трговишта. Сваки од њих чинио је посебно организовану целину у оквиру, које су се развијале различите функције насеља: верске, привредне, социјалне и политичке које су се јасно рефлектовале у њиховој урбаној структури. Посебну димензију сваком типу града давало је хришћанство које нам је у наслеђе оставило бројне цркве подигнуте у насељима широм српских земаља. *Производња простора*⁸ са хришћанским обележјем постала је константа српске средњовековне историје, тако да нема градског насеља без цркве, нити града без црквене јурисдикције.

⁵ Ватрослав Јагић, „Константин Филозоф и његов Живот Стефана Лазаревића деспота српског”, *Гласник Српског ученог друштва* 42 (1875) 287. Константин Филозоф, *Живот Стефана Лазаревића деспота српског*, превод и напомене Гордана Јовановић, Београд 2009, 59–60.

⁶ В. Јагић, „Константин Филозоф и његов Живот Стефана Лазаревића деспота српског”, 259. Константин Филозоф, *Живот Стефана Лазаревића*, 29.

⁷ Чланови од 1 до 37 Душановог законика преузети су из Василика. Видети Александар Соловјев, *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354. године*, Београд 1980, 171–172.

⁸ Henri Lefebvre, *The Production of Space*, Cambridge 1991. Megan Cassidy-Welch, „Space and Place in Medieval Contexts”, *Parergon* 27.2 (210) 1–12.

У време владавине династије Немањића није постојало једно јединствено престоно место, у класичном смислу говорећи, већ су владари боравили у својим различитим дворovima, од којих су се поједини налазили у најзначајнијим градовима. За разлику од западних краљева који су столовали у својим замковима, српски владари са својом свитом нису континуирано боравили у утврђеним градовима, већ су своје дворе организовали на различитим местима. Ипак, нека од ових насеља постала су централна места током појединих периода наше историје, као што је то био случај са премештањем средишта српске државе у Рашку, када централно место заузима град Рас. Ову позицију задржаће све до великих проширења државних граница, крајем 13. века.

За време краља Милутина помињу се његови дворovi Пауни, Неродимља (Породимља) и Штимља распоређени око несталог Сврчинског језера из доба Немањића, као и двор Сврчин који се налазио на једном острву у наведеном језеру. Поред њих, познато је да је краљ имао дворе и у Призрену, Рибнику и Скадру. Након освајања пространих области на југу, центар државе се помера у Скопље, град у коме се 1346. године Душан крунише за цара и у коме се три године касније проглашава Законик. После распада Српског царства, обласни господари своје резиденције организују у најзначајнијим местима на својим територијама, тако да Крушевац постаје престоно место кнеза Лазара, Београд деспота Стефана Лазаревића, а Смедерево деспота Ђурђа Бранковића.

На археолошком локалитету Рас-Постење смештеном недалеко од катедре рашких епископа, Цркве светих апостола Петра и Павла (Петрова црква у Новом Пазару), откривени су архитектонски остаци палате, капеле и цркве која је обновљена у 9. веку.⁹ Све наведене грађевине подигнуте су унутар бедема, као што је то био случај и са крушевачком Црквом Светог Стефана, изграђеном унутар бедема Великог града (сл. 1).¹⁰ Престони град кнеза Лазара подигнут је недалеко од ушћа Расине у Западну Мораву, а на раскршћу важних средњовековних комуникација. У Крушевцу је најпре подигнут резиденцијални део кнеза Лазара, са њим истовремено

---

⁹ Душан Мркобрад, „Резултати археолошких и конзерваторских радова на утврђеном комплексу на Градини код Постења”, *Гласник Друштва конзерватора Србије* 16 (1992) 65–68; Душан Мркобрад, „Стефан Немања и традиција рашког епископског средишта”, у: *Међународни научни скуп Стефан Немања – Симеон Мироточиви*, ур. Јованка Калић, Београд 2000, 249–258, 254–255. Нажалост, на овом изузетно значајном археолошком локалитету истраживања су прекинута.

¹⁰ Мирко Ковачевић, „Профана архитектура средњовековног Крушевца”, у: *Археолошка истраживања Крушевца и моравске Србије*, ур. Ђурђе Бошковић, Београд–Крушевац 1980, 13–29.

или мало касније дворска црква, данас позната као Лазарица (1374), а тек потом бедеми са кулама. Таква хронологија је сасвим разумљива ако се има у виду да су послови на изградњи бедема далеко комплекснији и дугорочнији од изградње зграда за становање. Подизање храмова је било условљено верским потребама владара и властеле, тако да је њихово подизање углавном пратило радове на изградњи стамбених објеката. Црква Светог Стефана у Крушевцу припада малобројној скупини цркава које су очуване унутар утврђења, будући да је већина њих страдала у немирним временима српске историје, посебно у турском периоду када су до темеља рушене или претваране у џамије. Дворска црква кнеза Лазара, са зналачки клесаном декоративном каменом пластиком, припада раним моравским споменицима тролисне основе сажетог типа, са три травеја и куполом над средњим травејом. Наглашеном вертикализму доприноси кула-звоник над припратом, са катихуменом и капелом. Изван крушевачког средњовековног обзића Малог и Великог града, крајем 14. и почетком 15. века формирано је пространо подграђе чије се границе не могу прецизно дефинисати јер се средњовековни објекти налазе испод савременог насеља које онемогућава археолошка истраживања.

Деспот Стефан је у Београду саградио више храмова: митрополијску Цркву Успења Пречисте Богородице, Цркву Три јерарха и Цркву Светог Николе Чудотворца у странопријемници за болесне.¹¹ У Смедеревском граду, највећем српском утврђењу, деспот Ђурађ Бранковић је у југоисточном делу Великог града подигао Цркву Благовештења¹², и то на старом култном месту, на коме се некада налазила црква из 11. века. Како је првобитна грађевина изгледала тешко је претпоставити, будући да је веома страдала током изградње новог деспотовог здања, а потом у време када су је Турци претворили у џамију. За разлику од позиције Благовештењског храма, придворна црква се налазила у Малом граду, где се налазио и деспотов двор, по мишљењу руководиоца археолошких истраживања, Млађана Цуњака.¹³ Проблем убикације смедеревских храмова заокупљао је пажњу и других истраживача, посебно Марка Поповића, који за разлику од М. Цуњака сматра да се Црква Благовештења не може поистовећивати са темељним остацима цркве која је откривена на 250 м удаљености од нових бедема, а у источном делу

¹¹ Марко Поповић, Весна Бикић, *Комплекс средњовековне митрополије у Београду*, Београд, 2004, 12–13.

¹² Срђан Катић, „Митрополијска црква Благовештења у Смедереву”, *Историјски часопис* LXIX (2020) 107–126.

¹³ Млађан Цуњак, *Смедеревска тврђава: новија истраживања*, Смедерево 2011, 83–96.

Великог града (сл. 2).¹⁴ Претпоставља да је овде реч о дворском храму, с обзиром на просторну структуру која је тако организована да наос током литургије може примити владарску породицу, а припрата дворску свиту, будући да је централни простор веома мали.¹⁵ Једнобродни храм са полукружном олтарском апсидом на истоку и квадратном припратом на западу имао је правоугаоне певничке просторе и мали наос сведен на поткуполни простор услед непостојања травеја. Приликом ревизионих истраживања, уз бочне стране припрате откривени су параклиси тролисних основа.¹⁶ Дворска црква је, како се претпоставља, грађена истовремено са Малим градом, у периоду 1428–1430, изван обзића, да би се након изградње Великог града нашла у оквиру утврђења које је највероватније завршено 1434/1435, а сигурно пре турског освајања града 1439. Као аргумент да је дворска црква била подигнута пре зидина Великог града узима се чињеница да се у зидном платну Малог града налазе крстови формиран од низова опека који на симболичан начин највероватније означавају сакрални простор дворске цркве или неког другог храма у непосредној близини.¹⁷ Остаје непознато коју је функцију дворска црква могла имати у новоутврђеном деспотовом граду и где би могло бити седиште митрополита пре изградње Благовештењске цркве. На ова питања М. Поповић нуди два могућа одговора – један да би се седиште митрополије могло тражити у подграђу или на побрђима која гравитирају ушћу Језаве и други да је дворска црква могла послужити као привремено решење за седиште митрополије, на шта упућује проширење малог олтарског простора који се морао прилагодити архијерејском служењу. Сматра се, такође, да би Црква Успења Пресвете Богородице, која се данас налази на савременом гробљу недалеко од подграђа Смедеревског града, као једина сачувана црква из времена градње утврђења могла у неком времену служити као катедрални храм смедеревских митрополита.¹⁸ Неспорно је да је деспот Ђурађ Бранковић подигао катедралну цркву у свом престоном граду Смедереву по узору на Ресаву деспота Стефана Лазаревића, судећи по откривеним сполијама.¹⁹ Нажалост, где се она налазила и да ли је истовремено била и гробна црква

---

¹⁴ Марко Поповић, *Смедеревски град*, Београд, 2013, 52.

¹⁵ Исти, „Смедеревски град – етапе грађења и значење”, у: *Пад Српске деспотовине 1459. године*, ур. Момчило Спремић, Београд 2011, 379.

¹⁶ М. Поповић, *Смедеревски град*, 51–52

¹⁷ Марко Поповић, „Ка проблему средњовековних цркви Смедеревског града”, *Старинар* 50 (2000) 214.

¹⁸ М. Поповић, *Смедеревски град*, 15.

¹⁹ М. Поповић, „Смедеревски град – етапе грађења и значење”, 383.

критора, услед недостатка археолошких података, остаје у сфери хипотеза. Деспотова црква је 1453. године добила велику реликвију, мошти Светог Луке које су положене пред олтаром са десне стране царских двери.²⁰

У српским земљама средњег века поједини већи градови су били значајна епископска и привредна средишта, попут Призрена и Новог Брда. У Призрену је епископска Црква Богородице Љевишке била смештена у самом градском насељу, а изван градских бедема.²¹ Иако је заузимала специфичан положај у насељу, пресудно је утицала на развој урбаних структура, што између осталог, потврђују трасе путева које су водиле из Приштине, Хвосна и Скадра управо ка тргу испред задужбине краља Милутина. Одатле су се путеви гранали ка осталим деловима средњовековног Призрена.²² Занимљиво је да су и остале средњовековне цркве у Призрену смештене унутар неутврђеног града, као што су властеоска црква Младена Владојевића, Црква Светог Спаса, Црква Светог Николе – звана Рајкова црква, Црква Светог Николе – звана Тутићева црква, задужбина Драгослава и Беле Тутић, Црква Светог Николе – звана Рајкова, Црква Светог Николе – звана Кораћева црква, Стара црква Светог Ђорђа – звана Руновића црква, задужбина браће Руновић, Црква Свете Недеље, некада посвећена Ваведењу Пресвете Богородице, задужбина младог краља Марка. Поред наведених цркава, које су поуздано датоване у средњи век, постоје бројни остаци храмова за које се претпоставља да потичу из средњовековног периода или су пак познати на основу историјских извора, попут Цркве Светог Власија, Госпојинске цркве или Манастира Свете Варваре.²³

За разлику од Призрена који је био престони град, на простору средњовековне Србије већ од прве половине 13. века настају рударска градска насеља, захваљујући развоју рударства и металургије. На њихово формирање директно је утицао долазак немачких рудара Саса, који су отварали нове рудокопе или су обнављали старе. Међу насељима овог типа најстарије је било у Брскову, али су се по значају посебно истицали

²⁰ Даница Поповић, „Мошти Св. Луке – српска епизода”, у, иста, *Под окриљем светости. Култ светих владара и реликвија у средњовековној Србији*, ур. Душан Батаковић, Београд 2006, 295–317.

²¹ Слободан Ненадовић, *Богородица Љевишка*, Београд 1963. Драга Панић, Гордана Бабић, *Богородица Љевишка*, Београд 1975.

²² Серафим Николић, *Призрен од средњег века до савременог доба (урбанистичко-архитектонски развој)*, Приштина–Призрен 1998, 73.

²³ С. Николић, *Призрен од средњег века*, 101–112; Милан Ивановић, „Црквени споменици XIII–XX век”, у: *Задужбине Косова, споменици и знамења српског народа*, ур. Атанасије Јевтић, Призрен–Београд 1987, 506–512.

Ново Брдо, Сребреница, Рудник и Плана. Ново Брдо је, ипак, надилазило све остале градове јер је прерасло у велики град који је био не само центар рударско металуршких послова, већ и административни, трговачки и занатски стожер. Богати рудници сребра обезбеђивали су како просперитет самом граду, тако и привредну стабилност државе у несигурним временима. Попут других рударских насеља, и Ново Брдо је поседовало сопствену територију, односно метох, те је у склопу града постојала зона централног градског насеља и зона рудокопа са мањим рударским насеобинама.²⁴

Ново Брдо је било утврђено градско насеље, састављено из три целине: Горњег града, Доњег града и подграђа. Цитадела (Горњи град) налазила се на врху заравњеног брега (сл. 3), а Доњи град западно од ње. У другој четвртини 14. века, у централном делу Горњег града подигнута је мала једнобродна црква са апсидом на источној страни (споља тространа, изнутра полукружна) и накнадно дозиданом припратом на западној. У рушевним остацима ове цркве, у најнижим зонама олтарског простора, сачувани су остаци живописа који се на основу аналогија са грачаничким соклом датује у 1320/1321. годину. Црква је страдала 1455. године након пада Новог Брда под турску власт, да би потом запустела и била претворена у амбар.²⁵

Доњи град је био двојако заштићен, обзиђем и ровом који се пружао паралелно са западним зидом, отварајући могућност прве одбране од непријатеља. Претпоставља се да је и у Доњем граду, поред профаних објеката, постојала црква која је страдала током османског освајања Новог Брда, будући да су пронађени секундарно употребљени делови једног сакралног објекта, попут моравске розете и дела портала са моравским преплетом.²⁶ Осим ове, у Доњем граду је постојала још једна скромнија црква, која нам је позната захваљујући њеним археолошким остацима. Имала је два асиметрична улаза и дубоку нишу на источној страни, за смештај икона и богослужбених предмета, што наводи на помисао да је реч о двоконфесионалној цркви подигнутој у време непосредно пре турског освајања Новог Брда.²⁷

У трећој новобрдској целини, у пространом подграђу смештеном источно од тврђаве на простору који није истраживан, већ је покривен

---

²⁴ Владета Петровић, „Градски метох”, у: *Споменица академика Милоша Благојевића (1930–2012)*, ур. Синиша Мишић, Београд 2015, 142–143.

²⁵ Марко Поповић, Гордана Симић, *Утврђења средњовековног града Новог Брда*, Београд 2020, 119–139.

²⁶ Исто, 199.

²⁷ Исто, 211.

само проспекцијом терена, уочени су бројни трагови камених објеката и некадашњих комуникација. У центру подграђа, сасвим природно, налазио се велики трг око кога су се радијално простирале улице. Недалеко од трга уздизала се катедрална Црква Светог Николе, једна од највећих српских средњовековних цркава (сл. 4). Тробродна грађевина са пространим нартексом, грађена у алтернацији тесаника црвене брече и зеленосмеђег андезита, по својој монументалности може се мерити једино са велелепним владарским задужбинама 14. века, Дечанима, Бањском и Светим архангелима код Призрена. С друге стране, појава плиткорезане камене декоративне пластике на фасадама катедралног храма, Светог Николу повезује са задужбинама кнеза Лазара, Лазарицом и Раваницом. Претпоставља се да је овој знаменитој православној цркви од самог заснивања било намењено да постане црквено седиште јер је највероватније поседовала катихумену изнад нартекса, попут катедралних храмова у епископским центрима (Жича, Пећка патријаршија, Богородица Хвостанска, Богородица Љевишка и Грачаница). Катедрална Црква Светог Николе била је, по свему судећи, седиште липљанско-грачаничких епископа који су некада носили и титулу новобрдских митрополита.²⁸

У подграђу је, осим катедралне Цркве Светог Николе, постојало још неколико мањих православних грађевина, од којих су поједине сачуване као рушевине, док на постојање других упућује специфична топонимија. Византијски обичај подизања мањих породичних задужбина²⁹ негован је и у средњовековној Србији, што потврђују наведене новобрдске црквице, као и мањи призренски храмови. Њихови ктитори били су или властелини или угледни и имућни грађани.³⁰ Постојање више цркава у подграђу Новог Брда је сасвим разумљиво, с обзиром на претпостављени број целокупног градског становништва овог мултиетничког града, који се кретао у распону од 8.000 до 10.000 становника, до кога је студиозном анализом архитектонских урбаних остатака дошао Мирко Ковачевић.³¹

²⁸ Марко Поповић, Игор Бјелић, *Црква Св. Николе: катедрала града Новог Брда*, Београд 2018, 213–217.

²⁹ Hans Buchwald, *Byzantine Town Planing – Does it Exist?*, in: *Material Culture and Well-Being in Byzantium (400-1453)*, Proceedings of the International Conference (Cambridge, 8-10 September 2001), ed M. Grünbart-E. Kislinger-A. Mutehesius-D. Ch. Stathakopoulos (Veröffentlichungen zur Byzanzforschung 11= ÖAW, phil.-hist. Kl. Denkschriften 356, Wien 2007) 71–73.

³⁰ Владета Петровић, „Друштвено раслојавање у српским средњовековним рударским градовима”, *Наша прошлост* 12 (2011) 83–86.

³¹ Мирко Ковачевић, „Израчунавање броја становника средњовековног града Новог Брда”, у: *Насеља и становништво области Бранковића 1455. године*, ур. Милош Мацура, Београд 2001, 271–274.

Осим наведених цркава, у Новом Брду су према историјским изворима постојале и царинарница и болница. Пошто су мање цркве биле удаљене од утврђења и централног трга, претпоставља се да првобитни градски ареал није био прецизно омеђен и да је већина квартова гравитирала централном делу насеља.³² На Новом Брду су, поред већинског православног живља, привремено или стално боравили католици, Саси, Которани и Дубровчани, који су у склопу Доњег трга, а на километар удаљености од подграђа имали своју цркву, *Santa Maria in Novomonte*, познату као Сашка црква.³³ Осим ове главне католичке цркве изграђене у првој половини 14. века, у самом подграђу је некада постојала још једна, изграђена око 1380. године, чији остаци до данас нису откривени.³⁴ Ипак, у историјским изворима је остало забележено да се у обе католичке цркве служило све до 17. века. Познато је, такође, да су католици били организовани у склопу једне жупе и да су били под јурисдикцијом Которске бискупије.

У којој мери су били испреплетани обичаји католичког и православног становништва речито говори начин сахрањивања у катедралној Цркви Светог Николе, у којој су се угледни православни грађани Новог Брда сахрањивали у вишетажним зиданим гробницама, по угледу на католике из Приморја. Овакав начин сахрањивања могли су видети и у свом граду, у Сашкој цркви, где су почивали њихови католички суграђани.³⁵ Наведени начин сахрањивања био је редак у сепулкралној пракси српског становништва у унутрашњости земље, тако да се осим Новог Брда појављује само на још два локалитета, у параклису Цркве у Савову код Студенице и у припрати Цркве Ружице подно средњовековног града Милешевца. На оба локалитета реч је о двоетажним гробницама типа осаријума, с том разликом што је у Савову вертикална подела гробнице изведена постављањем решетке, док је у Ружици подела извршена каменим плочама.³⁶

³² Иван Здравковић, „Ново Брдо. Радови извршени 1952. године”, *Старинар* 5–6 (1954–1955) 251–264, 258. М. Поповић, Г. Симић, *Утврђења средњовековног града Новог Брда*, 221.

³³ Исто, 221. Марко Поповић, „Сашка црква у Новом Брду – *Santa Maria in Novomonte*”, *Старинар* 69 (2019) 319–347.

³⁴ М. Поповић, Г. Симић, *Утврђења средњовековног града Новог Брда*, Београд 2020, 37.

³⁵ М. Поповић, И. Бјелић, *Црква Св. Николе: катедрала града Новог Брда*, 163–178.

³⁶ Слободан Баришић, Маја Ђорђевић, „Истраживачки радови на цркви Светог Јована у селу Савову”, *Гласник Друштва конзерватора Србије* 19 (1995) 96; Угљеша Војводић, „Црква Св. Јована у Савову код Студенице”, *Саопштења* 47 (2015) 72–74; Гордана Гаврић, „Црква Ружица подно Милешевца и Пуста црква у Сељашници. Прилог проучавању археолошке баштине Средњег Полимља”, у: *Ђурђеви ступови и будимљанска епархија*, ур. Милан Радујко, Беране–Београд 2011, 429–438.

Црква Ружица припада властеоским задужбинама које су се налазиле изван утврђеног града, али је богослужбено била намењена становницима утврђеног града Милешевца, значајне тачке у одбрамбеном систему Полимља и његовог подграђа (сл. 5 и 6). Утврђење Милешевац се налази на једној неприступачној литици, на почетку кањона Милешевке и на око 2 км удаљености од Манастира Милешева. Црква Ружица у суштинском и визуелном смислу добро кореспондира са утврђењем, о чему између осталог, сведоче трагови средњовековне калдрме на траси савременог пута који од цркве води ка граду. Осим тога, са доминантне литице на којој лежи утврђење јасно се сагледава шири простор на коме се налазе остаци Цркве Ружице, Манастир Милешева и испоснице.

Милешевац који се састојао из Горњег града, Доњег града и подграђа поседује две фазе изградње, једну млађу која припада периоду владавине Косача и другу старију која није јасно ограничена због недовољних археолошких података за датовање. Ипак, резултати истраживања Цркве Ружице отворили су могућност успостављања релативне хронологије између цркве и града, на следећи начин: старија фаза једнобродне Цркве Ружице, прочитована у наосу и фрагментима фресака датованих у 13. век, одговара старијој фази Милешевца, док млађа фаза, дограђена припрата, одговара млађој фази града, добу Косача. Такође се може претпоставити да је Црква Ружица била баштинска и гробна црква властелина који је управљао Милешевцем.³⁷

Поред утврђених градова у српским земљама средњег века, постојала су и друга насеља настала у таласу урбанизације, који је био условљен развојем трговине, као што су она формирана у подножју тврђава, на раскрсницама путева, покрај караванских станица или на местима повремених сајмова/панађура. Уз значајну путну комуникацију која је од Приморја водила ка унутрашњости Балкана, а у близини рудника на Рогозни, Голији и Глухавици, налазило се значајно српско средњовековно насеље, познато као Трговиште.³⁸ Овај систематски истражен локалитет у области Старог Раса, окружен Сопоћанима, Ђурђевим ступовима и Црквом светих апостола Петра и Павла, припада типу неутврђених градских насеља, које нема непосредну физичку везу са оближњим утврђењима. Током археолошких ископавања, поред великог броја профаних објеката откривене су четири цркве и више некропола. Ктитори

³⁷ Гордана Гаврић, Мирко Ковачевић, „Милешевац и црква Ружица – археолошка и архитектонска истраживања”, у: *Осам векова манастира Милешева*, књ. 1, ур. Петар Влаховић, Пријепоље–Београд 2013, 277–293.

³⁸ Сима Ђирковић, Десанка Ковачевић Којић, Ружа Ђук, *Старо српско рударство*, Београд–Нови Сад 2002, 38, 44–45.

су највероватније били угледни грађани, имућни трговци или поједине богате породице. Занимљиво је да су све четири цркве биле православне, о чему сведоче фреске са ћириличким натписима, иако су на Трговишту живели и дубровачки трговци који су често у местима свог боравка подизали католичке храмове.³⁹ Историјски извори из 1346. године упућују на њено постојање, али остаци ове цркве посвећене Светом Трифуну нису пронађени.⁴⁰

Све четири цркве на Трговишту су једнобродне камене грађевине, с тим што три имају полукружне апсиде, док је једна без ње (источни зид се равно завршава). Све су, такође, биле живописане, али су фреске толико страдале да су сачуване само у фрагментима.⁴¹ Међу наведеним црквама најстарија је Црква 1, подигнута у другој половини 12. века, над старијом некрополом, а чије се трајање поклапа са животом на оближњој Градини Рас. Припрата је дозидана касније, крајем 14. или почетком 15. века, када је црква обновљена и поново живописана. Током 14. века на Трговишту су, такође, изграђене остале три цркве. Тридесетих година 14. века подигнута је Црква 4, јединствена по равном апсидалном делу и открићу часне трпезе, а у другој половини 14. века Црква 2, у којој је као гробни прилог откривена звездица. Овај богослужбени предмет представља редак археолошки налаз, а на Трговишту је откривен у још две цркве. Звездице су прилагане уз посмртне остатке оних свештеника који су за живота служили у храмовима у којима су након упокојења почивали. У 14. веку је, такође, изграђена Црква 3, која је у 16. веку добила припрату у којој су сахрањивани женски чланови ктиторске породице Прибисалић. Испод пода ове цркве пронађено је стаклено кандило дубровачке провинијенције из средине 15. века, које потврђује живе трговачке активности између Трговишта и Дубровника.⁴²

За разлику од Трговишта које је било предмет вишегодишњих археолошких истраживања, већина других утврђених или неутврђених насеља истраживано је сондажно или у склопу конзерваторско-рестаураторских радова, тако да су њихови резултати често недовољни за

---

³⁹ Војислав Јовановић, Душица Минић, Славенка Ерцеговић-Павловић, „Некрополе средњовековног Трговишта”, *Новопазарски зборник* 14 (1990) 22.

⁴⁰ Сима Ђирковић, „Католичке парохије у средњовековној Србији”, у: *Работници, војници, духовници. Друштва средњовековног Балкана*, ур. Властимир Ђокић, Београд 1997, 250.

⁴¹ Владета Петровић, Гордана Гаврић, „Црква као огледало урбаног простора. Свето и профано наслеђе средњовековног Трговишта”, у: *Богословље и духовни живот Карловачке митрополије*, Београд 2019, 201–204.

⁴² Душица Минић, „Боца и кандила од стакла из Цркве 3 у Трговишту”, *Новопазарски зборник* 13 (1989) 67.

формирање прецизније типологије. У случају тврђава једнако је тешко дати њихову морфолошку слику као и повући јасну границу када је реч о њиховој намени. На питање која су од њих имала преваходно војно-стратешки значај, а која су била властеоска боравишта и регионална средишта, ни историја ни археологија до сада нису пружиле потпуни одговор.⁴³ Иако су многа утврђења у функционалном смислу била регионална средишта, поједина од њих су имала додатну намену контроле и обезбеђења значајних путних праваца. Друга су опет у себи обједињавала више функција, док су нека у одређеном временском периоду мењала намену, као што је то био случај са Вишеградом, код Призрена.⁴⁴ Поједине тврђаве биле су истовремено и утврђено властеоско боравиште и регионално средиште, а могле су имати и отворено подграђе. У том смислу, запажају се и посебне просторне поделе, као на пример у Сталаћу, где се у оквиру утврђења посебно издваја део са владарско-властеоском резиденцијом. Са друге стране, властеоске тврђаве су представљале значајне отпорне тачке, које су са већим тврђавама чиниле јединствени одбрамбени систем земље. Такав је случај са Магличем, изграђеним на уској заравни стеновитог гребена подно Столова, како би се контролисала важна трговачка саобраћајница која је из Приморја водила ка унутрашњости земље.

Утврђење је са три стране имало природну баријеру коју је својим током формирала река Ибар, док су Главна кула и дубок ров усечен у стенску масу испред ње штитили једини копнени прилаз са североистока. Остале куле, квадратних основа биле су распоређене на приближно истој удаљености у циљу равномерне одбране утврђења, осим три куле на југозападном обзиђу које су подигнуте на међусобном мањем растојању како би заштитиле најужу страну утврђења.⁴⁵ Иако је Маглич грађен на

⁴³ У литератури се често за утврђења користи неодговарајући термин град. Иако је у средњем веку термин град означавао и утврђење и градско насеље, то у савременом српском језику није случај. Тако Александар Дероко дели градове (мисли се на тврђаве, утврђења) у пет група: 1. Градови који су изграђени на стратешким местима на граници и главним комуникацијама (Звечан, Маглич, Рам, Голубац); 2. Градови који су бранили рударска насеља (Брсково, Ново Брдо, Островица, Ћутет); 3. Градови који су бранили насеља, вароши, престонице (Београд, Смедерево, Призрен, Охрид, Скопље, Прилеп, Крушевац); 4. Градови који су штитили манастире (Ресава, Манасија, Раваница); 5. Градови који су штитили двореове владара (Рибник, Дебrc, Петрич, Јелеч, Некудим). Видети Александар Дероко, „Старе наше тврђаве”, *Уметнички преглед* 1 (1937–1938) 39–41. Иван Здравковић истиче да је главни моменат при изграђивању градова (мисли се на тврђаве) била способност за одбрану. Њихово утврђивање зависило је од тога шта је требало да бране: варош-престоницу, рударско или трговачко средиште, двор летњиковца, манастир или нешто друго. Видети Иван Здравковић, *Средњовековни градови у Србији*, Београд 1970, 12.

традицијама византијског војног градитељства из доба Комнина, у његовом одбрамбеном систему се уочавају поједине новине, као што су већи број кула дуж бедема, појава масивне и снажне бранич куле и увећане димензије одбрамбене куле.

Да је Маглич поред војно-стратегичког утврђења био и властеоско боравиште, потврђују објекти унутар утврђења као што су Црква Светог Ђорђа, Палата, цистерна, стамбени и помоћни објекти (сл. 7). Бригу о њиховој изградњи водио је архиепископ Данило II, како бележи његов биограф: *И у Магличу граду, и ту су била позната дела његових трудова. Јер у њему подиже прекрасне палате и остале ћелије, на пребивање онима који су тамо.* Такође се истиче његово прегалаштво посвећено цркви: *И ту, у Цркви Светог Георгија, у граду томе, утврди божаствени закон, да се у њој неизмењено свагда врши, обилно у њој поставивши божаствене књиге и све остале црквене потребе.*⁴⁶ Једнобродна камена Црква Светог Ђорђа, са касније призиданим нартексом, заузимала је централно место унутар зидина. Грађена упоредо са фортификацијама крајем 13. или почетком 14. века, веома је страдала, тако да се њен изворни облик може само претпоставити. Доградња нартекса на коме се запажају утицаји готичког стила повезују се са градитељским прегалаштвом архиепископа Данила II.⁴⁷ Иако је у средњем веку било неуобичајено да се сахрањује унутар зидина, осим у урбаним насебинама као што је то било Ново Брдо, уз Цркву Светог Ђорђа је формирана мања некропола. Унутар цркве нису откривени гробови, па ни ктиторски који се могао очекивати.

На основу откривених архитектонских остатака профаних и сакралних грађевина унутар средњовековног Маглича, сматра се да је град имао више намена, да је био војно утврђење, резиденцијални комплекс неког

Гордана Милошевић у периоду између XII и XV века разликује градска насеља уз тврђаве и неутврђена градска насеља (тргови). Према функцији града у чијем подножју су формирана, разликују се: подграђа жупских градова; подграђа рударских градова; трговачка подграђа; подграђа седишта владара. Видети Гордана Милошевић, *Становање у средњовековној Србији*, Београд 1997, 131.

⁴⁴ Утврђење Вишеград цар Душан је дао Манастиру светих архангела код Призрена да му буде *житница и виница и местохранилиште манастирског уместа пирга*. Видети Сениша Мишић, Татјана Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, Београд 2003, 88, 120.

⁴⁵ Marko Popović, *Maglički zamak*, Београд 2012, 196.

⁴⁶ Архиепископ Данило и други, *Животи краљева и архиепископа српских*, 373. Данилови настављачи, *Живот архиепископа Данила II*, превод Л. Мирковић, ур. Гордон Мак Данијел, Београд 1989, 114.

⁴⁷ М. Popović, *Maglički zamak*, 90–106.

високог достојанственика, али и жички рефугијум. У прилог овом мишљењу иду историјске околности у време подизања утврђења, у последњим годинама 13. и у првим деценијама 14. века, када се изводе велики радови на обнови Жиче под будним оком архиепископа Јевстатија II.⁴⁸ Ипак, Маглич је превасходно имао функцију утврђења будући да се око њега није развило цивилно насеље.⁴⁹

На основу увида у архитектонске концепте средњовековних утврђења, запажа се да је најбоље брањени простор био унутрашњи град – цитадела, у коме је могао бити смештен владарски или властелински двор или, пак, кућа заповедника тврђаве. У цитадели су се, такође, налазили различити објекти, намењени за становање, али и за смештај и обраду хране, као што су житнице, кухиње и пекаре. Живот је, наравно, био незамислив без воде, тако да су битну улогу имала постројења за воду, попут цистерни. Како би одбрана унутрашњег дела града била поузданија и јача, бедеми су добијали већи број кула.⁵⁰ Током времена, уз поједина утврђења су се формирала подграђа као центри трговачких и занатских послова. Пошто је свако утврђење имало своју посаду и послугу, владар је посади за издржавање даривао једно или више села, тако да је потчињено сеоско становништво имало јасно дефинисане обавезе према свом феудалном господару. Иако су утврђења заједно са селима и подручјем која су контролисала чинила јединствено аграрно подручје, у економском смислу утврђења нису битно утицала на своје ближе и даље окружење као што је то био случај са градским насељима.⁵¹ Поред низа световних функција које су биле обједињене унутар и око самих утврђења, живот средњовековног човека је био незамислив без сакралне димензије људског бивствовања, која се између осталог огледала и у подизању цркава унутар или подно утврђења. У овом раду смо покушали да на изабраним примерима покажемо да не постоје правила када је реч о томе на ком месту се позиционирају храмови, унутар или изван обзиђа. Интензивнија археолошка истраживања средњовековних утврђења несумњиво би пружила нове и значајне податке за проучавање сакралне архитектуре на простору српских средњовековних земаља.

⁴⁸ Isto, 196–201.

⁴⁹ Марко Поповић, „Липовац – трагови средњовековног властеоског боравишта”, *Саопштења* 34 (2002) 159; Гордана Симић, *Донжон куле: у фортификацији средњовековних градова*, Београд 2010, 83.

⁵⁰ Г. Симић, *Донжон куле*, 84.

⁵¹ Милош Благојевић, „Град и жупа – међе градског друштва”, у: *Социјална структура српских градских насеља (XII–XVIII век)*, Смедерево–Београд 1992, 70.

Списак илустрација

1. Крушевац, средњовековно утврђење (фото: М. Ковачевић)
2. Смедеревски град, средњовековно утврђење (фото: М. Ковачевић)
3. Ново Брдо, цитадела (фото: преузето из: Марко Поповић, Гордана Симић, Утврђења средњовековног града Новог Брда, Републички завод за заштиту споменика културе, Студије и монографије 20, Београд 2020, стр. 237)
4. Ново Брдо, Црква Светог Николе, катедрала (фото: преузето из: Марко Поповић, Игор Бјелић, Црква Светог Николе, катедрала града Новог Брда, Републички завод за заштиту споменика културе, Студије и монографије 19, Београд 2018, стр. 31)
5. Милешевац, средњовековно утврђење (фото: М. Ковачевић)
6. Црква Ружица, основа цркве и некрополе (цртеж: М. Ковачевић, М. Урошевић)
7. Маглич, средњовековно утврђење (фото: М. Ковачевић)

1. Крушевац, средњовековно утврђење (фото: М. Ковачевић)

2. Смедеревски град, средњовековно утврђење (фото: М. Ковачевић)

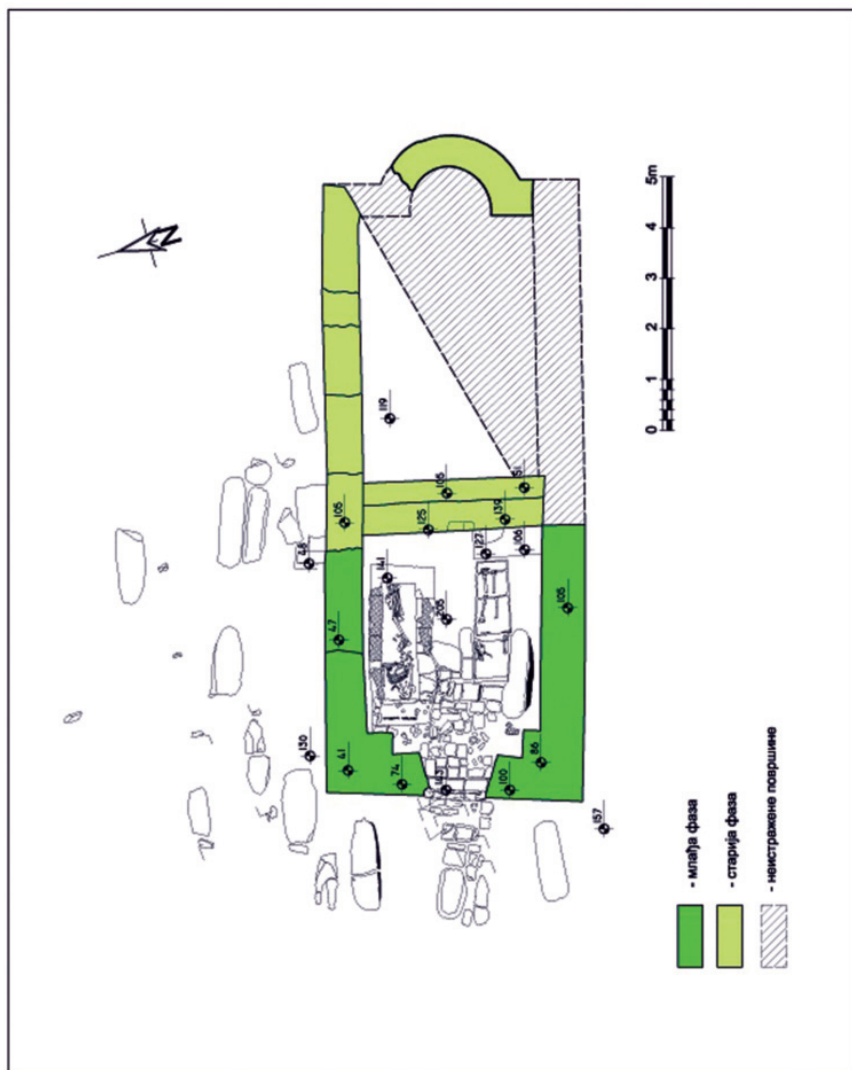
3. Ново Брдо, цитадела (фото: преузето из: Марко Поповић, Гордана Симић, Утврђења средњовековног града Новог Брда, Републички завод за заштиту споменика културе, Студије и монографије 20, Београд 2020, стр. 237)

4. Ново Брдо, Црква Светог Николе, катедрала (фото: преузето из: Марко Поповић, Игор Бјелић, Црква Светог Николе, катедрала града Новог Брда, Републички завод за заштиту споменика културе, Студије и монографије 19, Београд 2018, стр. 31)

5. Милешевац, средњовековно утврђење (фото: М. Ковачевић)

6. Црква Ружица, основа цркве и некрополе (цртеж: М. Ковачевић, М. Урошевић)

7. Маглич, средњовековно утврђење (фото: М. Ковачевић)

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Објављени извори – Published Primary Sources

Архиепископ Данило и други, *Животи краљева и архиепископа српских*, прир. Ђура Даничић, Загреб 1866. [Arhiepiskop Danilo i drugi, *Životi kraljeva i arhiepiskopa srpskih*, прир. Ђура Даничић, Загреб 1866]

Данило Други, *Животи краљева и архиепископа српских*, прир. Гордон Мак Данијел, Дамњан Петровић, Београд 1989. [Danilo Drugi, *Životi kraljeva i arhiepiskopa srpskih*, прир. Gordon Mak Danijel, Damnjan Petrović, Beograd, 1989]

Данилови настављачи, *Живот архиепископа Данила II*, превод Лазар Мирковић, ур. Гордон Мак Данијел, Београд 1989, 78–121. [Danilovi nastavljачи, *Život arhiepiskopa Danila II*, prevod Lazar Mirković, ur. Gordon Mak Danijel, Beograd 1989, 78–121]

Живојиновић, Драгић, „Повеља краља Милутина Хиландару претходно приписивана његовом брату Драгутину”, *Стари српски архив* 9 (2010) 3–17. [Živojinović, Dragić, „Povelja kralja Milutina Hilandaru prethodno pripisivana njegovom bratu Dragutinu”, *Stari srpski arhiv* 9 (2010) 3–17]

Јагић, Ватрослав, „Константин Филозоф и његов Живот Стефана Лазаревића деспота српског”, *Гласник Српског ученог друштва* 42 (1875) 223–328. [Jagić, Vatroslav, „Konstantin Filozof i njegov Život Stefana Lazarevića despota srpskog”, *Glasnik Srpskog učenog društva* 42 (1875) 223–328]

Константин Филозоф, *Живот Стефана Лазаревића деспота српског*, превод и напомене Гордана Јовановић, Београд 2009. [Konstantin Filozof, *Život Stefana Lazarevića despota srpskog*, prevod i napomene Gordana Jovanović, Beograd 2009]

Мишић, Синиша, Суботин-Голубовић, Тајјана, *Светоарханђелска хрисовуља*, Београд 2003. [Mišić, Siniša, Subotin-Golubović, Tađjana, *Svetoarhandželska hrisovulja*, Beograd 2003]

Соловјев, Александар, *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354. године*, Београд 1980. [Solovjev, Aleksandar, *Zakonik cara Stefana Dušana 1349. i 1354. godine*, Beograd 1980]

Стефан Првовенчани, *Сабрана дела*, предговор, превод и коментари Љиљана Јухас Георгиевска, издање на српскословенком Томислав Јовановић, Београд 1999. [Stefan Prvovenčani, *Sabrana dela*, predgovor, prevod i komentari Ljiljana Juhas Georgievaska, izdanje na srpskoslovenskom Tomislav Jovanović, Beograd 1999]

Литература – Secondary Works

Buchwald, Hans, *Byzantine Town Planing – Does it Exist?*, Material Culture and Well-Being in Byzantium (400-1453), Proceedings of the International Conference (Cambridge, 8-10 September 2001), ed M. Grünbart-E. Kislinger-A. Mutehesius-D.

Ch. Stathakopoulos (Veröffentlichungen zur Byzanzforschung 11= ÖAW, phil.-hist. Kl. Denkschriften 356, Wien 2007) 57–73.

Cassidy-Welch, Megan, „Space and Place in Medieval Contexts”, *Parergon* 27.2 (210) 1–12.

Lefebvre, Henri, *The Production of Space*, Cambridge 1991.

Popović, Marko, *Maglički zamak*, Beograd 2012.

Баришић, Слободан, Ђорђевић, Маја, „Истраживачки радови на цркви Светог Јована у селу Савову”, *Гласник Друштва конзерватора Србије* 19 (1995) 95–96. [Barišić, Slobodan, Đorđević, Maја, „Istraživački radovi na crkvi Svetog Jovana u selu Savovu”, *Glasnik Društva konzervatora Srbije* 19 (1995) 95–96]

Благојевић, Милош, „Град и жупа – међе градског друштва”, у: *Социјална структура српских градских насеља (XII–XVIII век)*, ур. Јованка Калић и Милосав Чоловић, 67–84, Смедерево–Београд 1992. [Blagojević, Miloš, „Grad i župa – međe gradskog društva”, у: *Socijalna struktura srpskih gradskih naselja (XII–XVIII vek)*, ur. Jovanka Kalić i Milosav Čolović, 67–84, Smederevo–Beograd, 1992]

Војводић, Угљеша, „Црква Св. Јована у Савову код Студенице”, *Саопштења* 47 (2015) 67–86. [Vojvodić, Uglješa, „Crkva Sv. Jovana u Savovu kod Studenice”, *Saopštenja* 47 (2015) 67–86]

Гаврић, Гордана, „Црква Ружица подно Милешевца и Пуста црква у Селашници. Прилог проучавању археолошке баштине Средњег Полимља”, у: *Ђурђеви ступови и Будимљанска епархија*, ур. Милан Радујко, 429–438, Беране–Београд 2011. [Gavrić, Gordana, „Crkva Ružica podno Mileševca i Pusta crkva u Seljašnici. Prilog proučavanju arheološke baštine Srednjeg Polimlja”, у: *Đurđevi stupovi i Budimljanska eparhija*, ur. Milan Radujko, 429–438, Berane–Beograd 2011]

Гаврић, Гордана, Ковачевић, Мирко, „Милешевац и црква Ружица – археолошка и архитектонска истраживања”, у: *Осам векова манастира Милешеве*, књ. 1, ур. Петар Влаховић и други, 277–293, Пријеполје–Београд 2013. [Gavrić, Gordana, Kovačević, Mirko, „Mileševac i crkva Ružica – arheološka i arhitektonska istraživanja”, у: *Osam vekova manastira Mileševe*, knj. 1, ur. Petar Vlahović i drugi, 277–293, Prijepolje–Beograd 2013]

Гуревич, Арон, *Категорије средњовековне културе*, Нови Сад 1994. [Gurević, Aron, *Kategorije srednjovekovne kulture*, Novi Sad 1994]

Дероко, Александар, „Старе наше тврђаве”, *Уметнички преглед* 1 (1937–1938) 39–41. [Deroko, Aleksandar, „Stare naše tvrđave”, *Umetnički pregled* 1 (1937–1938) 39–41]

Здравковић, Иван, *Средњовековни градови у Србији*, Београд 1970. [Zdravković, Ivan, *Srednjovekovni gradovi u Srbiji*, Beograd 1970]

Ивановић, Милан, „Црквени споменици XIII–XX век”, у: *Задужбине Косова, споменици и знамења српског народа*, ур. Атанасије Јевтић, 387–552, Призрен–Београд 1987. [Ivanović, Milan, „Crkveni spomenici XIII–XX vek”, у: *Zaduzbine Kosova, spomenici i znamenja srpskog naroda*, ur. Atanasije Jevtić, 387–552, Prizren–Beograd 1987]

Јовановић, Војислав, Минић, Душица, Ерцеговић-Павловић, Славенка, „Некрополе средњовековног Трговишта”, *Новопазарски зборник* 14 (1990) 19–44.

[Jovanović, Vojislav, Minić, Dušica, Ercegović-Pavlović, „Nekropole srednjovekovnog Trgovišta”, *Novopazarski zbornik* 14 (1990) 19–44]

Катић, Срђан „Митрополијска црква Благовештења у Смедереву”, *Историјски часопис* 69 (2020) 107–126. [Katić, Srđan, „Mitropolijaska crkva Blagoveštenja u Smederevu”, *Istorijski časopis* 69 (2020) 107–126]

Ковачевић, Мирко, „Израчунавање броја становника средњовековног града Новог Брда”, у: *Насеља и становништво области Бранковића 1455. године*, ур. Милош Мацура, 271–274, Београд 2001. [Kovačević, Mirko, „Izračunavanje broja stanovnika srednjovekovnog grada Novog Brda”, у: *Naselja i stanovništvo oblasti Brankovića 1455. godine*, ур. Miloš Macura, 271–274, Београд 2001]

Ковачевић, Мирко, „Профана архитектура средњовековног Крушевца”, у: *Археолошка истраживања Крушевца и моравске Србије*, ур. Ђурђе Бошковић, 13–29, Београд–Крушевац 1980. [Kovačević, Mirko, „Profana arhitektura srednjovekovnog Kruševca”, у: *Arheološka istraživanja Kruševca i moravske Srbije*, ур. Đurđe Bošković, 13–29, Београд–Крушевац 1980]

Милошевић, Гордана, *Становање у средњовековној Србији*, Београд 1997. [Milošević, Gordana, *Stanovanje u srednjovekovnoj Srbiji*, Београд 1997]

Минић, Душица, „Боца и кандила од стакла из Цркве 3 у Трговишту”, *Новопазарски зборник* 13 (1989) 59–69. [Minić, Dušica, „Boca i kandila od stakla iz Crkve 3 u Trgovištu”, *Novopazarski zbornik* 13 (1989) 59–69]

Мркобрад, Душан, „Резултати археолошких и конзерваторских радова на утврђеном комплексу на Градини код Постења”, *Гласник Друштва конзерватора Србије* 16 (1992) 65–68. [Mrkobrad, Dušan, „Rezultati arheoloških i konzervatorskih radova na utvrđenom kompleksu na Gradini kod Postenja”, *Glasnik Društva konzervatora Srbije* 16 (1992) 65–68]

Мркобрад, Душан, „Стефан Немања и традиција рашког епископског средишта”, у: *Стефан Немања – Симеон Мироточиви – историја и предање*, ур. Јованка Калић, 249–258, Београд 2000. [Mrkobrad, Dušan, „Stefan Nemanja i tradicija raškog episkopskog središta”, у: *Stefan Nemanja – Simeon Mirotočivi – istorija i predanje*, ур. Jovanka Kalić, 249–258, Београд 2000]

Ненадовић, Слободан, *Богородица Љевишка: њен постанак и њено место у архитектури Милутиновог времена*, Београд 1963. [Nenadović, Slobodan, *Bogorodica Ljeviška: njen postanak i njeno mesto u arhitekturi Milutinovog vremena*, Београд 1963]

Николић, Серафим, *Призрен од средњег века до савременог доба (урбанистичко-архитектонски развој)*, Приштина–Призрен, 1998. [Nikolić, Serafim, *Prizren od srednjeg veka do savremenog doba (urbanističko-arhitektonski razvoj)*, Приштина–Призрен 1998]

Панић, Драга, Бабић, Гордана, *Богородица Љевишка*, Београд 1975. [Panić, Draga, Babić, Gordana, *Bogorodica Ljeviška*, Београд 1975]

Петровић, Владета. „Градски метох”, у: *Споменица академика Милоша Благојевића (1930–2012)*, ур. Синиша Мишић, 135–146, Београд 2015. [Petrović, Vladeta, „Gradski metoh”, у: *Spomenica akademika Miloša Blagojevića (1930–2012)*, ур. Siniša Mišić, 135–146, Београд 2015]

Петровић, Владета, „Друштвено раслојавање у српским средњовековним рударским градовима”, *Наша прошлост* 12 (2011) 79–87. [Petrović, Vladeta, „Društveno raslojavanje u srpskim srednjovekovnim rudarskim gradovima”, *Naša prošlost* 12 (2011) 79–87]

Петровић, Владета, Гаврић, Гордана, „Црква као огледало урбаног простора. Свето и профано наслеђе средњовековног Трговишта”, у: *Богословље и духовни живот Карловачке митрополије*, ур. Владимир Вукашиновић, Порфирије Перић, 295–317, Београд 2020. [Petrović, Vladeta, Gavrić, Gordana, „Crkva kao ogledalo urbanog prostora. Sveto i profane nasleđe srednjovekovnog Trgovišta”, у: *Bogoslovlje i duhovni život Karlovačke mitropolije*, ур. Vladimir Vukašinović, Porfirije Perić, 295–317, Београд 2020]

Поповић, Даница, „Мошти Св. Луке – српска епизода”, у, иста, *Под окриљем светости. Култ светих владара и реликвија у средњовековној Србији*, ур. Душан Батаковић, 295–317, Београд 2006. [Popović, Danica, „Mošti Sv. Luke – srpska epizoda”, у, иста, *Pod okriljem svetosti. Kult svetih vladara i relikvija u srednjovekovnoj Srbiji*, ур. Dušan Bataković, 295–317, Београд 2006]

Поповић, Марко, „Ка проблему средњовековних цркви Смедеревског града”, *Старинар* 50 (2000) 201–219. [Popović, Marko, „Ka problemu srednjovekovnih crkvi Smederevskog grada”, *Starinar* 50 (2000) 201–219]

Поповић, Марко, „Липовац – трагови средњовековног властеоског боравишта”, *Саопштења* 34 (2002) 157–177. [Popović, Marko, „Lipovac – tragovi srednjovekovnog vlasteoskog boravišta”, *Saopštenja* 34 (2002) 157–177]

Поповић, Марко, *Смедеревски град*, Београд 2013. [Popović, Marko, *Smederevski grad*, Београд 2013]

Поповић, Марко, „Смедеревски град – етапе грађења и значење”, у: *Пад Српске деспотовине 1459. године*, ур. Момчило Спремић, 373–391, Београд 2011. [Popović, Marko, „Smederevski grad – etape građenja i značenje”, у: *Pad Srpske despotovine 1459. godine*, ур. Momčilo Spremić, 373–391, Београд 2011]

Поповић, Марко, Бјелић, Игор, *Црква Св. Николе: катедрала града Новог Брда*, Београд 2018. [Popović, Marko, Bjelić, Igor, *Crkva Sv. Nikole: katedrala grada Novog Brda*, Београд 2018]

Поповић, Марко, Бикић, Весна, *Комплекс средњовековне митрополије у Београду*, Београд 2004. [Popović, Marko, Bikić, Vesna, *Kompleks srednjovekovne mitropolije u Beogradu*, Београд 2004]

Поповић, Марко, Симић, Гордана, *Утврђења средњовековног града Новог Брда*, Београд 2020. [Popović, Marko, Simić, Gordana, *Utvrđenja srednjovekovnog grada Novog Brda*, Београд 2020]

Симић, Гордана, *Донжон куле у фортификацији средњовековних градова*, Београд 2010. [Simić, Gordana, *Donžon kule u fortifikaciji srednjovekovnih gradova*, Београд, 2010]

Ћирковић, Сима, „Католичке парохије у средњовековној Србији”, у: исти, *Работници, војници, духовници. Друштва средњовековног Балкана*, ур. Властимир Ђокић, 240–258, Београд 1997. [Ćirković, Sima, „Katoličke parohije u

srednjovekovnoj Srbiji”, u, isti, *Rabotnici, vojnici, duhovnici. Društva srednjovekovnog Balkana*, ur. Vlastimir Đokić, 240–258, Beograd 1997]

Ђирковић, Сима, Ковачевић Којић, Десанка, Ћук, Ружа, *Старо српско рударство*, Београд–Нови Сад 2002. [Ćirković, Sima, Kovačević Kojić, Desanka, Ćuk, Ruža, *Staro srpsko rudarstvo*, Beograd–Novi Sad 2002]

Џуњак, Млађан, *Смедеревска тврђава: новија истраживања*, Смедерево 2011. [Cunjak, Mlađan, *Smederevska tvrđava: novija istraživanja*, Smederevo 2011]

Vladeta Petrović, Gordana Gavrić

**CHURCHES IN SERBIAN MEDIEVAL FORTIFICATIONS AND
URBAN SETTLEMENTS (12–15TH CENTURIES). SELECTED
EXAMPLES**

Summary

Several different types of cities existed in parallel in the Serbian medieval state: old Byzantine cities, mining urban settlements, capital cities, fortifications with suburbs and marketplaces. Christianity, whose present-day heritage includes numerous churches built in settlements across the Serbian lands, gave a particular dimension to each type of the city. There is not a single urban settlement without a church, or a city without church jurisdiction.

At the time of the Nemanjić dynasty, there was no single, unique capital, but rulers lived in their different courts, of which some were located in the most important cities. Some of these settlements became central places in concrete historical periods, such as the Ras fortress.

Judging by the comparative analysis of results of the research into medieval sites (Maglič, Kruševac, Smederevo, Novo Brdo, Mileševac), churches in medieval fortifications and settlements were erected in different locations and for different purposes. The court church of prince Lazar, built in his capital city of Kruševac, belongs to the small group of churches that have been preserved within fortifications, since many were demolished in the Turkish period. The church built in the Morava architectural style, with pronounced verticalism, dedicated to St Stephen and known today as Lazarica, dominates the internal space of the medieval perimeter wall.

In the Smederevo city, the largest Serbian fortification, despot Đurađ Branković built the Annunciation Church, which has not been precisely located to date. The church erected in the older cult place is assumed to have been a court church and was built at the same time as the Small Town, outside the perimeter wall (1428–1430). After the construction of the Big Town, it was found within the fortification which was completed before the Turkish conquest of Smederevo in 1439. The Church of the Dormition of the Most Holy Theotokos (today in the contemporary cemetery), the only preserved sacral edifice from the time of the construction of the fortification, may have served, in one period, as the cathedral church for Smederevo metropolitans. This does not bring into question the fact that despot Đurađ Branković built in his capital city the cathedral church where the relics of St Luke were kept, but this church has not been discovered to date.

In the Serbian lands of the Middle Ages, some larger cities were important episcopal and economic centres, such as Prizren and Novo Brdo. The episcopal Church of Our Lady of Ljeviš in Prizren was located in the very core of the urban settlement, outside the city walls. The cathedral Church of St Nicholas in Novo Brdo, one of the

largest Serbian medieval churches, is located within the spacious suburbs not far away from the square. In terms of its monumentality, the three-nave edifice with a spacious narthex is on a par only with the sumptuous, 14th-century rulers' endowments, Dečani, Banjska and the Holy Archangels near Prizren. It is assumed that it was the seat of the bishops of Lipljan-Gračanica who used to carry the title of Novo Brdo metropolitans as well. A small single-nave church was located in the Upper Town and there were two churches in the Lower Town, one of which was two-confessional. In addition to the majority Orthodox population, the Catholics, Saxons, Kotorans and people of Dubrovnik stayed in Novo Brdo temporarily or permanently. They had their own church in the Lower Square – Santa Maria in Novomonte, known as the Saxon church.

Archbishop Danilo II showed great zeal in building secular and sacral edifices in Maglič, a medieval multi-functional fortification (a military fortification, residential complex and the Žiča refuge), built at the strategically important place in the Ibar Gorge. He was particularly devoted to the Church of St George, built in parallel with the fortifications in the late 13th or early 14th century.

A characteristic example of construction of a church outside the fortification is the Ružica Church, a nobleman's endowment, whose services were intended for the population of the fortified city of Mileševac, an important point in the defence system of Polimlje. A relative chronology between the Church and the City was established as follows: the older phase of the single-nave Ružica Church seen in the naos and fragments of frescoes dated to the 13th century corresponds to the older phase of Mileševac, while the younger phase, the added narthex, corresponds to the younger phase of the City – the period of Kosače.

In addition to fortified cities in the Serbian lands of the Middle Ages, there were also other settlements created in the wave of urbanisation prompted by the development of trade, such as those formed at the foot of fortresses, at a crossroads, near caravan stations or at places of temporary fairs/panadurs. Trgovište in the area of Stari Ras belongs to this type of a non-fortified urban settlement. Four smaller churches were discovered there, and their ktetors were most probably reputable citizens, well-off merchants or rich families.

On the selected examples of fortifications and settlements it has been shown that there are no rules when it comes to where churches were positioned, inside or outside the perimeter wall. More intensive archaeological research into medieval fortifications would doubtless offer new and significant data for studying sacral architecture in the area of the Serbian medieval lands.

Оригиналан научни рад

Примљен: 31.03.2022.

Коначно прихваћен за објављивање: 13.06.2022.

Filip VAN TRICHT*

Gent University

Gent

Belgium

BEING BYZANTINE IN THE POST-1204 EMPIRE OF CONSTANTINOPLE: CONTINUITY AND CHANGE

(POLITICS, GOVERNMENT, CHURCH AND RELIGION)

Abstract: The impact of the Latin conquest of Constantinople has often been treated from either the perspective of the Western newcomers who established themselves in various Byzantine territories, or from the perspective of the Byzantines who left the regions that came under Latin control and who managed to establish themselves elsewhere (Nicaea, Epiros, Trebizond). In this contribution the momentous consequences of the Fourth Crusade are addressed from the perspective of those Byzantines that came under Latin rule. By zooming in on a selection of individuals and subgroups a picture is sketched of the varied Byzantine experience within the confines of the (Latin) Empire of Constantinople after 1204. Attention will be given to the various – political, religious, socio-economic and cultural – spheres of society. The focus is on the capital and the region around Constantinople, but other regions come into view as well (Thessaloniki, Adrianople, Philippopolis, Achaia/Morea, Attica, Beotia, Euobia, Crete, etc.). Chronologically this contribution is primarily limited to the period until the loss of Latin Constantinople in 1261.

Keywords: Byzantium – Frankokratia – Latin Romania – political history – church history – cultural history

Анотација: Утицај латинског освајања Цариграда често је разматран или из перспективе западних дошљака који су се настанили у различитим византијским областима или из перспективе Византинаца који су напустили области које су пале под контролу Латина и населили се на другим местима (у Никеји, Епиру, Трапезунту). У овом раду, значајне последице Четвртог крсташког рата сагледавају се из перспективе оних Византинаца који су пали под власт Латина. Стављањем тежишта на одређене појединце и подгрупе, дата је слика различитих византијских искустава у оквирима (Латинског) царства у Цариграду након 1204. године. Пажња је посвећена различитим – политичким, религијским, друштвено-

---

* filip.van.tricht@telenet.be

привредним и културним – сферама друштва. Акцентат је стављен на престоницу и област око Цариграда, али су размотрене и друге области (Солун, Хадријанопољ, Филипољ, Ахаја/Мореја, Атика, Беотија, Еубеја, Крит итд.). Рад је хронолошки ограничен пре свега на период до губитка латинског Цариграда 1261. године.

Кључне речи: Византија, франкократија, латинска Романија, политичка историја, црквена историја, културна историја

Introduction

In 1203–1204 the Byzantine – or (East-)Roman – Empire was faced with a series of exceptional events.¹ Its impregnable deemed capital was captured twice by a crusader army. Next the crusaders from their ranks proclaimed and crowned a new emperor, count Baldwin of Flanders and Hainault. The Empire’s territories were divided among the crusade’s chief leaders, including marquis Boniface of Monferrat and the city of Venice represented by doge Enrico Dandolo, all to be held as fiefs – with the most important constituting largely autonomous regions – by the new Latin emperor. The patriarchal throne of Constantinople likewise became Latinized, with the Venetian Thomas Morosini replacing the Byzantine occupant John X Kamateros. Faced with these developments, a part of the Byzantine Constantinopolitan ruling elite chose to flee the city. Together or in competition with local Byzantine elites they succeeded in establishing regional principalities in both Asia Minor and Western Greece, which all at one point or another claimed the imperial legacy.²

---

¹ In this contribution I use the term ‘Byzantine(s)’ as an equivalent of “East Roman(s)”, referring to people from lands belonging to (or claimed by) the Eastern Empire and with a political or religious attachment to its central authorities (emperor, patriarch). The term ‘Latin(s)’ refers to people with roots in Western Europe and belonging to the Roman Church.

² On the political fragmentation of the Byzantine space after 1204 with a number of what sometimes have been called Latin and Byzantine ‘successor states’ (with further references): Jean Longnon, *L’empire latin de Constantinople*, Paris 1949. Robert L. Wolff, *Studies in the Latin Empire of Constantinople*, London 1976. Antonio Carile, *Per una storia dell’impero latino di Constantinopoli (1204–1261)*, 2nd ed., Il mondo medievale. Sezione di storia bizantina e slava 2, Bologna 1978. Filip Van Tricht, *The Latin Renovatio of Byzantium. The Empire of Constantinople (1204–1228)*, *The Medieval Mediterranean* 90, Leiden 2011. Michael Angold, *A Byzantine Government in Exile. The Empire of Nicaea*, Oxford, 1975. John S. Langdon, *John III Ducas Vatatzes’ Byzantine Empire in Anatolian Exile, 1222–54. The Legacy of His Diplomatic, Military and Internal Program for the “Restitutio Orbis”*, Ann Arbor 1980. Donald M. Nicol, *The Despotate of Epiros*, Oxford 1957. François Bredenkamp, *The Byzantine Empire of Thessaloniki, 1224–1242*, Thessaloniki 1996. Anthony A. M. Bryer, *The Empire of Trebizond and the Pontos*, London 1980.

The crusade expedition arrived in Constantinople in the late spring of 1203 at the request of and accompanied by prince Alexios (IV) Angelos, who aspired to the imperial throne. His father Isaac II (1185–1195) had been deposed by the latter's brother Alexios III (1195–1203). The latter had also imprisoned his nephew, but Alexios managed to escape to the West, where he contacted and visited the papal court, his brother-in-law and German king (*rex Romanorum*) Philip of Swabia (married to his sister Irene), and ultimately the crusade army's leaders in search of aid. Faced with the crusade army, emperor Alexios III lost heart and abandoned his capital to his nephew and his Western helpers. Next Alexios IV and his father Isaac II ruled for a few months, but both soon ended up dead because their politics were perceived as too pro-Latin by part of the ruling elite, giving rise to a palace revolution led by Alexios (V) Doukas. This in turn resulted in the crusade army capturing Constantinople a second time, now for themselves.³

Existing historiography has mostly either treated the Latin take-over from the perspective of the Western newcomers and their establishment in Byzantine territories, or from the perspective of the group of Byzantines who left the regions that came under (some form of) Latin control and who established themselves outside Latin territory. In this contribution I would like to address the momentous events of 1204 and their consequences from the perspective of those Byzantines that stayed, either by choice or by necessity, under Latin rule or suzerainty. This group has up until now been underexposed in existing historiography. By zooming in on a selection of individuals and subgroups I

---

³ The bibliography on the Fourth Crusade is very extensive. A number of recent studies: Donald E. Queller, and Thomas F. Madden, *The Fourth Crusade. The Conquest of Constantinople*, 2nd ed., Philadelphia 1997. Michael Angold, *The Fourth Crusade: Event and Context*, Harlow 2003. Jonathan Phillips, *The Fourth Crusade and the Sack of Constantinople*, London 2005. Overviews of existing historiography: Donald E. Queller, *The Latin conquest of Constantinople*, New York 1971. Thomas F. Madden, "Outside and inside the fourth crusade", *International History Review* 17 (1995) 726–743. Michel Balard, "L'historiographie occidentale de la quatrième croisade", in: Angeliki E. Laiou (ed.), *Urbs Capta. The Fourth Crusade and its consequences*, Paris 2005, 161–174. The 800th anniversary of the crusade also produced several collections of articles in the past decade: Angeliki Laiou, ed., *Urbs Capta. The Fourth Crusade and its consequences*, Paris 2005. Gherardo Ortalli, Giorgio Ravegnani and Peter Schreiner, eds., *Quarta crociata. Venezia, Bisanzio, Impero latino*, 2 vols., Venice 2006. Thomas F. Madden, ed., *The Fourth Crusade: Event, Aftermath, and Perceptions. Papers from the Sixth Conference of the Society for the Study of the Crusades and the Latin East, Istanbul, Turkey, 25–29 August 2004*, Crusades – Subsidia 2, Aldershot 2008. Filip Van Tricht, "Venice's Need for Settling the 'Byzantine question' by Conquest: The Fourth Crusade's Second Siege of Constantinople (early 1204)", in: *Byzantion 'dan Constantinopolis' e İstanbul Kuşatmaları*, Murat Arslan and Turhan Kaçar, eds., Istanbul 2017, 311–334.

will sketch a picture of the continuities and discontinuities in the Byzantine space during this period in order to complement current views. Attention will be given to the political, religious, socio-economic and cultural spheres of society. I will focus on the capital and the region around Constantinople, but other regions will come into view as well (Thessaloniki, Achaia/Morea, Attica, Beotia, Euobia, Crete, etc.). Chronologically this contribution will be limited primarily to the first six decades of Frankokratia, until the loss of Latin Constantinople in 1261.

One of the reasons why historians generally have tended to neglect the said group no doubt must be that they have left only modest traces in the preserved sources. The Latin Empire has left no chronicle in Greek tracing of its history compared, for example, to the well-known work by the Nicaean politician George Akropolites. There are no letter collections of prominent churchmen such as those available in the principality of Epiros and the later Empire of Thessaloniki (such as, for instance, Demetrios Chomatenos, the archbishop of Ochrid, and John Apokaukos, the bishop of Naupaktos). Also lacking are charter collections of Byzantine religious institutions in Latin controlled regions, which are, for example, available in the Empire of Nicaea. This observation in itself could be taken as meaningful, but personally I would not attach too much importance to it. It should, on the contrary, be stressed that similar Latin source material is largely lacking as well. I have argued elsewhere that the preservation of documents from the period 1204–1261 must not have been a priority – quite the contrary, while conscious *damnatio memoriae* is also a possibility to consider.⁴

The Angeloi in Latin Romania

Although a new Western imperial dynasty now occupied the Constantinopolitan throne and Latin lords acquired extensive hereditary feudal principalities and other fiefs, this did not mean that the pre-1204 Byzantine elite was absent in the Latin Empire. A part of it – in particular those who were closely associated with the regimes of Alexios III Angelos and Alexios V Doukas, and were therefore turned down by the new emperor Baldwin I and his most important vassal, Boniface of Montferrat, the ruler of Thessaloniki – of course did flee the capital to either Epiros, Bulgaria, or Nicaea, where, for

---

⁴ Filip Van Tricht, *The Horoscope of Emperor Baldwin II. Political and Sociocultural Dynamics in Latin-Byzantine Constantinople*, The Medieval Mediterranean, Leiden 2019, 149.

example, Alexios III's son-in-law Theodore Laskaris had sought refuge.⁵ However, another part of the Byzantine elite chose to work with the Latin newcomers, who indeed did not ban Byzantine aristocrats from the positions of power. One underexposed aspect in this respect is how both in Constantinople and in Thessaloniki the Latin rulers throughout the period 1204–1261 tried to establish and maintain close connections with the lineage of, in Latin eyes, the most recent legitimate Byzantine emperors, Isaac II and his son Alexios IV. The intention was clear: if members of the former imperial family accepted the Latin emperors as the legitimate rulers of the Byzantine Empire, why then should other Byzantine magnates or the population in general have doubts? Boniface of Montferrat lost no time in marrying in 1204 Isaac II's widow, Margaret of Hungary, in the process establishing himself as the stepfather of Margaret's two sons with Isaac, Manuel (born around 1193–1195) and John Angelos (born shortly after 1195 probably). The political value of Isaac's young sons was not lost on Boniface: during his short-lived quarrel in the summer of 1204 with emperor Baldwin over Thessaloniki he proclaimed Manuel as emperor in front of the Byzantine population of Didymoteichon in Thrace.⁶ Afterwards, around 1205–1206, Manuel or John seems to have fitted in a plan Boniface had for the Thessalonikan church, which is mentioned in the papal registers but without any details.⁷ In spite of this, after 1204 Manuel and John must have continued to enjoy a predominantly Byzantine aristocratic upbringing. Their stepfather already died in 1207 and after this their Byzantinophile mother was in charge of their education.⁸

---

⁵ See for example: Donald M. Nicol, "Refugees, mixed population and local patriotism in Epiros and western Macedonia after the fourth crusade", in: *XVe Congrès international d'Études byzantines. Rapports et co-rapports*, Athènes 1976. Teresa Shawcross, "The Aftermath of the Fourth Crusade: The Lost Generation (c. 1204 – c. 1222): Political Allegiance and Local Interests under the Impact of the 4th Crusade", in: *Identities and allegiances in the Eastern Mediterranean after 1204*, Judith Herrin and Guillaume Saint-Guillain, eds., Farnham 2011, 9–45.

⁶ Benjamin Hendrickx, "Boniface de Montferrat et Manuel Angelos, empereur "manqué" de Byzance (1204)", *Byzantinos Domos* 12 (2001) 71–75. On the conflict between Baldwin and Boniface: Thomas F. Madden, "The Latin Empire of Constantinople's Fractured Foundation: The Rift between Boniface of Montferrat and Baldwin of Flanders", in: *The Fourth Crusade: Event, Aftermath, and Perceptions. Papers from the Sixth Conference of the Society for the Study of the Crusades and the Latin East, Istanbul, Turkey, 25–29 August 2004*, Thomas F. Madden, ed., Aldershot 2008, 45–52.

⁷ Innocentius III, *Regesta*, Jacques-Paul Migne, ed., Patrologia Latina 215, Roma 1855, n° 189–190, col. 1028–1029.

⁸ On Margaret of Hungary: M. Wertner, "Margarethe von Ungarn, Kaiserin von Griechenland und Königin von Thessalonich", *Vierteljahrschrift für Siegel-, Wappen- und Familienkunde* 17 (1890) 219–255. Aloysius L. Tautu, "Margarethe di Ungheria imperatrice di Bisancio",

Meanwhile emperor Henry (1206–1216) tried to establish his own connection with the Angeloi. The anonymous Chronicle of Laon under the year 1208 mentions that Henry proposed to the German king of the Romans Philip of Swabia (1198–1208) to marry one of his daughters by his wife Irene Angelina, herself a daughter of Isaac II Angelos.⁹ Philip however refused, leading Henry to create his own connections with the Angeloi in Thessaloniki. During his 1208–1209 campaign to establish imperial authority vis-à-vis his Lombard vassals in Thessaloniki and southern Greece, he built good relations with Margaret and her sons. He not only upheld the rights to Thessaloniki of Demetrios, Margaret's young son by Boniface, but also granted the former empress and all her sons extensive landed possessions in southern Thessaly, including Besaina, Demetrias and the two Halmyroi.¹⁰ It is obvious that Henry intended for Manuel – who by this time was nearing adulthood – and John Angelos to be key players in the region alongside their younger half-brother Demetrios. Henry's successors – his sister Yolande (1217–1219) or her son Robert of Courtenay (1221–1227) – continued to keep a lively interest in the two brothers' futures. At some point John Angelos married Mathilde of Courtenay, a daughter of empress Yolande and her husband emperor Peter of Courtenay (1217–1218). John must have been in his early twenties by 1217 at the latest and it sounds logical that a suitable marriage partner was sought for him around that time. We know that emperor Henry around 1215 had already married his sister's daughter Margaret to king Andrew II of Hungary. Empress Yolande herself married her daughter Mary to emperor of Nicaea Theodore I Laskaris (1206/08–1221), her daughter Agnes to prince of Achaia Geoffrey II of Villehardouin, and another daughter probably to tsar Boril of Bulgaria. In 1221 Robert appears to have married one of his relatives to the Serbian king Stephen II Nemanja.¹¹ John marrying Mathilde (° around 1210) on the initiative of either Yolande or Robert would fit this pattern well, presumably before his retreat to Hungary, following the successful conquests in Thessaly and Macedonia by the ruler of Epiros Theodore Doukas, ultimately crowned with

---

Antemurale 3 (1956) 51–79. An introduction to Byzantine childhood: Cecily Hennessy, “Young People in Byzantium”, in: *A Companion to Byzantium*, Liz James ed., Chichester 2010, 81–92.

⁹ *Chronicon universalis anonymi Laudunensis*, Georg Waitz, ed., Monumenta Germaniae Historica, Series Scriptorum 26, Hannover 1882, 453. Filip Van Tricht, “‘La Gloire de l’Empire.’ L’idée impériale de Henri de Flandre-Hainaut, deuxième empereur latin de Constantinople (1206–1216)”, *Byzantion* 70 (2000) 227–228.

¹⁰ Innocentius III, *Regesta*, PL 215, col. 227 (XIII, 34).

¹¹ On this network of marriage alliances, see extensively: F. Van Tricht, *The Latin Renovatio of Byzantium*, 391–421.

the capture of Thessaloniki in 1224.¹² In any case, the marriage at last established a family relationship between the former imperial lineage and the new Latin emperors.

In Constantinople itself the presence of the Angeloi is also attested. The metropolitan baron Anseau I of Cayeux, imperial regent in the 1230s, in the late 1220s – after a marriage project with emperor Robert had failed – married Eudokia Laskaris, the daughter of the Nicaean emperor Theodore I and his first wife Anna Angelos, the daughter of emperor Alexios III.¹³ From a 1233 papal letter by Gregory IX we furthermore learn that Isabelle of Clermont, a daughter or close relative of the metropolitan baron Macaire of Clermont, around 1228 had contracted a marriage with a person designated as *Angelus*. Imperial regent Narjot I of Toucy had been instrumental in bringing about the marriage. The marriage was however bigamous, since Isabelle was already married to another metropolitan baron, Milo III le Bréban, who circa 1228 must have been absent from the capital for a longer period of time and must have been presumed dead.¹⁴ The outcome of the affair is not known, but the personal involvement

---

¹² McDaniel situates John's marriage to Mathilde around 1234–35, but this is impossible: in 1240 Helena, one of his daughters by Mathilde (see reference in note 16), had been married for years with Guglielmo of Verona, the triarch of Euboia, with whom she by that time already had four sons. Compare: Gordon L. McDaniel, "On Hungarian-Serbian Relations in the Thirteenth Century: John Angelos and Queen Jelena", *Ungarn-Jahrbuch* 12 (1982–83) 44–45. Filip Van Tricht, "Latin Emperors and Serbian Queens: Anna and Helena", *Frankokratia* 1 (2020) 63, 74–75. John arrived in Hungary sometime before 1227. He may have left Thessaloniki with his mother and his half-brother William by his mother's third husband, Nicholas of Saint-Omer. Around 1222 Margaret had been given lands in Syrmia by her brother king Andrew II (probably corresponding with her dower at the time of her marriage with Isaac II), confirmed to her by pope Honorius III in 1223. In December 1224, however, at her request the same pope still confirmed Margaret's *ius patronatus* over a Byzantine monastery in the bishopric of Patzuna in Thessaly, suggesting that the former empress until then had remained in Romania. Another option is that in 1222 John travelled with his half-brother Demetrios to emperor Frederick II in southern Italy in search for aid against the contemporary large-scale Epirote offensive. By the early 1220s, the ruling family of Thessaloniki (Montferrat-Angelos-Saint-Omer) appears to have adopted a strategy of splitting up in order to address all possible sources of aid for the kingdom, with Nicholas (and his other son by Margaret named Bela) staying behind in Beotia, and with Demetrios' wife Hermingarde of La Roche establishing herself at the imperial court in Constantinople. Compare: Honorius III, *Bullarium Hellenicum. Letters to Frankish Greece and Constantinople*, William O. Duba and Christopher C. Schabel, eds., Mediterranean Nexus 1100–1700, Leuven 2015, n° 89, n° 168; F. Van Tricht, *The Latin Renovatio of Byzantium*, 381–382; A. Tautu, "Margarethe di Ungheria imperatrice di Bisancio", 51–79; Jean Longnon, Problèmes de l'histoire de la principauté de Morée", *Journal des Savants* (1946) 147–149.

¹³ On this marriage: Filip Van Tricht, "Robert of Courtenay (1221–1227): An Idiot on the Throne of Constantinople?", *Speculum* 88 (2013) 1004–1015, 1024–1029.

¹⁴ Gregorius IX, *Les registres*, Lucien Auvray, Suzanne Clémencet and Louis Carolus-Barré, eds., *Registres des papes du XIIIe siècle*, Paris, 1890–1955, n° 1138.

of regent Narjot suggests that the marriage was politically important. This leads me to conclude that *Angelus* is not a Christian name, but here refers to a member of the imperial Angelos lineage. No one else belonging to the highest social strata could have been designated in such a lapidary manner. Perhaps the Angelos in question is to be identified with John's brother Manuel, but there is no way to be sure.¹⁵ This in any case illustrates how the Angeloi present in Latin Romania were held in the highest regard and how the marriage of one of them was clearly a matter of state interest. During the 1230s – no doubt initiated by the Constantinopolitan court, probably in the context of Baldwin II's journey to his capital with a crusade army in the late 1239–early 1240 – a marriage was negotiated between John Angelos and Mathilde of Courtenay's daughter Helena and Guglielmo I of Verona, the triarch of Euboea. Although John by this time had left Latin Romania for Hungary, where his uncle king Andrew II entrusted him with the government of various counties (inter alia Syrmia and Bacs, both close to the Serbian border), he obviously remained in contact with Constantinople. For the imperial court the match was a two for one, with on the one hand the establishment of a family connection between the Courtenay family and an important lord in southern Greece, and the reintroduction of the Angelos name in the said region. Little is known about Helena's life in Hungary, but her father and grandmother's background and her Christian name – and that of her sister Maria – would seem to suggest that her education was characterized by a mix of both Byzantine and Western influences.

Helena Angelos and her husband were probably present at Baldwin II's imperial coronation at Hagia Sophia in April 1240. In May both were in any

---

¹⁵ There is no certain information about Manuel after 1205. He may have been included in emperor Henry's mentioned land grant to Margaret of Hungary and her children around 1209 and confirmed by pope Innocent III in 1210. The *necrologium* of the cathedral chapter of Speyer (composed around the mid-13th century) mentioning Irene Angelina's death (1208) states that the queen had founded an anniversary for her parents and for her sister Euphrosyna and her brother Manuel. It seems however hard to explain why Irene would include her half-brother Manuel, whom she only may have known as an infant, and not her full brother emperor Alexios IV (†1204), whom she had still met a few years before at the German court. 'Manuel' may then well be a mistake for 'Alexius' in the said *necrologium* by either the author of the entry or a copyist (*Fontes Rerum Germanicarum*, vol. 4, Johannes F. Boehmer, ed., Stuttgart 1868, 323). Manuel Angelos should also not be confused with the 'prigkeps Manuel' found in a Nicaean funerary inscription dated 1211. The prince in question is to be identified with Manuel Komnenos, the son of prince of Antioch Bohemond III (1163–1201) and Theodora/Irene Komnena. From his Constantinopolitan/Nicaean exile this Manuel obviously claimed the Antiochian principality. According to the said inscription he died "aged 35", which places his date of birth in 1176 (Filip Van Tricht, "La politique étrangère de l'empire de Constantinople, de 1210 à 1216. Sa Position en Méditerranée orientale: problèmes de chronologie et d'interprétation (1ère partie)", *Le Moyen Age* 107/1 (2001) 224, with further references).

case present as a married couple in Constantinople, where the emperor invested Guglielmo I of Verona with the Kingdom of Thessaloniki, on account of his wife's family relationship with the deceased king Demetrios of Montferrat.¹⁶ During Baldwin's coronation ceremony (or in any case shortly afterwards) Isaac II's granddaughter – perhaps together with the mentioned *Angelus* – could thus be seen to accept the new Courtenay emperor as the legitimate ruler of the Constantinopolitan Empire, just as Eudokia Laskaris probably had at John of Brienne's coronation in 1231. The effect of this on the Byzantine elite and population of Constantinople and the other regions under the Latin emperors' rule should not be underestimated. It was an important legitimizing instrument vis-à-vis these groups, in addition to the emperors' effective control over the imperial capital. It is also important to note that by giving – to be reconquered – the Kingdom of Thessaloniki to Guglielmo and Helena, the emperor made clear that this principality in the future was to be ruled by descendants of the Angelos – and of course also Courtenay – lineage. Again, vis-à-vis the Byzantine elite and population, this must have been a strong signal: descendants of the imperial Angelos family were to rule the Empire's second city. After her first husband's death Helena was, as I argued elsewhere, married to the Serbian king Uroš I (circa 1245/50), no doubt to be seen in the context of Baldwin II's continuous search for allies.¹⁷ Helena's sister Maria Angelos in 1254 – after a papal dispensation had been obtained at the request of Baldwin II – married the Constantinopolitan baron Anselin of Cayeux, the son of Anseau II of Cayeux and Eudokia Laskaris, the granddaughter of Alexios III.¹⁸ This marriage alliance, and the imperial involvement in it, shows that the presence of the Angelos family in the Empire and in Constantinople itself in the 1250s was still deemed to be important. We have practically no information concerning the functioning of either Helena, Maria, Eudokia or (Manuel?) *Angelus* in Constantinople or elsewhere, but they must have served as a bridge, or were used as such, between the Byzantine and Latin communities, and must have contributed to the coming into being of a Latin-Byzantine community on the basis of a shared Roman legacy. We should in any

---

¹⁶ The 1240 investiture charter: Raymond-Joseph Loenertz, "Les seigneurs tiers de Négrepont de 1205 à 1280", *Byzantion* 35 (1965) n° 1, 268. See on Helena and her marriage to Guglielmo I of Verona: F. Van Tricht, "Latin Emperors and Serbian Queens: Anna and Helena", 64–77.

¹⁷ F. Van Tricht, "Latin Emperors and Serbian Queens: Anna and Helena", 92–98.

¹⁸ Innocentius IV, *Les registres (1243–1254)*, Elie Berger, ed., Paris 1884–1921, n° 6862 and 7178. Alexander IV, *Les registres (1254–1261)*, Charles Bourel de la Roncière, ed., Paris 1896–1959, n° 48. See also: F. Van Tricht, "Latin Emperors and Serbian Queens: Anna and Helena", 98–100.

case not see them in a passive role: the fact that in 1247 Anseau II left his wife Eudokia in charge of the defense of the Thracian town of Tzouroulon against a Nicaean offensive by John III Vatatzes in this context seems telling.¹⁹

Politics and Government

For a number of Byzantine magnates after 1204 cooperation with and recognition of the Latin emperors as the legitimate Byzantine/Roman emperors of Constantinople was more preferable than cooperation with or recognition of Alexios III's son-in-law Theodore I Laskaris, who – based at Nicaea – likewise claimed the Byzantine imperial legacy. This is remarkable, not only in view of the Latin emperors and their compatriots' ethnic-cultural origins, but for example also because the patriarchate of Constantinople had been placed under Latin control as well. For the Byzantine Theodore Laskaris and his successors and supporters, a Latin on the Constantinopolitan imperial and patriarchal thrones was a situation that was unacceptable and that had to be combatted vigorously with patriotic zeal. For the Byzantines, David Komnenos, the ruler of Paphlagonia, Theodore Branas, the ruler of Adrianople-Didymoteichon, and Philokales, the lord of Lemnos, however, a Latin emperor and patriarch were deemed acceptable.²⁰ The three of them all became the Latin emperor's vassals. Michael Doukas, the ruler of Epiros, did so too and his brother/successor Theodore briefly as well, albeit with limited enthusiasm and not without grave conflicts (see *infra*).²¹ Emperor Henry and David fought together against

---

¹⁹ Georgios Akropolites, *Historia*, August Heisenberg, ed., *Georgii Acropolitae Opera* 1, Leipzig, 1903, §47.

²⁰ On Theodore Branas: Filip Van Tricht, "The Byzantino-Latin Principality of Adrianople", *Dumbarton Oaks Papers* 68 (2015) 329–340. On David Komnenos and Philokales: F. Van Tricht, *The Latin Renovatio of Byzantium*, 239–240, 354–355; Alexandre A. Vasiliev, "The Foundation of the Empire of Trebizond", *Speculum* 11 (1936) 1–37; Anthony Bryer, "David Komnenos and Saint Eleutherios", *Archeion Pontou* 42 (1988–89) 161–188; Ian Booth, "Theodore Laskaris and Paphlagonia, 1204–1214; towards a chronological description", *Archeion Pontou* 50 (2003–2004) 151–224; Guillaume Saint-Guillain, "Deux îles grecques au temps de l'empire latin. Andros et Lemnos au XIIIe siècle", *Mélanges de l'école française de Rome. Moyen Âge* 113 (2001) 603–609.

²¹ On Michael I and Theodore Doukas: Filip Van Tricht, "La politique étrangère de l'empire latin de Constantinople. Sa position en Méditerranée orientale problèmes de chronologie et d'interprétation (première partie)", *Le Moyen Âge* 107 (2001) 232–234. Idem, *The Latin Renovatio of Byzantium*, 186–187, 242–244, 374–387. See recently: Brendan Osswald, *L'Épire du treizième au quinzième siècle: autonomie et hétérogénéité d'une région balkanique* (thèse doctorale, Université de Toulouse, 2011), 37–70, 647–653. The author generally downplays the feudal relationship between the Latin emperors and the Doukai. His hypothesis

Laskaris in the years 1206–1208 and perhaps again some years later. The ruler of the Rhodopes region, Alexios Sthlabos – who belonged to the Asen lineage – likewise preferred Henry over his relative tsar Boril of Bulgaria.²² The stance taken by these magnates must have been shared by many: these rulers each stood at the top of large client and family networks that included both laymen and clerics.

The divergence in reactions among the Byzantine aristocracy to the 1204 regime change can be explained by looking at the varying contexts within which these magnates found themselves after the crusaders' capture of Constantinople. For *despotes* Theodore Laskaris, who, as a son-in-law of emperor Alexios III, was a likely successor to the throne, cooperation with the Latins must have been unthinkable. He could never have maintained his position. Indeed, as mentioned, emperor Baldwin I and marquis Boniface of Montferrat turned down Byzantine aristocrats who had been closely associated with Alexios III's regime. This policy option would prove to be an important factor contributing to the Byzantine revolt with Bulgarian aid in Thrace in 1205–1206.²³ The only acceptable course of action for Laskaris was to resist the Latins, carve out a territorial base (around Nicaea in Asia Minor as it turned out), and try to establish himself as the legitimate emperor.²⁴ David Komnenos together with his brother Alexios, both grandsons of emperor Andronikos I

---

concerning Michael I's supposed conquest of southern Thessaly around 1212–1213, adopted from Donald Nicol (*The Despotate of Epiros*, Oxford, 1957), is ill-founded and relies on the erroneous assumption that Latin rule was incompatible with the presence of Byzantine bishops (see also *infra*).

²² On Alexios Sthlabos: Nikolay Kanev, "Alexius Slav – The Contender of Henri de Hainaut for the Bulgarian Imperial Throne [in Bulgarian]", in: *Velikite Asenevtsi*, Veliko Trnovo 2016, 84–99. Filip Van Tricht, "Who Murdered Archbishop William of Rouen? The Valley of Philippi under Latin Rule (1204–circa 1224/25)", *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 70 (2020) 305–334.

²³ On the Byzantine revolt in Thrace: Günter Prinzing, *Die Bedeutung Bulgariens und Serbiens in den Jahren 1204–1219 im Zusammenhang mit der Entstehung und Entwicklung der byzantinischen Teilstaaten nach der Einnahme Konstantinopels infolge des 4. Kreuzzuges*, *Miscellanea Byzantina Monacensia* 12, Munich 1972, 1–63. Jean-Claude Cheynet, *Pouvoir et Contestations à Byzance (963–1210)*, *Byzantina Sorbonensia* 9, Paris 1990, 470–71. F. Van Tricht, *Latin Renovatio of Byzantium*, 388–89. Alexandru Madgearu, *The Asanids. The Political and Military History of the Second Bulgarian Empire (1185–1280)*, *Eastern Europe in the Middle Ages* 41, Leiden 2017, 144–165.

²⁴ See *inter alia*: M. Angold, *A Byzantine Government in Exile*. Vincent Puech, "The Aristocracy and the Empire of Nicaea, in: *Identities and allegiances in the Eastern Mediterranean after 1204*, Judith Herrin and Guillaume Saint-Guillain, eds., Farnham 2011, 69–80. Ekaterini Mitsiou, "Networks of Nicaea: 13th-century Socio-economic Ties, Structures and Prosopography", in: *Liquid and Multiple: Individuals and Identities in the Thirteenth-Century Aegean*, Guillaume Saint-Guillain and D. Stathakopoulos, eds., Paris 2012, 91–104.

Komnenos (1183–1185), and with Georgian help, conquered Trebizond and the Black Sea coast up to Paphlagonia. Probably still unaware of the crusader conquest of 12 April 1204, Alexios had himself crowned emperor in Trebizond (25 April) in opposition to the regime in Constantinople (Angeloi, Alexios V Doukas). David, in control of Paphlagonia, in 1206 saw himself confronted with Laskaris invading his territories. He successfully turned for aid to emperor Henry and consequently recognized the latter's suzerainty. His choice may not have been well received at his brother Alexios' court: his name does not figure in Michael Panaretos's (admittedly brief) chronicle entry on Alexios's conquest and reign or in any other Trebizond sources.²⁵ The Angelos-Komnenos rivalry accounts for David's choice, plus the consideration that a position as a feudal regional prince under a Latin emperor was to be preferred over a compromise with Laskaris, who presumably could only have retained David as a regional governor or a high ranking dignitary/commander at best. Before the incorporation of the Doukai of Epiros in the late 1240s, the Nicaean Empire did not include any autonomous provinces under a separate ruling family. The Latin emperor could thus exploit internal divisions within the Byzantine aristocracy and offer advantages which his Nicaean rival would not. Here we should note that although the pre-1204 Byzantine Empire was characterized by a tradition of centralized government in the core regions, this was not the only form of government: various regions away from the heartland and near the frontiers were largely autonomous, for example the Roubenid principality (later kingdom) in Cilician Armenia and the Latin principality of Antioch. In the decades after Emperor Manuel I's death (1180) local magnates aspiring to rule autonomous provinces can be observed in a number of provinces, inter alia in southwestern Asia Minor, in the Peloponnese and Beotia, or in Serbia and Bulgaria.²⁶

Theodore Branas, who was related to the Komnenoi, recognized Latin imperial rule from the very start and, conversely, was accepted by the new Latin rulers, in spite of his prominence under Alexios III. Branas's marriage to the former empress Agnes, the daughter of French king Louis VII, must have been an important factor. When Bulgarian tsar Kalojan turned out to be an unreliable and destructive ally, the revolted Byzantines of Thrace, looking for

---

²⁵ See references in note 20.

²⁶ Jürgen Hoffman, *Rudimente von Territorialstaaten im byzantinischen Reich (1071–1210). Untersuchungen über Unabhängigkeitsbestrebungen und ihr Verhältnis zu Kaiser und Reich*, *Miscellanea Byzantina Monacensia* 17, München 1974, 77–140. J.-C. Cheynet, *Pouvoir et Contestations à Byzance*, 110–145. Edouard Baraton, *La Romanie orientale. L'empire de Constantinople et ses avatars au Levant à l'époque des Croisades* (thèse doctorale, Université de Rouen, 2018), 102–123. Florin Curta, *Eastern Europe in the Middle Ages (500–1300)*, Brill's Companions to European History 19, Leiden 2019, 656–663, 674–685.

new protectors, proposed that Branas, the then lord of Apros, would be accepted as the feudal ruler of the region around Adrianople and Didymoteichon under Latin imperial suzerainty. Henry, at the time still a regent for his brother Baldwin who had been captured at the Battle of Adrianople (April 1205), accepted the proposal and provided the necessary support against the continued raids by Kalojan and his successor Boril. Vice versa, Adrianople would provide troops for the Latin imperial army.²⁷ Kinship was also probably the critical factor in Philokales's decision to serve the Latin emperor, obtaining the island of Lemnos and the title of *megas doux*. In a 1210 Venetian trade contract, the *megas doux* appears with the surname Navigaioso, suggesting that his father – or perhaps he himself – had married a member of the prominent Venetian Navigaioso family.²⁸ Alexios Sthlabos, a scion of the Bulgarian ruling family who had carved out a principality for himself around Tzepaina and Melnik in the Rhodopes mountains (after tsar Kalojan's death in 1207), had reasons not dissimilar to those of David Komnenos to recognize the Latin emperor in 1208: against the threat of annexation by his relative tsar Boril, Henry could provide aid and protection, while respecting his regional autonomy.²⁹ Other magnates were convinced by military pressure. Michael I Doukas (1204–1214), who was related to the Komnenoi and the Angeloi, was at first a follower of marquis Boniface, but later opted for an independent principality in Epiros. When in 1209 emperor Henry appeared with an army near his borders, Michael decided to recognize imperial suzerainty – as did Strez, the independent lord of Prosek in Macedonia and also a member of the Bulgarian ruling family. In both cases this resulted in a wavering attachment to the Latin emperor, which needed constant military pressure to be maintained or re-established. Here, obvious common interests inspiring loyal cooperation were missing. Michael's successor and brother Theodore (1214/15–1230) in 1217 broke with the Latin emperor in a spectacular fashion by capturing and imprisoning the newly crowned Peter of Courtenay, but only because the latter seemed to be threatening Epirote interests – especially in the key port of Dyrrachion – by favouring Venice. Nevertheless, around 1236–1241 Theodore's brother Manuel, as the ruler of Thessaly, appears to have recognized the prince of Achaia William II of Villehardouin as the suzerain,

---

²⁷ On the principality of Adrianople: F. Van Tricht, "The Byzantino-Latin Principality of Adrianople", 325–342. See also in general on Byzantine troops in Latin armies: Benjamin Hendrickx and Thekla Sansaridou-Hendrickx, "Indigenous and local troops and soldiers in the service of the Latin conquerors of the Peloponnese after 1204", *Journal of Early Christian History* 4 (2014) 43–51.

²⁸ See references in note 20.

²⁹ See references in note 22.

and his nephew Michael II in 1258–1263 seems to have recognized Latin imperial suzerainty once more. The feudal bond in both cases was aimed against external threats, Theodore Doukas (Thessaloniki) and Michael VIII Paleologos (Nicaea) respectively. Again we see that in order to safeguard personal or regional interests Latins were preferred over Byzantine compatriots.³⁰

Just as the presence of members of the imperial Angelos lineage supported the legitimacy of the Latin emperors, these regional magnates accepting Latin imperial rule must have legitimized the position of the Flemish and later Courtenay emperors in the eyes of many Byzantines. Indeed, when in 1208–1209 emperor Henry travelled through Thrace, Macedonia, Thessaly and southern Greece, the local Byzantine elites and populations invariably came out to enthusiastically greet him as their rightful emperor, according to imperial cleric Henry of Valenciennes.³¹ That this was problematic for the Nicaean competitor can be shown by the fact that court chronicler George Akropolites, when discussing David Komnenos's and Alexios Sthlabos's exploits, fails to mention that these were actually the Latin emperor's vassals.³² Branais is omitted from his account altogether. While as feudal princes they had ample regional autonomy – just as their Latin counterparts in, inter alia, Thessaloniki, Athens, Euboaia and Achaia/Morea – at the same time they stayed connected to the central government in Constantinople. The emperors used various instruments, found in both the West and Byzantium before 1204, to advance political unity: marriage alliances, the bestowal of dignities, imperial garrisons, and, of course, aid against external threats in the context of the reciprocal feudal *auxilium* duty. Alexios Sthlabos married emperor Henry's illegitimate daughter and was granted the title of *despotes*. In his principality we also find a *sebastos ton Phranton* (or *sebastos Phranton*), who must have had a link with or was possibly appointed by the Frankish emperor. Michael Doukas' daughter, who brought a sizeable dowry, was married to Henry's brother Eustache. In 1258 his son Michael II, in the context of the Pelagonia alliance that brought Epiros temporarily back into the Latin imperial fold, would marry his daughter Anna to the prince of Achaia William II of Villehardouin. Theodore Branais obtained the title of *kaisar* and one of his daughters married Narjot I of Toucy, and another probably Baldwin of Béthune. Both barons belonged to the highest Constantinopolitan aristocracy, being related to the Latin imperial lineage. Their offspring consequently were part of Branais/Komnenoi. That a number of Latin barons had married into the highest Byzantine aristocracy – for example

³⁰ See references in note 21. F. Van Tricht, *The Horoscope of Emperor Baldwin II*, 82–85.

³¹ Henri de Valenciennes, *Histoire de l'empereur Henri de Constantinople*, Jean Longnon, ed., Documents relatifs à l'histoire des croisades 2, Paris 1948, §663, §671–673, §683.

³² Georgios Akropolites, *Historia*, §11, §24.

also the Cayeux family – was not lost on Byzantine contemporaries.³³ As mentioned Philokales, connected to the Navigaios family, obtained the title of *mezas doux* (or commander of the imperial fleet), which he used on his bilingual (Latin-Greek) seal and which his successors also bore. Whether David Komnenos also became connected through marriage to the Latin elite, is not known. In view, however, of the obviously systematic use of marriages to create a Latin-Byzantine aristocracy, this is quite possible.³⁴ Latin garrisons are attested in the principalities of Sthlabos, Branas and probably also Komnenos, who in any case obtained military support on various occasions.

These regional princes obviously contributed to the Byzantine character of Latin imperial rule during its first decades. By 1230, however, all these principalities no longer belonged to Constantinople, together with various other regions ruled by Latin princes, inter alia Thessaloniki and by 1237 also Philippopolis. This was largely the consequence of successive military debacles under emperor Robert of Courtenay in the mid-1220s against both Theodore Doukas of Epiros, who ultimately established himself as emperor in Thessaloniki, and John III Vatatzes of Nicaea. This, however, did not mean the end of Latin-Byzantine cooperation. Although the evidence is sketchy, it is clear that both before and after these military and territorial setbacks, Byzantines were and remained present in the government, administration and defense of the various principalities and regions ruled by Latin lords and lineages. They were most prominent in the emperor's own domain (Constantinople, Thrace, northwestern Asia Minor) and in the Kingdom of Thessaloniki. *Logothetes tou dromou* Constantine Tornikes served emperor Baldwin I, but after the Battle of Adrianople (1205) switched sides to the Bulgarian victor Kalojan, who promptly executed him. Emperor Henry entrusted the defense of northern Asia Minor to the local commander George Theophilopoulos. In his chronicle Akropolites also states, in general, that emperor Henry accepted many Byzantines as his courtiers, officials and military commanders, and that he treated the *Romaioi* as if they were his own people. Akropolites's own father appears to have been rather close with the Latin elite and may have functioned as a government official (1204–early

---

³³ See for the Toucy or Cayeux as being related to the highest Byzantine aristocracy: Georgios Akropolites, *Historia*, §81, §83.

³⁴ Michael Angold misses a number of mixed marriages in the available source material, which undermines his thesis that these were infrequent or unimportant (Michael Angold, "The Latin Empire of Constantinople, 1204–1261: Marriage Strategies", in: *Identities and allegiances in the Eastern Mediterranean after 1204*, Judith Herrin and Guillaume Saint-Guillain, eds., Farnham 2011, 47–67).

1230s).³⁵ The chronicler and former *logothetes ton sekretou* Niketas Choniates – returning to Constantinople from Salymbria in 1206 – probably aspired to an important position in the Latin administration but presumably was refused, just as would be the case later in Nicaea. Under Baldwin II (1240–1273), *hupogrammateis* Aloubardes and Nikephoros/Nikephoritzes worked in the imperial chancery. The latter also served on diplomatic missions, just as did other Byzantines belonging to pre-1204 Constantinopolitan elite families, for example in the context of the Latin emperor’s embassy to Michael VIII Paleologos in late 1258/early 1259. One of Baldwin II’s financial functionaries was the Byzantine *phylax* John. The Byzantine priest Demetrios (Pyrros?) – possibly also *epi tou deeseon* in the imperial chancery – was part of his personal entourage and at one point was instructed to build a church devoted to Saint George. Interesting also is that typically Byzantine chancery positions could be held by Latins, which, is for instance, exemplified by *epi tou kanikleiou* (or *caniclius*) Robert of Buccaleone.³⁶

Institutional governmental continuity is indicated by, for example, emperor Baldwin I’s confirmation of the privileges of the Empire’s second city Thessaloniki in 1204.³⁷ In both a Latin and a Byzantine source the same Baldwin is credited with upholding the Byzantine legal system in general. Although these relatively late 14th-century sources give no details, they nevertheless indicate that, even from a Byzantine perspective, the existing justice system was to an important degree continued within the new feudal superstructure.³⁸ A number of contemporary documents confirm this, for example the pact between Venice and Theodore Branas regarding Adrianople (1206), stating that the latter was to rule Adrianople *secundum usum Grecorum*, and the successive pacts between Venice and the feudal rulers of Euboia (1209 and 1216), stating that they were to govern the local Byzantines as they were

³⁵ Georgios Akropolites, *Historia*, §16, §29.

³⁶ On Baldwin’s collaborators: F. Van Tricht, *The Horoscope of Emperor Baldwin II*, 35, 112, 148, 162, 172, 180, 184. On the Saint George church: see references in note 183.

³⁷ Niketas Choniates, *Historia*, ed. Jean-Louis Van Dieten, *Corpus Fontium Historiae Bizantinae*. Series Berolinensis 11, Berlin 1975, vol. 2, 599. In general on municipal privileges in Byzantium: Jean-Claude Cheynet, “Les droits concédés par les empereurs aux populations urbaines (Xe–XIV siècle),” in: *Städte im lateinischen Westen und im griechischen Osten zwischen Spätantike und Früher Neuzeit: Topographie – Recht – Religion*, Elisabeth Grüber, Mihailo Popović and Martin Scheutz, eds., *Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 66, Wien 2016, 149–163.

³⁸ *Catalogus et cronica principum et comitum Flandrie et Forestariorum*, Joseph-Jean De Smet, ed., *Recueil des chroniques de Flandre*, Bruxelles 1837, vol. 1, 136–137. Ephraem Aenius, *Historia Chronica*, ed. Odysseus Lampsides, *Corpus Fontium Historiae Byzantinae*. Series Atheniensis 27, Athens 1990, v7198.

accustomed (*in eo statu quo domini Emanuelis imperatoris tempore tenebantur*).³⁹ Likewise the so-called *Assises de Romanie*, an early 14th-century unofficial codification of mostly feudal law for the principality of Achaia and its dependencies (and based, in my opinion, following La Monte, on an earlier code of feudal law for the Empire which developed from 1204 onward at the imperial initiative), contain a number of stipulations – concerning inheritance and dower – derived from Byzantine law with regard to land that was originally held by Byzantine *archontes* and others. The same *Assises* also comprise a clause stating that anyone (though not dependent peasants or *paroikoi*, as follows from other clauses) not content with the decisions of the local seignorial, baronial or princely courts could appeal to the imperial court, which would seem to derive from the centralized Byzantine justice system before 1204.⁴⁰ A passage in the Greek version of the Chronicle of Morea confirms that the Byzantine elite and population were to live under Byzantine law and customs as before.⁴¹ On Venetian Crete, Byzantine law and customs up to a point, and alongside Venetian law, also remained in force.⁴² As for the fiscal administration, a Latin *praktikon* or tax register based on a Byzantine model has been preserved for the Venetian-held town of Lampsakos on the eastern side of the Hellespont in the Troad region. For the region of Athens, a 13th-century copy (in Greek) of an earlier *praktikon* has been preserved, and for the principality of Achaia, including Venetian Messenia and the island county of

---

³⁹ Adrianople: Gottlieb L. Tafel and Georg M. Thomas, eds., *Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig*, Fontes Rerum Austriacarum. Diplomataria et Acta, Wien 1856–1857, vol. 2, n° 169, p. 18. Eubolia: *Ibidem*, vol. 2, n° 205, p. 95; n° 241–242, p. 178, p. 183.

⁴⁰ *Les Assises de Romanie*, George Recoura, ed., Bibliothèque de l'École des Hautes-Études. Section philologique et historique 258, Paris, 1930, §138, §143. John L. La Monte, “Three Questions concerning the Assises de Jerusalem”, *Byzantina-Metabyzantina* 1 (1945) 204–208. Peter Topping, *Feudal Institutions as revealed in the Assises of Romania. The Law Code of Frankish Greece*, Translations and Reprints from Original Sources of History. Series 3.3, Philadelphia 1949. *Idem*, “The formation of the Assises of Romania”, *Byzantion* 17 (1944/45) 304–314. Jean Longnon, “Les Assises de Romanie”, *Journal des Savants* (1953) 13–26. David Jacoby, *La féodalité en Grèce médiévale. Les ‘assises de Romanie’, sources, application et diffusion*, Documents et recherches 10, Paris/La Haye 1971, 17–91. *Idem*, “Les archontes grecs et la féodalité en Morée franque”, *Travaux et Mémoires* 2 (1967) 422–445. Panayotis J. Zepos, “Las Assises del Oriente”, *Bizantion-Nea Hellas* 7–8 (1985) 29–31. F. Van Tricht, *The Latin Renovatio of Byzantium*, 199–200, 207–210.

⁴¹ *The Chronicle of Morea*, John Schmitt, ed., Byzantine Texts, London 1904, v2091–2092. P. Zepos, “Las Assisas del Oriente,” 31.

⁴² Chryssa A. Maltezou, “Byzantine ‘consuetudines’ in Venetian Crete”, *Dumbarton Oaks Papers* 49 (1996) 269–270. See also: David Jacoby, “Les ‘Assises de Romanie’ et le droit vénitien dans les colonies vénitiennes, in: *Venezia e il Levante fino al secolo XV*, vol. 1.1, Firenze 1973, 347–360.

Kefalonia and Zakynthos, a number of *praktika* in both Greek and Latin are known. These documents presuppose the participation of Byzantine functionaries in the administration and attest to the continuation of the existing fiscal system at the local level. The broad geographical range indicates that this must have been common practice all over the Empire, both in the principalities/regions ruled by Latin princes and, evidently, in those ruled by Byzantines.

In the late 13th-century and 14th-century principality of Achaia, and probably before as well, one of the four grand dignitaries of the principality (next to the constable, the marshal, and the chancellor/*logothetes*), the *protovestiaros* – the equivalent of the Western *camerarius* or chief financial official, who was, among other things, responsible for keeping up to date the land register (including all the fiefs), managing the princely estates and collecting the princely revenues – was regularly a Byzantine *archon*. One Vasilopoulos is attested in 1297, and Stephen Koutroules and John Mourmouras – who before had been *magister massarius* of the princely castellany of Kalamata – around 1336. In 1324 John Misito, whose descendents would become prominent Moreote barons, is attested as the captain of the castle of Kalamata.⁴³ In the Kingdom of Thessaloniki (1204–1224) George Phrangopoulos was *doux* under former empress Margaret of Hungary, at that time the guardian for her son, king Demetrios of Montferrat. We only know of him through a later letter by Demetrios Chomatenos, the archbishop of Ochrid under Theodore Doukas.⁴⁴ He is attested as presiding over a regional court in Thessaloniki together with Byzantine bishops from the surrounding area. In addition, he no doubt also had fiscal, policing and military responsibilities just like the pre-1204 *doukes* or provincial governors, although he must have shared these with the local Latin castellans, lords and feudatories. Chomatenos considered the judgments

⁴³ Jean Longnon and Peter Topping, eds., *Documents sur le régime des terres dans la principauté de Morée au XIVe siècle*, Documents et recherches 9, Paris/La Haye 1969, 33. Antoine Bon, *La Morée Franque. Recherches historiques, topographiques et archéologiques sur la principauté d'Achaïe (1205–1430)*, Bibliothèque des Ecoles françaises d'Athènes et de Rome 213, Paris 1969, vol.1, 83. David Jacoby, "The Encounter of Two Societies: Western Conquerors and Byzantines in the Peloponnesus after the Fourth Crusade", *American Historical Review* 78 (1973) 895. Florence Sampsonis, "L'administration de la Morée par Charles Ier d'Anjou (1267–1285). L'apport majeur d'une source délicate: les registres angevins", *Mélanges de l'Ecole française de Rome. Moyen-Age* 120 (2008) 139–157. Benjamin Hendrickx and Thekla Sansaridou-Hendrickx, "Les institutions de la Principauté d'Achaïe sous les Villehardouin: la chancellerie et la trésorerie", *Byzantiaka* 33 (2016) 265–294.

⁴⁴ Demetrios Chomatenos, *Ponemata Diaphora*, Günther Prinzing, ed., *Corpus Fontium Historiae Byzantinae. Series Berolinensis* 38, Berlin 2002, n° 106. Dieter Simon, "Witwe Sachlikina gegen Witwe Horaia", in: *Fontes Minores* 6, Forschungen zur Byzantinischen Rechtsgeschichte 11, Frankfurt am Main 1984, 335.

made by the mentioned court to be valid, indicating that Byzantine law and procedures were being applied. Just as the Achaian *protovestiarioi* Phrangopoulos must have had staff of Byzantine functionaries. Other *doukes* may have been functioning in other parts of the extensive royal domain, or for example in the imperial domain in northwestern Asia Minor where Theophilopoulos was the supreme military commander. Some of the persons mentioned belonged to the pre-1204 Constantinopolitan landed or bureaucratic top elite (Akropolites, Choniates, Petraliphas, Phrangopoulos, Pyrros, Tornikes), others must have belonged to the local elites or must have been *homines novi* (Theophilopoulos, Aloubardes, Nikephoritzes). It is safe to say that while the feudalization of the Empire brought with it important changes in its governmental superstructure, at the same time within these new feudal entities (principalities, baronies, lordships) at the local level, existing Byzantine administrative practices were continued to a large degree. For the majority of the population, who rarely had business with the higher authorities, this must have meant that their daily lives in this respect did not radically change. Here we should also note that the adequacy or popularity of the Byzantine provincial government before 1204 is not to be overrated.⁴⁵

Church and Religion

The immediate replacement in 1204 of Byzantine patriarch John X Kamateros with a Latin incumbent – Venetian Thomas Morosini – did not imply a complete Latinization of the Byzantine church, although at the same time the introduction of a parallel Latin and Byzantine episcopal hierarchy was firmly rejected by the pope, who did not respond to a proposal by the Byzantine Constantinopolitan clergy – and with conditional backing from emperor Henry – to let them elect their own patriarch after Kamateros' death in 1206.⁴⁶

---

⁴⁵ Ralph-Johannes Lilie, "Des Kaisers macht und Ohnmacht. Zum Zerfall des Zentralgewalt in Byzanz vor dem 4. Kreuzzug", in: *Poikila Byzantina* 4, Varia 1, Bonn 1984, 9–120. Leonora Neville, *Authority in Byzantine Provincial Society, 950–1100*, Cambridge 2004, 2, 66–98. Judith Herrin, "Realities of Byzantine Provincial Government: Hellas and Peloponnesos, 1180–1205," *Dumbarton Oaks Papers* 29 (1975) 252–284.

⁴⁶ A number of important contributions on the Latin Empire's ecclesiastical history: Robert L. Wolff, "The Organization of the Latin Patriarchate of Constantinople 1204–1261. Social and Administrative Consequences of the Latin Conquest", *Traditio* 6 (1948) 33–60. Idem, "Politics in the Latin Patriarchate of Constantinople", *Dumbarton Oaks Papers* 8 (1954) 225–304. Kenneth M. Setton, *The Papacy and the Levant (1204 – 1571)*. Vol. 1: *The Thirteenth and Fourteenth Centuries*, Philadelphia 1976, 1–105. Jean Richard, "The Establishment of the Latin Church in the Empire of Constantinople (1204–27)", *Mediterranean Historical Review* 4

Innocent III in 1208 instructed patriarch Morosini to uphold all Byzantine bishops who recognized papal authority. The pope also introduced the principle that in areas with a Byzantine population Byzantine bishops should occupy the episcopal sees, in regions with a mixed Latin-Byzantine population there should be Latin bishops. There was no question of installing parallel ecclesiastical hierarchies as was the case elsewhere in the Latin Orient. Although in the context of the initial conquest a number of Byzantine bishops chose to flee, there is evidence that a considerable number remained in place. This evidently must have been the case in the feudal principalities ruled by Byzantine princes. Indeed, these regions (inter alia Paphlagonia, Adrianople-Didymoteichon, the Rhodopes region, for a few years also Epiros) in practice functioned as autocephalous ecclesiastical provinces. There is virtually no trace of a Latin ecclesiastical presence in these regions. This was confirmed with papal policy requiring Byzantine bishops to be appointed in regions with a purely Byzantine population.⁴⁷ It should be noted that the re-established Byzantine patriarch in Nicaea (1208) did not have any control over these sees. In Paphlagonia under David Komnenos a new bishop of Amastris was appointed without any reference to his authority. Likewise in Adrianople under Theodore Branas the local metropolitan appointed his suffragan bishops without reference to Nicaea, as the Epirote bishop of Naupaktos John Apokaukos mentioned in a 1222 letter. This also appears to have been the case in the Rhodopes region under Alexios Sthlabos. The Saint Nicholas church in Melnik contains an early-13th-century fresco presumably depicting the consecration of a (local?) bishop by Christ and Saint Peter, a clear reference to the formal acceptance of papal authority.⁴⁸ Michael Doukas of Epiros post

---

(1989) 45–62. Tommaso M. Violante, “Innocenzo III e l’Oriente bizantino”, *Nicolaus* 24 (1997) 311–352. Nicholas Coureas, “The Latin and Greek Churches in former Byzantine Lands under Latin Rule”, in: *A Companion to Latin Greece*, Nickiphoros I. Tsougarakis and Peter Lock, eds., Brill’s Companion’s to European History 6, Leiden 2014, 145–184. Elena Kaffa, *The Greek Church of Cyprus, the Morea and Constantinople during the Frankish Era (1196–1303). A New Perspective*, Newcastle upon Tyne 2014.

⁴⁷ The archbishopric of Adrianople was included in the *Provincialia Romana* from 1210 and 1228, which may be interpreted as an indication that the local Byzantine metropolitan had formally recognized the authority of the Roman Church (R.L. Wolff, “*The Organization of the Latin Patriarchate of Constantinople*,” 53). Innocentius III, *Regesta*, PL 215, col. 963–964 (IX, 140).

⁴⁸ See for this novel interpretation: Branislav Todić, “The Symbolical Investiture of the Archbishop Basil of Bulgaria at Melnik”, *Zograf* 32 (2008) 59–68. It would, however, seem to make more sense to identify the represented prelate with the bishop of Melnik himself, rather than – as Todić proposes – the archbishop of Bulgaria Basil I whose own episcopal seat was in faraway Veliko Trnovo. The fresco in my view needs to be seen in the context of local ruler Alexios Sthlabos’ recognition of Latin emperor Henry of Flanders as his suzerain from 1208 onward.

factum did try to obtain Nicaean confirmation for two episcopal appointments (Larissa and Dyrrachion), but this would prove to be an only very temporary line of action.⁴⁹ The Byzantine rulers and their networks seem to have valued ecclesiastical autonomy and, in most cases, a good working relationship with the Latin imperial government more than a connection with the patriarch in Nicaea, whose legitimacy they may have questioned.

In the Latin principalities and regions Byzantine bishops – in accordance with papal policy – were not absent either from the ecclesiastical hierarchy, although over time – especially in southern Greece – their number drastically diminished. In 1206 Innocent III indeed stipulated that Byzantine bishops recognizing papal authority should keep their position, but also that Latin bishops should be appointed in areas with a mixed population. Furthermore he prescribed that the use of the Byzantine rite for the eucharist and other sacraments should be tolerated, but all new bishops were to be ordained according to the Latin rite (1208).⁵⁰ In 1212 we find in the region around Constantinople John, the bishop of Raideustos, a coastal town belonging to Venice. In a letter pope Innocent congratulates him for accepting papal authority and invites him to convince his *coepiscopi* to do the same.⁵¹ Obviously, in the surrounding region John appears to have had a number of colleagues who likewise had kept their see, although this evidently did not need to imply acceptance of papal authority. One suspects they only could have done so with Latin support, either from the emperor or local rulers. The fact that Byzantine bishop John in the papal registers is never commissioned to deal with local ecclesiastical affairs may suggest that many of the other bishoprics not figuring in the papal correspondence, which is relatively abundant, likewise had Byzantine incumbents. Such bishoprics could in any case be found in all parts of the Empire. The court *doux* Phrangopoulos presided over in 1213 in Thessaloniki counted six Byzantine bishops from the surrounding area (Hierissos, Kitros, Berrhoia, Kassandreia, Kampania and Ardameres). They

---

⁴⁹ Adrianople: Vasily G. Vasiljevskij, “Epirotica saeculi XIII”, *Vizantiskij vremennik* 3 (1896) n° 17, p. 274. For the date of Apokaukos’s letter: Kosmas Lambropoulos, *Ioannis Apocaukos. A contribution to the study of his life and work*, Athens 1988, n° 70, 216. Epiros: François Bredenkamp, “The ‘Sampson incident’ (ca. 1215) and the Deterioration of Epirote-Nicaean Orthodox Ecclesiastical Relations”, *Byzantiaka* 4 (1984) 9–31. See also: Apostolos D. Karpozilos, *The Ecclesiastical Controversy between the Kingdom of Nicaea and the Principality of Epiros (1217–1233)*, Byzantina Keimena kai Melatai 7, Thessalonike 1973, 14–15, 52. Christian Gastgeber, “Das ‘Epiros’-Dossier im Codex Vindobonensis theologicus graecus 276”, *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 66 (2016) 1–109.

⁵⁰ Innocentius III, *Regesta*, PL 215, col. 963–964 (IX, 140); col. 1353 (XI, 23).

⁵¹ Innocentius III, *Regesta*, PL 215, col. 1353 (XI, 23).

were all suffragans of the Latin archbishop of Thessaloniki Warin – who was also imperial chancellor – but none of them ever figure in the papal registers. In Thessaly the Latin archbishop of Larissa had several Byzantine suffragan bishops, among them bishop Arsenios of Demetrias in 1215. From papal correspondence we learn that ex-empress Margaret of Hungary, the guardian for her son king Demetrios of Thessaloniki, actively supported them.⁵² On Euboea the Byzantine bishops Theodore of Negroponte (also Chalkis or Euripos) and Demetrios Bardanes of Karystos remained in place, though by the 1220s both sees had Latin incumbents. Other suffragans of the Latin archbishop of Athens on the mainland that never figure in the papal registers (Kanala, Trichia, Platana) may perhaps also have had Byzantine incumbents. In the early 1230s the islands of Kea and Thermiai in any case had a Byzantine bishop named Ignatios, who was also active on the mainland where he founded a church (see *infra*).⁵³ In Achaia we know of a Byzantine bishop of Maina (certainly in 1222–23, possibly until the 1250s) and probably also in Damala. The Thessalonikan example indicates that these bishops not only continued to organise and supervise religious life in their dioceses, but also continued to take up their judicial responsibilities. In this way they remained important players in local society. While a number of Byzantine bishops thus remained in place throughout the Empire (especially during the opening decades, but partially also later), at the same time it is clear that virtually all metropolitan and archiepiscopal sees in Latin principalities soon after 1204 became Latinized. The Byzantine incumbents chose exile, such as the well-known metropolitan of Athens Michael Choniates, or were driven out in the context of the Latin conquest. Around 1211/12 the Byzantine metropolitans of Philippi and Serres – not willing to recognize papal obedience – were replaced with Latin incumbents. Only in the duchy of Philippopolis, under the Trith and Estreux families, there is no trace of the metropolitan and episcopal hierarchy ever having been Latinized.⁵⁴

⁵² Innocentius III, *Regesta*, PL 215, col. 1467 (XI, 152); PL 216, col. 227 (XIII, 36); col. 229 (XIII, 40) col. 299 (XIII, 103).

⁵³ Sophia Kalopissi-Verti, “Relations between East and West in the Lordship of Athens and Thebes after 1204: Archaeological and Artistic Evidence”, in: *Archaeology and the Crusades. Proceedings of the Round Table, Nicosia, 1 February 2005*, Peter Edbury and idem, eds., Athens 2007, 27.

⁵⁴ Michael Choniates, *Epistulae*, Foteini Kolovou (ed.), *Corpus Fontium Historiae Byzantinae. Series Berolinensis* 41, Berlin 2001, n° 90–91. T. Shawcross, “The Aftermath of the Fourth Crusade: The Lost Generation,” 41. F. Van Tricht, “Who Murdered Archbishop William of Rouen?,” 312–316. Filip Van Tricht, “The Duchy of Philippopolis (1204–circa 1236/37?). A Latin Border Principality in a Byzantine (Greek/Bulgarian) Milieu”, *Crusades* 21 (2022) (forthcoming).

In dioceses with Latin bishops, Western-style cathedral chapters were installed, but this did not mean that Byzantines were absent from the episcopal organisation. In 1224 the Latin bishop of Negroponte appointed a Byzantine vicar in Oreoi.⁵⁵ Elsewhere religious care for the Byzantine communities was probably likewise entrusted to vicars or *protopapates* – as in Sicily and as the Fourth Lateran Council in 1215 had stipulated. On the island of Zakynthos a Byzantine prelate had remained in place until the 1220s and after the see was united with Kefalonia a Byzantine *protopapas* appears to have been installed. In 1296 Nikephoros Ialina is attested as *protopapas* in Candia on Venetian Crete.⁵⁶ In some cases, for example in Modon and Koron in Venetian Messenia in the Peloponnese, there were both Latin and Byzantine occupants for the same sees, with the provision that the Byzantine prelates were not to reside in the towns themselves.⁵⁷ This was not in line with papal politics, but in Kitros in the Kingdom of Thessaloniki a similar situation existed: both a Byzantine and a Latin occupant are attested at the same time in the 1210s.⁵⁸ In Constantinople Byzantine clerics remained attached to the patriarchal church. For example in the 1230s Basileios Gemistos was a deacon and archon of Saint Sophia.⁵⁹ Byzantine clerics also continued to use the *Pantokrator* church, which was part of a monastery complex that after 1204 became the headquarters of the Venetian *podestà*. The exact modalities there of Latin-Byzantine interaction are not known, but it is clear that some sort of accommodation or shared use was reached.⁶⁰ In Thessaloniki Latin archbishop Warin in 1213 had in his entourage a *sakellarios* Jeremias Cheimadas and another Byzantine cleric named Romanos Logaras whose function is not known.⁶¹ In 1210 Innocent III had already expressed his joy at the fact that the *clerus Graecorum Thessalonicensis dioecesis* had recognized papal obedience.⁶² In Athens part of the exiled Michael Choniates' staff seems to have remained

---

⁵⁵ Honorius III, *Bullarium Hellenicum*, n° 222.

⁵⁶ Peter Topping, "Co-existence of Greeks and Latins in Frankish Morea and Venetian Crete," in: *XVè Congrès international d'Etudes byzantines. Rapports et co-rapports*, Athènes 1976, p. 19.

⁵⁷ David Jacoby, "From Byzantium to Latin Romania: Continuity and Change", *Mediterranean Historical Review* 4 (1989) 1–44.

⁵⁸ Demetrios Chomatenos, *Ponemata Diaphora*, n° 106. Innocentius III, *Regesta*, PL 216, col. 582 (XV, 52).

⁵⁹ Vitalien Laurent, ed., *Les registes des actes du patriarcat de Constantinople*. Vol. 1: *Les actes des patriarches. Fasc. 4: Les registes de 1208 à 1309*, Paris 1971, n° 1304.

⁶⁰ Sofia Kotzabassi, "The Monastery of Pantokrator between 1204 and 1453", *Byzantinisches Archiv* 27 (2013) 58–60.

⁶¹ Demetrios Chomatenos, *Ponemata Diaphora*, n° 106.

⁶² Innocentius III, *Regesta*, PL 216, 216, col. 229 (XIII, 41).

in place under the new Latin archbishop, while at the same time staying in contact with their former metropolitan.⁶³ On the island see of Kefalonia the Latin bishop Benedictus in 1238 had several Greek priests among the canons of his cathedral chapter.⁶⁴

In local churches and monasteries the Byzantine clergy mostly remained in place, although to be sure a number of buildings and institutions were taken over by Latin clerics, especially in the capital and in the Empire's second city Thessaloniki, either because they were abandoned by the Byzantines in the context of the conquest or because they were confiscated by the new ruling elite, who introduced the Western religious orders (Benedictines, Cistercians, Augustinians, Franciscans, Dominicans and others) and military orders (Templars, Hospitallers, Teutonic Order, along with the new local Order of Saint Samson) in the conquered territories.⁶⁵ In Constantinople famed churches such as, for example, the *Nea* church in the Great (or Boukoleon) Palace, the *Theotokos ton Blachernon* church in the imperial Blacherna palace, the already mentioned *Pantokrator* monastery, the Saint George *Mangana* monastery, the Saint Samson complex, and several churches attached to the former Patriarchal School (Saint Paul in the *Orphanotropheion*, the *Theotokos Chalkoprateia*) came under the control of Latin clerics, though, as we have seen, this did not have to imply the complete absence of a Byzantine presence in or use of these churches. Indeed, one of the canons of the Fourth Lateran Council (1215) relating to Latin Romania – stipulating that Byzantine clerics should not cleanse altars after they had been used by Latins – indicates that the shared use of churches was not uncommon.⁶⁶ Other important churches remained in Byzantine hands, such as the Saint Peter (near Saint Sophia), Saint Theodore of Sphorakios, and the Christ *tou Chalkitou* churches, all three also belonging to the pre-1204 Patriarchal School network.⁶⁷ Other arrangements were also

⁶³ Judith Herrin, *Margins and Metropolis: Authority across the Byzantine Empire*, Princeton 2013, 70.

⁶⁴ Apostolos Kouroupakis and Christopher Schabel, “Bishop Benedetto of Cephalonia, 1207–post 1239”, *Mediterranean Historical Review* 32 (2017) 144.

⁶⁵ Nickiphoros I. Tsougarakis, *The Western Religious Orders in Medieval Greece*, Leeds, 2008. Peter Lock, “The Military Orders in Mainland Greece”, in: *The Military Orders. Fighting for the Faith and Caring for the Sick*, London 1994, 333–339.

⁶⁶ Innocentius III, *Acta*, Theodosius T. Haluscynskyj, ed., Pontificia commissio ad redigendum Codicem Iuris Canonici Orientalis. Fontes. Series 3, vol. 2, Città del Vaticano 1944, n° 1, p. 482.

⁶⁷ Sophia Mergiali-Falagas, “L’Ecole Saint Paul de l’Orphelinat à Constantinople: bref aperçu sur son statut et son histoire”, *Revue des Etudes Byzantines* 49 (1991) 241. Raymond Janin, “Les sanctuaires de Byzance sous la domination latine”, *Etudes Byzantines* 2 (1944) 134–184. Eugenio Dalleggio d’Allessio, “Les sanctuaires urbains et suburbains de Byzance sous la domination latine, 1204–1261”, *Revue des études byzantines* 12 (1953) 50–61.

possible: papal legate Benedictus in 1206 made the *Theotokos Evergetis* monastery near Constantinople into a dependency of the Benedictines of Montecassino, but on the condition that the local Byzantine community remained in place. This seems to have worked, although not without occasional or more permanent friction: in 1222 Honorius III had to admonish the Byzantine abbot and monks to receive Montecassino's representatives well.⁶⁸ In a similar fashion, in 1221 the monastery of *Hagios Angelos tou Kyr Klemes* and the *metochion* of Rhaiktor in the diocese of Chalcedon were granted to the Pisan Saint Peter church in Constantinople, on the condition that the local Byzantine communities remained in place as long as they accepted Roman ecclesiastical obedience.⁶⁹ More in general, in the successive comprehensive pacts (1206–1223) between the religious and secular authorities regarding the ecclesiastical possessions in various parts of the Empire there is no trace of any discrimination against – or separate treatment of – Byzantine institutions or clerics.⁷⁰ However, Byzantine churches not obedient to the Roman Church could suffer the consequences. In 1219 the Byzantine monks of the Roufinianes monastery in Bithynia chose to abandon their monastery, rather than submit to the incessant demands of successive papal legates – Pelagius, cardinal-bishop of Albano, in 1213–1214 and Giovanni Colonna, cardinal-priest of Santa Prassede, in 1218–1219 – to recognize the Latin ecclesiastical authorities.⁷¹ In 1220 Colonna did not reconstitute the *metochion* of Mileas, that had just been recuperated from secular occupation, to, in his eyes, disobedient monks of the Kehiriani monastery (in the diocese of Constantinople), but instead conceded it to his own church of Santa Prassede in Rome.⁷²

Papal and Nicaean patriarchal correspondence and other sources likewise contain references to Latin aggression or pressure exerted against Byzantine clerics, often in the context of a refusal to recognize Latin ecclesiastical authority. In 1213 papal legate Pelagius shut down churches and imprisoned priests and monks in the capital for refusing to accept papal obedience. Emperor Henry intervened at the request of the local Byzantine elite and

---

⁶⁸ Honorius III, *Bullarium Hellenicum*, n° 24–25, n° 163–165.

⁶⁹ Honorius III, *Bullarium Hellenicum*, n° 179. On both Byzantine monastic establishments: Raymond Janin, *Les églises et les monastères des grands centres byzantins (Bythinie, Hellespont, Latros, Gaësius, Trébizonde, Athènes, Thessalonique)*, Paris 1975, 42, 59.

⁷⁰ On these pacts: R.L. Wolff, "Politics in the Latin Patriarchate of Constantinople", 255–274. F. Van Tricht, *The Latin Renovatio of Byzantium*, 196–205.

⁷¹ Romain Clair, "Les filles d'Hautecombe dans l'Empire latin de Constantinople", *Analecta Sacri Ordinis Cisterciensis* 17 (1961) 270–271. Honorius III, *Bullarium Hellenicum*, n° 135. On the Roufinianes monastery: R. Janin, *Les Eglises et les Monastères des Grands Centres byzantins*, 38–39.

⁷² Honorius III, *Bullarium Hellenicum*, n° 143.

nullified the legate's actions, but a number of Byzantine clerics nevertheless chose to leave for Nicaea.⁷³ Pelagius' actions were not an isolated affair: around 1230 the Nicaean patriarch Germanos II requested the new Latin patriarch – either Simon of Maugastel (1228/29–1232) or Nicolao della Porta (1234–1251) – to release a number of Byzantine monks who had been imprisoned by his predecessor, although it is unclear on what grounds exactly.⁷⁴ In March 1222 Honorius III granted all archbishops and bishops in the Empire at their own request that they themselves, without any referral to the papacy, could absolve Latins who committed violence against Byzantine clerics, since such acts of violence at that time had become frequent.⁷⁵ The latter fact may not be unrelated to the successful war Theodore Doukas of Epiros by this time was waging against the Kingdom of Thessaloniki, which must have created – or reinforced – mutual Latin-Byzantine distrust. Indeed, as reasons for the violence the pope not only mentions the Byzantine clerics' disobedience towards the Roman Church, but also that some engaged in tricks and plots against the Latins. At the same time it is clear from the 1222 papal letter that the ecclesiastical authorities did not want violence against Byzantine clerics to go unpunished. But action was also to be taken against the disobedient clerics themselves. In 1223 Honorius instructed the archbishop of Nicomedia to force local disobedient Byzantine monastic communities – who had first accepted Roman obedience, but then had turned to the Nicaean patriarch – to use ecclesiastical *censurae* to bring them back into the fold, if need be with the support of the secular authorities.⁷⁶ Violence also worked both ways: in 1212 a number of Byzantine laymen from Grabia attacked the Latin archdeacon of Daulia, *magister* Hugo. That Innocent III had to intervene personally suggests that the local Latin lord of Grabia was not very eager to take action, presumably preferring to avoid conflicts with the local Byzantine population.⁷⁷ In 1244 pope Innocent IV, at the request of the lord of Athens Guy I of La Roche, instructed patriarch of Constantinople Nicolao della Porta to transfer Byzantine monks who had been telling 'secrets' – no doubt valuable political or military information – to the neighbouring Byzantine *infideles* (from Epiros) to another monastery.⁷⁸ Individual Byzantine clerics were

⁷³ Georgios Akropolites, *Historia*, §17.

⁷⁴ Fjodor I. Uspenskij, *Organisation of the Second Bulgarian Empire* [in Russian], Odessa, 1879, Appendix, n° VIII, 75–78. V. Laurent, *Les registres des actes du patriarcat de Constantinople*, vol. 1/4, n° 1277, 84–85.

⁷⁵ Honorius III, *Bullarium Hellenicum*, n° 129.

⁷⁶ Honorius III, *Bullarium Hellenicum*, n° 194.

⁷⁷ Innocentius III, *Regesta*, PL 216, col. 564 (XV, 27).

⁷⁸ Innocentius IV, *Acta*, Theodosius T. Haluscynskyj and Meletius Wojnar, eds., *Pontificia commissio ad redigendum codicem iuris canonici Orientalis*. Fontes. Series 3, vol. 4/1, Città

also sometimes pressured by their Latin colleagues into explicitly subscribing to the Roman ecclesiastical dogmas. In the 1230s we find the cases of Lucas, *hieromonachos* of the *Hagios Mamas* monastery, and the already mentioned deacon of Saint Sophia Basileios Gemistos, who both afterwards appealed to patriarch of Nicaea Germanos II to be forgiven.⁷⁹ A further aspect of Latin-Byzantine conflict in the religious sphere is that years after the plundering of churches (treasures, relics) in the context of the capture of Constantinople in April 1204 Byzantine communities could still see themselves confronted with occasional Latin despoliation. In 1214, for example, the Venetian Robaldo, prior of the *Theotokos Psychosostrias* church, stole the body of martyr Saint John of Alexandria from a nearby Byzantine church.⁸⁰

While Latin-Byzantine relations in the religious sphere were in part characterized by tensions and conflict (as were, of course, intra-Latin and intra-Byzantine relations, for example between Nicaea and Epiros), at the same time there was also room for mutual rapprochement and respect.⁸¹ Both popes and emperors cared about the fate of Byzantine monasteries. Innocent III, for instance, supported the abbot of the *Komnenos* monastery in Bodonitza. The Latin bishop had chosen the monastery as his seat of residence (without replacing the Byzantine community), but eventually had to recede to a new location within the local castle.⁸² In 1214 Innocent took the monastic communities on Mount Athos under his protection. In the Great *Lavra* monastery there was reportedly once kept a portrait of emperor Henry of Flanders/Hainault, who at one point had provided support against a violent local Latin lord.⁸³ The same emperor, together with local Latin or Byzantine

---

del Vaticano, 1962, n° 11. Michael S. Kordoses, *Southern Greece under the Franks (1204–1262). A study of the Greek Population and the Orthodox Church under the Frankish Dominion*, Scientific Journal of the Faculty of Arts. Supplement 33, Joannina, 1987, 39.

⁷⁹ V. Laurent, *Les registres des actes du patriarcat de Constantinople*, vol. 1/4, n° 1287, n° 1304.

⁸⁰ Petrus Calo, *Translatio Sancti Ioannis Alexandrini*, Paul E. Riant, ed., *Exuviae Sacrae Constantinopolitanae*, vol. 1, Geneva 1876, 179–182. On the *Theotokos Psychosostrias* church: Raymond Janin, *La géographie ecclésiastique de l'empire byzantin*. Vol. 1: *Le siège de Constantinople et le patriarcat œcuménique*, Paris 1969, 243.

⁸¹ Examples of intra-Latin and intra-Byzantine conflict: Innocentius III, *Regesta*, PL 216, col. 565 (XV, 29–30); col. 215–216 (XIII, 14–15). Michael Choniates, *Epistulae*, n° 126–127, n° 156. M. Kordoses, *Southern Greece under the Franks (1204–1262)*, p. 86. R. Janin, *Les églises et les monastères des grands centres byzantins*, 313, 330.

⁸² Innocentius III, *Regesta*, PL 215, col. 1557 (XI, 253); PL 216, col. 234 (XIII, 47). M. Kordoses, *Southern Greece under the Franks (1204–1262)*, p. 70. Johannes Koder and Friedrich Hild, *Hellas und Thessalia*, *Tabula Imperii Byzantini* 1, Wien 1976, 274.

⁸³ Innocentius III, *Regesta*, PL 216, col. 956 (XVI, 168). Paul Lemerle, André Guillou, Nicolas Svoronos, and Denise Papachryssanthou, eds., *Actes de Lavra IV*, *Archives de l'Athos* 11, Paris 1982, 6. F. Van Tricht, *The Latin Renovatio of Byzantium*, 89. See also Elisabeta Negrau,

potentes, defended the *Hosios Loukas* monastery near Thebes against claims of the Order of the Holy Sepulcher, who had been granted the monastery in 1207 by papal legate Benedictus of San Susanna.⁸⁴ In 1216 Honorius III granted papal protection to the *Theodosios Coenobiarcha* monastery in Berroia (and to its possessions in Constantinople, Palestine, Cyprus and Hungary), confirming that it should continue to observe the rule of Saint Basil. One of its monks, Effrem, in 1217 served as the pope's emissary to Theodore Doukas of Epiros, who at the time held captive papal legate John Colonna and emperor Peter of Courtenay.⁸⁵ A 1224 papal letter informs us that Margaret of Hungary acted as the benefactor of a community of Byzantine nuns in the bishopric of Patzuna, a suffragan of Larissa (*monasterium Pacenasiense*), which she had also convinced to recognize papal obedience.⁸⁶ In 1236 Gregory IX instructed the archbishop of Thebes and his suffragans to no longer harass the *Hosios Meletios* monastery with unjust exactions.⁸⁷ In 1247 Innocent IV confirmed to the Byzantine *Sancta Maria de Plagier* monastery that they were exempt from paying tithes for the possessions they had acquired before the Fourth Lateran Council (1215).⁸⁸ In 1252 the pope took thirteen Byzantine monasteries on Euboa under papal protection.⁸⁹ These examples show that some Byzantine monastic communities saw no problem in formally accepting and turning to Roman ecclesiastical authority to obtain privileges or to see their rights and possessions protected. The same can be observed for lay individuals. In 1232 one Theodora, clearly a Byzantine woman of means, turned to Gregory IX to divorce her husband on the grounds of *fornicatio spritualis*. The pope granted her request and instructed local Constantinopolitan prelates to assign her part of the matrimonial assets according to the local, obviously Byzantine custom.⁹⁰

“The Ruler’s Portrait in Byzantine Art. A Few Observations regarding Its Functions”, *European Journal of Science and Theology* 7 (2011) 63–75.

⁸⁴ Innocentius III, *Regesta*, PL 216, col. 303 (XIII, 114–115). In 1217 Honorius III ordered an investigation into the behaviour of the local Byzantine abbot (who claimed to be exempt from episcopal jurisdiction) and in 1222 confirmed papal legate Benedictus’s grant, suggesting that the order’s control over the monastery was still problematic (Honorius III, *Bullarium Hellenicum*, n° 43, n° 156). M. Kordoses, *Southern Greece under the Franks (1204–1262)*, 68.

⁸⁵ Honorius III, *Bullarium Hellenicum*, n° 5, n° 46, n° 49, n° 52.

⁸⁶ Honorius III, *Bullarium Hellenicum*, n° 246.

⁸⁷ Honorius III and Gregorius IX, *Acta*, Aloysius L. Tautu, ed., Pontificia Commissio ad redigendum Codicem Iuris Canonici Orientalis. Fontes. Series 3, vol. 3, Città del Vaticano, 1950, n° 216. The Latin prelates demanded the payment of certain tithes, but the monasteries had been exempted by Innocent. III.

⁸⁸ Innocentius IV, *Acta*, n° 38. On this monastery: J. Koder and F. Hild, *Hellas und Thessalie*, 270.

⁸⁹ Innocentius IV, *Acta*, n° 83. On these monasteries: J. Koder and F. Hild, *Hellas und Thessalie*, 129, 155–156, 175, 205, 230, 244, 277.

⁹⁰ Honorius III and Gregorius IX, *Acta*, n° 182.

In 1233 Gregory reprimanded the archdeacon of Athens for exacting money – instead of the customary fee of one hen and one bread – from marrying Byzantine couples, both *nobiles* and *ignobiles*. The situation had scandalized both Latins and Byzantines, who had apparently appealed to the pope. The cleric was to be sanctioned, the money restituted and the existing Byzantine custom was to be observed.⁹¹ In 1218 Honorius III also advised leniency to his legate Colonna in dealing with transgressing Byzantine – and also Latin – clerics and laymen. The pope lists in particular Byzantine and Latin bishops consecrating priests and collecting tithes outside their own dioceses, excommunicated Byzantine priests saying Mass in churches placed under interdict, Byzantine laymen arbitrarily divorcing their wives and remarrying, and Byzantine and Latin barons and knights occupying ecclesiastical possessions and refusing to pay tithes.⁹² In 1220 Honorius stated in the same conciliatory vein that suspended or excommunicated Byzantine clerics wishing to recognize papal obedience should be accepted through a simple *promissio manualis*, the *iuramentum iuxta formam Ecclesiae* was deemed unnecessary if the clerics refused to do so.⁹³

Two letters by the Nicaean patriarchs Theodore II Eirenikos and Germanos II from around 1214–1215 and 1223 respectively indicate that while part of the Byzantine elite – the Latin *mezas doux* Philokales being among them, who obviously was capable of corresponding freely with the Nicaean patriarch – and population of Constantinople remained loyal to the Byzantine faith (cf. the principal bones of contention between the Roman and Byzantine Churches: the *filioque* issue, the azymes controversy, and the acceptance of papal primacy), at the same time another part of the metropolitan elite and population was wavering in the absence of firm Orthodox guidance. Indeed, Eirenikos explicitly states that part of the Constantinopolitan community had already accepted the Latin faith, while Germanos' admonitions to the Byzantine metropolitan community had a definite urgency about them. Recently Michael Angold has drawn attention to serious divisions within the Byzantine clergy and society as to cooperation with the Latin Church in the context of the 1215 Lateran Council.⁹⁴ An anti-Latin treatise on the azymes controversy written in Constantinople around 1214 should be seen in the same light. The anonymous

---

⁹¹ Honorius III and Gregorius IX, *Acta*, n° 185.

⁹² Honorius III, *Bullarium Hellenicum*, n° 78.

⁹³ Honorius III, *Bullarium Hellenicum*, n° 99.

⁹⁴ V. Laurent, *Les registres des actes du patriarcat de Constantinople*, vol. 1/4, n° 1219, n° 1233. Michael Angold, "The Preliminaries of the Fourth Lateran Council (1215): From an Orthodox Perspective", *The Journal of Ecclesiastical History* 70 (2019) 38–56.

author from 1214 states that he had written his treatise because part of the Byzantine population was starting to doubt the Byzantine position.⁹⁵ This Byzantine treatise together with the bilingual 1252 *Tractatus Contra Graecos* by an anonymous Constantinopolitan Dominican – who, since it was in part based on a variety of Greek sources and was itself composed in both Latin and Greek, was presumably aided by one or more Byzantine colleagues (see *infra*) – indicates that the ecclesiastical union debate, apart from the official negotiations between the papacy and the Nicaean patriarchs (in 1214, 1234, 1254–56; also with the metropolitan clergy in 1206), was also part of the local religious and intellectual life.⁹⁶ That loyalty to both the Byzantine and Latin Churches, however, could also go hand in hand is exemplified by the Saints Peter and Paul church in Kalyvia Kouvara in Attika, founded in the early 1230s by Ignatios, the Byzantine bishop of the islands of Thermiai and Kea. Both saints, clearly representing the Latin and Byzantine Church respectively, are depicted in several scenes, but at the same time there is also present the effigy of Michael Choniates, the metropolitan of Athens in 1204 who chose to go into exile on the island of Kea, after negotiations in Thessaloniki (1205) with papal legate Benedict, the cardinal of Santa Susanna, had not yielded the desired results.

Choniates continued to care for his former flock by corresponding with local Byzantine bishops (who had remained in place), monasteries and aristocrats (inter alia on Euboea), and also with the Nicaean emperor and patriarch, before retreating to the *Joannes Prodromos* monastery in Bodonitza. Choniates characterized the new Latin regime with the terms ‘tempest’, ‘tyranny’ and ‘flood’, just like his colleagues – and propagandists of the local regimes there – in Epiros and Nicaea, such as John Apokaukos, the metropolitan

⁹⁵ Athanasios Papadopoulos-Kerameus, “Documents grecs pour servir à l’histoire de la quatrième croisade (liturgie et reliques)”, *Revue de l’Orient latin* 1 (1893) 540–555. Johannes M. Hoeck and Raimund J. Loenertz, *Nikolaos-Nektarios von Otrante, Abt von Casole. Beiträge zur Geschichte der ost-westlichen Beziehungen unter Innozenz III. und Friedrich II.*, *Studia patristica et bizantina* 11, Ettal, 1965, 39 (note 51).

⁹⁶ Antoine Dondaine, “‘Contra Graecos.’ Premiers écrits polémiques des Dominicains d’Orient”, *Archivum Fratrum Praedicatorum* 21 (1951) 321–446. Andrea Riedl, *Kirchenbild und Kircheneinheit. Der dominikanische Tractatus contra Graecos (1252) in seinem theologischen und historischen Kontext*, Veröffentlichungen des Grabmann-Institutes zur Erforschung der mittelalterlichen Theologie und Philosophie 69, Berlin 2020. Only a non-critical edition is available: *Tractatus Contra Errores Graecorum*, Peter Stevart and Jean-Paul Migne, eds., *Patrologia Graeca* 140, Paris 1887, 487–574 (a reimpression of Stevart’s 1616 edition). See also: Claudine Delacroix-Besnier, “Les prêcheurs, du dialogue à la polémique (XIIIe–XIVe siècle),” in: *Greeks, Latins, and Intellectual History 1204–1500*, Martin Hinterberger and Chris Schabel, eds., *Bibliotheca* 11 (Leuven, 2011), 151–167.

of Naupaktos. At the same time the former metropolitan counselled cooperation with the new Latin rulers and he himself continued to deal with the Latin authorities as well, for example by sending his secretary to the renewed 1214 ecclesiastical union negotiations in Constantinople.⁹⁷ Examples of religious accommodation can also be found elsewhere. The iconographical layout of the Byzantine monastic church of Omorphi Ekklesia (1289) in Galatsi (Athens) again portrays the saints Peter and Paul, but also a Cistercian monk and three Latin monastic saints. In Venetian Crete a number of Byzantine churches likewise contain depictions of Western saints, namely Saint Francis and Saint Bartholomew, although to be sure most Byzantine churches built during the period of *Frankokratia* show no recognizable Western influence. Two examples on the island of Naxos are the Panagia church (1288/89) at Agiossos and the Saint George church (last quarter of the 13th century) at Lathrino. The donor inscriptions indicate that the *ktetors* – with notably George Peditasimos and Michael Tsikalopoulos respectively, both from Constantinopolitan families – adhered to traditional Orthodox doctrine. Nektarios Zarras’ proposal that they should be interpreted in the context of anti-unionist protest against Michael VIII Paleologos’ religious policies and that Peditasimos and Tsikalopoulos must have fled or have been exiled from the reconquered Byzantine capital, however, is not convincing. Why would Peditasimos and Tsikalopoulos then have gone to a Latin-ruled island? It sounds more credible that both families had migrated to the island earlier, perhaps in 1261 when emperor Baldwin II was forced to flee Constantinople: the Chronicle of Morea mentions that a number of Byzantine archontal families fled the capital together with the Latin emperor, presumably fearing retribution from the Nicaean (re)conquerors. Seen in this light the mentioned inscriptions may then simply indicate a climate of tolerant religious Latin-Byzantine cohabitation.⁹⁸ Latin

---

⁹⁷ Michael Choniates, *Epistulae*, n° 90–91, n° 94–95, n° 102, n° 107, n° 110, n° 117, n° 124, n° 134–137, n° 161, n° 165. Georg Stadtmüller, *Michael Choniates, Metropolit von Athen*, *Orientalia Christiana Analecta* 33, Roma 1934, 154–212. Kenneth M. Setton, “Athens in the later XIIth century”, *Speculum* 19 (1944) 179–208. M. Kordoses, *Southern Greece under the Franks (1204–1262)*, 26, 33, 38–39, 43–44, 86–87. T. Shawcross, “The Aftermath of the Fourth Crusade: The Lost Generation”, 17–23. Idem, “Golden Athens: Episcopal Wealth and Power in Greece at the Time of the Crusades”, in: *Contact and Conflict in Frankish Greece and the Aegean, 1204–1453*, Nikolaos G. Chrissis and Mike Carr, eds., *Crusades – Subsidia* 5, Farnham 2014, 85–89.

⁹⁸ Nektarios Zarras, “Identity and Patronage in Byzantium: Epigraphic Evidence and Donor Portraits of Naxos”, in: *Inscriptions in the Byzantine and Post-Byzantine History and History of Art*, Christos Stavrakos, ed., Wiesbaden 2016, 64–75. The author’s contention – on the basis of a passage in George Pachymeres’ chronicle – that Naxos around 1263 would have been conquered by Michael VIII’s *protostrator* Alexios Philantropenos is unconvincing. Since

aristocrats also sometimes built (partially) Byzantine inspired churches. For example Baldwin II instructed his Byzantine priest Demetrios to build a church dedicated to Saint George in Constantinople, Anthony le Flamenc commissioned a Byzantine-style church in Beotian Karditsa also dedicated to Saint George to house his tomb, and the famed scholar and translator William of Moerbeke as the archbishop of Corinth probably had the largely Byzantine-style church in Merbaka built. To be noted is that Baldwin's choice for Saint George was in line with Byzantine imperial traditions: since the 11th century Byzantine emperors had closely associated themselves with this particular warrior saint, who would also become very popular in crusader circles and could thus serve as a bridge between both communities.⁹⁹ Prince of Achaia William II of Villehardouin is credited with making donations to both Latin and Byzantine monasteries, which he confirmed at the time of his death. One of these must have been the monastery of Hagia Marina, to which William's widow Anna Doukas in 1276/77 donated a book, as is clear from a dedication in Greek in the preserved manuscript. The monastery must – as Sharon Gerstel has argued – no doubt be equated with the church of Zoodochos Pege in Messenia, where Western-influenced, high quality wall paintings dating from about 1260 have been found.¹⁰⁰

That Latin-Byzantine relations in the religious sphere did not have to be problematic also follows from the fact that a number of Byzantines entered Latin monastic communities. This phenomenon can be observed in the capital, but also in southern Greece. In 1249 the *lector Constantinopolitanus Thomas Grecus ex ordine Minorum qui sanctus homo erat et Grece et Latine*

---

no Western source mentions such a (in any case very temporary) conquest, Philantropenos' actions were probably limited to a local raid. Compare: Michael Angold, "Michael VIII Palaiologos and the Aegean", in: *Liquid and Multiple. Individuals and Identities in the Thirteenth-Century Aegean*, Guillaume Saint-Guillain and Dionysios Stathakopoulos, eds., Paris 2012, 31.

⁹⁹ Sophia Kalopissi-Verti, "Monumental Art in the Lordship of Athens and Thebes under Frankish and Catalan Rule (1212–1388): Latin and Greek Patronage", in: *A Companion to Latin Greece*, Nickiphoros I. Tsougarakis and Peter Lock, eds., Brill's Companion's to European History 6, Leiden 2014, 374–376. Guy Sanders, "Use of Ancient Spolia to Make Personal and Political Statements: William of Moerbeke's Church at Merbaka (Ayia Triada, Argolida)", *Hesperia* 84 (2015) 583–626. Christopher Walter, *The Warrior Saints in Byzantine Art and Tradition*, Ashgate 2003, 109–143.

¹⁰⁰ *The Chronicle of Morea*, √7770–7790. Sharon Gerstel and Michalis Kappas, "Between East and West: Locating Monumental Painting from the Peloponnese," in: *Cross-Cultural Interaction between Byzantium and the West, 1204–1669*, Angeliki Lymberopoulou, ed., Publications of the Society for the Promotion of Byzantine Studies 22 London and New York 2018, 190–191.

loquebatur, whose surname indicates that he was a Byzantine Greek, acted as John III Vatatzes' messenger to Innocent IV together with a second messenger, also a Franciscan, who is described as having a Byzantine father and Latin mother (*Grecus ex uno parente et Latinus ex altera*).¹⁰¹ Thomas or one of his companions may well have written the preserved Greek translation of the Franciscan Rule that has been attributed to a 13th-century Byzantine native.¹⁰² Another example is the Byzantine Constantinopolitan Franciscan John Parastron/Parastos (†1275), who no doubt had entered the Franciscan metropolitan convent before 1261. During the preparations of the Second Council of Lyons (1274) he served as a messenger to emperor Michael VIII (from 1270).¹⁰³ The Dominicans also recruited local Byzantines, such as *frater* Simon the Constantinopolitan, who was born around 1235 and entered the Constantinopolitan convent sometime before 1261. After Michael VIII's conquest of the city he sought refuge in Euboea, but returned to the capital in 1299. Four letters in Greek by him discussing the differences between the Latin and Byzantine Churches, addressed to emperor Andronikos II Paleologos (1282–1328) and various prominent Byzantine intellectuals and dignitaries, have been preserved.¹⁰⁴ Greek translations and transcriptions of the Latin liturgy, apparently made in early 13th-century Constantinople, may well have been used by Byzantine clerics working in a Latin milieu (the imperial court, Latin religious institutions, etc.), allowing them to fully understand the Latin liturgy, and to read a Latin mass if they were not familiar with the Latin alphabet.¹⁰⁵

---

¹⁰¹ Salimbene de Adam, *Cronica*, Giuseppe Scalia, ed., Corpus Christianorum. Continuatio Mediaevalis, Turnhout 1998, vol. 1, 489.

¹⁰² Séverien Salaville, "Fragment inédit de traduction grecque de la Règle de saint François", *Échos d'Orient* 28 (1929) 167–172. Elizabeth Fisher, "Homo Byzantinus and Homo Italicus in Late 13th-century Constantinople", in: *Dante and the Greeks*, Jan M. Ziolkowski, ed., Dumbarton Oaks Medieval Humanities, Washington D.C. 2014, 69.

¹⁰³ Elizabeth Fisher, "Monks, Monasteries and the Latin Language in Constantinople", in: *Change in the Byzantine World in the Twelfth and Thirteenth Centuries*, Ayla Ödekan, Engin Akyürek, and Nevra Necipoglu, eds., Istanbul, 2010, 392–393.

¹⁰⁴ Marie-Hélène Congourdeau, "Frère Simon le Constantinopolitain, O.P. (1235?–1325?)", *Revue des études byzantines* 45 (1987) 165–174.

¹⁰⁵ Brendan McGuire's analysis of the nature of these texts in my view convincingly shows that these – and especially the awkward transcription in Greek letters – must have had a practical day-to-day use and could not exclusively have been produced and/or used in the context of the discussions on ecclesiastical union of 1214 by the Byzantine delegation led by Nicholas Mesarites. See Brendan J. McGuire, "Evidence for religious accommodation in Latin Constantinople: a new approach to bilingual liturgical texts", *Journal of Medieval History* 39 (2013) 342–356. A. Papadopoulos-Kerameus, "Documents grecs pour servir à l'histoire de la Quatrième croisade", 540–555. J. Hoeck and R. Loenertz, *Nikolaos-Nektarios von Otranto*, 39–40. See also: Jean Darrouzès, "Conférence sur la primauté du Pape à Constantinople en

In the 1260s we find in the principality of Achaia Demeta Paleologina as the abbess of the Cistercian monastery of *Sancta Maria de Verge* near the town of Modon. In 1267, in the context of the Peloponnesian offensive of her presumed and distant relative emperor Michael VIII Paleologos, she decided to permanently relocate her community to Conversano in southern Italy. In a late list of abbesses, Demeta is said to have been *imperiali sanguine nata*, no doubt referring to the long-standing connections of the Paleologoi with the imperial Doukas and Komnenos families. One Theodore Paleologos from Modon, whom we will meet engaged in merchant activities further on, must have been a relative. Michael Paleologos, Michael VIII's great-grandfather, in the mid-twelfth century seems to have possessed landed estates in the theme of Hellas-Peloponnesos, making it conceivable that after 1204 a branch of the Paleologos family (re)settled there. We do not know Demeta's exact relationship to the Paleologoi of Nicaea, but her example indicates that members of the highest Byzantine aristocracy could also feel attracted to certain forms of Latin religious life. In the same region two dedicatory inscriptions (1244/45 and 1354) in local churches suggest that a number of *archontes* had explicitly embraced the Latin faith.¹⁰⁶ The choices made by Demeta and these Moreote *archontes* furthermore help explain the presence of a Cistercian monk and Western saints in Byzantine churches in Beotia and Attika noted earlier. Worth mentioning here is that none of the dedicatory inscriptions of Byzantine churches built in Latin Romania before the (re)capture of Constantinople in 1261 make reference to the Nicaean emperors, as is the case in a number of churches in Cappadocia (first half of the 13th century), then a part of the Seljuk sultanate of Konya. In Latin Achaia and Euboia none are found after 1261 either (mentioning the Paleologan emperors).¹⁰⁷ That the dogmatic, liturgical

---

1357", *Revue des études byzantines* 19 (1961) 81. E. Fisher, "Homo Byzantinus and Homo Italicus in Late 13th-century Constantinople," 69.

¹⁰⁶ Demeta: Ferdinando Ughelli, (ed., *Italia Sacra*, Venice, 1721, 706–709 (edition of a number of episcopal and papal letters and other documents concerning the monastery). M. Angold, "The Latin Empire of Constantinople, 1204–1261: Marriage Strategies," 63–64. Jean-Claude Cheynet and Jean-François Vannier, "Les premiers Paléologues", in: *Études prosopographiques*, Paris 1986, 133–186 (especially n° 17). On the dedicatory inscriptions: Georgios Soteriou, "He Hagia Trias tou Kranidiou", *Epeteris tes hetaireas byzantinon spoudon* 3 (1926) 193–205. A. Bon, *La Morée franque*, vol. 1, 115, 591. D. Jacoby, "The Encounter of Two Societies", 898.

¹⁰⁷ Achaia: D. Jacoby, "From Byzantium to Latin Romania: Continuity and Change", 25. On the Cappadocian dedicatory inscriptions: Sophie Métivier, "Byzantium in question in 13th century Seljuk Anatolia", in: *Liquid & Multiple: Individuals & Identities in the Thirteenth-century Aegean*, Guillaume Saint-Guillain and Dionysios Stathakopoulos, eds., Paris 2012, 234–257. Tolga Uyar, "Thirteenth-Century Byzantine Painting in Cappadocia: New Evidence",

and other differences between the Latin and Byzantine Churches did not impede a certain measure of shared religious experience is also apparent from the fact that special occasions and holidays were celebrated together. In 1214 both the Byzantine and Latin population of Constantinople warmly welcomed the Nicaean legate Nicholas Mesarites, who had come to the capital in the context of a new round of negotiations concerning ecclesiastical union.¹⁰⁸ Around the same year both Latins and Byzantines were present for the traditional veneration of the Saint John of Alexandria relic (which was subsequently robbed) in the *Theotokos* church near the *Theotokos Psychosostrias* monastery.¹⁰⁹ On 4 May 1215 the feast of Saint Helen was celebrated by the entire region around Constantinople, especially in the Thracian coastal town of Athyra, where the saint's body had rested until 1204. Its recent translation to the West was lamented by the entire province, Byzantines and Latins alike.¹¹⁰ More generally, in areas not densely populated by Latins, the latter also turned to Byzantine priests for religious services and spiritual care, a situation which is attested in, inter alia, Achaia and on Venetian Crete.¹¹¹

---

in: *First International Byzantine Studies Symposium. Change in the Byzantine World in the Twelfth and Thirteenth Centuries*, Ayla Odekan, Engin Akyurek and Nevra Necipoglu, eds., Istanbul 2010, 617–625. After 1261 we do find inscriptions citing the Paleologan emperors (especially Emperor Andronikos II who abandoned the 1274 ecclesiastical union), inter alia in the mentioned Omorphi Ekklesia church near Athens and on Venetian Crete. See: Sophia Kalopissi-Verti, "The Impact of the Fourth Crusade on Monumental Painting in the Peloponnese and Eastern Central Greece up to the End of the Thirteenth Century", in: *Byzantine Art in the Aftermath of the Fourth Crusade. The Fourth Crusade and its Consequences (International Congress, March 9–12, 2004)*, Panayotis L. Vocotopoulos, ed., Athens 2007, 82–88. Dimitrios Tsougarakis, "La tradizione culturale bizantina nel primo periodo della dominazione Veneziana a Creta. Alcune osservazioni in merito alla questione dell'identità culturale", in: *Venezia e Creta. Atti del Convegno Internazionale di Studi, Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti*, Gherardo Ortalli, ed., Venice 1998, 510–22. Chryssa A. Maltezou, "Byzantine 'consuetudines' in Venetian Crete", 269–280. In general on 13th-century dedicatory inscriptions: Sophia Kalopissi-Verti, *Dedicatory inscriptions and Donor Portraits in Thirteenth-Century Churches of Greece*, Veröffentlichungen der Kommission für die Tabula Imperii Byzantini 5, Wien 1992, 47–110.

¹⁰⁸ Nikolaos Mesarites, *Der Bericht des Nikolaos Mesarites über die politischen und kirchlichen Ereignisse des Jahres 1214*, in: August Heisenberg, ed., "Neue Quellen zur Geschichte des lateinischen Kaisertums und der Kirchenunion 3", *Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-philologische und historische Klasse* (1923, 3. Abteilung), § 14, p. 21.

¹⁰⁹ Petrus Calo, *Translatio Sancti Ioannis Alexandrini*, 181.

¹¹⁰ Paul E. Riant, *Exuviae Sacrae Constantinopolitanae* (Geneva 1976), vol. 2, n° 44, p. 105–106.

¹¹¹ David Jacoby, "Social Evolution in Latin Greece," in: *A History of the Crusades*. Vol. 6: *The Impact of the Crusades on Europe*, Norman P. Zacour and Harry W. Hazard, eds., Madison 1989, 218–219.

Conclusion

It is clear that the ‘Byzantine experience’ in the Latin Empire during the 13th century was, as is to be expected, varied and characterized by regional differences (the imperial capital, Byzantine and Latin principalities, the Venetian territories). Overall, however, the new Latin rulers were prepared to share power with the Byzantine elite on all levels, while on a local level for the common populace continuity with the pre-1204 realities – albeit within a feudally restructured Empire – was the starting point. Conversely, part of the Byzantine elite and population was prepared to cooperate with the Latins: although the 1204 cataclysm was not of their making or choosing, a number of them nevertheless pragmatically saw opportunities for workable cohabitation. Here we should bear in mind that at the beginning of the thirteenth century Byzantine imperial rule and the metropolitan elite were not all that popular outside the capital, as is clear from the cold welcome fleeing aristocrats – patriarch John X Kamateros being among them – received from the local populace in Thrace, as witnessed by Niketas Choniates.¹¹² The Latin aristocracy may have politically become the dominant group, especially after the Byzantine feudal principalities had fallen away (by the 1230s), but in most regions Byzantine members of the local or former imperial elites were well connected – through marriage and as prominent functionaries or feudatories – with the imperial and regional courts. That as such they wielded real political influence is exemplified by the French queen-mother Blanche of Castile’s concern that Baldwin II relied too much on Byzantine counselors. The emperor politely denied this in his return letter (1243), but obviously the person who had informed Blanche – either her or her son Louis IX’s envoy or a visiting baron, knight or cleric from Constantinople or Latin Romania in general – was of a different opinion or had presented things otherwise.¹¹³ Latin rule also left room – the Westerners always being demographically outnumbered – for different responses from the Byzantine elite and population: some adhered to a purely Byzantine way of living (religion, art, science, literature, etc.), while others were open to Western influence, just as there were Latins that were receptive to Byzantine culture. What is ultimately important is that Byzantines were always very much part of the Constantinopolitan Empire in the years 1204–1261 (and beyond that date in Latin Romania). The recent trend in the field of Byzantine studies to more and more include the Latin Empire and its offshoots in the analyses of thirteenth century Byzantium – alongside Nicaea, Epiros, Trebizond and other political entities – is therefore strongly to be encouraged.

---

¹¹² Niketas Choniates, *Historia*, vol. 2, 586–587.

¹¹³ See Baldwin’s August 1243 letter to Blanche: André Duchesne, ed., *Historiae Francorum Scriptores*, Paris 1649, vol. 5, 423–424.

LIST OF REFERENCES

Published Primary Sources

Alexander IV, *Les registres (1254–1261)*, Charles Bourel de la Roncière, ed., Registres des papes du XIIIe siècle, Paris 1896–1959.

Bees Nikos A., “Eine politisches Treubekenttnis von Benedictus, dem römisch-katholischen Bischof von Kefalonia (1228),” *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher* 3 (1922) 165–176.

Catalogus et cronica principum et comitum Flandrie et Forestariorum, Joseph-Jean De Smet, ed., Recueil des chroniques de Flandre, Bruxelles 1837.

Chronicon universalis anonymi Laudunensis, Georg Waitz, ed., Monumenta Germaniae Historica, Series Scriptorum 26, Hannover 1882.

Demetrios Chomatenos, *Ponemata Diaphora*, Günther Prinzing, ed., Corpus Fontium Historiae Byzantinae. Series Berolinensis 38, Berlin 2002.

Duchesne André, ed., *Historiae Francorum Scriptores*, vol. 5, Paris 1649.

Ephraem Aenius, *Historia Chronica*, ed. Odysseus Lampsides, Corpus Fontium Historiae Byzantinae. Series Athenienis 27, Athens 1990.

Georgios Akropolites, *Historia*, August Heisenberg, ed., Georgii Acropolitae Opera 1, Leipzig 1903.

Georgios Pachymeres, *Relations historiques*, Albert Failler, (ed., and Vitalien Laurent, tr., Corpus Fontium Historiae Byzantinae. Series Parisienses 24/1–2, Paris 1984.

Gregorius IX, *Les registres*, Lucien Auvray, Suzanne Clémencet and Louis Carolus-Barré, eds., Registres des papes du XIIIe siècle, Paris 1890–1955.

Gunther of Paris, *Hystoria Constantinopolitana*, Peter Orth, ed., Spolia Berolinensia. Berliner Beiträge zur Mediävistik 5, Hildesheim 1994.

Henri de Valenciennes, *Histoire de l'empereur Henri de Constantinople*, Jean Longnon, ed., Documents relatifs à l'histoire des croisades 2, Paris 1948.

Honorius III and Gregorius IX, *Acta*, Aloysius L. Tautu, ed., Pontificia Commissio ad redigendum Codicem Iuris Canonici Orientalis. Fontes. Series 3, vol. 3, Città del Vaticano 1950.

Honorius III, *Bullarium Hellenicum. Letters to Frankish Greece and Constantinople*, William O. Duba and Christopher C. Schabel, eds., Mediterranean Nexus 1100–1700, Leuven 2015.

Innocentius III, *Regesta*, Jacques-Paul Migne, ed., Patrologia Latina 214–217, Roma 1855.

Innocentius III, *Acta*, Theodosius T. Haluscynskij, ed., Pontificia commissio ad redigendum Codicem Iuris Canonici Orientalis. Fontes. Series 3, vol. 2, Città del Vaticano 1944.

Innocentius IV, *Les registres (1243–1254)*, Elie Berger, ed., Registres des papes du XIIIe siècle, Paris 1884–1921.

Innocentius IV, *Acta*, Theodosius T. Haluscynskyj and Meletius Wojnar, eds., Pontificia commissio ad redigendum codicem iuris canonici Orientalis. Fontes. Series 3, vol. 4/1, Città del Vaticano 1962.

Les Assises de Roumanie, George Recoura, ed., Bibliothèque de l'École des Hautes-Études. Section philologique et historique 258, Paris 1930.

Libro de los fechos et conquistas del Principado de la Morea, Alfred Morel-Fatio, ed., Société de l'Orient latin. Série historique 4, Genève 1885.

Livre de la Conquête de la Princesse de l'Amorée. Chronique de Morée (1204–1305), Jean Longnon, ed., Paris 1911.

Laurent Vitalien, ed., *Les Regestes des Actes du Patriarcat de Constantinople. Vol. 1: Les actes des patriarches. Fasc. 4: Les registes de 1208 à 1309*, Paris 1971.

Lemerle Paul, André Guillou, Nicolas Svoronos, and Denise Papachryssanthou, eds., *Actes de Lavra IV*, Archives de l'Athos 11, Paris 1982.

Longnon Jean and Peter Topping, eds., *Documents sur le régime des terres dans la principauté de Morée au XIV siècle*, Documents et recherches 9, Paris/La Haye 1969.

Marino Sanudo Torsello, *Istoria del Regno di Romania*, in: *Chroniques Gréco-Romanes inédites ou peu connues publiées avec notes et tables généalogiques*, Carl Hopf, ed., Paris 1873.

Matthaeus Parisiensis, *Chronica Majora*, Henry R. Luard, ed., *Rerum Britannicarum Medii Aevi Scriptores*, 7 vols., London 1872–1883,

Michael Choniates, *Epistulae*, Foteini Kolovou (ed.), *Corpus Fontium Historiae Byzantinae*. Series Berolinensis 41, Berlin 2001.

Mošin A, ed., *Zbornik srednjovekovnih ćirilčkih povelja i pisama Srbije, Bosne i Dubrovnika 1: 1186–1321*, Beograd 2011.

Niketas Choniates, *Historia*, ed. Jean-Louis Van Dieten, *Corpus Fontium Historiae Bizantinae*. Series Berolinensis 11, Berlin 1975.

Nikephoros Blemmydes, *Autobiographia sive Curriculum Vitae necnon Epistola universalior*, Joseph A. Munitiz, ed., *Corpus Christianorum*. Series Graeca 19, Turnhout 1984.

Nikephoros Gregoras, *Bizantina Historia*, Ludwig Schopen and Immanuel Bekker, eds., *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, Bonn 1829–1855.

Nikolaos Mesarites, *Die Disputation mit dem Kardinallegaten Benedikt und dem lateinischen Patriarchen Thomas Morosini am 30. August 1206*, in: August Heisenberg, ed., “Neue Quellen zur Geschichte des lateinischen Kaisertums und der Kirchenunion 2/1”, *Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-philologische und historische Klasse* (1923, 2. Abteilung) 15–25.

Nikolaos Mesarites, *Der Bericht des Nikolaos Mesarites über die politischen und kirchlichen Ereignisse des Jahres 1214*, in: August Heisenberg, ed., “Neue Quellen zur Geschichte des lateinischen Kaisertums und der Kirchenunion 3”, *Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-philologische und historische Klasse* (1923, 3. Abteilung) 3–96.

Papadopoulos-Kerameus Athanasios, “Documents grecs pour servir à l'histoire de la quatrième croisade (liturgie et reliques)”, *Revue de l'Orient latin* 1 (1893) 540–555.

- Riant E., ed., *Exuviae Sacrae Constantinopolitanae*, 2 vols., Geneva 1876.
- Sévérien Salaville, “Fragment inédit de traduction grecque de la Règle de saint François”, *Échos d’Orient* 28 (1929) 167–172.
- Salimbene de Adam, *Cronica*, Giuseppe Scalia, ed., Corpus Christianorum. Continuatio Mediaevalis, Turnhout 1998.
- Tafel Gottlieb L. and Georg M. Thomas, *Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig*, 3 vols., Fontes Rerum Austriacarum. Diplomataria et Acta, Wien 1856–1857.
- The Chronicle of Morea*, John Schmitt, ed., Byzantine Texts, London 1904.
- The Fall of Constantinople, Fourth Crusade. A Critical Edition with Translation and Historical Commentary of the Codex 408 Marcianus Graecus (ff. 1–13v) in the Library of St. Mark*, Corinna Matzukis, ed./tr., Venice/Athens 2004.
- Theiner Augustin, *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*, 2 vols., Roma 1859–1860.
- Tractatus Contra Errores Graecorum*, Peter Stevart and Jean-Paul Migne, eds., Patrologia Graeca 140, Paris 1887, 487–574.
- Vasiljevskij Vasily G., “Epirotica saeculi XIII”, *Vizantiskij vremmenik* 3 (1896) 233–299.

Secondary Works

- Acheimastou-Potamianou Myrtali, “Monumental Painting on the Aegean Islands in the Thirteenth Century: Rhodes and Naxos”, in: *Byzantine Art in the Aftermath of the Fourth Crusade. The Fourth Crusade and Its Consequences. International Congress, March 9–12, 2004*, Panayotis L. Vocotopoulos, ed., Athens 2007, 25–30.
- Aerts W.J., “Proverbial passages taken from Vincent of Beauvais’ ‘Speculum Doctrinale’ translated into Medieval Greek: the methods of translation used by the anonymous Greek author”, in: *Vincent of Beauvais and Alexander the Great. Studies on the ‘Speculum Maius’ and its translations into medieval vernaculars*, Idem, E.R. Smits, and J. B. Voorbij, eds., Mediaevalia Groningana 7, Groningen 1986, 141–176.
- Agapitos Panagiotis A. and Ole L. Smith, *The Study of Medieval Greek Romance. A Reassessment of Recent Work*, Copenhagen 1992.
- Agrigoroaei Vladimir, “Traduction et sotériologie. Nouvelles recherches au sujet du Barlaam français du Mont Athos”, in: *Francofoni medievali: lingue e letteratura gallo-romanze fuori di Francia (sec. XII–XV)*, Anna Maria Babbi and Chiara Concina, eds., Studi Medioevi, Verona 2016, 229–249.
- Ahrweiler Hélène, “La ‘pronoia’ à Byzance,” in: *Structures féodales et féodalisme dans l’Occident méditerranéen (Xe – XIIIe siècles). Bilan et perspectives de recherches, Colloque international organisé par le centre national de la recherche scientifique et l’école française de Rome (Rome, 10–13 octobre 1978)*, Collection de l’école française de Rome 44, Rome 1980, 681–689.
- Allard André, “Le premier traité byzantin de calcul indien: classement des manuscrits et édition critique du texte”, *Revue d’histoire des textes* 7 (1977) 57–64.

Alpers Klaus, “Zonarae Lexicon,” in: *Brill’s New Pauly. Antiquity volumes*, Hubert Cancik and Helmuth Schneider, eds., http://dx.doi.org/10.1163/1574-9347_bnp_e12217830 (first published online 2006).

Angold Michael, *A Byzantine Government in Exile. The Empire of Nicaea*, Oxford 1975.

Angold Michael, *The Fourth Crusade: Event and Context*, Harlow 2003.

Angold Michael, “The Latin Empire of Constantinople, 1204–1261: Marriage Strategies”, in: *Identities and allegiances in the Eastern Mediterranean after 1204*, Judith Herrin and Guillaume Saint-Guillain, eds., Farnham 2011, 47–67.

Angold Michael, “Michael VIII Palaiologos and the Aegean”, in: *Liquid and Multiple. Individuals and Identities in the Thirteenth-Century Aegean*, Guillaume Saint-Guillain and Dionysios Stathakopoulos, eds., Paris 2012, 27–44.

Angold Michael, “The Preliminaries of the Fourth Lateran Council (1215): From an Orthodox Perspective”, *The Journal of Ecclesiastical History* 70 (2019) 38–56.

Balard Michel, “L’historiographie occidentale de la quatrième croisade”, in: *Urbs Capta. The Fourth Crusade and its consequences*, Angeliki E. Laiou, ed., Paris 2005, 161–174.

Baraton Edouard, *La Romanie orientale. L’empire de Constantinople et ses avatars au Levant à l’époque des Croisades* (thèse doctorale, Université de Rouen 2018)

Bartusis Mark C., *The late Byzantine army. Arms and society, 1204 – 1453*, Philadelphia 1992.

Bartusis Mark C., *Land and Privilege in Byzantium: The Institution of Pronoia*, Cambridge 2012.

Beaton Roderick, *The Medieval Greek Romance*, Cambridge Studies in Medieval Literature 6, Cambridge 1989.

Bon Antoine, *La Morée Franque. Recherches historiques, topographiques et archéologiques sur la principauté d’Achaïe (1205–1430)*, 2 vols., Bibliothèque des Ecoles françaises d’Athènes et de Rome 213, Paris 1969.

Booth Ian, “Theodore Laskaris and Paphlagonia, 1204–1214; towards a chronological description”, *Archeion Pontou* 50 (2003–2004) 151–224.

Borsari Silvano, *Il dominio veneziano a Creta nel XIII secolo*, Napoli 1963.

Bouchet René, *Romans de chevalerie du moyen âge grec*, Paris 2007.

Bouras Charalambos, “The Impact of Frankish Architecture on Thirteenth Century Byzantine Architecture,” in: Angeliki E. Laiou and Roy P. Mottahedeh, eds., *The Crusades from the Perspective of the Byzantine and the Muslim World*, Washington 2001, 247–262.

Bredenkamp François, “The ‘Sampson incident’ (ca. 1215) and the Deterioration of Epirote-Nicaean Orthodox Ecclesiastical Relations”, *Byzantiaka* 4 (1984) 9–31.

Bredenkamp François, *The Byzantine Empire of Thessaloniki, 1224–1242*, Thessaloniki 1996.

Brooke Rosalind B., *The Image of Saint Francis. Responses to Sainthood in the Thirteenth Century*, Cambridge 2006.

Bryer A.M., *The Empire of Trebizond and the Pontos*, London 1980.

Bryer Anthony, “David Komnenos and Saint Eleutherios”, *Archeion Pontou* 42 (1988–89) 161–188.

Byden Börje, “‘Strangle Them with These Meshes of Syllogisms!’: Latin Philosophy in Greek Translations of the Thirteenth Century”, in: *Interaction and Isolation in Late Byzantine Culture*, Jan O. Rosenqvist, ed., Stockholm and New York 2004, 133–157.

Čanak-Medić Milka, Danica Popović, and Dragan Vojvodić, eds., *Žiča Monastery*, Belgrade 2014.

Carile Antonio, “Sulla pronomia nel Peloponneso Bizantino anteriormente alla conquista Latina”, *Studi urbinati* 46 (1972) 327–335.

Carile Antonio, “Rapporti fra signoria rurale e despoteia alla luce della formazione della rendita feudale nella Morea Latina del XIV secolo”, *Rivista Storica Italiana* 88 (1976) 548–570.

Carile Antonio, *Per una storia dell'impero latino di Constantinopoli (1204–1261)*, 2nd ed., Bologna 1978.

Carile Antonio, “Signoria rurale e feudalesimo nell'Impero Latino di Constantinopoli (1204–1261)”, in: *Structures féodales et féodalisme dans l'Occident méditerranéen (Xe – XIIIe siècles). Bilan et perspectives de recherches, Colloque international organisé par le centre national de la recherche scientifique et l'école française de Rome (Rome, 10–13 octobre 1978)*, Collection de l'école française de Rome 44, Rome 1980, 667–678.

Chatzidakis Nano, “The Character of the Painting of Icons from Latin-held Areas”, in: *Byzantine Art in the Aftermath of the Fourth Crusade. The Fourth Crusade and its Consequences (International Congress, March 9–12, 2004)*, Panayotis L. Vocotopoulos, ed., Athens 2007, 133–142.

Cheyne Jean-Claude and Jean-François Vannier, “Les premiers Paléologues”, in: *Études prosopographiques*, Paris 1986, 133–186.

Cheyne Jean-Claude, *Pouvoir et Contestations à Byzance (963–1210)*, Byzantina Sorbonensia 9, Paris 1990.

Cheyne Jean-Claude, “Les droits concédés par les empereurs aux populations urbaines (Xe–XIV siècle)”, in: *Städte im lateinischen Westen und im griechischen Osten zwischen Spätantike und Früher Neuzeit: Topographie – Recht – Religion*, Elisabeth Grüber, Mihailo Popović and Martin Scheutz, eds., Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 66, Wien 2016, 149–163.

Clair Romain, “Les filles d'Hautecombe dans l'Empire latin de Constantinople”, *Analecta Sacri Ordinis Cisterciensis* 17 (1961) 262–277.

Colantuoni Alice, “Multilingual Traditions in Multilingual Contexts. State of the Art and Methodological Problems in the Study of the Chronicle of Morea (XIV c.)”, *Byzantion* 91 (2021) 75–98.

Congourdeau Marie-Hélène, “Frère Simon le Constantinopolitain, O.P. (1235?–1325?)”, *Revue des études byzantines* 45 (1987) 165–174.

Constantinides C.N., *Higher Education in Byzantium in the Thirteenth and Early Fourteenth Centuries (1204–ca. 1310)*, Nicosia 1982.

Corrie Rebecca W., “The Kahn and Mellon Madonnas and Their Place in the History of the Virgin and Child Enthroned in Italy and the East”, in: *Images of the Mother of God. Perceptions of the Theotokos in Byzantium*, Maria Vassilaki, ed., Aldershot 2005, 293–303.

Coureas Nicholas, “The Latin and Greek Churches in former Byzantine Lands under Latin Rule”, in: *A Companion to Latin Greece*, Nickiphoros I. Tsougarakis and Peter Lock, eds., Brill’s Companion’s to European History 6, Leiden 2014, 145–184.

Cupane Carolina, “In the Realm of Eros: The Late Byzantine Vernacular Romance—Original Texts”, in: *Fictional Storytelling in the Medieval Eastern Mediterranean and Beyond*, Eadem and Bettina Krönung, eds., Brill’s Companions to the Byzantine World 1, Leiden 2016, 95–126.

Cupane Carolina, “Intercultural Encounters in the Late Byzantine Romances”, in: *Reading the Late Byzantine Romance. A Handbook*, Adam J. Goldwyn and Ingela Nilsson, eds., Cambridge 2019, 40–68.

Curta Florin, *Eastern Europe in the Middle Ages (500–1300)*, Brill’s Companions to European History 19, Leiden 2019.

Dalleggio d’Alessio Eugenio, “Les sanctuaires urbains et suburbains de Byzance sous la domination latine, 1204–1261”, *Revue des études byzantines* 12 (1953) 50–61.

Darrouzès Jean, “Conference sur la primauté du Pape à Constantinople en 1357”, *Revue des études byzantines* 19 (1961) 76–109.

Darrouzès Jean, “Notes sur Euthyme Tornikès, Euthyme Malakès et Georges Tornikès”, *Revue des Etudes Byzantines* 23 (1965) 148–167.

Davies John, “Anna Komnene and Niketas Choniates ‘translated’: The Fourteenth-century Byzantine Metaphrases”, in: *History as Literature in Byzantium: Papers from the Fortieth Spring Symposium of Byzantine Studies*, Ruth Macrides, ed., Farnham 2010, 55–72.

Delacroix-Besnier Claudine, “Les prêcheurs, du dialogue à la polémique (XIIIe–XIVe siècle)”, in: *Greeks, Latins, and Intellectual History 1204–1500*, Martin Hinterberger and Chris Schabel, eds., Bibliotheca 11 (Leuven 2011) 151–167.

Dondaine Antoine, “‘Contra Graecos.’ Premiers écrits polémiques des Dominicains d’Orient”, *Archivum Fratrum Praedicatorum* 21 (1951) 321–446.

Durand Jannic, “Diptyque en ivoire byzantin du xiiiie siècle représentant la Nativité, la Crucifixion et des prophètes”, *La Revue des musées de France. Revue du Louvre* (2013/3, juin) 11–13.

Ebbesen Sten, “Greek and Latin Medieval Logic”, *Cahiers de l’institut du moyen-âge grec et latin* 66 (1996) 67–95.

Ebbesen Sten, “Pachymeres and the Topics”, *Cahiers de l’institut du moyen-âge grec et latin* 66 (1996) 169–185.

Evans Helen C., ed., *Byzantium: Faith and Power*, New York 2004.

Ferluga Jadran, “L’aristocratie byzantine en Morée au temps de la conquête latine”, *Byzantinische Forschungen* 4 (1972) 76–87.

Fisher Elizabeth, “Monks, Monasteries and the Latin Language in Constantinople”, in: *Change in the Byzantine World in the Twelfth and Thirteenth Centuries*, Ayla Ödekan, Engin Akyürek, and Nevra Necipoglu, eds., Istanbul 2010, 390–395.

Fisher Elizabeth, “Arabs, Latins and Persians Bearing Gifts: Greek Translations of Astronomical Texts, ca. 1300”, *Byzantine and Modern Greek Studies* 36 (2012) 161–177.

Fisher Elizabeth, “Homo Byzantinus and Homo Italicus in Late 13th-century Constantinople”, in: *Dante and the Greeks*, Jan M. Ziolkowski, ed., Dumbarton Oaks Medieval Humanities, Washington D.C. 2014, 63–82.

Folda Jaroslav, *Crusader Art in the Holy Land, from the Third Crusade to the Fall of Acre, 1187–1291*, Cambridge 2005.

Folda Jaroslav and Lucy J. Wrapson, *Byzantine Art and Italian Panel Painting. The Virgin and Child Hodegetria and the Art of Chrysography*, Cambridge 2015.

Gasparis Charalambos, “The Period of Venetian Rule on Crete”, in: *Urbs capta. The Fourth Crusade and its Consequences*, Angeliki Laiou, ed., Paris 2005, 233–246.

Gasparis Charalambos, “Catastica Feudorum Crete: Land Ownership and Political Changes in Medieval Crete (13th–15th Centuries)”, in: *Diplomatics in the Eastern Mediterranean 1000–1500. Aspects of Cross-Cultural Communication*, Alexander D. Beihammer, Maria G. Parani & Christopher D. Schabel, eds., The Medieval Mediterranean 74, Leiden 2008, 49–61.

Gasparis Charalambos, “Land and Landowners in the Greek Territories under Latin Dominion, 13th–14th Centuries,” in: *A Companion to Latin Greece*, Nickiphoros I. Tsougarakis and Peter Lock, eds., Brill’s Companion’s to European History 6, Leiden 2014, 73–113.

Gasparis Charalambos, *Byzantine Families in Venetian Context: The Gavalas and Ialinas Families in Venetian Crete (XIIIth–XIVth centuries)*, Byzantina Symmeikta 29. Appendix, Athens 2019.

Gastgeber Christian, “Das ‘Epiros’-Dossier im Codex Vindobonensis theologicus graecus 276”, *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 66 (2016) 1–109.

Georgopolou Maria, “Vernacular Architecture in Venetian Crete: Urban and Rural Practices”, *Medieval Encounters* 18 (2012) 447–480.

Georgopoulou Maria, “The Landscape of Medieval Greece”, in: *A Companion to Latin Greece*, Brill’s Companion’s to European History 6, Nickiphoros I. Tsougarakis and Peter Lock, eds., Leiden 2014, 326–368.

Gerstel Sharon and Michalis Kappas, “Between East and West: Locating Monumental Painting from the Peloponnese,” in: *Cross-Cultural Interaction between Byzantium and the West, 1204–1669*, Angeliki Lymberopoulou, ed., Publications of the Society for the Promotion of Byzantine Studies 22 London and New York 2018, 175–202.

Grossman Heather E., “Syncretism Made Concrete: The Case for a Hybrid Moreote Architecture in Post-Fourth Crusade Greece,” in: *Archaeology in Architecture. Papers in Honor of Cecil L. Striker*, Deborah Deliyannis and Judson Emerick, eds., Mainz 2005, 65–73.

Giancarlo Prato, “La produzione libraria in area greco-orientale nel periodo del regno latino di Costantinopoli (1204–1261)”, *Scrittura e Civiltà* 5 (1981) 105–147.

Haldon John, *The Social History of Byzantium*, Chichester 2009.

Harvey Alan, *Economic Expansion in the Byzantine Empire*, Cambridge 1989.

Hendrickx-Sansaridou Thekla, “The Gasmules in the 13th and the 14th centuries: Social outcasts or advocates of cultural integration?”, *Acta Patristica et Byzantina* 8 (1997) 135–143.

Hendrickx Benjamin, “Boniface de Montferrat et Manuel Angelos, empereur ‘manqué’ de Byzance (1204)”, *Byzantinos Domos* 12 (2001) 71–75.

Hendrickx Benjamin and Thekla Sansaridou-Hendrickx, “Indigenous and local troops and soldiers in the service of the Latin conquerors of the Peloponnese after 1204”, *Journal of Early Christian History* 4 (2014) 43–51.

Hendrickx Benjamin and Thekla Sansaridou-Hendrickx, “Les institutions de la Principauté d’Achaïe sous les Villehardouin: la chancellerie et la trésorerie”, *Byzantiaka* 33 (2016) 265–294.

Hennessy Cecily, “Young People in Byzantium”, in: *A Companion to Byzantium*, Liz James ed., Chichester 2010, 81–92.

Herrin Judith, “Realities of Byzantine Provincial Government: Hellas and Peloponnesos, 1180–1205,” *Dumbarton Oaks Papers* 29 (1975) 252–284.

Herrin Judith, *Margins and Metropolis: Authority across the Byzantine Empire*, Princeton 2013.

Hoeck Johannes M. and Raimund J. Loenertz, *Nikolaos-Nektarios von Otrante, Abt von Casole. Beiträge zur Geschichte der ost-westlichen Beziehungen unter Innozenz III. und Friedrich II.*, *Studia patristica et bizantina* 11, Ettal 1965.

Hoffman Jürgen, *Rudimente von Territorialstaaten im byzantinischen Reich (1071–1210). Untersuchungen über Unabhängigkeitsbestrebungen und ihr Verhältnis zu Kaiser und Reich*, *Miscellanea Byzantina Monacensia* 17, München 1974.

Hunger Herbert, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, *Handbuch der klassischen Altertumswissenschaft* 9, Munich 1978.

Hunger Herbert, ed., *Anonyme Metaphrase zu Anna Komnene, Alexias XI–XIII. Ein Beitrag zur Erschließung der byzantinischen Umgangssprache*, *Wiener Byzantinistische Studien* 15, Vienna 1981.

Ilieva Aneta, “The Phenomenon Leo Sgouros”, *Etudes balkaniques* 26 (1990) 31–51.

Jacoby David, “Les archontes grecs et la féodalité en Morée franque”, *Travaux et Mémoires* 2 (1967) 422–445.

Jacoby David, *La féodalité en Grèce médiévale. Les ‘assises de Romanie’, sources, application et diffusion*, *Documents et recherches* 10, Paris/La Haye 1971.

Jacoby David, “Les ‘Assises de Romanie’ et le droit vénitien dans les colonies vénitiennes”, in: *Venezia e il Levante fino al secolo XV*, vol. 1.1, Firenze 1973, 347–360.

Jacoby David, “The Encounter of Two Societies: Western Conquerors and Byzantines in the Peloponnese after the Fourth Crusade”, *American Historical Review* 78 (1973) 873–906.

Jacoby David, “Les états latins en Romanie: phénomènes sociaux et économiques (1204 – 1350 environ)”, in: *XVe Congrès international d’Etudes byzantines. Rapports et co-rapports*, Athènes 1976.

Jacoby David, “From Byzantium to Latin Romania: Continuity and Change”, *Mediterranean Historical Review* 4 (1989) 1–44.

Jacoby David, “Social Evolution in Latin Greece,” in: *A History of the Crusades. Vol. 6: The Impact of the Crusades on Europe*, Norman P. Zacour and Harry W. Hazard, eds., Madison 1989, 165–222.

Jacoby David, "The Venetian Presence in the Latin Empire of Constantinople (1204–1261): The Challenge of Feudalism and the Byzantine Inheritance", *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 43 (1993) 141–201.

Jacoby David, "La colonisation militaire vénitienne de la Crète au XIIIe s.: une nouvelle approche", in: *Le partage du monde. Proceedings of colloquium at Toulouse-Conques 1995*, Michel Balard and Alain Ducellier, eds., Paris 1997, 297–313.

Jacoby David, "Changing economic patterns in Latin Romania: the impact of the West," in: *The Crusades from the Perspective of the Byzantine and the Muslim World*, Angeliki E. Laiou and Roy P. Mottahedeh, eds., Washington D.C. 2001, 197–233.

Jacoby David, "Les Génois dans le duché d'Athènes au 13e siècle", *Histoire médiévale et archéologie* 13 (2002) 267–273.

Jacoby David, "New evidence on the Greek peasantry in Latin Romania", in: *Porphyrogenita: Essays on the History and Literature of Byzantium and the Latin East in Honour of Julian Chrysostomides*, Charalambos Dendrinos, Eirene Harvalia-Crook, Jonathan Harris and Judith Herrin, eds., Aldershot 2003, 239–252.

Jacoby David, "The Demographic Evolution of Euboea under Latin Rule, 1205–1470," in: *The Greek Islands and the Sea, Proceedings of the First International Colloquium held at the Hellenic Institute, Royal Holloway, Univ. of London, 21–22 September 2001*, Julian Chrysostomides, Charalambos Dendrinos and Jonathan Harris, eds., Camberley 2004, 131–179.

Jacoby David, "The Greeks of Constantinople under Latin Rule 1204–1261", in: *The Fourth Crusade: Event, Aftermath, and Perceptions. Papers from the Sixth Conference of the Society for the Study of the Crusades and the Latin East, Istanbul, Turkey, 25–29 August 2004*, Thomas F. Madden, ed., Aldershot 2008, 53–73.

Jacoby David, "The Economy of Latin Greece," in: *A Companion to Latin Greece*, Nickiphoros I. Tsougarakis and Peter Lock, eds., Brill's Companion's to European History 6, Leiden 2014, 185–216.

Janin Raymond, "Les sanctuaires de Byzance sous la domination latine", *Etudes Byzantines* 2 (1944) 134–184.

Janin Raymond, *La géographie ecclésiastique de l'empire byzantin. Vol. 1: Le siège de Constantinople et le patriarcat œcuménique*, Paris 1969.

Janin Raymond, *Les églises et les monastères des grands centres byzantins (Bythinie, Hellespont, Latros, Gaèsius, Trébizonde, Athènes, Thessalonique)*, Paris 1975.

Jeffreys Elizabeth, "Medieval Greek Epic Poetry", in: *Medieval Oral Literature*, K. Reichl, ed., Berlin 2012, 459–477.

Jeffreys Elizabeth, "Byzantine Romances: Eastern or Western?", in: *Renaissance Encounters: Greek East and Latin West, Medieval and Renaissance Authors and Texts* 8, Marina S. Brownlee and Dimitri H. Gondicas, eds., Leiden 2013, 221–237.

Jolivet-Levy Cathérine, "La peinture à Constantinople au XIIIe siècle. Contacts et échanges avec l'Occident", in: *Orient & Occident méditerranéens au XIIIe siècle. Les programmes picturaux*, Fabienne Joubert and Jean-Pierre Caillet, eds., Paris 2012, 21–40.

Kaffa Elena, *The Greek Church of Cyprus, the Morea and Constantinople during the Frankish Era (1196–1303). A New Perspective*, Newcastle upon Tyne 2014.

Kalopissi-Verti Sophia, *Dedicatory inscriptions and Donor Portraits in Thirteenth-Century Churches of Greece*, Veröffentlichungen der Kommission für die Tabula Imperii Byzantini 5, Wien 1992.

Kalopissi-Verti Sophia, "Relations between East and West in the Lordship of Athens and Thebes after 1204: Archaeological and Artistic Evidence", in: *Archaeology and the Crusades. Proceedings of the Round Table, Nicosia, 1 February 2005*, Peter Edbury and idem, eds., Athens 2007, 1–33.

Kalopissi-Verti Sophia, "The Impact of the Fourth Crusade on Monumental Painting in the Peloponnese and Eastern Central Greece up to the End of the Thirteenth Century", in: *Byzantine Art in the Aftermath of the Fourth Crusade. The Fourth Crusade and its Consequences (International Congress, March 9–12, 2004)*, Panayotis L. Vocotopoulos, ed., Athens 2007, 82–88.

Kalopissi-Verti Sophia, "Monumental Art in the Lordship of Athens and Thebes under Frankish and Catalan Rule (1212–1388): Latin and Greek Patronage", in: *A Companion to Latin Greece*, Nickiphoros I. Tsougarakis and Peter Lock, eds., Brill's Companion's to European History 6, Leiden 2014, 326–368.

Kanev Nikolay, "Alexius Slav – The Contender of Henri de Hainaut for the Bulgarian Imperial Throne [in Bulgarian]", in: *Velikite Asenevtsi*, Veliko Trnovo 2016, 84–99.

Karpozilos Apostolos D., *The Ecclesiastical Controversy between the Kingdom of Nicaea and the Principality of Epiros (1217–1233)*, Byzantina Keimena kai Melatai 7, Thessalonike 1973.

Kazhdan Alexander, "Pronoia: The History of a Scholarly Discussion", *Mediterranean Scholarly Review* 10 (1995) 133–163.

Kiesewetter Andreas, "Megareites di Brindisi, Maio di Monopoli e la signoria sulle isole ionie (1185–1250)", *Archivio storico pugliese* 59 (2006) 45–90.

Koder Johannes and Friedrich Hild, *Hellas und Thessalia*, Tabula Imperii Byzantini 1, Wien 1976.

Kolovou Foteini, "Euthymios Tornikes als Briefschreiber. Vier unedierte Briefe des Euthymios Tornikes an Michael Choniates im Codex Buc. Gr. 508", *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 45 (1995) 53–74.

Kordoses Michael S., *Southern Greece under the Franks (1204–1262). A Study of the Greek Population and the Orthodox Church under the Frankish Dominion*, Scientific Journal of the Faculty of Arts. Supplement 33, Joannina 1987.

Korobeinikov Dimitri, *Byzantium and the Turks in the Thirteenth Century*, Oxford 2014.

Kotzabassi Sofia, "The Monastery of Pantokrator between 1204 and 1453", *Byzantinisches Archiv* 27 (2013) 57–69.

Koumanoudi Marina, "The Latins in the Aegean after 1204", in: *Urbs capta. The Fourth Crusade and its Consequences*, Angeliki Laiou, ed., Paris 2005, 258–263.

Kouroupakis Apostolos and Christopher Schabel, "Bishop Benedetto of Cephalonia, 1207–post 1239", *Mediterranean Historical Review* 32 (2017) 139–152.

Laiou Angeliki, ed., *Urbs Capta. The Fourth Crusade and its consequences*, Paris 2005.

La Monte John L., "Three Questions concerning the Assises de Jerusalem", *Byzantina-Metabyzantina* 1 (1945) 201–211.

Langdon John S., *John III Ducas Vatatzes' Byzantine Empire in Anatolian Exile, 1222–54. The Legacy of His Diplomatic, Military and Internal Program for the "Restitutio Orbis"*, Ann Arbor 1980.

Lefort Jacques, "Rural Economy and Social Relations in the Countryside", *Dumbarton Oaks Papers* 47 (1993) 101–113.

Lemerle Paul, *The Agrarian History of Byzantium from the Origins to the Twelfth Century*, Galway 1979.

Lilie Ralph-Johannes, "Des Kaisers macht und Ohnmacht. Zum Zerfall des Zentralgewalt in Byzanz vor dem 4. Kreuzzug", in: *Poikila Byzantina* 4. Varia 1, Bonn 1984, 9–120.

Lock Peter "The Frankish Towers of Central Greece", *Annual of the British School at Athens* 81 (1986) 101–124.

Lock Peter, "The Military Orders in Mainland Greece", in: *The Military Orders. Fighting for the Faith and Caring for the Sick*, London 1994, 333–339.

Loenertz Raymond-Joseph, "Les seigneurs tiersiers de Négrepont de 1205 à 1280", *Byzantion* 35 (1965) 235–276.

Loizou Chrystalla, "The Medieval Towers in the Landscape of Euboea: Landmarks of Feudalism", *Journal of Greek Archaeology* 1 (2016) 331–352.

Longnon Jean, Problèmes de l'histoire de la principauté de Morée", *Journal des Savants* (1946) 77–93, 147–161.

Longnon Jean, *L'empire latin de Constantinople*, Paris 1949.

Longnon Jean, "Les Assises de Romanie", *Journal des Savants* (1953) 13–26.

Longnon Jean, "La vie rurale dans la Grèce franque", *Journal des Savants* (1965) 343–357.

Madden Thomas F., "Outside and inside the fourth crusade", *International History Review* 17 (1995) 726–743.

Madden Thomas F., ed., *The Fourth Crusade: Event, Aftermath, and Perceptions. Papers from the Sixth Conference of the Society for the Study of the Crusades and the Latin East, Istanbul, Turkey, 25–29 August 2004*, Crusades – Subsidia 2, Aldershot 2008.

Madden Thomas F., "The Latin Empire of Constantinople's Fractured Foundation: The Rift between Boniface of Montferrat and Baldwin of Flanders", in: *The Fourth Crusade: Event, Aftermath, and Perceptions. Papers from the Sixth Conference of the Society for the Study of the Crusades and the Latin East, Istanbul, Turkey, 25–29 August 2004*, Thomas F. Madden, ed., Aldershot 2008, 45–52.

Madgearu Alexandru, *The Asanids. The Political and Military History of the Second Bulgarian Empire (1185–1280)*, Eastern Europe in the Middle Ages 41, Leiden 2017.

Magdalino Paul, "A Neglected Authority for the History of the Peloponnese in the Early XIIIth Cent.: Demetrios Chomatianos, Archbishop of Bulgaria", *Byzantinische Zeitschrift* 70 (1977) 316–323.

Magdalino Paul, *The Empire of Manuel I Komnenos (1143–1180)*, Cambridge 1993.

Magdalino Paul, *L'orthodoxie des astrologues. La science entre le dogme et la divination à Byzance, VIIe–XIVe siècle*, Réalités byzantines 12, Paris 2006.

Maltezou Chryssa A., “Cythère. Société et économie pendant la période de la domination vénitienne”, *Balkan Studies* 21 (1980) 33–43.

Maltezou Chryssa A., “Les Grecs de la Mer Egée pendant la période de la latinocratie”, in: *Oriente y Occidente en la Edad Media. Influjos bizantinos en la cultura occidental*, P. Badenas and J.M. Egea, eds., Vitia/ Gasteiz 1993, 137–150.

Maltezou Chryssa A., “Byzantine ‘consuetudines’ in Venetian Crete”, *Dumbarton Oaks Papers* 49 (1996) 269–280.

Maltezou Chryssa A., “De la mer Égée à l’archipel : quelques remarques sur l’histoire insulaire égéenne”, in: *Eupsuchia. Mélanges offerts à Hélène ahrweiler*, Byzantina Sorbonensia 16, Paris 1998, 459–467.

Maxwell Kathleen, *Between Constantinople and Rome: An Illuminated Gospel Book (Paris gr. 54) and the Union of Churches*, Farnham 2014.

McDaniel Gordon L., “On Hungarian-Serbian Relations in the Thirteenth Century: John Angelos and Queen Jelena”, *Ungarn-Jahrbuch* 12 (1982–83) 44–54.

McGuire Brendan J., “Evidence for religious accommodation in Latin Constantinople: a new approach to bilingual liturgical texts”, *Journal of Medieval History* 39 (2013) 342–356.

McKee Sally, *Uncommon Dominion. Venetian Crete and the Myth of Ethnic Purity*, The Middle Ages Series, Philadelphia 2000.

Mergiali-Falangas Sophia, “L’Ecole Saint Paul de l’Orphelinat à Constantinople: bref aperçu sur son statut et son histoire”, *Revue des Etudes Byzantines* 49 (1991) 237–246.

Métivier Sophie, “Byzantium in question in 13th century Seljuk Anatolia”, in: *Liquid & Multiple: Individuals & Identities in the Thirteenth-century Aegean*, Guillaume Saint-Guillain and Dionysios Stathakopoulos, eds., Paris 2012, 234–257.

Mitsani Angeliki, “Monumental Painting in the Cyclades during the 13th century”, *Deltion tis Christianikis Archaialogikis Etaireias* 21 (2000) 93–122.

Mitsiou Ekaterini, “Networks of Nicaea: 13th-century Socio-economic Ties, Structures and Prosopography”, in: *Liquid and Multiple: Individuals and Identities in the Thirteenth-Century Aegean*, Guillaume Saint-Guillain and D. Stathakopoulos, eds., Paris 2012, 91–104.

Nader Marwan, *Burgesses and Burgess Law in the Latin Kingdoms of Jerusalem and Cyprus (1099–1325)*, Aldershot 2006.

Negrau Elisabeta, “The Ruler’s Portrait in Byzantine Art. A Few Observations regarding Its Functions”, *European Journal of Science and Theology* 7 (2011) 63–75.

Neville Leonora, *Authority in Byzantine Provincial Society, 950–1100*, Cambridge 2004.

Nicol Donald M., *The Despotate of Epiros*, Oxford 1957.

Nicol Donald M., “Refugees, mixed population and local patriotism in Epiros and western Macedonia after the fourth crusade”, in: *XVe Congrès international d’Etudes byzantines. Rapports et co-rapports*, (Athènes 1976)

Obolensky Dimitri, *Six Byzantine Portraits*, Oxford 1988.

Oikonomides Nicholas, “The Role of the Byzantine State in the Economy”, in: *The Economic History of Byzantium*, Angeliki E. Laiou, ed., Washington D.C. 2002, vol. 3, 1024–1057.

- Ortalli Gherardo, Giorgio Ravegnani and Peter Schreiner, eds., *Quarta crociata. Venezia, Bisanzio, Impero latino*, 2 vols., Venice 2006.
- Osswald Brendan, *L'Épire du treizième au quinzième siècle: autonomie et hétérogénéité d'une région balkanique* (thèse doctorale, Université de Toulouse 2011)
- Ostrogorsky George and Henri Grégoire, tr., *Pour l'histoire de la féodalité byzantine*, Bruxelles, 1954.
- Ostrogorsky George, "Pour l'histoire de l'immunité à Byzance", *Byzantion* 28 (1958) 165–254.
- Ostrogorsky George, "Die pronoiā unter den Komnenen", *Zbornik Radova Vizantološkog Instituta* 12 (1970) 41–54.
- Ousterhout Robert, "Architecture and Cultural Identity in the Eastern Mediterranean", in: *Hybrid Cultures in Medieval Europe*, Michael Borgolte and Bernd Schneidmüller, eds., Berlin 2010, 261–275.
- Page Gill, "Literature in Frankish Greece", in: *A Companion to Latin Greece*, Nickiphoros I. Tsougarakis and Peter Lock, eds., Brill's Companions to European History 6, Leiden 2014, 317–324.
- Panayotidi Maria, "Les peintures murales de Saint-Georges de Lathrino à Naxos", *Deltion tis Christianikis Archaialogikis Etaireias* 16 (1991–1992) 139–154.
- Papalexandrou Amy, "The Architectural Layering of History in the Medieval Morea. Monuments, Memories and Fragments of the Past," in: *Viewing the Morea. Land and People in the Late Medieval Peloponnese*, Sharon E. Gerstel, ed., Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington D.C. 2013, 23–54.
- Patlagean Evelyne, "'Economie paysanne' et 'Féodalité byzantine'", *Annales. Economies, Sociétés, Civilisations* 30 (1975) 1371–1396.
- Paulmier-Foucart Monique and Serge Lusignan, "Vincent de Beauvais et l'histoire du Speculum Maius", *Journal des Savants* 1 (1990) 97–124.
- Perez Martin Inmaculada, "El libro de Actor. Una traducción bizantina del *Speculum doctrinale* de Beauvais (*Vat. Gr. 12 y 1144*)", *Revue des études byzantines* 55 (1997) 81–137.
- Perez Martin Inmaculada, "The Transmission of Some Writings by Psellos in Thirteenth-century Constantinople", in: *Theologica Minora: The Minor Genres of Byzantine Theological Literature*, Antonio Rigo, ed., Byzantios. Studies in Byzantine History and Civilization 8, Turnhout 2013, 159–174.
- Phillips Jonathan, *The Fourth Crusade and the Sack of Constantinople*, London 2005.
- Prinzing Günter, *Die Bedeutung Bulgariens und Serbiens in den Jahren 1204–1219 im Zusammenhang mit der Entstehung und Entwicklung der byzantinischen Teilstaaten nach der Einnahme Konstantinopels infolge des 4. Kreuzzuges*, *Miscellanea Byzantina Monacensia* 12, Munich 1972.
- Puech Vincent, "The Aristocracy and the Empire of Nicaea, in: *Identities and allegiances in the Eastern Mediterranean after 1204*, Judith Herrin and Guillaume Saint-Guillain, eds., Farnham 2011, 69–80.
- Queller Donald E., *The Latin conquest of Constantinople*, New York 1971.
- Donald E. Donald E. and Thomas F. Madden, *The Fourth Crusade. The Conquest of Constantinople*, 2nd ed., Philadelphia 1997.

Richard Jean, “The Establishment of the Latin Church in the Empire of Constantinople (1204–27)”, *Mediterranean Historical Review* 4 (1989) 45–62.

Riedl Andrea, *Kirchenbild und Kircheneinheit. Der dominikanische Tractatus contra Graecos (1252) in seinem theologischen und historischen Kontext*, Veröffentlichungen des Grabmann-Institutes zur Erforschung der mittelalterlichen Theologie und Philosophie 69, Berlin 2020.

Saint-Guillain Guillaume, “Deux îles grecques au temps de l’empire latin. Andros et Lemnos au XIIIe siècle”, *Mélanges de l’école française de Rome. Moyen Âge* 113 (2001) 579–620.

Saint-Guillain Guillaume, “Seigneuries insulaires: les Cyclades au temps de la domination latine (XIIIe–Xve siècle)”, *Médiévales. Langues, textes, histoire* 47 (2004) 31–45.

Saint-Guillain Guillaume, “The Conquest of Monemvasia by the Franks: Date and Context”, *Rivista di studi bizantini e neoellenici, n.s.* 52 (2015) 253–257.

Sampsonis Florence, “L’administration de la Morée par Charles Ier d’Anjou (1267–1285). L’apport majeur d’une source délicate: les registres angevins”, *Mélanges de l’Ecole française de Rome. Moyen-Age* 120 (2008) 139–157.

Sanders Guy, “Use of Ancient Spolia to Make Personal and Political Statements: William of Moerbeke’s Church at Merbaka (Ayia Triada, Argolida)”, *Hesperia* 84 (2015), 583–626. Christopher Walter, *The Warrior Saints in Byzantine Art and Tradition*, Ashgate 2003, 109–143.

Savvides Alexis S., “A Note on the Death of Leo Sgurus in A.D. 1208”, *Byzantine and Modern Greek Studies* 12 (1988) 289–295.

Schmalzbauer Gudrun, “Die Tornikioi in der Palaiologenzeit. Prosopographischer Untersuchung zu einer byzantinischen Familie”, *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 18 (1969) 115–135.

Setton Kenneth M., “Athens in the later XIIIth century”, *Speculum* 19 (1944) 179–208.

Setton Kenneth M., *The Papacy and the Levant (1204 – 1571)*. Vol. 1: *The Thirteenth and Fourteenth Centuries*, Philadelphia, 1976.

Shawcross Teresa, *The Chronicle of Morea. Historiography in Crusader Greece*, Oxford Studies in Byzantium, Oxford 2009.

Shawcross Teresa, “The Aftermath of the Fourth Crusade: The Lost Generation (c. 1204 – c. 1222): Political Allegiance and Local Interests under the Impact of the 4th Crusade”, in: *Identities and allegiances in the Eastern Mediterranean after 1204*, Judith Herrin and Guillaume Saint-Guillain, eds., Farnham 2011, 9–45.

Shawcross Teresa, “Greeks and Franks after the Fourth Crusade: Identity in the Chronicle of Morea”, in: *Languages of Love and Hate: Conflict, Communication, and Identity in the Medieval Mediterranean*, Sarah Lambert and Helen Nicholson, eds., Turnhout 2012, 141–158.

Shawcross Teresa, “Golden Athens: Episcopal Wealth and Power in Greece at the Time of the Crusades”, in: *Contact and Conflict in Frankish Greece and the Aegean, 1204–1453*, Nikolaos G. Chrissis and Mike Carr, eds., *Crusades – Subsidia* 5, Farnham 2014, 65–96.

Simon Dieter, “Witwe Sachlikina gegen Witwe Horaia”, in: *Fontes Minores* 6, Forschungen zur Byzantinischen Rechtsgeschichte 11, Frankfurt am Main 1984, 325–375.

Soteriou Georgios, “He Hagia Trias tou Kranidiou”, *Epeteris tes hetaireas byzantinon spoudon* 3 (1926) 193–205.

Stadtmüller Georg, *Michael Choniates, Metropolit von Athen*, Orientalia Christiana Analecta 33, Roma 1934.

Striker Cecil L. and Y. Dogan Kuban, eds., *Kalenderhane in Istanbul: The Buildings, Their History, Architecture, and Decoration*, Mainz 1997.

Tautu Aloysius L., “Margarethe di Ungheria imperatrice di Bisancio”, *Antemurale* 3 (1956) 51–79.

Thiriet Freddy, *La Romanie vénitienne au moyen âge. Le développement et l'exploitation du domaine colonial vénitien (XIIe – XVe siècles)*, Paris 1959.

Tihon Anne, “Traité byzantins sur l’astrolabe”, *Physis. Rivista internazionale di storia della scienza* 32 (1995) 323–357.

Todić Branislav, “The Symbolical Investiture of the Archbishop Basil of Bulgaria at Melnik”, *Zograf* 32 (2008) 59–68.

Topping Peter, “The formation of the Assizes of Romania”, *Byzantion* 17 (1944/45) 304–314.

Topping Peter, *Feudal Institutions as revealed in the Assises of Romania. The Law Code of Frankish Greece*, Translations and Reprints from Original Sources of History. Series 3.3, Philadelphia 1949.

Topping Peter, “Co-existence of Greeks and Latins in Frankish Morea and Venetian Crete,” in: *XVe Congrès international d’Etudes byzantines. Rapports et co-rapports*, Athènes 1976.

Tsougarakis Dimitrios, “La tradizione culturale bizantina nel primo periodo della dominazione Veneziana a Creta. Alcune osservazioni in merito alla questione dell’identità culturale”, in: *Venezia e Creta. Atti del Convegno Internazionale di Studi, Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti*, Gherardo Ortalli, ed., Venice 1998, 510–22.

Tsougarakis Nickiphoros I., *The Western Religious Orders in Medieval Greece*, Leeds 2008.

Uspenskij Fjodor I., *Organisation of the Second Bulgarian Empire* [in Russian], Odessa 1879.

Uyar Tolga, “Thirteenth-Century Byzantine Painting in Cappadocia: New Evidence”, in: *First International Byzantine Studies Symposium. Change in the Byzantine World in the Twelfth and Thirteenth Centuries*, Ayla Odekan, Engin Akyurek and Nevra Necipoglu, eds., Istanbul 2010, 617–625.

Van Dieten Jan Louis, “Die drei Fassungen der Historia des Niketas Choniates über die Eroberung von Konstantinopel und die Ereignisse danach,” in: *Lesarten: Festschrift für Athanasios Kambylis zum 70. Geburtstag dargebracht von Schülern, Kollegen und Freunden*, Ioannis Vassis, ed., Berlin 1998, 137–160.

Van Tricht Filip, “‘La Gloire de l’Empire.’ L’idée impériale de Henri de Flandre-Hainaut, deuxième empereur latin de Constantinople (1206–1216)”, *Byzantion* 70 (2000) 211–241.

Van Tricht Filip, “La politique étrangère de l’empire de Constantinople, de 1210 à 1216. Sa Position en Méditerranée orientale: problèmes de chronologie et d’interprétation (première partie)”, *Le Moyen Age* 107/2 (2001) 219–238.

Van Tricht Filip, “La politique étrangère de l’empire de Constantinople, de 1210 à 1216. Sa Position en Méditerranée orientale: problèmes de chronologie et d’interprétation (deuxième partie)”, *Le Moyen Age* 107/3–4 (2001) 409–438.

Van Tricht Filip, *The Latin Renovatio of Byzantium. The Empire of Constantinople (1204–1228)*, The Medieval Mediterranean 90, Leiden 2011.

Van Tricht Filip, “Robert of Courtenay (1221–1227): An Idiot on the Throne of Constantinople?”, *Speculum* 88 (2013) 996–1034.

Van Tricht Filip, “The Byzantino-Latin Principality of Adrianople”, *Dumbarton Oaks Papers* 68 (2015) 325–342.

Van Tricht Filip, “Venice’s Need for Settling the ‘Byzantine question’ by Conquest: The Fourth Crusade’s Second Siege of Constantinople (early 1204)”, in: *Byzantion’ dan Constantinopolis’e İstanbul Kuşatmaları*, Murat Arslan and Turhan Kaçar, eds., Istanbul 2017, 311–334.

Van Tricht Filip, *The Horoscope of Emperor Baldwin II. Political and Sociocultural Dynamics in Latin-Byzantine Constantinople*, The Medieval Mediterranean, Leiden 2019.

Van Tricht Filip, “Latin Emperors and Serbian Queens: Anna and Helena”, *Frankokratia* 1 (2020) 56–107.

Van Tricht Filip, “Who Murdered Archbishop William of Rouen? The Valley of Philippi under Latin Rule (1204–circa 1224/25)”, *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 70 (2020) 305–334.

Van Tricht Filip, “The Duchy of Philippopolis (1204–circa 1236/37?). A Latin Border Principality in a Byzantine (Greek/Bulgarian) Milieu”, *Crusades* 21 (2022) (forthcoming).

Vasiliev Alexandre A., “The Foundation of the Empire of Trebizond”, *Speculum* 11 (1936) 1–37.

Vassilaki Maria, “Crete under Venetian Rule. The Evidence of the Thirteenth Century Monuments”, in: *Byzantine Art in the Aftermath of the Fourth Crusade. The Fourth Crusade and Its Consequences. International Congress, March 9–12, 2004*, Panayotis L. Vocotopoulos, ed., Athens 2007, 42–46.

Violante Tommaso M., “Innocenzo III e l’Oriente bizantino”, *Nicolaus* 24 (1997) 311–352.

Weitzmann Kurt, “Constantinopolitan Book Illumination in the Period of the Latin Conquest”, *Gazette des Beaux-Arts* 25 (1944) 193–214.

Wertner M., “Margarethe von Ungarn, Kaiserin von Griechenland und Königin von Thessalonich”, *Vierteljahrschrift für Siegel-, Wappen- und Familienkunde* 17 (1890) 219–255.

Westerlink Leendert G., “La profession de foi de Grégoire Chionidès”, *Revue des études byzantines* 38 (1980) 233–245.

Wolff Robert L., “The Organization of the Latin Patriarchate of Constantinople 1204–1261. Social and Administrative Consequences of the Latin Conquest”, *Traditio* 6 (1948) 33–60.

Wolff Robert L., “Politics in the Latin Patriarchate of Constantinople”, *Dumbarton Oaks Papers* 8 (1954) 225–304.

Wolff Robert L., *Studies in the Latin Empire of Constantinople*, London 1976.

Yiavis Kostas, “The Adaptations of Western Sources by Byzantine Vernacular Romances”, in: *Fictional Storytelling in the Medieval Eastern Mediterranean and Beyond*, Eadem and Bettina Krönung, eds., Brill’s Companions to the Byzantine World 1, Leiden 2016, 127–155.

Yordanov Kalin, “The Case of ‘S. princeps Philippensis’: Two letters by Pope Honorius III as a source for the relations between Alexius Slav and the Latins [in Bulgarian]”, *Bulgaria Mediaevalis* 8 (2017) 173–218.

Zarras Nektarios, “Identity and Patronage in Byzantium: Epigraphic Evidence and Donor Portraits of Naxos”, in: *Inscriptions in the Byzantine and Post-Byzantine History and History of Art*, Christos Stavrakos, ed., Wiesbaden 2016, 64–75.

Zepos Panayotis J., “Las Assises del Oriente,” *Bizantion-Nea Hellas* 7–8 (1985) 13–34.

Филип Ван Трихт

БИТИ ВИЗАНТИНАЦ У ЦАРСТВУ У ЦАРИГРАДУ НАКОН 1204. ГОДИНЕ: КОНТИНУИТЕТ И ПРОМЕНА (ПОЛИТИКА, УПРАВА, ЦРКВА И РЕЛИГИЈА)

Резиме

Јасно је да је „византијско искуство“ у Латинском царству током XIII века било, што је и очекивано, разнолико и обележено регионалним разликама (царска престоница, византијске и латинске кнежевине, млетачке области). Међутим, генерално гледано, нови латински владари били су спремни да деле власт са византијском елитом на свим нивоима, док је на локалном нивоу за обичан народ континуитет са стањем пре 1204. године – иако у оквиру феудално реструктурираног Царства – представљао полазну тачку. С друге стране, један део византијске елите и становништва био је спреман да сарађује са Латинима – иако катаклизма из 1204. није била њихово дело нити намера, један број њих ипак је прагматично видео могућности кохабитације. Потребно је имати у виду да почетком XIII века византијска царска власт и престоничка елита нису били толико популарни изван престонице, што је очигледно судећи према хладном дочеку племића који су одбегли – а међу њима је био и патријарх Јован X Каматерос – од стране локалног становништва у Тракији, према сведочењу Никите Хонијата. Латинско племство је можда постало политички доминантна група, нарочито након одвајања византијских феудалних кнежевина (до 30. година XIII века), али су у већини области византијски припадници локалне или некадашње царске елите били добро повезани – путем бракова и као истакнути званичници или феудалци – са царским и обласним дворовима. Чињеница да су на тај начин вршили реалан политички утицај видљива је у забринутости француске краљице мајке Бланке од Кастиље да се Балдвин II превише ослања на византијске саветнике. Цар је љубазно одбацио те бојазни у писму у коме јој је одговорио (1243), али је очигледно особа која је обавестила Бјанку – њен изасланик или изасланик њеног сина Луја IX или барон, витез или клерик који је дошао у посету из Цариграда или генерално из латинске Романије – била другачијег мишљења или је ствари другачије представила. Латинска власт је такође отворила простор, при чему су западњаци увек били демографски надјачани – за различите реакције византијске елите и становништва: поједини су се држали искључиво византијског начина живота (у религији, уметности, науци, књижевности итд.), док су други били отворени за западни утицај, као што је било и Латина који су били отворени за византијску културу. Оно што је у крајњој

линији важно јесте да су Византинци били увек у великој мери део Царства у Цариграду током 1204–1261. (и касније у латинској Романији). Стога недавни тренд у области византијских студија да се Латинско царство и његове творевине све више укључују у анализе Византије XIII века – поред Никеје, Епира, Трапезунта и других политичих ентитета – треба снажно подстицати.

Оригиналан научни рад

Примљен: 31.3.2022.

Коначно прихваћен за објављивање: 23.9.2022.

Ивана КОМАТИНА*

Историјски институт
Београд

О ГОДИНИ СМРТИ СВЕТОГ САВЕ СРПСКОГ

Анстракт: Рад је посвећен у српској науци контроверзном и веома значајном питању времена смрти првог српског архиепископа Светог Саве. Износи се и изнова оснажује претпоставка да је Свети Сава умро 14. јануара 1235. године. У складу са тим пружају се нова запажања о политичким приликама у Србији и Савином итинерару након што је напустио положај српског архиепископа.

Кључне речи: Свети Сава, Радослав, Владислав, Јован Асен II, Трново, друго Савино путовање

Abstract: The paper is dedicated to the controversial and very important issue in Serbian science, the time of the death of the first Serbian archbishop Saint Sava. In the paper we present and corroborate the assumption that St. Sava died on January 14, 1235. In line with that, new observations are made about the political situation in Serbia and Sava's itinerary after he left the position of the Serbian archbishop.

Keywords: Saint Sava, Radoslav, Vladislav, John Asen II, Tarnovo, St. Sava's second journey

Пре безмало читав век, угледни научници Станоје Станојевић и Александар Соловјев, у својој расправи која је објављена 1935. године,¹ бавили су се питањем године и датума смрти Светог Саве, јер како су тада истакли, „у нашој науци још није неоспорно и опште призната година смрти Светог Саве”. У свом раду су дошли до закључка да је Сава умро 14. јануара 1235. године, те да је „свака друга комбинација искључена”.² Међутим, већ наредне, 1936. године утемељивач српске

---

* ivana.komatina@iib.ac.rs

¹ Станоје Станојевић, Александар Соловјев, „Које је године умро Св. Сава”, *Глас СКА* 156 (1935) 161–169.

² Исто, 169.

византологије Драгутин Анастасијевић објављује рад у коме износи аргументе због којих он одлучно узима 1236. годину као годину смрти Светог Саве.³ Иако, чини се, по питању датума није изричит, већ уз напомену износи „ако би он умро 13. јануара”, у том случају би се самостална служба њему као свецу могла служити сутрадан, тј. 14. јануара, Анастасијевић по питању године расправу чврсто закључује реченицом да је „Свети Сава умро 1236, а не 1235. г., чудо би било да се то једног дана покаже као нетачно“.⁴ Дакле, у српској историографији тридесетих година XX века дилема по питању године Савине смрти свела се на 1235. или 1236. годину, пре свега што су у тим истраживањима потпуно прихваћени аргументи Љубомира Ковачевића којим је искључена 1237. година, а која је у најранијим радовима посвећеним питању године Савине смрти узимана у обзир.⁵ Наиме, Љ. Ковачевић је следећи сведочанства Доментијана и Теодосија по којима је Сава у Србију пренет из Бугарске за живота тадашњег бугарског патријарха Јоакима, а с обзиром на то да је узимао да је „Јоаким умро у лето 1237. год.” закључио да је Сава морао умрети пре 1237. године, дакле 1236. или 1235. У даљем делу свог рада Ковачевић се определио за 1236. годину.⁶ Међутим, данас се у науци узима 1246. година за годину смрти патријарха Јоакима,⁷ што би уз

³ Драгутин Анастасијевић, „Свети Сава је умро 1236. године”, *Богословље* 11/3 (1936) 237–275.

⁴ Исто, 275.

⁵ Pavle J. Šafarik, „Uebersicht der Vorzüglichsten schriftlichen Denkmäler ältester Zeiten bei den Serben und anderen Südslaven”, *Jahrbücher der Literatur* 53 (1831) 45, 51 (= П. И. Шаффарик, „Преглед најзнатни писменни споменника стари времена код Срба и други Југославена”, *Летопис МС* 68 (1845) 78, 88). Током XIX века не мали број историчара и културних делатника је прихватио тврдњу да је Сава умро 1237. године не улазећи у аргументе на основу којих је она изнета. О томе в. С. Станојевић, А. Соловјев, „Које је године умро Св. Сава”, 162–163, нап. 4.

⁶ Доментијан, *Житије Св. Саве*, прев. Љиљана Јухас-Георгиевска, изд. Томислав Јовановић, Београд 2000, 426; Теодосије Хиландарац, *Живот Светога Саве*, изд. Ђ. Даничић, прир. Ђорђе Трифуновић, Београд 1973, 213. Љубомир Ковачевић, „Неколико хронолошких исправка у српској историји”, *Годишњица Николе Чутића* 3 (1879) 357–361, први је указао да Сава није умро 14. јануара 1237. г. како се до тада најчешће узимало.

⁷ Пламен Павлов, Венелин Грудков, *Призвани да просјат. Житија на Св. Патријарх Йоаким I Търновски, Св. Исая Серски и Св. Патријарх Ефрем Печки*, В. Търново 1999, 7–23; Б. Николова, „Житието на патријарх Йоаким I като исторически извор”, *Исторически преглед* 35/6 (1979) 122–131. На важан податак да је бугарски патријарх Јоаким умро 18. јануара 1246. г. и да то сазнајемо из њему посвећеног пролошког житија које је настало највероватније средином XIII века, први је у српској научној средини указао Бојан Миљковић, *Житија Светог Саве као извори за историју средњовековне уметности*, Београд 2008, 196–197.

чињеницу да оба Савина животописца Доментијан и Теодосије узимају да је Сава пренет из Бугарске у Србију за живота патријарха Јоакима, а додаћемо и живота Јована Асена II,⁸ и да је прошло „неколико година” по Доментијану, а по Теодосију „година” од Савине смрти до преноса,⁹ хипотетички дозвољавало и 1237. годину као годину Савине смрти. Ипак, подаци хагиографија и служби које су посвећене првом српском архиепископу, на које ћемо се осврнути у даљем тексту, сасвим одбацују ту могућност.

Што се тиче историјских извора чини се да су по питању вести о Савиној смрти врло издашни, наравно никада у оној мери колико би то истраживач желео, али у односу на вести о неким другим догађајима из српске средњовековне историје, не бисмо били у праву ако бисмо их назвали штурим. Оба Савина животописца, његов ученик и савременик Доментијан и нешто познији Теодосије сагласна су да је Сава по повратку са другог путовања у Свету земљу, отишао у Трново преко Несебра „благоворном цару” Јовану Асену II, где га је речени цар примио са великом чашћу.¹⁰ Такође, Доментијан и Теодосије наводе да је Сава одржао службу поводом пресветлог празника Просвећења Господњег, односно Богојављења.¹¹ Сава је несумњиво био већ скрханог здравља, због чега му је цар уступио посебне одаје за боравак како би му макар мало олакшао трпљење и болест.¹²

О времену смрти Светог Саве, као и догађајима који су јој претходили хагиографи пишу врло исцрпно. Доментијан у одељку *О представљењу Преосвећенога* наводи следеће значајне редове: „Када је прошао суботњи дан и недељна ноћ приспела, и када је недељни дан озараво, и када су од вечери многи часови минули, и поноћ се приближила, заповеди Преосвећени својим ученицима...”¹³ затим пар редова даље, након што је било јасно да је „душевна природа” Саве ојачала над „земаљском природом”, наводи да је Сава увек спреман на молитву „хотећи прославити празник по обичају пресветлога васкрсења, у поноћ чекајући долазак небескога женика, још се прилежно обрати на молитву... и тако

⁸ О смрти Јована Асена II непосредно пред 24. јун 1241, Александар Узелац, „Монголска инвазија и смрт Ивана Асена II: један занемарени извор”, *Историјски часопис* 70 (2021) 15–25.

⁹ Доментијан, *Житије Св. Саве*, 410; Теодосије, *Живот Светог Саве*, 203.

¹⁰ Доментијан, *Житије Св. Саве*, 402; Теодосије, *Живот Светог Саве*, 199.

¹¹ Доментијан, *Житије Св. Саве*, 402; Теодосије, *Живот Светог Саве*, 199.

¹² Доментијан, *Житије Св. Саве*, 402; Теодосије, *Живот Светог Саве*, 200.

¹³ Доментијан, *Житије Св. Саве*, 404.

приближи се крају живота.”¹⁴ Детаљан и духовно потресан опис Савине смрти хагиограф Доментијан завршава речима: „И свеобичним доласком у поноћ када је Господ прилазио ка своме слуги, и тако неким добрим обичајем изађе света душа његова, и не остави своје матице, већ се Господу прилепи... и до анђела добрих би примљена, и од самога Господа би представљена ка вечним радостима”.¹⁵ Теодосије је пак нешто концизнији, те наводи: „А у поноћ када је свитао васкрсни дан недеље, свети причестивши се светим и животворним Христовим тајнама... и тако до краја својега благодарећи Бога, у руке његове предаде душу своју”.¹⁶ Бригом бугарског патријарха Јоакима и бугарског цара Јована Асена II Савине мошти су положене у „црквеној припрати у царевом манастиру”, односно у манастиру Светих четрдесет мученика у Трнову. Оба Савина животописца су сагласна по питању дана и места Савине смрти, дакле у недељу, око поноћи, у Трнову, а да је потом његово тело уз велике почести сахрањено у цркви Светих четрдесет мученика.

Што се тиче датума смрти Светог Саве, он је забележен у оквиру *Службе* која му је посвећена, односно у њеним најстаријим редакцијама и доследно се наводи као 14. јануар.¹⁷ У тексту Софијске службе, која представља препис најстарије редакције *Службе* Светом Сави и потиче из последње четвртине XIII века, стоји: „месеца јануара 14. [дан] Светих и Преподобних отаца наших који су убијени на Синају и Раити од поганих. И представљење Светог и преподобног оца нашег првог архиепископа српске земље, Саве”.¹⁸ Из истог архетипа Софијске службе, за који се претпоставља да је настао одмах по преносу Савиних моштију из Трнова у Србију, односно ради установљења култа,¹⁹ током XIII века настале су још две старије редакције у којима је такође забележен 14. јануар као датум представљења, односно прославе Светог Саве Српског,²⁰ као и

¹⁴ Исто, 404, 406.

¹⁵ Исто, 408.

¹⁶ Теодосије, *Живот Светога Саве*, 201–202.

¹⁷ Димитрије Богдановић, *Најстарија служба Светом Сави*, Београд 1980, 37–54.

¹⁸ „... Мѣсеца ген'вара въ .д.і. с(в)е(т)ыхъ и прѣ(п)одобныхъ ѿ(т)ъ(ц)ъ нашихъ. из'вѣстнихъ въ синай и райдѣ ѿ(т) поганихъ. и прѣ(п)авленник с(в)е(т)а(г)о и прѣ(п)одоб'наго ѿ(т)ъ(ц)а нашего прваго архіе(п)ис(к)о(п)а. сави. срп'скихъ земле...” Д. Богдановић, *Најстарија служба*, 57.

¹⁹ Д. Богдановић, *Најстарија служба*, 14–17, 24–34, 37–54, 57–95.

²⁰ У питању су *Служба Успенију* сачувана у рукопису с почетка XIV века, *Служба сачувана у Братковом минеју* из око 1330, Д. Богдановић, *Најстарија служба*, 13–15, 21–24, 50–51, 96–108. О Братковом минеју детаљније: Љубица Штављанин-Ђорђевић, „Братков минеј”, *Зборник историје књижевности* 10 (1976) 21–39; Љубица Штављанин-Ђорђевић, Мирослава Гроздановић-Пајић и Луција Цернић, *Опис ћирилских рукописа Народне библиотеке Србије*, Београд 1991, 340–344.

Служба преносу моштију Светог Саве 6. маја.²¹ Такође, у Кратком житију Светог Саве, које је сачувано у рукопису који се смешта у трећу четвртину XIV века, стоји 14. јануар као датум његовог представљења.²²

Светислав Вуловић, узимајући у обзир наведене податке из српских житија и најстаријих сачуваних служби, пре свега наведени дан и датум, закључује да је Сава умро 1235. године, јер је те године 14. јануар падао у недељу.²³ Исто наводи и Димитрије Руварац истичући да је он умро у недељу, јер се „она рачуна од вечерња у суботу”.²⁴ Наведеним ауторима је, чини се, то био аксиом, па се у својим расправама нису ни упињали да нешто што је само по себи чињеница додатно поткрепљују. Међутим, када се упркос њиховом закључку почела бележити 1236. као година смрти Светог Саве, Станојевић је најпре самостално, а потом у коауторству са А. Соловјевим још једном образложио зашто је правилно узимати 14. јануар 1235. године као датум смрти Светог Саве. Они су истакли да се следећи Доментијанове вести не може утврдити „да ли је Сава умро пре или после поноћи”, истичући да по нашем схватању времена у том случају може да доведе до забуне да ли је у питању била

²¹ Служба преносу моштију Св. Саве за 6. мај, у рукописима од XIV до XVI века, Д. Богдановић, *Најстарија служба*, 11–13, 18–21, 51; Даница Поповић, „Мошти Светог Саве”, у: *Под окриљем светости. Култ светих владара и реликвија у средњовековној Србији*, Београд 2006, 79–95

²² Димитрије Богдановић, „Кратко житије Св. Саве”, *Зборник Матице српске за књижевност и језик* 24/1 (1976) 6–7, 23. Треба напоменути и да се 14. јануар као датум Савине смрти наводи и у најстаријем сачуваном рукопису Савиног житија од Доментијана, тзв. Јагићевом из прве половине XV века, који се чува у Санкт Петербургу, <http://nlr.ru/manuscripts/RA1527/elektronnyiy-katalog?ab=081E6F51-A2AC-4838-9085-CBE14298D1A7>, л. I об. – 1 (прегледано 30. 03. 2022). Нажалост, препис Савиног житија у рукопису из друге половине XV века, који се налази у Прагу у заоставштини П. Ј. Шафарика, не садржи све листове, тј. изгубљен је онај који носи датум, Ирена Шпадијер и др., *Српске рукописне књиге у Чешкој*, Београд 2015, 46–49, мада се у другим богослужбеним књигама које се такође налазе у Чешкој доследно наводи 14. јануар као датум Савине смрти, на пример у неким рукописима из друге половине XIV и средине XV века, исто, 57, 65, али и из познијег периода, исто, 30, 80, 110, 132, 139. У препису Житија Светог Саве у рукопису Аустријске националне библиотеке с почетка XVII века, тзв. Бечком рукопису такође се бележи 14. јануар, Доментијан, *Житије Св. Саве*, 3, а тај рукопис је, према познаваоцима рукописне традиције, иако познији од свих сачуваних, у текстолошком смислу најближи оригиналу, Доментијан, *Житије Св. Саве*, CXXVI–CXXVII (Јб. Јухас-Георгиевска); Vladimir Mošin, *Ćirilski rukopisi Jugoslavenske akademije*, t. 1, Beograd 1955, 103.

²³ Светислав Вуловић, „Из старе српске књижевности. По нешто о биографијама српским XIII века”, *Годишњица Николе Чутића 7* (1885) 128–130.

²⁴ Димитрије Руварац, „Да л’ се Свети Сава светкује и у римској цркви”, *Хришћански весник* XI (1891) 403–413.

субота или недеља, јер се у модерном добу дан рачуна од поноћи до поноћи.²⁵ Међутим, опште је позната чињеница да у средњем веку дан није почињао у поноћ, већ је нови дан почињао „од заласка сунца једног дана” и трајао „до заласка сунца идућег дана”. Стога, закључују Станојевић и Соловјев, није битно да ли је Сава умро пре или после поноћи, јер је недеља отпочела „чим је сунце у суботу зашло”.²⁶ На крају крајева, Доментијан јасно, када даје опис Савине смрти, истиче у складу са рачунањем времена тог доба „да је прошао суботњи дан и недељна ноћ прispела”, а да је у поноћ отпочео молитву и тако окончао свој овоземаљски живот. Теодосије пак, како смо видели, наводи да се Сава причестио „у поноћ када је свитао васкрсни дан недеље”, а да је потом преминуо. Како је дан у јануару садржао четрнаест сати ноћи и десет сати обданице,²⁷ постају јасне Теодосијеве речи да је васкрсни дан, тј. недеља свитала у поноћ, односно назирала се обданица која ће наступити.

Према томе, на основу изричитих и сагласних вести Савиних хагиографа, као и чињенице да је забележени датум његове смрти 14. јануар, сматрамо да су Станојевић и Соловјев с правом тврдили да је Сава умро у недељу 14. јануара 1235. године. Додаћемо и то да је 14. јануар 1236. године био понедељак, а 1237. године среда.

* * *

Дакле, и поред јасних и недвосмислених аргумената у српској научној средини ипак је „заживела” 1236. година као година смрти Светог Саве, чини нам се онајвише због рада Д. Анастасијевића под насловом „Свети Сава је умро 1236. године”.²⁸ Међутим, занимљиво је да у научној средини, као ни у јавном дискурсу није „заживео” 13. јануар као датум смрти Светог Саве, који је у поменутој расправи предлагао Анастасијевић, већ се, као што је општепознато, светитељ прославља 14 (27. јануара). У случају да се прихвата година коју предлаже Анастасијевић, разумљиво би било прихватити и датум који аутор

---

²⁵ С. Станојевић, А. Соловјев, „Које је године умро Св. Сава”, 169.

²⁶ Исто.

²⁷ „... мѣсець. геньр(ъ). имат(ъ). д(ъ)ни .ла. днь. имат(ъ) часъ .л. а ноць .дї., *Типик архиепископа Никодима I-II*, изд. текста Лазар Мирковић, прир. Ђорђе Трифуновић, 75 б; Сима Ђирковић, „Часовник”, у: *Лексикон српског средњег века*, прир. Сима Ђирковић, Раде Михаљчић, Београд 1997, 812; Милутин Тадић, „Византијски часовни систем српског манастира Хиландар (и целе Свете Горе)”, *Зборник радова – Географски факултет Универзитета у Београду* 62 (2014) 121–144.

²⁸ Д. Анастасијевић, „Свети Сава је умро 1236. године”, 237–275.

предлаже – 13. јануар, који је свакако био недеља те 1236, у складу са сведочењем Доментијана и Теодосија да је Сава умро у недељу, а не како се данас узима 14. јануар, што одговара понедељку, а не недељи те 1236. године, и никако није у складу са изворним подацима. Тај несклад између датума (14. јануар), који се најчешће јавља у изворима, односно у најстаријој *Служби* посвећеној Светом Сави, и седмичног дана (недеље), који наводе Савини животописци, са годином 1236. коју предлаже уочио је сâм Анастасијевић, те је управо половину поменутог рада и посветио датуму Савине смрти. Због тога ћемо и ми у раду најпре размотрити његове аргументе по том питању, будући да остали спадају у домен релативне хронологије.

Изнавља ћемо навести да се у најстаријој служби Светом Сави из доба краља Владислава наводи 14. јануар као дан његове смрти, тј. прославе Светог.²⁹ Штавише, бројне богослужбене књиге из наредних времена потврђују исти датум.³⁰ Поставља се питање како је и због чега дошло до

²⁹ Димитрије Богдановић, *Најстарија служба Светом Сави*, Београд 1980, 37–57; Стојан Новаковић, *Примери књижевности и језика старог и српско-словенскога*, Београд 1904, 152.

³⁰ Врло прилежно је већину њих навео Димитрије Витковић у свом раду, у жељи да одгонетне питање зашто се у српском Србљаку Сава прославља 14. јануара, а у руским Минејима 12. јануара, и навео да се 14. јануар јавља у једном Минеју писаном почетком XIV века; у Типику архиепископа Никодима из 1319. године; у псалтиру који је написао митрополит кијевски и целе Русије Кипријан; у једном Типику из 1416. године; у Хиландарском типику из 1331. године; у рукописима српске редакције који се чувају у иностраним библиотекама у Берлину – Апостолу из XIV века, Прологу из XIV–XV века; у Прагу такође у рукописима српске редакције – Четворојеванђељу из XVI века, Месеослову, Апостолу из XV века, Типику писаном на папиру из XIV века; у Бечу у Четворојеванђељу из 1372. године, Месеослову и Апостолу из XVII века; у Љубљани у преписима Јеванђеља из XIV–XV века; у рукописима српске редакције у приватним библиотекама у Москви, у Житију Светог Саве из XVI века, Зборнику из XV века, Минеју из XIV; у два Типика у Загребу; у опису рукописних књига у Софији из XV–XVI века наводи се 14. јануар, као и у Требнику манастира Свете Троице код Пљеваља из XV века, као и у бројним штампаним књигама с краја XV и из XVI века, а које је Витковић, као и све претходно наведено уредно побројио, Димитрије Витковић, „Зашто је служба св. Сави штампана у Србљаку на 14. јануару, а у руским минејима на 12. јануару?“, *Браство XXI* (1927) 1–11.

О значају култа Светог Саве у српској цркви и његовом спомену 14. јануара крајем XIII и у XIV веку сведочи велики број месеослова уз пуне текстове апостола, Димитрије Стефановић, „Прилог проучавању месеослова XIII и XIV века“, *Јужнословенски филолог* 45 (1989) 148, 159–160, са сигнатурама рукописа у којима се налазе у Софији, Хиландару, Београду, Санкт Петербургу, Москви, Загребу, Пећи и Дечанима, с тим што бисмо уз Апостол из око 1360. године (Дечани 25), Апостол из 1330–1340 (Дечани 26) и Апостол из око 1360–1370 (Дечани 27) додали и Четворојеванђеље из четврте деценије XIV века (Дечани 3), Димитрије Богдановић и др., *Опис ћирилских рукописа манастира*

тога да се 14. јануар не сматра прецизним датумом Савине смрти. Наиме, у једном руском јеванђељу с почетка XV века забележено је да се Сава прославља 12. јануара, али и да се на Светој гори празнује наведеног датума.³¹ Такође, на Светој гори у манастиру Светог Пантелејмона у једном минеју из XIII–XIV века стоји да се Сава прославља 15. јануара.³² Наравно, није дуго требало да се увиди да је до померања прослављања Светог 12, 13. или 15. јануара дошло због попразништва богојављенског и оданија празнику. Према црквеном уставу, Богојављење има седам дана попразништва и осми дан је оданије празника, што подразумева да у првих седам нема самосталне службе светитељима, а на оданије никакве службе светитељима, већ само служба празника.³³ Како је оданије Богојављења падало у исти дан када и прослављање Светог Саве 14. јануара, у неким типцима је, како је увидео Витковић, дозвољено да се прво обави оданије Богојављења, а затим правило Светом Сави. Међутим, постоје пак и они у којима се оданије празника премешта на 13. јануар, а *Служба* Светом Сави остаје на 14. јануару, али исто тако где оданије остаје на 14. јануару, а правило Светог Саве пребацује се на 12, док се на 13. јануар стављају правила другим светитељима. Заправо, општи закључак је да се у неким случајевима служба Светом Сави помера од 12. до 15. јануара, а негде пак служба Сави остаје на 14. јануару, а оданије се помера или се пак прво 14. јануара обавља оданије празника, а затим врши правило Светом Сави.³⁴

Међутим, Анастасијевић сматра да његови аргументи не стоје јер се у Србији XIII века оданије Богојављења прослављало седми дан, тј. 13. јануара, а да се од времена архиепископа Никодима, заправо пошто је он 1319. године превео са грчког на српскословенски *Типик Светог Саве Освећеног*, оданије Богојављења пребацује на 14. јануар. Анастасијевић сматра да је Сава умро 13. јануара, а да се по Евергетидском типичу управо 13. прослављало оданије Богојављења, те да је током XIII века у Срба због тога датум Савине смрти пребачен на 14. јануар. Анастасијевић

Високи Дечани, књ. I, Београд 2011, 11, 84, 87, 91, где такође налазимо 14. јануар као помен и празник Светог Саве. Уп. и V. Mošin, *Ćirilski rukopisi Jugoslavenske akademije*, 190–191, 197, и посебно, isto, 160 (Пролог митрополита Константина Мокисијског, рашка редакција крај XIII или почетак XIV века).

О значају култа Светог Саве у српској цркви и његовом спомену 14. јануара крајем XIII и XIV века сведочи велики број месецо slova уз пуне текстове апостола, Д. Стефановић, „Прилог проучавању месецо slova XIII и XIV века”, 148–152.

³¹ Д. Витковић, „Зашто је служба св. Сави штампана у Србљаку”, 5.

³² Исто, 5.

³³ Исто, 6–7.

³⁴ Исто, 1–11.

истиче да је у Србији тек од употребе Никодимовог превода Јерусалимског типика из друге деценије XIV века оданије Богојављења пребачено на 14. јануар и „тек од тада је датум празника смрти Светог Саве, то јест 14. јануар, постао уједно и датумом оданија Богојављења”.³⁵ Затим, наводи, пошто је дошло до поклапања оданија празника и прослављања Светог Саве, „тек од тога времена је настала и потреба, да се код нас „оданије” Богојављења премешта са 14. јануара на 13. јануар.”³⁶

³⁵ Д. Анастасијевић, „Свети Сава је умро 1236. године”, 270–271.

³⁶ Д. Анастасијевић, такође, са великом сигурношћу узима да се превод Евергетидског типика, тј. да су се и синаксар и пролог у српском преводу користили у лаврама у Студеници и Хиландару, Д. Анастасијевић, „Свети Сава је умро 1236. године”, 267–271. Свети Сава је, како је општепознато, превео за манастир Хиландар пролог Евергетидског типика, али у науци још увек није решено значајно питање да ли је Сава превео и синаксар, односно којим су се синаксаром служили у Хиландару, *Типик архиепископа Никодима II, XIX–XXVI. В. и Прибислав Симић*, „Рад Светог Саве на осавремењавању богослужења у Српској цркви”, у: *Свети Сава. Стоменица поводом осамстогодишњице рођења, 1175–1975*, Београд 1977, 194–205; Ненад Милошевић, „Богослужбена форма у Српској цркви у време Светог Саве”, у: *Манастир Студеница – 700 година Краљеве цркве*, ур. Љубомир Максимовић, Владимир Вукашиновић, Београд 2016, 125–131; Виктор Савић, „Српски превод „Евергетидског синаксара” у два синајска рукописа”, *Зборник радова Византолошког института* 53 (2016) 210–217. Иначе, у синаксару Евергетидског типика стоји: „12-ог истог месеца. После празника (Богојављења, прим. И. К.) и свете мученице Татјане такође прослављамо и свете људе Јермила и Стратоника од 13-ог истог месеца”. У одредбама истог синаксара за 13. јануар стоји: „на овај дан се одаје празник (Богојављење, прим. И. К.), а свете (тј. Јермила и Стратоника, прим. И. К.) појали смо 12-ог”. Дакле, оданије празнику је обележавано 13. јануара, када се не изоставља да се напомене да је тог дана и успомена светих мученика Јермила и Стратоника, али се наводи да им се појало дан раније, односно 12. јануара. Дакле, по мом мишљењу чак и када се прослава светих „пребацује” дан раније због оданија празника, није се изостављало да се напомене да је њихов празник истог датума када и оданије, *The Synaxarion of the monastery of the Theotokos Evergetis*, September–February, text and trans. R. H. Jordan, 448–451. У Типику Алексија Студита, А. М. Пентковский, *Типикон патриарха Алексија Студита в Византии и на Руси*, Москва 2001, 319–320, стоји „месеца тог (јануара, прим. И. К.) 12-ог (помен, прим. И. К.) Свете мученице Татјане. Поје се у тај дан са службом свете мученице (Татјане, прим. И. К.) и (служба, прим. И. К.) светих мученика Јермила и Стратоника, којих је помен у 13. месеца, зато што се одаје празник (Богојављења, прим. И. К.) у тај дан”, „месеца тога у 13. одаје се празник Просвећења” (Богојављења, прим. И. К.). Дакле, као и у Евергетидском типичу и у Типику Алексија Студита оданије се прославља 13. јануара, када је и памет Јермила и Стратоника, али се због оданија празника тим мученицима поје 12-ог јануара. Типичи из XI века несумњиво показују да се оданије празника прослављало 13. јануара, како и узима Анастасијевић, те је занимљива, али неодржива његова претпоставка да се прослава Светог Саве због тадашњег оданија празника премештала на 14. јануар, а не 12. јануар, тј. на дан раније у односу на оданије као у случају поменутих светих мученика.

У тој комбинацији једино одмах пада у очи чињеница да у самом Никодимовом преводу Типика празник Богојављења није померен на 13. јануар, већ се прославља заједно са празником Светог Саве 14. јануара, који је дописан на маргини рукописа поменутог типика убрзо по његовом настанку.³⁷ Романов типик из 1331. године је нови, други превод Јерусалимског типика са грчког и користио се у манастиру Хиландару. У њему стоји да се 12. јануара прославља Света мученица Татјана, 13. јануара свети мученици Јермил и Стратоник, у оба поменута дана се поје служба свецима и Богојављењу, с тим што се 13. јануара поје служба и светим оцима који су пострадали на Синају и Раити, чији је помен сутрадан, 14. јануара, када је оданије празника и „успомена преподобног отца нашег Сави, прваго архиепископа и учитеља србскога”.³⁸ У Дечанском типикуну писаном за манастир Дечане у време краља Душана и који је дословни препис Никодимовог типика, такође се наводи да се Свети Сава прославља 14. јануара, када и оданије Богојављења, што указује на то да се празновање Светог Саве није померало иако се оданије Богојављења прослављало истог дана.³⁹ Такође, у манастиру Хиландару чува се типик (Cod. slav. 165) писан у време цара Душана и у њему налазимо важне податке: да се држе свеноћна бденија **м(ѣ)сеца ген(ара). .д̣.і. с(вѣ)т(а)го сави прѣваго архієп(и)с(ко)па срѣвскога. и новаго ап(о)с(то)ла.**⁴⁰ Такође, у истом типикуну налазимо да се „13. јануара поје служба светим мученицима Јермилу и Стратонику и светим оцима

³⁷ „... вѣ. д̣.і. ѿдѣкмѣ праз(ник)ѣ с(вѣ)т(а)го богојавленна. и покмѣ тѣкмо слоуж(ѣ)воу праз(ника) на оуѣтрѣ(ни). утѣмѣ.утенник.с(вѣ)тѣх(ѣ) ѿ(ѣ)ць синѣиских(ѣ). и с(вѣ)тѣх(ѣ) м(оу)ч(е)н(и)кѣ. на лѣ(тоу)рги...” „... вѣ. д̣.і. иже вѣ с(вѣ)тѣх(ѣ) ѿ(ѣ)ца нашег(о) прѣваго архієп(и)с(коу)па ср(ѣ)вског(о) с(вѣ)т(а)го сави, *Типик архієпископа Никодима I*, изд. текста Л. Мирковић, прир. Ђ. Трифуновић, Београд 2007, 83 б; II, 83 б. Иако је датум празновања Светог Саве маргиналија на рукопису Никодимовог типика, треба нагласити да осим што је у питању белешка настала највероватније непосредно по настанку рукописа, додатно сумњу о датуму празновања Светог Саве 14. јануара у том периоду отклања Месецослов који се налази у Четворојеванђељу насталом 1316. године (Хиланадр бр. 1), где се такође наводи да је датум празновања Светог Саве 14. јануар, о томе в. Димитрије Богдановић, *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*, Београд 1978, 53–54.

³⁸ *Романов типик*, Народна библиотека Србије, F 647, A 2471, л. 93; Лазар Мирковић, „Романов типик”, *Зборник Матице српске за друштвене науке* 13–14 (1956) 45–60; *Типик архієпископа Никодима II*, XLIV, XLVI, LIV.

³⁹ Светим мученицима пострадалим на Синају и Раити поје се служба кад и светим мученицима Јермилу и Стратонику 13. јануара, док им је помен кад и служба оданију, тј. 14. јануара, *Дечански типик*, Российская Национальная библиотека, отдел рукописей (Электронная библиотека рукописей) F.п. I. 93, л. 40 об.- 41.

⁴⁰ *Типик архієпископа Никодима II*, LX–LXII (Л. Мирковић).

пострадалим у Синајској гори. 14. јануара се одаје празник и поје се служба”,⁴¹ док на листу 76а стоји предлог о слављењу успомене Светог Саве и празника оданија. Због његове важности преносимо га у целини: **ПОДОБНО КС(ТЬ) И СИЕ РАСМОТРИТИ ЕКЛЕСИЈАРХОУ. РЕЧЕ АП(О)С(ТО)ЛЬ ПАВЛЪ ПО ПОТРЪВЪТЪ И ЗАКОНУ БЫВАКТЪ ПРЪЛОЖЕНК. ПАКО ВЪ Д.І. Д(Ъ)НЬ. КС(ТЬ) ПАМЕТ(Ъ) С(ВЕ)Т(А)ГО И ВЕЛИКАГО АРХИКРЕТА ХРИСТОВА САВЫ. АРХИКП(И)С(КО)ПА СРБСКАГО ПОКМ(Ъ) ВЪ .ВІ. СЛОУЖ(БОУ) С(ВЕ)ТЪИ ТАТИЈАНИ НА НАВЕЧЕРНИЦИ. И НА ВЕЧЕРНИ. И НА УТР(Ъ)НИ. ПОКМ(Ъ). СЛОУЖ(БОУ). КРМИЛОУ. И СТРАТОНИКОУ. И С(ВЕ)ТЫМ(Ъ) СИНАЙСКИМ(Ъ) ШЦЕМЪ: СЪ ПРАЗНИ(И)КОМ(Ъ). А ВЪ ГІ УДАКТ СЕ ПРАЗ(НИКЪ).**⁴² Пошто је изложена та могућност, наводи се даље да је памет преподобних и светих мученика пострадалих на Синајској гори 14. јануара, али да служба Богојовљењу остаје непромењена. Даље се наводи да је 14. јануара помен Светог Саве и излаже се правило службе.⁴³ Дакле, допуштено је еклесијарху да размотри да се уз службу Светој Татјани 12. јануара поје и Јермилу и Стратонику и светим синајским оцима, а 13. јануара се одаје празник, свакако Богојављења.

Такође, у Псалтиру Божидара Вуковића из 1546. године проналазимо да оданије Богојављења може да се поје истог дана када и Светом Сави, тј. 14. јануара, али уколико постоји жеља да се српском светитељу поје посебно, онда се служба оданију премешта на 13. јануар.⁴⁴

Сви претходно наведени примери, заправо, указују на то да су се и оданије и Сава од времена Никодимовог типика прослављали 14. јануара, али да је, пак, било дозвољено оданије празника померати на 13. јануар, односно у зависности од подручја постанка типика, тј. синаксара, како нам се чини, у руској, хиландарској и српској средини су се различито односили према чињеници да је оданије и празновање Светог Саве обележавано истог дана,⁴⁵ те су у односу на своје духовне потребе и празновали, тј. померали поменуте празнике. Самим тим, не стоји ни закључак Анастасијевића да је српска црква док се оданије празника прослављало 13. јануара, празник тј. службу Светом Сави померала на 14. јануар, јер „се знало” по Анастасијевићу да је првобитни датум смрти Светог Саве 13. јануар.⁴⁶ По њему се, такође, тек од времена Никодимовог

⁴¹ Д. Богдановић, „Најстарија служба”, 109.

⁴² Исто, 110. На листу 76б изложено је правило за службу Светог Саве и опет се наводи да се прославља 14. јануара, *Типик архиепископа Никодима II*, LX–LXI.

⁴³ Д. Богдановић, „Најстарија служба”, 110.

⁴⁴ <https://digitalna.nb.rs/view/URN:NB:RS:SD25B1CADB3A3EC4BF2609A3A286D0E766>, Псалтир са последовањем л. 170–171 (прегледано 30. 03. 2022).

⁴⁵ Д. Витковић, „Зашто је служба св. Сави штампана у Србљаку”, 7–9.

⁴⁶ Д. Анастасијевић, „Свети Сава је умро 1236. године” 266–270.

типика јавља потреба да се „оданије Богојављења премешта са 14. на 13. јануар како „бисмо ми (Срби, прим. И. К.) 14. јануара могли самостално служити празнику Савине смрти”, што по мом мишљењу не стоји, јер ако су већ Срби „знали” да је Сава заправо умро 13. јануара, могли су једноставно *управо од тада* „вратити” његово празновање на, по Анастасијевићу, „првобитни датум Савине смрти 13. јануар”, а не да померају оданије на тај датум како би прослава Светог Саве ипак остала 14. јануара.⁴⁷ Ми пак сматрамо да је Свети Сава умро у недељу 14. јануара, како је и забележено у изворима, а тај дан и датум одговара само 1235. години.

***

Време збивања одређених политичких и црквених промена у Србији у првим деценијама XIII века, као и Савино место у њима и његов итинерар, неретко у недостатку поузданих хронолошких одредница одређују се, разумљиво, у односу на годину смрти Светог Саве, која се на основу историјских извора може прилично прецизно утврдити. Међутим, чини се да је Д. Анастасијевић пре свега на основу Савиног другог путовања у Свету земљу, тј. његовог богатог итинерара и предложио 1236. за годину Савине смрти.⁴⁸ Подсетимо се да је Сава на своје друго путовање у Свету земљу кренуо из Будве до Бриндизија, одакле је према речима његових хагиографа Доментијана и Теодосија пловио кроз Велико Сиријско море (Левантско) до пристаништа у Акру (данашњи Акон), а одатле другим бродом до Велике Кесарије (Цезарије) и Јопе (Јафе).⁴⁹ Из Јопе је стигао у Јерусалим, а одатле ка Александрији и Мареоту и Ливији, односно Либији (тј. југозападно и западно од Александрије).⁵⁰ Затим је

---

⁴⁷ Исто, 271.

⁴⁸ Исто, 237–242.

⁴⁹ Доментијан, *Житије Св. Саве*, 346–354; Теодосије, *Живот Светога Саве*, 181–186; Доментијан, *Житије Св. Саве*, 492 (Л. Јухас-Георгиевска); Димитрије Витковић, „Друго путовање Св. Саве по источним светим местима”, *Братство XX* (1926) 2–3; Миодраг Марковић, *Прво путовање Светог Саве у Палестину и његов значај за српску средњовековну уметност*, Београд 2009, 19, нап. 50.

⁵⁰ Д. Витковић, „Друго путовање Св. Саве”, 4, указује да би Доментијанов навод како је патријарх Атанасије појао песму васкрсења Господњег, Доментијан, *Житије Св. Саве*, 394–396, уколико она није опште место, тј. тема поздрава, подразумевао да јерусалимски патријарх поје у цркви први „сједален” шестога гласа недељног тропара, који би се по њему, који сматра да је Сава на Исток кренуо 1233. године, појао у недељу 30. октобра. В. и Доментијан, *Живот Светога Саве и Светога Симеона*, прев. Л. Мирковић, прир. Р. Маринковић, Београд 1988, 367, нап. 3.

стигао чак до Горњег Египта, односно Тебе, па натраг на север до Скита и Црне Горе (вероватно данашње Црне пустиње), опет ка Јерусалиму преко *Сурије и Персије* (заправо места у околини Каира).⁵¹ И отуда „узевши водича оде на Синај”, „прошавши јерихонске крајеве” и „прешавши Јордан” дође у Каломанију, а одатле у Керак (стари Моав) и отуда у Велики Вавилон (sic!), под којим подразумева Каиро.⁵² Управо у Каиру се сусрео са султаном Маликом ел Камилом који је, осим што га је примио с великом почашћу, „послао њему водича чак до Горе Синајске”.⁵³ И „дошавши у Град Синајски” (тј. Манастир Свете Катарине) часно би примљен од епископа тог града, а затим Доментијан додаје важну хронолошку одредницу како је Сава провео „ту на Синају свету Четрдесетницу у ћутању...”, свакако Велики пост.⁵⁴ Последња етапа његовог путовања, заправо повратак ка домовини, опет је започета из Јерусалима, где се изнова сусрео са тамошњим патријархом Атанасијем II, затим је отишао у Антиохију, где се сусрео са тамошњим патријархом, да би одатле преко Киликијске Јерменије и Сиријског мора стигао у Анатолију, тј. Малу Азију, па преко Цариграда и Несебра у Трново, где је најалост и преминуо не стигавши до своје домовине.⁵⁵

Управо тај богати итинерар, тј. дужина и обим путовања уз чињеницу да је Сава Велики пост провео на Синају, навели су Д. Анастасијевића на закључак да је то могао бити само Велики пост 1235. године (од 18. фебруара до 7. априла), а никако 1234. године (од 5. марта до 22. априла).⁵⁶ Наиме, од Синаја до Трнова Сава је, дакле, путовао нешто више од осам месеци, а „тај његов итинерар био је много краћи од претходног”, те би „он морао дати оставку на архиепископство Србије, и поћи из Жиче на поменуто друго путовање на Исток, бар још у пролеће 1233. г.”.⁵⁷ Међутим, треба имати у виду да је Сава могао обићи већи део поменутих

⁵¹ Доментијан, *Житије Св. Саве*, 354–366; Теодосије, *Живот Светога Саве*, 186–190; Д. Витковић, „Друго путовање Св. Саве”, 5–7.

⁵² Да је Сава највероватније посетио ејубидски Вавилон, тј. Каиро, Б. Миљковић, *Житија Светог Саве*, 156–158; Д. Витковић, „Друго путовање Св. Саве”, 10–11.

⁵³ Доментијан, *Житије Св. Саве*, 366–372; Александар З. Савић, „Измисљање Вавилона” – Географија и хагиографија у блискоисточном итинерару Светог Саве Српског”, *ЗРВИ* 52 (2015) 291–312.

⁵⁴ Доментијан, *Житије Св. Саве*, 372–391; Б. Миљковић, *Житија Светог Саве*, 176–182.

⁵⁵ Доментијан, *Житије Св. Саве*, 394–402; Теодосије, *Живот Светога Саве*, 191–199; Д. Витковић, „Друго путовање Св. Саве”, 12–16. Најдетаљнији приказ Савиног другог путовања на Исток са посебним освртом на градове и света места које је Сава посетио, Б. Миљковић, *Житија Светог Саве*, 154–184.

⁵⁶ Д. Анастасијевић, „Свети Сава је умро 1236. године”, 238.

⁵⁷ Исто, 240–242.

места пре поласка на Синај и за мање од осам месеци, како због чињенице да нису сва међусобно превише удаљена, тако и због недовољне поузданости Доментијанових вести по питању првог дела Савиног итинера. Наиме, одавно је у науци примећено да Доментијан прави грешке у географском смислу, али и доноси нејасну маршруту из које се може закључити да је Сава у два наврата узастопно из Јерусалима ишао у Египат.⁵⁸

Даље, осим на богатом итинерару, он време напуштања архиепископског трона, а затим и 1236. као годину Савине смрти темељи и на добро познатој повељи бившег краља Радослава Дубровчанима од 4. фебруара 1234, као и на сведочанствима познијег хагиографа Теодосија. Наиме, „краљ свих рашких и травунијских земаља” Радослав издао је повељу Дубровчанима након што је избегао пред братом Владиславом, што је заиста и *terminus post quem* за промену власти у Србији.⁵⁹ Доментијан, такође, даје хронолошку одредницу јер наводи да је Сава „добро послужио Господу своме четрнаест година”, тј. да је толико био на положају архиепископа „српских и поморских земаља”,⁶⁰ те на основу тога Анастасијевић узима да је Сава напустио положај архиепископа пред крај 1233. и почетком 1234, јер је по њему посвећен за архиепископа 1219, а рукополагао епископе у Жичи 1220. године.⁶¹ Такође, према Теодосију, Радослава је жена Ана напустила по доласку из Дубровника у Драч, те се Радослав због тога вратио у Србију, где га је замонашио стриц, архиепископ Сава.⁶² Иако се не задржава пуно на тој романсираној причи, Анастасијевић је ни не одбацује, као што потпуно поклања поверење Теодосију када пише да је Сава *joш увек* био на положају архиепископа када је замонашио Радослава, али и оженио свог другог синовца и тада актуеленог краља Владислава бугарском принцемом Белославом. Такође, он поклања поверење и Теодосијевим вестима да је краљ Владислав уз Савин благослов почео зидати Милешеву.⁶³ Дакле, то су заправо главни подаци на којима се темељи тврдња да је Сава био у Србији до после

⁵⁸ Б. Миљковић, *Житија Светог Саве*, 154–155; С. Вуловић, „Из старе српске књижевности”, 129, нап. 2 сматра да то што Доментијан „на широко описује тај пут, не треба да нас заведе да помислимо да се путовање продужило и целе 1235. г.”.

⁵⁹ *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника (1186–1321)*, књ. I, прир. Владимир Мошин, Сима Ћирковић и Душан Синдик, Београд 2011, 129–130; Ивана Коматина, *Краљ Стефан Урош I Велики и његов век*, Београд 2021, 60–61.

⁶⁰ Доментијан, *Житије Св. Саве*, 340.

⁶¹ Д. Анастасијевић, „Свети Сава је умро 1236. године”, 243.

⁶² Теодосије, *Живот Светога Саве*, 177–178.

⁶³ Исто, 177–179; Д. Анастасијевић, „Свети Сава је умро 1236. године”, 244–245.

Васкрса 1234, односно, како пар редова даље Анастасијевић ублажава став, да се „нипошто није могао налазити ни у оставци ни на свом другом путовању на Истоку пре краја 1233. или почетка 1234”.⁶⁴

Међутим, да ли сведочанства из поменутих и других извора могу потврдити искључиво такву, или пак дозвољавају и другачију интерпретацију, тј. хронологију догађаја. Наиме, за одређивање времена Савиног напуштања архиепископског трона заиста је драгоцен Доментијанов податак да је Сава држао положај архиепископа четрнаест година. С обзиром на то да је Српска црква стекла аутокефалност 1218, односно да је Сава 1219. године рукоположио епископе у Жичи, како и потврђују нешто познији летописи који наводе 6727. годину (1218/1219),⁶⁵ излази да се четрнаест година његовог архиепископства заправо навршава 1232/1233, а не како Анастасијевић сматра 1233/1234.⁶⁶ Такође, Доментијаново сведочанство о годинама Савиног архиепископства посредно потврђују и вести архиепископа Данила II, који је забележио у *Житију архиепископа Арсенија* како је Сава „када је био неки нарочити дан... а био је ту и благоверни краљ Радослав и цео сабор српске земље”, поставио Арсенија за архиепископа и да је кренуо на своје друго путовање на Исток у време краља Радослава, дакле свакако пре 4. фебруара

⁶⁴ Д. Анастасијевић, „Свети Сава је умро 1236. године”, 243–245.

⁶⁵ Љубомир Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Београд 1927, 111, 117, 167, 170–171, 174, 178, 182, 186–187, 194, 198, 202, 287.

⁶⁶ Према Доментијану, Сава је епископе рукоположио о Васкрсу у Жичи, што је по свој прилици био Васкрс 7. априла 1219. године, а не 1220, што посредно потврђује и писмо које је Стефан Првовенчани послао у Рим по *епископу* Методију, а које је заведено у четвртој књизи регеста папе Хонорија III под бројем 681 и које је, судећи по месту које заузима у односу на друга која су завођена онако како су настајала или пристизала у папину канцеларију, пристигло у последњој трећини марта 1220, те искључује могућност да је Сава рукополагао епископе у Жичи о Васкрсу 29. марта 1220. Такође, протест Димитрија Хоматина од маја 1220. не допушта као време рукополагања епископа 29. март 1220, тј. оставља кратак временски рок између рукополагања, смењивања призренског епископа и реакције охридског архиепископа на све то. Нарочито ако се узме у обзир да је Сава по повратку из Никеје боравио на Светој гори и задржао се у Солуну. Самим тим, Савин боравак у Никеји и његово рукоположење за архиепископа мора припадати 1218. години, детаљније о томе Ивана Коматина, *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, Београд 2016, 280–282. Да је Сава рукоположен у току 1218, а да је током 1219. било рукоположење епископа у Жичи, предложио је Сима Ђирковић, „Доментијанова просопографија”, *ЗРВИ* 45 (2008) 154. До сличних резултата дошао је и Владимир Џамић, „Када је Свети Сава постао архијереј?” (рад представљен у виду саопштења на Шестој националној конференцији Византолога 18. јуна 1215. г.). За мишљења да је Сава постао архијереј 1219, а да се посвећење епископа у Жичи одиграло 1220, в. детаљно, И. Коматина, *Црква и држава*, 281, нап. 1028.

1234. када се Радослав, као прогнани краљ, помиње у Дубровнику.⁶⁷ Данило II додаје да је краљ Радослав даровао преосвећеноме „свако довољство, безбројно злато и остале потребне довољно”.⁶⁸ У таквом разматрању догађаја може се претпоставити да је Сава кренуо на своје друго путовање на Исток највероватније у јесен 1233. године, а можда и који месец пре тога будући да је пловидба морем била дозвољена за маршруту којом је он пловио од марта до октобра.⁶⁹

Промена на српском престолу, односно свргавање Радослава од стране његовог брата Владислава, следећи вести хагиографа Доментијана и Теодосија, у непосредној је вези са Савиним другим путовањем на Исток и одређивањем Арсенија за наследника на архиепископском месту. Додуше, њихови подаци у неким појединостима одударују од претходно поменутих података архиепископа Данила II. Наиме, Доментијан наводи како је Сава „пребивао многа лета” са краљем Радославом, али и да је након што је Владислав „лишио земље старијег брата” и узео му престо, Сава „провео много година са благоверним краљем Владиславом”.⁷⁰ Затим наводи како је архиепископ Сава одредио јеромонаха Арсенија за свог наследника, те да се након тога упутио по други пут у Свету земљу.⁷¹ Дакле, одмах пада у очи податак да је Сава пребивао „многе године” са краљем Владиславом пре него што је напустио архиепископско место, док је архиепископ Данило II изричит да је Сава тај положај напустио за

⁶⁷ У *Житију* Арсенијевом је, такође, забележено да је Арсеније умро 28. октобра, те да је држао престо Светога Саве „тридесет година”, што уз чињеницу да се наводи краљ Радослав као присутни владар уз „цео сабор српске земље” при његовом постављењу допушта само 1233. као почетак Арсенијевог архиепископства, односно 1263. као његов крај, *Животи краљева и архиепископа српских*, написао архиепископ Данило II, изд. Ћ. Даничић, Загреб 1866, 248–253, 272.

⁶⁸ *Животи краљева и архиепископа српских*, 251.

⁶⁹ А. Рона наводи да је поморски саобраћај на Медитерану био обустављен од новембра до марта, чак и за кратка путовања дуж обале. Мада су трговци, како извори сведоче, и то махом они из XI века, могли испловити из неке италијанске луке у пролеће, а да се потом до јесени врате у своје домове. Уколико исплове у јесен, када наступи зима, боравили су на Леванту или у Африци, да би се тек следећег пролећа враћали. Он, такође, наводи да је крајем XII века квалитет европских бродова побољшан толико да су трговци из италијанских лука могли и зими да исплове на Левант и до афричке обале без повратка у луке из којих су кренули, А. Rona, „Maritime commerce in the Mediterranean in the 10th-13th centuries, a meeting place between cultures”, in: *Maritime heritage and modern ports*, Southampton 2005, 126–127; Rothy Gertwagen „A Chapter on Maritime History: Shipping and Nautical Technology of Trade and Warfare in the Medieval Mediterranean, 11th–16th Century”, in: *Maritimes Mittelalter. Meere als Kommunikationsräume*, ed. Michael Borgolte / Nikolas Jaspert (Vorträge und Forschungen 83), Ostfildern, 132–135.

⁷⁰ Доментијан, *Житије Св. Саве*, 340.

⁷¹ Доментијан, *Житије Св. Саве*, 340–346.

време краља Радослава. Доментијаново *Житије Светог Саве* је свакако примарни извор, али ипак на том месту би његове податке, чини ми се, требало узети с резервом, најпре због чињенице да је Сава, чак и да се промена власти десила пре његовог напуштања трона и одласка на Исток, у том случају свега неколико месеци провео са Владиславом, а никако „многе године”. Такође, мора се приметити да се при опису посвећења Арсенија за архиепископа и Савиној припреми за пут на Исток ни једном речју не спомиње краљ Владислав и његова улога у томе. Заправо, наводи о промени власти и Владислављевом поступку и постављењу Арсенија за архиепископа изгледа као да су неприродно прекинути нетачном примедбом како је Сава „многе године” пребивао са новим краљем Владиславом. Занимљиво је да Доментијан не спомиње Владислављево крунисање за краља, што би свакако споменуо уколико га је архиепископ Сава заиста обавио.⁷² Теодосије је, пак, много речитији по питању промене власти у Србији, те директно оптужује краља Радослава и његову покорност жени, због чега је властела одступила од њега и приступила млађем брату Владиславу.⁷³ Сава је, како даље пише Теодосије, „молио и претио да буду у миру”, али се напослетку помирио са вољом Господњом. Како смо видели, Анастасијевић поклања поверење наредним наводима Теодосија како је архиепископ Сава потом замонашио Радослава, крунисао и венчао Владислава, те да је нови краљ почео зидати Милешеву уз његов благослов. Тек након свих тих појединости, Сава оставља Арсенија као свог наследника и узима „многа злата од краља Владислава” и одлази на своје друго путовање у Свету земљу.⁷⁴

Ипак, намеће се питање колико су тачне Теодосијеве вести које се односе на Владислава. Наиме, Теодосије наводи, тачније означава жену краља Радослава као главног кривца због кога је изгубио престо, а да се након Анине преваре у Драчу Радослав вратио у Србију, где је замонашен,

⁷² Љиљана Јухас-Георгиевска, „Краљ Владислав у српској средњовековној књижевности”, у: *Милешева у историји српског народа*, ур. Војислав Ј. Ђурић, Београд 1987, 19–24, посебно нап. 15, запазила је једну врло важну интервенцију, да је у Петроградској, каснијој редакцији додато да је Сава благословио и крунисао Владислава, што не стоји у Бечком рукопису. О рукописима Житија Светог Саве, Ирена Шпадијер, *Светогорска баштина*, Београд 2014, 43–44.

⁷³ Теодосије, *Живот Светог Саве*, 177. На крају крајева, и код самог Теодосија који је кроз цео спис наклоњен краљу Владиславу, који има благослов од Саве, наилазимо на тврдњу да је „незаконито и разбојнички уграбио власт”, Теодосије, *Живот Светог Саве*, 178.

⁷⁴ Теодосије, *Живот Светог Саве*, 181. Будући да пише неколико деценија након тих догађаја, свестан њиховог исхода, додаје да је Сава желео „ако Бог изволи” да оконча живот „у туђим крајевима”, Теодосије, *Живот Светог Саве*, 179.

дакле после 4. фебруара 1234. г. Међутим, та романсирана прича је одавно одбачена у науци као релевантан податак,⁷⁵ а из повеље коју је солунски владар Манојло издао марта 1234. године Дубровнику јасно је да је брачни пар био у складним односима.⁷⁶ Теодосије можда доноси тачне вести о томе да је Радослав замонашен, али тај чин, по нама, свакако није обавио архиепископ Сава,⁷⁷ док његова вест да је Владислав отпочео градњу Милешеве након што је узео благослов од стрица архиепископа Саве свакако не одговара чињеницама до којих је наука дошла. Наиме, Владислав јесте подигао Милешеву, али по свој прилици још за живота његовог оца краља Стефана Првовенчаног.⁷⁸ Теодосије, такође, наводи да су Савине мошти почивале у Трнову годину дана,⁷⁹ пре него што их је краљ Владислав затражио од бугарског цара и свог таста Јована Асена II, док Доментијан пише да је до тог Владислављевог чина дошло „после неколико година”. Чини се да ни у тој висти Теодосије није поуздан, већ је ипак прошло неколико година од упокојења Саве до преноса његових моштију. Треба, наиме навести да Савине мошти нису пренете 6. маја 1237, како је предлагао Љ. Ковачевић, јер је он читајући запис у коме је забележена година преноса *сѣмѣ* прочитао као 6745. годину, тј. 1237,⁸⁰ а по свој прилици би последње слово *ѣ*, тј. бројну

⁷⁵ Станоје Станојевић, „Кад је умро краљ Радослав”, *Дело. Лист за науку, књижевност и друштвени живот* (1894) 325. Ану је у Драчу наводно отео Фруг, тј. Франак, али је заправо тада Драч био под влашћу Епираца. Франци, односно Анжујци су заузели Драч тек фебруара 1272. и свакако владали њиме у време када Теодосије саставља *Житије Светог Саве*, Михаило Ласкарис, *Византиске принцезе у средњовековној Србији*, Београд 1926, 48–52; Ивана Коматина, Предраг Коматина, „Настанак „Млетачке Албаније” и успомена на византијску власт у српском Поморју”, *ИЧ* 67 (2018) 59–60.

⁷⁶ Мирослав Марковић, „Византиске повеље дубровачког архива”, *ЗРВИ* 1 (1952) 211–219.

⁷⁷ С. Станојевић, „Кад је умро краљ Радослав”, 324–325, изражава сумњу у Теодосијев исказ, јер сматра да би Доментијан сигурно приписао Сави још једно важно дело. С друге стране, у поменику, као и у родословима и летописима, за краља Радослава се увек наводи да му је монашко име Јован, Владимир Мошин, „Сербскај редакција синодика в недељу православия. Тексты”, *Византијский вѣстник* 17 (1960) 303. По нама је чин замонашења краља Радослава могао обавити потоњи архиепископ Арсеније након што је Владислав одобрио његов повратак у отаџбину, И. Коматина, *Краљ Стефан Урош I*, 61–62, нап. 172. В. и Бранислав Цветковић, „Студенички ексонартекс и краљ Радослав: прилог датовању”, *ЗРВИ* 37 (1998) 79.

⁷⁸ Драган Војводић, „Ка царском достојанству краљевске власти. Владарске инсигније и идеологија у доба првих Немањића”, у: *Краљевство и архиепископија у српским и поморским земљама Немањића*, ур. Љубомир Максимовић, Срђан Пириватрић, Београд 2019, 315–339; И. Коматина, *Краљ Стефан Урош I*, 65; Миљковић, *Житија Светог Саве*, 192–194.

⁷⁹ Теодосије, *Живот Светога Саве*, 203.

⁸⁰ У случају да се прихвати 13. јануар 1236. као датум Савине смрти, Теодосијеве вести би биле поткрепљене додатно Ковачевићевим рашчитавањем.

вредност, требало читати као ѕ, што упућује на 1238. годину (ѕѳѳѳ).⁸¹ Поред тога, у спољној припрати у Студеници, чији је ктитор краљ Радослав, тачније у јужној капели посвећеној Светом Симеону, приказан је краљ Радослав са женом Аном, а на северном зиду јеромонах Сава, архиепископ Арсеније I и архиепископ Сава I.⁸² У ранијој литератури се често због одсуства круне код краља Радослава, живопис студеничке припрате смештао у 1234/1235. годину, после промене на престолу. Међутим, како су конзерваторска истраживања потврдила да је Радослав ипак био насликан са круном, дакле као актуелни, а не као бивши краљ, у науци је понуђена и нова датација живописа у период не после лета 1233.⁸³ Такође, уз такву датацију и приказ два архиепископа Саве I и Арсенија I преко пута Радослава добија идејни смисао, односно указује на то да се смена на архиепископском престолу догодила у време краља Радослава, како и налазимо у *Житију архиепископа Арсенија* од Данила II, а не за време краља Владислава. Неслагање са вестима ранијих хагиографа који смену на архиепископском трону и Савино путовање на Исток смештају у време краља Владислава, донекле смо по питању Доментијана појаснили и његовим помало нејасним наративом на том месту, док је код познијег Теодосија таква конструкција јасна и упадљива јер он очигледно гради слику Владислава као бољег владара него Радослава.⁸⁴ Чини се да је

⁸¹ Ирена Шпадијер, „Када су мошти Светог Саве пренете из Трнова у Милешеву? Филолошка расправа”, *Црквене студије* 16 (2019) 491–498, предложила ѕ, тј. 1238. годину. Сем тога, чињеница да је краљ Владислав 23. јуна 1237. године био на Цетини, како би са становницима Сплита закључио уговор о пријатељству и савезу, указивала би заиста на краљев „ужурбан распоред” те године; Иста, „Када су мошти Светог Саве пренете”, 496–497. Нама се чини да поред тога у прилог 1238. години као предложеној години преноса моштију иде чињеница да је цар Јован Асен II марта/априла 1237. године заједно са Куманима опседао једно никејско утврђење. Међутим, он је убрзо морао да се повуче са бојног поља јер су му страдали син и жена током епидемије куге која је избила у Трнову, те је мало вероватно да је у таквим околностима дошло и до примања посланства из Србије и преноса Савиних моштију, И. Коматина, *Краљ Стефан Урош I*, 67, нап. 192.

Б. Миљковић, *Житија Светог Саве*, 196–198, такође је указао на мањкавост рашчитавана од стране Љ. Ковачевића, али је он у последњем слову ѕ, тј. бројној вредности предложио ѳ, што упућује на 1241. као годину преноса моштију.

⁸² Приказ два архиепископа указује да се смена на архиепископском престолу догодила у време краља Радослава, како и налазимо у *Житију архиепископа Арсенија* од Данила II, Б. Цветковић, „Студенички ексонартекс”, 77–78; Светозар Радојчић, *Портрети српских владара у средњем веку*, Београд 1997², 15–16.

⁸³ Такву датацију са убедљивим аргументима предложио је Б. Цветковић, „Студенички ексонартекс”, 77–85. О литератури у којој се заступа теза да је живопис студеничке припрате настао 1234/1235, исто.

⁸⁴ Љ. Јухас-Георгиевска, „Краљ Владислав”, 19–23.

за прецизну хронологију тих догађаја, како је то довитљиво приметио Б. Цветковић, „временска близина Доментијана била је очигледно недовољна у поређењу са територијалном близином Данила II”.⁸⁵

Дакле, узевши у обзир датум и годину Савине смрти коју смо предложили, тј. 14. јануар 1235, затим податке хагиографа о његовом итинерару, износимо претпоставку да је до промене на српском престолу, односно свргавања краља Радослава од стране брата Владислава, дошло након што је Сава отишао из Србије да би посетио Свету земљу у лето/јесен 1233. г., због чега је напустио и архиепископско место и одабрао јеромонаха Арсенија за достојног наследника. Могуће је да је Владислав искористио такав развој ситуације и током јесени или зиме, а пре фебруара 1234, свргао свог брата са престола. Истичемо још једном да је претходно изложени сплет догађаја у Србији почетком треће деценије XIII века наша претпоставка о следу историјских дешавања у жељи да истакнемо њихову релативну хронологију како бисмо указали на то да она никако не смеју бити аргументи за одређивање датума Савине смрти. Како смо истакли у првом делу нашег излагања, око датума Савине смрти не би требало имати двојбу, јер су о томе извори прилично непосредни и недвосмислени.

---

⁸⁵ Б. Цветковић, „Студенички ексонартекс”, 82.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Необјављени извори – Unpublished Primary Sources

Романов типик, Народна библиотека Србије, F 647, A 2471 [*Romanov tipik*, Narodna biblioteka Srbije, F 647, A 2471]

Објављени извори – Published Primary Sources

Мошин Владимир, *Ћирилски рукописи Jugoslavenske akademije*, t. 1, Београд 1955.

Доментијан, *Живот Светога Саве и Светога Симеона*, прев. Лазар Мирковић, прир. Радмила Маринковић, Београд 1988. [Domentijan, *Život Svetoga Save i Svetoga Simeona*, prev. Lazar Mirković, prir. Radmila Marinković, Beograd 1988]

Доментијан, *Житије Св. Саве*, прев. Љиљана Јухас-Георгиевска, изд. Томислав Јовановић, Београд 2000. [Domentijan, *Žitije Sv. Save*, prev. Ljiljana Juhas-Georgievska, izd. Tomislav Jovanović, Beograd 2000]

Житије Св. Саве, Јагићев рукопис, <http://nlr.ru/manuscripts/RA1527/elektronnyiy-katalog?ab=081E6F51-A2AC-4838-9085-CBE14298D1A7> (прегледано 30. 03. 2022). [Žitije Sv. Save, Jagić rukopis].

Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника (1186–1321), књ. I, прир. Владимир Мошин, Сима Ћирковић и Душан Синдик, Београд 2011. [*Zbornik srednjovekovnih ćiriličkih povelja i pisama Srbije, Bosne i Dubrovnika (1186–1321)*, knj. I, prir. Vladimir Mošin, Sima Ćirković i Dušan Sindik, Beograd 2011]

Мошин Владимир, „Сербская редакция синодика в неделю православия. Тексты”, *Византийский вестник* 17 (1960) 278–353. [Mošin Vladimir, „Serbskaja redakcija sinodika v nedelju pravoslavija. Teksti”, *Vizantijskij vremenik* 17 (1960) 278–353]

Павлов Пламен, Грудков Венелин, *Призвани да просяят. Житија на Св. Патриарх Йоаким I Търновски, Св. Исая Серски и Св. Патриарх Ефрем Печки*, В. Търново 1999. [Pavlov P., Grudkov V., *Prizvani da prosjajat. Žitija na Sv. Patriarh Joakim I T'rnovski, Sv. Isaj Serski i Sv. Patriarh Efrem Pečki*, V. Trnovo 1999]

Пентковский Алексей М., *Типикон патриарха Алексия Студита в Византии и на Руси*, Москва 2001. [Pentkovskij A. M., *Tipikon patriarha Aleksija Studita v Vizantii i na Rusi*, Moskva 2001]

Псалтир са последовањем, <https://digitalna.nb.rs/view/URN:NB:RS:SD25B1CA DB3A2E3C4BF2609A3A286D0E766> (прегледано 30. 03. 2022). [Psaltir sa posledovanjem]

Стојановић Љубомир., *Стари српски родослови и летописи*, Београд 1927. [Stojanović Ljubomir, *Stari srpski rodoslovi i letopisi*, Beograd 1927]

Теодосије Хиландарац, *Живот Светога Саве*, изд. Ђ. Даничић, прир. Ђорђе Трифуновић, Београд 1973. [Teodosije Hilandarac, *Život Svetoga Save*, izd. Đ. Daničić, prir. Đorđe Trifunović, Beograd 1973]

Типик архиепископа Никодима I–II, изд. текста Лазар Мирковић, прир. Ђорђе Трифуновић, Београд 2007. [*Tipik arhiepiskopa Nikodima I–II*, izd. teksta Lazar Mirković, prir. Đorđe Trifunović, Beograd 2007]

Животи краљева и архиепископа српских, написао архиепископ Данило II, изд. Ђ. Даничић, Загреб 1866. [*Život kraljeva i arhiepiskopa srpskih*, napisao arhiepiskop Danilo II, izd. Đ. Daničić, Zagreb 1866]

Литература – Secondary Works

Gertwagen Ruthy, „A Chapter on Maritime History: Shipping and Nautical Technology of Trade and Warfare in the Medieval Mediterranean, 11th–16th Century”, in: *Maritimes Mittelalter. Meere als Kommunikationsräume*, ed. Michael Borgolte / Nikolas Jaspert (Vorträge und Forschungen 83), Ostfildern, 2015, 109–148.

Rona A., „Maritime commerce in the Mediterranean in the 10th–13th centuries, a meeting place between cultures”, in: *Maritime heritage and modern ports*, Southampton 2005, 121–132.

Šafarik P. J., „Uebersicht der Vorzüglichsten schriftlichen Denkmäler ältester Zeiten bei den Serben und anderen Südslaven”, *Jahrbücher der Literatur* 53 (1831) 1–58 [=Шаффарик П. И., „Прегледь найзнатни писменны споменника старии времена кодъ Србляя и други Югославена”, *Летопис Матице Српске* 68 (1845) 29–96]

Анастасијевић Драгутин, „Свети Сава је умро 1236. године”, *Богословље* 11/3 (1936) 237–275. [Anastasijević Dragutin, „Sveti Sava je umro 1236. godine”, *Bogoslovlje* 11/3 (1936) 237–275]

Богдановић Димитрије, *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*, Београд 1978. [Bogdanović Dimitrije, *Katalog ćirilskih rukopisa manastira Hilandara*, Beograd 1978]

Богдановић Димитрије, „Кратко житије Св. Саве”, *Зборник Матице српске за књижевност и језик* 24/1 (1976) 5–32. [Bogdanović Dimitrije, „Kratko žitije Sv. Save”, *Zbornik Matice srpske za književnost i jezik* 24/1 (1976) 5–32]

Богдановић Димитрије, *Најстарија служба Светом Сави*, Београд 1980. [Bogdanović Dimitrije, *Najstarija služba Svetom Savi*, Beograd 1980]

Богдановић Димитрије и др., *Опис ћирилских рукописа манастира Високи Дечани*, књ. I, Београд 2011. [Bogdanović Dimitrije i dr., *Opis ćirilskih rukopisa manastira Visoki Dečani*, knj. I, Beograd 2011]

Витковић Димитрије, „Друго путовање Св. Саве по источним светим местима”, *Браство XX* (1926) 1–16. [Vitković Dimitrije, „Drugo putovanje Sv. Save po istočnim svetim mestima”, *Brastvo XX* (1926) 1–16]

Витковић Димитрије, „Зашто је служба св. Сави штампана у Србљаку на 14. јануару, а у руским минејима на 12. јануару?”, *Браство XXI* (1927) 1–11. [Vitković Dimitrije, „Zašto je služba sv. Savi štampana u Srbljaku na 14. januaru, a u ruskim minejima na 12. januaru?”, *Brastvo XXI* (1927) 1–11]

Војводић Драган, „Ка царском достојанству краљевске власти. Владарске инсигније и идеологија у доба првих Немањића”, у: *Краљевство и архиепископија*

у српским и поморским земљама Немањића, ур. Љубомир Максимовић, Срђан Пириватрић, Београд 2019, 315–354. [Vojvodić Dragan, „Ka carskom dostojanstvu kraljevske vlasti. Vladarske insignije i ideologija u doba prvih Nemanjća”, u: *Kraljevstvo i arhiepiskopija u srpskim i pomorskim zemljama Nemanjića*, ur. Ljubomir Maksimović, Srđan Pirivatrić, 315–354]

Вуловић Светислав, „Из старе српске књижевности. По нешто о биографијама српским XIII века”, *Годишњица Николе Чупића* 7 (1885) 87–135. [Vulović Svetislav, „Iz stare srpske književnosti. Po nešto o biografijama srpskim XIII veka”, *Godišnjica Nikole Čupića* 7 (1885) 87–135]

Јухас-Георгиевска Љиљана, „Краљ Владислав у српској средњовековној књижевности”, у: *Милешева у историји српског народа*, ур. Војислав Ј. Ђурић, Београд 1987, 17–25. [Juhas-Georgievska Ljiljana, „Kralj Vladislav u srpskoj srednjovekovnoj književnosti”, u: *Mileševa u istoriji srpskog naroda*, ur. Vojislav J. Đurić, Beograd 1987, 17–25]

Ковачевић Љубомир, „Неколико хронолошких исправка у српској историји”, *Годишњица Николе Чупића* 3 (1879) 356–446. [Kovačević Ljubomir, „Nekoliko hronoloških ispravka u srpskoj istoriji”, *Godišnjica Nikole Čupića* 3 (1879) 356–446]

Коматина Ивана, Коматина Предраг, „Настанак „Млетачке Албаније” и успомена на византијску власт у српском Поморју”, *Историјски часопис* 67 (2018) 55–82. [Komatina Ivana, Komatina Predrag, „Nastanak „Mletačke Albanije” i uspomena na vizantijsku vlast u srpskom Pomorju”, *Istorijski časopis* 67 (2018) 55–82]

Коматина Ивана, *Краљ Стефан Урош I Велики и његов век*, Београд 2021. [Komatina Ivana, *Kralj Stefan Uroš I Veliki i njegov vek*, Beograd 2021]

Коматина Ивана, *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, Београд 2016 [Komatina Ivana, *Crkva i država u srpskim zemljama od XI do XIII veka*, Beograd 2016]

Ласкарис Михаило, *Византиске принцезе у средњовековној Србији*, Београд 1926. [Laskaris Mihailo, *Vizantiske princeze u srednjovekovnoj Srbiji*, Beograd 1926]

Лексикон српског средњег века, прир. Сима Ћирковић, Раде Михалјчић, Београд 1997. [Leksikon srpskog srednjeg veka, прир. Sima Ćirković, Rade Mihaljčić, Beograd 1997]

Марковић Миодраг, *Прво путовање Светог Саве у Палестину и његов значај за српску средњовековну уметност*, Београд 2009. [Marković Miodrag, *Prvo putovanje Svetog Save u Palestinu i njegov značaj za srpsku srednjovekovnu umetnost*, Beograd 2009]

Марковић Мирослав, „Византиске повеле дубровачког архива”, *Зборник радова Ваизантолошког института* 1 (1952) 205–262. [Marković Miroslav, „Vizantiske povelje dubrovačkog arhiva”, *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 1 (1952) 205–262]

Милошевић Ненад, „Богослужбена форма у Српској цркви у време Светога Саве”, у: *Манастир Студеница – 700 година Краљеве цркве*, ур. Љубомир Максимовић, Владимир Вукашиновић, Београд 2016, 123–132. [Milošević Nenad, „Bogoslužbena forma u Srpskoj crkvi u vreme Svetoga Save”, u: *Manastir Studenica – 700 godina Kraljeve crkve*, Beograd 2016, ur. Ljubomir Maksimović, Vladimir Vukašinović, 123–132]

Миљковић Бојан, *Житија Светог Саве као извори за историју средњовековне уметности*, Београд 2008. [Miljković Bojan, *Žitija Svetog Save kao izvori za istoriju srednjovekovne umetnosti*, Beograd 2008]

Мирковић Лазар, „Романов типик”, *Зборник Матице српске за друштвене науке* 13–14 (1956) 45–60. [Mirković Lazar, „Romanov tipik”, *Zbornik Matice srpske za društvene nauke* 13–14 (1956) 45–60]

Николова Б., „Житието на патриарх Йоаким I като исторически извор”, *Исторически преглед* 35/6 (1979) 122–131. [Nikolova B., „Žitieto na patriarh Joakim I kao istoričeski izvor”, *Istoričeski pregled* 35/6 (1979) 122–131]

Новаковић Стојан, *Примери књижевности и језика старога и српско-словенскога*, Београд 1904. [Novaković Stojan, *Primeri književnosti jezika staroga i srpsko-slovenskoga*, Beograd 1904]

Штавланин-Ђорђевић Љубица, Мирослава Гроздановић-Пајић и Луција Цернић, *Опис ћирилских рукописа Народне библиотеке Србије*, Београд 1991. [Štavljanin-Đorđević Ljubica, Miroslava Grozdanović i Lucija Cernić, *Opis ćirilskih rukopisa Narodne biblioteke Srbije*, Beograd 1991]

Поповић Даница, „Мошти Светог Саве”, у: *Под окриљем светости. Култ светих владара и реликвија у средњовековној Србији*, Београд 2006, 75–95. [Popović Danica, „Mošti Svetog Save”, u: *Pod okriljem svetosti. Kult svetih vladara i relikvija u srednjovekovnoj Srbiji*, Beograd 2006, 75–95]

Радојчић Светозар, *Портрети српских владара у средњем веку*, Београд 1997². [Radojčić Svetozar, *Portreti srpskih vladara u srednjem veku*, Beograd 1997²]

Руvaraц Димитрије, „Да л’ се Свети Сава светкује и у римској цркви”, *Хришћански весник* XI (1891) 403–413. [Ruvarc Dimitrije, „Da l’ se Sveti Sava svetkuje i u rimskoj crkvi”, *Hrišćanski vesnik* XI (1891) 403–413]

Савић Александар З., „Измишљање Вавилона” – Географија и хагиографија у блискоисточном итинерару Светог Саве Српског”, *Зборник радова Византолошког института* 52 (2015) 291–312. [Savić Aleksandar Z., „Izmišljanje Vavilona” – Geografija i hagiografija u bliskoistočnom itineraru Svetog Save Srpskog”, *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 52 (2015) 291–312]

Савић Виктор, „Српски превод „Евергетидског синаксара” у два синајска рукописа”, *ЗРВИ* 53 (2016) 209–235. [Savić Viktor, „Srpski prevod „Evergetidskog sinaksara” u dva sinajska rukopisa”, *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 53 (2016) 209–235]

Симић Прибислав, „Рад Светог Саве на осавремењавању богослужења у Српској цркви”, у: *Свети Сава. Споменица поводом осамстогодишњице рођења, 1175–1975*, Београд 1977, 181–205. [Simić Pribislav, „Rad Svetog Save na osavremenjavanju bogoslužjenja u Srpskoj crkvi”, u: *Sveti Sava. Spomenica povodom osamstogodišnjice rođenja, 1175–1975*, 181–205]

Станојевић Станоје, „Кад је умро краљ Радослав”, *Дело. Лист за науку, књижевност и друштвени живот* (1894) 324–325. [Stanojević Stanoje, „Kad je umro kralj Radoslav”, *Delo. List za nauku, književnost i društveni život* (1894) 324–325]

Станојевић Станоје, Соловјев Александар, „Које је године умро Св. Сава”, *Глас СКА* 156 (1935) 161–169. [Stanojević Stanoje, Solovjev Aleksandar, „Које је године умро Sv. Sava”, *Glas SKA* 156 (1935) 161–169]

Стефановић Димитрије, „Прилог проучавању месецослова XIII и XIV века”, *Јужнословенски филолог* 45 (1989) 137–160. [Stefanović Dimitrije, „Prilog proučavanju mesecoslova XIII i XIV veka”, *Južnoslovenski filolog* 45 (1989) 137–160]

Тадић Милутин, „Византијски часовни систем српског манастира Хиландар (и целе Свете Горе)”, *Зборник радова – Географски факултет Универзитета у Београду* 62 (2014) 121–144. [Tadić Milutin, „Vizantijski časovni sistem srpskog manastira Hilandar (i cele Svete Gore)”, *Zbornik radova – Geografski fakultet Univerziteta u Beogradu* 62 (2014) 121–144]

Ћирковић Сима, „Доментијанова просопографија”, *Зборник радова Византолошког института* 45 (2008) 141–155. [Ćirković Sima „Domentijanova prosopografija”, *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 45 (2008) 141–155]

Узелац Александар, „Монголска инвазија и смрт Ивана Асена II: један занемарени извор”, *Историјски часопис* 70 (2021) 15–25. [Uzelac Aleksandar, „Mongolska invazija i smrt Ivana Asena II: jedan zanemareni izvor”, *Istorijski časopis* 70 (2021) 15–25]

Цветковић Бранислав, „Студенички ексонартекс и краљ Радослав: прилог датовању”, *Зборник радова Византолошког института* 37 (1998) 75–85. [Cvetković Branislav, „Studenički eksonarteks i kralj Radoslav: prilog datovanju”, *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 37 (1998) 75–85]

Џамић Владимир, *Када је Свети Сава постао архиепископ?* (рад представљен у виду саопштења на Шестој националној конференцији Византолога 18. јуна 1215. г.) [Džamić Vladimir, *Kada je Sveti Sava postao arhijerej?* (pročitano u vidu saopštenja na Šestoj nacionalnoj konferenciji Vizantologa 18. juna 2015. g.)]

Шпадијер Ирена и др., *Српске рукописне књиге у Чешкој*, Београд 2015. [Špadijer Irena i dr., *Srpske rukopisne knjige u Češkoj*, Beograd 2015]

Шпадијер Ирена, „Када су мошти Светог Саве пренете из Трнова у Милешеву? Филолошка расправа”, *Црквене студије* 16 (2019) 491–500. [Špadijer I., „Kada su mošti Svetog Save iz Trnova u Mileševu? Filološka rasprava”, *Crkvene studije* 16 (2019) 491–500]

Шпадијер Ирена, *Светогорска баштина*, Београд 2014. [Špadijer Irena, *Svetogorska baština*, Beograd 2014]

Штавлјанин-Ђорђевић Љубица, „Братков минеј”, *Зборник историје књижевности* 10 (1976) 21–40. [Štavljanin-Đorđević Ljubica, „Bratkov minej”, *Zbornik istorije književnosti* 10 (1976) 21–40]

Ivana Komatina

ON THE YEAR OF DEATH OF SAINT SAVA OF SERBIA

Summary

From the late 19th century until the first decades of the 20th century, the question of the date and year of the death of the first Serbian archbishop, Saint Sava, was a topical issue in Serbian historiography. Although A. Solovjev and S. Stanojević presented convincing arguments that Sava died on January 14, 1235, D. Anastasijević, almost a hundred years ago, concluded that the date of his death was January 13, 1236, which is generally accepted in science to this day. Also, Anastasijević believes that although he died on January 13, his feast day was moved to January 14 in order to give him an independent service.

Regarding the historical sources on this issue, it can be said that they are quite extensive and unambiguous. Namely, both Sava's biographers, his companion and contemporary Domentijan and a somewhat later Theodosius agree that Sava arrived in Tarnovo after Nessebar, where he fell ill soon after the feast of the Epiphany. Also, both hagiographers state that Sava deceased "when Saturday passed and the Sunday night arrived" and "the midnight approached". Since in the Middle Ages the day did not start at midnight as in the modern age, but lasted from the sunset of one day to the sunset of the next day, it is clear that Sava died on Sunday. Also, the oldest editions of the text of the Service dedicated to St. Sava record January 14 as the date of his death. Therefore, it is our opinion that Sava died on Sunday, January 14, 1235. It is worth noting that January 13, 1236 was Sunday, and January 14, 1236 was Monday. It should be also noted that today, according to the Orthodox calendar, St. Sava is celebrated on January 14 (i.e. 27 according to the New Style).

The question arises why Anastasijević accepted the testimonies of the hagiographers regarding the day (that it was Sunday), and but not the testimonies regarding the date (January 14) of Sava's death, and concluded that 1236 was the year of St. Sava's death. Namely, he believed that the *odanije* of Epiphany i.e. the afterfeast had been celebrated in Serbia on January 13, and that it was the only reason why Sava was celebrated on January 14. However, according to the Typikon of Archbishop Nicodemus, from the beginning of the 14th century, in which the afterfeast (*odanije*) of Epiphany had been moved to January 14, we can see that not only the afterfeast (*odanije*), but also the service of St. Sava was celebrated on that date. Based on that fact, we concluded that it was unnecessary during the 13th century to move the feast of St. Sava to the previous day due to the celebration of afterfeast as Anastasijević thought.

In addition to resolving the issues of St. Sava's death, we also argue in this paper that the itinerary of St. Sava's journey to the East cannot be a reliable trace for determining the time of Sava's death. In accordance with available source data, we also offered a chronology of political and church changes in Serbia during the fourth decade of the 13th century and pointed out that it is too relative and cannot be an

argument for determining the date of Sava's death, as Anastasijević believed. The terminus post quem non for the change on the Serbian throne was February 4, 1234, i.e. the charter that former king Radoslav issued to the people of Dubrovnik. In our opinion, Sava set out on his second journey to the Holy Land before the autumn of 1233 and appointed archbishop Arsenius I as his successor. Probably Vladislav took advantage of these circumstances and overthrew Radoslav, certainly before February 4, 1234. During his return to the homeland, Sava stopped in Tarnovo, where he died, on January 14, 1235 according to our opinion. After "several years have passed", just as Domentijan testified in his work, probably in 1238 or even later, as recently proposed in historiography, Vladislav transferred the relics of St. Sava to Serbia.

Оригиналан научни рад

Примљен: 31. 3. 2022.

Коначно прихваћен за објављивање: 20. 8. 2022.

Милош ИВАНОВИЋ*
Историјски институт
Београд

ПОВЕЉЕ ВЕЛИКОГ ЧЕЛНИКА РАДИЧА – ДИПЛОМАТИЧКА АНАЛИЗА

Анстракт: Рад је посвећен дипломатичкој анализи повеља великог челника Радича, истакнутог властелина деспота Стефана Лазаревића и деспота Ђурђа Бранковића. Укупно је реч о четири повеље које су намењене манастирима. Документи су настали између 1430/1431. и 1433. године. Путем проучавања дипломатичких формула могу се утврдити одређене особености ових аката. Формуле као што су интитулација и санкција имају посебан значај за ово истраживање. Такође, потребно је размотрити да ли су постојали формулари за састављање властеоских повеља. Ови извори су важни за познавање хијерархијских односа владара и властеле у српској средњовековној држави током последњих деценија њеног постојања. Мали број сачуваних властеоских повеља онемогућава доношење чврстих закључака.

Кључне речи: повеље, властела, челник Радич, манастири, хијерархија, интитулација, санкција, формулар.

Abstract: This paper is dedicated to the diplomatic analysis of *čelnik Radič's* charters, who was a prominent noble of Despots Stefan Lazarević and Đurađ Branković. In total, these are four charters intended for monasteries. The documents were created between 1430/1431 and 1433. By studying their diplomatic formulas certain features of these acts can be determined. The formulas such as *intitulatio* and *sanction* have a special significance for this research. Also, it is necessary to consider whether there were formularies for composing noblemen's charters. These sources are important for understanding hierarchical relations between rulers and nobles in the Serbian medieval state during the last decades of its existence. The small number of preserved noblemen's charters makes it impossible to draw firm conclusions.

Keywords: charters, nobility, *čelnik Radič*, monasteries, hierarchy, *intitulatio*, *sanction*, formulary

Дипломатичка грађа представља несумњиво важан извор за познавање српске средњовековне историје. Највећи број сачуваних српских повеља су владарске даровнице црквеним установама и уговори владара и

---

* milos.ivanovic@iib.ac.rs

великаша са Дубровачком општином. Јако је мало очуваних баштинских повеља намењених властели.¹ Сходно инскрипцијама, констатовано је да се 32 владарска документа односе на домаћу властелу.² Треба рећи да су акти српских владара у новије време поново детаљно дипломатички анализирани у одговарајућим докторским дисертацијама и монографијама.³

Са друге стране, изразито је мало сачуваних повеља чији су ауктори били сами припадници српског властеоског слоја. Тек недавно су ти акти из времена последњих Немањића подробније проучени захваљујући напорима Станоја Бојанина.⁴ Мишљења смо да и властеоске повеље из времена након нестанка династије Немањића 1371. године до пропасти српске средњовековне државе заслужују дужну истраживачку пажњу. Из тог времена је сачувано пет повеља које можемо означити као властеоске. Пажњу ћемо усредсредити на дипломатичку анализу четири повеље челника Радича, које су настале у кратком периоду од 1430/1431. до 1433, те зато чине кохерентан скуп аката.⁵ Ван ближег разматрања остављамо повељу монаха Доротеја из 1382. о оснивању његовог манастира Дренче,⁶ пошто је она специфичан случај. Наиме, реч је о документу замонашеног властелина.⁷ Поред тога, реч је о једином очуваном документу неког од

¹ Раде Михаљчић, „Повеље”, у: *Лексикон српског средњег века*, прир. Сима Ђирковић и Раде Михаљчић, Београд 1999, 530; Небојша Т. Порчић, *Дипломатички обрасци средњовековних владарских докумената: српски пример* (докторска дисертација, Филозофски факултет Београд, 2012), 80–81.

² Н. Порчић, *Дипломатички обрасци*, 86.

³ Н. Порчић, *Дипломатички обрасци*; Жарко З. Вујошевић, *Српска владарска канцеларија у средњем веку. Студија из упоредне дипломатике* (докторска дисертација, Филозофски факултет Београд, 2015); Небојша Порчић, *Документи српских средњовековних владара у дубровачким збиркама. Доба Немањића*, Београд 2017; Небојша Порчић и Невен Исаиловић, *Документи Владара средњовековне Србије и Босне у венецијанским збиркама*, Београд 2019.

⁴ Станоје Бојанин, „Две изгубљене повеље Бранковића и њихова компилација (Хиландар No. 58 и No. 59)”, у: *ΠΕΡΙΒΟΛΟΣ*, књ. 2, *Зборник у част Мирјане Живојиновић*, ур. Бојан Миљковић и Дејан Џелебчић, Београд 2015, 359–382; исти, „Заједничка повеља браће Бранковића и канцеларија крупне властеле у држави Немањића”, *Зборник радова Византолошког института* 53 (2016) 275–292.

⁵ Детаљније ће бити речи о сваком од тих докумената у наставку текста, те на овом месту упућујемо само на њихово најновије издање: Cyril Pavlikianov, *Medieval Slavic Acts from Mount Athos 1230–1734. Critical Edition and Commentary of the Texts*, Sofia 2018, 104–115, 280–282.

⁶ Александар Младеновић, *Повеље кнеза Лазара: текст, коментари, снимци*, Београд 2003, 180–181.

⁷ Марко Шуица, *Немирно доба српског средњег века. Властела српских обласних господара*, Београд 2000, 93–94; Владимир Р. Петковић, „Ко је био оснивач манастира Дренче”, *Старинар* II (1951) 57.

властелина Лазаревића, те га је зато тешко упоредити са неким другим повељама. Најзад, треба нагласити да је Доротеј био властелин кнеза Лазара, који је био само један од обласних господара, мада је свакако у време издавања његовог акта био најзначајнији.⁸ Са друге стране, велики челник Радич био је у служби деспота Ђурђа Бранковића (1427–1456), који је неоспорно био господар јединствене српске државе.

Такође, предмет испитивања неће бити повеља кесара Угљеше Влатковића манастиру Хиландар, која носи датум 10. јул 1423,⁹ пошто смо сагласни са мишљењем да се она треба третирати као владарски акт. Слажемо се са констатацијом да је он био међу обласним господарима који су задржали знатну или потпуну политичку посебност у односу на државу Стефана Лазаревића.¹⁰ Са наше стране можемо додати да се у самом кесаревом документу не уочава позивање на врховног господара.¹¹ Такође, нећемо директно узети у обзир пресуде из времена Деспотовине, иза којих су стајали одређени властелини.¹² Наравно, због одређених елемената сви поменути акти ће нам посредно послужити за извесна разматрања.

Када је реч о властеоским повељама, неопходно је дати неке опште напомене. Најпре треба указати на то да из времена Немањића нема сачуваних властеоских даровница ни у оригиналу ни у препису, али то не значи да такви документи нису постојали. Тако је Станоје Бојанин утврдио да је у једном акту за манастир Хиландар инкорпорирана повеља браће Вука и Гргура Бранковића, настала у време владавине цара Уроша, а намењена управо поменутом храму.¹³ Сачуван је, пак, знатан број

⁸ Раде Михаљчић, *Лазар Хребељановић: историја, култ, предање*, Београд 1989², 88–100. За другачије гледиште о кнезу Лазару као врховном господару српских области видети у: Владимир Мошин, „Самодржавни Стефан кнез Лазар у традиција Немањићког суверенитета од Марице до Косова”, у: *О кнезу Лазару*, ур. Иван Божић и Војислав Ј. Ђурић, Београд 1975, 13–41; Фрањо Баришић, „Владарски чин кнеза Лазара”, у: *О кнезу Лазару*, ур. Иван Божић и Војислав Ј. Ђурић, Београд 1975, 45–62.

⁹ Датум је непоуздан пошто га је на старијем препису повеље у XIX веку дописао монах Никандар: Душан Синдик, „Повеља кесара Угљеше”, *ЗРВИ* 38 (1999–2000) 388, 390.

¹⁰ Н. Порчић, *Дипломатички образци*, 4.

¹¹ Д. Синдик, „Повеља кесара Угљеше”, 392–393.

¹² За издања тих докумената видети у: Александар Соловјев, „Зетска пресуда из 1445. године”, *Архив за правне и друштвене науке XXXIII* (XL), 1–2 (1931) 41–53; Владимир Поломац, „О правопису и језику двају аката о хиландарским међама из средине 15. века”, у: *Средњи век у српској науци, историји, књижевности и уметности VI*, ур. Гордана Јовановић, Деспотовац 2015, 236–239; Константин Лиречек, „Споменици српски”, *Споменик СКА* 11 (1892) 87–88.

¹³ С. Бојанин, „Две изгубљене повеље Бранковића”, 360–370, 372–378; С. Бојанин, „Заједничка повеља браће Бранковића”, 279–288.

докумената који сведоче да је владар потврђивао дарове властеле црквеним установама.¹⁴ До тих потврда долазило је или на молбу поклонопримца или донатора. У првом случају, ти акти нису служили за потврђивање пуноважности дара, већ за убаштињење добијених поседа за примаоца поклона.¹⁵ Такође, у случају молбе донатора, те повеље се нису односиле на пуноважност поклона, већ на конкретну потврду правног посла, у коме су иначе законито остваривали своје право.¹⁶ Наиме, добро је познато да је *Душанов законик* прописивао да властела слободно може располагати својим баштинама. То се односило и на баштинске цркве.¹⁷ Имајући то у виду, не изненађује појава властеоских повеља. Стицај неповољних друштвено-политичких околности свакако је учинио да се архиви властеоских породица нису сачували.¹⁸

Биографија челника Радича

Пре разматрања самих повеља, потребно је пружити нешто детаљнији осврт на великог челника Радича, који је њихов ауктор. Према писању Константина Филозофа, челник Радич је предводио одреде деспота Стефана Лазаревића у одлучујућој бици принца Мехмеда против брата Мусе, јула 1413, код села Чамурлу.¹⁹ Није могуће утврдити од када је носио звање челника. Порекло челника Радича такође је непознато. У сачуваним изворима се не наводи ниједан његов предак, укључујући и повеље којима му је Ђурађ Бранковић потврђивао баштинске поседе.²⁰ Отуда није без основа мишљење да је припадао кругу властеле коју је уздигао деспот Стефан, руководећи се наводним саветом султана Бајазита да за сараднике узима себи најверније, без обзира на њихов углед и богатство.²¹ Презиме му

---

¹⁴ Теодор Тарановски, *Историја српског права у Немањинској држави*, Београд 2002, 470–471; С. Бојанин, „Заједничка повеља браће Бранковића”, 277.

¹⁵ Т. Тарановски, *Историја српског права*, 472.

¹⁶ Исто, 472–475.

¹⁷ *Душанов законик*, прир. Ђорђе Бубало, Београд 2010, 83–84, 163, 165; Т. Тарановски, *Историја српског права*, 469, 474; С. Бојанин, „Заједничка повеља браће Бранковића”, 286.

¹⁸ Ђорђе Бубало, *Писана реч у српском средњем веку. Значај и употреба писаних докумената у средњовековном српском друштву*, Београд 2009, 140.

¹⁹ *Константин Филозоф и његов живот Стефана Лазаревића деспота српског*, прир. Ватрослав Јагић, *Гласник СУД* 42 (1875) 308; Миодраг Пурковић, *Кнез и деспот Стефан Лазаревић*, Београд 1978, 104–105.

²⁰ С. Pavlikianov, *Medieval Slavic Acts*, 98–100, 103–104.

²¹ *Константин Филозоф*, 268; Вера С. Тошић, „Велики челник Радич”, *Зборник МС за историју* 13 (1976) 8–9.

се само делимично очувало у његовој повељи за манастир Враћевшницу, очуваној на зиду тог храма. Због оштећења натписа, може се прочитати само „...повікъ”.²²

Извесно време након 1413. нема података о челнику Радичу. У изворима се поново среће новембра 1421. године, када је са војводом Радославом Михаљевићем био укључен у преговоре деспота Стефана са Дубровчанима, поводом заплене велике количине сребра.²³ Током прве половине 1427. Дубровчани су му се обраћали повдом истог питања као и због трговаца заточених од стране деспота након побуне у Сребреници.²⁴ Пошто се ситуација у Деспотовини стабилизовла након што се Ђурађ Бранковић у пролеће 1428. измирио са Османлијама,²⁵ челник Радич је од новог српског владара затражио потврду баштинских поседа. Повељом издатом 1428/1429. године господин Ђурађ му је потврдио не само поседе које је добио од њега и деспота Стефана већ и дарове угарског краља Жигмунда. Из овог документа сазнајемо да је челник Радич имао поседе на подручју Браничева, Кучева, Мачве, Лепенице, Горње Мораве, Беласице, у околини Крушевца, Некудима и Рудника. На територији Угарске имао је Купиник и околна сремска села. Напоменуто је да је пет села припадало његовој задужбини Враћевшници.²⁶ Поседи су му, како повеља прописује, могли бити одузети само због невере.²⁷ Из натписа у манастиру Враћевшница сазнајемо да се у рудничком селу Балући налазио Радичев двор,²⁸ те вероватно у том крају треба тражити првобитно језгро његових поседа. Напоменимо да се челник Радич крајем 1428. помиње као други по реду милосник у повељи Ђурђа Бранковића Дубровчанима.²⁹

Наредне 1429/1430. године деспот Ђурађ је челнику Радичу потврдио хрисовуљу деспота Стефана о подизању цркве Благовештења на речици

²² Милан Ђ. Милићевић, „Манастири у Србији”, *Гласник СУД* 21 (1867) 31; В. Тошић, „Велики челник Радич”, 8; Презиме Поступовић везује се за челника Радича у народној традицији. Видети у: Сима Ђирковић, „Допуне и објашењења”, у: Стојан Новаковић, *Историја и традиција. Изабрани радови*, Београд 1982, 441.

²³ Медо Пуцић, *Споменици српски* I, Београд 1858, Примедбе, XXVII; Михаило Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни* II, Београд 1962, 54; В. Тошић, „Велики челник Радич”, 9–10.

²⁴ В. Тошић, „Велики челник Радич”, 10.

²⁵ Момчило Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд 1994, 100.

²⁶ С. Pavlikianov, *Medieval Slavic Acts*, 98–100; Гавро Шкриванић, „Властелинство великог челника Радича Поступовића”, *Историјски часопис* 20 (1973) 126–133.

²⁷ С. Pavlikianov, *Medieval Slavic Acts*, 99.

²⁸ М. Милићевић, „Манастири у Србији”, 32.

²⁹ Љубомир Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, књ. I/2, Београд–Сремски Карловци 1934, 21.

Грабовничници, којој је подарио пет села у области Расине и Крушевца. Уз то, деспот Ђурађ му је потврдио поседовање куће у Новом Брду. Све то је требало да важи уколико деспот поврати територије које су држали Турци. За ове поседе је исто било наглашено да му се могу одузети само због невере.³⁰ Прва напомена се свакако односила на поседе цркве Благовештења, пошто се зна да се Ново Брдо и након 1428. налазило у саставу српске државе.³¹ Напоменимо да се ове две повеље деспота Ђурађа челнику Радичу чувају у манастиру Кастамониту.³²

Из ових докумената такође сазнајемо да је Радич носио звање великог челника.³³ Имајући у виду да ту титулу, изгледа, није носио у време издавања повеље Дубровчанима децембра 1428,³⁴ закључује се да ју је стекао током прве половине наредне године.³⁵ Уочено је, додуше, да се у повељи из 1428/1429. не означава увек као велики челник, што указује на то да није било суштинских разлика између носилаца једне и друге титуле,³⁶ или да се ова виша једноставно није усталила, јер му је била скоро додељена.³⁷ Високо место међу милосницима указује на пораст значаја челника у тадашњој државној управи. Податак везан за поход из 1413. сугерише да је челник могао имати војне компетенције и, практично, мењати владара. Зна се да је, иначе, челник у српској држави имао одређена судска и извршна овлашћења, попут „тесања” међа ради разграничавања суседних властелинстава. Уз то, бринуо се о заштити владареве личности и његових добара.³⁸ Када је августа 1435. деспот Ђурађ Бранковић склопио споразум са Млечанима, челник Радич је

³⁰ С. Pavlikianov, *Medieval Slavic Acts*, 103–104; Г. Шкриванић, „Властелинство великог челника Радича”, 134.

³¹ М. Динић, *За историју рударства II*, 48–50.

³² С. Pavlikianov, *Medieval Slavic Acts*, 84, 100–101, 126–131, 624, доноси опис тих докумената и њихове снимке. Потребно је поменути да је исти аутор ове акте већ објавио и коментарисао у два претходна рада: Cyril Pavlikianov, „The Medieval Slavic Archives of the Athonite Monastery of Kastamonitou”, *Cyrillomethodianum XX* (2015) 160–176, 198–203; Cyril Pavlikianov, „The Slavic acts of the Athonite Monastery of Kastamonitou and the documentary heritage of the grand čelnik Radič”, *Хиландарски зборник 14* (2017) 61–77, 99–104.

³³ С. Pavlikianov, *Medieval Slavic Acts*, 99, 103.

³⁴ Љ. Стојановић, *Повеље и писма*, књ. I/2, 21.

³⁵ Милош Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, Београд 1997, 241; Миљана Живојинић, „Le grand čelnik Radič”, in: *Κλητόριον in memory of Nikos Oikonomides*, ed. Φλωρεντία Ευαγγελάτου-Νοτара and Τριανταφυλλίτσα Μανιατή-Kokkivη, Athens–Thessaloniki 2005, 389–390.

³⁶ М. Благојевић, *Државна управа*, 241.

³⁷ М. Живојинић, *Le grand čelnik Radič*, 390.

³⁸ М. Благојевић, *Државна управа*, 226–228, 240, 244–245.

наведен као први међу сведоцима са српске стране. Уз титулу челник додато је појашњење *comite palatino*, што значи дворски кнез.³⁹ Управо таква титула постојала је у средњовековној Угарској, где је припадала управнику владаревог двора. Угарски палатини су имали бројне надлежности у извршној сфери, а посебно у судству. Обично је тај положај припадао неком од најмоћнијих племића у земљи, што им је омогућавало да увећају своју снагу.⁴⁰ Сматра се да су, отприлике, на прелазу из XIV у XV век челници потиснули двордржице као управнике двора.⁴¹ Додајмо и то да је челник Радич, као и други сведоци са српске стране, у поменутом уговору са Млечанима означен као саветник деспота.⁴² Начелно би се могло претпоставити да су сви они били чланови владаревог Дворског савета.⁴³

На својим поседима у рудничком крају челник Радич је подигао Манастир Светог Ђорђа у Враћевшници, којој је по повељи из 1428/1429, како смо већ поменули, припадало пет села. Оснивачка повеља челника за ову његову задужбину из 1430/1431. сачувала се само у виду натписа с десне стране врата Цркве Светог Георгија. Из текста овог акта, о коме ће касније бити више речи, сазнајемо да је црквено властелинство заокружио и заменом поседа са властелином Бранком Миладиновићем. Својој ктиторији завештао је још неке поседе који су јој имали припасти након његове смрти, а које је иначе добио од деспота Ђурђа.⁴⁴ Отприлике у исто време челник Радич је обновио светогорски манастир Кастамонит, чиме је постао његов ктитор. Сведочанство о томе пружа његова повеља том манастиру из 1430/1431, која ће у наставку текста бити анализирана.⁴⁵ Вероватно око 1430. године велики челник Радич постао је ктитор и светогорског Манастира Светог Павла, подаривши му село Горњу Пешчаницу у Браничеву.⁴⁶ Ради добијања келија и аделфата, челник Радич је повељом од 28. марта 1432. даровао манастиру Ватопед 100

³⁹ Н. Порчић и Н. Исаиловић, *Документи Владара средњовековне Србије и Босне у венецијанским збиркама*, 382, 388; М. Благојевић, *Државна управа*, 240.

⁴⁰ Martyn C. Rady, *Nobility, Land and Service in Medieval Hungary*, London–New York 2001, 17, 20, 40–42, 49–50, 54, 135, 166–167, 172.

⁴¹ М. Благојевић, *Државна управа*, 245.

⁴² Н. Порчић и Н. Исаиловић, *Документи Владара*, 86, 382, 388.

⁴³ Исти, 86. Више о Дворском савету: Андрија Веселиновић, *Држава српских деспота*, Београд 2006², 240–243.

⁴⁴ М. Милићевић, „Манастири у Србији”, 32; Г. Шкриванић, *Властелинство великог челника*, 130–131, 135.

⁴⁵ С. Pavlikianov, *Medieval Slavic Acts*, 105–106.

⁴⁶ *Ibidem*, 173–175; Душан Синдик, „Српске повеље у светогорском манастиру Светог Павла”, *Мешовита грађа (Miscellanea)* 6 (1978) 195–196.

дуката, једно село и осам мати винограда. Поред тога, Ватопед му је дао дозволу да у његовој луци може пристајати брод Кастамонита и истоваривати своју робу.⁴⁷ Коначно, челник Радич је након обнављања Кастамонита 22. маја 1433. издао нову повељу овом манастиру, која говори о његовој делатности као ктитора. Уједно је њоме прописао основна правила о животу у манастиру и његовом устројству. Предвидео је у овом акту могућност да се и сам замонаши.⁴⁸ То је, иначе, још један документ који представља предмет наше анализе.

Након 1435. године Радич се само још једном помиње као световно лице, али није јасно да ли се тада још увек налазио на положају челника деспота Ђурђа. Наиме, марта 1438. у повељи угарског краља стоји да Радичеве поседе протовестијара Богдана у Тамишкој жупанији и жупанији Кеве већ држе браћа Матко, Франко, Петар и Јован Таловац.⁴⁹ Може се само нагађати како је до тога дошло, али није искључено да је Радич продао своје поседе. Чини нам се да то треба посматрати у контексту Радичеве жеље да се замонаши, што је и остварио. Не може се прецизно утврдити када се то догодило. Свакако након 1435. и вероватно пре 1439. године, а после смрти своје жене Ане. Када се закалуђерио, добио је име Роман. Уз њега се налазио и дотадашњи ариљски митрополит Марко.⁵⁰ И као монах је остао познат под својим световним именом и титулом. У два османска документа из 1440. и 1441. означен је као монах *Челник* или као челник Радич.⁵¹ Из тих документа се види да је Радич био у добрим односима са османским властима након првог пада Деспотовине.⁵² Није познато до када је челник Радич, односно монах Роман, остао у животу. Изгледа да је имао сина који се као монах Мисаил помиње 1459. у једном османском документу.⁵³

⁴⁷ Michel Laskaris, „Actes serbes de Vatopédi”, *Byzantinoslavica* VI (1935–1936) 182; С. Pavlikianov, *Medieval Slavic Acts*, 282.

⁴⁸ С. Pavlikianov, *Medieval Slavic Acts*, 108–111; Мирјана Живојиновић, „Света Гора у светлости аката великог челника Радича манастирима Кастамониту и Ватопеду”, у: *Пад Деспотовине 1459. године*, ур. Момчило Спремић, Београд 2011, 59.

⁴⁹ Lajos Thallóczy et Antal Áldasy, *Magyarország mellékartományainak oklevéltára* II, *A Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára*, Budapest 1907, 125–126.

⁵⁰ *Actes de Kastamonitou*, par Nicolas Oikonomidès, Paris 1978, 6–7; М. Спремић, *Десном Ђурађ Бранковић*, 204; М. Живојиновић, *Le grand čelnik Radič*, 391–392.

⁵¹ Elizabeth Zachariadou, „Worrisome wealth of the čelnik Radič”, in: *Studies in Ottoman history in honour of professor V. L. Ménage*, edd. by Colin Heywood and Colin Imber, Istanbul 1994, 388–389, 394–395.

⁵² *Ibidem*, 383–397.

⁵³ *Actes de Kastamonitou*, 8; М. Живојиновић, *Le grand čelnik Radič*, 394.

Повеље великог челника Радича

Прва од сачуваних повеља челника Радича из 1430/1431. била је намењена манастиру Кастамониту, у коме се и чува. Сматра се да је реч о оригиналном документу исписаном браон мастилом полууставом, односно уставом ресавског типа,⁵⁴ на пергаменту димензија 48 x 37 цм. Документ не садржи печат и потпис. Због два оштећења у горњем делу пергамента документ није у потпуности читљив. Крст на почетку документа и почетно слово изведени су црвеном бојом.⁵⁵ У последњем реду повеља је датирана годином стварања света 6939 (1430/1431) и 10 индиктом.⁵⁶ Мирјана Живојиновић је приметила да се година и индикт не слажу, те је предложила да се повеља датује у 1431/1432. годину.⁵⁷ Нешто доцније, она је без ближих објашњења предност дала години.⁵⁸

⁵⁴ За називе полуустав и устав ресавског типа видети у: Вера Јерковић, „‘Полуустав’ у српским повељама од краја XIV и током XV века”, *Зборник МС за филологију и лингвистику* 42 (1999) 89–90.

⁵⁵ С. Pavlikianov, *Medieval Slavic Acts*, 104–105; Владимир Поломац, „Језик у повељи великог челника Радича манастиру Кастамониту из 1430/1431. године”, у: *Савремена проучавања језика и књижевности*, год. I, кв. 1, ур. Милош Ковачевић и др., Крагујевац 2009, 308–317, на основу ова два издања, која ћемо надаље цитирати донели смо опис повеље и њених карактеристика. Поред самог издања акта у овим радовима налази се и анализа повеље, с тим што је она Владимира Поломца фокусирана на језик повеље. Обојица аутора доносе црно-беле снимке повеље, а код Павликијанов се може пронаћи и њена колор варијанта: Видети у: С. Pavlikianov, *Medieval Slavic Acts*”, 104–106, 132–133, 625; В. Поломац, „Језик у повељи великог челника Радича”, 326. Треба рећи да је Павликијанов у два ранија рада већ издао документ челника Радича, уз готово истоветан опис и анализу: С. Pavlikianov, „The Medieval Slavic Archives”, 176–177, 204–205; С. Pavlikianov, „The Slavic acts”, 77–79, 105–106. Предност смо, ипак, дали издању у његовој књизи, с обзиром на то да се једино ту налази и колор снимак повеље, мада треба рећи да он не захвата последњих неколико редова документа. Ранија издања ове повеље доносе само њен рашчитан текст: Љубомир Стојановић, „Стари српски хрисовуљи, акти, биографије, летописи, типичи, поменици, записи и др.”, *Споменик СКА* 3 (1890) 34; Стојан Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912, 548–549; Александар Соловјев, *Одабрани споменици српског права (од XII до краја XV века)*, Београд 1926, 200–201.

⁵⁶ С. Pavlikianov, *Medieval Slavic Acts*, 105–106; Владимир Поломац, „Језик у повељи великог челника Радича”, 311, сматра да се датирање не може разрешити, што по нама није случај.

⁵⁷ М. Живојиновић, *Le grand čelnik Radič*, 399, нап. 76. За однос година и индикта видети у: Venance Grumel, *Traité d'études byzantines I, La chronologie*, Paris 1958, 262–263. Није јасно зашто Павликијанов сматра да нема несагласности између године и индикта: С. Pavlikianov, *Medieval Slavic Acts*, 105.

⁵⁸ Видети у: Мирјана Живојиновић, „Света Гора у светлости аката великог челника Радича манастирима Кастамониту и Ватопеду”, у: *Пад Деспотовине 1459. године*, ур. Момчило Спремић, Београд 2011, 59.

Сматрамо да, ипак, предност треба дати години, имајући на уму да су, на пример, састављачи записа и натписа грешили у 30% случајева при датирању индиктом.⁵⁹ Акт отпочиње симболичком инвокацијом у виду крста изведеног, како смо рекли, црвеном бојом, за којом следи и вербална „у име Оца и Сина и Светога Духа”.⁶⁰ По истраживању Станоја Станојевића, то је једина сачувана српска повеља намењена црквеној институцији која садржи вербалну инвокацију.⁶¹ За њом, у Радичевом документу следи промулгација, којом се, иначе, давало на знање свима пред ким се документ (*писаније*) изнесе оно што је њиме прописано.⁶² Након промулгације долази врло кратка интитулација „**ПА, ЧЕЛНИКЪ РАДИЧЪ**”.⁶³ То је важна разлика која се уочава у односу на властеоске повеље из ранијег периода. Наиме, интитулација у повељама великог слуге Јована Оливера и браће Бранковића започиње девоцијом „по милости Божијој”.⁶⁴ Након тога, у њима следи позивање на *милост* владара, а тек потом долази помињање ауктора у првом лицу.⁶⁵ Код Бранковића на крају долази и напомена у вези са тим чији су били синови.⁶⁶ Термин *милост* је, иначе, један од кључних када је реч о односу српских владара и њихове властеле. Управо њега су владари употребљавали када су припадницима елитног слоја давали поседе или привилегије. Да би стекла владареву *милост*, властела је морала верно извршавати своје обавезе према њему.⁶⁷ Позивање на ту милост је

⁵⁹ Љубомир Стојановић, „Датирање старих српских записа и натписа”, у: исти, *Стари српски записи и натписи VI*, Ср. Карловци 1926, 197.

⁶⁰ С. Pavlikianov, *Medieval Slavic Acts*, 105; В. Поломац, „Језик у повељи великог челника Радича”, 310.

⁶¹ Станоје Станојевић, „Студије о српској дипломатици. I. Инвокација”, *Глас СКА* 90 (1912) 108.

⁶² С. Pavlikianov, *Medieval Slavic Acts*, 105; В. Поломац, „Језик у повељи великог челника Радича”, 310.

⁶³ С. Pavlikianov, *Medieval Slavic Acts*, 105; В. Поломац, „Језик у повељи великог челника Радича”, 310.

⁶⁴ Станоје Станојевић, „Студије о српској дипломатици. II Интитулација”, *Глас СКА* 92 (1913) 111.

⁶⁵ Драгић Живојиновић, „Повеља великог слуге Јована Оливера манастиру Светог Димитрија у Кочанима”, *Стари српски архив* 11 (2012) 26; Раде Михаљчић и Ирена Шпадијер, „Слово браће Бранковића манастиру Хиландару”, *Стари српски архив* 6 (2007) 152, 158; С. Бојанин, „Заједничка повеља браће Бранковића”, 282.

⁶⁶ Р. Михаљчић и И. Шпадијер, „Слово браће Бранковића”, 152, 158.

⁶⁷ М. Благојевић, *Државна управа, 67–79*; Милош Ивановић, „Краљевство и друштвена елита у земљама Немањића”, у: *Краљевство и архиепископија у српским и поморским земљама Немањића*, ур. Љубомир Максимовић и Срђан Пириватрић, Београд 2019, 459.

значајна разлика у односу на интитулације владарских аката.⁶⁸ Веома је специфична интитулација у повељи монаха Доротеја, где нема девоције, ни истицања владареве милости, већ се наводи *поданије* кнеза Лазара у вези са зидањем Дренче.⁶⁹ Поред тога, уз Доротејево име долазе епитети *благочестиви* и *христољубиви*, који су ишли уз српске владаре у Даниловом зборнику.⁷⁰ Дакле, у Радичевој повељи нема никаквих епитета или позивања на врховног владара.

Из интервенције повеље сазнајемо да је игуман манастира Кастамонит, кир Неофит, замолио челника да буде обновиатељ тог храма.⁷¹ Његову молбу челник Радич је прихватио, чиме је постао ктитор манастира, а братија му је обећала дужно поштовање.⁷² Као свој дар, челник је обећао да ће манастиру давати 20 литара сребра годишње о празнику Светог Ђорђа, за куповину жита. То је тако требало остати до краја његовог живота, након чега би Кастамонит, уместо 20 литара сребра, требало да ужива приходе од седам његових села убележених у *господском хрисовуљу*. Тај термин се може односити на повељу деспота Ђурђа челнику Радичу, којом му је потврдио баштинске поседе, или на несачувану повељу о седам села која су имала припасти Кастамониту након смрти ктитора.⁷³ Такође, светогорском манастиру је након Радичеве смрти требало да припадне половина његових рударских делова у Руднику и топионице у селу Каменица. Друга половина је имала припасти његовој задужбини манастиру Враћевшница. То је, према Радичу, требало да буде неизмењено докле постоје оба манастира.⁷⁴ Уочавамо да повеља није имала санкцију, нити се наводи ко би требало да брине о поштовању онога што је њоме прописано. На самом крају повеље истиче се време њеног записивања, које је датовано годином и индиктом.⁷⁵

⁶⁸ С. Бојанин, „Заједничка повеља браће Бранковића”, 282; С. Станојевић, „II Интитулација”, 153–154.

⁶⁹ А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 180.

⁷⁰ Миодраг Пурковић, „Етикеција и друштвени дух у старој српској држави”, *Годишњак Скопског Филозофског факултета* 2 (1931–1933) 122.

⁷¹ С. Pavlikianov, *Medieval Slavic Acts*, 105; В. Поломац, „Језик у повељи великог челника Радича”, 310; Станоје Станојевић, „Студије о српској дипломатици. VII. Интервенција (Петиција)”, *Глас СКА* 96 (1920) 35.

⁷² С. Pavlikianov, *Medieval Slavic Acts*, 105; В. Поломац, „Језик у повељи великог челника Радича”; М. Živojinović, „Le grand čelnik Radič”, 399.

⁷³ С. Pavlikianov, *Medieval Slavic Acts*, 105.

⁷⁴ С. Pavlikianov, *Medieval Slavic Acts*, 105–106; В. Поломац, „Језик у повељи великог челника Радича”, 310–311.

⁷⁵ С. Pavlikianov, *Medieval Slavic Acts*, 106; В. Поломац, „Језик у повељи великог челника Радича”, 311.

Сходно изреченом, може се запазити да ову повељу челника Радича одликује више специфичности. Најпре, треба запазити одсуство помена владара, сем посредног у помену *господског хрисовуља*. Ранији властеоски акти су, пак, јасно предочавали који владар стоји иза властелина. Зашто то овде није случај може се само претпоставити. Узрок би се могао тражити у чињеници да је челник Радич овим актом предвидео само новчана давања за Кастамонит. Документ очигледно није био свечаног карактера, иако је њиме истакнути властелин постао ктитор једног светогорског манастира. Могло би се рећи да је повеља била резултат интерног договора манастира Кастамонит са челником Радичем. Чини се да у томе треба тражити разлог недостатка санкције у документу. Извесно је и да деспот Ђурађ није издао своју повељу поводом овог чина. Уочава се извесна сличност Радичеве повеље са номичким приватно-правним актима. Истоветна вербална инвокација као у челниковој повељи јавља се чак у пет номичких докумената.⁷⁶ Један од номичких аката има сличну промулгацију као Радичева повеља.⁷⁷ Важна је, пак, разлика, што је Радич имао далеко већи друштвени ранг од личности на које се односе приватно-правне исправе.⁷⁸

Као ктитор, челник Радич се исказао и на тлу српске државе. Његова повеља за манастир Враћевшницу из 1430/1431. сачувала се у виду натписа обновљеног 1737. на једном од стубова самог храма. Неки делови натписа нису могли бити читљиви.⁷⁹ Година и индикт чиме је натпис датован су у сагласности.⁸⁰ Управо због форме у којој је повеља очувана она није сасвим погодна за дипломатичку анализу. Зато се, по нама, само условно може сматрати повељом. Сам њен почетак сасвим одговара форми ктиторских натписа: „**Въ дни благочастиваго и христолюбиваго деспота србски зем[...] Гѡрга велики ч(е)лникъ Радичъ [...]повѣкъ**”.⁸¹ Дакле, при указивању на то када је натпис настао, најпре се истицао владар, како је то и било уобичајено. Треба напоменути да је ово једини извор на основу којег се може наслутити Радичево презиме, како смо већ указали. У натпису се наводи шта је све челник поклатио својој

⁷⁶ Ђорђе Бубало, *Српски номици*, Београд 2004, 203, 255, 258.

⁷⁷ Исто, 203, 258, 260–262.

⁷⁸ Видети у: Исто, 136–199.

⁷⁹ М. Милићевић, „Манастири у Србији”, 31–33. Напомињемо да је, уједно, Милићевићево издање једино релевантно. Тако Павликијанов у својим радовима, практично, само понавља то издање: С. Pavlikianov, *Medieval Slavic Acts*, 114–115; idem, „The Medieval Slavic Archives”, 189–190; idem, „The Slavic acts”, 90.

⁸⁰ V. Grumel, *La chronologie*, 262–263; С. Pavlikianov, *Medieval Slavic Acts*, 113.

⁸¹ С. Pavlikianov, *Medieval Slavic Acts*, 31.

задужбини. За оно што је Храму Светог Ђорђа имало припасти након ктиторове смрти истиче се да му је то од баштине коју му је записао деспот Ђурађ Бранковић. Укратко се саопштавају и основна правила за манастир.⁸² Након тога следи санкција у којој ктитор прети ономе ко би „*Ѡ начелствѡземихъ или Ѡ сароднихъ моихъ*” прекршио прописано да ће му Свети Ђорђе бити противник на Страшном суду. Сам се, пак, моли истом светитељу да му буде помоћник у истој ситуацији. На самом крају се истиче да је храм завршио и украсио велики челник Радич 6939. године, односно 1430/1431. године.⁸³ Извесну пажњу у дипломатичком смислу побуђује само санкција у којој се, као могући прекршиоци, наводе они који „начелствују” и челникови рођаци. Под првима би се могли подразумевати владари или, пак, они који су руководили одређеним деловима државне управе.⁸⁴ Санкција у Радичевом натпису припада једном од типова ове формуле какав се релативно често среће у српским повељама.⁸⁵

Наредни документ који побуђује нашу пажњу јесте повеља великог челника Радича манастиру Ватопеду, од 28. марта 1432. године. Овај акт, за који се сматра да је оригинал, чува се у манастиру Ватопеду. Исписан је најверовантије полууставом на папиру димензија 21 x 22,5 цм, а не садржи ни потпис ни печат. Повеља је датирана даном, месецом и годином,⁸⁶ а отпочиње симболичком инвокацијом за којом следи промулгација у којој се каже да је документ написан као сведочанство свима.⁸⁷ Следећа присутна дипломатичка формула је интитулација која

⁸² Исто, 31–32.

⁸³ Исто, 32–33.

⁸⁴ Јелена Мргић, „Начелник”, у: *Лексикон српског средњег века*, прир. Сима Ђирковић и Раде Михаљчић, Београд 1999, 438.

⁸⁵ Станоје Станојевић, „Студије о српској дипломатици. X Санкција”, *Глас СКА* 100 (1922) 34, 37–38, 42; Vladimir Mošin, „Sankcija u vizantijskoj i južnoslavenskoj ćirilskoj diplomaciji”, *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 3 (1954) 36–37, 40–42; Н. Порчић, *Дипломатички обрасци*, 123–130.

⁸⁶ Готово идентичан опис документа налази се у издањима Ласкариса и Павликијанова. Нажалост, ниједно издање не прати снимак повеље: Michel Laskaris, „Actes serbes de Vatopédi”, *Byzantinoslavica* VI (1935–1936) 166, 181; С. Pavlikianov, *Medieval Slavic Acts*, 280; idem, „The Medieval Slavic Archives”, 182; idem, „The Slavic acts”, 82. Напоменимо да оба аутора наводе да је повеља писана „полуунцијалом”. Како нисмо имали прилике да видимо снимак документа, можемо претпоставити да је реч о „полууставу” доминантном у тадашњим српским повељама: В. Јерковић, „‘Полуустав’ у српским повељама”, 96–111; Н. Порчић, *Дипломатички обрасци*, 32–33. Владимир Поломац убраја овај документ међу оне писане уставом, под чим подразумева и устав ресавског типа: Владимир Поломац, *Језик повеља и писамa Српске деспотовине*, Крагујевац 2016, 35.

⁸⁷ М. Laskaris, „Actes serbes de Vatopédi”, 182; С. Pavlikianov, *Medieval Slavic Acts*, 282.

гласи: „азъ равъ и послушник(ь) г(о)с(под)ина ми деспота сръбскаго Гюрга и г(оспо)жде деспотице крѣ Ирине и с(и)новъ господ[ь]ства ихъ, челникъ великы Радичъ”.⁸⁸ Запажамо да је овде Радичева интитулација знатно развијенија него у повељи за манастир Кастамонит, те да је јасно истакнута његова подређност владару и читавој његовој породици. Она је подвученија на другачији начин него у властеоским повељама из времена Немањића. Није присутна форма девоције коју, пак, срећемо и у интитулацији пресуде бившег зетског војводе Томе.⁸⁹ Синтагма *раб и послушник господина деспота*, само у множини, јавља се пак у два акта из 1454. о разграничењу Хиландара и призренског Манастира светих архангела. Као ауктори оба документа наводе се стариници који се у оном од јануара 1454. називају и кметови.⁹⁰ Паралела са овим актима је посебно важна ако се има у виду да су многи од стариника били зависни сељаци,⁹¹ док је велики челник Радич био један од најмоћнијих деспотових властелина. Међутим, сам израз *раб* (роб) не треба, наравно, схватити дословно пошто су и у Византији XV века најистакнутији цареви људи потписивани као његови *добљои* (робови).⁹² Да ли је у Српској деспотовини појава да властела себе означава као *робове* владара била резултат утицаја византијске праксе није могуће поуздано утврдити. Истицање подложности деспоту може да буде и у вези са чињеницом да је и он издао потврдну повељу у вези са истом правном радњом,⁹³ о којој ће још бити речи.

Издавање челникове повеље било је плод његовог састанка са ватопедским игуманом Теофаном кога је замолио да буде братственик и *аделфатор*⁹⁴ манастира.⁹⁵ Ватопед је изашао у сусрет Радичевом хтењу,

⁸⁸ M. Laskaris, „Actes serbes de Vatopédi”, 182; C. Pavlikianov, *Medieval Slavic Acts*, 282.

⁸⁹ A. Соловјев, „Зетска пресуда из 1445. године”, 42.

⁹⁰ В. Поломац, „О правопису и језику двају аката”, 236–239; Милош Ивановић, „Добри људи” у српској средњовековној држави, Београд 2017, 60–64.

⁹¹ М. Ивановић, „Добри људи” у српској средњовековној држави, 100–104.

⁹² Маја М. Николић, *Византијска аристократија у XV веку* (докторска дисертација, Филозофски факултет Београд, 2013), 198–211.

⁹³ M. Laskaris, „Actes serbes de Vatopédi”, 182–183; C. Pavlikianov, *Medieval Slavic Acts*, 282–284.

⁹⁴ Овај појам потиче од термина *аделфат*, којим је означавано давање издржавања лицу од стране манастира, а захваљујући давању поклона у имањима и новцу том истом храму од стране тог лица. Постојала је и духовна обавеза манастира према тим лицима у виду давања помена. Видети у: Мирјана Живојиновић, „Аделфати у Византији и средњовековној Србији”, *ЗРВИ* 11 (1968) 241–247.

⁹⁵ M. Laskaris, „Actes serbes de Vatopédi”, 182; C. Pavlikianov, *Medieval Slavic Acts*, 282; М. Живојиновић, „Света Гора у светлости аката”, 60.

те је он од манастира добио келије и аделфате. Уз то му је одобрено и право да кастамонитска лађа пристаје у ватопедском пристаништу, те да се ту истовари и извуче на суво. Заузврат је велики челник Ватопеду даровао 100 златних дуката, село Бело Поље на Морави и осам мати једног винограда на другом месту.⁹⁶ Ова повеља, такође, нема санкцију, већ се само кратко напомиње да манастир село и виноград треба да држи *тврдо и непоклебљиво на сваку своју вољу*.⁹⁷ Прецизира се, потом, да је манастир имао да постави свог калуђера који ће убирати доходак од додељених поседа. На крају је податак да је повеља записана 28. марта 1432. у Некудиму.⁹⁸ Извесно је да се велики челник Радич у време издавања повеље налазио на деспотовом двору у поменутом насељу.⁹⁹

Да се запазити да у овој релативно краткој повељи челника Радича, сем интитулације, нема особених дипломатичких формулација. Важно је нагласити да је челников дар у виду једног села и винограда пре 1. септембра 1432. потврдио својом повељом и деспот Ђурађ Бранковић. Његов документ је опширнији и садржи санкцију са претњом проклетства за деспотове наследнике на престолу који би прекршили прописано.¹⁰⁰ Постојањем деспотове потврде могла би се објаснити релативна сведеност повеље великог челника. Са друге стране, донекле изненађује то што питање аделфата у њој није детаљније разређено као што је то чињено у неким сличним документима.¹⁰¹ Није искључено да је то можда учињено у посебном акту игумана, као што је био случај са властелином Веселком, који је отприлике између 1402. и 1422. добио два аделфата у Манастиру Светог Пантелејмона на Светој гори.¹⁰²

Последња сачувана повеља великог челника Радича од 22. маја 1433. сведочи о његовом обнављању светогорског манастира Кастамонит. Уједно садржи основна правила за живот и устројство манастира, што је он могао прописати као нови ктитор.¹⁰³ Оригинал документа који се чува

⁹⁶ M. Laskaris, „Actes serbes de Vatopédi”, 182; C. Pavlikianov, *Medieval Slavic Acts*, 282.

⁹⁷ M. Laskaris, „Actes serbes de Vatopédi”, 182; C. Pavlikianov, *Medieval Slavic Acts*, 282.

⁹⁸ M. Laskaris, „Actes serbes de Vatopédi”, 182; C. Pavlikianov, *Medieval Slavic Acts*, 282.

⁹⁹ Детаљније о Некудиму видети у: Александар Крстић, „Град Некудим и Некудимска власт”, *Историјски часопис* 55 (2007) 99–108.

¹⁰⁰ M. Laskaris, „Actes serbes de Vatopédi”, 182–183; C. Pavlikianov, *Medieval Slavic Acts*, 282–284.

¹⁰¹ М. Живојиновић, „Аделфати”, 253–265.

¹⁰² Александар Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана Лазаревића: текст, коментари, снимци*, Београд 2007, 329–331; М. Живојиновић, „Аделфати”, 252, 257, 264, 266.

¹⁰³ C. Pavlikianov, *Medieval Slavic Acts*, 106–111; C. Pavlikianov, „The Slavic acts”, 79–82; М. Живојиновић, „Света Гора у светлости аката”, 59; Василије Марковић, „Ктитори, њихове дужности и права”, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор V* (1925) 111;

у Кастамониту исписан је полууставом на пергаменту димензија 57 x 49 цм. На средини доње маргине документа причвршћен је мали браон воштани печат, који је тешко оштећен и чији натпис, нажалост, није читљив. Изгледа да су и у овом случају крст и инцијал били исписани црвеним мастилом, као и још нека слова. При средини документа видљиво је неколико ситнијих оштећења, која не ометају његово рашчитавање. Напоменимо да се у истом манастиру чува и други примерак повеље настао у XIX веку. За нашу анализу он није од значаја.¹⁰⁴ Документ је датован даном, месецом, годином и индиктом, при чему се последња два параметра слажу.¹⁰⁵ Повеља отпочиње симболичком инвокацијом у виду крста. За њом следи аренга у којој се наглашава да *најблаженији и христољубиви* мужеви подижу храмове посвећене Богу и светитељима, те да узносе веру душевну у спомен светих да заједно пребивају.¹⁰⁶ Након завршетка аренге, следи веома опширна интитулација: „*мы бл(а)гочьстиваго и с(ве)топочившаго господина деспота Стефана раби и по еговоу прѣставленію бл(а)гочьстиваго и х(рист)ољубиваг(о) Сръбакмь г(осподи)на дѣспота Гюрга такожде раби и послоушници. Изъ челникъ великыи сръбскыи Радичь*”.¹⁰⁷ Овде је необично то што је у интитулацију укључен и претходни владар, као и то што се говори у множини. Тако нешто нисмо запазили у другим властеоским повељама. Начелно би се могло претпоставити да је челник Радич то учинио како би свом акту дао свечанију форму. Уочава се да је овде интитулација деспота Ђурђа, изузев девоције, дата у пуном обиму.¹⁰⁸ У

Ђорђе Трифуновић, *Са светогорских извора*, Београд 2004, 250, упозорно је да се, и поред одредаба о начину живота у Кастамониту, овај акт не може назвати типиком јер он опширније устанвљава правила живљења и богослужења у манастиру.

¹⁰⁴ С. Pavlikianov, *Medieval Slavic Acts*, 106, 133–136, 626, у овој књизи аутор доноси податке о документу, као и његове црно-беле и једну колор фотографију, која додуше не обухвата првих 15 редова повеља. Отуда изречен опрез око употребе црвеног мастила. Ову повељу је исти истраживач, уз опис и црно-беле снимке, објавио и у два ранија рада: С. Pavlikianov, „The Medieval Slavic Archives”, 177–181, 206–208; С. Pavlikianov, „The Slavic acts”, 79–81, 107–109. Прво издање начинио је Љубомир Стојановић и оно доноси рашчитан текст. Исто је учинио Стојан Новаковић, изоставивши аренгу: Љ. Стојановић, „Стари српски хрисовуљи”, 34–36; С. Новаковић, *Законски споменици*, 549–553. Ђ. Трифуновић, *Са светогорских извора*, 249–256, доноси осврт на повељу и њен превод на савремени српски језик, са коментарима.

¹⁰⁵ V. Grumel, *La chronologie*, 263; С. Pavlikianov, *Medieval Slavic Acts*, 107.

¹⁰⁶ С. Pavlikianov, *Medieval Slavic Acts*, 108–109; С. Pavlikianov, „The Slavic acts”, 80; Ђ. Трифуновић, *Са светогорских извора*, 252.

¹⁰⁷ С. Pavlikianov, *Medieval Slavic Acts*, 109; С. Pavlikianov, „The Slavic acts”, 80; Љ. Стојановић, „Стари српски хрисовуљи”, 34.

¹⁰⁸ С. Станојевић, „II Интитулација”, 158–159.

овој интитулацији срећемо и синтагму *раб и послушник* што, како се чини, указује на то да би она могла бити уобичајена у властеоским документима. Запажа се да овом приликом Радич у интитулацији, уз титулу велики челник, додаје и придев *србски*, кога нема у његовим актима, као ни у другим повељама српске властеле. Потчињеност владару је и овога пута у интитулацији јасно назначена.

Даље у повељи следи експозиција у којој велики челник Радич појашњава да је желео да се угледа на раније *благочестиве мужеве*, због чега је сазидао манастир на Светој гори посвећен архиђакону Стефану. Појашњава да је обновио и сазидао разорено. Записао је да се моли да светитељ прими његов дар како би га заштитио у пролазном животу и учинио да буде наследник вечног блаженства.¹⁰⁹ Укратко треба појаснити да је Кастамонит морао бити обновљен јер је пострадао од пожара отприлике након октобра 1426, а пре краја треће деценије XV века.¹¹⁰ Затим ауктор прелази на диспозицију, најпре саопштавајући да је по савету ариљског митрополита кир Марка установио општежиће. Наводе се, затим, бројна правила у вези са устројством манастира, за која сматрамо да их овом приликом не треба наводити. Ктитор је назначио да се његови непокретни поклони манастиру не могу отуђити, већ да се у случају невоље могу само привремено заложити. Исто је имало да важи и за поседе које је даровао храму. Прописао је даље Радич да ће, док год буде световњак, манастиру наставити да даје раније предвиђених 20 литара сребра, а предвидео је још две додатне литре за болницу. То се није смело променити ни уколико Радич дође као монах у Кастамонит, те је имало да се даје док год манастир постоји. Све је требало да важи и ако челник умре као световњак. Дефинисао је, такође, да по његовој смрти, уколико у манастир дође митрополит Марко, он треба да буде *строитељ* манастира, што би значило онај који ужива сва ктиторска права. Његови братанци и сестрићи који би се замонашили, уколико би се показали достојним, могли би бити постављени за *старијег* (старешину). Назначио је Радич како би требало да му се након смрти поје божанствена литургија сваког четвртка.¹¹¹

Молио је челник да се његов документ не измени, већ да све прописано потврди онај који ће после њега бити *стројитељ* манастира.¹¹²

¹⁰⁹ С. Pavlikianov, *Medieval Slavic Acts*, 109; С. Pavlikianov, „The Slavic acts”, 80–81; Ђ. Трифуновић, *Са светогорских извора*, 252.

¹¹⁰ *Actes de Kastamonitou*, 5, 56–59; М. Живојиновић, „Света Гора у светлости аката”, 58, нап. 7.

¹¹¹ С. Pavlikianov, *Medieval Slavic Acts*, 109–111; С. Pavlikianov, „The Slavic acts”, 81–82; Ђ. Трифуновић, *Са светогорских извора*, 252–255; *Actes de Kastamonitou*, 6–7.

¹¹² С. Pavlikianov, *Medieval Slavic Acts*, 111; С. Pavlikianov, „The Slavic acts”, 82.

Овде је реч о формули адмониције, којом су се будући нараштаји кроз молбу позивали да поштују садржај документа.¹¹³ Поручивао је кроз санкцију оном ко би се дрзнуо да угаси његов помен у манастиру следеће: „таковаго да разорить Г(оспод)ъ Б(ог)ъ въсѣдръжителъ вѣси вѣкъ ѿ въ вѣдѣнїи, вѣместо помощи да моу е съпърница пр(ѣ)ч(и)стаа Б(о)гом(а)ти и с(в)етѣи прѣвом(оу)ч(е)никъ ѿ архїдїаконъ Х(ристо)въ ап(о)с(то)лъ Стефанъ въ д(ѣ)нь страшнаго испитанїа и да кс(тъ) причтень ѿоуде ѿ Ярїи ѿ тѣмъ иже рекоше: възми, распни крѣвь его на нас(ѣ) и на чедѣхъ нашихъ”.¹¹⁴ Дакле, санкција је упућена ка истим особама као и адмониција. Као прекршиоци су на првом месту означене особе везане за манастир Кастамонит. То је сасвим у складу са оним на шта се акт односи. С обзиром на то да је материјално обезбеђење манастира ктитор још раније дефинисао, јасно је што у санкцији нема помена владара или властеле као могућих преступника. Сви остали елементи санкције су уобичајени. Архиђакон Стефан се истиче уз Бога и Богородицу јер је њему храм био посвећен.¹¹⁵ У короборацији челник напомиње да је све записао и утврдио са својим духовником, ариљским митрополитом кир Марком, а затим следи прецизан датум издавања акта, уз навођење индикта.¹¹⁶ Важно учешће митрополита Марка у сачињавању манастирских правила велики челник Радич је поменутом формулом још једном потврдио.

Повеља челника Радича за манастир Кастамонит из маја 1433. у извесном смислу је паралелна са актом монаха Доротеја за Дренчу. Обе прописују уређење манастирског живота од стране ктитора, само је Доротеј своју издао онда када се већ замонашио. Разлика је и у чињеници да је Радич већ раније наменио део својих поседа за Кастамонит, док је Доротеј то учинио истовремено прописујући правила за своју ктиторију. Другачија формулација неких одредаба чини се да је последица тога што се Доротејева задужбина налазила на територији кнеза Лазара, док се Света гора у време издавања Радичевог документа већ готово десет година налазила под врховном влашћу Османлија.¹¹⁷ Прилично опширан и специфичан Радичев акт из 1433. за Кастамонит уједно је и последња сачувана српска средњовековна властеоска повеља.

¹¹³ Више о адмоницији видети у: Н. Порчић, *Дипломатички обрасци*, 112–120.

¹¹⁴ С. Pavlikianov, *Medieval Slavic Acts*, 111; С. Pavlikianov, „The Slavic acts”, 82; Љ. Стојановић, „Стари српски хрисовуљи”, 36.

¹¹⁵ С. Станојевић, „X Санкција”, 31–45; V. Mošin, „Sankcija”, 36–37, 40–43.

¹¹⁶ С. Pavlikianov, *Medieval Slavic Acts*, 111; idem, „The Slavic acts”, 82

¹¹⁷ За време доласка Свете горе под власт Османлија видети у: Александар Фотић, *Света Гора и Хиландар у Османском царству (XV–XVII век)*, Београд 2000, 32–33.

Завршна разматрања

Пошто смо сваку од повеља великог челника Радича појединачно анализирали, неопходно је да покушамо да уочимо њихове заједничке карактеристике. Поставља се и питање колико се на основу његових докумената могу доносити шири закључци о документарној продукцији властеоског слоја током последњих неколико деценија постојања српске средњовековне државе. Узорак који имамо је свакако недовољан за то. Све сачуване челникове повеље биле су намењене црквеним дестина-тарима. Несумњиво да је и велики челник Радич и другим поводима имао потребе за састављањем докумената. Познате су нам интензивне Радичеве везе са Дубровчанима. Из нешто ранијег периода сачувано је једно њихово писмо челнику Миљану, који се налазио у служби Бранковића.¹¹⁸ Постојала је и писана комуникација између владара и властеле. Деспот Ђурађ Бранковић је 1454. године о победи његових и Хуњадијевих трупа над Турцима код Крушевца писаним путем известио сребреничког војводу Брајана.¹¹⁹ Зато је и анализа челникових докумената ограниченог домета. Вреди упозорити и на то да је Радич био један од најистакнутијих властелина деспота Ђурђа, те се стога он не може узимати као пример читавог елитног слоја.

Без обзира на све изнесене примедбе, сматрамо неопходним изрицање неких општих закључака о властеоским документима у време владавине деспота Ђурђа Бранковића. Најпре, сасвим је очигледно да је властела имала пуно право издавања повеља. Исто тако, чини се сасвим очигледно да припадницима елитног слоја за одређена даривања не само да није била потребна владарева потврда већ је у неким случајевима нису ни тражили. Мишљења смо да недостатак потврда код повеља челника Радича за манастир Кастамонит није само резултат слабо очуване дипломатичке грађе. За дар учињен Ватопеду је, како смо истакли, сачувана и повеља деспота Ђурђа. Сматрамо да оне нису ни биле неопходне јер је првом повељом Кастамониту даровао само одређена новчана средства, док је другом утврђивао ктиторска права у истом манастиру. Ватопеду је, пак, даривао једно село и осам мати винограда, те је ту била другачија ситуација. Познато је и да је деспот Ђурађ

---

¹¹⁸ Милош Ивановић, „Писмо Дубровчана челнику Миљану”, *Стари српски архив* 12 (2013) 111–117.

¹¹⁹ L. Thallóczy et A. Áldasy, *A Magyarország és Szerbia, 187–188*; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 422.

потврдио Радичево даривање Горње Пешчанице светогорском Манастиру Св. Павла.¹²⁰

Када је реч о дипломатичким састојцима примећује се њихова шареноликост чак и код инвокације. Указали смо да једна Радичева повеља садржи истовремено симболичку и вербалну инвокацију. Запазили смо да су крст, као симбол инвокације, и иницијал били изведени црвеним мастилом. Услед недостатка снимка Радичеве повеље за Ватопед, остајемо у дилеми да ли то можемо означити као нешто уобичајено за његове акте. Тај детаљ је важан, пошто се од почетка XIV века употреба црвене боје запажа у свим документима главних владара државе Немањића. Касније су је употребљавали и обласни господари, а након 1459. среће се и у документима Бранковића, Јакшића и Црнојевића.¹²¹ Од ранијих властеоских аката као паралела може послужити само повеља Јована Оливера, која је једина сачувана у оригиналу. Код ње се не среће употреба црвене боје.¹²² Интитулације су такође имале различите видове, али треба рећи да су, сем у случају прве Радичеве повеље за Кастамонит, истицале хијерархијски однос између владара и властелина. Повеља која у том погледу представља изузетак специфична је, како смо нагласили, јер поседује извесне сличности са приватно-правним актима. Изгледа да се у том погледу почело тежити извесном уједначавању, услед чега је дошло до појаве синтагме *раб и послушник* која се, како смо напоменули, јавља и ван Радичевих повеља. Постојање аренге је уочено само у свечаном документу каква је била Радичева повеља за Кастамонит из 1433. године. Треба рећи да се она јавља и у Доротејевој повељи из 1382. за Дренчу.¹²³ Сасвим очекивано, одредбе у диспозицији су биле срочене у складу са наменом документа. Отуда је било врло опширна у другој повељи челника Радича за манастир Кастамонит.

Међу челниковим повељама, санкција се среће само у повељи за Кастамонит из 1433. и у натпису за Враћевшницу. Могући прекршиоци из редова световњака практично су означени само у челниковом натпису у Враћевшници, акт који само условно можемо назвати повељом. То је, пак, било присутно у оба властеоска документа из времена Немањића.¹²⁴ Короборација је, такође, била опширнија у свечаној повељи за Кастамонит. Међутим, треба рећи да се ни у једном документу не помињу

---

¹²⁰ С. Pavlikianov, *Medieval Slavic Acts*, 173–175; Д. Синдик, „Српске повеље”, 195–196.

¹²¹ Н. Порчић, *Дипломатички обрасци*, 34–36.

¹²² Д. Живојиновић, „Повеља великог слуге Јована Оливера”, колор фотографија између 26. и 27.

¹²³ А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 180.

¹²⁴ С. Бојанин, „Заједничка повеља браће Бранковића”, 283–284.

средства аутентификације као што су потпис и печат.¹²⁵ Одсуство потписа може се узети као једна од маркантних карактеристика челникових докумената. Знамо, пак, поуздано да је од ранијих властеоских аката повеља великог слуге Јована Оливера имала потпис.¹²⁶ Владарски документи су, пак, најчешће имали потпис.¹²⁷ Печат је сачуван само на повељи челника Радича из 1433. за манастир Кастамонит. Од ранијих властеоских аката, печат је имала повеља Јована Оливера, а извесно га је имао и Доротејев акт.¹²⁸ Једино се у повељи из 1433. за Кастамонит јавља датирање са годином, месецом и индиктом. Тачан датум се наводи и у челниковој повељи Ватопеду, али се ту не среће индикт. Уочавамо да се свечана повеља Кастамониту из 1433. године по свим карактеристикама издваја из других докумената великог челника.

Коначно, остаје нам непознато ко је састављао документе великог челника Радича, пошто се њихови састављачи не помињу. Из ранијег времена познато нам је да је повељу великог слуге Јована Оливера записао протопопа Агапит.¹²⁹ Може се разумно претпоставити да је ариљски митрополит Марко не само утицао на одредбе Радичеве повеље за Кастамонит 1433. већ је имао и значајног удела у самом њеном записивању. Чини нам се да није иста рука исписала прву и другу Радичеву повељу за Кастамонит. Наиме, код друге повеље примећујемо израженије одлике „полуустава” (устава ресавског типа). Тако се високо **ѣ** (јат) јавља само на једном месту у првој повељи,¹³⁰ док се у другој јавља знатно више.¹³¹ Надаље, у акту из 1430/1431. није забележена појава слова **з** са високом главом,¹³² које се у млађој повељи Кастамониту среће на већем броју места. Примећено је да се на почетку речи јавља и употреба издуженог **к** у другој повељи Кастамониту, чега, пак, у првом Радичевом акту за овај манастир нема.¹³³ Са друге стране, Радичева повеља за

¹²⁵ С. Станојевић, „XI Короборација”, 1.

¹²⁶ Д. Живојиновић, „Повеља великог слуге Јована Оливера”, 27.

¹²⁷ Н. Порчић, *Дипломатички обрасци*, 190.

¹²⁸ Д. Живојиновић, „Повеља великог слуге Јована Оливера”, 26; *Actes de Saint-Pantéléémon. Texte*, par Paul Lemerle, Gilbert Dargon et Sima Ćirković, Paris 1982, 178; А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 179.

¹²⁹ Д. Живојиновић, „Повеља великог слуге Јована Оливера”, 27, 29.

¹³⁰ В. Поломац, „Језик у повељи великог челника Радича”, 314.

¹³¹ За одлике полуустава видети у: В. Јерковић, „‘Полуустав’ у српским повељама”, 90; Вера Јерковић, „Ћирилица српскословенског периода. (Палеографски приступ проучавању и општи увид у њен развој)”, у: *Предавања из историје језика*, Нови Сад 2004, 97–98.

¹³² В. Поломац, „Језик у повељи великог челника Радича”, 315.

¹³³ Исто, 315. Користим прилику да се на овом месту захвалим колегама Драгићу Живојиновићу, Невену Исаиловићу и Бењамину Хекићу у вези са анализом палеографских карактеристика повеља челника Радича манастиру Кастамонит.

Ватопед је сачињена у Некудиму, те је у вези са њеним записивањем могао имати помоћ од људи у служби деспота Ђурђа Бранковића. Међутим, како немамо на располагању њен снимак, не можемо је упоредити са повељом деспота Ђурђа насталом истим поводом.

Услед малобројних докумената, не могу се извести поуздани закључци о томе како је функционисао процес састављања докумената угледних српских властелина у XV веку, какав је био челник Радич. Мора остати без одговора питање да ли се њиховом кругу могао развити неки тип формулара. Поводом тога, треба скренути пажњу на то да је у једном скоријем истраживању указано на то да се и о српској владарској канцеларији као установи може само условно говорити. Као доказ те тезе, наведена је разноврсност дипломатичких образаца, што сведочи о непостојању канцеларијских обичаја. Такође, примећено је знатно учешће дестинатара у састављању исправа.¹³⁴ Услед описаног стања, не можемо поуздано одговорити ни на питање да ли је челник Радич имао неког сталног писара, иако делује да је имао потребе за таквом особом. Наравно, то не значи да властела није улагала напоре да њени акти задобију одговарајућу форму, што је такође видљиво на основу сачуваних аката. Да су они имали вредност за дестинатаре, сведочи чињеница да су их чували. Евентуално откривање нових властеоских докумената могло би да попуни празнине у нашем познавању њихових дипломатичких одлика.

---

¹³⁴ Ж. Вујошевић, *Српска владарска канцеларија*, 284–285, 299–301.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Објављени извори – Published Primary Sources

- Actes de Kastamonitou*, par Nicolas Oikonomidès, Paris 1978.
- Actes de Saint-Pantéléèmon. Texte*, par Paul Lemerle, Gilbert Dargon et Sima Ćirković, Paris 1982.
- Laskaris Michel, „Actes serbes de Vatopédi”, *Byzantinoslavica* VI (1935–1936) 166–185.
- Pavlikianov Cyril, *Medieval Slavic Acts from Mount Athos 1230–1734. Critical Edition and Commentary of the Texts*, Sofia 2018.
- Pavlikianov Cyril, „The Medieval Slavic Archives of the Athonite Monastery of Kastamonitou”, *Cyrillomethodianum* XX (2015) 153–216.
- Pavlikianov Cyril, „The Slavic acts of the Athonite Monastery of Kastamonitou and the documentary heritage of the grand čelnik Radič”, *Хиландарски зборник* 14 (2017) 55–122.
- Thallóczy Lajos et Áldasy Antal, *Magyarország melléktartományainak oklevéltára II, A Magyarország és Szerbia közti összekötterések oklevéltára*, Budapest 1907.
- Архиепископ Данило и други, *Животи краљева и архиепископа српских*, прир. Ђура Даничић, Загреб 1866. [Arhiepiskop Danilo i drugi, *Životi kraljeva i arhiepiskopa srpskih*, прир. Ђура Даничић, Загреб 1866]
- Ђушанов законик*, прир. Ђорђе Бубало, Београд 2010. [Dušanov zakonik, прир. Ђорђе Бубало, Београд 2010]
- Живојиновић Драгић, „Повеља великог слуге Јована Оливера манастиру Светог Димитрија у Коџанима”, *Стари српски архив* 11 (2012) 25–32. [Živojinović Dragić, „Povelja velikog sluge Jovana Olivera manastiru Svetog Dimitrija u Kočanima”, *Stari srpski arhiv* 11 (2012), 25–32]
- Ивановић Милош, „Писмо Дубровчана челнику Миљану”, *Стари српски архив* 12 (2013) 111–119. [Ivanović Miloš, „Pismo Dubrovčana čelniku Miljanu”, *Stari srpski arhiv* 12 (2013) 111–119]
- Јиречек Константин, „Споменици српски”, *Споменик СКА* 11 (1892), 1–117. [Jireček Konstantin, „Spomenici srpski”, *Spomenik SKA* 11 (1892) 1–117]
- Константин Филозоф и његов живот Стефана Лазаревића деспота српског, прир. Ватрослав Јагић, *Гласник СУД* 42 (1875) 223–328. [Konstantin Filozof i njegov život Stefana Lazarevića despota srpskog, прир. Vatroslav Jagić, *Glasnik SUD* 42 (1875) 223–328]
- Милићевић Ђ. Милан, „Манастири у Србији”, *Гласник СУД* 21 (1867) 1–96. [Milićević Đ. Milan, „Manastiri u Srbiji”, *Glasnik SUD* 21 (1867) 1–96]
- Михалчић Раде и Шпадијер Ирена, „Слово браће Бранковића манастиру Хиландару”, *Стари српски архив* 6 (2007) 151–166. [Mihaljičić Rade i Špadijer Irena, „Slovo braće Brankovića manastiru Hilandaru”, *Stari srpski arhiv* 6 (2007) 151–166]

Младеновић Александар, *Повеље и писма деспота Стефана Лазаревића: текст, коментари, снимци*, Београд 2007. [Mladenović Aleksandar, *Povelje i pisma despota Stefana Lazarevića: tekst, komentari, snimci*, Beograd 2007]

Младеновић Александар, *Повеље кнеза Лазара: текст, коментари, снимци*, Београд 2003. [Mladenović Aleksandar, *Povelje kneza Lazara: tekst, komentari, snimci*, Beograd 2003]

Поломац Владимир, „Језик у повељи великог челника Радича манастиру Кастамониту из 1430/1431. године”, у: *Савремена проучавања језика и књижевности*, год. I, књ. 1, ур. Милош Ковачевић и др., Крагујевац 2009, 307–326. [Polomac Vladimir, „Jezik u povelji velikog čelnika Radiča manastiru Kastamonitu iz 1430/1431. godine”, u: *Savremena proučavanja jezika i književnosti*, god. I, knj. 1, ур. Miloš Kovačević i др., Крагујевац 2009, 307–326]

Поломац Владимир, „О правопису и језику двају аката о хиландарским међама из средине 15. века”, у: *Средњи век у српској науци, историји, књижевности и уметности VI*, ур. Гордана Јовановић, Деспотовац 2015, 235–252. [Polomac Vladimir, „O pravopisu i jeziku dvaju akata o hilandarskim međama iz sredine 15. veka”, u: *Srednji vek u srpskoj nauci, istoriji, književnosti i umetnosti VI*, ур. Gordana Jovanović Despotovac 2015, 235–252]

Порчић Небојша и Исаиловић Невен, *Документи Владара средњовековне Србије и Босне у венецијанским збиркама*, Београд 2019. [Porčić Nebojša i Isailović Neven, *Dokumenti Vladara srednjovekovne Srbije i Bosne u venecijanskim zbirkama*, Beograd 2019]

Порчић Небојша, *Документи српских средњовековних владара у дубровачким збиркама. Доба Немањића*, Београд 2017. [Porčić Nebojša, *Dokumenti srpskih srednjovekovnih vladara u dubrovačkim zbirkama. Doba Nemanjića*, Beograd 2017]

Пуцић Медо, *Споменици српски I*, Београд 1858. [Pucić Medo, *Spomenici srpski I*, Beograd 1858]

Синдик Душан, „Српске повеље у светогорском манастиру Светог Павла”, *Мешовита грађа (Miscellanea)* 6 (1978) 181–205. [Sindik Dušan, „Srpske povelje u svetogorskom manastiru Svetog Pavla”, *Mешовита грађа (Miscellanea)* 6 (1978) 181–205]

Соловјев Александар, „Зетска пресуда из 1445. године”, *Архив за правне и друштвене науке XXXIII (XL)*, 1–2 (1931) 41–53. [Solovjev Aleksandar, „Zetska presuda iz 1445. godine”, *Arhiv za pravne i društvene nauke XXXIII (XL)*, 1–2 (1931) 41–53]

Стојановић Љубомир, *Старе српске повеље и писма*, књ. I/2, Београд–Сремски Карловци 1934. [Stojanović Ljubomir, *Stare srpske povelje i pisma*, књ. I/2, Beograd–Sremski Karlovci 1934]

Стојановић Љубомир, „Стари српски хрисовуљи, акти, биографије, летописи, типиси, поменици, записи и др.”, *Споменик СКА* 3 (1890) 1–226. [Stojanović Ljubomir, „Stari srpski hrisovulji, akti, biografije, letopisi, tipici, pomenici, zapisi i dr.”, *Spomenik SKA* 3 (1890) 1–226]

Стојановић Љубомир, *Стари српски записи и натписи II*, Београд 1903. [Stojanović Ljubomir, *Stari srpski zapisi i natpisi II*, Beograd 1903]

Литература – Secondary Works

- Grumel Venance, *Traité d'études byzantines I, La chronologie*, Paris 1958.
- Мошин Владимир, „Санкција у византијској и јужнословенској црковној дипломатици”, *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 3 (1954) 27–52.
- Rady C. Martyn, *Nobility, Land and Service in Medieval Hungary*, London–New York 2001.
- Zachariadou Elizabeth, „Worrisome wealth of the čelnik Radić”, in: *Studies in Ottoman history in honour of professor V. L. Ménage*, edd. by Colin Heywood and Colin Imber, Istanbul 1994, 383–397.
- Živojinović Mirjana, „Le grand čelnik Radić”, in: *Κλητόριον in memory of Nikos Oikonomides*, ed. Φλωρεντία Ευαγγελατου-Νοταρα and Τριανταφυλλίτσα Μανιατη-Κοκκινη, Athens–Thessaloniki 2005, 387–402.
- Баришић Фрањо, „Владарски чин кнеза Лазара”, у: *О кнезу Лазару*, ур. Иван Божић и Војислав Ј. Ђурић, Београд 1975, 45–62. [Barišić Franjo, „Vladarski čin kneza Lazara”, у: *O knezu Lazaru*, ур. Ivan Božić i Vojislav J. Đurić, Београд 1975, 45–62]
- Благојевић Милош, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, Београд 1997. [Blagojević Miloš, *Državna uprava u srpskim srednjovekovnim zemljama*, Београд 1997]
- Бојанин Станоје, „Две изгубљене повеље Бранковића и њихова компилација (Хиландар No. 58 и No. 59)”, у: *ΠΕΡΙΒΟΛΟΣ*, књ. 2, *Зборник у част Мирјане Живојиновић*, ур. Бојан Миљковић, Дејан Целебчић, Београд 2015, 359–383. [Bojanin Stanoje, „Dve izgubljene povelje Brankovića i njihova kompilacija (Hilandar No. 58 i No. 59)”, у: *ΠΕΡΙΒΟΛΟΣ*, књ. 2, *Zbornik u čast Mirjane Živojinović*, ур. Bojan Miljković, Dejan Dželebčić, Београд 2015, 359–383]
- Бојанин Станоје, „Заједничка повеља браће Бранковића и канцеларија крупне властеле у држави Немањића”, *Зборник радова Византолошког института* 53 (2016) 275–292. [Bojanin Stanoje, „Zajednička povelja braće Brankovića i kancelarija крупне vlastele u državi Nemanjića”, *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 53 (2016) 275–292]
- Бубало Ђорђе, *Писана реч у српском средњем веку. Значај и употреба писаних докумената у средњовековном српском друштву*, Београд 2009. [Bubalo Đorđe, *Pisana reč u srpskom srednjem veku. Značaj i upotreba pisanih dokumenata u srednjovekovnom srpskom društvu*, Београд 2009]
- Бубало Ђорђе, *Српски номици*, Београд 2004. [Bubalo Đorđe, *Srpski notici*, Београд 2004]
- Веселиновић Андрија, *Држава српских деспота*, Београд 2006². [Veselinović Andrija, *Država srpskih despota*, Београд 2006²]
- Вујошевић З. Жарко, *Српска владарска канцеларија у средњем веку. Студија из упоредне дипломатике* (докторска дисертација, Филозофски факултет Београд, 2015). [Vujošević Z. Žarko, *Srpska vladarska kancelarija u srednjem veku. Studija iz uporedne diplomatike* (doktorska disertacija, Filozofski fakultet Београд, 2015)]

Даничић Ђура, *Рјечник из књижевних старина српских*, књ. 2, Л–П, Београд 1863. [Daničić Đura, *Rječnik iz književnih starina srpskih*, књ. 2, L–P, Beograd 1863]

Динић Михаило, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни II*, Београд 1962. [Dinić Mihailo, *Za istoriju rudarstva u srednjovekovnoj Srbiji i Bosni II*, Beograd 1962]

Живојиновић Мирјана, „Аделфати у Византији и средњовековној Србији”, *Зборник радова Византолошког института* 11 (1968) 241–270. [Živojinović Mirjana, „Adelfati u Vizantiji i srednjovekovnoj Srbiji”, *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 11 (1968) 241–270]

Живојиновић Мирјана, „Света Гора у светлости аката великог челника Радича манастирима Кастамониту и Ватопеду”, у: *Пад Деспотовине 1459. године*, ур. Момчило Спремић, Београд 2011, 57–62. [Živojinović Mirjana, „Sveta Gora u svetlosti akata velikog čelnika Radiča manastirima Kastamonitu i Vatopedu”, у: *Pad Despotovine 1459. godine*, ур. Momčilo Spremić, Beograd 2011, 57–62]

Ивановић Милош, „Добри људи” у српској средњовековној држави, Београд 2017. [Ivanović Miloš, „Dobri ljudi” u srpskoj srednjovekovnoj državi, Beograd 2017]

Ивановић Милош, „Краљевство и друштвена елита у земљама Немањића”, у: *Краљевство и архиепископија у српским и поморским земљама Немањића*, ур. Љубомир Максимовић и Срђан Пириватрић, Београд 2019, 451–502. [Ivanović Miloš, „Kraljevstvo i društvena elita u zemljama Nemanjića”, у: *Kraljevstvo i arhiepiskopija u srpskim i pomorskim zemljama Nemanjića*, ур. Ljubomir Maksimović i Srđan Pirivatrić, Beograd 2019, 451–502]

Ивановић Милош, „Уређење манастирског живота у српским властеоским задужбинама средњег века”, у: *Зборник радова шестог годишњег Симпозиона Српска теологија данас 2014: одржаног на Правословном богословском факултету 30. маја 2014*, ур. Радомир Поповић, Београд 2015, 197–203. [Ivanović Miloš, „Uređenje manastirskog života u srpskim vlasteoskim zadužbinama srednjeg veka”, у: *Zbornik radova šestog godišnjeg Simposiona Srpska teologija danas 2014: održanog na Pravoslavnom bogoslovskom fakultetu 30. maja 2014*, ур. Radomir Popović, Beograd 2015, 197–203]

Јерковић Вера, „‘Полуустав’ у српским повељама од краја XIV и током XV века”, *Зборник МС за филологију и лингвистику* 42 (1999) 89–111. [Jerković Vera, „‘Poluustav’ u srpskim poveljama od kraja XIV i tokom XV veka”, *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku* 42 (1999), 89–111]

Јерковић Вера, „Ћирилица српскословенског периода. (Палеографски приступ проучавању и општи увид у њен развој)”, у: *Предавања из историје језика*, Нови Сад 2004, 87–102. [Jerković Vera, „Ćirilica srpskoslovenskog perioda. (Paleografski pristup proučavanju i opšti uvid u njen razvoj)”, у: *Predavanja iz istorije jezika*, Novi Sad 2004, 87–102]

Крстић Александар, „Град Некудим и Некудимска власт”, *Историјски часопис* 55 (2007) 99–111. [Krstić Aleksandar, „Grad Nekudim i Nekudimska vlast”, *Istorijski časopis* 55 (2007) 99–111]

Марковић Василије, „Ктитори, њихове дужности и права”, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор V* (1925) 100–124. [Marković Vasilije, „Ktitori, njihove dužnosti i prava”, *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor V* (1925) 100–124]

Михаљчић Раде, *Лазар Хребелјановић: историја, култ, предање*, Београд 1989². [Mihaljčić Rade, *Lazar Hrebeljanović: istorija, kult, predanje*, Beograd 1989²]

Михаљчић Раде, „Повеље”, у: *Лексикон српског средњег века*, прир. Сима Ћирковић и Раде Михаљчић, Београд 1999, 529–532. [Rade Mihaljčić, „Povelje”, у: *Leksikon srpskog srednjeg века*, прир. Sima Ćirković i Rade Mihaljčić, Beograd 1999, 529–532]

Мошин Владимир, „Самодржавни Стефан кнез Лазар у традицији Немањићког суверенитета од Марице до Косова”, у: *О кнезу Лазару*, ур. Иван Божић и Војислав Ј. Ђурић, Београд 1975, 13–41. [Mošin Vladimir, „Samodržavni Stefan knez Lazar u tradiciji Nemanjićkog suvereniteta od Marice do Kosova”, у: *O knezu Lazaru*, ур. Ivan Božić i Vojislav J. Đurić, Beograd 1975, 13–41]

Мргич Јелена, „Начелник”, у: *Лексикон српског средњег века*, прир. Сима Ћирковић и Раде Михаљчић, Београд 1999, 438. [Mrgić Jelena, „Načelnik”, у: *Leksikon srpskog srednjeg века*, прир. Sima Ćirković i Rade Mihaljčić, Beograd 1999, 438]

Николић М. Маја, *Византијска аристократија у XV веку* (докторска дисертација, Филозофски факултет Београд, 2013) [Nikolić M. Maja, *Vizantijska aristokratija u XV veku* (doktorska disertacija, Filozofski fakultet Beograd, 2013)]

Петковић Р. Владимир, „Ко је био оснивач манастира Дренче”, *Старинар II* (1951) 57–58. [Petković R. Vladimir, „Ko je bio osnivač manastira Drenče”, *Starinar II* (1951) 57–58]

Поломац Владимир, *Језик повеља и писама Српске деспотовине*, Крагујевац 2016. [Polomac Vladimir, *Jezik povelja i pisama Srpske despotovine*, Kragujevac 2016]

Порчић Т. Небојша, *Дипломатички обрасци средњовековних владарских докумената: српски пример* (докторска дисертација, Филозофски факултет Београд, 2012) [Porčić T. Nebojša, *Diplomatički obrasci srednjovekovnih vladarskih dokumenata: srpski primer* (doktorska disertacija, Filozofski fakultet Beograd, 2012)]

Пурковић Миодраг, „Етикеција и друштвени дух у старој српској држави”, *Годишњак Скопског филозофског факултета 2* (1931–1933) 111–139. [Purković Miodrag, „Etikecija i društveni duh u staroj srpskoj državi”, *Godišnjak Skopskog filozofskog fakulteta 2* (1931–1933) 111–139]

Пурковић Миодраг, *Кнез и деспот Стефан Лазаревић*, Београд 1978. [Purković Miodrag, *Knez i despot Stefan Lazarević*, Beograd 1978]

Синдик Душан, „Повеља ћесара Угљеше”, *Зборник радова Византолошког института 38* (1999–2000) 385–394. [Sindik Dušan, „Povelja cesara Uglješe”, *Zbornik radova Vizantološkog instituta 38* (1999–2000) 385–394]

Спремић Момчило, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд 1994. [Spremić Momčilo, *Despot Đurađ Branković i njegovo doba*, Beograd 1994]

Станојевић Станоје, „Студије о српској дипломатици. I Инвокација”, *Глас СКА* 90 (1912) 68–113. [Stanojević Stanoje, „Studije o srpskoj diplomatici. I Invokacija”, *Glas SKA* 90 (1912) 68–113]

Станојевић Станоје, „Студије о српској дипломатици. II Интитулација”, *Глас СКА* 92 (1913) 110–162. [Stanojević Stanoje, „Studije o srpskoj diplomatici. II Intitulacija”, *Glas SKA* 92 (1913) 110–162]

Станојевић Станоје, „Студије о српској дипломатици. V Аренга (Проemiум)”, *Глас СКА* 94 (1914) 192–229. [Stanojević Stanoje, „Studije o srpskoj diplomatici. V Arenga (Proemium)”, *Glas SKA* 94 (1914) 192–229]

Станојевић Станоје, „Студије о српској дипломатици. VI Промулгација (Нотификација)”, *Глас СКА* 94 (1914) 230–262. [Stanojević Stanoje, „Studije o srpskoj diplomatici. VI Promulgacija (Notifikacija)”, *Glas SKA* 94 (1914) 230–262]

Станојевић Станоје, „Студије о српској дипломатици. VII. Интервенција (Петиција)”, *Глас СКА* 96 (1920) 1–38. [Stanojević Stanoje, „Studije o srpskoj diplomatici. VII. Intervencija (Peticija)”, *Glas SKA* 96 (1920) 1–38]

Станојевић Станоје, „Студије о српској дипломатици. VIII Експозиција (Нарација)”, *Глас СКА* 96 (1920) 39–61. [Stanojević Stanoje, „Studije o srpskoj diplomatici. VIII Ekspozicija (Naracija)”, *Glas SKA* 96 (1920) 39–61]

Станојевић Станоје, „Студије о српској дипломатици. IX Диспозиција”, *Глас СКА* 96 (1920) 62–74. [Stanojević Stanoje, „Studije o srpskoj diplomatici. IX Dispozicija”, *Glas SKA* 96 (1920) 62–74]

Станојевић Станоје, „Студије о српској дипломатици. X Санкција”, *Глас СКА* 100 (1922) 1–48. [Stanojević Stanoje, „Studije o srpskoj diplomatici. X Sankcija”, *Glas SKA* 100 (1922) 1–48]

Станојевић Станоје, „Студије о српској дипломатици. XI Короборација”, *Глас СКА* 106 (1923) 1–16. [Stanojević Stanoje, „Studije o srpskoj diplomatici. XI Koroboracija”, *Glas SKA* 106 (1923) 1–16]

Стојановић Љубомир, „Датирање старих српских записа и натписа”, у: исти, *Стари српски записи и натписи* VI, Ср. Карловци 1926, 177–210. [Stojanović Ljubomir, „Datiranje starih srpskih zapisa i natpisa”, u, isti, *Stari srpski zapisi i natpisi* VI, Sr. Karloveci 1926, 177–210]

Тарановски Теодор, *Историја српског права у Немањинској држави*, Београд 2002. [Taranovski Teodor, *Istorija srpskog prava u Nemanjičkoj državi*, Beograd 2002]

Тошић С. Вера, „Велики челник Радич”, *Зборник МС за историју* 13 (1976), 7–21. [Tošić S. Vera, „Veliki čelnik Radič”, *Zbornik MS za istoriju* 13 (1976) 7–21]

Трифуновић Ђорђе, *Са светогорских извора*, Београд 2004. [Trifunović Đorđe, *Sa svetogorskih izvora*, Beograd 2004]

Тирковић Сима, „Допуне и објашњења”, у: Стојан Новаковић, *Историја и традиција. Изабрани радови*, Београд 1982, 436–478. [Ćirković Sima, „Dopune i objašnjenja”, u: Stojan Novaković, *Istorija i tradicija. Izabrani radovi*, Beograd 1982, 436–478]

Фотић Александар, *Света Гора и Хиландар у Османском царству (XV–XVII век)*, Београд 2000. [Fotić Aleksandar, *Sveta Gora i Hilandar u Osmanskom carstvu (XV–XVII vek)*, Beograd 2000]

Шкриванић Гавро, „Властелинство великог челника Радича Поступовића”, *Историјски часопис* 20 (1973) 125–137. [Škrivanić Gavro, „Vlastelinstvo velikog čelnika Radiča Postupovića”, *Istorijski časopis* 20 (1973) 125–137]

Шуица Марко, *Немирно доба српског средњег века. Властела српских обласних господара*, Београд 2000. [Šuica Marko, *Nemirno doba srpskog srednjeg veka. Vlastela srpskih oblasnih gospodara*, Beograd 2000]

Miloš Ivanović

THE CHARTERS OF GRAND ČELNIK RADIČ
– A DIPLOMATIC ANALYSIS

Summary

The subject of this paper are four preserved charters of *čelnik* Radič. The oldest among them is the charter of grand *čelnik* Radič, who was a prominent noble of Despot Stefan Lazarević (1389–1427) and Despot Đurađ Branković (1427–1456). It is known that he was active in political life from 1413 to 1435. A person with the title of grand *čelnik* was the steward of the ruler's court. *Čelnik* Radič ended his life as a monk on Mount Athos after 1441. The documents were issued between 1430/1431 and 1433 for the monasteries of Kastamonitou, Vračevšnica and Vatopedi, during the reign of Despot Đurađ Branković. It is clear that the Serbian nobles in the 15th century had a fully-fledged right to issue charters. Also, the nobles sometimes did not even ask for the ruler's confirmation of their acts. Although a small number of documents have been preserved, there are many differences in the compilation of diplomatic formulas. Therefore, it is unlikely that there were formularies of noblemen's charters. The formula *intitulatio* in these documents, except in one case, contains a reference to the supreme ruler. Possible secular violators of the act were marked only in the *čelnik*'s inscription (charter) for the monastery of Vračevšnica. Such an allegation was present in *sanctio* of two noblemen's charters from the time of the Nemanjić dynasty. The charter of *čelnik* Radič for the Kastamonitou monastery from 1433 contains an *arenga* that is a theoretical motivation for issuing the document. At the same time, these are the most extensive acts, since they contain regulations on the organization of life in the monastery. None of these documents had a signature. The seal is preserved only on the charter of *čelnik* Radič for the Kastamonitou monastery from 1433. The compilers of Radič's charters remain unknown, but it is certain that a high clergy member influenced their drafting.

Оригиналан научни рад

Примљен: 31.3.2022.

Коначно прихваћен за објављивање: 19.9.2022.

Александра ФОСТИКОВ*

Историјски институт

Београд

ПРОТОИНДУСТРИЈАЛИЗАЦИЈА КРОЗ ПРИЗМУ СРПСКЕ СРЕДЊОВЕКОВНЕ ПРОИЗВОДЊЕ 14. И 15. ВЕКА

Апстракт: Феномен протоиндустријализације, у области производње и рада, припада дугом хронолошком периоду тзв. *добу алата*, које почиње у освит људске историје и траје све до индустријске револуције. Међутим, док је почетак индустријске ере омеђен проналаском и употребом парне машине, о почетку протоиндустријализације не постоји јединствено мишљење, мада се прихвата да врхунац достиже у времену од 16. до 18. века. И поред вишедеценијске дебате, теорија протоиндустријализације и данас оставља низ нерешених питања, па и око значења и зачетака саме протоиндустрије, као и грана производње у којој долази до максималног изражаја. Додатно, сам феномен протоиндустријализације заправо се може сагледати из три угла: кроз развој протоиндустрије, кроз процес протоиндустријализације и кроз теорију о протоиндустријализацији. Узимајући у обзир на првом месту да је протоиндустријализација заправо фаза између аграрне и индустријске економије, односно класичног феудализма и раног капитализма, овом приликом размотрићемо елементе ране протоиндустријализације кроз призму српске средњовековне производње 14. и 15. века, из сва три наведена аспекта, а уз извесна прилагођавања датом историјско-географском развоју саме средњовековне Србије.

Кључне речи: привреда, протоиндустрија, протоиндустријализација, теорија о протоиндустријализацији, рударство, Србија, средњи век.

Abstract: The phenomenon of proto-industrialization, in the field of production and work, belongs to the long chronological period of the so-called Tool Age, which began at the dawn of human history and lasted until the Industrial Revolution. However, while the beginning of the industrial era was marked by the invention and use of the steam engine, there is no unified opinion about the beginning of proto-industrialization, although it is accepted that it reached its peak in the period from the 16th to the 18th centuries. Despite decades of debate, the theory of proto-industrialization still leaves a number of unresolved questions, including the meaning and beginnings of proto-industry itself, as well as the branch of production in which it reached its maximum expression. Additionally, the very phenomenon of proto-industrialization can actually be viewed from three angles: the development of proto-industry, process of proto-industrialization

---

* aleksandra.fostikov@iib.ac.rs

and theory. Considering, in the first place, that proto-industrialization was actually a phase between the agrarian and industrial economy, i.e. classical feudalism and early capitalism, we will consider here the elements of early proto-industrialization through the prism of Serbian medieval production of the 14th and 15th centuries, from all three mentioned aspects, and with certain adjustments in respect of the historical and geographical development of medieval Serbia itself.

Keywords: economy, proto-industry, proto-industrialization, theory of proto-industrialization, mining, Serbia, Middle Ages

Развој историјске науке и ширење њеног поља истраживања са политичке, односно догађајне, на тоталну историју довео је до отварања низа нових питања и тема, а сходно томе и издвајања економске историје, или историје привреде у посебну грану. Мада је економској историји током новијих периода посвећено далеко више пажње, како у инострану, тако и у домаћој литератури, а на основу тих хронолошких периода и створена економска и историјска теорија и методологија, овакве тенденције отвориле су и пут проучавању домаће средњовековне економске историје.¹

Међу бројним отвореним питањима, као и створеним теоријама и моделима, у инострану литератури своје место су нашли и феномени протоиндустрије и протоиндустријализације како би се првобитно описали корени индустрије, али и процеси који су довели до индустријске револуције, као и позније фабричке производње. У том контексту јавља се и теорија протоиндустријализације, коју у науку први пут 1969. уводи економски историчар Френклин Менделс у својој докторској дисертацији, а која постаје и општепозната након његовог чланка, у чијем наслову се и јавља 1972. године. Дефинишући те године овај термин у оквиру своје теорије као прву фазу индустријализације, Менделс наставља да развија теорију протоиндустријализације, да би и 1982, на Осмом међународном конгресу економске историје, одржао предавање под насловом: „Протоиндустријализација – теорија и реалност”, у ком је даље дефинисао смернице.²

---

¹ Александра Фостиков, *Занатство средњовековне Србије*, Београд 2019, 23–29 и даље.

² Franklin F. Mendels, „Proto-industrialization: The First Phase of the Industrialization Process”, *The Journal of Economic History* 32-1(1972) 241–261; Franklin F. Mendels, „Proto-industrialization: theory and reality. General Report”, in: *Eighth International Economic History Congress Budapest 1982: 'A' Themes*, eds. Franklin Mendels and Pierre Deyon, Budapest 1982, 69–107; Sheilagh Ogilvie, „Protoindustrialization in Europe”, *Continuity and Change* 8-2 (1993) 159–179; Sheilagh Ogilvie and Markus Cerman, „The Theories of Proto-industrialization”, in: *European Proto-industrialization*, eds. Sheilagh Ogilvie and Markus Cerman Cambridge 1996, 1.

Док је о овом феномену, као и самој теорији доста полемисано у западној и европској економској и историјској литератури, у домаћој историографији не постоји ниједан озбиљнији осврт на ово питање у медиевистици, осим кратких и спорадичних помена теорије протоиндустријализације, углавном од стране истраживача новијих периода,³ па тако протоиндустријализација, као и протокапитализам, односно средњовековни капитализам, чије истраживање код нас исто тако није ни започето, остају ван домена досадашњих проучавања.

И поред вишедеценијске дебате теорија протоиндустријализације и данас оставља низ нерешених питања, па и око значења и зачетака саме протоиндустрије, као и грана производње у којој долази до максималног изражаја. Такође, не постоји ни опште слагање око чињеница које су је условиле, као и карактеристика које је одликују, док је и сам период успостављања протоиндустрије, као и процеса протоиндустријализације само оквирно омеђен. Стога, да би дати процес био размотрен у оквиру српске средњовековне производње, а сама теорија протоиндустријализације и испитана, неопходно је најпре указати на неколико основних чињеница у вези са протоиндустријализацијом, резимирати извесне појмове, те истаћи допуне и мане саме теорије.

Феномен протоиндустријализације у области производње и рада заправо припада дугом хронолошком периоду – *добу алата*, које почиње у освит људске историје и траје све до индустријске револуције. Међутим, док је почетак индустријализације, односно индустријског доба, хронолошки везан за 18. век и омеђен временом проналаска парне машине (Томас Њукомен, 1712),⁴ о почетку и току протоиндустријализације, а посебно у локалној историји, не постоји јединствено мишљење. Ипак, прихвата се да врхунац достиже у времену које

³ Тако ову теорију кратко спомиње и Мирјана Грос у оквиру приказа изнад поменутог конгреса на којој је и сам Менделс излагао. Mirjana Gross, „Osmi međunarodni kongres ekonomske historije – neka nova kretanja i dostignuća”, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 15-1 (1982) 226–228.

⁴ И поред тога што је идеја о парној машини настала раније, као и први примерци исте, а модели и крајем 17. века, тек је Томас Њукомен направио прву парну машину која је успешно могла да буде употребљена. Касније ју је усавршио Џејмс Ват 1764, а у широку употребу улази до почетка 19. столећа. Alessandro Nuvolari, *The making of steam power technology*, Eindhoven 2004, 16–32. О индустријској револуцији, револуцијама и процесима индустријализације: Carlo M. Cipolla, ed., *The Industrial Revolution, The Fontana Economic History of Europe*, vol. 3, London–Glasgow 1973; Eric Hobsbawm, *Doba revolucije: Evropa 1789–1848*, Zagreb 1987, 42–61; Steven M. Beaudoin, ed., *The Industrial Revolution*, Boston–New York 2003.

непосредно претходи индустријском, односно периоду од 16. до 18. века.⁵ Додатно, сам феномен протоиндустријализације заправо се може сагледати из три угла: кроз развој протоиндустрије, кроз процес протоиндустријализације и кроз теорију, односно развој теорије о протоиндустријализацији, која сама по себи представља економску теорију, те стога подразумева постојање, то јест захтева испуњење одређених услова, заснованих и у односу на њихово постојање у каснијој индустријализацији.⁶

Као основне поставке своје теорије Менделс истиче: рурално занатство и домаћу радиност; производњу за извоз; и симбиозу руралне производње и комерцијалне пољопривреде, али не на нивоу државе, већ региона. Као главну карактеристику подвлачи сезонски рад сеоског полузависног становништва за тржиште, а своју теорију заснива на случају производње текстила у Фландрији 18. века.⁷ Петер Крите, Ханс Медик и Јирген Шлумбом, у успостављању теорије протоиндустријализације, остајући на производњи тканина ипак су је додатно проширили истичући да се, заправо, ради о фази индустријализације која прати слабљење властелинског система. Такође су указали на значај градске привреде и надрегионалне трговине, постојећу теорију су допунили везом између раста становништва и густине насељености, а преиспитали су и породичне односе сходно теорији.⁸ Након тога појам, процес и теорија протоиндустријализације су додатно проширени и

⁵ S. Ogilvie, „Protoindustrialization in Europe”, 159–179; S. Ogilvie and M. Cerman, „The Theories of Proto-industrialization”, 1–11.

⁶ Видети детаљније у наставку.

⁷ Када говори о комерцијализацији пољопривреде, Менделс истиче да долази до комерцијалног гајења биљака потребних за индустријску производњу, а када говори о сезонском раду, има у виду да током зиме породица нема шта да ради, те да то време посвећује преради комерцијално узгајеног биља у сировину за производњу и даљој обради те сировине, а тај производни процес ставља у основу протоиндустрије ткања од биљног влакна. F. F. Mendels, „Proto-industrialization”, 241–261; idem, „Proto-industrialization: theory and reality”, 69–107. Ипак, такав вид комерцијализације биља и биљног влакна, а посебно лана и конопље, био је познат још у средњем веку. Синиша Мишић, „Лан”, у: *Лексикон српског средњег века*, ур. Сима Ђирковић, Раде Михаљчић, Београд 1999. (=ЛССВ), 361–362; исти, „Конопља”, у: *ЛССВ*, 314; А. Фостиков, *Занатство*, 152, 163–165, 171, 189.

⁸ Према њима, теорију протоиндустријализације можемо да применимо само на одређену регију, а не на државу, и то сходно регионалном историјско-географском развоју и карактеристикама које је одликују. Када говоре о породичним односима, они истичу и да већ раније долази до установљења нуклеарне породице, односно да се велике задружне куће смањују, те да због употребе женске радне снаге у процесу израде тканина долази до смањеног броја порођаја, односно пада наталитета. Peter Kriedte, Hans Medick and Jürgen Schlumbohm, *Industrialization before Industrialization: Rural Industry in the Genesis of Capitalism*, Cambridge 1981, passim.

другим допунама, а сама теорија стакла је и присталице и противнике, при чему је и данас остала актуелна тема.

Пошто је сама дебата око теорије како је и поменуто вишедеценијска, а самим тим и обимна, овом приликом ћемо само истаћи оне најважније поставке, које су већ предочене од низа аутора, како присталица, тако и критичара, а чији су одличан преглед дали још Шејла Огилвије и Марк Церман, који су и сами критиковали неке од теза ове теорије. Као оне најважније ставке и питања, који сами по себи не побијају теорију, већ јој на извештај начин дозвољавају да егзистира, као и да се даље развија, истичу се: недефинисаност радијуса региона (да ли је у питању само градски атар, какав би могли да узмемо у случају рударских градова, на пример Новог Брда); како би се дефинисао тај обим (да ли би била у питању нека већа регија, или нека већа област); и недефинисаност процента радне снаге (у случају средњовековне Србије, у коликом су броју заступљени радници или радници). Додатно указују и на то да теорија пориче значај осталих форми индустрије, попут урбаног извоза и иновативних технологија, те појединих заната који постају не само извор

⁹ Када се говори о проблематичности порицања улоге социјалних и политичких институција у теорији, у критици се истиче и да се тиме поричу сва она права и правила за која из самих извора знамо да су постојала, било у оквиру организације гилди, било у самом законодавству. S. Ogilvie and M. Cerman, „The Theories of Proto-industrialization”, 1–11.

¹⁰ И сама теорија индустријске, односно Прве индустријске револуције, која се заснива на парној машини, прилично је редефинисана у последње време, с обзиром на то да је у првобитној теорији акценат на преласку са ручног на рад машина, иако је рад машина заправо заступљен још у средњем веку, и у том смислу се у средњовековну економску теорију уводе механичка и технолошка револуција. Док механичка подразумева прелазак на рад стројева и увођење већег броја стројева у свакодневну употребу, технолошку представља сам технолошки скок, који се, на пример, може опазити у преради и обради метала, међу којима и гвозђа, те савладавању вештине изградње иновативних високих пећи, у којима се достиже и виша тачка топљења и примени нових хемијских процеса у самој обради. Jean Gimpel, *Medieval Machine: The Industrial Revolution of the Middle Ages*, Holt, Rinehart and Winston, New York 1977; Brian Cotterell, Johan Kamminga, *Mechanics of Pre-industrial Technology: An Introduction to the Mechanics of Ancient and Traditional Material Culture*, Cambridge 1992; Adam R. Lucas, „Industrial Milling in the Ancient and Medieval Worlds, A Survey of the Evidence for an Industrial Revolution in Medieval Europe”, *Technology and Culture* 46-1 (2005) 1–30; Pamela O. Long, „The Craft of Premodern European History of Technology”, *Past and Future Practice, Technology and Culture* 5-3 (2010) 698–714, са детаљним прегледом историографије технологије; Maarten R. Prak, „An artisan “revolution” in late medieval and early modern Europe?”, 1–30. (Papers presented at: Dutch Studies at Columbia University Conference 04. 10. 2013, http://dutchworld.columbia.edu/files/2013/08/ArtisansRevolution_2013-1-1.pdf (прегледано 10. 04. 2022)), са стр. литературом; А. Фостиков, *Занатство*, 33–34, 115. О појединим дебатама о индустријској револуцији: Steven M. Beaudoin, „Current Debates

иновације већ доживљавају и технолошки препород, односно концентрише се искључиво на тканине, однос комерцијалне пољопривреде и протоиндустрије, и тезу да је протоиндустријализација довела до фабричке производње. Тако постављена, она се заснива на порицању технолошких, географских и институционалних разлика, демографског раста и миграција, а проблематично је и њено порицање улоге социјалних и политичких институција, запостављање мануфактуре. Менделсовој теорији замерено је и да радну снагу из аспекта савременог доба налази у извесном смислу у вишку радне осиромашене снаге, односно постојање пролетеријата у датом историјско-географском контексту. У складу са свим наведеним, закључено је да је ову теорију неопходно или напустити или проширити како би се уопште процес индустријализације Европе боље разумео, као и приказао у теоретском моделу.⁹

Осим проблематике везане за саму теорију протоиндустријализације, јавља се и проблем терминологије. У савременој литератури паралелно се јављају феномени које чине, углавном, парњаци засновани на терминима који описују стање индустрије у датом периоду и процесима који се за исту везују, а у вези са технолошким скоковима уводи се и појам револуција. Тако свеукупно, а од интереса за дату тему, можемо говорити о протоиндустрији, односно протоиндустријализацији, и индустријском добу, то јест о процесима индустријализације, са којима су у уској вези механичка и технолошка, као и Прва индустријска револуција, које чине окосницу производње.¹⁰ Међутим, већ при дефинисању ових појмова јављају се препреке. Тако се према дефиницији појам протоиндустрије, са једне стране, односи на базу која својим даљим развојем доприноси процесу протоиндустријализације, док се сам термин протоиндустријализација користи паралелно и као синоним за процес који је претходио индустријској револуцији у контексту индустријализације пре индустријализације, али и као назив за теорију развоја, како је у науку првобитно увео Менделс. Коначно, када је реч о самој револуцији, заправо је технолошки след од почетка људске историје до данас забележио више револуција – од штапа и канапа до роботизованог доба, и од дрвета до микрочипа и вештачке интелигенције – АИ (Artificial Intelligence). Историја технологије и економије бележи неколико важних прекретница, па тако данас живимо у време четврте индустријске револуције.¹¹

---

in the Study of the Industrial Revolution”, *Organization of American Historians – Magazine of History* 15-1 (2000) 7–13.

¹¹ Klaus Schwab, *The Fourth Industrial Revolution*, Geneva 2016. О упитности коришћења речи револуција у вези са појединим средњовековним достигнућима: Adam R. Lucas,

Овако постављеној проблематици неопходно је додати и разлике у методологији и приступу, који се примењују приликом проучавања средњовековне економије у односу на економију каснијих периода. Теорија сектора, која је данас заступљена у економској теорији, заправо је само делимично примењива у првобитном облику на претходне периоде, у којима доминирају примарни, секундарни и терцијални сектор, у којима је фокус на проучавању појединих привредних грана. Такође, као проблем се јавља и општи недостатак историјско-економске теорије, која би се односила на средњи век.¹² Мада је до сада више пута истакнуто да већ позни средњи век може бити посматран као рано време развоја феномена протоиндустријализације, студије преиспитивања протоиндустријализације, па и теорије протоиндустријализације, концентрисане су на касније доба, углавном на време након 17. века и на проучавање индустријализације и њених зачетака, те питања везана за феномен протоиндустријализације практично да нису ни отворена у вези са средњим веком.¹³ Узимајући у обзир на првом месту да је то, заправо, фаза између аграрне и индустријске економије, односно класичног феудализма и раног капитализма, овом приликом размотрићемо елементе ране протоиндустријализације кроз призму српске средњовековне производње 14. и 15. века, из сва три наведена аспекта, а уз извесна прилагођавања датом историјско-географском развоју саме средњовековне Србије.

Од свега наведеног на првом месту треба истаћи да сам средњи век иако је дуго сматран мрачним добом, сходно идеји да представља време назадовања у односу на „старо доба”, заправо је на много начина

„Narratives of Technological Revolution in the Middle Ages”, in: *Handbook of Medieval Studies: Terms – Methods – Trends*, ed. Albrecht Classen, Berlin 2010, 967–990.

¹² Данашња економска теорија, када говори о примарном, секундарном и терцијалном сектору, не узима у обзир да ранија производна делатност заправо не познаје такав процес производње, па се тако финансирање артикла данас сврстава у терцијални сектор, док се у средњовековној производњи то финансирање у појединим занатским гранама одвија у сваком сектору. Тако када говоримо о екстракцији минерала или руда, она је у средњем веку уско везана са примарном обрадом, док у данашњој економској теорији, базираној на моделима заснованим на практично савременој производњи, то није. А. Фостиков, *Занатство*, 30–31.

¹³ Сам Менделс, као ни каснији аутори заправо не улазе у дубљу прошлост, па тако једноставно не истичу ни чињеницу да је комерцијализација била постојала већ и раније у средњем веку, где је зависно становништво у аграрном сектору већ имало систем узгајања и обраде не само за своје потребе већ и за потребе господара, као и да је тај процес прераде и обраде био спровођен према тачно одређеном временском обрасцу. Видети нап. бр. 7. Стога ни не разматрају феномен протоиндустријализације у средњем веку, нити се баве питањем протоиндустрије или применљивости теорије на тај период.

прекретница у технолошком смислу. Управо је то време низа открића, као и усавршавања оних старијих, која су довела до рапидног технолошког скока, чије последице су утицале и на промену свакодневице, као и самог система рада у више привредних грана. Бројна открића, попут потковице, коришћења снаге воде и снаге ватре, као и различитих врста алата и машина, мењала су *светли* средњи век. Зато ако говоримо о самој револуцији, не може се избећи чињеница да је баш средњовековна епоха, а посебно њена последња столећа, време када се заправо на много начина прелази на рад машина и комплексних стројева, а посебно у металургији (велики батови, топионице), који иако се механички покрећу, представљају технолошку револуцију у односу на претходно доба.¹⁴

Када говоримо о стању индустрије, питање је где су корени и у којим гранама привреде се они најпре и како јављају, а када говоримо о процесима, онда је питање и како се они манифестују и којим путем се одвијају, а у односу на дато време и територију. С обзиром на то да је сваки процес и појава дугог трајања, неопходно је указати на низ чиниоца који је условљавају, као и размотрити временске оквири трајања. Како је на почетку истакнуто, ни сама индустријска револуција и индустријализација, као ни преиндустријализација нису се, сходно историјско-географским околностима, десиле свуда истовремено, као што то није случај ни са једним процесом дугог тока, па чак ни у појединој држави. Стога треба имати у виду да је неоспорно постојање географског и временског јаза, али да исти постоји и између типа насеља у оквиру исте државе, те и да се пре индустријске дешавају механичка, па чак и технолошка револуција, захваљујући чему „гвоздено доба”, у правом смислу у односу на употребу материјала у свакодневици, свој вртоглави успон доживљава у 13. веку.¹⁵

Сходно наведеном, када говоримо о временским оквирима, треба истаћи и да трећу фазу доба алата у средњем веку, па и на тлу српских земаља, генерално карактерише низ чињеница, међу којима се у вези са темом посебно издвајају: долазак Саса, успон градова (међу којима

---

¹⁴ Видети изнад нап. бр. 10. О термину *светли средњи век* и у ширем значењу и: Zdenka Janeković-Römer, „Taj svijetli srednji vijek”, *Gordogan: kulturni magazin* 15–18 (Zagreb 2008–2009) 55–59, <http://www.gordogan.com.hr/gordogan/wp-content/uploads/2011/10/2009-Gordogan-15-18-55-59-Janekovic-Romer-Srednji-vijek.pdf> (прегледано 20. 04. 2022).

¹⁵ Тада долази не само до успона производње бољег челика по ком је Србија била позната, како због технолошког новитета у обради, тако и због коришћења лежишта чији је састав доприносио квалитету, већ и до повећаног коришћења гвозђа у свакодневици, па и дрвени алати попут лопате добијају гвоздене обрубе сходно потребама, посебно оним у рударству. О успону ковачког заната: А. Фостиков, *Занатство*, 40–46.

морамо издвојити саске монтане, односно рударске центре), као и успон механике и технологије, који претходе успону металургије, посебно гвожђа и племенитих метала, те концентрисаној обради и производњи. И управо механику истиче и Висарион у 15. веку, као преко потребно знање, заједно са производњом гвожђа и оружја.¹⁶ Коначно, паралелно систему онога што бисмо назвали мануфактура, у контексту производње имамо појаву такозваних мајсторских села, која су постојала већ у 12. веку, при чему се нова формирају и у склопу металургије као субурбана насеља, посебно при рудницима, а у којима можемо да нађемо озбиљне зачетке протоиндустрије.¹⁷ Наведени подаци јасно говоре не само у прилог чињеници да је текстилна производња као идејна основа теорије протоиндустријализације у средњем веку превазиђена већ и да, када се прихвате остале наведене поставке, оне могу бити потврђене у сектору производње, који иако је регионални, није везан за аграрну економију.

Чињеница да је *homo faber* основно производно лице упућује на то да свакако међу најважније чиниоце треба сврстати занатлије, које не само да долазе у додир са обрадом сировина већ исте претварају у артикле. Значај организоване обраде и производње опажа се, тако, сем у текстилној струци и у обради метала и у рударству, где долази до посебне примене механичких машина, као и груписања комплекса у практично мале фабрике метала. Тако се као посебни средњовековни тип индустрије и издваја *Montaninindustrie*.¹⁸ Управо на случај обраде метала, рударство и металургију у новије време скренуо је пажњу и Бас ван Бавел (2003) у трагању за протоиндустријом, као и у налажењу аргумената за и против саме теорије.¹⁹ Коначно, управо протоиндустрија заснована на металургији доводи и до успона рударства.

У оквиру разматрања процеса протоиндустријализације и семена протоиндустрије, треба истаћи и податак да се управо у оквиру средњовековног рударства јавља и такозвана првобитна или протокорпоративна

¹⁶ А. Фостиков, *Занатство*, 34–35; иста, „Утицај Саса на развој занатства у средњовековној Србији”, у: *Између Подунавља и Средоземља: тематски зборник посвећен проф. др Синиши Мишићу поводом његовог 60. рођендана*, ур. Катарина Митровић, Александар Узелац, Ниш 2021, 153–171.

¹⁷ Па тако и Ковачи код Плане, или у случају производње оружја у Босни: Штитари или Копљари. А. Фостиков, *Занатство*, 54–57, 89; иста, „Место занатске радње – типологија занатских насеља у средњовековној Србији”, *Београдски историјски гласник* 11 (2020) 39–48.

¹⁸ А. Фостиков, *Занатство*, 30, 215, и *passim*. Видети и претходно наведено.

¹⁹ Bas Van Bavel, „Early Proto-Industrialization in the Low Countries? The Importance and Nature of Market-Oriented Non-Agricultural Activities on the Countryside in Flanders and Holland, c. 1250-1570”, *Revue belge de philologie et d’histoire* 8-4 (2003) 1109–1165.

социјална одговорност, како су на то указали Стефан Хилшер и Брајан Хастид у новије време (2019). Њихов рад, осим на регуле и правила, као и на рударске законе, те акта средњовековних гилди, сходно економским слободама и социјалној заштити унутар групе, упућује наново и на термин средњовековни капитализам.²⁰ Овај појам, иако се разликује од савременог капитализма, заправо подразумева, како то укратко дефинише Џон Мунро, трговачки и финансијски капитализам у ком је трговачки сектор заправо јачи од индустријског, а самом трговачком подложен је финансијски.²¹ И у случају српског средњовековног рударства видљиви су примери примена менице, банке, кредита, а познато је и зеленашење уопште. Исти ти трговци, као и сами богатији поседници рудника, улагали су новац на добит у рударство и металургију, и као што поједина господа и властела има своја кола, тако их поседују и трговци.²² Такође, поједине регуле о социјалној заштити рудара и корпоративној одговорности сачуване су и у домаћем рударском законодавству, као и у статуту монтане Ново Брдо.²³ И управо обим извоза, а посебно племенитих метала из средњовековне Србије,²⁴ говори у прилог

---

²⁰ Stefan Hielscher and Bryan W. Husted, „Proto-CSR Before the Industrial Revolution: Institutional Experimentation by Medieval Miners’ Guilds”, *Journal of Business Ethics* 166 (2020) 253–269.

²¹ John H. Munro, „The Economic History of Later Medieval and Early Modern Europe”, *Lecture*, no. 5, Department of Economics University of Toronto, 9–16. October 2013, 3, *Home Page of John Munro*, Centre for Medieval Studies, University of Toronto, <https://www.economics.utoronto.ca/munro5/05feudal.pdf> (прегледано 15. 04. 2022). Како тема протокапитализма или средњовековног капитализма представља засебну тематику, овом приликом је нисмо разматрали детаљније.

²² Sima Ćirković, „Dubrovčani kao preduzetnici u rudarstvu Srbije i Bosne”, *Acta historicoeconomica Iugoslaviae* 6 (1979) 1–20; Момчило Спремић, „Средњовековне менице у Дубровнику и Србији: Право и економија. Прописи и пракса о пословању меницама у Дубровнику и Србији 15. века”, у: *Зборник радова у част академику Десанки Ковачевић Којић*, ур. Ђуро Тошић, Бања Лука 2015, 67–83; Владета Петровић, „Рударски предузетници као приложници и задужбинари”, у: *Зборник радова у част академику Десанки Ковачевић Којић*, ур. Ђуро Тошић, Бања Лука 2015, 289–299. Сва три чланка са изворима и литературом. Бројни помени кредитирања сачувани су у одлукама Малог већа, видети детаљније: Андрија Веселиновић, *Дубровачко Мало веће о Србији (1415–1460)*, Београд 1997, passim.

²³ Биљана Марковић, *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића. Превод и правно-историјска студија*, Споменик СХХVI, Одељење друштвених наука 24, Београд 1985, passim.

²⁴ Сима Ћирковић, Десанка Ковачевић-Којић, Ружа Ђук, *Старо српско рударство*, Београд 2002, 117–118; Бошко И. Бојовић, *Од тржишне привреде до државног монопола: племенити метали Србије и Босне између Венеције и Османлијског царства у 15. и 16. веку*, Београд 2014, passim.

постојању јаке регионалне производње, у датом случају одређених рударских региона и рејона за страна тржишта. Истовремено, само рударство, као и металургија, односно процес добијања сировине и њене даље обраде, најпре примарне и на лицу места, захтевају велики број радних сати, као и рад многобројних радника, а сам процес рада у извесним ступњевима не дозвољава ни паузе у раду стројева. Сем тога, обрађивачи метала, у статусу колских радника, били су дужни да раде и недељом, као и само коло „како господска работа не би стајала”. У оквиру посматрања протоиндустрије и феномена протоиндустријализације у металуршким центрима треба истаћи и сменски рад, који се одвијао у сменама од вероватно шест сати, а који је, у суштини, одлика и каснијег индустријског рада у већим радним комплексима.²⁵

Осим наведених примера и отварања питања о проучавању и месту протоиндустријализације у српској средњовековној производњи, али и уопште у оквиру разматрања протоиндустријализације, те теорије везане за њено успостављање, неопходно је истаћи и да саму каснију индустријализацију, а сходно томе и протоиндустријализацију одликује висока подела рада. То можемо опазити и у домаћој производњи, како кроз инфраструктуру, тако и кроз стратификацију саме производње везане за металургију, а такав дијапазон радних улога види се и у случају ковачке струке, о чему сведоче и изворна писана грађа и материјални налази. Тако је подела рада унутар једне велике ковачке радионице у металуршким и рударским центрима видљива и у домаћој производњи, као и у инострану, попут оних средњовековних немачких, те се може видети и да постоји исти број занатских занимања унутар те структуре, и ту такође можемо да нађемо зачетке протоиндустрије. Комплексност једне такве обраде и производње, а у вези са рударством метала, сликовито приказују и прве књиге о металургији (Бирингућо 1540, Агрикола 1556), које садрже и цртеже рудара и металурга на раду, али и скице механичких стројева, за које нам је познато да су коришћени и у домаћој производњи.²⁶

²⁵ Б. Марковић, *Закон о рудницима*, 20 чл. VI; Александра Фостиков, „Организација занатства у урбаним центрима средњовековне Србије”, *Историјски часопис* 70 (2021) 106.

²⁶ Vannoccio Biringuccio, *De la pirotechnia*, Venetia 1540 (*The Pirotechnia of Vannoccio Biringuccio*), translated from the Italian with an Introduction and Notes by Cyril Stanley Smith and Martha Teach Gnudi, New York 1959; Georgius Agricola, *De re metallica*, Basileae 1556, translated with Biographical Introduction, Annotations and Appendices upon the Development of Mining Methods, Metallurgical Processes, Geology, Mineralogy & Mining Law from the earliest times to the 16th Century, by Herbert Clark Hoover and Lou Henry Hoover, New York 1950; А. Фостиков, *Занатство*, 37–76.

На основу каснијих, турских извора, такав облик протоиндустрије види се јасније у случају великих ковница новца у рударским центрима, чија је производња далеко већа од оних у централним градовима, па је тако производња ковница у Новом Брду и Кратову била далеко већа од производње ковница у датом тренутку у Истанбулу, Серу, Једрену или Скопљу.²⁷ Да је активност новобрдске ковнице била изнимна и у средњем веку, као и уопште активност великих ковница које су се налазиле у централним рударским градовима, познато је и на основу средњовековних извора, као и на основу налаза новца.²⁸ Изузетна активност такође је примећена у случају појединих ковница на страним територијама, а исто у рударским центрима, попут ковнице у Кутној Хори, такође руднику сребра.²⁹ Таква активност, са поменутом диференцијацијом подела радних улога у оквиру једне гране заната, додатно указује на то да заправо ове ковнице представљају такође индустријске објекте, фабрике у малом, у којима на једном месту истовремено ради велики број радника.

Наведени примери потврђују да јако семе протоиндустрије, сем у текстилној производњи и мануфактури, налазимо и у случају средњовековних српских рударских производних области и у металургији. Ипак, треба размотрити и како се, сходно теорији о протоиндустријализацији, у случају мањих региона или појединог градског атара одвијају следеће демографске промене: транзиција из аграрног у производни сектор, промене у социјалној структури, у смислу професионалног рада, промене у статусу и саставу породице, улога и место жене, те да ли долази до смањења броја деце.

Паралелно са наведеним променама у производњи током 14. и 15. века долази до појачане мобилности, то јест демографских промена. Када се говори о урбанизацији, управо у сфери рударства и металургије можемо опазити процес унутрашњих миграција које доводе до концентрације становништва и демографског раста у монтанама. Повећана потреба за радном снагом није јењавала па централни рударски градови постају најнасељенији у региону. Истовремено, долази и до промене значења

²⁷ Срѓан Катиќ, „Ковачницата на монети во Кратово за време владеењето на султанот Сулејман I Величествениот (1520–1566)”, *Гласник. Институт за национална историја* 54, 1–2 (2010) 69.

²⁸ Вујадин Иванишевић, *Новчарство средњовековне Србије*, Београд 2001, 55–59; Вујадин Иванишевић и Весна Радић, „Ковница српског средњовековног новца у Новом Брду”, у: Јовановић Војислав, Ђирковић Сима, Зечевић Емина, Иванишевић Вујадин, Радић Весна, *Ново Брдо*, Београд 2004. (=Ново Брдо), 22–247.

²⁹ Emanuel Leminger, *Královská mincovna v Kutné Hoře*, Kutná Hora 2003².

речи Сас, која од етничке именице већ до краја 15. века постаје привредна категорија.³⁰ Иако се у домаћој историографији на основу првобитних прорачуна сматрало да се свега пет процената становништва налазило ван аграрног сектора, заправо је реч о већем постотку, који је варирао и зависно од занимања самог становништва одређеног региона или области.³¹ Такође, урбанизација везана за рударство и обраду метала говори о томе да већ у 13. веку долази до већег процента становништва запосленог ван аграрног сектора. Како је ковач у радионици радио и производио са породицом, која му је била испомоћ, а притом се у радионици школује и његов подмладак, није било могуће да они истовремено и обрађују земљу, па су још мајсторије имале привилегије у том смислу. У случају већих руралних радионица и богатијих занатлија у радионици раде и работници и школују се шегрти.³² Истовремено, у урбанизованим рударским центрима постоји велики број работника и њихових помоћника, који су искључиво везани за своју радну, производну улогу. Они стога зависе од сопственог професионалног рада, и то у сектору који је остваривао високе приходе, ради чега су и привилеговани у случају допремања рударских и сопствених потрештина, па и хране,³³ коју нису имали времена да сами произведу. Тако је, заправо, тај неаграрни сектор износио вероватно око 10–15% становништва, а можда и нешто више, посебно у рударским областима. Коначно, када говоримо о бројности радног становништва, а посебно у случају рударства и металургије, убрзана урбанизација и демографски скок јасно се виде приликом развоја рудника. У дотад слабо насељене области и практично пуста места досељавају се занатлије различитих струка, рудари и трговци, а долази и до развоја физичке инфраструктуре.³⁴

Када говоримо о инфраструктури треба истаћи и да су бројна села у средњовековном градском атару једне монтане била задужена за снабдевање рудника и рудара разним потрештинама. Како то показују каснији турски извори, многобројна села су спадала и у такозване рудничке хасове, чији су становници имали обавезу да раде у руднику и да за потребе рудника припремају ђумур и остала горива. Тако је само

³⁰ А. Фостиков, „Утицај Саса”, 157 н. 14.

³¹ Иста, *Занатство*, 35.

³² Александра Фостиков, „Занатство средњовековне Србије у светлу три повеље из 14. века”, *Београдски историјски гласник* 4 (2013) 53–57.

³³ Б. Марковић, *Закон о рудницима*, 17, 20–23, 40–41 чл. 52, VII, XI–XV, XVI, XIX, XXIII.

³⁴ Тако развој рудника прати како подземно тако и надземно градитељство. Развија се подземна архитектура, а подижу се и грађевине било за радове, живот или заштиту, међу којима и куће, цркве, куле...

руднички хас рудника Кучајне имао 48 села, а хас рудника Бах 92 села.³⁵ Све то говори у прилог чињеници да не само да је у питању већи проценат радника ван аграрног сектора већ и да ти становници нису свакодневно у својим домовима, што доводи и до дезинтеграције убичајене велике породице. Истовремено, сама производња ђумура и горива захтевају и да део становника ради сезонске послове, управо у време кад би требало да се налазе на раду у пољима.

Док се у случају аграрне привреде земљиште крчи ради ширења поља, у случају рударства и металургије до таквог крчења долази искључиво због потреба рудника за дрвном сировином, неопходном за изградњу његове инфраструктуре, а затим и ради прављења дрвног ђумура. Тако практично рударска и металуршка делатност доводе до огољења великог дела рударских рејона, а успон доживљава и угљарство, чију цену контролише власт. Коначно, последица средњовековне металургије је и стварање загађења ваздуха и животне средине, а о лошем ваздуху говоре и подаци из Сребренице.³⁶

Услед недостатка писаних средњовековних пописа, данас не можемо тачно да одредимо како се мења бројност породице унутар рударске и занатске сфере. Ипак, чињеница је да су професионално опредељење и повећан број радних сати одвајали ове работнике у потпуности од класичног феудалног аграрног сектора. Да ли је и колико то утицало на смањење броја чланова домаћинства није засад познато, али би било очекивано. Истовремено, и у металургији се јавља рад жена, о чему сведоче примери жене као помоћнице, најпре Еве у радионици са меховима, а затим и подаци из писаних извора из Приморја.³⁷ Ипак, није познато колико је женски рад заступљен у самом рударству или тим малим фабрикама метала у датим историјско-географским околностима.

---

³⁵ Срђан Катић, „Потрошни материјали у османском рударству и металургији”, *Историјски часопис* 58 (2009) 199–203.

³⁶ Радојчић Никола, *Законик цара Стефана Душана, 1349–1354. године*, Београд 1960. (=ДЗ), 123 чл. 123; Десанка Ковачевић-Којић, *Средњовековна Сребреница: XIV–XV вијек*, Београд 2010, 28; А.Фостиков, *Занатство*, 47. На основу новијих истраживања доказано је да врхунац атмосферског загађења одговара периоду развијене средњовековне металургије, односно времену од 1200. до 1530. године. Маја-Lena Brännvall, Richard Bindler, Ingemar Renberg, Ove Emteryd, Jerzy Bartnicki and Kjell Billström, „The Medieval Metal Industry Was the Cradle of Modern Large-Scale Atmospheric Lead Pollution in Northern Europe”, *Environmental Science & Technology* 33 (24) (1999) 4391–4395.

³⁷ Александра Фостиков, „Жена – између врлине и греха”, у: *Приватни живот у српским земљама средњег века*, ур. Смиља Марјановић-Душанић, Даница Поповић, Београд 2004, 329–330; А. Фостиков, *Занатство*, 38.

У вези са самом социјалном структуром треба истаћи и да се у монтанама јављају и случајеви да се више особа из једне породице бави истим занатом, што се свакако дешавало и у другим урбаним центрима. То говори у прилог чињеници да су процеси протоиндустријализације не само постојали већ и да су кроз постојање градског занатства утицали на измену ранијег мајсторског закона, који је важио на властелинствима, а којим је било одређено да само један син наслеђује занат.³⁸

Пад дела Европе, па и српске средњовековне државе под османску власт, прекинуо је полет протоиндустријских процеса и привремено зауставио развој протокапитализма на датом простору, док су саму протоиндустрију задржали на нижем стадијуму. Сходно томе, овај полет протоиндустријских процеса запажен у сфери рударства и металургије привремено је прекинут, градови се деурбанизују, становништво креће у избегличке миграције, те демографски скок најпре нагрижен кугом крајем 14. века, а онда и сменом власти престаје, док српска средњовековна државност нестаје.³⁹ У том смислу је могуће само нагађати да ли би ова врста протоиндустрије довела и до савремене фабричке производње до какве је дошло у непрекидном хронолошком току у Енглеској, која заштићена од турског продора доживљава наставак и успон индустријализације, те индустријску револуцију.

Коначно, иако су протоиндустрија, као и процес протоиндустријализације видљиви у обради и изради текстила, а о чему говоре развијена инфраструктура, диференцијација и стратификација занимања,⁴⁰ наша истраживања јасно указују на то да семе протоиндустријализације и протоиндустрије треба тражити и у позном средњовековном занатству, а посебно у металургији и рударству. Управо у тим сферама успостављају се велике радионице, односно протоиндустријски објекти у којима се

³⁸ Александра Фостиков, „Занатство средњовековне Србије у светлу три повеле из 14. века”, 55; Александра Фостиков, „Мобилност занатлија на територији средњовековне Србије”, *Историјски часопис* 69 (2020) 84.

³⁹ Сходно чињеници да, заправо, рударство, као и металургија бар у почетку, и под турском власти остају у рукама домаћег становништва, као и да настављају развој у новим околностима, пад средњовековне Србије под османску власт не треба узимати као крајњу границу за проучавање српске средњовековне историје, а посебно не у случају дугих појава и процеса, већ је потребно наставити њихово праћење на основу доступне грађе, бар до средине 16. века, како би дати феномени и били испраћени у континуитету. Такође, треба имати у виду и да управо рани турски извори бележе и затечено стање, те да њихова анализа може дати и дубљи увид у основе протоиндустрије, како се то види и у претходно поменутом случају ковница.

⁴⁰ О диференцијацији занимања у оквиру текстилне индустрије, као и инфраструктури: А. Фостиков, *Занатство*, passim.

јавља висока диференцијација занатских занимања унутар исте гране, и у којима сарађује већи број занатлија различитих основних струка. Још тада се опажа гранање заната вертикално и хоризонтално, као и успостављање централних радионица за производњу, попут ковница новца или полуга од племенитих метала. Јављају се и комплекси великих металуршких топионица, а успон доживљава и индустријско млинарство. Сходно питању места металургије и рударства у оквиру протоиндустрије треба истаћи да је прва парна машина која је практично примењена и била конструисана управо за рударске потребе као машина за црпљење воде.⁴¹ Такође, семе протоиндустрије опажа се и у бродоградњи. У државним бродоградилиштима са типском производњом израђивано је више модела бродова, како за комерцијалну – трговачку примену, тако и за речну и поморску војну морнарицу. Једно такво велико бродоградилиште које подразумева диференцијацију радних улога постојало је својевремено и у Београду и било је активно још у време деспота Стефана.⁴² Стога, када се говори о протоиндустрији и протоиндустријским процесима, мора се истаћи да су они и те како видљиви још у позном средњем веку на територији српских земаља, али и да сама теорија о протоиндустријализацији треба не само да настави да се развија већ и да у обзир узме и друге гране производње сем текстила, а међу њима посебно металургију и обраду метала, као и урбано занатство.

---

⁴¹ Тако управо у рударству и металургији парна машина улази у свакодневну употребу. А. Nuvolari, *The making of steam power*, 50–51, 54.

⁴² А. Фостиков, *Занатство*, 157. Видети и претходно наведено. О београдском бродоградилишту, бродоградњи и типовима бродова детаљније: Богумил Храбак, „Београд као пристаниште и бродоградилиште у XV, XVI и XVII веку”, *Годишњак града Београда V* (1958) 27–54; Богумил Храбак, „Турски бродови на Сави и транзит преко Београда у 15, 16. и 17. веку”, *Зборник Историјског музеја Србије* 19 (1982) 40–53.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Објављени извори – Published Primary Sources

Georgius Agricola, *De re metallica*, Basileae 1556, translated with Biographical Introduction, Annotations and Appendices upon the Development of Mining Methods, Metallurgical Processes, Geology, Mineralogy & Mining Law from the earliest times to the 16th Century, by Herbert Clark Hoover and Lou Henry Hoover, New York 1950.

Веселиновић Андрија, Дубровачко Мало Веће о Србији (1415–1460), Београд 1997. [Veselinović A., *Dubrovačko Malo Veće o Srbiji (1415–1460)*, Beograd 1997]

Марковић Биљана, Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића. Превод и правно-историјска студија, Споменик СХХVI, Одељење друштвених наука 24, Београд 1985. [Marković B., *Zakon o rudnicima despota Stefana Lazarevića. Prevod i pravno-istorijska studija*, Spomenik СХХVI, Odeljenje društvenih nauka 24, Beograd 1985]

Vannoccio Biringuccio, *De la pirotechnia*, Venetia 1540 (*The Pirotechnia of Vannoccio Biringuccio*), translated from the Italian with an Introduction and Notes by Cyril Stanley Smith and Martha Teach Gnudi, New York 1959.

Литература – Secondary Works

Bavel Bas van, “Early Proto-Industrialization in the Low Countries? The Importance and Nature of Market-Oriented Non-Agricultural Activities on the Countryside in Flanders and Holland, c. 1250-1570”, *Revue belge de philologie et d’histoire* 81-4 (2003) 1109–1165.

Beaudoin Steven M., “Current Debates in the Study of the Industrial Revolution”, *Organization of American Historians - Magazine of History* 15-1 (2000) 7–13.

Beaudoin Steven M., ed., *The Industrial Revolution*, Boston–New York 2003.

Brännvall Maja-Lena, Bindler Richard, Renberg Ingemar, Emteryd Ove, Bartnicki Jerzy and Billström Kjell, “The Medieval Metal Industry Was the Cradle of Modern Large-Scale Atmospheric Lead Pollution in Northern Europe”, *Environmental Science & Technology* 33 (24) (1999) 4391–4395.

Cipolla Carlo M., ed., *The Industrial Revolution, The Fontana Economic History of Europe*, vol. 3, London–Glasgow 1973.

Cotterell Brian, Kamminga Johan, *Mechanics of Pre-industrial Technology: An Introduction to the Mechanics of Ancient and Traditional Material Culture*, Cambridge 1992.

Ćirković Sima, “Dubrovčani kao preduzetnici u rudarstvu Srbije i Bosne”, *Acta historicoeconomica Iugoslaviae* 6 (1979) 1–20.

Gimpel Jean, *Medieval Machine: The Industrial Revolution of the Middle Ages*, Reprint of the 1976 ed. published by Holt, Rinehart and Winston, New York 1977.

Gross Mirjana, “Osmi međunarodni kongres ekonomske historije – neka nova kretanja i dostignuća”, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 15-1 (1982) 223–234.

Hielscher Stefan, Husted Bryan W., “Proto-CSR Before the Industrial Revolution: Institutional Experimentation by Medieval Miners’ Guilds”, *Journal of Business Ethics* 166 (2020) 253–26.

Hobsbawm Eric, *Doba revolucije: Evropa 1789–1848*, Zagreb 1987.

Janeković-Römer Zdenka, “Taj svijetli srednji vijek”, *Gordogan : kulturni magazin* 15–18 (2008–2009), Zagreb, 55–59, <http://www.gordogan.com.hr/gordogan/wp-content/uploads/2011/10/2009-Gordogan-15-18-55-59-Janekovic-Romer-Srednji-vijek.pdf> (прегледано 20. 04. 2022)

Kriedte Peter, Medick Hans and Schlumbohm Jürgen, *Industrialization before Industrialization: Rural Industry in the Genesis of Capitalism*, Cambridge 1981.

Leminger Emanuel, *Královská mincovna v Kutné Hoře*, Kutná Hora 2003².

Lucas Adam R., “Industrial Milling in the Ancient and Medieval Worlds, A Survey of the Evidence for an Industrial Revolution in Medieval Europe”, *Technology and Culture* 46-1 (2005) 1–30.

Lucas Adam R., “Narratives of Technological Revolution in the Middle Ages”, in: *Handbook of Medieval Studies: Terms – Methods – Trends*, ed. Albrecht Classen, Berlin 2010, 967–990.

Long Pamela O., “The Craft of Premodern European History of Technology”, *Past and Future Practice, Technology and Culture* 51-3 (2010) 698–714.

Mendels Franklin F., “Proto-industrialization: The First Phase of the Industrialization Process”, *The Journal of Economic History* 32-1 (1972) 241–261.

Mendels Franklin F., “Proto-industrialization: theory and reality. General Report”, in: *Eighth International Economic History Congress Budapest 1982: ‘A’ Themes*, eds. Franklin Mendels and Pierre Deyon, Budapest 1982, 69–107.

Munro John H., “The Economic History of Later Medieval and Early Modern Europe”, Lecture no. 5, Department of Economics University of Toronto, 9 – 16. October 2013, 3, *Home Page of John Munro*, Centre for Medieval Studies, University of Toronto, <https://www.economics.utoronto.ca/munro5/05feudal.pdf> (прегледано 15. 04. 2022)

Nuvolari Alessandro, *The making of steam power technology*, Eindhoven 2004.

Ogilvie Sheilagh, “Protoindustrialization in Europe”, *Continuity and Change* 8-2 (1993) 159–179.

Ogilvie Sheilagh and Cerman Markus, “The Theories of Proto-industrialization”, in: *European Proto-industrialization*, eds. Sheilagh Ogilvie and Markus Cerman, Cambridge University Press 1996, 1–11.

Prak Maarten R., “An artisan “revolution” in late medieval and early modern Europe?”, 1–30. (Papers presented at: Dutch Studies at Columbia University Conference 04. 10. 2013, http://dutchworld.columbia.edu/files/2013/08/ArtisansRevolution_2013-1-1.pdf (прегледано 10. 04. 2022)

Schwab Klaus, *The Fourth Industrial Revolution*, Geneva: World Economic Forum 2016.

Бојовић Бошко И., *Од тржишне привреде до државног монопола: племенити метали Србије и Босне између Венеције и Османлијског царства у 15. и 16. веку*, Београд 2014. [Bojović Boško I., *Od tržišne privrede do državnog monopola: plemeniti metali Srbije i Bosne između Venecije i Osmanlijskog carstva u 15. i 16. veku*, Beograd 2014]

Иванишевић Вујадин, *Новчарство средњовековне Србије*, Београд 2001. [Ivanišević Vujađin, *Novčarstvo srednjovekovne Srbije*, Beograd 2001]

Иванишевић Вујадин и Радић Весна, „Ковница српског средњовековног новца у Новом Брду”, у: *Ново Брдо*, 221–247. [Ivanišević Vujađin i Radić Vesna, „Kovnica srpskog srednjovekovnog novca u Novom Brdu”, u: *Novo Brdo*, 221–247]

Катић Срђан, „Потрошни материјали у османском рударству и металургији”, *Историјски часопис* 58 (2009) 197–207. [Katić Srđan, „Potrošni materijali u osmanskom rudarstvu i metalurgiji”, *Istorijski časopis* 58 (2009) 197–207]

Катић С., „Ковачницата на монети во Кратово за време владеењето на султанот Сулејман I Величествениот (1520–1566)”, *Гласник. Институт за национална историја* 54, 1–2 (2010) 67–80. [Katić Srđan, „Kovačnicata na moneti vo Kratovo za vreme vladeenjeteto na sultanot Sulejman I Veličestveniot (1520–1566)”, *Glasnik. Institut za nacionalna istorija* 54, 1–2 (2010) 67–80]

Ковачевић-Којић Десанка, *Средњовековна Сребреница: XIV–XV вијек*, Београд 2010. [Kovačević-Kojić Desanka, *Srednjovjekovna Srebrenica: XIV–XV vijek*, Beograd 2010.]

Јовановић Војислав, Ћирковић Сима, Зечевић Емина, Иванишевић Вујадин, Радић Весна, *Ново Брдо*, Београд 2004. [Jovanović Vojislav, Ćirković Sima, Zečević Emina, Ivanišević Vujađin, Radić Vesna, *Novo Brdo*, Beograd 2004]

Лексикон српског средњег века, ур. Сима Ћирковић, Раде Михалчић, Београд 1999. [*Leksikon srpskog srednjeg века*, ур. Sima Ćirković, Rade Mihalčić, Beograd 1999]

Мишић Сениша, „Лан”, у: *ЛССВ*, 361–362. [Mišić Siniša, „Lan”, u: *LSSV*, 361–362]

Мишић Сениша, „Конопља”, у: *ЛССВ*, 314. [Mišić Siniša, „Konoplja”, u: *LSSV*, 361–362]

Петровић Владета, „Рударски предузетници као приложници и задужбинари”, у: *Зборник радова у част академику Десанки Ковачевић Којић*, ур. Ђуро Тошић, Бања Лука, 2015, 289–299. [Petrović Vladeta, „Rudarski preduzetnici kao priložnici i zadužbinari”, u: *Zbornik radova u čast akademiku Desanki Kovačević Kojić*, ур. Đuro Tošić, Banja Luka 2015, 289–299]

Спремић Момчило, „Средњовековне менице у Дубровнику и Србији: Право и економија. Прописи и пракса о пословању меницама у Дубровнику и Србији 15. века”, у: *Зборник радова у част академику Десанки Ковачевић Којић*, ур. Ђуро Тошић, Бања Лука, 2015, 67–83. [Spremić Momčilo, „Srednjovekovne menice u Dubrovniku i Srbiji: Pravo i ekonomija. Propisi i praksa o poslovanju menicama u Dubrovniku i Srbiji 15. века”, u: *Zbornik radova u čast akademiku Desanki Kovačević Kojić*, ур. Đuro Tošić, Banja Luka 2015, 67–83]

Ћирковић Сима, Ковачевић-Којић Десанка, Ћук Ружа, *Старо српско рударство*, Београд 2002. [Ćirković Sima, Kovačević-Kojić Desanka, Ćuk Ruk, *Staro srpsko rudarstvo*, Beograd 2002]

Фостиков Александра, „Жена – између врлине и греха”, у: *Приватни живот у српским земљама средњег века*, ур. Смиља Марјановић-Душанић, Даница Поповић, Београд 2004, 323–366. [Fostikov Aleksandra, „Žena – između vrline i

greha”, u: *Privatni život u srpskim zemljama srednjeg veka*, ur. Smilja Marjanović-Dušanić, Danica Popović, Beograd 2004, 323–366]

Фостиков Александра, „Занатство средњовековне Србије у светлу три повеље из 14. века”, *Београдски историјски гласник* 4 (2013) 51–69. [Fostikov Aleksandra, „Zanatstvo srednjovekovne Srbije u svetlu tri povelje iz 14. veka”, *Beogradski istorijski glasnik* 4 (2013) 51–69]

Фостиков Александра, *Занатство средњовековне Србије*, Историјски институт Београд, Народни музеј Пожаревац, Београд 2019. [Fostikov Aleksandra, *Zanatstvo srednjovekovne Srbije*, Beograd 2019]

Фостиков Александра, „Мобилност занатлија на територији средњовековне Србије”, *Историјски часопис* 69 (2020) 81–97. [Fostikov Aleksandra, „Mobilnost zanatlija na teritoriji srednjovekovne Srbije”, *Istorijski časopis* 69 (2020) 81–97]

Фостиков Александра, „Место занатске радње – типологија занатских насеља у средњовековној Србији”, *Београдски историјски гласник* 11 (2020) 39–48. [Fostikov Aleksandra, „Mesto zanatske radnje – tipologija zanatskih naselja u srednjovekovnoj Srbiji”, *Beogradski istorijski glasnik* 11 (2020) 39–48]

Фостиков Александра, „Утицај Саса на развој занатства у средњовековној Србији”, у: *Између Подунавља и Средоземља: тематски зборник посвећен проф. др Синиши Мишићу поводом његовог 60. рођендана*, ур. Катарина Митровић, Александар Узелац, Ниш 2021, 153–171. [Fostikov Aleksandra, „Uticaj Sasa na razvoj zanatstva u srednjovekovnoj Srbiji”, u: *Između Podunavlja i Sredozemlja : tematski zbornik posvećen prof. dr Siniši Mišiću povodom njegovog 60. rođendana*, ur. Katarina Mitrović, Aleksandar Uzelac, Niš 2021, 153–171]

Фостиков Александра, „Организација занатства у урбаним центрима средњовековне Србије”, *Историјски часопис* 70 (2021) 91–115. [Fostikov Aleksandra, „Organizacija zanatstva u urbanim centrima srednjovekovne Srbije”, *Istorijski časopis* 70 (2021) 91–115]

Храбак Богумил, „Београд као пристаниште и бродоградилште у XV, XVI и XVII веку”, *Годишњак града Београда* V (1958) 27–54. [Hrabak Bogumil, „Beograd kao pristanište i brodogradilište u XV, XVI i XVII veku”, *Godišnjak grada Beograda* V (1958) 27–54]

Храбак Богумил, „Турски бродови на Сави и транзит преко Београда у 15, 16. и 17. веку”, *Зборник Историјског музеја Србије* 19 (1982) 40–53. [Hrabak Bogumil, „Turski brodovi na Savi i tranzit preko Beograda u 15, 16. i 17. veku”, *Zbornik Istorijskog muzeja Srbije* 19 (1982) 40–53]

Aleksandra Fostikov

**PROTO-INDUSTRIALIZATION THROUGH THE PRISM OF
SERBIAN MEDIEVAL PRODUCTION OF THE 14TH AND 15TH
CENTURIES**

Summary

The phenomenon of proto-industrialization represents a phase between agrarian and industrial economies and can be viewed from three angles: the development of proto-industry, process of proto-industrialization and theory. Taking into account, in the first place, that proto-industrialization was actually a phase between the agrarian and industrial economy, i.e. classical feudalism and early capitalism, the elements of early proto-industrialization have been considered here through the prism of Serbian medieval production of the 14th and 15th centuries, from all three mentioned aspects, and with certain adjustments in respect of the historical and geographical development of medieval Serbia itself. Based on the existing data, it must be pointed out that the foundations of proto-industry and proto-industrialization should be sought in urban, not rural areas, as well as primarily in mining towns (*montanae*). Namely, in the mining centers, numerous mechanical machines were put to use and small factories were formed for metal processing and further production, resulting in the creation of proto-industrial objects. Thus, the coal industry (*Montanindustrie*) stands out as a special medieval type of industry in the *montanaes*.

It is precisely within the frames of medieval mining and the development of metallurgy and metal processing that the following appeared: original or proto-corporate social responsibility, medieval capitalism (commercial and financial), as well as strong regional production whose products were exported to foreign markets. Also, the work process itself required a large number of working hours, as well as many workers, and the continuous operation of machines. This also led to the introduction of shift work, which was essentially a feature of later industrial work in larger work complexes. At the same time, there was high differentiation and stratification of occupations, as well as the development of large infrastructure necessary for the functioning of these complexes and their workers.

These processes, as well as the proto-industrialization phenomenon itself, were accompanied by demographic changes within the given area, that is, the transition from the agricultural to the manufacturing sector, which resulted in the concentration of the population in the *montanaes*.

Finally, when considering the process of proto-industrialization, it should be emphasized that there was the clearing of land and large expanses of land in mining areas, not for agricultural, but for industrial needs, especially for the production of charcoal. This is how coal mining also experienced a rise and its price was controlled.

All of this created pollution, which reached its highest level at the time of the greatest rise of metallurgy in the late Middle Ages.

Therefore, when talking about proto-industry and proto-industrial processes, it must be pointed out that they were very visible in the late Middle Ages in the territory of Serbian lands. The above data and analysis indicate that the theory of proto-industrialization should continue to develop, but also that it must take into account other branches of production, besides textiles, among which metallurgy and metal processing, as well as urban crafts, stand out.

Оригиналан научни рад

Примљен: 31.03.2022.

Коначно прихваћен за објављивање: 01.09.2022.

Станоје БОЈАНИН*

Византолошки институт САНУ

Београд

**ТРОВАЊЕ ЂУРЂА БРАНКОВИЋА
ТОКОМ ОПСАДЕ СЕЛИМВРИЈЕ 1411. ГОДИНЕ
У СВЕТЛУ ПОЗНАВАЊА ОТРОВА
У СРЕДЊОВЕКОВНОЈ СРБИЈИ**

Анстракт: Покушај тровања Ђурђа Бранковића током опсаде Селимврије 1411. године повод је да се испитају знања о отровима и тровању која су постојала у средњовековној Србији. Истраживање обухвата малобројне, али разноврсне изворе чија је природа података жанровски одређена. Размотрени су извори световног и црквеног права, као и извештаји из хроника, летописа и историја о појединачним догађајима, истинитим и легендарним. Ипак, најзначајнији извор јесте трактат о отровима из Хиландарског медицинског кодекса, који представља превод Авицениног текста о отровима из његовог Канона медицине. Анализа сачуваних извора омогућава нам да у ширем друштвеном контексту изнова размотримо опис Ђурђевог тровања у Константиновом *Житију деспота Стефана* и да укажемо на његову слободну интерпретацију у савременој историографији.

Кључне речи: отрови и тровање, Хиландарски медицински кодекс, Авицена, Душанов законик, номоканони, градски статути, средњовековна Србија.

Abstract: The attempt to poison George Branković during the siege of Selymbria in 1411 provides an opportunity to examine the knowledge about poisons and poisoning in medieval Serbia. The research includes few, but diverse sources of genre-determined data. Sources of secular and ecclesiastical legislation have been considered, as well as records from chronicles, annals and histories regarding individual events, both real and legendary. However, the most significant source is the treatise on poisons from the Hilandar Medical Codex, which is a translation of Avicenna's text on poisons from his Canon of Medicine. By analyzing the data from the surviving sources, we can reconsider the description of George's poisoning in Constantine's *The Life of Despot Stefan* in a broader social context and indicate the imprecise interpretation of the description in modern historiography.

Keywords: poisons and poisoning, Hilandar Medical Codex, Avicenna, Dušan's Code, nomocanons, statutes, Serbia, medieval Serbia

---

* sbojanin@gmail.com

1.

Године 1411. окупиле су се под Селимвријом (Силивријом) савезничке војске османског претендента на престо Мусе, једног од Бајазитових синова, међу којима су се налазили и српски одреди Ђурађа Бранковића, будућег владара Србије. Током опсаде града византијског цара, Муса је организовао гозбу на којој је намеравао да отрује Ђурађа, у чију је верност сумњао. Пошто је конзумирао отровну вечеру, Ђурађ је успео да преживи захваљујући познавању отрова, вештини своје пратње и медицинској опреми коју је могао да има уз себе. Догађај из Селимврије описао је Константин Философ Костенечки прилично сажето у *Житију деспота Стефана Лазаревића* следећим речима: κλοῦζε н на вѣтери отрокоу дасть. тѣ же отраженнѣ отровѣ нды н смъртн не подыѣтъ, обаче же колестн пострада,¹ које је на савремени језик пренео Лазар Мирковић: „он му је на вечери дао отрова. А овај имајући лек (одбијање) против отрова, и не умре, само пострада од болести.”² Појам којим је Константин описао начин излечења представљен је на савременом језику у изразу „лек против отрова”, који се задржао у каснијем преводу Гордане Јовановић,³ док је на савременом бугарском језику употребљена реч „противотров”.⁴ Појам противотров присутан је и у раној научној литератури која је претходила преводима *Житија* на савремене језике.⁵ Такве интерпретације имале су утицај на каснију научну литературу, пошто су аутори сматрали да је Ђурађ оздравио употребом „противотрова”.⁶ У историографији је било

¹ „Константин Философ и његов живот Стефана Лазаревића деспота српског. По двјема српско-словенским рукописима, изновице издао В. Јагић”, *Гласник СУД* 42 (1875) 301; Куйо Куев, Георги Петков, *Събрани съчинения на Константин Костенечки. Изследване и текст*, Софија 1986, 405–406.

² *Старе српске биографије XV и XVII века: Цамблак, Константин, Пајсије*, превео Лазар Мирковић, са предговором П. Поповића, Београд 1936, 99.

³ Константин Философ, *Живот Стефана Лазаревића деспота српског*, превод Гордана Јовановић, Београд 2009, 75.

⁴ Константин Костенечки, *Съчинения. Сказание за буквите. Житие на Стефан Лазаревич*, изданието е подготвено от А.-М. Тотоманова, Софија 1993, 176.

⁵ Стојан Новаковић, *Срби и Турци XIV и XV века Историјске студије о првим борбама с најездом турском пре и после боја на Косову*, Београд 1893, 346, „и имајући увек при себи против-отров, спасе живот, ма да је одболовао”; Stanoje Stanojević, „Die Biographie Stefan Lazarević's von Konstantin dem Philosophen als Geschichtsquelle”, *Archiv für slavische Philologie* 18 (1896) 445, „derselbe nahm... ein Gegengift”.

⁶ Миодраг А. Пурковић, *Кнез и деспот Стефан Лазаревић*, Београд 1978, 98–99, „Ђурађ је одмах узео противотров”; Момчило Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд 1994, 60, „али се Ђурађ спасао противотровом”; Dimitris J. Kastritsis, *The Sons of Bayezid. Empire Building and Representation in the Ottoman Civil War of 1402–1413*,

исказано и другачије мишљење о исцељењу, које у први план није стављало лек, већ је предност давало Ђурђевој „јаккој и здравог грађи”, која „није подлегла отрову”.⁷

Међутим, Ђурђево излечење је описано речима отраженне отровѣ нды које не указују изричито на деловање „противотрова”, односно супстанце која би у оболелом телу неутралисала унете отрове.⁸ Лексема *отраженије* је преведена као „одбијање”, у чијој је основи глагол отъразити, у значењу „одбити”.⁹ Писац нас, заправо, обавештава да је терапија коју је применио Ђурађ „одбила отров”. Мирковић је у свом преводу задржао ту реч, али у загради, објашњавајући је у основном тексту као конзумацију „лека против отрова”. У каснијој редакцији Мирковићевог превода уклоњена је реч у загради, па је гледиште дефинитивно померено са терапије „одбијања” на супстанцу, „лек против отрова”.¹⁰ Угледни преводиоци и добри познаваоци дела и језика Константина Философа Костенечког, као и рани историчари, утицали су својим интервенцијама и објашњењима на интерпретацију податка, који је прилично суздржано, можда не на први поглед јасно изречен. Стога, намеће се питање да ли се у пищевом сажетом опису може несумњиво препознати употреба противотрова или је допуштено разматрати примену другачије врсте терапије која је у датим околностима била најпогоднија? У виду имамо два основна начина лечења (било их је више) који су изложени у средњовековним медицинским приручницима. Један је разбијање и кварење (*destruere et coagulare*) отрова, усмерен на успостављање комплексне равнотеже у телу пацијента поремећене тровањем (хуморална теорија), што упућује на деловање противотрова унутар организма, а други представља избацивање (*expellere*) отрова путем повраћања, знојења, пражњења бешике и црева.¹¹ На први поглед се можда може стећи утисак да се

Leiden–Boston 2007, 170, „survived Musa’s poisoning by taking an antidote”; Маја Николић, *Византијски писци о Србији (1402–1439)*, Београд 2010, 67. Константин Јиречек, *Историја Срба*, књ. 1, Београд 1952, 344 помиње неуспео покушај убиства тровањем, али не и начин избављења. Податак о тровању не налази се код Nedim Filipović, *Princ Musa i šejh Bedreddin*, Сарајево 1971, ни у *Историја српског народа II*, Београд 1982, 86.

⁷ Чедомиљ Мијатовић, *Деспот Ђурађ Бранковић. Господар Србима I*, Београд 1880, 32.
⁸ Према начину деловања, разликују се физиолошки и хемијски противотрови, Momčilo St. Mokranjac, *Toxicološka hemija*, Београд 2001, 17–21 (прво издање 1949).

⁹ Franz von Miklosich, *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum, emendatum auctum*, Wien 1862–1865, 528.

¹⁰ Константин Филозоф, *Повест о словима – изводи. Житије деспота Стефана Лазаревића*, Београд 1989, 112.

¹¹ Frederick W. Gibbs, *Poison, Medicine, and Disease in Late Medieval and Early Modern Europe*, London–New York 2019, 93–94, n. 91.

наведене методе лечења не разликују много од данашњих, што није случај. У историографији је занемарена чињеница да су корпуси знања о отровима и лечењу од тровања средњовековне и савремене медицине различити и да се савремени токсиколошки концепти не могу непосредно применити у тумачењу Константиновог исказа.¹²

Константин је, такође, сажето описао и ток лечења од тровања. Са свега три речи, под сливврию вратекааше („под Селимвријом лечаше се”),¹³ указао је на то да оздрављење није било брзо ни лако. Терапија која је господину Ђурђу спасила живот повод је да се размотре извесна знања о отровима која су могли поседовати непосредни учесници догађаја – сам Ђурађ, његова пратња и, касније, писац који је догађај описао. Са становишта лечења, таква знања могла су бити локалног обележја, усмено преношена или присутна у писаном облику у виду општепризнатих текстова тадашње науке. Као средство које је могло угрозити живот појединца, познавање отрова превазилазило је оквире медицинских вештина, имајући знатно шири друштвени значај. У овом раду биће представљени основни подаци из српских средњовековних извора, који се односе на различите друштвене аспекте у вези са отровима и тровањем. Међутим, од свих извора посебно се издваја трактат о отровима из Хиландарског медицинског кодекса који може пружити, бар оквирно, неке одговоре у вези са тровањем и лечењем у војном логору под Селимвријом.

2.

Замршене околности дугогодишњег грађанског рата за османски престо између Бајазитових синова довеле су Ђурђа Бранковића, сина господина Вука и госпође Марије (Маре), ћерке кнеза Лазара, под византијски град Селимврију крајем лета 1411. године.¹⁴ Тих година су у

¹² Према М. St. Mokranjac, *Toksikološka hemija*, 17–21, лечење од тровања је усмерено на избацивање отрова путем повраћања и испирања желуца и на узимање противотрова. Деловање супстанци не сагледава се, наравно, у категоријама давно одбачене хуморалне теорије, већ као реални физиолошки и хемијски процеси у организму.

¹³ „Константин Философ и његов живот Стефана Лазаревића”, 302; К. Куев, Г. Петков, *Събрани съчинения*, 406; превод: *Старе српске биографије*, 99.

¹⁴ Прихваћено је датирање које опсаду доводи у везу са уговором Мусе и Венеције од 3. септембра, склопљеним под истим градом, Сима Ђирковић, *Допуне и објашњења*, у: С. Новаковић, *Срби и Турци*, 467; N. Filipović, *Princ Musa*, 500, нап. 642; D. J. Kastritsis, *The Sons of Bayezid*, 169. Због другачијег рачунања, поједини аутори опсаду оквирно датирају „у јесен”, С. Новаковић, *Срби и Турци*, 348; К. Лиречек, *Историја Срба I*, 344; *Историја српског народа II*, 86; М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 59.

унутрашње сукобе Османлија били укључени српски принчеви из династија Лазаревић и Бранковић. Борба против Сулејмана који је на османском престолу седео против воље своје браће пренета је најкасније почетком 1410. године из Мале Азије у Европу. Војне операције водио је млађи брат Муса, а главна попришта сукоба обухватала су централне и источне делове Балканског полуострва. Током борби које су се окончале 1413. г. у корист трећег брата Мехмеда, склопана су савезништва оптерећена неповерењем и сумњичењима, што је доводило и до издаја на самом бојном пољу. Деспот Стефан Лазаревић је те 1410. године пристао уз Мусу и ратовао против Сулејмана, који је годину дана раније војно подржао његовог брата Вука у борби за наслеђе државе њиховог оца, кнеза Лазара. Вук и његови сестрићи Ђурађ и Лазар су, са своје стране, били принуђени да се прикључе Мусиним присталицама и другим невољним савезницима. Обрти пуни неизвесности ређали су се један за другим: српски принчеви су пребегли Сулејману, Ђурађ је за њега ратовао, Вук и Лазар су убрзо по промени стране пали у Мусино заробљеништво и, као издајници, били погубљени. На крају, Сулејман је поражен и убијен фебруара 1411. године. Пола године касније, Мусина победничка војска се налазила под Селимвријом у намери да се дочепа Орхана, сина покојног Сулејмана. Током опсаде нестало је и оно мало поверења које је успостављено између Мусе и Ђурђа приликом преузимања некадашњих Сулејманових присталица. Да би избегао метеж и отворени сукоб унутар табора, Муса се одлучио на тајно убиство супарника путем отроване вечере. Покушај убиства није успео, јер је лечење од тровања предузето на време. Истовремено, на упозорења да Муса није одустао од своје намере, Ђурађ је, још увек болестан, устао из постеле и у знатној журби напустио табор некадашњег савезника. Као једино могуће прибежиште указао се град који је опседао. Под изговором напада на његове зидине, дигао је на узбуну део своје војске, са којом је у лажном јуришу прешао ницију земљу и предао се граду византијског цара. Преостали одреди који нису могли бити упозорени на опасност остављени су у непријатељском окружењу и, према речима Константина, били „заробљени” и „поклани”.¹⁵

¹⁵ Целовит преглед историје османског грађанског рата или „интерегнума” (1402–1413) пружа D. J. Kastritsis, *The Sons of Bayezid*. Књига је настала у намери да „обезбеди поуздан наратив о догађајима” и да се „идентификују и изнова размотре” важна питања која чине бременитим истраживања тог периода, *ibidem*, 4. Посебно важна студија епохе потекла је из пера N. Filipović, *Princ Musa*. У српској историографији већа пажња је указивана на односе између Лазаревића и Бранковића и на српско-османске односе, С. Новаковић, *Срби и Турци*, 266–387; К. Јиречек, *Историја Срба I*, 336–345; *Историја српског народа II*, 75–90; М. Пурковић, *Кнез и деспот Стефан*, 91–100; М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 51–62.

3.

Константиново казивање о покушају убиства тровањем током војног похода вишеструко је интересно. Осврт на поменути догађај представља један у низу сличних примера који показују да је Константин испољио знатно интересовање како за различита савремена збивања тако и за она из њему временски блиске прошлости. Свом интересовању је знатно подредио начин излагања целокупног *Житија деспота Стефана*, истичући да пише пре као летописац него као писац „житија” једне особе.¹⁶ Помен о покушају убиства помоћу отрова имао је изванредан значај у време настанка дела (четврта деценија 15. века) пошто је представљао прекретницу у животу тада актуелног српског владара, деспота Ђурђа Бранковића (1427–1456). Истовремено, Константиново излагање је стављено у функцију изградње негативне представе о Муси, некадашњем савезнику и потоњем главном непријатељу деспота Стефана. Пошто Ђурђев живот није део основног излагања, епизода о тровању није обликована у класичном житијном, дихотомијском наративу у којем су умешане натприродне силе. Негативног јунака на недео не подстиче „наговор врађи”, нити јунака од смрти спасавају молитве упућене Богу, анђелима и свецима. Пред нама је сведочанство о несвакидашњем догађају који је представљен у жанру летописа или хронике – о покушају тајног убиства супарника путем отроване вечере, о препознавању отрова и лечењу.

Константинов опис проширује наше увиде у део свакодневице епохе прожете грађанским ратовима почетком 15. века. Тада је од непосредног деловања истакнутих личности умногоме зависио исход догађаја на политичком, војном и шире друштвеном плану. У опису се недвосмислено открива пракса везана за познавање дрога које су могле послужити и као лек и као отров. Да ли су се у пртљагу српског велможе и господина Ђурђа поред претпостављених мелема, намењених видању рана задобијених у борби, могли налазити и лекови против друге врсте оружја – отрова? Подаци о медицинској опреми властелина и владара током одласка у рат и дужег одсуства од куће нису уобичајени у данас сачуваним изворима. Ипак, таква пракса могла је бити детаљније документована за неке друге државе и епохе, као у случају Византијског царства 10. столећа. Она показује са колико се пажње приступало лековима приликом одласка у оружане сукобе.

---

¹⁶ „Константин Философ и његов живот Стефана Лазаревића”, 327; К. Куев, Г. Петков, *Събрани съчинения*, 425.

Постоји више византијских војних приручника који указују на опасност од тровања. Из средине 10. века сачувана су три састава цара Константина VII Порфиrogenита (945–959) о организацији војних похода византијске војске када се на њеном челу налазио цар.¹⁷ У трећем, најдужем трактату пописан је низ дрога, мелема и масти, по имену или збирно, које је требало укључити у владарску опрему ради лечења „људи и животиња”.¹⁸ У обавезне лекове укључени су шафран, алоја, кинамон, шећер, различита мирисна уља и смоле, као и дроге животињског порекла, мошус и амбра. Посебно су издвојени лекови против тровања, на првом месту теријак, и уз њега дрога *sagarenum* у виду смоле, добијена од истоимене биљке званичног имена *Ferula Persica* Willd., из породице Umbelliferae.¹⁹ Затим следе „други противотрови” који нису именовани, и све те супстанце требало је употребити било као појединачне било као сложене лекове у комбинацији са другим дрогама. Списак није детаљно представљен, препуштајући избор конкретних дрога будућим царевима и њиховим лекарима. Основно упозорење цара-писца остаје, а то је да на располагању треба имати поуздане дроге у случају могућег тровања. Сличну поруку садржи један други војни трактат из истог столећа, *Sylloge Tacticorum*, чије ауторство није утврђено. У њему се војне старешине упозоравају на различите опасности од тровања – једне вребају од непријатељских отровних стрела (гл. 75.), а друге у затрованој храни и пићу које непријатељ оставља при повлачењу (гл. 59.). У трактату се препоручује да се пре и после јела узима лек справљен од листова руте (биљке из породице *Rutaceae*), ораха, смокве, бибера и глине са Лемноса (тера сигилата) ради заштите од тровања путем хране и пића (гл. 58.).²⁰

4.

Подаци о употреби отрова у историји средњовековне Србије постоје, мада су оскудни по броју и садржају. Углавном припадају војној историји

---

¹⁷ *Constantine Porphyrogenitus: Three Treatises on Imperial Military Expeditions*, introduction, edition, translation and commentary by John F. Haldon, Wien 1990.

¹⁸ *Ibidem*, 106–109.

¹⁹ У грчком тексту назив дроге је ἡνίτζιν, *Constantine Porphyrogenitus*, 106, према E. A. Sophocles, *Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods (From B. C. 146 to A. D. 1100)*, Cambridge, USA – Leipzig 1914, 566, деминутив од ἡνον, дужи облик σαγάτηνον, *sagarenum*. Cf. *Constantine Porphyrogenitus*, 212; A. B. Lyons, *Plant Names, Scientific and Popular*, Detroit 1900, 161; Paula De Vos, „European materia medica in historical texts: Longevity of a tradition and implications for future use”, *Journal of Ethnopharmacology* 132 (2010) 36.

²⁰ *A Tenth-Century Byzantine Military Manual: The Sylloge Tacticorum*, translated by Georgios Chatzelis and Jonathan Harris, Routledge 2017, 93–94, 97–98.

и односе се на технику ратовања која је укључивала отровне стреле. Таква пракса сеже у прилично древна времена словенског насељавања Балканског полуострва (6–7. век) и током 10. столећа препозната је од Византијског царства као опасно оружје Јужних Словена.²¹ Подаци који се односе на конкретне догађаје потичу из познијег времена. У опису ходочашћа саског војводе Хенриха Лава у Свету земљу 1172. године наведено је да су у долини Мораве, близу места Равно, војводину дружину непријатељски дочекале локалне српске власти, које су је узнемиравале дуж пута отровним „пројектилима”, односно стрелама.²² Непуне две деценије касније, 1189. године, на истом путном правцу нападане су отровним стрелама (*sagittis toxicatis*) у више наврата коморе крсташке војске немачког цара Фридриха I Барбаросе, када је наводно живот изгубило неколико стотина људи.²³

За разлику од помена отровног оружја у описима ратних сукоба, подаци о отровима као тајном оружју често су сачувани у виду гласина или легендарних казивања. О тим гласинама сведочи у својој историји њихов савременик, некадашњи византијски цар Јован VI Кантакузин. Оне су се јавиле поводом изненадне болести и смрти цариградског патријарха Калиста и одређеног броја чланова његове пратње на двору српске царице Јелене, у монаштву Јелисавете, у Серу 1363. године, приликом преговора о важним политичким питањима. Неочекивани догађај са смртним исходом пружио је повод различитим нагађањима, које је писац и бивши цар одлучно одбацио као клевету.²⁴

Легендарна казивања о тровању потичу углавном из каснијих времена или се налазе у текстовима који су сачувани у познијим преписима и

²¹ Употреба отровних стрела код Словена помиње се у *Стратегикону* Псеудо-Маврикија почетком 7. века и неколико столећа касније у *Тактици* византијског цара Лава VI Мудрог (886–912), делу које се ослања на *Стратегикон*, прилагођавајући податке савременом искуству и пракси. О томе, *Византијски извори за историју народа Југославије* I, обрадили Фрањо Бришић, Мила Рајковић, Бариша Крекић, Лидија Томић, Београд 1955, 134, 261. Уп. Гавро Шкриванић, *Оружје у средњовековној Србији, Босни и Дубровнику*, Београд 1957, 107; isti, „Ratna veština starih Slovena po svedočanstvu savremenih izvora”, *Vesnik Vojnog muzeja JNA* 8–9 (1963) 87.

²² *Tela enim habent toxicata*, Ненад Фејић, „Западни писци и путници из времена крсташких ратова о Србима: од околности упознавања до образовања историјске представе”, у: *Европа и Срби*, ур. Славенко Терзић, Београд 1996, 121, 122, нап. 31. Уп. Г. Шкриванић, *Оружје*, 107.

²³ Н. Фејић, „Западни писци”, 123, нап. 34, 35; Уп. Г. Шкриванић, *Оружје*, 107.

²⁴ *Византијски извори за историју народа Југославије* VI, обрадили Љубомир Максимовић, Иван Ђурић, Сима Ћирковић, Божидар Ферјанчић, Нинослава Радошевић, Београд 1986, 574–575.

компилацијама подложним различитим интерполацијама и интерпретацијама. Та се казивања углавном односе на сукобе у вези са наслеђем престола и задобијањем друштвене моћи. Према *Летонису попа Дукљанина*, отров је употребила краљица Јаквинта, пореклом из лангобардске породице из Барија у Италији и удовица краља Бодина, као средство у обрачуну унутар владајуће породице у Зети, почетком 12. века. Краљица је, наводно, сачинила „отровни напиток” (*potionem mortiferam*) у Котору, којим је усмрћен владар, припадник супарничке стране.²⁵ Изношење вести о сплеткама и тровању требало је код потомства да морално оцрни појединце који су, наводно, изван устаљеног наследног реда дошли на власт. Анонимни писац *Летониса* појачава тај утисак оптужбом да је краљица искористила прилику да стане пред умирућег супарника и оптужи друге чланове породице за тровање.²⁶ Сличне борбе за власт испуниле су последње године постојања средњовековне Србије. Изненадне смрти учесника сукоба подстакле су позније приповедаче да у њима препознају потајно тровање. Почетком 16. века, Теодор Спандуно (Спандуђино) је изнео податак да је деспотица Ирина, сестра његовог прадеде Георгија Кантакузина, била отрована од стране свог сина деспота Лазара (1457. г.) у борби за наслеђе преминулог супружника и оца, деспота Ђурђа. То је, по речима писца, изазвало велику омразу према починиоцу код његових вазала и суседа.²⁷ Изгледа да је иста судбина задесила самог Лазара (1458. г.), кога је према родослову сремских Бранковића, састављеном крајем 15. века, отровала његова властела (1458), отравою от своих властель хѣиень бываеть.²⁸ Примена отрова није се сматрала неочекиваним оружјем ни у породичним борбама крупне

²⁵ *Gesta Regum Sclavorum* I, *Критичко издање и превод*, прир. и прев. Драгана Кунчер, Београд 2009, 170, 171. Уп. Ђорђе Бубало, „Отрови”, у: *Лексикон српског средњег века*, ур. Сима Ђирковић, Раде Михаљчић, Београд 1999, 482.

²⁶ У својим коментарима Тибор Живковић је изнео резерве у погледу податка о тровању, *Gesta Regum Sclavorum* II, коментар Т. Живковић, Београд 2009, 304.

²⁷ Theodore Spandounes, *On the Origin of the Ottoman Emperors*, translated and edited by Donald M. Nicol, Cambridge University Press 1997, 39. Податак је присутан у делима на италијанском језику насталим у 16. и почетком 17. века, међу којима је и Мавро Орбин, *Краљевство Словена*, Београд 1969, 128; о томе, видети К. Јиречек, *Историја Срба* I, 385. Византијски писци временски ближи догађају знају за Ирнин сукоб са сином, њену болест и изненадну смрт, али не помињу убиство, уп. Божидар Ферјанчић, „Византинци у Србији прве половине XV века”, *Зборник радова Византолошког института* 26 (1987) 188–192.

²⁸ Ђорђе Сп. Радојичић, „Из старе српске подунавске књижевности и писмености”, *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду* 3 (1958) 165, факсимил фолије, сл. 3; 168. Уп. М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 515.

властеле. Једна од верзија о успону Николе Алтомановића на власт у земљи свога стрица крајем седме деценије XIV века јесте та да је отровао своју стрину Гојиславу и стричевиће. Таква гласина се сачувала у историји Мавра Орбина, у којој је две стотине година касније изнова забележена у облику у којем је данас познајемо.²⁹ Позније и мање поуздане податке имамо у вези са смрћу господина Вука Бранковића, који је свој живот окончао 6. октобра 1397. године под непознатим околностима у Бајазитовом заточеништву. Поједини српски летописи његову смрт доводе у везу са тровањем (отрѡвен бысть).³⁰

5.

Законодавство јужнословенских држава препознавало је тровање као кривично дело. Према 109. члану Душановог законика (1349. г.), насловљеног „О отровима” (Ѡ отровѣх), особа која се бавила тровањем означена је као „мађионичар” (магнникъ) и „отровник” (отровникъ) и уколико би је ухватили на делу, кажњавана је „по закону светих отаца”.³¹ Наведено решење позивало се на постојеће законе у средњовековној Србији, усвојене грчке компилације црквеног и световног права, као што су словенски преводи Номоканона од стране Светог Саве и његових сарадника (око 1220. г.) и Синтагме Матије Властара из времена владавине Стефана Душана (1331–1355). У канонском делу Номоканона који је организован у 14 наслова (*грана*), тровање је изједначено са магијским вештинама.³² Такви погледи изнети су и у грађанском делу те

²⁹ М. Орбин, *Краљевство Словена*, 58; уп. Zdravko Šundrica, „Otrovi u dubrovačkoj republici”, u: isti, *Tajna kutija Dubrovačkog arhiva II*, Zagreb–Dubrovnik 2009, 159; Ђ. Бубало, „Отрови”, 482. На основу савремених докумената Гојислава, удовица Војислава, имала је другачију судбину пошто је уточниште нашла у Дубровнику, одакле је прешла у Албанију, Михаило Динић, *О Николи Алтомановићу*, Београд 1932, 10; уп. С. Ђирковић, „Коментари и извори Мавра Орбина”, у: М. Орбин, *Краљевство Словена*, 315.

³⁰ Љубомир Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Београд–С. Карловци 1927, 200, 220. Изнети податак савремена историографија сврстава у несигурну традицију, *Историја српског народа II*, 58; М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 44; Ђ. Бубало, „Отрови”, 482; Марко Шуица, *Вук Бранковић: славни и велможни господин*, Београд 2014, 168.

³¹ *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354.*, издао и превео Никола Радојчић, Београд 1960, 64, 120. За коментар садржаја наведеног члана видети Сергије Троицки, „Како треба издати Светосавску Крмчију (Номоканон са тумачењима)”, *Споменик САН* 102 (1952) 11 и Александар Соловјев, *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354. године*, Београд 1980, 266–267. Уп. Ђ. Бубало, „Превод са објашњењима”, у: *Душанов законик*, прир. Ђорђе Бубало, Београд 2010, 189.

³² Бављење магијом и тровањем обрађени су у 9. и 13. наслову (грани), од којих је први намењен клирицима, а други мирјанима, cf. Strygos Troianos, „Zauberei und Giftmischeri

књиге, скраћеној компилацији *Collectio tripartita*, изводу из Јустинијановог законодавства.³³ Један од важнијих канона на које се позива црквено право јесте 65. правило Светог Василија Великог (4. век), према којем су тровање и магија изједначени са убиством у прилично дугом, двадесетогодишњем одлучењу од Цркве.³⁴ Придруживањем Прохирина, византијског царског законика из 9. века Номоканону Светог Саве, уведена је смртна казна за убиство тровањем и за поседовање и продају отрова.³⁵ У Властаревој синтагми су обједињено, у једном поглављу, представљени уобичајени црквени канони и царске одредбе које се односе на магију, прорицања, вештичарење, астрологију и тровање. За разлику од канона, царске одредбе прописују смртну казну, пошто се за убицу сматрало свако лице које прави, продаје или поседује отрове.³⁶ Највећи део поглавља задржан је у скраћеној верзији Синтагме, једном од састава Душановог законодавства.³⁷ Ти концепти су били присутни у средњовековним српским и бугарским земљама и пре 1200. године – у тзв. Методијевом номоканону,³⁸ старијој словенској верзији Номоканона у 14 наслова познатој као Јефремовска крмчија,³⁹ или словенском преводу Еклоге, зборнику византијских царских закона из 8.

---

in mittelbyzantinischer Zeit”, in: *Fest und Alltag in Byzanz*, herausgegeben von Günter Prinzing und Dieter Simon, München 1990, 45.

³³ Грана 9, гл. 26, *Законоправило светоза Саве I*, Београд 2005, 712, изводи из одредаба Кодекса VII, 65: 2; IX, 41: 3; IX, 47: 16. О идентификацији чланова из Јустинијановог законодавства, видети С. Троицки, „Како треба издати Светосавску Крмчију”, 86.

³⁴ *Законоправило светоза Саве I*, 534; *Syntagma ton theion kai hieron kanonon IV*, ed. G. A. Rhalles, M. Potles, Athens 1854, 221; cf. S. Troianos, „Zauberei”, 42–43.

³⁵ Грана 39. „О казнама” садржи три поглавља у којима је за тровање прописана смртна казна. Издање словенског текста Прохирина према Иловичком препису Номоканона Светог Саве, Маријана Цибранска-Костова, *Прохирион / Закон градски. Јуридическото наследство на православното славянство*, Софија 2021, 189, 209, 217, 336; превод поглавља на савремени српски језик, *Законоправило Светоза Саве: превод Сарајевског преписа*, Добрунска Ријека 2019, 322–323, 333–334, 339.

³⁶ Одредбе су преузете из Василика и Прохирина, Састав М, глава 1, *Матије Властара Синтагмат. Азбучни зборник византијских црквених и државних закона и правила. Словенски превод времена Душанова*, изд. Стојан Новаковић, Београд 1907, 376–382. Матија Властар, *Синтагма*, са српскословенског превела Татјана Суботин-Голубовић, Београд 2013, 274–278.

³⁷ Тимошеј Флоринскиј, *Памятники законодательной дѣятельности Душана, Царя Сербовъ и Грековъ*, Кіевъ 1888, Приложения V, 183–184.

³⁸ Josef Vašica, Karel Haderka, „Nomokanonъ – Nomokánon”, in: *Magnae Moraviae fontes historici IV, Leges, Textus iuridici, Supplementa*, Brno 1971, 333.

³⁹ В. Н. Бенешевич, *Древне-славянская Кормчая XIV титуловъ безъ толкованій I*, Санктпетербургъ 1906, 32, 469, 500.

века чије су одредбе о тровању унете у Прохирон.⁴⁰ Довођење у везу отрова и магије присутно је и у различитим црквеним саставима намењеним покајничкој пракси Цркве.⁴¹ У једној од јужнословенских редакција Епитимијног номоканона Јована Посника, тровање је сврстано у категорију грехова са „бајањем”, „вечањем” и „чарањем”: ѿбаванїа и ѿтравленїа и вљѣвкованїа творити и дрѣга многа чародѣлїанїа.⁴² Духовна казна за убиство тровањем имала је облик привременог одлучења од Цркве, у виду забране причести, уз активно кајање исказано у седмогодишњем посту, од тога три године на хлебу и води.⁴³

Строге казне прописане су и у статутима источнојадранских градова и комуна који су током раног средњег века били део Византијског царства, а у познијим вековима у оквиру српских држава или са њима били у блиским економским и културним везама. Тровање је повезивано са магијом, што је у више градских статута описано истом или сличном фразом „*facere artes magicales uel herbarias*”⁴⁴ или „*fecerit erbariam uel maleficium erbarie*”.⁴⁵ Лица која су правила и користила отрове била су осуђивана углавном на смртну казну спаљивањем. Према Которском статуту, смртна казна се могла избећи плаћањем високе новчане казне од 100 перпера, од којих би половина ишла Комуни, а половина лицу против којег је отров справљен, или његовој породици.⁴⁶ Судбина тровача у Дубровнику била је нешто другачија уколико тровање није остварило свој циљ – уместо смртне казне, кнезу је остављено да донесе коначну

⁴⁰ *Die slavische Ecloga*, hrsg. von J. N. Šćapov, L. Burgman, Frankfurt am Main 2011, 88, 304, 324. Различита разматрања о пореклу превода, Десислава Найденова, „Правните паметници в Първото българско царство”, *Историческо бъдеще IX/1-2* (2005) 151–155.

⁴¹ Franck Collard, *The crime of poison in the Middle Ages*, trans. by Deborah Nelson-Campbell, Westport 2008, 14–15.

⁴² Требник из средине 14. века, Југославенске (Хрватске) академије знаности и умјетности (JAZU/HAZU) IIIa52, f. 200r.

⁴³ Rajko Nahtigal, *Euchologium Sinaiticum. Starocerkvenoslovanski glagolski spomenik II*, Ljubljana 1942, 322; Vatroslav Jagić, „Sitna gradja za crkveno pravo”, *Starine JAZU* 6 (1874) 140.

⁴⁴ *Statuta et leges civitatis Spalati*, opera J. J. Hanel, Monumenta historico-juridica slavorum meridionalium (даље: МНЈСМ), vol. II, Zagrabiae 1878, 174; *Statuta et leges civitatis Buduae, civitatis Scardonae, et civitatis et insulae Lesinae*, cura Simeonis Ljubić, МНЈСМ, vol. III, Zagrabiae 1882–1883, 137 (цитат из скрадинског статута); *Statutum et reformationes civitatis Tragurii – Statut i reformacije grada Trogira*, priredio Ivan Strohal, МНЈСМ, vol. X, Zagreb 1915, 64.

⁴⁵ *Statuta et leges civitatis et insulae Curzulae (1214–1558)*, opera J. J. Hanel, МНЈСМ, vol. I, Zagrabiae 1877, 30–31.

⁴⁶ *Statuta civitatis Cathari – Statut grada Kotora*, knj. III, *Prepis originala Statuta grada Kotora iz 1616. godine*, Kotor 2009, 62; уп. Илија Синдик, *Комунално уређење Котора од друге половине XII до почетка XV столећа*, Београд 1950, 124.

одлуку.⁴⁷ Формулације одредаба о спаљивању могле су исказивати отворени презир према тровачу, као у статуту града Трогира према којем је починитеља требало спалити „до пепела” (*usque ad cinerem*).⁴⁸

Крајња нетрпељивост према појединцима који справљају отрове и њиховим знањима испољена је у одредбама позноримског и византијског законодавства, које их искључују из породичног наследства. Иста санкција је прописана и за покушај тровања родитеља. Упоредо са постојањем поменутих словенских превода,⁴⁹ та су законска решења присутна и у статутима појединих источнојадранских комуна.⁵⁰

Законске одредбе које у везу доводе тровање и магију припадају ширим правним праксама заснованим на позноримском и рановизантијском праву (Теодосијев кодекс и Јустинијаново законодавство), које је баштинила средњовековна Европа.⁵¹ Такви погледи су, према мишљењу Франка Колара (Franck Collard), спречавали да се тровање разуме као посебна категорија кривичног дела током средњег века.⁵² У Србији се ова традиција препознаје у усвајању номоканонских компилација, терминологији њихових превода и интерпретацији члана из Душановог законика. У словенским преводима правних текстова препозната је вишезначност појма *фармаκός* (који је означавао тровача и мага), што показују речи *отравњикъ* (Номоканон), *чародѣиць*, *чародѣи*, *чаротворѣць* (Еклога, Прохирон, Номоканон) или *обавник* (Синтагма); лексема *фармакеја* (употреба дроге, тровање, врачање) преводила се као *отровѣство*, *чарованникъ*, *отрављеникъ* (Прохирон, Синтагма), понекад са обе речи, *чародѣианіе* или *отровѣство* (Синтагма), или као *швѣнѣникъ* (Номоканон Јована Зонаре, Пећ №77, л. 223б), док је појам *фармаков* превођен као *отров* (*отрава*) и *дрога* (*зелне*), *лек* (*цѣльба*) или *чаръ*, *чарованникъ*, (*датн*, *створити*)

⁴⁷ *Statut grada Dubrovnika sastavljen godine 1272; na osnovi kritičkog izdanja latinskog teksta V. Bogišića i K. Jirečeka*, прir. i прев. А. Шoljić, Z. Šundrica, I. Veselić, Dubrovnik 2002, 330–331; cf. Z. Šundrica, „Otrovi”, 200.

⁴⁸ *Statutum et reformationes civitatis Tragurii*, 64; Z. Šundrica, „Otrovi”, 200.

⁴⁹ Лишавање наслеђа има порекло у Јустинијановој новели 115, 3. Оно је присутно у царским законима преведеним на словенски језик, у 7. *зачалу* Еклоге, *Die slavische Ecloga*, №7.4, 136, у 33. грани Прохирона, М. Цибранска-Костова, *Прохирон*, 189 или у глави 12. састава К, Властареве синтагме, *Матије Властара Синтагмат*, 345; Т. Флоринскій, *Памятники*, Прилож. V, 177.

⁵⁰ *Statuta civitatis Cathari* III, 87. За дубровачки и пољички статут видети Z. Šundrica, „Otrovi”, 200, n. 161.

⁵¹ F. Collard, *The crime of poison*, 11–15.

⁵² *Ibidem*, 12. На основу члана 109. Душановог законика, Теодор Тарановски, *Историја српског права у немањихкој држави*, II, *Историја кривичног права*, Београд 1931, 34, 110, сврстава тровање, уз магију, у кривично дело против вере.

чародџијанин, у значењу отров (Синтагма, Номоканон, Прохирон).⁵³ Исту вишезначност поседовале су латинске речи *herba*, у значењу отров и магично биље, и *herbarius*, у значењу тровач и маг (вештац),⁵⁴ док је у статутима источнојадранских комуна *herbaria* или *erbaria* била уобичајени назив за кривично дело тровања.⁵⁵ Наведена терминологија одражава истовремено и двосмисленост античког појма *φάρμακον*, у којем нису раздвојени лекови и снажне дроге од отрова, односно супстанце које лече од оних које су супротне функционисању људског тела.⁵⁶ Према појединим класификацијама, припадници апотекарске професије могли су бити сврстани у групу са чаробњацима и вешцима, чије су вештине виђене као штетне по здравље и живот појединца.⁵⁷

Световне и црквене одредбе откривају опште схватање о релативно широкој доступности отрова и њиховој примени, независно од друштвене припадности појединца. Употреба отрова без страха од казне могла се оправдати једино државним разлозима. Такве активности се нису обавезно сматрале за магију и кривично дело. Виђене као другачији облик политичког деловања, биле су поверене званичним телима заједнице и људима из медицинске и апотекарске струке. Познат је случај средњовековне дубровачке општине која је 1430. године интензивно радила на набавци отрова ради тровања свог огорченог непријатеља и суседа у Хуму, Радослава Павловића, човека краља Срба и Босне. Тада је дубровачка општина у тајности задужила свог апотекара да у Венецији набави поуздан и ефикасан отров.⁵⁸

⁵³ Кирилл А. Максимович, *Византијска Синтагма 14 титулов без толкований в древнеболгарском переводе. Славянско-греческий, греческо-славянский и обратный (славянский) словоуказатели*, научный редактор Людвиг Бургамнн, Часть 2, Frankfurt am Main 2010, 491; *Законоправило светога Саве I*, 505, 537, 712; *Die slavische Ecloga*, 304, 324; М. Цибранска-Костова, *Прохирон*, 64, 194, 209, 322, 336; *Матује Властара Синтагмат*, 380, 381–382, 558, 572. За грчке речи, видети *A Greek-English Lexicon I–II*, compiled by H. G. Liddell and R. Scott, Oxford 1996, 1917; *Syntagma ton theion kai hieron kanonon IV*, 221, 233.

⁵⁴ J. F. Niermeyer, *Mediae Latinitatis Lexicon Minus. A Medieval Latin – French/English Dictionary*, Leiden 1976, 484.

⁵⁵ Vladimir Mažuranić, *Prinosi za hrvatski pravno-povjestni rječnik*, Zagreb 1908–1922, 377–379; Z. Šundrica, „Otrovi”, 200, нап. 162.

⁵⁶ О термину *pharmakon*, F. W. Gibbs, *Poison*, 2–9, 28, 53.

⁵⁷ Према једном документу из 1192. године, насталом у Енглеској, F. Collard, *The crime of poison*, 44.

⁵⁸ Risto Jeremić, Jorjo Tadić, *Prilozi za istoriju zdravstvene kulture starog Dubrovnika II*, Beograd 1939, 151; Bariša Krekić, „Da li su Dubrovčani pokušali da otruju Radosava Pavlovića 1430. godine?”, *Godišnjak Društva historičara Bosne i Hercegovine* 37 (1986) 129–142; cf. Z. Šundrica, „Otrovi”, 166–168.

Апотекарство је представљало занимање које је подразумевало поседовање знања о дејству и примени различитих дрога, па и оних које могу да повреду и убију. Од краја средњег века медицинско универзитетско образовање развијало се под све снажнијим утицајем теорије и писане речи,⁵⁹ што је продубљивало разлику у односу на неформално стечена знања лекара-практичара и познаваоца вештина које су се могле класификовати као враџбине и чарање.

6.

Време појаве Светосавског номоканона, источнојадранских градских статута и Душановог Законика (13. и 14. век) представља период интензивних подучавања медицине и фармације на европским универзитетима, као што су Монпеље, Падова, Болоња, Париз. Појава је обележена превођењем грчких и арапских аутора са арапског на латински језик, које је отпочело са делатношћу Константина Афричког, монаха из Монте Касина, крајем 11. века, а посебан замах добила у Толеду током наредног столећа. Ти преводи су имали посебан значај за развој европске токсикологије током позног средњег века, када настају мање или више оригинални састави о отровима. Њихово основно полазиште представља латински превод арапског трактата о отровима из Канона медицине персијског лекара и филозофа Ибн Сине или Авицене (980–1037).⁶⁰ Најзначајнија поглавља тог трактата преведена су са латинског на старосрпски језик.

Авиценин Канон медицине јесте дело енциклопедијског обележја у којем су обједињена античка знања Хипократа, Галена и Диоскорида са традицијама лечења из Персије и Индије.⁶¹ Канон медицине превео је Герард из Кремоне са својим сарадницима, крајем 12. века у Толеду, да би у наредном столећу Канон постао основни приручник на многим универзитетима и предмет учених коментара професора. Састав насловљен „О отровима” (*De venenis*) представља шести део (fen. 6) четврте књиге Канона и чини га пет трактата. У њима су изнесени

---

⁵⁹ О постепеном окретању средњовековне медицине од праксе ка теорији и подучавању лекара путем великих медицинских енциклопедија, углавном преведених дела арапских писаца, John M. Riddle, „Theory and Practice in Medieval Medicine”, *Viator* 5 (1974) 157–184.

⁶⁰ Frederick Gibbs, „Medical Literature on Poison, c. 1300–1600”, in: *Toxicology in the Middle Ages and Renaissance*, ed. P. Wexler, Academic Press is an imprint of Elsevier 2017, 159–166; F. W. Gibbs, *Poison*, passim.

⁶¹ S. H. Nasr, „Sina, Ibn”, in: *Dictionary of the Middle Ages* XI, ed. J. R. Strayer, New York 1988, 302–307.

погледи о отровима, њиховој класификацији, начинима лечења, рецепти. Они садрже детаљне описе отрова минералног, биљног и животињског порекла, као и низ разматрања о тровању путем уједа гмизаваца, четвороножних животиња и људи, инсеката и паукова.

Старосрпски текст Авицениних поглавља о отровима сачуван је у рукописној књизи из средине 16. века, у науци познатој као Хиландарски медицински кодекс.⁶² Књига садржи тематски уобичајене радове из средњовековне медицине и фармације који су преведени са латинског језика.⁶³ У данашњој верзији, хиландарски састав о отровима обухвата превод првих девет поглавља из првог трактата, преузетих према редоследу из латинског текста.⁶⁴

Хиландарски медицински зборник садржи основна знања из савремене арапске и европске медицине. Међутим, не може се са сигурношћу рећи када су његови медицински састави преведени, пошто је реч о словенској књизи јединственог садржаја. Данас се у науци сматра да је то учињено у различитим периодима (мада је то питање и даље отворено), и превод Авицениног текста се ставља у 14. век.⁶⁵ Постоје друге врсте извора које сведоче да се на превођењу медицинског штива са латинског језика радило током 14. столећа. То је запис лекара Николе који за себе казује да је превео извесну књигу са латинског на српски (отъ латиньске кнѣге на срѣпскоу кнѣгу), што је несумњиво састав медицинске садржине.⁶⁶ Отвореним остаје питање да ли су знањима из Авицениног Канона о отровима располагали и учесници догађаја под Селимвријом. Или, прецизније, да ли је Константин Костенечки познавао садржај данас сачуван у хиландарском рукопису, или основне концепте изнете у њему, када је описао, највероватније према казивању учесника (можда и самог

---

⁶² Станоје Бојанин, „Превод трактата о отровима из Авицениног Канона медицине у Хиландарском медицинском кодексу”, у: *Танка линија: између лека и отрова*, ур. Иван Станић, Јелена Манојловић, Снежана Мистровић, Београд 2021, 64–97.

⁶³ Мирко Д. Грмек, „Садржај и подријетло хиландарског медицинског рукописа бр. 517”, *Споменик САНУ* 110 (1961) 31–45.

⁶⁴ *Хиландарски медицински кодекс № 517. Фототипско издање*, Београд 1980, л. 159а–166б, 203а–204б (даље у тексту ХМК 1980). У штампаном издању прво поглавље је испуштено и остало необјављено и непеведено на савремени језик, *Хиландарски медицински кодекс № 517*, прир. Реља В. Катић, прев. Љубомир Котарчић, Младен Миливојевић, Горњи Милановац–Београд 1989, 155–157, 190–195, 354–356, 391–396 (даље у тексту ХМК 1989).

⁶⁵ За претпоставке о времену настанка превода појединих састава, видети ХМК 1989, xxxix.

⁶⁶ Јован Хаџи-Васиљевић, „Свети Прохор Пчињски и његов манастир”, *Годишњица Николе Чутића* 20 (1900) 100.

деспота Ђурђа), тровање и излечење у складу са основним знањима из токсикологије његовог времена? Постављено питање не би требало узети као пуко нагађање, пошто имамо у виду да је у другом свом делу, *Сказаније о писменех* (1423–1426), Константин унео податке о лечењу болести помоћу прилично егзотичне и ретке дроге назване *мумија*. Изнесени подаци су сасвим у складу са хиландарском верзијом салернске фармакопеје *Circa instans*, обавезним приручником апотекарске струке.⁶⁷

7.

Трактат о отровима отпочиње уводним поглављем у којем се износе основни концепти заштите од тровања путем хране. Авицена одбацује страх оних који се „боје да не узму отров” саветујући их „да мудро живе” и да у себе не уносе сумњива јела и пића. Храну је требало испитати „пре једења”, усмеравањем пажње на укус и мирис послуженог јела. Саветује се избегавање јела која су исувише слана, кисела, слатка или миришљава, као и слатких, киселих и мутних вина. Поглавље указује на значај пуног и празног стомака у случају тровања јер је дејство отрова слабије у пуном стомаку, пошто се отров лакше вари и спречава се да уђе у „жиле”, тј. крвне судове и „удове”. Пун стомак, такође, олакшава повраћање, било да је подстакнуто „од себе”, било „са биљем”.⁶⁸

Друго поглавље садржи класификацију отрова према начину њиховог деловања и њиховој снази. Једни делују путем квалитета (кажџт своа кџтџтва, *cum qualitate*) вруће, хладно, влажно и суво, док други својом формом и целом твари (*cum forma sua et tota substantia sua*), или као што стоји у старосрпском тексту, „наспрам своје моћи” (спротнџв моцн своџе).⁶⁹ У прву групу убрајају се отрови који подстичу труљење органа, као што је *лепуш маринуш* (*Lepus marinus*), који се „на српском зове” морски зец,⁷⁰ или отрови који доводе до упале, као *еуфорбио* (*euphorbium*), тј. млечика,⁷¹

⁶⁷ Станоје Бојанин, „Мумија Константина Флософа Костенечког”, у: *Средњи век у српској науци, историји, књижевности и уметности IV*, ур. Гордана Јовановић, Деспотовац 2013, 81–95. О практичној вредности фармакопеје *Circa instans*, J. M. Riddle, „Theory and Practice”, 171.

⁶⁸ ХМК 1980, л. 159а–б.

⁶⁹ ХМК 1989, 391–392; *Avicennae Arabum medicorum principis. Ex Gerardi Cremonensis versione, et Andreae Alpagi Bellunensis castigatione. A Joanne Costaeo, et Joanne Paulo Mongio annotationibus iampridem illustratus...* Tomus secundus, Venetiis, 1595, 198–199.

⁷⁰ То је животиња *Aplysia depilans*, која припада роду голих морских пужева, *Enciklopedija Leksikografskog zavoda V*, Zagreb 1961, 272.

⁷¹ Дрога потиче од врсте биљака из породице Euphorbiaceae, Драгутин Симоновић, *Ботанички речник имена биљака*, Београд 1959, 191, чије је семе отровно, а њен сок на

или који изазивају хлађење организма као опијум, док је затварање дисајних путева последица тровања *иждаженим оловом* (plumbum).⁷² У отрове који делују свом својом твари убројани су *напелуш* (napellus), тј. једић⁷³, и *нарџици* (cornu spice), који нападају зглобове и природне отворе, односно целокупно човеково тело.⁷⁴ У поглављу су изложени и уврежени ставови античке медицине о нејасној граници између отрова и лека – ниједан отров „не убија човека” због своје природе (къствѡ нѣ), већ због превелике дозе (множѣствѡ нѣѡ). Уколико се дрога употреби „са мером”, има одлике лека, а „без мере”, постаје отров.⁷⁵ Указано је и на две основне методе лечења које су детаљније описане у наредним поглављима: избацивање отрова из тела путем излучевина, тзв. „обилно знојење” (шпѡтнѣ мноѡ) и употреба дрога („биља”) које могу да „убију” отрове.⁷⁶

У трећем поглављу разматрају се особине и одлике отрова⁷⁷ јер они делују различито, у зависности од квалитета и начина њиховог уношења у организам, у виду хране или пића. Дејства отрова се препознају „по болести и белезима”, каже се у српском тексту, односно по симптомима, као што су „прегрижење”, „пресецање”, „изједање”, „пробадање по целом телу”. У представнике љутих, оштрих и сувих отрова убројани су, између осталих, арсеник и жива, названа *аргентум вивум* (argentum vivum). Тешке упале, висока температура, обилно знојење и црвенило у очима указује на присуство еуфорбија (млечике), док осећај хладноће, несвестица и дубок сан откривају присуство наркотика. Отрови се, такође, препознају по мирисима који потичу из уста оболелих, путем подригивања или повраћања. Отровани опијумом смрди на опијум, док

кожи изазива запаљење и пликове, Jovan Tucakov, *Lečenje biljem: fitoterapija*, Beograd 1984², 485–486.

⁷² Дрога минералног порекла описана је у старим фармакопејама, P. De Vos, „European materia medica”, 33.

⁷³ *Aconitum napellus* L, Д. Симоновић, *Ботанички речник*, 8; посебно је отровна кртола биљке, Ј. Тусаков, *Lečenje biljem*, 364–366, на шта упозоравају и њена друга народна имена, „вучји чемер” или „пасје зеље”. Један од српских народних назива је и *налип* (*налипен*, *налијен*), исто, 366, у којем се непосредније препознаје средњовековна научна номенклатура. Та варијанта имена постала је и назив за отрове уопште, Тихомир Ђорђевић, *Наши народни живот* IV, Београд 1931, 104.

⁷⁴ У старосрпској верзији стоји: *ѡхватѡу вѣе тѣлоу на ѣднѣ час*, ХМК 1989, 391.

⁷⁵ ХМК 1989, 391. F. W. Gibbs, *Poison*, 25–26, 51–52, passim, сматра да Авиценино увођење *tota substantia sua* у опису деловања отрова чини благи отклон од поменутих античких погледа на лек и отров, о чему се подробно расправљало у позносредњовековним латинским текстовима о отровима.

⁷⁶ ХМК 1989, 391; *Avicennae Arabum medicorum principis*, 199, „per sudorem & similia: aut per curationem contrariam”.

⁷⁷ Исто, 392–393.

подригнуто које је описано као смрад „мртвог пса” указује на тровање шпанском мушицом⁷⁸ или морским зецом. На препознавање отрова указују и реакције пацијента после повраћања. Уколико оболели није могао подићи очи и гледати, сматрало се да је отрован *летаргирумом* (lithargyrum), тј. олово-оксидом, уз опаску „да су многи умрли по повраћању”.⁷⁹

У четвртном поглављу су описане основне методе лечења. У ту сврху представљено је више од двадесет рецепата за справљање сложених лекова.⁸⁰ На самом почетку упозорава се да се не оклева (да не крџма) са лечењем које треба предузети док је тело још у снази. Две терапије су представљене као основне: избацивање отрова из организма и разбијање концентрације отрова (које чини отровни кљавати или разбити).⁸¹ Указано је на то да се теријак и тера сигилата сматрају сигурним средством које је свакога могло подстаћи на избацивање отрова повраћањем,⁸² док су неке друге дроге, пилуле или напици означени као клистири (глистирџ).⁸³ Рецептима је обухваћено више десетина дрога из сва три царства, биљног, животињског и минералног, које су намењене лечењу од тровања. Неке су биле приступачније јер су потицале из крајева југоисточне Европе и северног Медитерана, док су друге биле увезене из делеких азијских земаља. За ову прилику навешћемо свега неколико дрога које су улазиле у сложене лекове против отрова: перуника или *ириш* (iris),⁸⁴ балсамово дрво (сarpobalsamo),⁸⁵ претходно поменути рута,⁸⁶ прах од изопа (hyssopus),⁸⁷ више врста бибера (бели, црни, дуги), шафран (crocus)⁸⁸ или, у трактату често присутна, *шика нарда* (spica nardi)⁸⁹ и др. Посебно на

⁷⁸ *Cantharis vesicatoria* L. у којем се налази супстанца *cantharidin*, John Scarborough, „Nicander’s Toxicology II: Spiders, Scorpions, Insects and Myriapods”, *Pharmacy in History*, Vol. 21, No. 1 (1979) 13, 29 p. 136.

⁷⁹ ХМК 1989, 192, 393.

⁸⁰ Исто, 393–395.

⁸¹ Исто, 1989, 395.

⁸² Исто, 1989, 194, 395.

⁸³ Исто, 1989, 394.

⁸⁴ *Iris* L, Д. Симоновић, *Ботанички речник*, 247.

⁸⁵ *Commiphora opobalsamum* Engl, P. De Vos, „European materia medica”, 32; James I. Miller, *The Spice Trade of the Roman Empire, 29. B.C. to A.D. 641*, Oxford University Press 1969, 101–102.

⁸⁶ *Ruta graveolens*, Д. Симоновић, *Ботанички речник*, 411.

⁸⁷ *Hyssopus officinalis* L, Д. Симоновић, *Ботанички речник*, 243.

⁸⁸ *Crocus sativus* L, Д. Симоновић, *Ботанички речник*, 149.

⁸⁹ У науци постоје две идентификације ове биљке. Једна је *Lavandula spica* L, Hans Wölfel, *Das Arzneidrogenbuch Circa Instans in einer Fassung des XIII. Jahrhunderts aus der Universitätsbibliothek Erlangen. Text und Kommentar*, Berlin 1939, 105, 141; A. B. Lyons, *Plant Names*, 217, лаванда, деспик, тј. шпик(и)нарда из породице Labiatae. Друга

гласу биле су смесе смола, као што су *галбано смрдећи* (*galbani foetidi*)⁹⁰ и мира (*myrrha*), тј. измирна.⁹¹ Сложеним лековима додавао се мед ради укуса или би се поједини састојци варили у води или вину. Ипак, најприступачнији лекови препознати су у основним прехранбеним намирницама земљорадничких и сточарских заједница. То су пресно млеко, пресно кравље масло, гушчија маст, маслиново уље, семе *баусије*,⁹² репино семе, бели лук, целер, лешник, суве смокве, сок од дивљих јабука, мед и вино.

У поглављу се истичу и два основна правила или начина („два закона“) који помажу успешном лечењу: једно је идентификација отрова (вѣсн коего сѣтъ отровѣн), а друго утврђивање њихове природе (вѣсн коего сѣтъ ѣства).⁹³ Класификација отрова била је од значаја пошто се лечило према увреженом принципу да „супротно се супротивним лечи“ (*contraria contrariis curantur*). Врући и оштри отрови лечени су ублажавањем њихове оштрине помоћу дрога хладног и сувог квалитета, као што су бадемово уље, камфор,⁹⁴ ружина водица, па и лед. У лечењу хладних отрова (отровѣн стѣдѣнѣ), на пример опијума, користиле су се супстанце врућег квалитета, као што су *ашафетида* (*assa foetida*)⁹⁵, мелем од мошуса (мѣтѣлѣѣ мѣшциѣн) и сл.⁹⁶ Наведени принцип могао је у слободном преводу бити описан и као „убијање отрова“ (в. горе).

Пето поглавље отпочиње дефиницијом „лекова против отрова“ (сѣтъ вѣлѣа спротив отровѣн), према којој они „не дају отровима да дођу до срца“

је да биљка припада роду *Nardostachys* из породице *Valerianaceae*, P. De Vos, „European materia medica“, 34; Michael Zohary, *Plants of the Bible. A Complete handbook to all of the plants with 200 full-color plates taken in the natural habitat*, Cambridge 1982, 205; J. I. Miller, *The Spice Trade*, 88–92, на српском језику познате као одољен, валеријана или маџина трава. За српске називе видети Д. Симоновић, *Ботанички речник*, 266, 489.

⁹⁰ Галбано (*galbanum*) потиче од биљака које припадају роду *Ferula*, P. De Vos, „European materia medica“, 34; Д. Симоновић, *Ботанички речник*, 540.

⁹¹ *Commiphora myrrha*, из породице *Burseraceae*, P. De Vos, „European materia medica“, 32; J. I. Miller, *The Spice Trade*, 104–105: *Commiphora myrrha*; уп. Д. Симоновић, *Ботанички речник*, 136.

⁹² У средњем веку биљка *bausia* је идентификована као *Pastinaca* cf. H. Wölfel, *Das Arzneidrogenbuch*, 126, односно као пашканат, Д. Симоновић, *Ботанички речник*, 339.

⁹³ ХМК 1989, 395. У латинској верзији је другачије, *cuius generis* и *cuius speciei*.

⁹⁴ *Cinnamotum camphora* Nees et Eberm., Д. Симоновић, *Ботанички речник*, 123.

⁹⁵ Дрогу биљке *Ferula assa foetida* L. чини стврднут сок одбијајућег мириса из ризома и корена, на шта се у средњовековној фармакопеји упозорава да „смрди моћно“ (смрѣди моћно), ХМК 1989, 296; cf. H. Wölfel, *Das Arzneidrogenbuch*, 5. Због тих одлика, један од њених данашњих назива је „ђавоља смола“, J. Tucakov, *Lečenje biljem*, 17, 220.

⁹⁶ ХМК 1989, 395; Дрога се добијала од мошусног говечета, *muscus*, P. De Vos „European materia medica“, 37.

(не дадѹтъ отровом донтн къ срдцѹ, non permittunt ipsum peruenire ad cor) и, према глоси у српском преводу, у желуцу се мешају (смѣшают се) са отровом и „узимају моћ отрову”, тј. неутралишу његово дејство.⁹⁷ Указано је на неколико противотрова познатих још из античких времена, као што су теријак, митридат, тера сигилата и њихови производи. У наводно поуздане противотрове уврштене су и нове дроге, преузете из арапске медицине, као што су безоар камен (алъбедагарѹ, albezahar) и зедоарија. Пошто је било раширено веровање да безоар камен додиром одбија отрове или их избија из тела, често му се придавало апотропејско обележје.⁹⁸ Зедоарија, или бели исиот, у латинском и старосрпском преводу трактата названа *алгедуар* (algeduar), описана је као „многo чудно биље” које из организма „избаци (нждѣнетѹ, expellendo) сваки отров”.⁹⁹ Поглавље доноси више нових рецепата и лекова против отрова који се у глоси српског превода називају „тајна биља која узимају моћ отрову”.

Следећа четири поглавља другачија су по садржају и структури. Она представљају појединачне описе отрова из минералног света. У шестом поглављу описан је „јерменски камен” који садржи „велике отрове”, у седмом жива, у осмом олово-оксид (PbO) и у деветом церузит, тј. олово-карбонат (PbCO₃).¹⁰⁰ У сваком поглављу представљено је дејство отрова, симптоми и терапија са више нових рецепата и пописом одговарајућих дрога. Тим описима завршава се хиландарски текст о отровима, најзначајнији састав из токсикологије у средњовековној Србији.¹⁰¹

8.

Сачувани писани извори о отровима нису бројни, али највећим делом преносе основне концепте и ставове о отровима који су постојали у средњовековној Европи и Медитерану. За то су, разуме се, заслужна преведена дела, која се према пореклу и жанровским одликама могу

⁹⁷ ХМК 1989, 395; *Avicennae Arabum medicorum principis*, 200.

⁹⁸ Безоар потиче од калцијума и других минерала који се таложе у органима, углавном бешици дивљих коза планинских предела, Zohar Amar, Efraim Lev, *Arabian Drugs in Early Medieval Mediterranean Medicine*, Edinburgh 2017, 187–190.

⁹⁹ ХМК 1980, 1596. *Curcuma zedoaria* Roscoe, припада породици Zingiberaceae, Д. Симоновић, *Ботанички речник*, 153. Биљка је ушла у употребу у Европи из арапске медицинске праксе и превода арапских текстова, Z. Amar, E. Lev, *Arabian Drugs*, 116.

¹⁰⁰ О рудама олова видети, Ivo Murati, Andrej Paulin, „Olovo”, у: *Tehnička enciklopedija IX*, ур. Hrvoje Požar, Zagreb 1984, 593, 595.

¹⁰¹ Детаљан преглед садржаја трактата о отровима у С. Бојанин, „Превод трактата о отровима”, 64–97.

поделити у две основне групе: извори световног и црквеног права и медицински састави. Хронике и летописи садрже разноврснија сведочанства која би требало да документују праксу, што углавном није случај. У малобројним описима ратовања сазнајемо о отровима као о саставном делу наоружања, док мање поузданих података садрже вести о употреби отрова у политичким обрачунима, од савременика углавном препознате као гласине, или су исказане у форми легендарних казивања уколико су од догађаја временски знатно удаљене. Као најважнији извор о отровима из медицинског корпуса знања, издвајају се преведена поглавља из Авицениног Канона медицине. То је текст научне средњовековне медицине намењен лекарима, којима се аутор изричито обраћа, чија терминологија не доводи отрове у везу са магијом, а кориснике текста са вешцима и „мађионичарима” у основном значењу тих речи. Авиценино дело је било прилично цењено међу професионалним лекарима, како на Западу у латинском и хебрејском преводу, међу Јужним Словенима на старосрпском, тако и на арапском језику у исламском свету, који је од друге половине 14. века отпочео постепено ширење на Балканском полуострву.

Константин нас обавештава да се Ђурађ отровао на вечери, конзумирајући сервирану храну и пиће. Током гошћења није се придржавао уобичајених упозорења да осмотри оброк, испита његове мирисе и укусе, или можда за то није имао прилике и није био нарочито вешт. По сазнању да је отрован, Ђурађ и његова пратња деловали су правремено, што је спасло живот будућем српском владару. Одабир терапије је вероватно учињен према приближној идентификацији отрова до које се дошло препознавањем симптома, тј. „белега”, као што су температура, дрхтавица, црвенило у очима, „пробадање” у телу, непријатни мириси који су потицали из даха отрованог, исповраћаног садржаја и других излучевина. Из прилично сажетог описа не можемо претпоставити који је отров Ђурађ унео у себе, нити детаљније знати о предузетој терапији и лековима. Једино о чему нас писац обавештава јесте да је Ђурађ по тровању био подвргнут лечењу које је назвао „одбијање” отрова.

У трактату из Хиландарског медицинског кодекса издвојене су две основне методе лечења, „развијање” (или „убијање” отрова) и „бљубање”, које спречавају отрове да из стомака доспеју до срца или „жила” (крвотока). У првом случају, узети лекови се у желуцу мешају са отровима да би „узели њихову моћ”, док се у другом, предузимају сви могући начини да се отров избаци из тела. Описујући преузету терапију

као „одбијање”, Константин у први план истиче радњу. Пишчеве речи требало би разумети пре као избацивање отрова, него као деловање противотрова у телу пацијента. Ипак, сажет и недовољно речит опис не искључује примену других познатих метода. До одстрањивања нежељене материје могло је доћи „од себе” или је потпомогнуто „биљем”, односно средствима која су подстицала повраћање и сл. Било да је оболели у својој опреми имао средства за изазивање повраћања и друге лекове, процес излечења је највероватније укључивао и намирнице које су се могле наћи при руци. Разним животињским мастима, биљним уљима, млеком и другом свакодневном храном могло је отпочети спасавање живота господина Ђурђа.

На крају овог истраживања можемо сматрати да су сви учесници догађаја под Селимвријом, Муса и његови кувари, познаваоци отрова, Ђурађ и његова пратња делили слична схватања и знања о отровима и да су деловали према извесним токсиколошким знањима средњовековне научне медицине. Основ тих знања налазио се у Авиценином Канону медицине, ауторитету ондашње арапске и европске науке. Захваљујући својој летописачкој склоности ка бележењу појединачних догађаја и срећној судбини будућег српског владара, Константин нам је оставио поуздано сведочанство о покушају тровања и начину исцељења, чији је опис сасвим у складу са ондашњим знањима медицинске науке и не противуречи немедицинским погледима на отров и тровање у српској и јужнословенској писаној култури.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Необјављени извори – Unpublished Primary Sources

Требник ХАЗУ (ЈАЗУ) Ша52, Хрватске (некад Југославенске) академије знаности и умјетности, Загреб. [Trebnik HAZU (JAZI) Ша52, Hrvatske (nekad Jugoslavenske) akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb]

Требник Пећ №77, Манастир Пећка патријаршија. [Trebnik Peć №77, Manastir Pećka patrijaršija]

Објављењи извори – Published Primary Sources

A Tenth-Century Byzantine Military Manual: The Sylloge Tacticorum, translated by Georgios Chatzelis and Jonathan Harris, Routledge, London and New York 2017.

Avicennae Arabum medicorum principis. Ex Gerardi Cremonensis versione, et Andreae Alpigi Bellunensis castigatione. A Joanne Costaeo, et Joanne Paulo Mongio annotationibus iampridem illustratus... Tomus secundus, Venetiis, 1595, 200.

Constantine Porphyrogenitus: Three Treatises on Imperial Military Expeditions, introduction, edition, translation and commentary by John F. Haldon, Wien 1990.

Die slavische Ecloga, herausgegeben von J. N. Šćapov und L. Burgman, Frankfurt am Main 2011.

Gesta Regum Sclavorum I, *Крпичко издање и превод*, приредила и превела Драгана Кунчер, Београд–Манастир Острог 2009. [*Gesta Regum Sclavorum I, Kritičko izdanje i prevod*, priredila i prevela Dragana Kunčer, Beograd–Manastir Ostrog 2009]

Jagić, Vatroslav, „Sitna gradja za crkveno pravo”, *Starine JAZU VI* (1874) 112–156.

Nahtigal, Rajko, *Euchologium Sinaiticum. Starocerkenoslovanski glagolski spomenik*, Del II, *tekst s komentarjem*, Ljubljana 1942.

Spandounes, Theodore, *On the Origin of the Ottoman Emperors*, translated and edited by Donald M. Nicol, Cambridge University Press 1997.

Statut grada Dubrovnika sastavljen godine 1272; na osnovi kritičkog izdanja latinskog teksta B. Bogišića i K. Jirečeka, priredili i preveli A. Šoljić, Z. Šundrica, I. Veselić, Dubrovnik 2002, 256–257.

Statvta civitatis Cathari – Statut grada Kotora, knjiga II, *Prevod originala iz 1616. godine sa naučnim aparatom*, Kotor 2009.

Statvta civitatis Cathari – Statut grada Kotora, knjiga III, *Prepis originala Statuta grada Kotora iz 1616. godine*, Kotor 2009.

Statuta et leges civitatis Buduae, civitatis Scardonae, et civitatis et insulae Lesinae, cura Simeonis Ljubić, Monumenta historico-juridica slavorum meridionalium, vol. III, JAZU, Zagrabiae 1882–1883.

Statuta et leges civitatis et insulae Curzulae (1214–1558), opera J. J. Hanel, Monumenta historico-juridica slavorum meridionalium, vol. I, Zagrabiae 1877.

Statuta et leges civitatis Spalati, opera J. J. Hanel, Monumenta historico-juridica slavorum meridionalium, vol. II, Zagrabiae 1878.

Statutum et reformationes civitatis Tragurii – Statut i reformacije grada Trogira, priredio Ivan Strohal, Monumenta historico-juridica slavorum meridionalium, vol. X, Zagreb 1915.

Syntagma ton theion kai hieron kanonon IV, ed. G. A. Rhalles, M. Potles, Athens 1854.

Vašica, Josef a Haderka, Karel, „Nomokanonъ – Nomokánon”, in: *Magnaе Moraviae fontes historici*, IV, *Leges, Textus iuridici, Supplementa*, Brno 1971.

Wölfel, Hans, *Das Arzneidrogenbuch Circa Instans in einer Fassung des XIII. Jahrhunderts aus der Universitätsbibliothek Erlangen. Text und Kommentar*, Berlin 1939.

Бенешевич, В. Н., *Древне-славянская Кормчая XIV титуловъ безъ толкованій I*, Санктпетербургъ 1906. [Beneshevich, V. N., *Drevne-slavyanskaya Kormchaya XIV titulov bez tolkovaniy I*, Sanktpeterburgъ 1906]

Византијски извори за историју народа Југославије I, обрадили Фрањо Бришић, Мила Рајковић, Бариша Крекић, Лидија Томић, Београд 1955. [*Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije I*, obradili Franjo Barišić, Mila Rajković, Bariša Krekić, Lidija Tomić, Beograd 1955]

Византијски извори за историју народа Југославије VI, обрадили Љубомир Максимовић, Иван Ђурић, Сима Ћирковић, Божидар Ферјанчић, Нина Радошевић, Београд 1986. [*Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije VI*, obradili Ljubomir Maksimović, Ivan Đurić, Sima Ćirković, Božidar Ferjančić, Nina Radošević, Beograd 1986]

Ђушанов законик, приредио Ђорђе Бубало, Београд 2010. [*Dušanov zakonik*, priredio Đorđe Bubalo, Beograd 2010]

Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354, издао и превео Никола Радојчић, Београд 1960. [*Zakonik cara Stefana Dušana 1349. i 1354*, izdao i preveo Nikola Radojčić, Beograd 1960]

Законоправило светога Саве I, Београд 2005. [*Zakonopravilo svetoga Save I*, Beograd 2005]

Законоправило Светога Саве: превод Сарајевског преписа, „Дабар” – Издавачка кућа Митрополије дабарске, Добрунска Ријека 2019. [*Zakonopravilo Svetoga Save: prevod Sarajevskog prepisa*, „Dabar” – Izdavačka kuća Mitropolije dabarske, Dobrunska Rijeka 2019]

Константин Костенечки, *Съчинения. Сказание за буквите. Житие на Стефан Лазаревич*, изданието е подготвено от А.-М. Тотоманова, Софија 1993. [Konstantin Kostenechki, *Săchinenija. Skazanie za bukвите. Žitie na Stefan Lazarevich*, izdaniето e podgotveno от А.-М. Totomanova, Sofia 1993]

Константин Философ, *Живот Стефана Лазаревића деспота српског*, превод Гордана Јовановић, Београд 2009. [Konstantin Filosof, *Život Stefana Lazarevića despota srpskog*, prevod Gordana Jovanović, Beograd 2009]

Константин Философ, *Повест о словима – изводи. Житије деспота Стефана Лазаревића*, Београд 1989. [Konstantin Filozof, *Povest o slovima – izvodi. Žitije despota Stefana Lazarevića*, Beograd 1989]

„Константин Философ и његов живот Стефана Лазаревића деспота српског. По двјема српско-словенским рукописима, изновице издао В. Јагић”, *Гласник СВД* 42 (1875) 223–328. [„Konstantin Filosof i njegov život Stefana Lazarevića despota srpskog. Po dvjema srpsko-slovenskim rukopisima, iznovice izdao V. Jagić”, *Glasnik SUD* 42 (1875) 223–328]

Кув, Кујо и Петков, Георги, *Събрани съчинения на Константин Костенечки. Изследване и текст*, София 1986. [Кув, Кујо и Петков, Георги, *Săbrani săchinenija na Konstantin Kostenechki. Izsledvane i tekst*, Sofia 1986]

Матија Властар, *Синтазма*, са српскословенског превела Татјана Суботин-Голубовић, Београд 2013. [Matija Vlastar, *Sintagma*, sa srpskoslovenskog prevela Tatjana Subotin-Golubović, Beograd 2013]

Матије Властара Синтагмат. Азбучни зборник византијских црквених и државних закона и правила. Словенски превод времена Душанова, изд. Стојан Новаковић, Београд 1907. [Matije Vlastara Sintagmat. Azbučni zbornik vizantijskih crkvenih i državnih zakona i pravila. Slovenski prevod vremena Dušanova, izd. Stojan Novaković, Beograd 1907]

Орбин, Мавро, *Краљевство Словена*, Београд 1969. [Orbin, Mavro, *Kraljevstvo Slovena*, Beograd 1969]

Старе српске биографије XV и XVII века: Цамблак, Константин, Пајсије, превео Лазар Мирковић, са предговором Павла Поповића, Београд 1936. [Stare srpske biografije XV i XVII veka: Camblak, Konstantin, Pajsije, preveo Lazar Mirković, sa predgovorom Pavla Popovića, Beograd 1936]

Стојановић, Љубомир, *Стари српски родослови и летописи*, Београд–С. Карловци 1927. [Stojanović, Ljubomir, *Stari srpski rodoslovi i letopisi*, Beograd–S. Karlovci 1927]

Флоринскиј, Тимоџей, *Памятники законодательной дѣятельности Душана, Царя Сербовъ и Грековъ, Кіевъ* 1888. [Florinskiy, T., *Pamyatniki zakonodatel'noi deyatel'nosti Dušana, Carya Serbov i Grekov*, Kiev 1888]

Хиландарски медицински кодекс № 517, приредио Релја В. Катић, превели Љубомир Котарчић, Младен Миливојевић, Горњи Милановац–Београд 1989. [Hilandarski medicinski kodeks № 517, priredio Relja V. Katić, preveli Ljubomir Kotarčić, Mladen Milivojević, Gornji Milanovac – Beograd 1989.]

Хиландарски медицински кодекс № 517. Фототипско издање, Београд 1980. [Hilandarski medicinski kodeks № 517. Fototipsko izdanje, Beograd 1980]

Цибранска-Костова, Маријана, *Прохирон / Закон градски. Јуридическото наследство на православното славјанство*, София 2021. [Tsibranska-Kostova, Mariyana, *Prohiron / Zakon gradski. Yuridicheskoto nasledstvo na pravoslavnoto slavyanstvo*, Sofia 2021]

Литература – Secondary Works

A Greek-English Lexicon I–II, compiled by H. G. Liddell and R. Scott, revised and augmented throughout by H. S. Jones with the assistance of R. McKenzie and with the cooperation of many scholars, With a revised supplement, Clarendon Press, Oxford 1996.

Amar, Zohar and Lev, Efraim, *Arabian Drugs in Early Medieval Mediterranean Medicine*, Edinburgh 2017.

Collard, Franck, *The crime of poison in the Middle Ages*, trans. by Deborah Nelson-Campbell, Westport 2008.

De Vos, Paula, „European materia medica in historical texts: Longevity of a tradition and implications for future use”, *Journal of Ethnopharmacology* 132 (2010) 28–47.

Enciklopedija Leksikografskog zavoda V, Zagreb 1961.

Filipović, Nedim, *Princ Musa i šejh Bedreddin*, Sarajevo 1971.

Gesta Regum Sclavorum II, Коментар Тибор Живковић, Београд–Манастир Острог 2009.

Gibbs, Frederick, „Medical Literature on Poison, c. 1300–1600”, in: *Toxicology in the Middle Ages and Renaissance*, ed. P. Wexler, Academic Press is an imprint of Elsevier 2017, 159–166.

Gibbs, Frederick W., *Poison, Medicine, and Disease in Late Medieval and Early Modern Europe*, London–New York 2019.

Jeremić, Risto i Tadić, Jorjo, *Prilozi za istoriju zdravstvene kulture starog Dubrovnika II*, Beograd 1939.

Kastritsis, Dimitris J., *The Sons of Bayezid. Empire Building and Representation in the Ottoman Civil War of 1402–1413*, Leiden–Boston 2007.

Krekić, Bariša, „Da li su Dubrovčani pokušali da otruju Radosava Pavlovića 1430. godine?”, *Godišnjak Društva historičara Bosne i Hercegovine* 37 (1986) 129–142.

Lyons, A. B., *Plant Names, Scientific and Popular*, Detroit 1900.

Mažuranić, Vladimir, *Prinosi za hrvatski pravno-povjestni rječnik*, Zagreb 1908–1922.

Miklosich, Franz, *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum, emendatum auctum*, Wien 1862–1865.

Miller, James Innes, *The Spice Trade of the Roman Empire, 29. B.C. to A.D. 641*, Oxford University Press 1969.

Mokranjac, Momčilo St., *Toksikološka hemija*, Beograd 2001 (прво издање 1949).

Murati, Ivo i Paulin, Andrej, „Olovo”, u: ur. Hrvoje Požar, *Tehnička enciklopedija IX*, Zagreb 1984, 593–604.

Nasr, S. H., „Sina, Ibn”, in: *Dictionary of the Middle Ages XI*, ed. J. R. Strayer, New York 1988, 302–307.

Niermeyer, J. F., *Mediae Latinitatis Lexicon Minus. A Medieval Latin – French/English Dictionary*, Leiden 1976.

Riddle, John M., „Theory and Practice in Medieval Medicine”, *Viator* 5 (1974) 157–184.

Scarborough, John, „Nicander’s Toxicology II: Spiders, Scorpions, Insects and Myriapods”, *Pharmacy in History*, Vol. 21, No. 1 (1979) 3–34.

Sophocles, E. A., *Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods (From B. C. 146 to A. D. 1100)*, Cambridge, USA – Leipzig 1914.

Stanojević, Stanoje, „Die Biographie Stefan Lazarević’s von Konstantin dem Philosophen als Geschichtsquelle”, *Archiv für slavische Philologie* 18 (1896) 409–472.

Škrivanić, Gavro, „Ratna veština starih Slovena po svedočanstvu savremenih izvora”, *Vesnik Vojnog muzeja JNA* 8–9 (1963) 81–125.

Šundrica, Zdravko, „Otrovi u dubrovačkoj republici”, u: isti, *Tajna kutija Dubrovačkog arhiva II*, Zagreb–Dubrovnik 2009, 153–232.

Troianos, Spyros, „Zauberei und Giftmischerei in mittelbyzantinischer Zeit”, in: *Fest und Alltag in Byzanz*, herausgegeben von Günter Prinzing und Dieter Simon, München 1990, 37–51.

Tucakov, Jovan, *Lečenje biljem: fitoterapija*, Beograd 1984².

Zohary, Michael, *Plants of the Bible. A Complete handbook to all of the plants with 200 full-color plates taken in the natural habitat*, Cambridge 1982.

Бојанин, Станоје, „Мумија Константина Философа Костенечког”, у: *Средњи век у српској науци, историји, књижевности и уметности IV*, ур. Гордана Јовановић, Деспотовач 2013, 81–95. [Bojanin, Stanoje, „Mumiја Konstantina Filosafo Kostenečkog”, u: *Srednji vek u srpskoj nauci, istoriji, književnosti i umetnosti IV*, ur. Gordana Jovanović, Despotovac 2013, 81–95]

Бојанин, Станоје, „Превод трактата о отровима из Авицениног Канона медицине у Хиландарском медицинском кодексу”, у: *Танка линија: између лека и отрова*, ур. Иван Станић, Јелена Манојловић, Снежана Мистровић, Београд 2021, 64–97. [Bojanin, Stanoje, „Prevod traktata o otrovima iz Aviceninog Kanona medicine u Hilandarskom medicinskom kodeksu”, u: *Tanka linija: između leka i otrova*, ur. Ivan Stanić, Jelena Manojlović, Snežana Mistrović, Beograd 2021, 64–97]

Бубало, Ђорђе, „Отрови”, у: *Лексикон српског средњег века*, ур. Сима Ћирковић, Раде Михалјчић, Београд 1999, 481–483. [Bubalo, Đorđe, „Otrovi”, u: *Leksikon srpskog srednjeg века*, ur. Sima Ćirković, Rade Mihaљčić, Beograd 1999, 481–483]

Грмек, Мирко Дражен, „Садржај и подријетло хиландарског медицинског рукописа бр. 517”, *Споменик САНУ* 110 (1961) 31–45. [Grmek, Mirko Dražen, „Sadržaj i podrijetlo hilandarskog medicinskog rukopisa br. 517”, *Spomenik SANU* 110 (1961) 31–45]

Динић, Михаило, *О Николи Алтомановићу*, Београд 1932. [Dinić, Mihailo, *O Nikoli Altomanoviću*, Beograd 1932]

Ђорђевић, Тихомир, *Наш народни живот IV*, Београд 1931. [Đorđević, Tihomir, *Naš narodni život IV*, Beograd 1931]

Историја српског народа II, Београд 1982. [*Istorija srpskog naroda II*, Beograd 1982]

Јиречек, Константин, *Историја Срба*, књ. 1, Београд 1952. [Jireček, Konstantin, *Istorija Srba*, knj. 1, Beograd 1952].

Максимович, Кирилл А., *Византијска Синтагма 14 титулов без толкований в древнеболгарском переводе. Славянско-греческий, греческо-славянский и обратный (славянский) словоуказатели*, научный редактор Людвиг Бургамнн, Часть 1–2, Löwenklau-Gesellschaft e.V., Frankfurt am Main 2010. [Maksimovich, Kirill A., *Vizantiiskaya Sintagma 14 titulov bez tolkovaniy v drevnebolgarskom perevode. Slavyansko-grecheskiy, grechesko-slavyanskiy i obratnyy (slavyanskiy) slovoukazateli*, nauchnyy redaktor L. Burgamnn, Chast' 1–2, Löwenklau-Gesellschaft e.V., Frankfurt am Main 2010]

Мијатовић, Чедомил, *Деспот Бурађ Бранковић. Господар Србима, Подунављу и зетском приморју I, Од ступања Бурђева на владу год. 1427. до*

првог ослобођења Србије од Турака год. 1444, Београд 1880. [Mijatović, Čedomilj, *Despot Đurađ Branković. Gospodar Srbima, Podunavlju i zetskom primorju I, Od stupanja Đurđeva na vladu god. 1427. do prvog oslobođenja Srbije od Turaka god. 1444*, Београд 1880]

Найденова, Десислава, „Правните паметници в Първото българско царство”, *Историческо бъдеще* IX/1-2 (2005) 136–163. [Naydenova, Desislava, „Pravnite pametnici v Părvoto bălgarsko tsarstvo”, *Istorichesko b'deshte* IX/1-2 (2005) 136–163]

Николић, Маја, *Византијски писци о Србији (1402–1439)*, Београд 2010. [Nikolić, Маја, *Vizantijski pisci o Srbiji (1402–1439)*, Београд 2010]

Новаковић, Стојан, *Срби и Турци XIV и XV века. Историјске студије о првим борбама с најездом турском пре и после боја на Косову*, Београд 1893. [Novaković, Stojan, *Srbi i Turci XIV i XV veka. Istorijske studije o prvim borbama s najездом turskom пре i после боја на Kosovu*, Београд 1893]

Пурковић, Миодраг, *Кнез и деспот Стефан Лазаревић*, Београд 1978. [Purković, Miodrag, *Knez i despot Stefan Lazarević*, Београд 1978]

Радојичић, Ђорђе Сп. „Из старе српске подунавске књижевности и писмености”, *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду* 3 (1958) 159–177. [Radojičić, Đorđe Sp. „Iz stare srpske podunavske književnosti i pismenosti”, *Godišnjak Filozofskog fakuteta u Novom Sadu* 3 (1958) 159–177.]

Симоновић, Драгутин, *Ботанички речник имена биљака*, Београд 1959. [Simonović, Dragutin, *Botanički rečnik imena biljaka*, Београд 1959]

Синдик, Илија, *Комунално уређење Котора од друге половине XII до почетка XV stoleћа*, Београд 1950. [Sindik, Ilija, *Komunalno uređenje Kотора od druge polovine XII do početka XV stoleća*, Београд 1950].

Соловјев, Александар, *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354. године*, Београд 1980. [Solovjev, Aleksandar, *Zakonik cara Stefana Dušana 1349. i 1354. godine*, Београд 1980]

Спремић, Момчило, *Деспот Бурђа Бранковић и његово доба*, Београд 1994. [Spremić, Momčilo, *Despot Đurađ Branković i njegovo doba*, Београд 1994]

Теодор Тарановски, *Историја српског права у немањихкој држави II, Историја кривичног права*, Београд 1931. [Teodor Taranovski, *Istorija srpskog права u nemanjičkoj državi II, Istorija krivičnog права*, Београд 1931]

Троицки, Сергије, „Како треба издати Светосавску Крмчију (Номоканон са тумачењима)”, *Споменик САН* 102 (1952) I–VI, 1–114. [Troicki, Sergije, „Kako treba izdati Svetosavsku Krmčiju (Nomokanon sa tumačenjima)”, *Spmenik SAN* 102 (1952) I–VI, 1–114]

Ћирковић, Сима, „Допуне и објашњења”, у: Стојан Новаковић, *Срби и Турци XIV и XV века*, Београд 1960³. [Ćirković, Sima, „Dopune i objašnjenja”, у: Stojan Novaković, *Srbi i Turci XIV i XV veka*, Београд 1960³]

Ћирковић, Сима, „Коментари и извори Мавра Орбина”, у: М. Орбин, *Краљевство Словена*, Београд 1969. [Ćirković, Sima, „Komentari i izvori Mavra Orbina”, у: M. Orbin, *Kraljevstvo Slovena*, Београд 1969].

Фејић, Ненад, „Западни писци и путници из времена крсташких ратова о Србима: од околности упознавања до образовања историјске представе”, у: *Европа и Срби*, ур. Славенко Терзић, Међународни научни скуп 13–15. децембра 1995, Београд 1996, 115–126. [Fejić, Nenad, „Zapadni pisci i putnici iz vremena krstaških ratova o Srbima: od okolnosti upoznavanja do obrazovanja istorijske predstave”, у: *Evropa i Srbi*, ур. Slavenko Terzić, Međunarodni naučni skup 13–15. decembra 1995, Beograd 1996, 115–126]

Ферјанчић, Божидар, „Византинци у Србији прве половине XV века”, *Зборник радова Византолошког института* 26 (1987) 173–215. [Ferjančić, Božidar, „Vizantinci u Srbiji prve polovine XV veka”, *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 26 (1987) 173–215]

Хаџи-Васиљевић, Јован, „Свети Прохор Пчињски и његов манастир”, *Годишњица Николе Чупића* 20 (1900) 57–116. [Hadži-Vasiljević, Jovan, „Sveti Prohor Pčinjski i njegov manastir”, *Godišnjica Nikole Čupića* 20 (1900) 57–116]

Шкриванић, Гавро, *Оружје у средњовековној Србији, Босни и Дубровнику*, Београд 1957. [Škrivanić, Gavro, *Oružje u srednjovekovnoj Srbiji, Bosni i Dubrovniku*, Beograd 1957]

Шуица, Марко, *Вук Бранковић: славни и велможни господин*, Београд 2014. [Šuica, Marko, *Vuk Branković: slavni i velmožni gospodin*, Beograd 2014]

Stanoje Bojanin

**POISONING OF GEORGE BRANKOVIĆ DURING THE SIEGE OF
SELYMBRIA IN 1411 IN LIGHT OF THE KNOWLEDGE OF
POISONS IN MEDIEVAL SERBIA**

Summary

The article discusses the issues related to the knowledge about poisons and poisoning in medieval Serbia, in light of attempted poisoning of George Branković in 1411, described in the *Life of Despot Stefan* by Constantine the Philosopher Kostenečki. Several types of written sources related to different aspects of that knowledge have been explored. The surviving sources are few and contain data that do not go beyond the characteristics of their genre. Legal sources of secular and ecclesiastical origin do not perceive the crime of poisoning as a special category and connect it to magic. In the annals, the data on poisoning mostly consist of rumors and legends, unless they are descriptions of military tactics and poisonous weapons.

The most important source is a medical text from the Hilandar Medical Codex, which is a translation of Avicenna's Latin text on poisons (*De venenis*) from the Canon of Medicine, one of the most important works on toxicology in medieval Europe. Its existence in the Old Serbian language provides an opportunity to perceive the framework of possible actions taken by individuals in handling poisons and treating poisoning. The description of George's poisoning and healing that took place under the walls of Selymbria is also seen in that light. Constantine described the treatment as the "rejection of poison" (*odbijanje otrova*), i.e. its expelling from the body through vomiting or sweating, which is in line with the existing knowledge and practice (Avicenna's Canon). This is contrary to the views of loose interpretation in historiography, according to which the author allegedly described another treatment – the ingestion of special substances or "antidotes" (*protivotrovi*), which implies the operation against poisons inside the patient's body.

Оригиналан научни рад

Примљен: 31.03.2022.

Коначно прихваћен за објављивање: 12.09.2022.

Аранђел СМИЉАНИЋ*

Универзитет у Бањој Луци
Филозофски факултет
Студијски програм историје
Бања Лука
Република Српска

Мила ПОПОВИЋ*

Универзитет у Бањој Луци
Филозофски факултет
Студијски програм историје
Бања Лука
Република Српска

**УЛОГА ЖЕНЕ У ДИПЛОМАТИЈИ.
ЛИЧНОСТ ТЕОДОРЕ ПАВЛОВИЋ КОСАЧА
У СВЈЕТЛУ ОДНОСА ПОРОДИЦА ПАВЛОВИЋ И КОСАЧА**

Анстракт: У овом раду говори се о супрузи војводе Радосава Павловића – Теодори, која је поријеклом била из породице Косача. Њен стриц је био велики војвода русага босанског, Сандаљ Хранић, док јој је отац био Вукац Хранић. Теодорин брат био је херцег Стјепан Вукчић Косача. Поред њене личности, посебна пажња у раду посвећена је њеној улози у оновременој дипломатији, посебно на релацији између често закрвљених породица Павловић и Косача, којима је и сама припадала. У уводном дијелу рада дат је осврт на историјске изворе и литературу у којима се помиње Теодора. Највећи дио рада садржи њене помене у историјским изворима који омогућавају да се прати Теодорин животни пут од рођења до смрти. При томе су аутори биљежили и друге догађаје и процесе у којима се директно не јавља Теодора, али су на посредан начин утицали на њен живот и улогу у политичким збивањима тадашње Босанске државе. Такав приступ је био неопходан како би се сагледали сви аспекти њене дјелатности. У том дијелу текста биљежи се и више спорних и отворених питања које су аутори, анализом извора и литературе, покушали ријешити. Завршни дио рада доноси закључак и сигурно утврђене чињенице о личности војвоткиње Теодоре.

Кључне ријечи: Теодора Павловић рођ. Косача, Радосав Павловић, Иваниш Павловић, Конавоски рат, дипломатија, брачне стратегије.

---

* arandjel.smiljanic@ff.unibl.org

* mila.krmeta@ff.unibl.org

Abstract: This paper focuses on the wife of duke Radosav Pavlović, Theodora, who was originally from the Kosače family. Her uncle was Sandalj Hranić, the great duke of Rusag of Bosnia, while her father was Vukac Hranić. Teodora's brother was Duke Stjepan Vukčić Kosača. In addition to her personality, special attention is paid to her role in the diplomacy of the time, especially the relationship between the often inimical Pavlović and Kosača families, to which she herself belonged. The introductory part of the paper contains a review of historical sources and literature where Theodora is mentioned. The largest part of the work contains her mentions in historical sources that allow us to follow Theodora's life path from birth to death. At the same time, the authors recorded other events and processes in which Theodora does not appear directly, but they indirectly influenced her life and role in the political events of the Bosnian state. Such an approach was necessary in order to look at all aspects of her activity. In that part of the text, several disputed and open questions are noted, which the authors, by analyzing sources and literature, tried to solve. The final part of the paper contains a conclusion and facts established with certainty about the personality of Theodora.

Keywords: Theodora Pavlović born Kosača, Radosav Pavlović, Ivaniš Pavlović, the war of Konavle, diplomacy, marriage strategies

О истакнутим женама босанског средњег века писано је у скорије време неколико опширних студија. Међу њима се, међутим, није нашао и рад о Теодори Павловић, девојачки Хранић Косача.¹ Захваљујући сачуваним изворима и релевантној литератури, могуће је пратити њен животни пут од рођења до смрти, наравно не у потпуности из године у

---

¹ Покојни професор Ђуро Тошић је крајем прошлог и почетком овог вијека написао неколико радова о истакнутим женама босанског средњовјековља, али и о ондашњим мушко-женским односима. Међу њима се издвајају радови о босанској краљици Катарини, последњој босанској краљици Мари (Јелени) и војвоткињи Јелени Хранић. Тамо гдје је он стао ми, његови наслѣдници, настављамо како бисмо остварили његов племенити наум – да се кроз једну студију прикажу важне жене Босне у позном средњем вијеку. А да би се то остварило, неопходно је кренути путем расправа у којима ће се обрадити оне особе женског пола чија се активност може пратити у дужем временском раздобљу. У разговору са њим, подстицали смо га да настави у истом смјеру пишући и о другим значајним женама из тог времена. Професор Тошић је то, уз осмијех, обећавао, али није стизао да уради због бројних других тема којима се бавио. Нажалост, најприје болест, а затим и прерана смрт, спријечили су га да реализује своју идеју. О женама су раније писали: Ђуро Тошић, „Босанска краљица Катарина (1425–1478)”, *Зборник за историју БиХ* 2 (1997) 73–112; исти, „Последња босанска краљица Мара (Јелена)”, *Зборник за историју БиХ* 3 (2002) 29–60; исти, „Сандаљева удовица Јелена Хранић”, *Зборник радова Византолошког института* 41 (2004) 423–440; Радивој Радић, „Ана Кантакузина – византијска невеста у кући Косача”, *Зборник за историју БиХ* 2 (1997) 119–137; Александра Фостиков, „Јелена Груба, босанска краљица. Босна крајем 14. века (1395–1399)”, *Браничевски гласник* 3–4 (2006) 29–50; Emir O. Filipović, *prig., Žene u srednjovjekovnoj Bosni*, Sarajevo 2015.

годину, већ кроз кључне догађаје у њеном животу: удају, добијање синова, учешће у продаји Конавала, активности за вријеме Конавоског рата и након њега, те у времену послјије смрти супруга Радосава, закључно до хронолошких граница њене смрти. Постоје радови у којима се она фрагментарно помиње, а који нам помажу у склапању дјелића слагалице за њен животни мозаик. Овдје, прије свега, треба истаћи радове Алексе Ивића², Владимира Ћоровића³, Симе Ћирковића⁴, Бориса Нилевића⁵ и Есада Куртовића⁶. Поред наведених, ту су и други радови који ће бити наведени на адекватним мјестима у тексту.

Теодора је рођена у браку Сандаљевог брата, кнеза Вукца Хранића Косаче и Катарине. Како бисмо утврдили, барем приближно, годину њеног рођења, од посебног је значаја да се утврди вријеме склапања брака њених родитеља. Тим питањем већ су се бавили истраживачи (Сима Ћирковић и Есад Куртовић) који су дошли до закључка да је брак склопљен августа 1403. године⁷. Друго спорно питање односи се на личност Катарине, Теодорине мајке. У изворима није забиљежено из које породице је она долазила. Зна се да је умрла у дубокој старости почетком 1456. године⁸. Есад Куртовић је претпоставио да је она водила поријекло из Напуљске краљевине, тачније да је била у могућем сродству са краљем Ладиславом Напуљским⁹. Имајући у виду тему нашега рада, нећемо се детаљније упуштати у одговарање на ово питање.

У браку Вукца и Катарине сигурно је рођено двоје дјеце, син Стјепан и ћерка Теодора. Стјепан је рођен 1404. или 1405. године. Ове двије

² Алекса Ивић, „Радосав Павловић, велики војвода босански”, *Летопис Матице српске* 245–246 (1907) 1–32; 24–48.

³ Владимир Ћоровић, „Како је војвода Радослав Павловић продавао Дубровчанима Конавље (1423–1427)”, *Годишњица Николе Чуића* 36 (1927) 73–109; исти, „Из прошлости Босне и Херцеговине: Војвода Иваниш Павловић; Питање женидбе херцага Стјепана и његових синова 1455”, *Годишњица Николе Чуића* 48 (1939) 133–145.

⁴ Сима Ћирковић, *Херцег Стефан Вукчић Косача и његово доба*, Београд 1964.

⁵ Boris Nilević, „Vojvoda Ivaniš Pavlović”, *Prilozi Instituta za istoriju* 14–15 (Sarajevo 1978) 349–361.

⁶ Esad Kurtović, *Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosača*, Sarajevo 2009.

⁷ У изворима није забиљежено име младожење. Зна се само да је у питању био Сандаљев брат. Међутим, ако се зна да се трећи брат Вук 1405. године оженио Јеленом Вуковић Хрватинић, онда је сасвим јасно да је брак из 1403. склопио Вукац. Ову теорију поткрепљује и доказ о рођењу Вукчевог и Катарининог сина Стјепана, једне од наредних година (1404. или 1405). С. Ћирковић, *Херцег*, 5; Е. Kurtović, *Sandalj*, 48, 59.

⁸ DAD, Cons. Rog. XIV, f. 247 (15. I 1456). Уп. С. Ћирковић, *Херцег*, 5.

⁹ Вукац је 1406. године одлазио на двор краља Ладислава Напуљског у дипломатску мисију, што је Куртовић доводио у везу са његовим браком. Ова претпоставка добија на значају и ако се има у виду каснија сарадња Вукчевог и Катарининог сина, Стјепана Вукчића Косаче, са Напуљском краљевином. Више видјети у Е. Kurtović, *Sandalj*, 48–49.

године су у оптицају будући да се у повељи Сандаља Хранића из 1419. године, којом је уступио Дубровчанима свој дио Конавала, Стјепан наводи као један од њених *auctora*¹⁰. Имајући у виду да су у Босни, као и другдје у средњем вијеку, дјечаци сматрани пунољетним са 14-15 година, јасно је да би Стјепан могао бити рођен или 1404. или 1405. године¹¹, како смо већ раније навели у тексту. Дакле, несумњиви *terminus post quem* Теодориног рођења су наведене двије године. Када је ријеч о *terminusu ante quem*, њега је нешто теже одредити. Међутим, ако знамо да се Теодора удала 1421. јасно је да у тренутку удаје није могла имати мање од 12 година, што би значило да је несумњиви *terminus ante quem* била 1409. година. Ипак, и овај *terminus* би се могао сузити на коју годину раније. Наиме, обичај у Босни, и не само у овој земљи, био је да се дјеца рађају једно за другим у кратком временском интервалу. То значи да постоји могућност да се Теодора родила годину или двије након свог брата, што би значило 1406. или 1407. године. Томе у прилог иде и вријеме склапања брака, као и рођење њене дјеце, о чему ће више бити ријечи у наставку текста.

О Теодорином одрастању није познато ништа, те једино можемо уопштено констатовати да се оно није битније разликовало од дјетињства других дјевојчица у великашким породицама. Сасвим сигурно да је ту било мноштво лијепих тренутака, али и тешких искушења које је морала дијелити са другим члановима породице Косача. То се посебно односи на 1416. годину, када је њен стриц Сандаљ био доведен готово до потпуног пораза од стране Павловића, који су у то вријеме уживали турску подршку¹². Сигурно да јој није било лако ни наредних година, испуњених готово непрестаним борбама ове двије великашке породице, у којима је превласт прелазила на страну оних који су добијали турску подршку, плаћену огромним људским и финансијским губицима¹³.

Након погибије војводе Петра Павловића марта 1420. године, руковођење породичном политиком преузео је његов млађи брат Радосав, који је наставио сукобе са Косачама. Рат међу њима трајао је до краја октобра/почетка новембра 1420, када је дошло до измирења

¹⁰ Том приликом је Стјепан, попут оца и стричева, постао дубровачки властелин. Љубомир Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, књ. I/1, Београд 1929, 298–301.

¹¹ С. Фирковић, *Херцег*, 5; Његово мишљење дијели и Е. Kurtović, *Sandalj*, 48.

¹² О томе више видјети у Аранђел Смиљанић, „Дубровачко писмо кнезу Петру Павловићу и писмо жупана Ђурђа кнезу стонском и властели стонској”, *Грађа о прошлости Босне* 3 (2010) 137–146.

¹³ О овим борбама више видјети у: Ђуро Тошић, „Vojvoda Petar Pavlović. Prilog istoriji Bosne роčetком XV вијека”, *Југословенски историјски часопис* 1–2 (2001) 35–47.

посредовањем Дубровчана, краља Твртка II и Османлија. Том приликом је договорен брак између Радосава Павловића и Теодоре Вукчић Косача¹⁴. Војвода Радосав је 3. новембра издао Дубровчанима повељу којом је потврдио Сандаљево уступање Конавала¹⁵.

А сада ћемо се вратити на збивања неколико година раније, тачније на убиство Радосављевог оца, кнеза Павла Раденовића. Овај злочин се десио 23. августа 1415. у мјесту Парена Пољана код Краљеве Сутјеске. На основу извјештаја дубровачког посланика Ивана Гундулића, зна се да су убиству кнеза Павла присуствовали војвода Сандаљ и његов брат кнез Вук, док се име Вукца Хранића нигдје не помиње.¹⁶ Можемо претпоставити да би то могла бити олакшавајућа околност при договору око склапања брака Радосава и Теодоре.

Све до тада Теодора је била у сјенци у породици Косача. Колико је познато, она је била једино женско дијете у браковима Сандаља и његове

¹⁴ „de scribendo voioude Sandalio ... super pace et concordia tractandis inter ipsum et voioudam Radoslauum Paulouich”. DAD, Cons. Rog., III, f. 4 (28. X 1420); „Ser Alouisius Mar. de Gozis, ser Marinus Pe. de Zriua, ser Laurentius Bla. de Sorgo electi fuerunt ad formandum inscriptis literam mittendam voioude Sandalio super pace intra ipsum et voioudam Radoslaum Paulouich”. DAD, Cons. Minus, II, f. 154’ (28. X 1420). cf. E. Kurtović, *Sandalj*, 237.

¹⁵ Тако на једном мјесту у повељи стоји и *ищъ да к њ знанк всакомѡ ерѡ по више реченех нашехъ властелехъ за пољ ждпе Конавали цо е прѣк било воеде (!) Сандаља и тои все даль и записао градѡ Двврѣнкѡ (!) ѡ бащинѡ и ѡ племенито ... и ми више речени вожда (!) Радосавѡ ... како находимо ѡ записѣхъ и потрдиѡ ѡ бацтинѡ и племенито више речене пољ ждпе Конавали*. Стојан Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 2005², 229; Љубомир Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, књ. I/1, 567–568; Истога дана и Дубровчани су издали повељу о пријатељству и сарадњи са Радосавом. Franz Miklosich, *Monumenta Serbica*, Viennae 1858, 306–309; Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, књ. I/1, 569–570; Када су Дубровчани кренули у мисију посредовања и измирења понијели су са собом 1.600 перпера, од којих је половина била намијењена краљу Твртку, а остатак по пола Сандаљу и Радосаву. А. Ивић, „Радосав”, 20; Повељу су у Дубровник донијели његови посланици крстјанин Влатко и Стоја Паштровић. Тиме је и војвода Радосав прихватио смјену на босанском пријестолу и долазак на власт Твртка II. Сима Ђирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд 1964, 249; Љубо Спаравало, „Бијела кнеза Алексе Паштровића”, *Историјски гласник* 1–2 (1981) 81; Пејо Џошковић, „Krstjanin Vlatko Tumurlić i njegovo doba (1403–1423)”, *Croatia Christiana periodica* 35 (Zagreb 1995) 38; По Есаду Куртовићу, могуће да су на њихово измирење утицале и Османлије. Уз то, Павловићи су били наговарани да поштују раније извршену продају пола Конавала, а вјероватно су рачунали и на одређене привилегије које ће добити својим пристанком. E. Kurtović, *Sandalj*, 237–238.

¹⁶ Ђуро Тошић, „Писмо дубровачког посланика Ивана Гундулића о смрти кнеза Павла Раденовића”, *Зборник радова са Научног скупа: Земља Павловића, средњи вијек и период турске владавине*, ур. Милан Васић, Бања Лука–Српско Сарајево 2003, 357–366. Више о том убиству видјети у Emir O. Filipović, *Bosansko kraljevstvo i Osmansko carstvo (1386–1463)*, Sarajevo 2019, 252–254.

браће. Будући да се њено име нигдје не биљежи у наслеђивању имовине¹⁷, чини се да њена позиција није сматрана посебно важном. Тек удајом за Радосава Павловића, Теодорин значај за креирање породичне политике добио је на вриједности. Према мишљењу Симе Ћирковића, брак између Радосава и Теодоре склопљен је „вјероватно” 1421. године.¹⁸ Поставља се питање зашто брак између Радосава и Теодоре није био реализован у јесен 1420, одмах по измирењу завађених великашких кућа Косача и Павловић. Одговор на то питање лежи у компликацијама у односима Радосава са Сандаљем, те је Павловић ускоро одступио од својих обећања исказаних у повељи, што је изазвало непријатно изненађење власти Општине. Тешко је рећи шта је било узрок томе. Могуће да је Радосав очекивао извјесну новчану сатисфакцију. У сваком случају, већ почетком децембра ситуација је била толико напета да су се у преговоре укључиле Османлије¹⁹. Изговор за то био је предаја Сокола, којим је босански и османски вазални посјед прешао у руке угарских вазала. Да би се неспоразуми изгладнили, Дубровчани су крајем прве декаде децембра 1420. одлучили да упуте посланике Сандаљу, Радосаву и краљу Твртку II²⁰. Поред тога, писали су и крстјанину Влатку Тумурлићу и кнезу Остоји Паштровићу²¹.

Упутства посланицима и преписка на прелазу из 1420. у 1421. нису дали очекиване резултате, па су Дубровчани средином јануара тражили од Радосава објашњење да ли је истина да је он изјавио да не признаје ништа од онога што су његови посланици са њима договорили и како ће се то рефлектовати на њихове даље односе²². Дипломатске активности

¹⁷ То се види из остава војводе Сандаља и његове жене Јелене од 6. маја 1413, 30. октобра 1413. и 29. јануара 1419, Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, књ. I/1, 358–359, 360–362, 363–364.

¹⁸ С. Ћирковић, *Историја Босне*, 256.

¹⁹ Овог пута они су иступали као заштитници интереса својих вазала, што ће ускоро постати уобичајено. В. Ћоровић, *Хисторија Босне*, Бања Лука–Београд 1999, 425; Е. Куртовић, *Sandalj*, 238.

²⁰ У Вијећу умољених 9. децембра било је одлучено *de deliberando super ambaxiata mittenda ad voyvodam Sandaliam ad Radossauum Paulouich et ad regem Bossine ... de dando voyuode Sandalie et Radossauo Paulouich yperperos quaterperos cuilibet*. DAD, Cons. Rog. III, f. 6^v-7; Е. Куртовић, *Sandalj*, 238, нап. 849.

²¹ Једногласно је прихваћено *de firmando litteras dirigendas voivoda Radoslauo Paulouich et Vlatcho Tumurlich patarino*. М. Динић, *Из Дубровачког архива III*, Београд 1967, 223; Радослав Грујић, „Конавли под разним господарима од XII до XV века”, *Споменик СКА LXVI* (1926) 3–121. 27; Р. Ђошковић, „Krstjanin Vlatko”, 39; Е. Куртовић, *Sandalj*, 238.

²² Након што су описали посјету посланика Павловића Дубровнику, као и својих њему када је утврђено пријатељство, власти Општине су сада изненађено писале **або сьде господине вокевода велико чьдо видимо и чькмо праве ни да господьство ти ѝ ничемь не**

настављене су 10. фебруара 1421, када су у Дубровнику боравили Радосављеви посланици. Постигнут је успјех у тим преговорима, што се види по издавању повеље о обнови пријатељства и трговачких веза са области Павловића, коју су дубровачке власти издале 18. фебруара²³.

Ипак, то је било кратког даха пошто већ почетком марта Дубровчани шаљу Радосаву ново посланство, уз прекид трговине са његовом облашћу. Сигурно је у вези са тим био долазак крстјанина Влатка и Богдана Муржића као посланика Павловића у Дубровник. Они су 9. марта добили копију повеља и уговора да их однесу свом господару на потврђивање²⁴. И поред тога нису нормализовани односи међу њима, те су преговори настављени кроз читав март, као и већи дио априла, да би договор био постигнут крајем тог мјесеца²⁵. На његов успјех свакако је утицало измирење Радосава са Сандаљем из априла мјесеца, када је Павловић издао повељу којом је потврдио продају Косачиног дијела

стръпи ни тврѣди да к тврѣдо и крѣпко нищоръ що еѣ с нама више реч(е)ни господѣства ти послаи говорили и записали и никако тои не моремо вѣровати, а потом су настављали да се дотад није десило да један господин одбаци претходно дату ријеч, посланство и своје печате, односно повељу, те због свега траже објашњење од Радосава. Медо Пушић, *Споменици српски I*, Београд 2007², 150–151; Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, књ. I/1, 570–571; Због поремећених односа и Сандаљ је кривио Дубровчане, којима је тада постало јасно да је Павловић одлучио да Конавле користи као средство за задовољење својих додатних интереса. Нису имали друге него да изразе своје неслагање са његовим лошим дипломатским потезима. Е. Kurtović, *Sandalj*, 239.

²³ Власти Општине су упутиле поклицаре Паскоја Растића и Марина Гундулића на двор војводе Радосава, који наше реч(е)не поклицаре прими и видѣ и почтова многочѣстно и по вѣчаю нѣговѣхъ прѣвѣхъ ѣ великои љубвѣ и сръдачствѣ с нашѣми поклицарима беседе и љубве се, те је потом прихватио њихове молбе око потврде ранијих уговора, на шта су они издали ову повељу. П. Карано-Твртковић, *Србски споменици*, Београд 1840, 151–153; F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 309–311; Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, књ. I/1, 571–573; А. Ивић, „Радосав”, 22; Р. Грујић, „Конавли”, 27.

²⁴ Осим дипломатског карактера, њихова мисија је имала и пословни значај који је, ипак, био у сјени постојећих неспоразума између двије стране. Повеље су писане *in indiomate slavico*. Р. Џошковић, „Крстјанин Влатко”, 42.

²⁵ У питању су биле двије повеље војводе Радосава, од 22. и 24. априла. У њима он обећава Дубровчанима пријатељство и сарадњу, гарантује сигурност њиховим трговцима у својој области и, што је за Дубровник било најважније, још једном потврђује продају Сандаљевог дијела Конавала: и щѣ на вѣнѣи полъ жѣпе Конавли щтото е било воеводе Сандали и тои все далъ и записалъ градъ Дѣбровникъ и него властелемъ ѣ ващинѣ и ѣ племецинѣ са всимъ котаромъ о ш лѣдми и то имъ все потврѣдихъ. Павле Карано-Твртковић, *Србски споменици*, 153–155, 155–157; F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 311–313, 313–315; Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, књ. I/1, 573–577; Gregor Čremošnik, „Bosanske i humske povelje srednjeg vijeka”, *Glasnik Zemaljskog muzeja VI* (1951) 81–119, 91–94.

Конавала, али без помена спорног Сокола²⁶. Почетком маја, Дубровчани су као одговор на Радосављево априлску повељу издали своју повељу, којом су се заклињали на пријатељство и сарадњу са војводом Радосавом²⁷. Вјероватно је након тога (мај или јун 1421) склопљен брак између Радосава и Теодоре.

Брак се показао као успјешан, пошто су у релативно кратком времену супружници добили три сина. Најприје се родио Иваниш у јуну 1423. године²⁸. Двије године касније (1425), стигао је други син Петар²⁹, а затим 1426. и трећи син Никола³⁰. Мишљење Есада Куртовића, које овом приликом прихватamo, веома је битно са становишта наше теме, имајући у виду да су се раније у историографији појављивала различита и погрешна мишљења о синовима војводе Радосава и Теодоре³¹. Дакле,

²⁶ Тада су Дубровчани напустили Соко, у који су ушле чете Косача и Павловића, како је то у споразуму било договорено. Р. Грујић, „Конавли”, 27; На измирење Радосава и Сандаља можда је утицала и Балшина смрт 21. априла 1421. В. Ћоровић, *Хисторија Босне*, 425; На неки начин, ово је била Радосављева побједа јер је овом повељом доказао Дубровчанима да је половина Сокола његово власништво. Чини се да је ово била увертира у предстојеће преговоре о његовом дијелу Конавала и почетак цијенкања са циљем извлачења што боље цијене. Е. Kurtović, *Sandalj*, 239–240.

²⁷ Повеља је издата 6. маја у Дубровнику. Према тој повељи, људи Павловића су могли долазити у њихов град као и раније. F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 315–316; Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, књ. I/1, 577–579.

²⁸ Крајем јуна 1423, у Дубровник је стигао Радосављев посланик да јави како се војводи родио син првенац. Општина је гласнику за муштулук дала 100 перпера. Iorga N. 1899. 218. n. 4; DAD, Cons. Rog. III, f. 168' (30. VI 1423); „qui nuntiauit filium domino suo natum” (30. VI 1423); DAD, Cons. Maius II, f. 12, а беби Иванишу поклонила је дар у вриједности од 60 перпера. Iorga N. 1899. 218, n. 4; „pro dono dando filio ultrascripti vouuode, nato sibi”. DAD, Cons. Rog., III, f. 169 (30. VI 1423); DAD, Cons. Maius, II, f. 129 (30. VI 1423). Уп. Boris Nilević, „Posljednji Pavlovići – Bosna sredinom XV stoljeća”, *Historijska traganja* 5 (2010) 13–64, 15; В. Ћоровић, „Војвода Иваниш”, 133.

²⁹ Почетком маја 1425. у Дубровник је стигао Радосављев гласник, који је јавио да се војводи родио још један син. Тиме је Радосав желио показати да Дубровчане сматра својим пријатељима, које ће веселити принове у његовој породици. В. Ћоровић, „Како је војвода”, 98.

³⁰ Раније није било познато вријеме рођења Николе, али је Есад Куртовић претпоставио да се податак из друге половине августа 1426. односи на његово рођење: „Prima pars est de donando Jubencho Glubicich latori noui filii nati Radossauo vouiude Paulouich”. DAD, Cons. Maius, III, f. 124' (24. VIII 1426). cf. E. Kurtović, *Sandalj*, 55.

³¹ Тако је Борис Нилевић, који се бавио проучавањем ове породице, сматрао да је Теодора са Радосавом имала само сина Иваниша. По њему, Радосав је Петра стекао са другом женом која се звала Катарина. Преузето из В. Nilević, „Voivoda Ivaniš”, 350. Његово мишљење најприје је побио Есад Куртовић, који је сматрао да се овдје не ради о „нашој” породици Павловића, већ о властели Костањић: „Paul Chostanich nomine vauuode Petar Paulouich et domine Cathelene eius matris”, DAD, Cons. Rog., X, f. 159' (16. II 1448). cf.

Теодора је сву тројицу синова родила као млада жена крајем друге, односно почетком треће деценије свог живота.

Радост мајчинства повремено је била прекидана бригама и проблемима који су били у вези са сукобима породица Павловић и Косача. Сигурно је да су ти сукоби Теодори тешко падали јер је она тада била дио породице Павловић, али свакако да није могла да заборави ни породицу из које је потицала. Брак успостављен између Сандаљеве синовике Теодоре, ћерке кнеза Вукца и рођене сестре будућег херцега Стјепана, и војводе Радосава, у који се пуно полагало, није ријешио нагомилане нерашчишћене односе међу овим породицама. Након Конавоског инцидента везаног за напад кнеза Бранка Притрченовића на град Сокол (прва половина 1422. године)³², настављени су преговори о статусу Сокола, што је довело до нових неспоразума између Сандаља и Радосава. Овог пута Радосав је желио да преговоре са Дубровчанима води по својим условима, на које власти Општине ни овај пут нису жељеле пристати³³. Негативан одговор није га обесхрабрио, те је одмах затражио посредовање Сандаља, и то на тај начин да прво прода половину Сокола, а након тога да се постигне договор и за његову половину ове плодне жупе³⁴. Очигледно да је ова тврђава била камен спотицања у односима не само Дубровника и Радосава већ и обојице војвода, што је шкодило односима међу породицама Павловић и Косача, без обзира на њихову родбинску повезаност. Преговори о статусу Сокола трајали су и у другој половини 1422, да би посредовањем Османлија дошло до споразума крајем те и почетком 1423. године³⁵.

Е. Kurtović, *Sandalj*, 55; Међутим, исти аутор је касније увидио своју грешку, те је утврдио да се не ради о Костањићима, већ о Радивојевићима – Влатковићима. У питању је војвода Петар Павловић, син војводе Павла Јурјевића и мајке Катарине. О свему више видјети у: Есад Куртовић, „Прилози просопографији Радивојевића – Јурјевића – Павловића – Петровића”, у: *Споменица академику Ђури Тошићу*, ур. Рајко Кузмановић, Бања Лука 2021, 97–121; 97–100, 108–109.

³² О томе видјети у: Аранђел Смиљанић, „Дубровачко писмо војводи Радославу Павловићу поводом пљачке кнеза Бранка”, *Грађа о прошлости Босне 7* (2014) 51–58; и Аранђел Смиљанић, „Конавоски инцидент”, *Научни скупови, књ. 15, Критичко мишљење – фактор развоја науке и друштва*, ур. Драго Бранковић, Бања Лука 2014, 163–172.

³³ У оптицају је било 14.000 дуката за његов дио Конавала са Ободом и Цавтатом, кућа у Дубровнику и виноград. А. Ивић, „Радосав”, 26.

³⁴ Све то је Павловић чинио у нади да ће власти Републике, послје силних тешкоћа које су их задесиле, овог пута пристати да плате већу суму за откуп. Р. Грујић, „Конавли”, 29.

³⁵ Краљ Твртко II није могао да утиче на сукобе између породица Павловић и Косача. То су могле само Османлије помоћу својих војних аргумената. Са тим у вези сигурно је било и подизање аспри које су у Дубровнику добили Сандаљеви посланици не би ли се на тај начин одобровољиле Османлије. Е. Kurtović, *Sandalj*, 240–241.

Рјешење Сокола није истовремено значило и регулисање међусобних односа, који су у јануару 1423. поново запали у кризу и наговјештавали нове окршаје. Постизање мира био је заједнички интерес свих, те је читав јануар обиљежен интензивним преговорима представника војвода, с посебним ангажовањем кнеза Вукца, који је био Сандаљев брат, а уједно и Теодорин отац и Радосављев пунац (таст). Зна се да је у овим преговорима учествовао гост Мијаша, као посланик Павловића, и да су разговори вођени у Сандаљевом Самобору. Том приликом је постигнуто примирје, да би већ 1. фебруара 1423. био склопљен мир³⁶. Након склапања мира, па све до избијања Конавоског рата, између ове двије породице владао је мир, што ће се одразити и на учвршћивање Теодориног положаја у дому Павловића.

Упоредо са тим трају преговори војводе Радосава Павловића и Дубровчана о продаји његовог дијела Конавала. С тим у вези је и нови помен Теодоре. Након успјешног припремања терена за наставак преговора кроз преписку, средином октобра је услиједио одлазак Матеја Градића и Томе Бунића на Радосављев двор. Они су му понудили 14.000 дуката за његов дио Конавала, али са Цавтатом и Ободом. Том приликом, они су обећали војводиној жени Теодори 1.000 дуката ако свог супруга наговори да им уступи свој дио Конавала за ту понуђену суму³⁷. Томе је претходило писмо Браила Тезаловића дубровачким властелинима Матији Градићу и Томи Бунићу, у којима је дао приједлог да у преговорима ангажују и Радосављеву супругу Теодору, те да и њу награде за посредовање³⁸.

Тиха дипломатија у другој половини 1426. дала је резултат тиме што је Радосав пристао да уступи комплетно Конавле, са Ободом и Цавтатом, док су Дубровчани били спремни платити мало више од раније нуђеног. Сада је само требало ријешити нека техничка питања, те је у ту сврху војвода Радосав крајем новембра 1426. у Дубровник упутио прилично

³⁶ Једна од тачака мировног уговора била је посебно важна за Дубровник – она да им се Соко поново преда. Као средство притиска, Сандаљ је у једном моменту напао Радосава и приморао га да пристане на одрицање од Сокола. Р. Грујић, „Конавли”, 30; В. Ђоровић, *Историја Босне*, 429; С. Ђирковић, *Историја Босне*, 256; Раво Ђивковић, „Diplomska aktivnost Braila Tezalovića”, *Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu* 10-2 (1974) 31–53; 39; Р. Ђошковић, „Krstjanin Vlatko”, 44; Е. Kurtović, *Sandalj*, 241, 252.

³⁷ Друга понуда била је чак 40.000 дуката, али без њихове обавезе да му плаћају годишњи доходак. DAD, Cons. Rog. III, f. 265' (14. X 1425); При свом доласку на двор Павловића, прва особа којој су се обратили био је кнез Браило. Р. Грујић, „Конавли”, 33; В. Ђоровић, „Како је војвода”, 101; Р. Ђивковић, „Brailo”, 43–44; Аранђел Смиљанић, *Људи из сјенке – дипломати обласних господара у Босни*, Бања Лука 2015, 61.

³⁸ DAD, Cons. Rog. III, f. 265 (14. X 1425). cf. Р. Ђивковић, „Brailo”, 43.

бројно посланство, у којем су забиљежени Радосав Обрадовић, звани Бан, Браило Тезаловић, Вукас Прибиловић, Радоје Љубишић и дијак Остоја Челадинић, а које је имало овлашћење да у име Павловића склопи погодбу³⁹.

Мјесец дана по њиховом доласку у Дубровник, постигнут је споразум и 31. децембра 1426. измијењане су повеље о уступању Конавала. Дубровчани су добили Павловића дио Конавала са Ободом и Цавтатом, док је војвода Радосав био богатији за 13.000 дуката (и стални годишњи доходак од 600 перпера), комад земље у Конавлима и некадашњу кућу протовестијара Жоре Палмотића⁴⁰. На тај начин, за свој дио Конавала успио је извући више него војвода Сандаљ седам и по година раније, што ће ускоро довести до нових размирица у дипломатском троуглу на релацији Дубровник – војвода Сандаљ – војвода Радосав.

³⁹ Преношење преговора на тло Општине био је још један сигнал више да је мучном преговарању коначно дошао крај. Према већини историчара, главна личност у том посланству био је Тезаловић. Р. Грујић, „Конавли”, 33; В. Ћоровић, „Како је војвода”, 104–105; Р. Živković, „Brailo”, 45.

⁴⁰ Даровање земље у повељи је образложио сљедећим ријечима: и размислихъ въ срѣчанехъ скровицехъ срѣтца моєго великѣ љубавъ моєго великѣ љубавъ и срѣд(ь)чанствѣ кнеза властѣв и все ѡпкинѣ град(а) Дѣбровника кою възда милосрѣдно срѣдѣчнѣм и без мѣре въ всакоємъ почтѣнью прострѣше и показашѣ ... а сади ѡще веќе почтѣнѣм љубавъ и приѣзанъ кою ѣчинише и показашѣ госпоцтѣм ми по своихъ почтѣнѣхъ послѣхъ въ свои врѣме наше. Поред уступања свог дијела Конавала, Радосав је повељама гарантовао привилегије које су Дубровчани добили од његових претходника. Седам хиљада дуката посланици су однијели свом господару, док је 6.000 дуката постављено у дубровачку комуно на годишњу добит. Војвода се повељом обавезао да ће бранити Дубровник од сваког непријатеља, док су Дубровчани гарантовали да ће њега и сина му Иваниша увијек примати у свом граду као своју властелу. Дубровчани су још гарантовали да ће се, у случају потребе, за Радосава увијек заложити на угарском двору. Поред тога, издејствовао је да кућом и земљом коју ће добити он и његови потомци могу слободно располагати. Када се све сабере, јасно је да је у овом цјенкању Радосав на крају успио извући максимум. Сачуване су четири повеље, од којих је двије писао дијак Остоја Челадинић, а друге двије Руско Христифоровић. П. Карано-Твртковић, *Србски споменици*, 166–174; F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 336–342, 343–348, 349–350, 350–352; С. Новаковић, *Законски споменици*, 330–332; Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, књ. I/1, 592–606, 607–612, 612–614, 615–616; О томе више видјети у: Павле Драгичевић, „Повеља војводе Радосава Павловића Дубровчанима о продаји његовог дијела Конавала”, *Грађа о прошлости Босне* 9 (2016) 37–63; Занимљиво је да су Дубровчани све своје трошкове у овим преговорима, укључујући и коначну цијену, рачунали са око 21.000 дуката. А. Ивић, „Радосав”, 32; Р. Грујић, „Конавли”, 33–34; В. Ћоровић, „Како је војвода”, 105–106; М. Динић, „Дубровачки трибути”, *Глас СКА СЛXVIII* (1935) 203–257; 247; С. Ћирковић, *Историја Босне*, 261; Паво Живковић, „Учешће босанске властеле у диоби Конавала”, *Прилози Института за историју у Сарајеву* 16 (1979) 181–188; 184.

Када је ријеч о Теодори, битно је истаћи да су Дубровчани испунили своје обећање почетком 1427. године. Посланици војводе Радосава, Браило Тезаловић и Вукас Прибиловић, примили су тада 2.000 дуката од стране опуномоћених дубровачких властелина Матеја Градића и Томе Бунића. Новац је био намијењен Браилу Тезаловићу и Теодори (по 1.000 дуката) у знак захвалности за помоћ при успјешном окончању преговора⁴¹. Треба истаћи да су уговор у Дубровнику потписали само Радосављеви опуномоћеници. Сада је требало да га и сам Радосав призна, те да се закуне на њега. Због тога су органи Општине 13. јануара 1427. упутили Ћива Гундулића војводи Радосаву како би од њега и његовог сина Иваниша добили заклетву на повеле, у којима је био уговор. За нашу тему је од значаја задатак који је Гундулић добио по доласку на двор Павловића. Требало је да наврати до *госпође* Теодоре и да јој захвали на услугама. Након тога, требало је да је замоли и за даљу подршку, уз одговарајуће ласкање⁴². Овдје долази до изражаја Теодорина способност у дипломатским активностима. Ако узмемо у обзир да је Тезаловић био један од најповјерљивијих људи војводе Радосава, и самим тим упућен у послове свог господара, његова препорука о укључивању Теодоре у преговоре добија на значају. Све ово јасно сугерише на закључак да је Теодора могла да утиче на одлуке свог супруга.

Дубровчани су били задовољни због куповине комплетне жупе Конавли, а војвода Радосав и његова супруга пуни новца који су добили. Међутим, срећа није дуго трајала пошто су вијести о параметрима продаје ускоро процуриле. Посебно је војвода Сандаљ био озлојеђен јер је сазнао да је Радосав свој дио Конавала продао за више новца у односу на његов. Уз то, била је погођена и његова сујета због тога што је његова братаница (синовица) Теодора добила 1.000 дуката⁴³, за разлику од његове жене Јелене, која седам и по година раније није добила ништа када је он продавао свој дио ове плодне жупе.

Чини се да Радосав није држао у тајности детаље уговора. То је, уосталом, било јако тешко будући да је за њих знао већи круг људи. Сандаљ се, разумљиво, распитивао и врло брзо сазнао за све параметре

⁴¹ Приликом примања тих дуката, посланици војводе Радосава (Тезаловић и Прибиловић) обавезали су се да ће штитити Матеја Градића и Тому Бунића ако икада „буду узнемирени од речене цијењене госпође или било ког лица у њено име” поводом уручених 1.000 дуката. DAD, Debita notariae XV, f. 63 (12. I 1427); cf. P. Živković, „Brailo”, 45; A. Смиљанић, „Људи из сјенке”, 62–63.

⁴² В. Ћоровић, „Како је војвода”, 108.

⁴³ „ducati IIM d'oro ... delli denari che fu dati alla mogler di Radossauo et altri suoi zentilomini”. DAD, Lett. Di Lev. X, f. 63 (23. V 1429); cf. E. Kurtović, *Sandalj*, 289–290.

продаје, што је створило приличну завист код њега. Могуће да је већ у првој половини јануара 1427. упутио протестно писмо или посланство у Дубровник⁴⁴. Вјероватно је то било повезано са обавезом Ивана Гундулића да на повратку од Павловића и краља сврати до Сандаља и захвали му за његов допринос у стицању комплетног Конавља⁴⁵. Почетком марта 1429. у Дубровник су заједно дошли посланици Радосава и Сандаља, са захтјевом да још једном прегледају и потврде уговоре. Пред њима су прочитане повеле о уступању Конавала, да би након тога кренули својим господарима. Тешко је рећи шта су тиме хтјели да постигну, односно шта их је мотивисало на такав корак⁴⁶. До краја истог мјесеца, Дубровчани су упутили војводама поклицаре да би их упозорили на турску опасност и затражили мир и слогу међу њима. Вријеме је показало да су ова, на вријеме изречена, упозорења остала без резултата⁴⁷.

Почетком јуна 1429. у Дубровнику су одлучили да се Сандаљева жена дарује са 1.000 дуката.⁴⁸ Дубровачки посланици су ту вијест требали да саопште Сандаљу. Сандаљ ће добити 2.000 дуката, а његова супруга Јелена 1.000 дуката, док други неће добити ништа. Предложено је да те

⁴⁴ Не смије се заобићи ни чињеница да су Радосављеви људи, као и жена, били издашно награђени, па је и од њих могао доћи до жељених информација. Е. Kurtović, *Sandalj*, 286.

⁴⁵ Можда је требало да он војводи саопшти за њега уљепшане податке о куповини Конавала, или да демантује гласине о цијени које су дошле до Косачиних ушију. Е. Kurtović, *Sandalj*, 285–286.

⁴⁶ То се не разазнаје ни по одлуци Вијећа умољених, које је ријешило да се одмах расправља *de deliberando ... de legendo poueglas quas habemus cum dictis dominis Sandagl et Radossauo ... de legendo illas in presenti consilio rogatorum ... de legendo dictis ambassiatoribus ambas poueglas canalis que lecte fuerunt in presenti consilio, videlicet, principalis cum bullis autenticis*. DAD, Cons. Rog. IV, f. 89' (5. III 1429); Према А. Ивићу, можда су иза ове мисије стајали Турци, који су настојали да створе неслогу у Босни, али и да поремете односе великаша с Дубровником. Ова мисија је требало да буде вид притиска у тражењу нових трибута. А. Ивић, „Радосав”, 32; Према Е. Куртовићу, ово није имало директне везе с Турцима; просто војводе су на овај начин жељеле извући нешто новца од Дубровчана. Драги Маликовић, „Павловићи и Турци”, *Зборник радова са научног скупа Земља Павловића – средњи вијек и период турске владавине*, ур. Милан Васић, Бања Лука–Српско Сарајево 2003, 171–201; 182; Е. Kurtović, *Sandalj*, 288–289.

⁴⁷ Да би их одобривољили, Дубровчани су за њих спремили чак и неке поклоне. Ипак, војвода Радосав је био свјестан турске опасности када је у прољеће те године упозоравао дубровачке власти о пријетњама Исак-бега, те их савјетовао да некако придобију овог турског крајишког намјесника. А. Ивић, „Радосав”, 32; С. Пирковић, *Историја Босне*, 262; Д. Маликовић, „Павловићи и Турци”, 182.

⁴⁸ „de donando consorti seu uxori vouiode Sandagl”; „de donando eidem ducati auri mille”. DAD, Cons. Rog., IV, f. 105' (4. VI 1429); cf. Bariša Krekić, „Dva priloga bosanskoj istoriji prve polovine petnaestog vijeka”, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine* 37 (1986) 129–142; 135–136.

трансакције у форми поклона буду строго повјерљиве (*che scriptura ne altro non bisogna far di cio*).⁴⁹ Дубровчани су тада размишљали унапријед, вјероватно бринући се и за реакцију Радосава Павловића. Новац предвиђен за надокнаду разлике у параметрима купопродаје Конавала био је предмет специфичног операционализирања. Тај посао обављао је Прибислав Похвалић, Сандаљев заступник.⁵⁰

Сљедећа дипломатска акција војводе Радосава биљежи се 13. октобра 1429. Тада је у Дубровнику боравило његово посланство, са жалбом да људи Павловића прелазе на дубровачку територију чије их власти затим прихватају. Иступили су са захтјевом да се пребјеглице врате, и да се сличне ситуације у будућности не дешавају. Дубровчани су са своје стране обећали да ће се држати уговора, да неће никога прихватити, а ако неко буде покушао бјекство да ће га одмах вратити⁵¹. На основу изворне грађе чини се да се војвода Радосав покајао због продаје свог дијела Конавала, те је само тражио повод како би отпочео непријатељства против Дубровника. Уз бројне несугласице између Дубровчана и Радосава⁵², даривање Сандаља и његове жене Јелене били су додатни елементи који су изазивали незадовољство код Павловића. Иако су Дубровчани на све начине покушали да сакрију своје плаћање Косачама, у томе нису успјели⁵³.

⁴⁹ „Et perche vedemo el vostro desiderio et la vostra voglia vi dicemo che non per algun debito ma per amor non vogliando niente taglar delli IIM ducati a voi offeriti volemo che alla vostra donna sia donati altri ducati mille d'oro ... che altre gente non sia et a lei et lui pregate che questa cosa romagna credenča et che scriptura ne altro non bisogna far di cio”. DAD, Lett. di Lev., X, f. 65' (5. VI 1429); cf. B. Krekić, „Dva priloga”, 133–134.

⁵⁰ E. Kurtović, *Sandalj*, 289–290.

⁵¹ Чак су обећали да ће свом кнезу у Конавлима дати налог да сазове збор и да јавно огласи забрану – како нико не смије помагати у бјекству, нити задржавати код себе војводине пребјеглице. Ćiro Truhelka, „Konavoski rat” (1430–1433), *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* 29 (1917) 145–212; 149; P. Živković, „Brailo”, 49.

⁵² Радосава је посебно погодила дубровачка одлука с почетка 1430, да прокопају канал, чиме би Цавтат претворили у острво. Услиједила је дипломатска активност војводе Радосава. Он је априла исте године упутио своје посланике, али су они у Дубровнику наступили прилично оштро, што је изазвало велико незадовољство међу Дубровчанима. Тражили су да се радови на каналу обуставе, да се њиховом господару исплати камата на уложени новац, те да му се одмах врати главница. Дубровчани су све то одбили, те су Радосављеви посланици напустили град, и то без уобичајеног поздрава. А. Ивић, „Радосав”, 24–25; Ć. Truhelka, „Konavoski rat”, 150–151; В. Њоровић, *Хисторија Босне*, 436; С. Њирковић, *Историја Босне*, 262; А. Бабић, *Diplomatska služba u srednjovjekovnoj Bosni*, Sarajevo 1995, 96–97; В. Њилевић, „Posljednji Pavlovići”, 19; P. Živković, „Brailo”, 49; E. Kurtović, *Sandalj*, 294–297.

⁵³ E. Kurtović, *Sandalj*, 294–295.

Ускоро је отпочео Конавоски рат (љето 1430)⁵⁴, а са тим у вези су и нови помени војвоткиње Теодоре. Карактер овог рада је такав да се нећемо превише упуштати у све ратне и дипломатске активности јер су оне добро обрађене у низу различитих расправа и студија, већ ћемо се, прије свега, фокусирати на Теодорину улогу за вријеме тог рата. У једном тренутку Дубровчани су дошли на идеју да заједно са Сандаљем и краљем Твртком II формирају савез у циљу елиминисања војводе Радосава из политичког живота⁵⁵. Ипак, од тога није било ништа. Одлука о свему требало је да буде донијета на Порти, те су и једни и други покушавали да подмите везире. Како би то остварио, војводи Радосаву је био неопходан новац, који је једино могао добити од краља Твртка II. Павловић је успио од краља добити чак 15.000 дуката као позајмицу, с циљем да их искористи за подмићивање везира и султана и промјену њихове одлуке о отимању његових земаља. Радосав је са своје стране крајем септембра 1431. послао на босански двор жену Теодору и сина Иваниша као својеврсне таоце, односно гаранцију да ће новац вратити⁵⁶. Дубровчани су крајем новембра послали краљу Твртку II посланике Ивана Гучетића и Николу Ђорђића како би спријечили склапање савеза против Општине⁵⁷. Чувши за посланство, Радосав је покушао Твртка наговорити против њих јер су у стању да отрују и краља и Иваниша, те је молио да му сина пошаљу кући⁵⁸. Занимљиво је да се Теодора уопште не помиње у овој ситуацији.

⁵⁴ А. Ивић, „Радосав”, 32; Једну од последњих анализа збивања везаних за овај рат дао је Е. О. Filipović, *Bosansko kraljevstvo*, 293–309.

⁵⁵ Истина, прије него што ће кренути у конкретизацију плана, још једном су молили Сандаља да упуту посланство Радосаву, које ће му указати на међународне димензије овог сукоба које су Дубровчанима од самог почетка биле јасне. Они су тиме жељели зауставити његове даље нападе и вратити стање у нормалу. Међутим, Радосав није био спреман на попуштање и тиме сигурно признавање својих грешака, те размјена посланика која је улиједила није дала очекиване резултате. Ни Сандаљ није мировао, примао је бројна посланства, али и слао своја ка Радосаву, Твртку II, Жигмунду, те Османлијама. Е. Kurtović, *Sandalj*, 300, 302–303, 304.

⁵⁶ Чини се да придобијање краља за своје интересе и није ишло тако тешко. Било је довољно указати на могућност губитка босанске територије чему се краљ и те како противио. Ћ. Truhelka, „Konavoski rat”, 197; В. Ђоровић, „Војвода Иваниш”, 134; В. Nilević, „Posljednji Pavlovići”, 17; isti, „Vojvoda Ivaniš”, 252; Ђуро Тошић, *Требињска област у средњем вијеку*, Београд 1998, 108.

⁵⁷ Ћ. Truhelka, „Konavoski rat”, 197.

⁵⁸ Краљ је то испрочао Дубровчанима, а они су то јавили последњег дана 1431. из Јајца у Дубровник: „che nui vi avemo mandati di la per atosicar la sua Maesta e lo fiolo de Radossavo”. DAD, Lett. Di Lev. XI, f. 68 (19. I 1432). Уп. В. Ђоровић, „Војвода Иваниш”, 134–135; В. Nilević, „Posljednji Pavlovići”, 17–18.

Остаје отворено питање да ли је Теодора враћена на двор Павловића фебруара 1432. када је забиљежено да је њен син Иваниш⁵⁹ враћен оцу. Владимир Ђоровић је сматрао да јесте враћена,⁶⁰ али да ју је убрзо супруг отјерао због сукоба са њеним стрицем Сандаљем. Његово мишљење је прихватио и Борис Нилевић, али без претјераног упуштања у анализу⁶¹. Друга опција би била да Теодора уопште није била ни враћена на двор Павловића, већ је од краља отишла у област Косача. У том случају, могуће да је била погођена мужевом одлуком да је да практично као таоца на краљев двор.

Било како било, наредни помен војвоткиње Теодоре био је везан за почетак јула 1432, када су јој Дубровчани изјављивали саучешће поводом смрти њеног оца Вукца Хранића⁶². Очигледно да је у то вријеме Теодора била растављена од Радосава, али и од своје дјеце. Иначе на овом мјесту можемо навести да су дубровачки посланици у својим извјештајима означавали Радосава као „змију која уједа сву Босну”. Томе треба додати и њихове ријечи из времена када су са њим водили преговоре о куповини његовог дијела Конавала: „Оно што је са њим навече договорено можда ујутру неће вриједити”. Истина, они су те извјештаје писали у љутњи, те је питање да ли је то заиста било тако. Ако је и упола било тако како пишу Дубровчани, онда сасвим сигурно Теодори живот са Радосавом није био лаган. Војвода Радосав је склопио мир са Дубровчанима 25. октобра 1432, када им је издао повељу којом је гарантовао мир и пријатељство⁶³. Ова повеља је потврђена 25. марта 1433. године⁶⁴. У оба случаја се уз Радосава наводи и име његовог сина Иваниша. Индикативно је да се ни у једној од

⁵⁹ В. Ђоровић, „Војвода Иваниш”, 135; В. Нилевић, „Posljednji Pavlovići”, 18.

⁶⁰ Више о разводу брака у српским средњовјековним земљама видјети у: Никола Ф. Павковић, „Живот у породици и питање својине” у: *Приватни живот у српским земљама средњег века*, прир. Смиља Марјановић Душанић и Даница Поповић, Београд 2004, 309–311.

⁶¹ В. Ђоровић, „Војвода Иваниш”, 135–136; В. Нилевић, „Posljednji Pavlovići”, 18. Међутим, овдје је проблем у томе што њихово мишљење није поткријељено било каквим податком из изворне грађе.

⁶² „a vuy nobile e sauiu ser Blasio de Zorzi ambassador nostro a vouiuda Sandagl al conte Stephano suo neuo et ala dona fu del conte Vochaç ... vouiuda, habiando inteso i signori de Ragusa de la morte del magnifico conte Vochaç bon fratello della signoria vostra ... vui trouasse madona Theodora la qual e sta repudiada da Radossau Paulouich e fu fiola del conte Vochaç cum algun de i detti vouiuda Sansagl [? Sandagl] conte Stefano e dona fu del conte Vochaç, ve cometiamo dobiati condolerui g'lei e consolarua per lo modo dito via abiamo far dobiati con li altri di sopra”. DAD, Lett. di Lev., XI, f. 100-100v (2. VII 1432).

⁶³ Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, књ. I/1, 617–627.

⁶⁴ Исто, 631–632.

ових повеља не помиње супруга Теодора, што би могло да укаже да је у то вријеме и даље била на двору Косача.

Лоши односи са Косачама настављени су и након смрти војводе Сандаља, када је руковођење породичном политиком прешло у руке његовог синовца Стјепана, рођеног Теодориног брата. Сукоби са војводом Стјепаном и турским четама које су пружале подршку Косачи исцрпили су Радосављеве финансије, те је он почетком августа 1436. тражио позајмицу од Дубровника, што му је без већих проблема било одобрено. Зна се да су дубровачки посланици 8. августа боравили на његовом двору, гдје им је са женом и сином војвода потврдио пријем новца и обавезао се на његово враћање⁶⁵. Остаје отворено питање ко је била жена која се помиње у овом документу. Друго спорно питање је када се Радосав оженио њоме? Једино што се зна јесте да је она умрла крајем марта 1439. године. То се поклопило са преговорима о измирењу војвода Радосава и Стјепана. Наиме, у збивањима током 1438. и 1439. Стјепан је отео Радосаву Требиње и приморске посједе⁶⁶. Том приликом су Павловићи остали и без документације (матице депозита) у напуштеном Требињу, што је и касније било предмет преговора између двије великашке куће⁶⁷.

Тада је покренуто и питање поновне удаје Теодоре за Радосава. Дубровачки посланици су јављали да је она већ била спремна да пође своје мужу, али да су настале тешкоће у преговорима које су спријечиле њен одлазак. Послије је ствар ипак ријешена јер се види да је Вијеће умољених 17. јуна донијело одлуку да се Стјепан дарује поводом сестрине удаје. Неколико седмица касније, тачније 4. јула, упућено је и Радосаву посланство са даровима, вјероватно истим поводом.⁶⁸

Сљедећи пут Теодора се помиње 19. августа 1439, у повељи којом је њен супруг, војвода Радосав, заједно са сином Иванишем потврдио да је

⁶⁵ А. Ивић, „Радосав”, 44.

⁶⁶ О томе више видјети у: Ђ. Тошић, *Требињска област*, 110–112.

⁶⁷ Није познато да ли су исте враћене. Наиме, Дубровчани су 1442. године подсејали Иваниша Павловића и савјетовали да их тражи од ујака Стјепана. Дубровчанима су матице депозита биле потребне јер су, као непоништени документи, представљали опасност по добросусједске односе. Због тога је заклињање свих представника куће Павловића, па и Теодоре, било у функцији додатног осигурања, како би се избјегле могуће компликације. Више видјети у: Есад Куртовић, *Из хисторије банкарства Босне и Дубровника у средњем вијеку (улагање новца на добит)*, Београд 2010, 127–128.

⁶⁸ DAD, Lett. di Lev., XII, f. 148 (6.VI 1439): „... e per la discordia che direti esser esser (!) stata in lo concluder de la paxe che tra voyvoda Radossauo e voyvoda Stipano e de madona Todora la qual era aparachiada ad andar al suo marito ...” Cons. Rog. VII, f. 66 (17.VI 1439); „... de donando voyvoda Stipano ad nuptias sororis” DAD, Cons. rog. VII, f. 73’ (4. VII 1439). Уп. С. Пирковић, *Херцег*, 33, нап. 75.

примио од Дубровчана сав новац уложен на добит⁶⁹. Из истог мјесеца потиче и потврда краља Твртка II из које сазнајемо како је пред дубровачким посланицима у Бобовцу заклетву положио Иваниш, и то на уговор који је претходно потписао његов отац Радосав. У тој потврди, при крају, биљежи се и име *госпоје Тодоре*.⁷⁰ У наредне двије године не биљежи се Теодорино име у сачуваној изворној грађи.

Први сљедећи важан тренутак у Теодорином животу била је смрт њеног супруга војводе Радосава Павловића крајем новембра 1441. године. Зна се да су Дубровчани 5. децембра одлучили да се упути изјава саучешћа Теодори и синовима покојног војводе⁷¹. Послије његове смрти није одмах дошло до измирења Стјепана и његове сестре, Радосављеве удовице, и синова. Тек 12. маја 1442. посланик Косача саопштио је Дубровчанима како је његов господар склопио мир са сестром Теодором и њеним синовима.⁷² Вјероватно је у измирењу кључну улогу одиграла Теодора, која није могла поднијети даље сукобе између својих најрођенијих, брата Стјепана и сина Иваниша. У том случају, могло би се прихватити мишљење Есада Куртовића по коме је Теодора преузела улогу главног ослонца породице Павловић⁷³. У прилог таквој могућности може да послужи и посебан документ који су Дубровчани издали 10. децембра исте године (1442). У њему су обећали Теодори да ће је примити у град у случају нужде, те да ће примити у своју комуно и њено благо. Из текста документа види се да је томе претходила њена молба да јој се изда један такав документ⁷⁴. Занимљиво је да су истог дана Дубровчани издали повељу којом су војводу Иваниша и његову млађу браћу Петра и Николу признали за своје племиће⁷⁵. Није познато шта је био узрок Теодорине забринутости да тражи азил од Дубровчана.

⁶⁹ F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 398–402; Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, књ. I/1, 637–641.

⁷⁰ Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, књ. I/1, 515–516.

⁷¹ DAD, Cons. Rog. VIII, f. 71; Уп. С. Ћирковић, *Херцег*, 55. нап. 66.

⁷² „... respondendi ambaxiatoribus voyvode Stipani ad eorum ambaxiatam circa pacem secutam inter ipsum voyvodam Stipanum et eius sororem dominam Theodoram et eius filios as alia exposita”. DAD, Cons. Rog. VIII, f. 132 (12. V 1442). Уп. С. Ћирковић, *Херцег*, 56.

⁷³ E. Kurtović, *Sandalj*, 56.

⁷⁴ О томе више видјети у: Љубомир Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, књ. I/2, Београд 1934, 113–115.

⁷⁵ Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, књ. I/2, 104–108; Три дана касније гарантовали су за сигурност њиховог поклада од 6.000 дуката у својој комуни *recerdandi ambaxiatori voyvode Iuanis Paulovich quod pevegliam ducatorum 6000 quos alias habeat in comuni nostro voy. Radossauus pater eius querit ipse v. Iuaniss a voy. Stipano et eam dare in*

Крај 1443. године донио је Босни велике промјене смрћу дугогодишњег владара Твртка II. Нови краљ Срба и Босне постао је син Стефана Остоје – Томаш, коме је подршку одмах пружио војвода Иваниш. У ту сврху, већ почетком 1444. Павловић је преко Дубровчана упутио писмо угарском краљу и деспоту Ђурђу⁷⁶. Све до прољећа 1446. војвода Иваниш и краљ Томаш били су савезници против Косаче. Њихов савез био је природна ствар јер је краљ преко њега желио оснажити централну власт, док је са Иванишеве стране био мотивисан повратом јужних крајева које је Косача отео његовом оцу. Међутим, у прољеће 1446. дошло је до преокрета када је постигнут споразум између Стјепана и краља Томаша, учвршћен браком између владара и војводине ћерке Катарине. Када је средином маја обављена свадба у Милодражи, није јој присуствовао војвода Иваниш, изражавајући на тај начин своје неслагање са новом краљевом политиком⁷⁷. За то вријеме нема података о војвоткињи Теодори, али не треба сумњати да је подржавала свог сина Иваниша.

Године 1449. Иваниш је славио своју свадбу. У Дубровнику је 26. маја донесена одлука да се прими његов позив у сватове и да му се, у свити, поклони 500 перпера. Ријешено је, чак, да му се упуте и њихови пифари и трумбетари, „да почасте будућу свадбу”⁷⁸. Косача се касније измирио са Иванишем. Он је у Дубровнику фебруара 1450. тражио љекара за свога сестрића.⁷⁹ Могуће да је до измирења дошло крајем 1449. или почетком 1450. године. Сљедећи помен војводе Иваниша указује на трајање

---

manibus nostris sicut alias nobis promissum est. Поново су тражили поврат те узете повеље од стране војводе Стјепана. В. Nilević, „Posljednji Pavlovići”, 36; В. Nilević, „Vojvoda Ivaniš”, 355; Esad Kurtović, „Pavlovići u ulaganju novca na dobit u Dubrovniku”, у: *Зборник радова са Научног скупа Земља Павловића – средњи вијек и период турске владавине*, ур: Милан Васић, Бања Лука–Српско Сарајево 2003, 211–234; 225.

⁷⁶ Писмо је упућено 7. јануара. За то вријеме Ђурађ је и даље био у избјеглиштву правећи са угарским владарем и великашима планове за напад на Турке и обнову Деспотовине. Уз краља и Иваниша био је војвода Доњих Краја, Петар Воисалић, док су Томашевог брата Радивоја као краља Босне подржавали војвода Стјепан Косача и војвода Владислав Клешић. В. Ћоровић, „Војвода Иваниш”, 138; С. Ћирковић, *Херцег*, 72; Рејо Џошковић, *Bosanska kraljevina u prijelomnim godinama 1443–1446*, Вања Лука 1988. 39; В. Nilević, „Posljednji Pavlovići”, 30; isti, „Vojvoda Ivaniš”, 360.

⁷⁷ Свечаности вјенчања није присуствовао ни војвода Петар Воисалић. Иако је Томаш упутио Павловићу посланике са позивницом, Иваниш није желио ни да одговори на ту мисију. Краљ му је сигурно замјерио ову увреду, али колико се зна, до сукоба није дошло. С. Ћирковић, *Историја Босне*, 281; В. Nilević, „Posljednji Pavlovići”, 34; isti, „Vojvoda Ivaniš”, 358, 360.

⁷⁸ В. Ћоровић, „Војвода Иваниш”, 140.

⁷⁹ „pro eundo ad medendum Juanis Paulovich”. DAD, Cons. Rog., XI, f. 152 (9. II 1450); Cons. Maius, IX, f. 99^v (10. II 1450). Уп. С. Ћирковић, *Херцег*, 120. нап. 5

болести која га није попуштала још од почетка године. Дана 9. маја 1450. Дубровчани су одлучили да њихов љекар Ђурђе може провести око мјесец дана код Иваниша у покушају да га излјечи. Синова болест сасвим сигурно је негативно утицала и на Теодорино здравље. Није познато да ли је и она боловала или је изненада преминула. У сваком случају, било је то средином августа 1450. године⁸⁰. Срећа у овој несрећи била је то што је Теодора избјегла нешто најгоре што се може десити сваком родитељу – да доживи смрт или погибију властитог дјетета. Наиме, војвода Иваниш је умро недуго након своје мајке. Било је то у новембру 1450. године⁸¹.

Судбина племкиње Теодоре Павловић Косача један је од најбољих примјера у српским средњовјековним земљама који показује како су жене биле најпогоднија средства у помирењу завађених властеоских породица. Цијели њен живот био је прожет компликованим односима између породице Косача, у којој је рођена и одрасла, и породице Павловић, у коју се удала и родила дјецу. Иако би се на први поглед стекао утисак да је била у сјенци мушкараца који су је окруживали, она се појављивала када је требало рјешавати кључне ствари. Као неко коме се придаје значај у посредовању у преговорима о продаји Конавала, може се закључити да је Теодора посједовала интелигенцију и изузетне преговарачке способности. Да је већ у првој деценији њиховог брака била успјешна и утицајна на свог супруга Радосава Павловића, говори и то што је за своје дипломатске активности у корист Дубровника била богато награђена. Други период њеног боравка у породици Павловић обиљежио је њен већи утицај. На то су вјероватно утицали њена зрелост и искуство. У посљедњој деценији свог живота, послје смрти супруга Радосава, Теодора је, као удовица, остварила највећи утицај у породици Павловић. О њеном угледу не само у Босни већ и у иностранству свједочи њена самостална дипломатска активност у преговорима са Дубровчанима. На крају се може закључити да се Теодора, као и друге жене средњег вијека, понашала у складу са традиционалним родним улогама, али је истовремено указала на чињеницу да јавни живот није у потпуности лишен женског утицаја.

⁸⁰ „de visitando cum litteris nostris, scribendo filium domine Theodore, matris vuyvode Ivanis nuper defuncte, et etiam Stiepanum, chercech eius fratrem, condolendo se de morte domine Theodore”. DAD, Cons. Rog., XI, f. 232 (27. VIII 1450). cf. B. Nilević, „Posljednji Pavlovići”, 28.

⁸¹ Република је упутила саучешће херцегу Стјепану поводом Иванишеве смрти. DAD, Cons. Rog. XI f. 267–268 (28. XI 1450). Уп. С. Ђирковић *Херцег*, 120, нап. 5; В. Ђоровић је изнио занимљиво мишљење да је Иваниш умро од туберкулозе. В. Ђоровић, „Војвода Иваниш”, 140.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Необјављени извори – Unpublished Primary Sources

- Državni arhiv u Dubrovniku (DAD)
- Consilium Maius
- Consilium Minus
- Consilium Rogatorum
- Lettere di Levante
- Debita notariae

Објављени извори – Published Primary Sources

Čremošnik, Gregor, „Bosanske i humske povelje srednjeg vijeka”, *Glasnik Zemaljskog muzeja* VI (1951) 81–119.

Iorga, Nicolae, *Notes et extraits pour servir a l'histoire des croisades au XVe siècle* II, Paris 1899.

Miklosich, Franz, *Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*, Wien 1858.

Динић, Михаило, *Из Дубровачког архива*, III, Београд 1967. [Dinić, Mihailo, *Iz Dubrovačkog arhiva*, III, Beograd 1967]

Драгичевић, Павле, „Повеља војводе Радосава Павловића Дубровчанима о продаји његовог дијела Конавала”, *Грађа о прошлости Босне* 9 (2016) 37–63. [Dragičević, Pavle, „Povelja vojvode Radosava Pavlovića Dubrovčanima o prodaji njegovog dijela Konavala”, *Građa o prošlosti Bosne* 9 (2016) 37–63]

Карано-Твртковић, Павле, *Србски споменици*, Београд 1840. [Karano-Tvrtković, Pavle, *Srbski spomenici*, Beograd 1840]

Новаковић, Стојан, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 2005². [Novaković, Stojan, *Zakonski spomenici srpskih država srednjega veka*, Beograd 2005²]

Пуцић, Медо, *Споменици српски* I, Београд 2007². [Pucić, Medo, *Spomenici srpski* I, Beograd 2007²]

Смиљанић, Аранђел, „Дубровачко писмо кнезу Петру Павловићу и писмо жупана Ђурђа кнезу стонском и властели стонској”, *Грађа о прошлости Босне* 3 (2010) 137–146. [Smiljanić, Arandel, „Dubrovačko pismo knezu Petru Pavloviću i pismo župana Đurđa knezu stonskom i vlasteli stonskoj”, *Građa o prošlosti Bosne* 3 (2010) 137–146]

Смиљанић, Аранђел, „Дубровачко писмо војводи Радославу Павловићу поводом плачке кнеза Бранка”, *Грађа о прошлости Босне* 7 (2014) 51–58. [Smiljanić, Arandel, „Dubrovačko pismo vojvodi Radoslavu Pavloviću povodom pljačke kneza Branka”, *Građa o prošlosti Bosne* 7 (2014) 51–58]

Стојановић, Љубомир, *Старе српске повеље и писма*, књ. I/1, Београд 1929. [Stojanović, Ljubomir, *Stare srpske povelje i pisma*, књ. I/1, Beograd 1929]

Стојановић, Љубомир, *Старе српске повеље и писма*, књ. I/2, Београд 1934.
[Stojanović, Ljubomir, *Stare srpske povelje i pisma*, књ. I/2, Београд 1934]

Литература – Secondary Works

- Babić, Anto, *Diplomatska služba u srednjovjekovnoj Bosni*, Sarajevo 1995.
- Čošковић, Пејо, *Bosanska Kraljevina u prijelomnim godinama 1443–1446*, Banja Luka 1988.
- Čošковић, Пејо, „Krstjanin Vlatko Tumurlić i njegovo doba (1403–1423.)”, *Croatia Christiana periodica* 35 (1995) 1–54.
- Filipović, Emir, ur. *Žene u srednjovjekovnoj Bosni*, Sarajevo 2015.
- Filipović, Emir, *Bosansko kraljevstvo i Osmansko carstvo (1386–1463)*, Sarajevo 2019.
- Krekić, Bariša, „Dva priloga bosanskoj istoriji prve polovine petnaestog vijeka”, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine* 37 (1986) 129–142.
- Kurtović, Esad, „Pavlovići u ulaganju novca na dobit u Dubrovniku”, у: *Зборник радова са Научног скупа Земља Павловића – средњи вијек и период турске владавине*, ур. Милан Васић, 211–234, Бања Лука–Српско Сарајево 2003.
[Kurtović, Esad, „Pavlovići u ulaganju novca na dobit u Dubrovniku”, у: *Zbornik radova sa Naučnog skupa Zemlja Pavlovića – srednji vijek i period turske vladavine*, ур. Milan vasić, 211–234, Banja Luka–Srpsko Sarajevo 2003]
- Kurtović, Esad, *Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosača*, Sarajevo 2009.
- Nilević, Boris, „Vojvoda Ivaniš Pavlović”, *Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu* 14–15 (1978) 349–361.
- Nilević, Boris, „Posljednji Pavlovići – Bosna sredinom XV stoljeća”, *Historijska traganja* 5 (2010) 13–64.
- Tošić, Đuro, „Vojvoda Petar Pavlović. Prilog istoriji Bosne početkom XV vijeka”, *Jugoslovenski istorijski časopis* 1–2 (2001) 35–47.
- Truhelka, Ćiro, „Konavoski rat” (1430–1433), *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* 29 (1917) 145–212.
- Živković, Pavo, „Diplomatska aktivnost Braila Tezalovića”, *Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu* 10-2 (1974) 31–53.
- Грујић, Радослав, „Конавли под разним господарима од XII до XV века”, *Споменик СКА LXVI* (1926) 3–121. [Grujić, Radoslav, „Konavli pod raznim gospodarima od XII do XV veka”, *Spomenik SKA LXVI* (1926) 3–121]
- Динић, Михаило, „Дубровачки трибути”, *Глас СКА CLXVIII* (1935) 203–257.
[Dinić, Mihailo, „Dubrovački tributi”, *Glas SKA CLXVIII* (1935) 203–257]
- Живковић, Паво, „Учеће босанске властеле у диоби Конавала,” *Прилози Института за историју у Сарајеву* 16 (1979) 181–188. [Živković, Pavo, „Učešće bosanske vlastele u diobi Konavala”, *Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu* 16 (1979) 181–188]
- Ивић, Алекса, „Радосав Павловић, велики војвода босански”, *Летопис Матице српске* 245 (1907) 1–32, 246 (1907) 24–48. [Ivić, Aleksa, „Radosav Pavlović, veliki vojvoda bosanski”, *Letopis Matice srpske* 245 (1907) 1–32, 246 (1907) 24–48]

Куртовић, Есад, *Из хисторије банкарства Босне и Дубровника у средњем вијеку (улагање новца на добит)*, Београд 2010. [Kurtović, Esad, *Iz historije bankarstva Bosne i Dubrovnika u srednjem vijeku (ulaganje novca na dobit)*, Beograd 2010]

Куртовић, Есад, „Прилози просопографији Радивојевића – Јурјевића – Павловића – Петровића” у: *Споменица академику Ђури Тошићу*, ур. Рајко Кузмановић, 97–121, Бања Лука 2021. [Kurtović, Esad, „Prilozi prosopografiji Radivojevića – Jurjevića – Pavlovića – Petrovića” u: *Spomениca akademiku Đuri Tošiću*, ur. Rajko Kuzmanović, 97–121, Banja Luka 2021]

Маликовић, Драги, „Павловићи и Турци”, у: *Зборник радова са Научног скупа: Земља Павловића, средњи вијек и период турске владавине*, ур. Милан Васић, 171–201, Бања–Српско Сарајево 2003. [Maliković, Dragi, „Pavlovići i Turci”, u: *Zbornik radova sa naučnog skupa: Zemlja Pavlovića, srednji vijek i period turske vladavine*, ur. Milan Vasić, 171–201, Banja Luka–Srpsko Sarajevo 2003]

Павковић, Ф. Никола, „Живот у породици и питање својине”, у: *Приватни живот у српским земљама средњег века*, прир. Смилја Марјановић Душанић и Даница Поповић, 300–320, Београд 2004. [Pavković, F. Nikola, „Život u porodici i pitanje svojine”, u: *Privatni život u srpskim zemljama srednjeg века*, прир. Smilja Marjanović Dušanić i Danica Popović, 300–320, Beograd 2004]

Радић, Радивој, „Ана Кантакузина – византијска невеста у кући Косача”, *Зборник за историју БиХ 2* (1997) 119–137; [Radić, Radivoj, „Ana Kantakuzina – vizantijska nevesta u kući Kosača”, *Zbornik za istoriju BiH 2* (1997) 119–137]

Смиљанић, Аранђел, „Конавоски инцидент”, у: *Научни скупови, књ. 15: Критичко мишљење – фактор развоја науке и друштва*, ур. Драго Бранковић, 163–172, Бања Лука 2014. [Smiljanić, Aranđel, „Konavoski incident”, *Naučni skupovi, knj. 15: Kritičko mišljenje – faktor razvoja nauke i društva*, ur. Drago Branković, 163–172, Banja Luka 2014]

Смиљанић, Аранђел, *Људи из сјенке – дипломати обласних господара у Босни*, Бања Лука 2015. [Smiljanić, Aranđel, *Ljudi iz sjenke – diplomati oblasnih gospodara u Bosni*, Banja Luka 2015]

Спаравало, Љубо, „Бијела кнеза Алексе Паштровића”, *Историјски гласник 1–2* (1981) 63–87. [Sparavalo, Ljubo, „Bijela kneza Alekse Paštrovića”, *Istorijski glasnik 1–2* (1981) 63–87]

Тошић, Ђуро, „Босанска краљица Катарина (1425–1478)”, *Зборник за историју БиХ 2* (1997) 73–112. [Tošić, Đuro, „Bosanska kraljica Katarina (1425–1478)”, *Zbornik za istoriju BiH 2* (1997) 73–112]

Тошић, Ђуро, *Требињска област у средњем вијеку*, Београд 1998. [Tošić, Đuro, *Trebinjska oblast u srednjem vijeku*, Beograd 1998]

Тошић, Ђуро, „Последња босанска краљица Мара (Јелена)”, *Зборник за историју БиХ 3* (2002) 29–60; [Tošić, Đuro, „Posljednja bosanska kraljica Mara (Jelena)”, *Zbornik za istoriju BiH 3* (2002) 29–60]

Тошић, Ђуро, „Писмо дубровачког посланика Ивана Гундулића о смрти кнеза Павла Раденовића”, у: *Зборник радова са Научног скупа: Земља Павловића, средњи вијек и период турске владавине*, ур. Милан Васић, 357–366, Бања Лука–

Српско Сарајево 2003. [Тошић, Ђуро, „Pismo dubrovačkog poslanika Ivana Gundulića o smrti kneza Pavla Radenovića”, u: *Zbornik radova sa naučnog skupa: Zemlja Pavlovića, srednji vijek i period turske vladavine*, ur. Milan Vasić, 357–366, Banja Luka–Srpsko Sarajevo 2003]

Тошић, Ђуро, „Сандаљева удовица Јелена Хранић”, *Зборник радова Византолошког института* 41 (2004) 423–440. [Тошић, Ђуро, „Sandaljewa udovica Jelena Hranic”, *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 41 (2004) 423–440]

Тирковић, Сима, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд 1964. [Ćirković, Sima, *Istorija srednjovekovne bosanske države*, Beograd 1964]

Тирковић, Сима, *Херцег Стефан Вукчић Косача и његово доба*, Београд 1964. [Ćirković, Sima, *Herceg Stefan Vukčić Kosača i njegovo doba*, Beograd 1964]

Торовић, Владимир, „Како је војвода Радослав Павловић продавао Дубровчанима Конавље (1423–1427)”, *Годишњица Николе Чунића* 36 (1927) 73–109. [Ćorović, Vladimir, „Kako je vojvoda Radoslav Pavlović prodavao Dubrovčanima Konavlje (1423–1427)”, *Godišnjica Nikole Čupića* 36 (1927) 73–109]

Торовић, Владимир, „Из прошлости Босне и Херцеговине: Војвода Иваниш Павловић; Питање женидбе херцега Стјепана и његових синова 1455”, *Годишњица Николе Чунића* 48 (1939) 133–145. [Ćorović, Vladimir, „Iz prošlosti Bosne i Hercegovine: Vojvoda Ivaniš Pavlović; Pitanje ženidbe hercega Stjepana i njegovih sinova 1455”, *Godišnjica Nikole Čupića* 48 (1939) 133–145]

Торовић, Владимир, *Хисторија Босне*, Бања Лука–Београд 1999. [Ćorović, Vladimir, *Historija Bosne*, Banja Luka–Beograd 1999]

Фостиков, Александра, „Јелена Груба, босанска краљица. Босна крајем 14. века (1395–1399)”, *Браничевски гласник* 3–4 (2006) 29–50. [Fostikov, Aleksandra, „Jelena Gruba, bosanska kraljica, Bosna krajem 14. veka (1395–1399)”, *Braničevski glasnik* 3–4 (2006) 29–50]

Arandel Smiljanić, Mila Popović

**THE ROLE OF WOMEN IN DIPLOMACY.
PERSONALITY OF THEODORA PAVLOVIĆ KOSAČA
IN THE LIGHT OF THE RELATIONS
BETWEEN THE PAVLOVIĆ AND KOSAČE FAMILIES**

Summary

In the turbulent 15th century, diplomacy between Bosnian kings, Bosnian great nobles, Dubrovnik and the surrounding countries came to the fore in the medieval Bosnian state. Although the main role in diplomatic activities was primarily played by special emissaries, women from noble families sometimes played a decisive role in the negotiations. In some cases, women were in the best position to mediate and reconcile quarrelling families. One such example is the noblewoman Theodora Pavlović Kosača, whose role is presented in the paper. Her whole life was permeated with complicated relations between the Kosače family in which she was born and raised and the Pavlović family in which she married and had children. Although at first glance one might get the impression that she was in the shadow of the men around her, she appeared on the scene when major issues needed to be resolved. Theodora played an important role in confirming the reconciliation of these two families in the early 1420s. And after the birth of offspring to Radosav Pavlović, we can notice how her influence becomes greater. As someone who is given importance in mediating the negotiations on the sale of Konavle, it can be concluded that Theodora possessed intelligence and exceptional negotiation skills. That she was successful and influential on her husband Radosav Pavlović already in the first decade of their marriage is shown by the fact that she was richly rewarded for her diplomatic activities in favor of Dubrovnik. After the divorce from Radosav Pavlović, she returned to him seven years later, under similar circumstances as the first time. Even then, her role was related to the reconciliation of the Pavlović and Kosače families. The second period of her stay in Pavlović's home was marked by her greater influence. This was probably influenced by her maturity and experience. She is mentioned in charters with her husband and son Ivaniš. In the last decade of her life, after the death of her husband Radosav, Theodora, as a widow, achieved the greatest influence in the Pavlović family. Her reputation, not only in Bosnia, but also abroad, is evidenced by her independent diplomatic activity in negotiations with Dubrovnik. In the end, it can be concluded that Theodora, like other women in the Middle Ages, behaved in accordance with traditional gender roles, as well as that public life was not completely deprived of female influence.

Оригиналан научни рад

Примљен: 31.03.2022.

Коначно прихваћен за објављивање: 23.08.2022.

Срђан КАТИЋ*

Историјски институт
Београд

ВИШЕГРАД У ЗЕМЉИ ПАВЛОВИЋА И РАНОМ ПЕРИОДУ ОСМАНСКЕ ВЛАСТИ**

Анстракт: У раду је представљен развој средњовековног града од пограничног утврђења и караванске станице до важног привредног, административног и судског средишта. Анализом извора и рекогносцирањем терена утврђено је да је у Вишеграду, поред дворца, тј. Горњег града, био утврђен и Доњи град, што умногоме мења представу о самом насељу, животу његових житеља, као и о настанку имена Вишеград. На основу османских извора приказани су: војна посада, урбанистичке промене и подела на махале, као и верска структура и динамика становништва. Пажња је посвећена и привредним активностима, посебно масовном узгоју винове лозе.

Кључне речи: вилајет земље Павловића, Вишеградска нахија, вишеградско утврђење, вишеградски манастир Пречисте, цамија Бајазита II, виноградарство

Abstract: The paper elucidates the development of a medieval city from a border fortification and caravan station to an important economic, administrative and judicial seat. Through the analysis of sources and field survey, it is ascertained that in addition to the palace, i.e. the Upper Town, the Lower Town in Višegrad was also fortified, which largely changes the notion about the settlement, life of its inhabitants and the origin of the name Višegrad. Based on Ottoman sources, the military garrison, urban changes and division into *mahallas*, and the religious structure and dynamics of the population are shown. A focus is also placed on economic activities, particularly mass viticulture.

Keywords: *vilayet* of the land of Pavlovićs, Višegrad nahiye, Višegrad fortification, Višegrad monastery of the Most Pure Theotokos, mosque of Bayezid II, viticulture

Вишеград се налази у источној Босни, на ушћу Рзава у Дрину. Град је чувен по мосту великог везира Мехмед-паше Соколовића, који се убраја у најмонументалнија дела османске архитектуре, као и по литерарном делу нобеловца Иве Андрића.

---

* srdjan.katic@iib.ac.rs

** Рад је настао као део пројекта Одељења за историју Андрићевог института у Вишеграду.

О прошлости Вишеграда доскора су били познати само штури подаци из енциклопедија и лексикона.¹ Тек 2016. године, турска историчарка Хатице Оруч објавила је чланак о Вишеграду, који је заснован на османским катастарским пописима из друге половине 15. и из 16. века.² Због фактографског начина излагања и изостављања важних тема и извора, тај рад представља само полазну основу за даља истраживања.³

У историографији заснованој на дубровачким изворима постоје бројни помени Вишеграда.⁴ Они појединачно немају већи значај јер се односе само на делатност дубровачких трговаца, али када се хронолошки групишу, могу да пруже важне податке о присуству Дубровчана у Вишеграду, о учесталости и застојима караванског саобраћаја и сл. Корисни подаци о Вишеграду могу се пронаћи и у путописима, на старим картама и гравирима.

Вишеград је настао у Босанској краљевини у Земљи Павловића, која је тако названа по кнезу Павлу Раденовићу (? –1415). Успон кнеза Павла почео је након смрти краља Твртка I 1391. године. Кнез Павле је знатно проширио породичне поседе у Врх Босни и Прачи. Ојачао је и изградио низ утврђења, па је поред престоног града Борача, имао јака упоришта као што су Ходидјед, Павловац (Прача) Бродар, Хртар и Добрун. Припојио је и рудник Олово, као и пределе источно од Дрине – епископско седиште Бању (Прибојску) и велики део Старог Влаха. У

¹ Међу лексикографским радовима најсадржајнија је одредница: Владета Петровић, „Вишеград”, у: *Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља*, ур. Синиша Мишић, Београд 2010, 73–74 (са пратећом литературом).

² Haticce Oruç, „The city of Višegrad based on fifteenth and sixteenth century Tahrir defters”, у: *State and Society in the Balkans before and after Establishment of Ottoman Rule*, Belgrade 2017, 191–204.

³ Тако, на пример, у раду није коришћен један од четири опширна пописа Вишеграда, који је настао између 1580. и 1585. године. *Vaşbakanlık Osmanlı Arşivi* (даље ВОА), *Maliyeden müdevver defterleri* (даље МАД) 407, s. 4–6). Наведени дефтер није датиран, а временски оквир смо одредили на основу помена османских званичника, износа дажбина и имена пореских обвезника. Срђан Катић, Дејан Булић, „Старовлашке нахије Бобољ и Остатија (15–18. век)”, *Историјски часопис* 70 (2021) 215.

⁴ Константин Јиречек, „Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем вијеку”, у: *Зборник Константина Јиречка* I, 300; Михајло Динић, „Дубровачка средњовековна караванска трговина”, *Југословенски историски часопис* 3, 1–4 (1937) 121, 126–127, 130, 137; Десанка Ковачевић-Којић, *Градска насеља средњовековне босанске државе*, Сарајево 1978, 99–100, 106–109, 135, 136, 168, 172, 176; Момчило Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд 1994, 334; Андрија Веселиновић, *Држава српских деспота*, Београд 2006, 132, 334, 704–705, 748; Esad Kurtović – Almir Peco, *Diversa Notariae 1370–1529, Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne* 1–3, Sarajevo 2021, 229, 232, 236, 237, 272, 813, 826, 885, 902.

време расапа породице Санковић због покушаја да Жупу Конавле продају Дубровчанима, краљ и Сабор овластили су војводу Влатка Вуковића и кнеза Павла Раденовића да казне Санковиће, након чега је кнезу Павлу припало пола Жупе Конавле, као и већи део Жупе Требиње. Павле је постао толико утицајан да је учествовао у постављењима и смењивањима босанских краљева, све док 1415. године није убијен у завери.⁵

Павлово убиство није обезглавило Павловиће. Његови синови, војвода Петар и кнез Радослав, затражили су помоћ од султана и уз помоћ османских трупа кренули су у рат против главних завереника – војводе Сандаља Хранића и Косача. Павловићи су били успешни у рату, све док Османлије нису промениле страну 1420. године, када у сукобу с њима гине војвода Петар. Његов наследник, млађи брат војвода Радослав (1420–1441), био је свестан угрожености Земље Павловића, па је окончао рат ородивши се с Косачама, а једна од мера заштите породичних поседа била је и изградња вишеградског утврђења.

Вишеградски дворцац подигнут је изнад десне обале Дрине, надомак ушћа Рзава, на врху брда које данас носи назив Павловина. Изградња је завршена пре 1427. године, из које датира засад најстарији познати помен Вишеграда.⁶ О изгледу дворца сведочи гравира хабзбуршког дипломате Бенедикта Курипеша, који је као члан царског посланства, 17. септембра 1530. године, из Рогатице стигао у Вишеград. Курипеша је тада у свом путном дневнику забележио: „Прешавши Дрину дођосмо у лијепо изидан каравансарај, изван трговишта које се зове Вишеград”.⁷ Он очито није посетио сам град, али је био у прилици да га добро осмотри с узвишења изнад каравансараја на десној обали Рзава, и да га наслика (сл. 1).

⁵ О властелској породици и Земљи Павловића видети опширније у: *Зборник радова са научног скупа Земље Павловића, средњи вијек и период турске владавине*, Бања Лука–Српско Сарајево 2003.

⁶ У њему је забележено да се Радивоје Микојевић из Подвишеграда (подграђе Вишеграда), 30. октобра 1427, у Попчу задужио 43 дуката код дубровачког сукнара Петра Пантеле. Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*, 99. Као најстарији помен Вишеграда, у историографији су навођени различити датуми, и то: 1407, 1422, 1427, 1433. и 1449. година, па је тој теми Есад Куртовић посветио посебан рад. Esad Kurtović, „Prvi spomeni Višegrada i Kuknja u srednjem vijeku”, *Radovi (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)*. Filozofski fakultet u Sarajevu 4 (2016) 99–106. Куртовић је убедљиво доказао да су наводи који се односе на 1407. и 1422. годину научно неутемељени, те да је најстарији помен Вишеграда из 1427. године.

⁷ Benedikt Kuripešić, *Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju*, (prevod i komentari Đorđe Pejanović), Sarajevo 1950, 25: isti, *Itinerarium der Gesandtschaft Königh Ferdinand I. Von Ungarn nach Konstantinopel 1530*, (S. M. Džaja, J. Džambo), Bochum 1983, 26–27.

Сл. 1 – Курипешићева гравира Вишеграда

На реци која је у првом плану написао је Дрина, па би на први поглед могло да се закључи да је приказ града начињено с леве обале Дрине. Према конфигурацији терена, положају каравансараја и дрвеном мосту с три лука, јасно је, међутим, да се ради о Рзаву. Може се претпоставити да је Курипешић написао Дрина јер је ту ушће Рзава у Дрину, или је због упоредног тока двеју река закључио да је Рзав крак Дрине. Курипешићева гравира, урађена више од века после изградње дворца, показује да, по свему судећи, није дограђиван после османског заузимања, већ је задржао првобитни, средњовековни изглед.

Дворац на врху брда, односно вишеградски Горњи град, имао је издужену основу са две кружне куле на рубовима. Када се гравира погледа детаљније, може се уочити да су куле изнад приземног имале још три нивоа, као и да су биле повезане круништем са покривеном опходном стазом, с једне, и бредомском оградом с друге стране дворца (сл. 2).

Наткривено круниште било је знатно више од бедема, па се на гравирани види његов горњи део с дрвеном конструкцијом. Приближан изглед куле с наткривеним круништем с унутрашње и спољашње стране дворца приказан је на сликама 3 и 4.

Сл. 2 – Вишеградски дворца

Сл. 3 и 4 – Претпостављени изглед с унутрашње и спољашње стране⁸

Вишеградско утврђење коришћено је вековима, све до 1838. године када је из њега повучена посада.⁹ Куле и бедеми су тада разрушени, па се сада на врху Павловине једва могу уочити остаци некадашње грађевине.

Од фортификација из времена Павловића, у Вишеграду је очувана само кружна кула у подножју брда испод дворца. Изграђена је на стени изнад Дрине и у народу је позната као кула Краљевића Марка, односно „Маркова кула”. Ђ. Стратимировић је 1891. године обишао „Маркову кулу”, коју је фотографисао и премерио. Навео је да има пречник 7,5 x 8 метара и дебљину зидова од 190 центиметара. Кула је тада била очувана до висине од преко осам метара, до нивоа одакле је првобитно почињао следећи спрат, на којем је био улаз (сл. 5). Поред куле били су видљиви остаци бедемског зида, који је водио у правцу замка.¹⁰ Према Стратимировићу:

⁸ Кула повезана наткривеним круништем у тврђави Каркасон у Француској. Фото-збирка аутора.

⁹ Hamdija Kreševljaković, „Stari bosanski gradovi”, *Naše starine* 1 (1953) 12.

¹⁰ Ђорђе Стратимировић, „Маркова кула у Вишеграду”, *Гласник Земаљског музеја у БИХ* 3 (1891) 283.

„намјена куле била је – кано опће при сличним градовима средњега вијека – да мотри на ријеку.”¹¹

Сл. 5 – „Маркова кула” 1891.

Сл. 6 – Брдо Павловина и „Маркова кула”
– савремени снимак

Подаци из Стратимировићевог чланка често су навођени у историографији, али ни у једном раду није постављено питање стварне улоге „Маркове куле” и њене повезаности с дворцем, који су, како ће се испоставити, кључни за разумевање вишеградских фортификација, улоге подграђа, па и питања порекла назива Вишеград.¹²

„Маркова кула” сигурно није изграђена да би се с ње вршио надзор над Дрином јер се налазила у клисури, у којој је река брза и дубока, па ту скела није могла да саобраћа, нити је било пута који би повезивала. Вишеградски речни прелаз – брод, био је око 1 км низводно од куле, код ушћа Рзава, где је корито Дрине широко, а ток реке успорен. Иако подигнута надомак Дрине, није имала ни улогу „водене куле”, која снабдева утврђење водом, јер је изграђена на масивној стени, на стрмини брда, неколико десетина метара од реке (сл. 6).

„Маркова кула” није била ни самосталан војни објекат јер је бедемом, који је пратио стрмовит терен, била повезана с утврђењем на брду. Тај

¹¹ Исто, 283–284; Марко Поповић, „Утврђења земље Павловића”, у: *Зборник радова са научног скупа Земље Павловића, средњи вијек и период турске владавине*, Бања Лука–Српско Сарајево 2003, 97–98.

¹² Археолог Марко Поповић (*Утврђења земље Павловића*, 97–98), вероватно наш најбољи познавалац структуре средњовековних градова, такође није разматрао ова питања.

бедем представљао је само једну утврђену страну простора који је опасивао. Бедем се од „Маркове куле” морао настављати низ Дрину, дуж Подграђа Вишеграда. Да је Подграђе било утврђено, указују и округле куле, попут „Маркове”, које су приказане на Курипешиневој гравирани (сл. 7). Временом су куле и бедеми разграђени, док је „Маркова кула” једино опстала захваљујући неприступачном положају на стени.

Сл. 7 – Детаљ гравире

Утврђено подграђе Вишеграда се највероватније простирало до подножја брда на којем је био дворцац, односно до дела града који се данас зове Мегдан, а некада је служио као пазарни трг, вежбалиште и уопште као место јавних окупљања.

Сазнање да је подграђе Вишеграда било утврђено омогућава да се тачно утврди порекло имена Вишеград. У средњем веку термин град значио је утврђење, па је у Вишеграду утврђење на врху брда представљало Горњи, а утврђено подграђе – Доњи град, како се у народу и сада називају остаци старог Вишеграда. Тако се може закључити да назив Вишеград није

настао у опозицији према неком другом граду низводно на Дрини, како се сматра у историографији,¹³ већ у опозицији према вишеградском Доњем граду (подграђу), као и да има значење мањег унутрашњег утврђења, подигнутог на највишем узвишењу, као последње упориште бранитеља.

О Вишеграду у Земљи Павловића сачувано је мало података. Они сведоче да су главни представници власти у граду били заповедник дворца – кастелан и локални кнез који је био задужен за управне и судске послове.¹⁴ На основу њих се може закључити и да Вишеград није представљао само погранично

¹³ Називу Вишеград академик Александар Лома посветио је веома садржајан и користан рад. У њему су наведени бројни примери који потврђују да је назив Вишеград био синоним за акропол. Лома је, међутим, подразумевао да је подграђе Вишеграда било отворено, па је покушао да низводно на Дрини пронађе тврђаву – град, која би била у опозицији према Вишеграду. Александар Лома, „О имену Вишеград”, у: *Зборник радова са научног скупа Земље Павловића, средњи вијек и период турске владавине*, Бања Лука–Српско Сарајево 2003, 529–540.

¹⁴ У дубровачким изворима вишеградски кнез се помиње 1442. и 1449. године. Desanka Kovačević-Kojić, „О knezovima u gradskim naseljima srednjovjekovne Bosne”, *Radovi Filozofskog fakulteta VI* (Sarajevo 1971) 336.

утврђење Павловића према Земљи Косача, турском Скопском крајишту и Деспотовини, већ је временом постао и значајно привредно средиште. Још тридесетих година 15. века, град се помиње као важна караванска станица, која је поред коначења служила и за претовар робе из каравана који су саобраћали до Вишеграда и од њега.¹⁵ Као последица све већег караванског промета, повећавао се и обим пословања на вишеградском тргу. Све то је утицало на досељавање бројних предузетника, међу којима се помиње неколико дубровачких,¹⁶ па чак и италијанских трговаца.¹⁷

Током прве две деценије од оснивања, Вишеград није био војно угрожен. Постао је поприште борби тек у рату вођеном између босанског краља Стефана Томаша и деспота Ђурђа Бранковића, чији је повод било краљево заузимање Сребрнице 1446. године. У одсудној бици, септембра 1448, деспотова војска је извојевала победу. Деспотовини је враћена Сребрница, а припојен јој је и Вишеград с околином.¹⁸

Сведочанстава о Вишеграду под влашћу Деспотовине скоро да и нема. У историографији се само наводи податак да је деспот Ђурађ у Вишеграду увео царину, што је изазвало жалбе дубровачких трговаца. Спор је убрзо решен и већ наредне, 1449. године, вишеградски кнез је обавестио дубровачку владу да су трговци добили привилегије.¹⁹ Иако нема конкретних података, извесно је да је Вишеград наставио да се развија и у Деспотовини. На то указује статус града после османског освајања, када је управо Вишеград изабран да буде средиште вилајета који је обухватао некадашњу Земљу Павловића.

Падом Деспотовине 1459. године, Вишеград с околином припао је Скопско – босанском крајишту и већ 1462. године у њему се помиње кадија.²⁰

¹⁵ Краткотрајни застоји у караванском саобраћају настајали су због сукоба обласних господара и страха од турских напада. У тим ситуацијама, поносници – крамари, који су припремали и обезбеђивали караване и јамчили за натоварену робу, одбијали су да преузму ризик за транспорт робе до Вишеграда. Такви случајеви су забележени 1433. и 1436. године. Исто, 165, 202.

¹⁶ О боравку Дубровчана сведоче и њихови међусобни спорови у Вишеграду, за које је дубровачка влада формирала судске комисије – конзулате, 1440 – два и 1454 – један. Михајло Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни* 1, Београд 1955, 53; М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 690, 704–705.

¹⁷ У Вишеграду је извесно време боравио магистар Јаков из Фераре, који је са синовима Јеронимом и Онофријем развио послове у рудницама и трговима у Подрињу. Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*, 233; Момчило Спремић, „Јадар у средњем веку”, у: *Јадар у прошлости од праисторије до 1914. године*, Лозница 1985, 49; исти, *Деспот Ђурађ*, 748.

¹⁸ Љубомир Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Сремски Карловци 1927, 235–236; М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 334.

¹⁹ М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 334.

²⁰ Nazim Šabanović, *Bosanski pašaluk*, Sarajevo 1982, 37.

После османског освајања Босанског краљевства, наредне 1463. године, и погибије последњих Павловића, Вишеград, као и остали поседи Павловића, постају део новооснованог Босанског санџака. Некадашња Земља Павловића претворена је у Вилајет Павлове земље (*Pavl İli*), са Вишеградом као седиштем (*nefs*) вилајета.²¹ Истовремено, Вишеград је био и седиште кадилука који је обухватао чак два вилајета – Земљу Павловића и Земљу Ковачевића.²²

Вилајет Земље Павловића био је подељен на ниже административне јединице – нахије. Већина нахија задржала је некадашња имена жупа: Вишеград, Добрун, Хртар, Бродар, Волујак, Студена, Гласинац и Олово (Оловци), док је уз Прачу додат и нови турски назив Чаталца, а уз Борач или Рогатицу – Челеби Пазар. Поред наведених, створене су и две мање нахије: Мокро и *Voğazi Yumru* (Пале).²³

По успостављању османске власти, вишеградски двораци добио је нову војну посаду од свега двадесетак тврђавских чувара – мустахфиза, који су били муслимани. У посади су били: заповедник – дидар, његов заменик – ђеџаја, заповедник капијске страже – капиџија, буљубаша, тобџија, имам и још 14 војника. Имам је обављао верску службу у месциду, који је највероватније настао претварањем капеле, која се, као и у многим утврђењима, налазила у једној од кула.²⁴ Вишеградска војна посада се у првим деценијама османске власти издржавала приходима убираним са 12 до 14 појединачних и колективних тимара, којима је припадало тридесетак села из околине Вишеграда.²⁵ Посадници су, према пописима из друге половине 15 века, били пореклом из Видина, Софије, Знепоља, Скопља, Трепче, Звечана и других места.²⁶

²¹ Назив вилајет у 15. веку коришћен је за мању административну област у оквиру санџака или крајишта. Тако је у Босанском санџаку било шест вилајета, од којих су четири носили назив Земље из предосманског периода.

²² Ahmed Aličić, *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine*, Mostar 2008, 73; Н. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 41; Милан Васић, „Земља Павловића у свјетлу турских извора”, у: *Зборник радова са научног скупа Земље Павловића, средњи вијек и период турске владавине*, Бања Лука–Српско Сарајево 2003, 306.

²³ М. Васић, „Земља Павловића”, 307.

²⁴ Александар Дероко, *Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији*, Београд 1950, 83; Мирјана Живојиновић, *Светогорске келије и пиргови у средњем веку*, Београд 1972, 100–118; Срђан Катић, „Исламски верски објекти у Смедеревској тврђави у првим годинама османске власти”, у: *Свет средњовековних утврђења, градова и манастира. Омаж Марку Поповићу*, ур. Вујадин Иванишевић, Весна Бикић, Иван Бугарски, Београд 2021, 75–76.

²⁵ А. Aličić, *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69*, 218–222; BOA, Tapu Tahrir Defterleri (даље TD) TD 18, s. 199–202; TD 24, s. 889–902.

²⁶ Исто.

Војници у утврђењима у унутрашњости, која нису имала већи стратешки значај, већином су остајали у њима до краја војничке службе, да би се потом настанили у истом граду или на раније стеченим поседима у околини. Тако се од посадника вишеградског утврђења који су служили 1489. године, за шесторицу може утврдити да су у граду боравили дуже од две деценије. Остали посадници су, у међувремену, добили замене, најчешће услед природне смрти, док је у једном случају наведено утапање у реци. Неке од њих заменили су синови, који су наследили очев тимар.²⁷ Османској држави је одговарало да се у новоосвојеним хришћанским областима муслимански војници вежу за земљу и ту укорене, па су некима од њих, уместо повишица, додељивани земљишни поседи у околини.²⁸

У подграђу Вишеграда била је настањена и неколицина османских службеника, попут војно-административног управника Вишеграда и околине – субаше, кадије вилајета Павловића и Ковачевића, заповедника војнука – сераскера и черибаше, тржног надзорника – мухтесиба и њихових подређених. Они се у пописима не наводе међу осталим становницима јер су већином били убележени као тимарници или су били на платном списку закупа државних прихода – муката.

После османског освајања, уживаоцима зеамета Вишеград додељена су тзв. хаса (*hassa*) имања – поседи дати на личну употребу, који су се налазили у близини вишеградског замка и његовог утврђеног подграђа. Реч је о пољима : Душци, Кнежина, Гарча и Славић, виноградима у Бабином Потоку и Вељем Лугу и риболовишту на Рзаву.²⁹ Хаса поља Душци и Кнежина данас су насељена места Душће и Бан Поље, која се налазе испод вишеградског утврђења и простиру узводно уз Дрину. Хаса поље Гарча сада је новоизграђени део Вишеграда низводно од утврђења, док се према конфигурацији терена, за поље Славић може претпоставити да је то био стари назив Косова Поља, које се простира од Гарче све до ушћа речице Бања у Дрину. Хаса виногради налазили су се у данашњим насељима Бабин Поток и Вељи Луг, на падинама брегова која се спуштају

²⁷ Исто. Слично је било и у наредном периоду, па се тако по ретком имену и патрониму може утврдити да је извесни Сати, син Јахшија, извесно био у посади 1485, 1489. и 1516. године. А. Аличић, *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/1469*, 218–222; TD 18, s. 200; TD 24, s. 899; TD 56, s. 251.

²⁸ Тако су, на пример, 1468/1469. године тројици посадника додељени виногради у селу Вељи Луг код Вишеграда. А. Аличић, *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69*, 220–221. За два винограда наведена је величина од 35 и 15 мотика, што је око 2,8, односно 1,2 хектара. О мотики. Старој мери за површину видети у: Милан Влајинац, *Речник наших старих мера – у току векова* III, Београд 1968, 632–638.

²⁹ А. Аличић, *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69*, 73; TD 18 s. 107; TD 24 s. 523; TD 56 s. 30.

до Гарче и Косова Поља, док је хаса риболовиште на Рзаву обухватало доњи ток реке до ушћа у Дрину.³⁰

На основу положаја наведених хаса поседа може се претпоставити да се некадашњи атар града простирао дуж десне обале Дрине, од места на којем је подигнута вишеградска хидроцентрала до ушћа Бање, што је простор који се може сагледати с врха Павловине.

После проглашења Вишеграда за средиште вилајета и кадилука 1463. године, почела је градња објеката за потребе државних службеника, као и већих коначишта и стоваришта за смештај каравана. Како је то наведено у једном каснијем извору, због тога је део становника расељен из града на већ поменуто, оближње хаса поље Гарча.³¹ Да ли су они расељени из утврђеног подграђа или дела града од Мегдана ка ушћу Рзава у Дрину, који је насељаван у првим деценијама османске власти, тешко је утврдити, тек извесно је да је већ 1468/1469. заједно с Вишеградом уписано новоформирано село Гарча.³²

У раном периоду османске власти, у Вишеграду је убедљиво највећи изграђени објекат био каравансарај, који је подигнут ван града на десној обали Рзава. На Курипешиневој гравирани приказан је као велики утврђени објекат, налик бројним каравансарајима подизаним широм Османског царства (сл. 1).

Вишеградско подграђе, или варош како су га Турци звали, било је настањено скоро искључиво хришћанима. Године 1468/1469 уписано је 158 домова и 30 одраслих неожењених хришћана, док цивилног муслиманског становништва није било.³³ У наредном периоду град више није био војно угрожен, што је утицало на насељавање и ван утврђеног подграђа – у вароши. Тако је 1485. године уследила подела вароши на две махале – Горњу варош (164 хришћанска домаћинства и девет неожењених), која се у потпуности или највећим делом налазила у утврђеном делу, и знатно мању Доњу варош (21 хришћанско домаћинство и два неожењена), која се простирала ниже Мегдана ка ушћу Рзава у Дрину.³⁴

³⁰ Риболовиште на Рзаву се, према пописима, простирало од Скендерове воденице до ушћа Рзава у Дрину. У дефтеру насталом у првој половини осамдесетих година 16. века наведено је да је та воденица припадала Скендер-паши. TD 157, s. 159; MAD 407, s. 6.

³¹ То је забележено у најстарије сачуваном опширном попису Вишеграда из 1489. године (TD 24, s. 523). Х. Оруч је на основу поменуте белешке закључила да је дугогодишњи субаша вилајета Земље Павловића, Мехмед-бег, син чувеног крајишника Иса-бега, оснивач вароши Вишеград. Х. Оруч је очито пренебрегла чињеницу да је Вишеград имао развијено подграђе и трг у предосманском периоду. Н. Огуц, *The city of Višegrad*, 194.

³² Тада је у Гарчи уписано девет домова и два неожењена мушкарца, па се део расељених можда и даље водио међу становницима Вишеграда. А. Алић, *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69*, 73.

³³ Исто.

³⁴ TD 18, s. 107.

У истом попису први пут се као становници вароши јављају цивили муслимани са три куће у Горњој и девет у Доњој вароши.³⁵ Према поименичном попису састављеном 1489. године, види се да су сви муслимани били преобраћеници, који су потицали из локалне заједнице, о чему сведоче имена њихових очева хришћана. На основу неколико ретких патронима могу се утврдити породичне везе. Тако је извесни Јованиш имао синове Станца, Милшу и Мустафу, Прибисал синове Вукашина и Ширмерда, Радман Вукмира и Мехмеда, Цар, Пеју и Исмаила, док су синови неименованог ковача били Вук и Ахмед.³⁶ У раном периоду османске власти у ислам се најчешће прелазило у породицама са више синова. Међу њима су један и ређе два сина постајали муслимани, док су остали синови и отац остајали у вери предака.

Табела 1: *Порески обвезници вишеградске вароши 1468/1469, 1485, 1489, 1516. и 1530*³⁷

год.	махале	хришћани				муслимани		
		куће	неожењ.	баштине	удове	куће	неожењ.	баштине
1468.	–	158	30	–	–	–	–	–
1485.	Горња варош	164	9	–	–	3	–	–
	Доња варош	21	2	–	–	9	–	–
	УКУПНО	185	11	–	–	12	–	–
1489.	Горња варош	155 ³⁸	16	2	–	4	3	–
	Доња варош	16	4	–	1	10	4	–
	УКУПНО	171	20	2	1	14	7	–
1516.	Горња варош	118	–	18	3	11	–	–
	Рашко с. Радивоја	28	–	–	–	–	–	–
	Џамија	–	–	–	–	14	–	2
	УКУПНО	146	–	18	3	25	–	2
1530.	Горња варош	92	–	11½	–	8	–	1½ ³⁹
	Рашко с. Радивоја	12	–	4	–	–	–	–
	Џамија	–	–	1	–	16	–	1
	УКУПНО	104	–	16½	–	24	–	2½

³⁵ Исто.

³⁶ TD 24, s. 521–523.

³⁷ А. Aličić, *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69*, 73; TD 18, s. 107; TD 24, s. 521–523; TD 56, s. 30; TD 157, s. 156–159; Н. Оруџ, *The city of Višegrad*, 194–197.

³⁸ Писар је погрешно навео укупан број хришћанских кућа (151) и њега наводи Х. Оруџ (*The city of Višegrad*, 196). У дефтеру су, међутим, уписана 164 домаћина, од којих је за девет наведено да су побегли, па их је укупно било 155. TD 24, s. 521–522. У препису дефтера сачињеном после неколико година њихова имена су изостављена са списка, што значи да су трајно напустили Вишеград. TD 974, s. 65.

³⁹ Међу муслиманима Горње вароши уписана је баштина Живка, која је потом припала писару Хусејину, да би у време пописа била у заједничком власништву становника вароши, па је на табели подељена између муслимана и хришћана. TD 24, s. 522.

На стварање нових махала у Вишеграду утицала је изградња џамије посвећене султану Бајазиту II (1481–1512). Џамија је подигнута у махали Доња варош, на левој обали Рзава, у периоду између пописа из 1489. и султанове смрти 1512. године.⁴⁰ Тако су већ од 1516. године писари, уместо мешовите махале Доња варош, бележили две нове махале: муслиманску махалу Џамије, са 14, и хришћанску махалу Рашка сина Радивоја, са 28 домова. Махала Горња варош је и тада била убедљиво највећа вишеградска махала, са 121 хришћанском (три удовичке) и 11 муслиманских кућа.⁴¹ Стварање нових махала није значило физичко, већ само административно одвајање, пошто су хришћани и муслимани, као и раније, настављали да живе измешано. Подела вишеградске вароши на три поменуте махале од тада више није мењана и наводи се у свим наредним пописима.⁴²

На табели је уочљиво да се од осамдесетих година 15. века до 1530. године број становника Вишеграда смањило за трећину. То је посебно приметно крајем поменутог периода, када се због куге и економске кризе која је уследила осетно смањило становништво бројних балканских градова. Број хришћана се смањивао због прелазака у ислам, што у реченом периоду још увек није била масовна појава, као и услед одсељавања. Тако је, на пример, 1489. у Горњој вароши уписано девет хришћана, с белешком да су побегли а да није наведен разлог њиховог бега.⁴³ Иако би прва асоцијација на „бекство” била одлазак на територију

⁴⁰ Исто; TD 56, s. 30. За одржавање цареве џамије била су задужена оближња села преко Дрине: Туста Међ и Црни Врх и неубицирано село Биљиска. Њихови становници су због те обавезе били ослобођени обичајних и ванредних работа. *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine*, sv. II, obradila Snježana Buzov, priredila Lejla Gazić, Sarajevo 2000, 515–518.

⁴¹ TD 56, s. 30.

⁴² TD 157, s. 156–159; MAD 407, s. 4–6; *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine*, sv. II, 515–518. Важно је напоменути да су у харачким пописима хришћани Вишеграда такође пописивани по махалама, али су оне биле устројене на другачији начин. Харачких махала је било је више, називане су према угледним члановима хришћанске заједнице и сачињавали су их грађани међусобно повезани јемством. Тако је, према харачком попису из 1509. године, Вишеград био подељен на осам махала: Цветко, син Божидача, са 12 харачких обвезника; Павко касапин са 21; Радоје, син Вукића, са осам; Иван, син Радешина, са 16; Владислав Добронић са 11; Радосав са 10; Радан, син Миљића, са 14 и Велашин са 22. То је укупно 114 обвезника харача, што значи да је у то време у Вишеграду неколико десетина хришћана било ослобођено плаћања личних дажбина. MAD 15178, s. 30–32.

⁴³ TD 24, s. 522. Они се нису вратили у Вишеград, с обзиром на то да су у препису поменутог дефтера, сачињеном у наредних неколико година, уклоњени са списка. TD 974, s. 64–65.

Угарске или Млетачке републике, много је вероватније да се радило о непријављеним унутрашњим миграцијама. На то указује и историографији непознати поименични харачки дефтер вилајета Павловића и Ковачевића из 1509. године, који на последњим странама садржи списак хришћана „одбеглих” из поменутих вилајета у санцаке Зворник и Вучитрн, због чега су били ван обрачуна.⁴⁴

У вароши је било настањено још хришћана који нису бележени по махалама. Тако је, на пример, неколико домаћинстава из вароши, задужених за одржавање државног амбара у тврђави било уписано заједно с војном посадом.⁴⁵ Вероватно је било и припадника хришћанских војничких редова, који су посебно пописивани, као и дубровачких трговаца, чији је статус био уређен посебним трговачким уговорима. Међу „неубележене” могу се убројати и монаси вишеградског манастира Пречисте.

Остаци манастира Пречисте нису сачувани, а познато је само да се налазио негде у близини вароши. У османским пописима и историјским изворима уопште, манастир је први пут поменут 1530. године, када је наведено да су монаси ослобођени личних пореза харача и спенце и да са осталим становницима обједињено плаћају дажбине на пољопривредне производе и ширу.⁴⁶ То је и разлог због којег монаси нису поименично бележени у том, као ни у ранијим пописима. У опширном дефтеру из 1489. године уписан је извесни Радич, син калуђера, а у харачком попису из 1509. године баштина Радича калуђера, тада у поседу његовог сина Радоја,⁴⁷ што указује на то да је у манастиру постојало братство и у најранијем периоду османске власти. Уочљиво је да у то време међу становницима Вишеграда нема попова,⁴⁸ што посредно такође указује на постајање манастирског братства, односно јеромонаха који су, уместо њих, обављали верску службу. По свему судећи, црква манастира Пречисте била је једина хришћанска богомоља у Вишеграду. Манастир посвећен Богородици извесно потиче из средњег века, али је тешко утврдити да ли је изграђен када и Вишеград или је ту постојао одраније.

У Вишеграду као важном транзитном и трговачком средишту велики државни приходи потицали су од скеларине. Вишеградска скела била је најпрометнија на Дрини⁴⁹ и број каравана и путника на њој стално се увећавао, па је тако 1489. године приход износио 5.000 акчи, да би после нешто више

⁴⁴ MAD 15178, s. 133–138.

⁴⁵ TD 18, s. 200; TD 24, s. 900.

⁴⁶ TD 157, s. 159; H. Oruç, *The City of Višegrad*, 198–199.

⁴⁷ TD 24, s. 522; MAD 15178, s. 30.

⁴⁸ Исто, 521–523.

⁴⁹ TD 16, s. 522; TD 24, s. 944.

од четири деценије био чак 17.000 акчи.⁵⁰ На скели су били запослени управник – емин, писар, тзв. бројачи терета, веслачи и помоћно особље.

Вишеградски пазар имао је значајан промет, па је 1489. године приход од тржне царине и такси износио 4.000 акчи.⁵¹ Вакуфски приходи из Вишеграда у раном периоду османске власти нису познати, па тиме ни зарада остваривана у каравансарају. Извесно је да се на десетине становника Вишеграда и околних села бавило опслуживањем каравана и путника који су у њему коначили, од чувара, коњушара, поткивача, самарџија, седлара, куvara, разних послужитеља, до оних који су се старали о набавци хране, вина, зоби и других потрепштина. У Вишеграду су често претоваривани каравани, па се део његових становника бавио припремањем, вођењем и обезбеђивањем каравана. Узгој коња и разних товарних животиња морао је бити веома заступљен, али се о њему мало зна. Ту делатност, као ни узгој крупне стоке, османске власти нису опорезивале, па се ретки помени, углавном, односе на продају товарних животиња Дубровчанима.⁵² Пољопривреда и узгој ситне стоке углавном су били намењени потребама локалног становништва, док је храна за путнике и товарне животиње обезбеђивана из околних села.

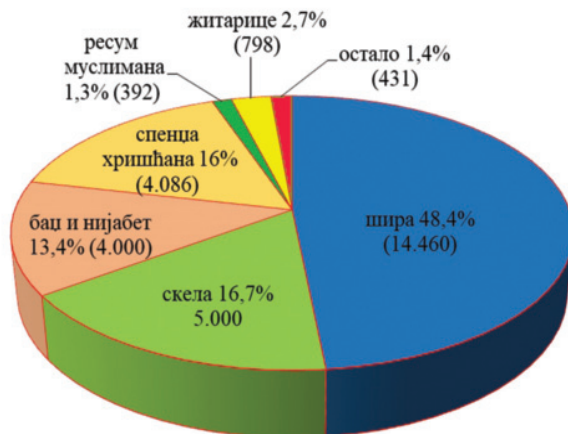
У Вишеграду су убедљиво највећи приходи потицали од виноградарства, иако сада у околини града и целом Подрињу нема винограда, као ни сећања да се ту некада гајила лоза. Вредност опорезиване шире, тј. мошта, 1489. године била је приближна збиру свих осталих прихода Вишеграда, и то од веома прометне скеле на Дрини, тржне царине (бац) и тржних такси (нијабет) на вишеградском пазару, личних пореза хришћана и муслимана, свих житарица и разних ситних дажбина (графикон 1).⁵³

⁵⁰ TD 24, s. 523; TD 157, s. 159.

⁵¹ TD 24, s. 523.

⁵² Један такав пример, у којем се помињу Вишеграђани, потиче из времена прављења пописа из 1489, па се и у њему наводе учесници посла. У једној од серија Државног архива у Дубровнику забележено је да је 4. фебруара 1488. Иваниш Радивојевић, звани Поповић, из Вишеграда продао Паскоју Димке де Фиша мулу од три године за пет дуката и два гроша. Као Иванишев јемац наведен је Вукашин Добровојевић, док је јемац за Вукашина био Вукелја Радојевић из Бабиног Потока из Вишеграда. Е. Kurtović – А. Peco, *Diversa Notariae 1370–1529*, 885 (1482).

⁵³ TD 24, s. 523.

Графикон 1: Државни приходи из Вишеграда 1489. године

Држави је припадала осмина произведене шире, што је била количина од 2.410 медри⁵⁴, за коју су по цени од шест акчи за медру виноградари платили 14.460 акчи.⁵⁵ Укупна производња шире била је 19.280 медри, односно око 385.000 литара. Највећи део шире коришћен је за прављење вина, а само мали део за израду винског сирћета и пекмеза. Ако се има у виду и да се у процесу прављења вина, приликом ферментације и таложења, губило око 5% шире, може се закључити да се радило о изузетно великој производњи вина. Вишеграђани су имали винограде у околини насеља, као и у ширем градском атару који је обухватао бројне

⁵⁴ Вредност медре разликовала се по областима, па је тако истанбулска медра имала осам ока (1 ока = 1.282,8 г), а смедеревска медра чак 44 оке. Душанка Бојанић, *Турски закони и законски прописи XV и XVI века за смедеревску, крушевачку и видинску област*, Београд 1974, 151, 154. У неколико кануна за Босански санџак из 16. века поновљено је да је цена медре шире седам акчи, што је за акчу више него у 15. веку, као и да осам медри чини товар, али није наведено колико је босански товар тежио. Branislav Đurđev, Nedim Filipović, Hamid Hadžibegić, Muhamed Mujić, Hazim Šabanović, *Kanuni i kanun-name za Bosanski, Hercegovачки, Zvorničки, Klišки, Crnogorsки i Skadarsки sandžak*, Sarajevo 1957, 41, 54, 65, 83–84, 116. Приближна количина босанске медре може се претпоставити поређењем с медром у суседном Зворничком санџаку, у којем су 1548. године четири медре чиниле товар, који је тежио 132 оке и вредео 60 акчи. То значи да су једну зворничку медру чиниле 33 оке и да јој је цена била 15 акчи (исто, 116–117; TD 260), па би у поређењу с њом, босанска медра од седам акчи имала око 15,5 ока (око 20 литара).

⁵⁵ За рајинску ширу дато је 13.200 акчи, ширу са хаса винограда у Бабином Поточу 1.260 акчи, док је шира посадника утврђења и становника који су га опслуживали обрачунавана посебно. TD 24, s. 523–524, 900.

винограде у Бабином Потоку, Гарчи и Вељем Лугу. С обзиром на то да је и локално становништво у тим насељима имало винограде, јасно је да су скоро сви погодни терени на десној осунчанијој обали Дрине били под виновом лозом.⁵⁶

Да се лоза искорени и да се чак изгуби и сећање на некадашњи берићетни виноградарски крај, утицали су смањивање обрадивог земљишта у поседу хришћана и шеријатска ограничења, али је свакако главни разлог била промена климе, тзв. Мало ледено доба. У историографији је то одомаћен назив за период од средине 16. до средине 19. века, који су карактерисали захлађење, веће количине падавина и мања осунчаност, уз честе климатске екстреме. Климатске промене су широм Европе утицале на смањен урод грозђа и производњу вина, које је најчешће било кисело због мањка шећера. Самим тим, виноградарство, које је захтевало бројну, квалификовану радну снагу и знатне трошкове, више није било исплативо. У таквим околностима у западној и централној Европи све више расте производња пива и жестоких алкохолних пића. У Босни и Србији тада масовно ничу засади, на зиму знатно отпорније и за узгој једноставније, угарске шљиве (пожегаче). Од ње је прављена ракија шљивовица, која је лакше транспортована од вина, временом се није кварила, већ је добијала на квалитету, а и османским властима је била прихватљивија од шеријатски прокаженог вина, па су је пили и муслимани.⁵⁷

Током Малог леденог доба било је екстремних периода, а први од њих обухватао је последње две деценије 16. и прву деценију 17. века. Историографији непознат попис Вишеграда из средине осамдесетих година 16. века сведочи о пропасти виноградарства. У Вишеграду је шира раје опорезована са свега 105 медри, што је 23 пута мање него век раније, а поменута су још само два мала беговска винограда.⁵⁸ Управо из тог

⁵⁶ Исто. Према попису из 1530, производња шире чинила је 42% у односу на количине из 1489. године. Како је већ истакнуто, ради се о попису којем је претходила деценија обележена епидемијама куге, економском кризом, великим падом броја становништва, па се пре може оценити као пролазна појава, а не као наговештај пропасти виноградарства. TD 157, s. 156–159.

⁵⁷ О утицају Малог леденог доба у Босни видети опширније у: Jelena Mrgic, „Wine or Raki – The Interplay of Climate and Society in Early Modern Ottoman Bosnia”, *Environment & History* 17-4 (2011) 613–637; ista, „Aqua vitae – Notes on Geographies of Alcohol Production and Consumption in the Ottoman Balkans”, *Issues in Ethnology and Anthropology* 12-4 (2017) 1309–1328.

⁵⁸ MAD 407, s. 6. Виноград Газанфер-бега имао је четири дунума (1 дунум = 9–10 ари), а Ферхад-бега 1,5 дунум, да би почетком 17. века уписани виногради муслимана имали од 1 до 3 дунума. *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine*, sv. II, 409–411.

времена, из 1586. године, у османским канунима јављају се најранији познати подаци о трговини ракијом на Балкану, који сведоче да је то пиће већ увелико било прихваћено и тражено.⁵⁹

У историографији се после пописа из 1530. године наводи тек дефтер из 1604. године,⁶⁰ што онемогућава да се прате важни процеси као што су динамика становништва, исламизација, промене у привреди, као и утицај изградње задужбина Мехмед-паше Соколовића на урбану структуру и развој града. Опширни попис настао 1580–1585. године, који сам пре неколико година пронашао у Османском архиву Председништва владе Републике Турске у Истанбулу, попуњава само последњи део реченог периода, за који недостају још барем три ранија пописа. Стога сам временски оквир овог рада ограничио на 1530. годину, односно на период који обухвата први век историје Вишеграда, док ће се други рад односити на наредни период, чија ће припрема, поред проналажења нових историјских извора, обухватити и неопходна теренска и археолошка истраживања.

---

⁵⁹ Д. Бојанић, *Турски закони*, 67.

⁶⁰ Н. Огуџ, *The city of Višegrad*, 191–204.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCE

Необјављени извори – Unpublished Primary Sources

Başbakanlık Osmanlı Arşivi:

Tapu Tahrir defterleri: TD 16; TD 18; TD 24; TD 56; TD 157; TD 974

Maliyeden müdevver defterleri: MAD 407; MAD 15178

Објављени извори – Published Primary Sources

Akgündüz Ahmed, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri 5/2*, Istanbul 1992.

Aličić Ahmed, *Sumarni popis Sandžaka Bosna iz 1468/69. godine*, Mostar 2008.

Đurđev Branislav, Filipović Nedim, Hadžibegić Hamid, Mujić Muhamed, Šabanović Hazim, *Kanuni i kanun-name za Bosanski, Hercegovački, Zvornički, Kliški, Crnogorski i Skadarski sandžak*, Sarajevo 1957.

Kuripešić Benedikt, *Itinerarium der Gesandtschaft Königh Ferdinand I. Von Ungarn nach Konstantinopel 1530*, (S. M. Džaja, J. Džambo), Bochum 1983.

Kuripešić Benedikt, *Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju*, (prevod i komentari Đorđe Pejanović), Sarajevo 1950.

Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine, sv. II, obradila Snježana Buzov, priredila Lejla Gazić, Sarajevo 2000.

Бојанић Душанка, *Турски закони и законски прописи XV и XVI века за смедеревску, крушевачку и видинску област*, Београд 1974. [Bojanić Dušanka, *Turski zakoni i zakonski propisi XV i XVI veka za smederevsku, kruševačku i vidinsku oblast*, Beograd 1974]

Стојановић Љубомир, *Стари српски родослови и летописи*, Сремски Карловци 1927. [Stojanović Ljubomir, *Stari srpski rodoslovi i letopisi*, Sremski Karlovci 1927]

Литература – Secondary Sources

Kurtović Esad, „Prvi spomeni Višegrada i Kuknja u srednjem vijeku”, *Radovi (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)*. Filozofski fakultet u Sarajevu 4 (2016) 99–106.

Kurtović Esad – Peco Almir, *Diversa Notariae 1370–1529, Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne* 1–3, Sarajevo 2021.

Kovačević-Kojić Desanka, „O knezovima u gradskim naseljima srednjovjekovne Bosne”, *Radovi Filozofskog fakulteta VI* (Sarajevo 1971) 333–345.

Kreševljaković Hamdija, „Stari bosanski gradovi”, *Naše starine* 1 (1953) 7–44.

Mrgić Jelena, „Aqua vitae – Notes on Geographies of Alcohol Production and Consumption in the Ottoman Balkans”, *Issues in Ethnology and Anthropology* 12-4 (2017) 1309–1328.

Mrgić Jelena, „Wine or Raki – The Interplay of Climate and Society in Early Modern Ottoman Bosnia”, *Environment & History* 17-4 (2011) 613–637.

Oruç Hatice, „The city of Višegrad based on fifteenth and sixteenth century Tahrir defters”, u: *State and Society in the Balkans before and after Establishment of Ottoman Rule*, Beograd 2017, 191–204.

Šabanović Hazim, *Bosanski pašaluk: postanak i upravna podjela*, Sarajevo 1982.

Васић Милан, „Земља Павловића у свјетлу турских извора”, у: *Зборник радова са научног скупа Земље Павловића, средњи вијек и период турске владавине*, Бања Лука–Српско Сарајево 2003, 305–326. [Vasić Milan, „Zemlja Pavlovića u svjetlu turskih izvora”, *Zbornik radova sa naučnog skupa Zemlje Pavlovića, srednji vijek i period turske vladavine*, Banja Luka–Srpsko Sarajevo 2003, 305–326]

Веселиновић Андрија, *Држава српских деспота*, Београд 2006 [Veselinović Andrija, *Država srpskih despota*, Beograd 2006]

Влајинац Милан, „Мотика”, у: *Речник наших старих мера – у току векова*, III, Београд 1968. [Vlajinac Milan, „Motika”, u: *Rečnik naših starih mera – u toku vekova*, III, Beograd 1968]

Дероко Александар, *Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији*, Београд 1950. [Deroko Aleksandar, *Srednjovekovni gradovi u Srbiji, Crnoj Gori i Makedoniji*, Beograd 1950]

Динић Михајло, „Дубровачка средњовековна караванска трговина”, *Југословенски историски часопис* 3, 1–4 (1937) 119–146. [Dinić Mihajlo, „Dubrovačka srednjovekovna karavanska trgovina”, *Jugoslovenski istorijski časopis* 3, 1–4 (1937) 119–146]

Живојиновић Мирјана, *Светогорске келије и пиргови у средњем веку*, Београд 1972. [Živojinović Mirjana, *Svetogorske kelije i pirgovi u srednjem veku*, Beograd 1972]

Јиречек Константин, „Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем веку”, у: *Зборник радова Константина Јиречека I*, Београд 1959, 205–303. [Jireček, Konstantin, „Trgovački putevi i rudnici Srbije i Bosne u srednjem veku”, u: *Zbornik radova Konstantina Jirečeka I*, Beograd 1959, 205–303]

Катић Срђан, „Исламски верски објекти у Смедеревској тврђави у првим годинама османске власти”, у: *Свет средњовековних утврђења, градова и манастира. Омаж Марку Поповићу*, ур. Вујадин Иванишевић, Весна Бикић, Иван Бугарски, Београд 2021, 107–126. [Katić Srđan, „Islamski verski objekti u Smederevskoj tvrđavi u prvim godinama osmanske vlasti”, u: *Svet srednjovekovnih utvrđenja, gradova i manastira. Omaž Marku Popoviću*, ur. Vujadin Ivanišević, Vesna Bikić, Ivan Bugarski, Beograd 2021, 107–126]

Катић Срђан, Булић Дејан, „Старовлашке нахије Бобољ и Остатија (15–18. век)”, *Историјски часопис* 70 (2021) 213–249. [Katić Srđan, Bulić Dejan, „Starovlaške nahije Bobolj i Ostatiya (15–18. vek)”, *Istorijski časopis* 70 (2021) 213–250]

Ковачевић-Којић Десанка, *Градска насеља средњовјековне босанске државе*, Сарајево 1978. [Kovačević-Kojić Desanka, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, Sarajevo 1978]

Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља – према писаним изворима, редактор Синиша Мишић, Београд 2010. [*Leksikon gradova i trgova srednjovekovnih srpskih zemalja – prema pisanim izvorima*, redaktor Siniša Mišić, Beograd 2010]

Лома Александар, „О имену Вишеград”, у: *Зборник радова са научног скупа Земље Павловића, средњи вијек и период турске владавине*, Бања Лука–Српско Сарајево 2003, 529–540. [Loma Aleksandar, „O imenu Višegrad”, u: *Zbornik radova sa naučnog skupa Zemlje Pavlovića, srednji vijek i period turske vladavine*, Banja Luka–Srpsko Sarajevo 2003, 529–540]

Петровић Владета, „Вишеград”, у: *Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља*, ур. Синиша Мишић, Београд 2010, 73–74. [Petrović Vladeta, „Višegrad”, u: *Leksikon gradova i trgova srednjovekovnih srpskih zemalja*, ur. Siniša Mišić, Beograd 2010, 73–74]

Поповић Марко, „Утврђења земље Павловића”, у: *Зборник радова са научног скупа Земље Павловића, средњи вијек и период турске владавине*, Бања Лука–Српско Сарајево 2003, 91–112. [Popović Marko, „Utvrđenja zemlje Pavlovića”, u: *Zbornik radova sa naučnog skupa Zemlje Pavlovića, srednji vijek i period turske vladavine*, Banja Luka–Srpsko Sarajevo 2003, 91–112]

Спремић Момчило, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд 1994. [Spremić Momčilo, *Despot Đurađ Branković i njegovo doba*, Beograd 1994]

Спремић Момчило, „Јадар у средњем веку”, у: *Јадар у прошлости од праисторије до 1914. године*, Лозница 1985, 41–77. [Spremić Momčilo, „Jadar u srednjem veku”, u: *Jadar u prošlosti od praistorije do 1914. godine*, Loznica 1985, 41–77]

Стратимировић Ђорђе, „Маркова кула у Вишеграду”, *Гласник Земаљског музеја у БИХ 3* (1891) 283–284. [Stratimirović Đorđe, „Markova kula u Višegradu”, *Glasnik Zemaljskog muzeja u BiH 3* (1891) 283–284]

Srdjan Katić

VIŠEGRAD IN THE LAND OF PAVLOVIĆS AND THE EARLY PERIOD OF OTTOMAN RULE

Summary

Višegrad came into being in the Bosnian Kingdom in the Land of Pavlovićs, called such according to Pavle Radenović (? –1415). The Višegrad castle was built by his son knez Radoslav (1420–1441) on top of the hill near the confluence of the Rzav into the Drina river. The construction was completed before 1427, the year of the oldest mention of Višegrad. The castle had an elongated base with two large circular towers at the ends.

It has been ascertained in the paper that the Višegrad suburbs were fortified with towers and ramparts. The wall of the suburbs went from the castle down to the remnants of the tower built near the Drina, known among the locals as “Kraljević Marko’s” tower. The path then led down the river to the part of the town known as Megdan, wherefrom it ascended to the castle.

The fact that Višegrad suburbs were fortified enables to exactly determine the origin of the name Višegrad. In the Middle Ages, the term "grad" i.e. "town" meant a fortification, and in Višegrad the castle on top of the hill was the Upper Town, and the fortified suburbs – the Lower Town, which implies that the name Višegrad was created in opposition to its Lower Town and not some other fortification downstream on the Drina.

Already in the 1430s, Višegrad was mentioned as an important caravan station and a marketplace to which many entrepreneurs from Dubrovnik and other Adriatic towns moved. After the war with the Bosnian Kingdom, in 1448 Višegrad became part of the Serbian Despotate. It continued to develop, and after the Ottoman conquest in 1459 and the creation of the Bosnian *sancak* in 1463, Višegrad became the seat of the *vilayet* of the Land of Pavlovićs and the centre of the *kadiluk* of two *vilayets* of the Land of Pavlovićs and the Land of Kovačevićs.

Based on the position of the *hassa* of estates in Višegrad, the fields: Dušci (Dušće), Knežina (Ban Polje), Garča and Slavić (probably Kosovo Polje), vineyards in Babin Potok and Velji Lug and the fishing ground on the Rzav, which are today urban or suburban Višegrad settlements or the neighbouring villages, it is possible to conclude that erstwhile town’s agricultural district stretched along the right bank of the Drina, from the place where the Višegrad hydroelectric power plant was built up to the confluence of the Banja river.

The Ottoman garrison of Višegrad consisted of around twenty fortress guardians – *mustahfiz*. In the second half of the 15th and the first decades of the 16th century, the vast majority of the Višegrad population were Christians, while Muslims were converts originating from the local community. After the Ottoman conquest, the suburbs were enlarged outside the fortified part, and in addition to the large *mahalle* of Upper Town, much smaller *mahalle* – Lower Town, was created outside the walls. It stretched from

Megdan towards the confluence of the Rzav into the Drina. After the construction of the mosque of sultan Bayezid II in the early 16th century, the *mahalle* of Lower Town was divided into the Muslim *mahalle of Cami* and the Christian *mahalle* of Raško Radovan's son. Outside the area covered by the *mahalles*, there was a large caravanserai on the right bank of the Rzav and the monastery of the Most Pure Theotokos. The Višegrad Christians performed religious services in the monastery church, administered by hieromonks from the monastery brethren.

Significant revenue was collected in Višegrad from the ferryboat, which had the highest traffic on the Drina, and from the marketplace and caravanserai. However, the most prevalent and profitable activity in Višegrad was viticulture, i.e. wine production. Mass viticulture stopped in the second half of the 16th century as the climate changed and the "Little Ice Age" began. The vineyards were cleared and plum trees planted, with plum brandy replacing wine.

The paper is limited to the period of the first century of the history of Višegrad, primarily because the city censuses are missing for the period from 1530 until the late 16th century, which is why it is not possible to follow important processes such as the population dynamics, Islamisation, changes in the economy, and the impact of the construction of endowments of Sokollu Mehmed Pasha on the urban structure and development of the city.

Оригиналан научни рад

Примљен: 31.3.2022.

Коначно прихваћен за објављивање: 23.9.2022.

Жарко ИЛИЋ*

Универзитет у Београду
Филозофски факултет
Одељење за историју
Београд

РАЗГРАНИЧЕЊЕ КНЕЖЕВИНЕ СРБИЈЕ И ОСМАНСКОГ ЦАРСТВА 1830–1834.

Анстракт: Рад се бави процесом разграничења између Кнежевине Србије и Османског царства у периоду од 1830. до 1834. године. Детаљно су приказани сви радови који су имали за циљ испитивање и премеравање земљишта, у сврху тачног одређивања будуће граничне линије, која је требало да буде заснована на граничној линији коју су држали српски устаници 1812. године. Осветљена је улога руских официра у процесу разграничења, као и рад комисије из 1834. године на повлачењу коначне српско-турске границе. Последњи део рада бави се одређивањем граница нахија које су биле део тзв. отргнутих предела, а које су после разграничења ушле у састав Кнежевине Србије. Поред тога, дати су и статистички подаци о броју становника у нахијама које су припале Кнежевини Србији.

Кључне речи: разграничење, Кнежевина Србија, Османско царство, руски официри, отргнути предели, историјска географија, историјска демографија.

Abstract: The paper deals with the demarcation process between the Principality of Serbia and the Ottoman Empire from 1830 until 1834. All activities of examining and measuring the land with the aim to draw the exact future border, have been presented in detail. The borderline was based on the line held by the Serbian rebels in 1812. The role of the Russian officers in the demarcation process has also been highlighted, as well as the work of the commission on drawing the final Serbian-Turkish border in 1834. The final part of the paper elaborates on determination of the borders of the nahiyes, which formed a part of so-called “torn-off lands”, i.e. the territories that became part of the Principality of Serbia after the demarcation. The statistical data on population in these nahiyes have also been given.

Keywords: demarcation, Principality of Serbia, Ottoman Empire, Russian officers, “torn-off lands”, historical geography, historical demography

Након руско-турског рата 1828/1829. године, који је завршен Једренским миром 14. септембра 1829. године, поред обавеза које је Турска преузела

---

* zarko.ilic95@yahoo.com

према Русији, шести члан овог мировног уговора односио се на испуњавање обавеза које је Турска имала према Србији, а које су биле дефинисане ранијим уговорима склопљеним између Русије и Турске. Први од њих био је Букурешки мировни уговор склопљен 28. маја 1812. године, чија се осма тачка односила на Србе, а њоме је била предвиђена амнестија за устанике и унутрашња управа земље, у оквиру чега је посебно било истакнуто право непосредног исплаћивања умереног пореза. Посебно важан сегмент овог мировног уговора била је обавеза Порте да се о свим повластицама мора договорити са српским народом. Осма тачка Букурешког мира постала је основа српских захтева до стицања аутономије. Следећи уговор Русије и Турске који се тичао Србије била је Акерманска конвенција од 7. октобра 1826. године. Петим чланом овог уговора Турска се обавезала да у року од 18 месеци испуни српске захтеве, који су били изложени у *Одвојеном акту*, а његову основу чинили су српски захтеви предати Порти 1820. године, међу којима је био и повратак отргнутих нахија.¹ Основу захтева изнетих у Акерманској конвенцији и *Одвојеном акту* чинила је осма тачка Букурешког мира, што је истакнуто и у самом уговору.²

Међутим, све до рата 1828/1829. године турска страна није приступила испуњавању својих обавеза и тек је Једренским миром била приморана да размотри српске захтеве. Убрзо након потписивања Једренског мира, Порта је издала Србима Први хатишериф 30. септембра 1829. године, у којем су биле поновљене одредбе руско-турских уговора који су се тicali Србије. Захтев који се односио на повратак отргнутих нахија са собом је носио и питање о успостављању и јасном дефинисању граничне линије између Османског царства и Кнежевине Србије, будући да је гранична линија која је постојала у периоду од 1815. до 1830. године била граница која је раздвајала провинције унутар Османског царства.³ Да би се гранична линија повукла, најпре је требало дефинисати границе устаничке Србије у

¹ Појам отргнуте нахије односи се на територију која је била у саставу устаничке Србије у време потписивања Букурешког мировног уговора (1812), а која је после Другог српског устанка остала ван полуаутономне Кнежевине Србије.

² Михаило Гавриловић, *Милош Обреновић (1827–1835)*, књ. 3, Београд 1912, 115–123; Гргур Јакшић, *Акерманска конвенција закључена између Русије и Турске 25. септембра 1826. г. Студија из дипломатске историје*, Београд 1911, 111–112; Душан Пантелић, „Присаједињење отргнутих крајева Србији пре сто година”, *Братство* 27 (1933) 54–55; *Документи за бугарската историја, Документи из турските државни архиви*, Част I, (1564–1872), Т. 3, подбраљ и превелъ Панчо Доревъ, Софија 1940, док. бр. 231; Радош Љушић, *Српска државност 19. века*, Београд 2008, 91–92; исти, *Кнежевина Србија (1830–1839)*, Београд 1986, 1–3, 22.

³ Р. Љушић, *Кнежевина Србија (1830–1839)*, 4–5, 40.

време потписивања Букурешког мира. Пре него што је руски посланик у Цариграду, Александар Иванович Рибопјер, у сарадњи са српским депутатима, започео предузимање енергичних мера на Порти у циљу испуњења српских захтева, Porta је упутила комесара у Србију, чији је један од задатака био да изврши извиђање границе и попише пределе који су требали да припадну Србији. Претходно је београдски паша писао Порти да територије које захтевају Срби не чине шест, већ једанаест нахија, наводећи да четири припадају Крушевачком санцаку, две Босанском и пет Видинском.⁴ Међутим, ни сам београдски паша није располагао тачним информацијама о броју нахија у тзв. отргнутим пределима.

За Портиног комесара именован је хоџаћан Абдул Амед Ћешаф-ефендија, који је заједно са кнежевим секретаром Аврамом Петронијевићем и председником Народног суда у Крагујевцу Ђорђем Протићем, кренуо из Цариграда 20. јануара 1830. године. До првог састанка Портиног комесара и кнеза Милоша дошло је у Јагодини 3. марта, где је једно од питања о којима се разговарало био правац нове граничне линије.⁵ Том приликом је договорено да се упуте две комисије са задатком да прегледају граничну линију, и то једна која ће од Београда ићи дуж Саве до ушћа Дрине, а затим њеним током и даље све до Јанкове клисуре, док ће друга ићи Дунавом до Тимока, потом његовим током и даље ка југу, у циљу спајања са првом комисијом.⁶ Убрзо након доласка у Београд, са Ћешаф-ефендијом, по наређењу кнеза Милоша, састали су се Аврам Петронијевић и Алекса Симић, који су том приликом предлагали да комисије не иду тамо где гранична линија иде током река, већ да обићу копнени део границе, на шта Ћешаф-ефендија није пристао. Током разговора извадио је карту Србије на турском језику и упитао српске представнике одакле ће почети сува граница. Петронијевић и Симић су указали да ће граница ићи од села Извор, уз Грамаду и преко реке Топонице. Портин представник је био заинтересован и за правац граничне линије на простору Старог Влаха, где су Срби означили Јавор, Увац и Лим. На крају разговора, Ћешаф-ефендија је замолио српске представнике да се што пре упуте српски чланови комисије, који ће пратити турске представнике, у циљу бржег одласка комисија на терен.⁷

⁴ У оригиналном документу стоји „една околия отъ Кладово“, што се односи на Фетисламску нахију Видинског санцака (*Документи за българската история*, док. бр. 232).

⁵ Радомир Поповић, *Аврам Петронијевић 1791–1852*, Београд 2012, 51–52.

⁶ *Дипломатско представништво Србије у Цариграду 1830–1858*, т. 1, Београд 2015, прир. Мирослав Перишић, Александар Марковић и Светозар Рајак, Београд 2015, док. бр. 1.

⁷ Државни архив Србије [=ДАС], Збирка Мите Петровића [=ЗМП], бр. 2038, Аврам Петронијевић и Алекса Симић – кнезу Милошу 25. фебруара/9. марта 1830.

Као чланови комисије са задатком обиласка границе именовани су један Ђешаф-ефендијин пратилац и писар београдског везира за правац дуж Саве и Дрине. За српске пратиоце именовани су Милосав Трифуновић, који је требало да чланове комисије отпрати од Шапца, уз Дрину, до Раче, где су их чекали пожешки кнез Васа Поповић, сердар Јован Мићић и Васа Димитријевић. На потез граничне линије низ Дунав и уз Тимок упућени су ефендијин секретар, у пратњи Аранђела Милосављевића, Стевана Стојановића и писара Макса Ранковића. Пре поласка на пут српски чланови, одређени у пратњу комисије за источну границу Кнежевине Србије, добили су од кнеза Милоша упутство, у којем је кнез истакао дуж које линије треба провести комесаре: Тимоком до села Велики Извор, затим на Вршку чуку, Затворену пољану, Остричеву пољану, Црноглав планину, Бабин нос, Китку планину, Клисуру, Гору Светог Николе, село Репушницу, Папратну, Дрноврт планину, село Влаово, село Периш, село Јули Хан, Преконогу, Грбавчу, Копај Кошаре, реку Топоницу, село Кравље. Након преласка Бугарске Мораве код Суповца, требало је ићи линијом Мали и Велики Јастребац – Добра вода – Јанкова клисура. Српски чланови комисије имали су задатак да попишу најближа села до границе, како она која је требало да припадну Кнежевини, тако и она која су остајала ван њеног састава.⁸ Претходно наведени топоними представљају правац граничне линије коју је очекивао кнез Милош на источном и југоисточном делу Кнежевине Србије.

Обе граничне комисије кренуле су на пут 12. марта 1830. године. Прва група граничара кренула је из Београда ка Шапцу, где их је дочекао Милосав Трифуновић, а затим су пут наставили ка Зворнику, како би од Махмуд-паше Видајића добили „спроводитеља” за простор Јадра и Рађевине. У међувремену, Василије Поповић, сердар Мићић и Василије Димитријевић су стигли у манастир Рачу, у намери да дочекају граничаре.⁹ Међутим, став Махмуд-паше Видајића био је да он није добио никакву заповест од цара, нити од босанског везира, те стога не може обезбедити пратњу за комесаре. Приликом читања бујурулдије¹⁰ дошло је до отвореног противљења муслимана. Након оваквог дочека, чланови комисије су захтевали да се врате назад, али им Турци то нису дозволили, већ су их затворили у хан и ставили под надзор. Захваљујући српском момку који је био у пратњи граничара, а који је преобучен у Турчина

⁸ ДАС, ЗМП, бр. 2040, Настављеније кнеза Милоша Аранђелу Милосављевићу, Стевану Стефановићу и Максиму Ранковићу 28. фебруара/12. марта 1830.

⁹ ДАС, Кнежева канцеларија [=КК], Соколска нахија [=XXVIII], 142, Василије Поповић – кнезу Милошу 11/23. марта 1830.

¹⁰ Наређење издато од стране османских власти.

успео да се искраде, београдски мухафиз и Ђешаф-ефендија су сазнали за догађаје у Зворнику, те је београдски везир одмах упутио татарина у Зворник и затражио да се пуне његови људи, уз обећање да територије Јадра и Рађевине неће бити прегледане. Кнез Милош, подстакнут жељом за што бржим решавањем граничног питања, предлагао је да се граничари упуте директно у Рачу, преко Ваљева, где су их чекали српски представници. Београдски везир је чекао одговор од босанског везира, којем се обратио за помоћ у вези са недавним догађајима, те није прихватио кнежев предлог.¹¹ Након четрнаестодневног боравка у манастиру Рачи, Поповићу, Мићићу и Димитријевићу стигло је наређење од кнеза Милоша да напусте манастир и врате се својим домовима.¹²

За разлику од прве групе, друга група граничара упућена ка Тимоку није имала већих неприлика. Они су прво отишли у Видин, где их је примио извесни Ђел-бег који их је испитивао које су то границе које Срби траже, да ли из времена краљева и деспота српских или из времена немачког рата? На ова питања, српски представници у комисији одговорили су да траже оне границе које је Србија обухватала у лето 1812. и да је ту граница био Тимок, те да се никакве промене на том простору не могу вршити. Видински везир Ибрахим-паша није правио никакве сметње раду комисије, једино је одредио свог човека да прати српске и турске чланове комисије. У свом путу стигли су до Бање, где је секретар Ђешаф-ефендије изјавио да нема упутство за даљи рад, уверавајући остале да је Ђешаф-ефендија приликом свог доласка забележио поједина места дуж границе до Крушевца. Из Бање се ефендијин секретар вратио у Видин, а прави разлог његовог одласка биле су вести о могућој побуни Арнаута због проласка комисије.¹³ Ни једна ни друга комисија није стигла до циља – Јанкове клисуре – што је условило пролонгирање српског граничног питања на Порти, али и енергичнији приступ руског посланика Рибопјера.

Након неуспеха прве комисије да извиди правац граничне линије и пределе које је Porta требало да врати Србији, приступило се дипломатској борби у Цариграду како би се то питање решило, будући да је оно требало да буде решено месец дана од закључивања мира. Уместо акција на терену, крајем априла и почетком маја 1830. године приступило

¹¹ ДАС, КК, Београдски конзулат [=VII], 654, Алекса Симић – кнезу Милошу 16/28. марта 1830.

¹² ДАС, КК, XXVIII, 148, Василије Поповић и Јован Мићић – кнезу Милошу 24. марта/5. априла 1830; *Дипломатско представништво Србије у Цариграду*, док. бр. 2.

¹³ *Дипломатско представништво Србије у Цариграду*, док. бр. 2.

се изради пројекта Хатишерифа за Србију, уз учешће српске депутације. Руски пројекат Хатишерифа за Србију је завршен 25. маја 1830, а у четвртој тачки пројекта говорило се о повраћају шест нахија, и то: Крајинске, Тимочке са Гургусовцем и Сврљиг Бањом, Параћинске с Ражњом и Алексинцом, Крушевачке, Старовлашке са једним делом Пазара и нахије Дринске. Поред набрајања нахија, наведене су и тачке дуж границе, и то онако како их је Димитрије Давидовић изложио у свом мемоару од 12. фебруара 1830. године. Пројекат будуће граничне линије, у чијој основи лежи поменути Давидовићев мемоар, предат је Порти на француском језику 15. јула 1830. године. Овај документ садржи детаљан опис правца граничне линије: током Тимока до села Вржогрнца, преко Тимока код села Извор, а затим следећим правцем: Вршка чука – Затворена пољана – Остричева пољана – Црноглава – Бабин нос – Китка – Клисуре – село Папратна – село Репушница – Гора Светог Николе – Дрноврт – село Влаова – Перише – Гуликана на извору Малог Тимока – Преконоге – планина Грамада – село Грбавче – село Копај Кошаре – планина Љути врх – село Кравље – Миљковац – Топоница – Суповац на Морави – Мали Јастребац (остављајући Прокупље, Куршумлију, Бању и Бодрајево ван Србије) – Велики Јастребац – Копаоник (ка Доброј Води). Даље граница иде ка Ибру (остављајући Бељановце и Нови Пазар изван српске границе), затим на ушће реке Рашке, планину Буковик, гору Паресију, Голију, Јавор, Увац (остављајући Пријеполје и Сјеницу изван Кнежевине Србије), Лим и ток Дрине до Саве.¹⁴

Четврта конференција, одржана 5. августа 1830. године, имала је као главну тему питање будућег разграничења. Нико од српских представника у Цариграду није присуствовао састанку руског и Портиних представника. Конференција је трајала пуних осам сати, а о њеном току Димитрије Давидовић био је обавештен од стране Рибопјера. Порта се држала свог изговора, који је у више наврата користила, а то је да предели које траже Срби не чине шест, већ петнаест нахија.¹⁵ Поред тога, тврдили су да то што је Карађорђе припојио ове пределе Србији нема већег значаја, јер су након 1813. враћени под сандаке којима су раније припадали. На конференцији се од турске стране могло чути да су шест нахија заправо Пожаревачка, Јагодинска, Крагујевачка, Рудничка, Пожешка и Ваљевска, које нису ни биле спорне као део будуће Кнежевине Србије. Током конференције, Турци су показивали своју

¹⁴ М. Гавриловић, *Милош Обреновић (1827–1835)*, 242.

¹⁵ *Дипломатско представништво Србије у Цариграду*, док. бр. 8.

карту Србије и имали опис предела, са бројем кућа и становника, што је касније посланик тражио и од Давидовића, који му је уступио податке до којих се дошло 1827. године и у оквиру којих су била поименице наведена села у отргнутим пределима.¹⁶ Према овом документу, Срби су тражили припајање укупно 907 села и 31.026 домова. После дуже расправе, како се није могло доћи до компромиса, било је предлога да се упути писмо руском цару, на шта је и Рибопјер пристао. Ипак, на крају су Турци пристали да уступе Црну Реку, Бању, Сврљиг, Параћин, Ражањ, Козничку нахију, Јадар и Рађевину, у оквиру којих се налазио 438 села и 16.738 домова. Овој конференцији присуствовао је и Ђешаф-ефендија, који је претходно боравио у Србији. Том приликом он је изнео мишљење да се заправо и не зна ко је које пределе држао у време закључења Букурешког мира. Руски представник на Порти одлучно је одбијао да прихвати турски предлог о разграничењу.¹⁷

Између четврте и пете конференције, сам султан је слао код Рибопјера Ахмет-пашу, у жељи да убрза решавање српских дела. Међутим, Ахмет-паша је том приликом истицао да Срби, у погледу предела, захтевају већу територију од оне која им по праву припада и молио је, у султаново име, руског посланика да пише руском цару Николају I. На питање Рибопјера шта треба да напише императору, Ахмет-паша је само понављао да Срби не траже шест, већ 15 нахија и да, ако им се сва та територија уступи, биће потпуно затворен друм, свакако мисливши на долину Велике и дела Лужне Мораве. Током пете и шесте конференције 11. и 12. августа 1830. године и даље се расправљало о границама. Рибопјер се чак позивао и на Родофиникинов извештај у погледу граница које би требало Србија да заузима, а у чијој основи је лежало историјско право српског народа на те територије: на западу река Дрина, затим на Пљевља, потом на реку Дрим, затим Шар-планину, на Ниш и одатле у правцу Тимока.¹⁸ Сви ови преговори нису довели до решавања питања будуће граничне линије Кнежевине Србије, те је на шестој конференцији одлучено да руски и турски комесари извиде границу. Пет дана после шесте конференције, Рибопјер је писао руском двору да именује офицере који ће извршити овај посао. На седмој конференцији, султан је прихватио предлог о

¹⁶ ДАС, ЗМП, бр. 6549. У оквиру овог предмета налази се попис села у следећим нахијама: Фетисламска, Неготинска, Алексиначка, Параћинска, Ражањска, Студеничка, Пазарска, Старовлашка, Јадарска и Рађевиначка, док је за Гругусовац са Сврљигом и Бањом, област Црноречке и Крушевачке нахије сачуван само укупан збир села и домова.

¹⁷ *Дипломатско представништво Србије у Цариграду*, док. бр. 8; М. Гавриловић, *Милош Обреновић (1827–1835)*, 265.

¹⁸ *Дипломатско представништво Србије у Цариграду*, док. бр. 8.

упућивању руско-турске комисије у Србију.¹⁹ Након још две конференције, усаглашен је текст Хатишерифа из 1830. године, који је потом предат султану на потпис, а 20. октобра Хат је био предат српској депутацији. Решавајући бројна унутрашња питања Кнежевине Србије и њен однос према Порти, овај документ је у погледу граница поновио претходно договорени став да спорне пределе прегледа мешовита руско-турска комисија. Како питање повратка отргнутих нахија није решено, дажбинско питање, уско повезано са питањем отргнутих нахија, остало је, такође, нерешено.²⁰

Пре него што ће крајем 1830. године стићи руски и турски комесар у Кнежевину Србију, средином 1830. године боравили су у Србији капетан Александар Григоријевић Розелон Сашаљски, поручник Александар Антонијев Јесен, потпоручник Сименон Ивановић Каменски и црногорски војвода Матеј Петровић Вучићевић. Њих је почетком јула у Поречу дочекао Стефан Стефановић. Разлог њиховог доласка био је да целу „данашњу Србију”, као и шест нахија, обиђу и напишу и резултате представе руском двору. Основни задатак ове комисије био је да сними територију Србије, посебно пограничну област и да изради тајну карту Србије.²¹ Иако је један од главних задатака ове комисије био снимање пограничне области, с обзиром на то да питање отргнутих нахија није било решено, а и због непријатељства околних паша према овом послу, њихов теренски рад био је ограничен само на простор Београдског пашалука. Снимање територије руски официри су започели почетком јула, у пратњи кнеза Јоксима Милосављевића. На почетку је снимљена околина Београда, а затим је комисија кренула ка Шапцу, где им се придружио и Ото Густав фон Есен. Из Шапца, комисија је наставила пут преко Мачве, ка Ваљевоу и даље до тврђаве Соко. Каменски и Сашаљски су, преко Ужичке нахије, наставили пут ка Пожеги, док се Есен упутио ка Баћевцима. Шабац, Ваљево, Баћевац и Пожега биле су тачке са којих су вршена осматрања и одређивање положаја других места.²² Комесари су

¹⁹ М. Гавриловић, *Милош Обреновић (1827–1835)*, 266.

²⁰ Р. Љушић, *Кнежевина Србија 1830–1839*, 6–9; Марко Павловић, *Српска правна историја*, Крагујевац 2005, 257–261.

²¹ *Москва – Србија, Београд – Русија. Документи и материјали*, т. 2, *Друштвене и политичке везе 1804–1878 / Москва – Србија, Белград – Русија. Сборник докумената и материјала*, т. 2, *Обществено-политичке везе 1804–1878*, прир. М. Јовановић и др., Београд – Москва / Белград – Москва 2011, док. бр. 12; Ирина Степанова Достян, „Мисии руских государственных деятелей и военных в Сербском Княжестве в 30-е гг. XIX в.”, у: *Национальное возрождение балканских народов в первой половине XIX века и Россия*, ур. Искра В. Чуркина, Москва 1992, 127–129.

²² *Москва – Србија, Београд – Русија*, док. бр. 13; Радивоје Бојовић, „Карта 'савремене' Србије Александра Григорјевић Розелион Сашаљског из 1831.”, у: *Архивска грађа као извор за историју*, ур. Никола Поповић, Београд 2000, 602–603.

најкасније до почетка октобра 1830. завршили њихов задатак у „досадашњим нашим пределима”, тј. у оним нахијама које су чиниле Београдски пашалук. По завршетку ових послова, капетану Сашаљском је стигло саопштење да је он именован за комесара од стране руског двора, у погледу питања будућих српских граница. Међутим, до 9. октобра није добио пуномоћје, као ни упутства за рад.²³ Заправо, капетан Сашаљски је био именован за помоћника главног комесара, док је Каменски напустио Србију 28. новембра 1830.²⁴

Почетком октобра 1830. у Петроград су стигли представници српског кнеза: Аврам Петронијевић и Цветко Рајовић, где их је 5. октобра примио министар иностраних дела гроф Карл Васиљевич Неселроде. На састанку су добили информације да је за руског комесара именован капетан Павел Јевстафијејевич Коцебу. Од стране турске владе био је именован Мехмед Лебип-ефендија. Кнез Милош је указивао депутатима да је неопходно да предузму мере како би Лебип-ефендија што пре кренуо из Цариграда и како би се посао завршио пре великих снегова, јер ће у супротном посао разграничења остати за пролеће. Почетком новембра, Коцебу је примио упутства и спремао се да крене на пут. Упутство које је добио било је опште природе: да се са депутатима о српским границама споразуме.²⁵

У Кнежевину Србију први је стигао Лебип-ефендија средином новембра, а лично га је у Јагодини дочекао кнез Милош, одакле је даље наставио пут ка Београду, где је стигао 21. новембра 1830. године. Нешто касније, у Београд је стигао и представник руског двора, капетан Павле Коцебу. Убрзо по његовом доласку организован је састанак у Београду, 24. децембра 1830. године, којем су присуствовали кнез Милош, београдски везир Хусеин-паша, Лебип-ефендија и Коцебу. Током састанка, Лебип-ефендија се држао већ коришћеног оправдања да Порта, као ни он, не знају којих то шест срезова тражи српска страна, те је руски комесар предложио да се одмах отпочне са теренским прегледом територија које Срби потражују, што је и прихваћено, те је комисија после неколико дана кренула дуж граничне територије.²⁶

²³ *Дипломатско представништво Србије у Цариграду*, док. бр. 14; *Књажевска канцеларија. Јагодинска нахија 1830–1835*, књ. 3, прир. Зоран Марковић и Светлана Мишковић, Јагодина 2009, док. бр. 449.

²⁴ ДАС, КК, Пожаревачка нахија са Поречом [=XXI], 485, Стефан Стефановић – кнезу Милошу 16/28. новембра 1830.

²⁵ *Дипломатско представништво Србије у Цариграду*, док. бр. 15.

²⁶ ДАС, Збирка Радосава Перовића [=ЗРП] – 1, *Протокол одређена граница, које су припадале Србији кад је закључен Букурешки мир између Русије и отоманске Порте, месеца маја 1812. године*; Владимир Стојанчевић, „Коцебуовљев протокол о одређивању граница Србије из 1831. године”, *Споменик СХХХIV. Одељење историјских наука* 9 (1995) 169.

Комисију која је требало да обиђе границу која ће раздвајати Кнежевину Србију и Османско царство, поред капетана Коцебуа и Лебип-ефендије, чинили су и Милосав Здравковић и Јоксим Милосављевић. У саставу комисије био је и Јован Миленковић.²⁷ Као један од чланова комисије помиње се и кнез Никола Радоњић Васојевић.²⁸ У архивској грађи нисмо наишли на овај податак, али своје учешће у комисији помиње сам Никола Васојевић у писму упућеном Државном савету од 26. јуна 1839. године, наводећи да је у Србију дошао са Димитријем Давидовићем, после његовог повратка из Цариграда у октобру 1830. године, а на препоруку руског посланика Рибопјера.²⁹

Комисија је кренула у осматрање нове граничне линије 28. децембра 1830. године из Београда. Након доласка у Ада-кале, комесари су добили обавештење од мухафиза Омер-паше, да је Ибрахим-паша из Видина издао наредбу да комесари најпре дођу у Видин, како би се са њим договорили о најподеснијем начину за успешно извршење овог задатка. Како би избегли тешкоће у раду, комесари су одмах кренули за Видин, преко Крајине, где су приликом проласка прикупљали податке о овом простору, али без окупљања и испитивања становништва. Током рада на терену, комисија је дошла до закључка да су утврђена Кладово, Брза Паланка и Неготин била заузета од стране руске војске и предати Србима на управу. Предео који се налазио између Дунава, Тимока, Дели Јована и Мироча Турци су делили на две нахије: Фетисламска (Кључ) и Неготинска (Крајинска).³⁰ Комисија за ограничавање је стигла у Видин 7. јануара и имали су састанак са видинским везиром, који је том приликом изјавио да не може дозволити даљи рад комесара јер још увек није добио ферман од Порте. Ибрахим-паша је у разговору са Милисавом Здравковићем и Јосифом Милосављевићем истакао да султан не да

Први цитирани документ представља српски превод Коцебуовљевог протокола о одређивању граничне линије из каснијег периода.

²⁷ ДАС, Министарство просвете – Просветно одељење [=МПс–П], 1850, I, 122, председник Школске комисије Димитрије Исаиловић – Министарству просвете 5/17. априла 1850; Антоније Алексић, „Грађа за картографију и за географију Србије”, *Годишњица Николе Чупића* 5 (1883) 262.

²⁸ М. Гавриловић, *Милош Обреновић (1827–1835)*, 309–310; Радомир Губеринић, *Кнез Никола Васојевић*, Андријевица 1997, 25; Љубомир Дурковић-Јакшић, *Србијанско-црногорска сарадња (1830–1851)*, Београд 1957, 29.

²⁹ Борђе Мушицки, *Историјско-критическо описаніе битке Косовопољске одъ г. 1389. юнія 15*, Нови Сад 1847, III–IV; *Дипломатско представништво Србије у Цариграду*, док. бр. 14.

³⁰ ДАС, КК, Присаједињење отргнутих крајева [=XXIV], 52, Стефан Стефановић – кнезу Милошу 2/14. маја 1833; В. Стојанчевић, „Коцебуовљев протокол”, 170.

ниједно село и да због тога може доћи и до сукоба Срба и Турака.³¹ У овој одлуци, везира је подржао и Лебип-ефендија, изјавивши да и он од Порте мора да тражи нова упутства за даљи рад, па су комесари били принуђени да чекају у Видину на фермане из Цариграда.³²

Након што је сазнао вести о задржавању везира у Видину, кнез Милош је одмах обавестио београдског везира о одлуци Ибрахим-паше, који је изразио чуђење оваквим поступцима видинског паше. За задржавање комесара, београдски мухафиз није кривио Ибрахим-пашу, већ је сматрао да га је на то подстакао Лебип-ефендија. Поред тога, кнез Милош је писао и у Цариград, одакле је добио уверавања да ће фермани скоро стићи у Видин, те да ће комисија убрзо наставити са радом.³³ Главни разлог неиздавања фермана српска страна је видела у побуни у Пољској³⁴, те су сматрали да османске власти чекају да виде какав ће бити исход побуне, надајући се да ће то спречити Русију у даљем инсистирању на спровођењу трактата, те им омогућити да самостално донесу одлуку о границама.³⁵ Поред кнеза Милоша, своја писма у Цариград су упутили и видински везир, Лебип-ефендија и Коцебу.³⁶

Порта је радила на изradi фермана и 23. јануара 1831. године документ је био предат руском посланству у Цариграду, а сам ферман био је датован са 14. јануаром 1831. године. Копију фермана су добили и српски депутати, од стране руског посланства, и израдивши још једну копију, послали је кнезу Милошу, која је 7. фебруара 1831. године стигла у Крагујевац. Очигледно је да је Порта куповала време изјављујући руском посланику, приликом предаје копије фермана, да су они већ послати лесковачком и видинском паши. Међутим, овај податак није био тачан јер фермани нису стигли у Видин ни до 6. фебруара. Кнез је исказивао бојазан да није у питању нека превара са ферманима и да османски званичници нису дали руском посланику само копију, без слања пашама, како не би више вршио притисак на Порту. Ова претпоставка

³¹ ДАС, КК, VII, 723, Алекса Симић – кнезу Милошу 14/26. јануара 1831.

³² В. Стојанчевић, „Коцебуовљев протокол”, 170; М. Гавриловић, *Милош Обреновић (1827–1835)*, 310.

³³ ДАС, КК, VII, 723, Алекса Симић – кнезу Милошу 14/26. јануара 1831.

³⁴ Новембарски устанак је назив за побуну која је почела у Пољској 29. новембра 1830. године у циљу ослобођења Пољске од руске власти, а један од разлога биле су вести о могућој акцији руског цара против револуционарних покрета у Француској и Белгији. Устанак је угушен, после већег броја сукоба током 1831. године, падом Варшаве почетком септембра 1831. године.

³⁵ ДАС, КК, VII, 727, Алекса Симић – кнезу Милошу 22/3. фебруара 1831.

³⁶ ДАС, КК, Црноречка нахија [=XXXVI], 4, Кнез Милош – Милети Радојковићу, 4/16. јануара 1831.

кнеза Милоша је највероватније и тачна, ако се узме у обзир број дана који је прошао од издавања фермана до доласка татарина у Видин.³⁷

Фермани су коначно стигли у Видин 12. фебруара 1831. године. У ферману је наведено да ће султан уступити шест обећаних нахија кад комисија прегледа границе. У Видин су стигли и фермани за босанског и лесковачког пашу. После добијања фермана испуњени су услови да комисија крене у обилазак некадашње граничне линије.³⁸ Ипак, једна формулација у Портином документу није била довољно јасна, што је оставило могућност различитог тумачења. Наиме, у ферману је било наведено да је задатак комисије да испита да ли су спорне области биле „од старина” део пашалука који су се граничили са Србијом, тј. са Београдским пашалуком, или су припадале Србији, па су после 1813. отргнути од ње. Лебип-ефендија је ово тумачио тако да је задатак комисије био да испита да ли су ове области биле део Србије пре 1804, док је Коцебу сматрао да се формулација „од старина” односи на 1812. годину, када је потписан Букурешки мировни уговор. Турски представник у комисији није одустајао од свог става и упорно је тврдио да никакве територије нису одузете од Србије. Ипак, није се противио намери капетана Коцебуа да крене на терен и прикупи податке по упутствима које је добио од руског двора.³⁹

Прво место у којем је био организован скуп муслимана и истакнутих Срба ради испитивања било је Брегово, где су комесари приспели 15. фебруара. Држећи се свог тумачења фермана, Лебип-ефендија је питао присутне да ли је Крајина од старина припадала Видину или је била део Србије, па од ње отргнута и припојена Видинском пашалуку. Општи одговор муслимана био је да је територија од старина припадала Видину. На питање Коцебуа да ли је овај предео био део Србије 1812. године, муслимани су одговорили да је овај простор био заузет од руске војске, а да су Срби њиме владали као разбојници. Потом се Коцебу обратио Србима са истим питањем. Још пре него што је комисија кренула из Видина, видински везир је наложио да се изврши оштар притисак на отмене људе да се приликом испитивања одричу Срба и тврде да су Срби овај простор само пленили, а да никад нису господарили њиме.⁴⁰ Ипак, један одважни сељак, именован Никола из села Рогљева у Неготинској (Крајинској) нахији, одговорио је на питање коме је овај простор оставила

³⁷ ДАС, КК, VII, 728, Кнез Милош – Алекси Симићу 28. јануара/9. фебруара 1831.

³⁸ ДАС, КК, VII, 732, Алекса Симић – кнезу Милошу 5/17. фебруара 1831.

³⁹ В. Стојанчевић, „Коцебуовљев протокол”, 170, 171.

⁴⁰ ДАС, КК, XXI, 1115, Стефан Стефановић – кнезу Милошу 7/19. јануара 1831; В. Стојанчевић, „Коцебуовљев протокол”, 171.

руска војска након одласка – Србима и да су они господарили овом територијом све до 1813. године, а да су њихове старешине учествовале у раду скупштине.⁴¹ Следећег дана комесари су кренули левом обалом Тимока, а 17. фебруара стигли су у Зајечар, снимајући успут територију и прикупљајући материјал потребан за карту.⁴²

Ферман је читан у Зајечару одмах по доласку пред српским и муслиманским представницима из Црноречке нахије. Лебип-ефендија је поставио иста питања као у Брегову и добио исте одговоре, док је Коцебу упитао да ли је овај крај био под Србима, на шта су Турци одговорили да су они овде одскора и да нико не зна шта је било пре 19 година. Потом се Коцебу обратио Србима и они су казали да су били под српском владавином и да су учествовали у рату и раду скупштина. Ову тврдњу изнели су становници села са десне стране Тимока, додајући да они у то време нису живели на десној обали, већ су пребегли на леву, бојећи се напада из Видина. Након испитивања, комисија је прегледала и остатке великог земљаног утврђења које се налазило код села Вражогрнца. Из Зајечара комисија је продужила пут ка Гургусовцу, где је извршено читање фермана. Приликом испитивања, муслимани су одбили да одговарају на питања Коцебуа да ли је овај простор био под српском владавином током Првог српског устанка, тврдећи да ферман не дозвољава то питање. Казивања српског народа потврдила су да је ову територију заузела руска војска и оставила Србима на управу. Као јужна граница означени су планински врхови који раздвајају Гургусовачку, Сврљишску и Бањску нахију од Пиротске казе и Нишке нахије. Лебип-ефендија није прихватио одлазак до граничне линије ових области и њено снимање, те је Коцебу упутио Сашаљског да сними овај простор и унесе га на карту.⁴³

⁴¹ ДАС, КК, XXI, 1131, Стефан Стефановић – кнезу Милошу 25. фебруара/9. марта 1831; М. Гавриловић, *Милош Обреновић (1827–1835)*, 313. Због оваквог казивања, Никола је изазвао непријатељство Турака, па се морао скривати по селу. Потом је приспео у Пореч, оставивши породицу у Рогљеву. Кнез Милош је наредио Стефану Стефановићу да прими Николу док се не промени ситуација и да му омогуће, уколико жели, да пресели своју породицу у Пореч. Никола је одлучио да у Поречу борави неко време, а затим да се врати на огњиште, због великог имања које је имао у наведеном селу. Када је избила побуна у Источној Србији крајем априла 1833. године, Никола Ђорђевић, тј. Никола из Рогљева, постављен је за буљубашњу једне чете од 200 људи задужене за патролирање дуж Тимока (Владимир Стојанчевић, *Кнез Милош и Источна Србија 1833–1838*, Београд 1957, 40).

⁴² В. Стојанчевић, „Коцебуовљев протокол”, 171.

⁴³ Исто.

Следеће место читања царског фермана и одржавања скупа била је Бања. Муслимани су одговорили да су Бања и Сврљиг две одвојене нахије, али имају једног управника. Срби су потврдили да су од 1808. до 1813. били под управом Србије, а истраживања капетана Сашаљског показала су да је граница била дуж линије која дели Видински санџак од Ниша и Пирота.⁴⁴

Током боравка комесара у Видину, пре него што је сазнао да им видински везир неће дозволити даљи пролазак без фермана, кнез Милош је послао у Гургусовац Милету Радојковића са задатком да проведе комисију по крушевачком крају.⁴⁵ Након испитивања и скицирања простора око Бање и Сврљига, посао комисије у Видинском санџаку био је завршен, те су 24. фебруара комесари стигли у Алексинац, који је припадао Крушевачком санџаку. У Алексинцу их је дочекао лесковачки паша Исмаил, који је желео да се упозна са њиховим послом како би се избегли проблеми који су се појавили у Видину. Након што је Коцебу изнео њему поверене задатке, Исмаил-паша је, исто као и Лебип-ефендија, тврдио да се у царском ферману не помиње одређивање територије које су Срби држали у време Букурешког мира. Након објашњења од стране Коцебуа да се само на 1813. годину може односити формулација „отргнути од Србије срезови”, Исмаил-паша је дозволио да се организује испитивање становништва у Алексинцу. Као и у свим претходним случајевима, муслимани су тврдили да српске управе није било на овом простору, али да су Срби допирали до ових крајева, што су двојица Срба потврдили. Коцебу је приметно да само двојица Срба одговарају на постављена питања, те је позвао у кућу српске представнике, који су том приликом изјавили да трпе страшне претње од Турака, те због тога нису смели њима противречити на састанку. Навели су да су сви мушкарци учествовали у рату, док су старешине ишле на скупштину. Као најбољи пример докле се протезала српска власт навели су утврђење Делиград, недалеко од Алексинца, које не само да су Срби држали седам година већ је у њему зимовала и руска војска. За време испитивања, капетан Сашаљски је вршио теренска истраживања и утврдио да су се српске страже за време Првог српског устанка налазиле на реци Топоници, а у селу Дражевцу наишао је на остатке српских утврђења. Међутим, како је ово село припадало Нишкој нахији, а у ферману је јасно стајало да се изузимају земље које припадају Нишу и да се с тим сложио и кнез Милош, као границу српске владавине 1812.

⁴⁴ Исто.

⁴⁵ *Москва – Србија, Београд – Русија*, док. бр. 15.

означио је међу Нишке и Алексиначке нахије. Из Алексинца комисија је наставила пут низ Јужну Мораву и прегледала остатке утврђења Топољак на левој обали Јужне Мораве и Делиграда на десној.⁴⁶ Док се комисија бавила разграничењем на потезу ка Нишу и Пироту, стигло им је писмо од кнеза Милоша у којем им јавља да је руска војска ушла у Варшаву, те сходно томе поздравља Лебип-ефендију и поручује му: „да одсад боље граничи него досад што је”.⁴⁷

Следеће место окупљања српских и муслиманских првака било је у Крушевцу 27. фебруара. Срби су успели да током ноћи дођу до Коцебуа и пренели му да због турских претњи нико на скупу неће говорити, осим једног старца којем су Турци рекли шта треба да посведочи. У таквој ситуацији Коцебу није постављао никаква питања на скупу, док су муслимани тврдили да овај крај од старина припада Крушевачком санџаку. Исти дан комисија је напустила Крушевац, у намери да преко Јастрепца и Копаоника дођу до границе Пазарске нахије. Као међа српских стража из Првог српског устанка означени су: Јанкова клисура, Батоте и Бело брдо.⁴⁸

Након што је завршено истраживање и скицирање простора до „границе пазарске”, комесари су отишли у Карановац, где је требало да сачекају вести од босанског паше и људе за њихов безбедан пролазак. Ту су се комесари састали и са кнезом Милошем, који је том приликом изјавио да не може очекивати повољне вести из Босне, јер су многи прваци отказали послушност везиру. Намик Али-паша, босански валија, поручио је човеку кнеза Милоша да не може одговорити на писмо Лебип-ефендије, које му је он упутио још из Видина, да осигура безбедан пролазак комисије док се не посаветује са капетанима. У таквој ситуацији комисија је морала да прекине даља истраживања, а капетан Коцебу је издао наредбу Сашаљском да обиђе простор у саставу Босанског санџака и састави карту, при чему му је као помоћник одређен кнез Васа Поповић.⁴⁹ Кнез Милош је напустио Карановац 7. марта, а следећег дана су отишли Лебип-ефендија и Коцебу.⁵⁰

Васа Поповић и капетан Сашаљски су кренули из Карановца ка Студеници 8. марта, а стигли у Ивањицу четири дана касније, где су се

⁴⁶ В. Стојанчевић, „Коцебуовљев протокол”, 172.

⁴⁷ Москва – Србија, Београд – Русија, док. бр. 18.

⁴⁸ В. Стојанчевић, „Коцебуовљев протокол”, 173.

⁴⁹ М. Гавриловић, *Милош Обреновић (1827–1835)*, 313–314.

⁵⁰ *Књажевска канцеларија. Нахија Пожешка 1815–1839*, прир. Данило Вуловић, Београд 1953, док. бр. 311.

срели са Јованом Мићићем. У Студеничкој нахији Кнежевине Србији требало је да припадне 460 домова, у Јошаници 250, а између Ибра и Рашке од „планине Буковице до саставака” 50 домова.⁵¹ Последња наведена територија простирала се од планине Велики Буковик, између тока Рашке на западу и Ибра на истоку, па до ушћа Рашке у Ибар, односно то је била нахија Јелеч.⁵² Иако се ова територија не помиње у будућој граничној линији коју је навео Коцебу у свом протоколу, да је ипак била означена као једна од оних које ће припасти Кнежевине Србији после проласка комисије 1831. године, указује нам, поред извештаја Васе Поповића, молба становника села Јелеч које се налази између Ибра и Рашке, да се врате „под скуте” кнеза Милоша, где су и били до проласка комесара 1834. године.⁵³ Новопазарском Ејуп-паши стигла је заповест од Видина и Крушевца да не дозволи попуштање српске границе на своју штету, те је он послао људе по селима, али су Сашаљски и Васа Поповић већ били прешли на простор Старовлашке нахије.⁵⁴

Из Ивањице, у пратњи Мићића, Поповић и Сашаљски су наставили пут преко Голије, Мучња, Јавора до Увца. Затим су извидили терен око села Доброселица, преко Торника и Златибора, одакле је Сашаљски, са једног брда, прегледао простор до Дрине, будући да је та територија снимљена у лето 1830, те није било потребе ићи даље. Турци на овом простору нису правили никакве сметње комесарима, јер је то било наређење Мустафа-паше Бушатлије.⁵⁵ Обиласком границе до Златибора теренски рад царских комесара био је завршен, а крајем марта Сашаљски је отишао за Београд.⁵⁶

По доласку у Београд, Сашаљски се придружио Коцебуу у преговорима са Лебип-ефендијом и београдским везиром око разграничења. Коцебу је саставио и протокол о одређивању граница, а током њиховог боравка у Београду састављена је и карта која је приказивала простор Кнежевине Србије. Карта је била готова најкасније 20. априла 1831. године.⁵⁷ Питање ауторства ове карте је изазивало забуне у српској

⁵¹ Исто, док. бр. 312.

⁵² Ову нахију помиње капетан Филип Прибаковић у писму упућеном кнезу Милошу 12/24. јануара 1834. године, у којем преноси молбу становника села Јелеч да остану под скутом кнеза Милоша, наводећи да у том селу има 76 кућа и 115 пореских глава (*Књажевска канцеларија. Нахија Пожешка 1815–1839*, док. бр. 498).

⁵³ *Књажевска канцеларија. Нахија Пожешка 1815–1839*, док. бр. 498.

⁵⁴ Исто, док. бр. 312.

⁵⁵ Исто, док. бр. 315.

⁵⁶ Исто, док. бр. 320.

⁵⁷ ДАС, КК, Београдски конак [=VI], 932, Писмо Димитрија Давидовића кнезу Милошу од 8/20. априла 1830. године.

историографији. На основу потписа на карти, који гласи „подписаљ генералнаго Штаба Капетанъ Коцебуе”, аутори су изводили закључак да је аутор ове карте Коцебу, али то је и једино што се може закључити на основу читања домаће архивске грађе.⁵⁸ Међутим, на основу анализе докумената из руских архива, односно извештаја које је капетан Сашаљски слао Главног генералштабу, Р. Бојовић је утврдио да је аутор те карте капетан Сашаљски. Такође, на основу Коцебуовљевог протокола можемо видети да он на неким местима наводи да је Сашаљски отишао на простор Старог Влаха, и поред небезбедне ситуације, како би саставио карту тог простора.⁵⁹ Оно што још иде у прилог овој тврдњи је и рукопис на самој карти, где се јасно види разлика између рукописа потписа и рукописа којим су бележени топоними на карти.⁶⁰

Одмах након сазнања да је карта Србије нацртана, српске власти су покушале да дођу до ње. Димитрије Давидовић је 20. априла 1831. године боравио у Београду и посетио Коцебуа. Том приликом је покушао да добије карту коју би Аврам Гашпаровић копирао. Међутим, Коцебу је одбио њихов захтев.⁶¹ Два дана касније, 22. априла, Давидовић јавља кнезу Милошу да ће карту Гашпаровић сутра завршити и наводи да је карта за Лебип-ефендију преведена на турски језик.⁶² Остаје нејасно како је Давидовић успео да дође до карте Србије. Из овога видимо да је ова карта урађена на руском, а затим преведена на турски језик.

Пре него што ће капетан Коцебу отићи из Србије, у Крагујевцу је 9. маја 1831. године организована конференција на којој су били присутни кнез Милош, Коцебу, Лебип-ефендија и диван-ефендија београдског везира, а у вези са наредбом Порте упућеној Лебип-ефендији и београдском везиру да се што пре споразумеју са кнезом Милошем око граница.⁶³ На конференцији, Коцебу је изнео низ територијалних уступака које би Србија требало да учини према Порти: 1. град Гургусовац са његовом територијом и целу територију источно од

⁵⁸ Р. Љушић, *Кнежевина Србија 1830–1839*, 42; Жељко Шкаламера, „Картографија Србије и југословенских земаља од почетка XVI до краја XIX века”, у: *Србија и суседне земље на старим географским картама*, ур. Драгослав Срејовић, Београд 1991, 143.

⁵⁹ Р. Бојовић, „Карта 'савремене' Србије”, 601–607; В. Стојанчевић, *Коцебуевљев протокол*, 173.

⁶⁰ Као прилог свом раду „Територија и границе Србије 1804–1833”, Владимир Стојанчевић је објавио ову карту у зборнику *Глас САНУ СССРXXXVIII*. Одељење историјских наука 3 (1983) 187–218.

⁶¹ ДАС, КК, VI, 93, Димитрије Давидовић кнезу Милошу од 8/20. априла 1830. године.

⁶² ДАС, КК, VI, 94, Димитрије Давидовић кнезу Милошу од 10/22. априла 1830. Године; Р. Бојовић, „Карта 'савремене' Србије”, 605.

⁶³ М. Гавриловић, *Милош Обреновић (1827–1835)*, 378–379.

планине Девике (југоисточно од Сокобање) Србија ће уступити Порти, тако да ће Србији остати територија од планине Девике до планине означене у документу као *Zejkovik*,⁶⁴ која дели Бању тако да 2/3 остају Србији, а 1/3 припада Турској; 2. цео простор Сврљиг-бање остао би Порти. Гранична линија би ишла реком Моравицом до њеног ушћа у Мораву, тако да би 1/2 територије алексиначког краја припало Србији, а 1/2 Порти; 3. од Мораве, граница би ишла на Велики Јастребац, који би 2/3 крушевачког краја остављао Србији, а 1/3 Порти; 4. део пазарске нахије и Старог Влаха да се припоји Србији према карти.⁶⁵ Иако је кнез Милош исказао спремност да прихвати ове територијалне уступке, захваљујући догађајима у источној и централној Србији с краја 1832. и почетка 1833, али и противљењу грофа Неселрода, овај Коцебуовљев предлог није остварен.⁶⁶

Након завршетка посла око карте и састављања протокола, капетан Коцебу је средином маја 1831. напустио Србију и упутио се ка Влашкој.⁶⁷ Лебип-ефендија је остао у Србији све до 1. октобра 1831. године. У међувремену, нови руски посланик у Цариграду Аполинарије Петровић Бутењев, већ средином јуна представио је Порти краћи Коцебуовљев извештај о границама. Поново је уследила дипломатска борба у Цариграду, како би се дошло до коначног повлачења граничне линије. На конференцији која је одржана тек 3. новембра 1831. Бутењев је инсистирао да се разграничење има извршити искључиво по карти руских официра, уз спремност да учине Порти уступке, према претходно наведеном предлогу капетана Коцебуа. Тада није донето никакво решење, а Бутењеву су тек средином марта 1832. године стигле инструкције од руског двора, у којима је било наведено да ће се питање разграничења извршити искључиво по карти и протоколу.⁶⁸

Кнез Милош је писао депутатима да се нада да ће добити оне границе које су на карти означене, без уступака према Порти, на које је пристао током састанка у априлу 1831. године. На такво мишљење наводило га је и Давидовићево казивање да руски посланик не дозвољава Порти ни да говори о уступцима са српске стране. У савету депутатима истицао је

⁶⁴ Једино на шта се може односити овај топоним је планина Озрен, која лежи западно од Девике и југозападно од Сокобање.

⁶⁵ ДАС, КК, Турци са стране Кнезу Милошу [=XXX], 73, *Копија следства конференције, бивше 26. априла 1831. год. између књаза Милоша Обреновића, Лебип-ефендије, диван-ефендије везира београдског и Г. Коцебуа* (на француском језику).

⁶⁶ М. Гавриловић, *Милош Обреновић (1827–1835)*, 380.

⁶⁷ ДАС, КК, XXI, 1167, 1168, 1169.

⁶⁸ М. Гавриловић, *Милош Обреновић (1827–1835)*, 379, 380; ДАС, ЗМП, 2115, кнез Милош – депутатима народа Српског 9/21. марта 1832.

важност питања граница и потребу да се ово питање коначно реши, па чак и да питање иселјења Турака и продаје имања остане нерешено. Истицао је и потребу да се, поред ограничења, дуж граничне линије поставе и умке како би се јасно означила граница, а да Порта упути писма свим надлежним пашама у којима би била наведена сва погранична села која има да припадну Србији, како би се избегли проблеми у будућности са околним пашама.⁶⁹

Прва прелиминарна конференција у вези са српским границама одржана је тек 23. августа 1832. године, током које је Бутењев предао детаљни извештај и географску карту, искључиво тражећи да се по њој изврши разграничење. Конференција је одржана 15. октобра 1832. године, и поново је Порта истицала своје незадовољство предвиђеним разграничењем, наводећи стратегијске разлоге, као и незадовољство босанских и арнаутских првака, па је нудила решење да се у свакој од спорних територија изабере кнез који ће бити у истом односу према Порти као и кнез Милош. Друга опција била је да се Србији припоји део земљишта према Нишу. Ситуација је изгледала неповољно по Србију, али 21. новембра 1832. године у Србију су стигле вести да ће питање граница ускоро бити завршено.⁷⁰

Како је време пролазило, а из Цариграда нису стизали никакви гласови који би назначили успешан крај српских послова, осим утешних речи да ће ускоро бити свршени, кнез Милош се одлучио на радикални потез. Већ од 1831. године простор Старог Влаха био је у систему двовлашћа – српске старешине не овом простору управљали су се у односу према Турцима у складу са наређењима које су добијали од кнеза Милоша, а положај становника на овом простору био је сличан као у Кнежевини Србији.⁷¹ Искористивши као повод отмицу две девојке од стране браће Вренчевић, сестрића крушевачког мутесарифа Исмаил-паше, кнез Милош је подстакао побуну у Крушевачкој и Козничкој нахији, чији се пламен убрзо проширио на Параћинску, Ражањску и Алексиначку нахију.⁷² Оног тренутка кад је српска војска избила на врхове Малог и Великог Јастрепца и дошла до Суповца, правац будуће граничне линије на овом потезу био је *de facto* решен.⁷³ Током побуне, кнез Милош је

⁶⁹ Дипломатско представништво Србије у Цариграду, док. бр. 21.

⁷⁰ М. Гавриловић, *Милош Обреновић (1827–1835)*, 407–409.

⁷¹ Р. Љушић, *Кнежевина Србија*, 22–25.

⁷² Р. Љушић, *Кнежевина Србија*, 29–31; Урош Шешум, *Србија и Стара Србија 1804–1839*, Београд 2017, 165–166.

⁷³ *Град Параћин 1815–1915*, прир. Бранко Перуничкић, Београд 1975, док. бр. 21; Р. Љушић, *Кнежевина Србија (1830–1839)*, 30–31.

посебно истицао захтев да се устанак не прошири преко оних територија које нису предвиђене да буду у оквирима будуће границе Србије.⁷⁴ Под овим су се подразумевале оне територије јужно од Алексинца, које су чиниле део Нишке нахије. Према попису из 1827. године, најјужније село Алексиначке нахије било је Катун, недалеко од Светостеванске реке.⁷⁵ Граница Алексиначке и Нишке нахије означена је и у Коцебуовљевом протоколу о разграничењу, где је наведено да је Сашаљски ишао на границу Нишке казе, удаљену два сата од Алексинца и увидео да су на реци Тополници биле српске страже, а знакове српских утврђења нашао је и код Држевца, „равномерно к Нишу припадајућег”, али како је ферманом изричито било наведено да се изузимају земље које припадају Нишу, утврђено је да ће будућа гранична линија бити на граници Ниша и Алексинца.⁷⁶ И на карти Сашаљског као јужна граница означени су Катун и Станци. Поред свих наведених података, села Горњи и Доњи Крупац, Бели Брег, Дражевац и Палиграце, сва северно од Топоничке реке, помињу се почетком новембра 1833. као део нишевачке, односно нишке нахије.⁷⁷

Јаки турски зулуми и повећање дажбина довело је до побуне становништва на простору Сврљишке, Бањске, Црноречке, Неготинске, а пар дана касније и Фетисламске нахије, почетком маја 1833. године. Убрзо по почетку устанка, кнез Милош је издао наређење Милети Радојковићу да пружи помоћ устаницима уколико они то буду од њега захтевали. Српске страже су постављене на Тимоку и Грамади. После оружаних сукоба у околини Зајечара и Гургусоваца и мањих пушкарања у Фетисламској нахији, до краја маја 1833. године, простор претходно наведених пет нахија био је ослобођен и *de facto* присаједињен Србији.⁷⁸

После успешне побуне и уласка српске војске у отргнуте пределе, остало је било још да се у Цариграду ова одлука потврди. Подстакнут султановим исказом да су воде и планине, односно природне границе, најбоље границе сваке земље, кнез Милош је истицао српским депутатима потребу да се боре за следећу граничну линију: Дрина – Лим

⁷⁴ М. Гавриловић, *Милош Обреновић (1827–1835)*, 422–423.

⁷⁵ ДАС, ЗМП, бр. 6549; Миодраг Спирић, *Историја Алексинца и околине до краја прве владавине кнеза Милоша*, Алексинац 2016, 236–237.

⁷⁶ В. Стојанчевић, „Коцебуовљев протокол”, 172.

⁷⁷ ДАС, КК, Присаједињење отргнутих крајева [=XXIV], бр. 125, Јован Вељковић – кнезу Милошу 23. октобра/3. новембра 1831.

⁷⁸ Више о припремама за устанак и његовом току у овом делу Србије видети: В. Стојанчевић, *Кнез Милош и Источна Србија 1833–1838*, 28–50, 233; М. Гавриловић, *Милош Обреновић (1827–1835)*, 453–456.

– Увац – Вапа – Голија – Бело Брдо – Јанкова клисура – Јастребац – Грамада – Вршка чука – Тимок.⁷⁹ Међутим, овај план кнеза Милоша о потпуно природној граничној линији није успео, јер је правац граничне линије одредила комисија с краја 1830. и почетка 1831. године, и на конференцији од 27. маја 1833. године Порта је признала нове српске границе и пристала да се ограничење изврши по Коцебуовљевом протоколу и карти Александра Сашаљског.⁸⁰

Једно од питања које је оптерећивало кнеза Милоша у периоду пре коначног свршетка свих послова 17. септембра било је учешће руског комесара у коначном означавању граничне линије између Кнежевине Србије и Османског царства. Бутењев је сматрао да ће инсистирањем на поновном учешћу руског комесара повредити Порту и тако показати неповерење према њој, док је кнез Милош истицао да и даље има спорних места дуж границе на којима може доћи до сукоба. Као примере наводио је Извор, који је још био у турским рукама, затим Грамада, нишка села, као и део старовлашке границе. Ипак, на крају писма истиче спремност да прихвати српско-турску комисију, али да се претходно у Цариграду јасно потврди да се граница има повући строго по карти.⁸¹ Уместо именована комесара, Бутењев је предлагао да се у Хатишериф унесу имена свих пограничних села, али су она, на молбу реис-ефендије, побројана у одвојеним инструкцијама.⁸²

Сви српски послови свршени су на конференцији од 17. септембра, мада је Порта и тада покушала да смањи територијалне уступке, захтевајући да јој се оставе Алексинац, Сврљиг и Гургусовац, али Бутењев, позивајући се на одлуку Порте од 27. маја, инсистирао је да се ограничење изврши по карти. Последња конференција која се тицала границе одржана је 26. октобра, када је одлучено да питање наведене три вароши реши султан, који их је оставио Србији.⁸³

Након што су решена сва спорна питања, приступило се изради Трећег хатишерифа. Документ је предат српској депутацији 29. новембра, а у Србију је приспео 4. децембра 1833. године.⁸⁴ У Хатишерифу су као територије које припадају Србији означене: Крајина, Кључ, Црна Река,

⁷⁹ ДАС, ЗМП, бр. 2171, Кнез Милош – депутатима Стојану Симићу и Димитрију Давидовићу 12/24. маја 1833.

⁸⁰ М. Гавриловић, *Милош Обреновић (1827–1835)*, 460–462.

⁸¹ ДАС, ЗМП, бр. 2188, Кнез Милош – депутатима српског народа 6/18. септембра 1833.

⁸² М. Гавриловић, *Милош Обреновић (1827–1835)*, 482.

⁸³ Исто, 488.

⁸⁴ Р. Љушић, *Кнежевина Србија (1830–1839)*, 15.

Гургусовац, Бања, Сврљиг, Алексинац с Ражњем и Параћином, Крушевац, једна част Старог Влаха, узимајући у њу и једну част Пазара, под именом Брвеника и предел Дрински, састављен од Јадра и Рађевине. Како би се ова одредба спровела у дело, упућени су фермани видинском везиру Хусеин-паши и београдском Веџи-паши, са наредбом да кнез Милош и видински паша одреде комесаре који ће проћи дуж граничне линије и одредити њен правац на основу топографске карте.⁸⁵

До 19. децембра 1833. године били су именовани комесари српско-турске комисије за одређивање граничне линије. Као српски представници у комисији одређени су члан Суда народа српског, Ђорђе Протић, и параћински капетан Јован Вељковић, док је од стране видинског везира био одређен Ћешаф-ефендија. Кнез Милош је 22. децембра 1833. године упутио „настављеније”⁸⁶ Стојану Симићу, као и Ђорђу Протићу и Јовану Вељковићу. У упутству Стојану Симићу истицао је потребу да се придобије Велики Извор, који није био заузет током побуне 1833. године, док је у упутствима Протићу и Вељковићу акценат био стављен на придобијање земљишног троугла између Рашке и Ибра, будући да је на карти било предвиђено да граница иде преко Јарињске косе до Јариња, затим низ Ибар до ушћа Рашке, а потом током Рашке до села Милатовац, па на гору Паресију.⁸⁷

Српско-турска комисија кренула је са радом на ограничавању од ушћа Тимока 28. децембра. Обележавање се вршило уз помоћ карте руских официра, при чему су српски чланови комисије имали мапу на руском језику, док је за Ћешаф-ефендију била преведена на турски језик.⁸⁸ Дуж Тимока није било готово никаквих проблема у ограничавању и чланови комисије су само пратили његов ток. Први проблем било је питање Великог Извора, убележеног на карти, али и даље под влашћу Турака, у којем је седео турски субаша. Комесари су успели да придобију простор удаљен један сат од Извора, али је део атара овог села остао изван граничне линије. До 31. децембра било је завршено ограничавање до

⁸⁵ ДАС, ЗМП, бр. 2203, Превод фермана урученог кнезу Милошу о враћању предела отргнутих од Србије 1813. године; Р. Љушић, *Кнежевина Србија (1830–1839)*, 15; М. Гавриловић, *Милош Обреновић (1827–1835)*, 614.

⁸⁶ Упутство.

⁸⁷ Мита Петровић, *Финансије и установе обновљење Србије до 1842. с једним погледом на ранији развој финансијског уређења у Србији*, Београд 1897, 289–291; В. Стојанчевић, „Коцебуовљев протокол”, 174; В. Стојанчевић, *Кнез Милош и Источна Србија*, 68–70; Р. Љушић, *Кнежевина Србија (1830–1839)*, 41.

⁸⁸ М. Петровић, *Финансије и установе обновљење Србије*, 289.

Вршке чуке.⁸⁹ Дуж источне границе, српски комесари су успели да придобију и село Корито (данас Ново Корито), које је било део Белоградичке нахије, а које није било учртано на карти, нити се помиње у Коцебуовљевом протоколу. До присаједињења овог села дошло је захваљујући инсистирању српских комесара да се држи правац од Китке планине преко Кадибогаза⁹⁰ до Расеватог камена. Даљи рад комисије настављао је врховима Старе планине. Према протоколу и карти, гранична линија је требало од Расеватог камена да иде преко Светог Николе на Писану Букву⁹¹ и Репушницу. Иако карта и протокол као једну од граничних тачака наводе врх Светог Николе, граница није туда прошла. Овај превој се налази југоисточно од села Репушнице, те гранична линија никако није могла да обухвати њега, па потом да се враћа до села Репушнице. Од Репушнице граница је повучена у правцу југозапада, остављајући у саставу Кнежевине Србије село Папратну, прешавши преко Трговишког Тимока до планине Дрноврт.⁹²

Доласком до Дрноврта, гранична комисија је завршила разграничење дуж граница Видинског санцака. Од Дрноврта почињала је граница Пиротске казе Софијског санцака. Недалеко од Дрноврта, комесаре су дочекали Турци из Пирота, који су том приликом изјавили да ће се разграничење дуж овог дела границе лако извршити, јер се од старина зна куда је ишла линија раздвајања између Сврљишке нахије и Пиротске казе. Приликом проласка комесара одређено је да гранична линија иде поред пиротских села Јаловик Извора и Шестог Габара, остављајући њих на турској страни, али део атара ових села, због лакшег патролирања дуж исте, постали су део Кнежевине Србије. Међутим, када су Турци сазнали да је мања територија поменута два села припала Кнежевини Србији, састали су се са Ђешаф-ефендијом у Рсовцу и исказали незадовољство због ове одлуке, те је Ђешаф-ефендија послао натраг део комисије и издао заповест заглавском и свршљишком капетану да нове умке поставе дуж граница сеоских атара. Ова промена границе изазиваће пограничне неспоразуме 1836, 1838. и 1841. године, када је ово питање решено

⁸⁹ ДАС, ЗМП, бр. 2209, Ђорђе Протић – кнезу Милошу 19/31. децембра 1833; ДАС, КК, XXXVI, бр. 59, Стојан Симић – кнезу Милошу 20. децембра 1833/1. јануара 1834.

⁹⁰ Налази се на данашњој српско-бугарској граници и спаја српску општину Књажевац и бугарску Белоградчик.

⁹¹ Топоним се односи на локацију која се налази североисточно од Репушнице, недалеко од данашње српско-бугарске границе.

⁹² ДАС, ЗМП, бр. 2209, Комисија за ограничење Србије – кнезу Милошу 24. децембра 1833/5. јануара 1834; М. Петровић, *Финансије и установе обновљење Србије*, 294; В. Стојанчевић, *Кнез Милош и Источна Србија 1833–1838*, 68–73.

исправљањем границе у српску корист, према првобитно постављеним удутима од стране комисије.⁹³

Након што је завршено разграничење према Пиротској кази, даљи рад је настављен разграничењем ка Нишкој нахији. На географској карти коришћеној током разграничења, као најјужније село на овом делу граничне линије означен је Катун, недалеко од Светостеванске реке. На овом потезу граничне линије Срби су успели да придобију село Попшицу, које је припадало Нишкој нахији.⁹⁴ Поред тога, мишљења смо да су и села Рсовци и Преконози⁹⁵ припадали Нишкој нахији пре него што су 1834. припојени Кнежевини Србији. Ова села се не помињу у списку села из 1827. године као део неке од нахија које би требало да припадну Србији, затим нису учртана као будућа погранична места на карти коришћеној током разграничења, не помињу се у протоколу у којем се наводи да ће граница дуж ове територије ићи старом границом између Нишке и Алексиначке нахије, тако да су ова села била јужно од те границе, односно део Нишке нахије.⁹⁶

Границом атара села Попшица и Гојмановци, граница је ишла ка северозападу, обухвативши атаре села Рсовци и Преконози, и пролазивши између села Станци, Добрујевац и Катун са српске и Горњи Крупац, Доњи Крупац и Бели Брег са турске стране, силазила на Јужну Мораву код ушћа Светостеванске реке и ишла њеним током до Суповца.

Гранична линија је била повучена до Јужне Мораве, закључно са 10. јануаром 1834. године, када су се комесари упутили у Крушевац, где су пристигли два дана касније. У Крушевцу је српског комесара Ђорђа Протића, због лошег здравственог стања, заменио Јоксим Милосављевић.⁹⁷

⁹³ ДАС, КК, Алексиначка нахија [=I], бр. 132, Аврам Петронијевић – кнезу Милошу 25. новембра/7. децембра 1836; ДАС, КК, Неготинска нахија [=XIX], бр. 638, кнез Милош – Стефан Стојановић 28. септембра/10. октобра 1838; Александар Савић, *Кнежевина Србија и Османско царство (1839–1858)*, (докторска дисертација, Филозофски факултет Београд, 2021), 261.

⁹⁴ ДАС, КК, XXIV, бр. 127, Ђорђе Протић – кнезу Милошу 29. децембра/10. јануара 1834. године. Село Попшица се није спомињало у списку о разграничењу који је код себе имао Ђорђе Протић, али је приметио да се то село налази у списку Тешаф-ефендије, те је и он тврдио да је и код њега то село забележено као погранично, те после дуже расправе, српски комесари су успели да придобију ово село.

⁹⁵ Не треба мешати ово село са селом Преконога. Село Преконози налази се југоисточно од Манастира Светог Стефана у Липовцу, а село Преконога југоисточно од Сврљига.

⁹⁶ В. Стојанчевић, „Коцебуовљев протокол”, 174, В. Стојанчевић, „Територија и границе Србије 1804–1833”, карта у прилогу; Лепосава Цвијетић „Попис становништва и имовине у Србији 1834. године”, *Мешовита грађа* 13 (1984) 31.

⁹⁷ ДАС, КК, XXIV, бр. 127, Ђорђе Протић – кнезу Милошу 29. децембра/10. јануара 1834. године; ДАС, ЗМП, бр. 2209, Комисија одређена за ограничење Србије – кнезу Милошу 2/14. јануара 1834.

Пошавши из Крушевца 15. јануара, комисија је без већих потешкоћа извршила разграничење између Крушевачке и Прокупачке нахије, будући да је природна граница између ове две нахије била јасна – врхови Великог и Малог Јастрепца, а то је постала и граница Кнежевине Србије и Османског царства на овом простору. Ипак, због великог снега на Великом и Малом Јастрепцу нису постављени прави удути, већ на свега неколико места је обележен правац граничне линије, а за пролеће је остављено рашчишћавање шуме и детаљно обележавање граничне линије.⁹⁸

Сишавши са врхова Великог Јастрепца, од атара села Разбојна (код Јанкове клисуре) и Жуње почињала је јужна граница Козничке нахије Крушевачког санцака.⁹⁹ У протоколу о разграничењу наведено је да граница од Јанкове клисуре иде врховима Батота (село Козничке нахије), затим на Лепенац, Шошиће и Бело брдо до Копаоника.¹⁰⁰ Приликом рада на овом делу границе, српски комесари су успели да придобију село Брзеће и Жарево. За село Брзеће јасно је наведено да се налази у Куршумлијској нахији и да су се његовом припајању Кнежевини Србији противили лесковачки Турци. Међутим, за село Жарево наведено је да се увукло између Куршумлијске и Вучитрнске нахије.¹⁰¹ Из извештаја о спору око поменута два села, из јула 1834. године, сазнајемо да је село Шошиће било део Крушевачке, а Жарево Новопазарске нахије.¹⁰²

⁹⁸ ДАС, КК, Крушевачка нахија (=XVII), 65, Стојан Симић – кнезу Милошу 1/12. јануара 1834.

⁹⁹ Да је Козничка нахија била одвојена од Крушевачке нахије, јасно указује архивска грађа. Почетком јуна 1833. године Суд нахије Крушевачке шаље списак арачких глава у Козничкој нахији, у коју је приштински паша намеравао да пошаље човека да прикупља порез. Као најјужнија села у оквиру Козничке нахије наведена су: Жуње, Батоте, Липовац (данас Горњи и Доњи Липовац), Влајковци, Радманово и Грашевци. Као посебна административна област, Козничка нахија је економски била везана за Крушевачки санцак, а административно и порески за Вучитрнски санцак, што се сасвим слаже са изворима из 20-их и 30-их година 19. века. (ДАС, КК, XVII, 48, Суд нахије Крушевачке – кнезу Милошу 23. маја/4. јуна 1833; ДАС, КК, XVII, 49, Суд нахије Крушевачке – кнезу Милошу: *Списак арачких глава у Козничкој нахији у намери да се сазна колики су арач давали паши; Крушевац у једном веку 1815–1915*, прир. Бранко Перуничкић, Крушевац 1971, 71; Урош Шешум, „Насељавање Крушевца 1832–1839”, у: *Капија Поморавља у духовној историји српског народа*, ур. Сузана Рајић и др., Својново–Крушевац 2017, 113).

¹⁰⁰ В. Стојанчевић, „Коцебуовљев протокол”, 174.

¹⁰¹ ДАС, ЗМП, бр. 2209, Комисија за разграничење Србије – кнезу Милошу 10/22. јануара 1834; ДАС, ЗМП, бр. 2209, Комисија за разграничење Србије – кнезу Милошу 21. јануара/2. фебруара 1834. године; М. Петровић, *Финансије и установе обновљење Србије*, 296–298.

¹⁰² *Град Светозарево 1806–1915*, прир. Бранко Перуничкић, Београд 1975, 314–315; Владимир Стојанчевић, „Два оружана сукоба на српско-турској граници за време прве владе кнеза Милоша Обреновића”, *Историјски часопис* 4 (1952–1953) 1954, 130–133.

Мишљења смо да је у погледу припадности села Жарево Новопазарској нахији направљена грешка, јер то село никако није могло бити део те нахије. Као што смо већ навели, Брзеће је било део Куршумлијске нахије, а његово суседно село на северу, Грашевци, помиње се као део Козничке нахије. Сходно томе, Жарево није могло бити део ове нахије у административном погледу, јер атари ова два села су се спајали, те граница Новопазарске нахије није могла обухватати ово село, које је било источно од поменута два села. Стога сматрамо да је и ово село, као и Шошиће, било део Крушевачке нахије, будући да су се за његов повратак у састав Крушевачког санџака борили Турци лесковачког паше.¹⁰³ Село Бело Брдо, које се у протоколу помиње као гранично место, остало је у оквиру Османског царства, као део Вучитрнске нахије.¹⁰⁴

Даљи пут је комесаре водио преко Копаоника, Јарињске косе до села Јариња на реци Ибар. На овом делу границе није било спорних тачака, тако да је разграничење брзо завршено. У Бело Брдо комесари су стигли 17. јануара, а заједно са њима ишло је 15 Турака и око 30 Срба, међу којима су били капетани, кметови, мотичари и секирари.¹⁰⁵ У Јарињу је комесаре дочекао Јован Обреновић, који је заједно са њима отишао на конак у село Рудницу. Разлог доласка Јована Обреновића био је покушај придобијања Ћешаф-ефендије да се Србији прикључи територија између Ибра и Рашке, односно нахија или део нахије Јелеч. Преговоре са Ћешаф-ефендијом око припајања овог краја Србији српски комесари су започели још у Крушевцу. Том приликом је турски комесар исказао спремност да удовољи кнезу Милошу у погледу овог питања, али оно што српски комесари нису знали било је то да је Ћешаф-ефендија још из Гургусовца послао свим околним пашама копије карте по којој треба извршити разграничење, међу којима је био и Ејуп-паша, новопазарски мутеселим.¹⁰⁶

Када су комесари следећег дана изашли на терен код Јариња, ту су их сачекали пазарски Турци, предвођени пазарским кадијом, који је са собом водио 10 коњаника и 20 пешака. Током састанка Турци су одмах извадили карту и показивали правац граничне линије. Овим потезом пазарски Турци су везали руке српским комесарима, тако да је граница од Јариња морала да иде током Ибра до ушћа Рашке. Поред овога, Турци су тврдили

¹⁰³ *Град Светозарево 1806–1915*, 314–315.

¹⁰⁴ *Србске новине*, бр. 9, 3/12. март 1834; Р. Љушић, *Кнежевина Србија (1830–1839)*, 42.

¹⁰⁵ ДАС, КК, XIV, 192, Става Станојевић и Филип Прибаковић – господару Јовану 5/17. јануара 1834.

¹⁰⁶ ДАС, ЗМП, 2209, Комисија за разграничење Србије – кнезу Милошу 2/14. јануара 1834; Р. Љушић, *Кнежевина Србија 1830–1839*, 42.

да граница од ушћа Рашке иде право на гору Паресију.¹⁰⁷ Српски комесари су, позивајући се на карту, успели да докажу да граница од ушћа Рашке иде њеним током узводно до села Милатковиће, укључујући и њега. Од Милатковића је граница повучена ка брду Голица,¹⁰⁸ затим преко брда и села Паресија, до Шанца, узвишења изнад села Двориште.¹⁰⁹ Северозападно од села Дворишта, српски комесари су успели да придобију део села Плешин и северно од њега село Синожец.¹¹⁰ Даље је гранична линија повучена у правцу северозапада до Јанковог камена, највишег врха Голије. Западно од граничне линије на потезу Плешин – Јанков камен остала су села нахије Подгор.¹¹¹

Од Јанковог камена је гранична линија повучена ка западу, обухвативши атар села Медовине, одакле је ишла даље до Ступске чесме, северно од села Ступ, а затим скретала ка северу и западно од села Ерчеге, Васиљевићи и Смиљевац избијала на Василијин врх, највишу тачку планине Јавор.¹¹²

Даље разграничење од Јавора ка Увцу донело је нове потешкоће за српске комесаре. Наиме, након што су изашли на Јавор, комесари су увидели да је на карти направљена грешка и да је село Ојковица уцртано с десне стране Јавора, док се оно налази са леве. Увидевши да ће ако се буде пратила карта, Кнежевина Србија остати без неколико села на овом простору, међу којима се именом помињу Штитково и Ојковица, српски комесари су пред Тешаф-ефендијом тврдили да је Јавор друго узвишење и кренули њиме да означавају граничну линију, а претходно су и сељаке обавестили за које брдо треба да тврде да је Јавор. Међутим, на Јавор су

¹⁰⁷ Гора Паресија је брдо које се налази југоисточно од истоименог села (Петар Петровић, *Раика. Антропогеографска истраживања*, књ. 2, Нови Пазар 2010, 122; *Topografska karta 1:25.000, Sjenica 2–4 (Golija – Istok)*, Beograd 1972. https://www.topografskakarta.com/jugo/download/srb_25/sjenica_8/h522.html, (прегледано 26. 10. 2021)).

¹⁰⁸ На овом брду је нешто касније изграђена и погранична караула (А. Савић, *Кнежевина Србија и Османско царство (1839–1858)*, 230).

¹⁰⁹ Радомир Илић, *Ибар. Антропогеографска проучавања*, Београд 1905, 656.

¹¹⁰ ДАС, КК, XVII, 65, Стојан Симић – кнезу Милошу 1/12. јануара 1834; ЗМП. бр. 2209, Комисија за разграничење Србије – кнезу Милошу 10/22. јануара 1834; Гранична линија је прошла готово кроз средину атара села Плешин. Становници овог села који су остали под турском влашћу преселили су се 1835. године на српску страну, те је јужни део села запустео (Петар Петровић, *Раика. Антропогеографска проучавања*, књ. 1, Београд 1984, 124).

¹¹¹ *Књажевска канцеларија, Ужичка нахија (1831–1839)*, књ. 2, прир. Недељко Радосављевић, Београд–Ужице 2006, док. бр. 461.

¹¹² Љубомир Марковић и Светислав Марковић, *Становништво Моравичког Старог Влаха*, Београд 2002, 137; Новак Живковић, „Старовлашки немири и прикључење дела Старог Влаха Србији”, *Зборник радова Народног музеја* 6 (Чачак 1975) 20.

изашли сјенички и нововарошки Турци, те су доказивали Ђешаф-ефендији које брдо се заиста зове Јавор. Након дуже расправе, Ђешаф-ефендија је граничну линију окренуо од Јавора на узвишење Јадарево (недалеко од засеока Басаре у селу Тисовица), затим на врхове Чемернице и даље до Стојкове равни. Од Стојкове равни, граница је скретала ка западу, ишла преко Шилкатог врха¹¹³ и настављала даље до реке Тисовице, пола сата од њеног ушћа у Увац, односно пола сата од Ојковичког брда.¹¹⁴ Управо овако повучена гранична линија довела је и до поделе, у том тренутку јединственог, села Трудово, на Трудово и Горње Трудово, при чему је Трудово припало Кнежевини Србији, а Горње Трудово све до 1912. године остало је под турском влашћу.¹¹⁵

Приликом разграничења на овом делу границе дошло је до губитка одређених села која је требало да припадну Кнежевини Србији по географској карти. Та села су била она између Јавора, Увца и Чемернице: Штитково, Буковик, Дебеља, Тисовица, Љепојевиће и данашње село Горње Трудово. На основу географске карте види се да је граница требало да силази са Јавора на Увац и даље да иде његовим током.¹¹⁶ Као гранична линија, Увац се помиње у писму Василија Поповића кнезу Милошу од 11. јуна 1831. године.¹¹⁷ Поред тога, као старешина „буковичког среза” помиње се Аврам Милић Обућина из села Буковик, а село Љепојевићи се помиње као село у његовој капетанији. Поменути старешина пише кнезу Милошу из Буковика, 9. априла 1832. године, да су становници села од Увца уз реку Вапу „и они каили приступити под вашу власт”, а чак су и Турци Кладничани долазили код Обућине да моле да и њихово село дође под власт кнеза Милоша.¹¹⁸ На основу овога видимо да је Обућина, али и становништво, сматрало да је Буковик под влашћу кнеза Милоша, као и

¹¹³ Узвишење које дели села Горње Трудово и Трудово.

¹¹⁴ ДАС, ЗМП, 2209, Комисија за разграничење Србије – кнезу Милошу 21. јануара/2. фебруара 1834; ДАС, КК, Јован Обреновић [=XIV], Сима Јанковић – Јовану Обреновићу 26. априла/7. маја 1834. године.

¹¹⁵ У изворима током читавог 19. века за оба села коришћен је само назив Трудово (ДАС, Министарство иностраних дела – Инострано одељење [=МИД-И], 1842), ф. 1, 192, Министарство унутрашњих дела – Министарству иностраних дела, 23. марта/4. априла 1842; *Документи о Рашкој области 1900–1912*, прир. Милић Ф. Петровић, Београд 1995, док. бр. 103).

¹¹⁶ В. Стојанчевић, „Територија и границе Србије 1804–1833”, карта; Н. Живковић, „Старовлашки немири и прикључење дела Старог Влаха Србији”, прилог: Скица из извештаја Миливоја Јовановића, начелника округа Ужичког, половина шесте деценије 19. века.

¹¹⁷ Р. Љушић, *Кнежевина Србија (1830–1839)*, 24.

¹¹⁸ *Ужичка нахија (1831–1839)*, док. бр. 195, 363, 437, 446.

остала претходно наведена села, јер географија није дозвољавала другачији правац граничне линије. Становници ових села добијали су наређења од кнеза Милоша у погледу односа према околним турским старешинама.¹¹⁹ Занимљиво је да се од становника ових села и данас може чути да је на Увцу требало да буде гранична линија, а разлог останка наведених села у саставу Османског царства објашњава се издајом, тј. да је „неко” за одређену количину злата („чизму злата”) уступио простор између Увца, Јавора и Чемернице.¹²⁰ Такође, поткупљивање турског чиновника, за становнике Трудова, разлог је припајања овог дела села Кнежевини Србији.¹²¹

Од Ојковачког брда, ток реке Увац одређен је за граничну линију све до узвишења Кожал, са леве стране тока Увца, а југоисточно од села Стубло. Од ове тачке почињала је граница Бањског кола, односно Бањске нахије, којој су на овом потезу припадала села Јабланица, Доброселица, Стубло, Мокра Гора, Јагоштица, Семегњево.¹²² Током 1832. године, кнез Милош је исказивао сумњу да ли ће овај крај припасти Србији,¹²³ али гранична комисија пратећи, од стране Коцебуа описану будућу граничну линију, припојила је ову територију Кнежевини Србији. Иако се као крајња тачка до које ће, током Увца, ићи граница помиње брдо Кожал, оно није припало Кнежевини Србији јер се налази са леве стране тока поменуте реке, а у инструкцијама које је Порта послала Хусеин-паши стоји да ће граница ићи десном страном Увца.¹²⁴ Напуштајући ток Увца, као граничне линије, комисија је означила врх Орлић, јужно од Јабланице, као даљи правац граничне линије.

Према упутствима које су комесари добили од Порте, а и према Коцебуовљевом протоколу гранична линија је са Орлића требало да иде на врх Виогор и на Препелицу на планини Ивици, односно Тари. Препелица, односно Препелиште, налази се на Шаргану, а да је граница повучена тим правцем, Мокра Гора, Заовине и Јагоштица остале би у саставу Османског царства. Уместо тога, комисија је граничну линију повукла од Орлића преко Цигле¹²⁵, а затим ка северу до Дубља, између Црног и Белог Рзава, остављајући данашње село Доња Јабланица у

¹¹⁹ Р. Љушић, *Кнежевина Србија (1830–1839)*, 25.

¹²⁰ До ових података дошли смо приликом теренских истраживања на простору овог дела Нововарошке општине.

¹²¹ Владета Топаловић, *Трудово. Живот и обичаји народни*, Београд 1997, 20.

¹²² *Ужичка нахија (1831–1839)*, док. бр. 428, 456.

¹²³ Исто, док. бр. 456.

¹²⁴ *Србске новине*, бр. 9, 3/12. март 1834.

¹²⁵ Узвишење северно од Увца које доминира Вучјим потоком.

саставу Кнежевине Србије. Из Мокре Горе Ћешаф-ефендија и Јоксим Милосављевић су отишли у манастир Рачу, а Јован Вељковић, Јован Мићић и вишеградски буљубаша су обележили граничну линију до Дрине. На овом потезу граница је од Дубља ишла на Балван (узвишење изнад Вардишта), затим на Столац и даље у правцу северозапада, остављајући село Заовине на српској страни. Левом обалом Брусничког потока граница се спуштала на Дрину, при чему је село Јагоштица припало Кнежевини Србији.¹²⁶

Оног тренутка када је гранична комисија стигла до Дрине, њен посао био је завршен, будући да је даљи правац граничне линије оцртавао ток ове реке. Из Мокре Горе, комесари су отишли у Азбуковицу, а затим су кренули преко Љубовије, па испод Сокола, кроз узан простор између брда, где су наишли на заседу Турака, који нису дозвољавали њихов даљи пролазак. Овакав став соколских Турака могао се и очекивати, будући да су они добили три писма да не дозволе пролазак комесара и постављање удута. Као главни налогодавац оваквог става Турака наведен је Али-паша Сточевић Ризванбеговић.¹²⁷ Ћешаф-ефендија, заједно са Абдул-агом, човеком Веџи-паше, отишао је на разговор код муслимана, који су том приликом изјавили да не дозвољавају пролазак комесара јер не желе да се поставља гранична линија испод Сокола. Ћешаф-ефендија је покушао да им укаже на то да они овуда не постављају границу јер је сама Дрина „проудутила” и да комесари само планирају да прођу туда. Поред свега тога, Турци нису дозволили њихов пролазак, те су се они вратили у Љубовију, где су их срела два Турчина из Сокола, који су изјавили да Турци из Сокола немају никакве везе са заседом Турака. Тог дана Турци из Љубовије обавештени су да је цар означио Дрину као будућу границу Кнежевине Србије, а исто је урађено и у Лешници.¹²⁸ Пре 15. фебруара комесари су стигли у Београд, а у *Србским новинама* рад српских комесара је истицан као пример патриотизма и љубави према отачеству.¹²⁹

Иако је у свим документима у којима је наведен правац будуће граничне линије река Дрина означена као западна граница Кнежевине

¹²⁶ В. Стојанчевић, „Коцебуовљев протокол”, 174; ДАС, ЗМП, 2209, Комисија за разграничење Србије – кнезу Милошу 21. јануара/2. фебруара 1834; Јован Миленковић, *Кнажевство Србије* (географска карта), Београд 1850. (Народна библиотека Србије, Одељење посебних фондова – Картографски фонд, Кр II 599).

¹²⁷ ДАС, КК, Ваљевска нахија [=IX], Суд нахије Ваљевске – кнезу Милошу, 24. јануара/5. фебруара 1834.

¹²⁸ ДАС, КК, Турци са стране кнезу Милошу [=XXX], 132, Комисија за разграничење – кнезу Милошу 24. јануара/5. фебруара 1834.

¹²⁹ *Србске новине*, бр. 5, 3/15. фебруар 1834.

Србије, ипак гранична линија није ишла у потпуности њеним током. Наиме, граница је ишла током Дрине до села Сакар и Мали Зворник, који су остали у саставу Зворничког санџака, а северно од села Мали Зворник граница се враћала на ток Дрине и даље ишла до њеног ушћа у Саву, код Раче. Први покушај да се иселе ова два места био је крајем јула 1834. године, али се завршио неуспехом. Несигурна и недовољно обезбеђена граница на Дрини омогућила је Турцима из Босне и исељеним муслиманима да изврше напад у септембру 1834. године на српска села са десне стране Дрине, који је после неколико дана успешно сузбијен. Приликом рада комисије за процену и откуп турских добара из Подринске и Соколске нахије, у октобру 1834. године, дошло је до напада на чланове комисије у Малом Зворнику, након чега су се турски и српски чланови комисије повукли, а ова места су остала под контролом Зворника. У време исељавања Турака из Подриња, ова два насеља била су центар насељавања муслиманских породица са наведеног простора. Све до 1878. поменута два насеља остала су ван граница Кнежевине Србије и тек тада ће њена граница изаћи на читав ток Дрине од Јагоштице до Раче.¹³⁰

Убрзо након проласка комисије, приступило се постављању удута или прокривању шума дуж граничне линије. Тај посао је углавном текао мирно на источном и југоисточном делу границе. Већи сукоб догодио се почетком марта на Јанковој клисури, када су Арнаути из седам околних села напали становнике који су крчили границу, на потезу између Грмен чуке и Чучалског лаза. Дошло је и до мањег пушкарања, након чега је на граничну линију, са нешто војске, упућен Вучко Мутавцић. Ипак, до већих сукоба није дошло јер су, убрзо по доласку Мутавцића, на Јанкову клисуру дошли представници 12 фисова са понудом за мир. Арнаути су прихватили правац граничне линије, али су молили да се гранична караула премести, јер је била недалеко од арбанашких кућа, што је прихваћено. Истакнуто је и да ниједан Арнаут не може пролазити преко српске границе без тескере. Овим договором сукоб на овом делу границе је био решен.¹³¹

Други већи сукоб, готово истовремено, догодио се на простору Старог Влаха. И на овом делу границе разлог сукоба било је постављање умки од

¹³⁰ Радомир Поповић, „Тома Вучић Перишић и исељавање Турака из Подриња 1834. године”, *Рачански зборник* 5 (2000) 21–23; В. Стојанчевић, „Територија и границе Србије 1804–1833”, 215; Љубомир Павловић, *Соколска нахија. Ко смо ми Подринци – наши корени*, Београд 2003, 340; Јован Ристић, *Спољашњи одношаји Србије новијега времена*, књ. 2, 1860–1868, Београд 1887, 282.

¹³¹ В. Стојанчевић, „Два оружана сукоба на српско-турској граници из времена прве владе кнеза Милоша”, 132–134; АС, КК, XXIV, 130, 135, 136; *Србске новине*, бр. 9, 3/15. март 1834.

стране Јована Мићића, задуженог за овај део границе, односно непризнавање новопостављене граничне линије од стране Турака. Наиме, након постављања умки, Турци из Вишеграда извршили су напад на села Мокра Гора и Заовине, након чега је Мићић одмах са војском отишао на границу. Приликом турског напада страдала су двојица Срба, један је био рањен, тројица отета, а начињена је и већа материјална штета. Напад су извршили Турци из Вишеграда, Рудог, Прибоја, Горажда и Чајнича, подстакнути од стране Али-паше Сточевића. Српске новине су извештавале да се Србија налази у јавном рату са Али-пашом и херцеговачким Турцима. Захваљујући брзој мобилизацији српске војске и доласку на овај простор, али и реакције београдског везира, дошло је до повлачења Турака. У наредном периоду је долазило до турских напада на српске карауле, до повреде граничних линија и сукоба око територије села која су остала на српској или турској страни.¹³²

Након што смо приказали дипломатску борбу српске стране да добије јасно дефинисану границу, као и рад на терену комисије којој је било стављено у задатак обележавање границе, остало нам је још да укажемо на то којим нахијама су припадале територије које су постале део Кнежевине Србије од 1833/1834. године. У српској изворној грађи, као и у историографској литератури, али и у Хатишерифу из 1833, среће се назив шест отргнутих предела или шест нахија, а као те области наводе се: Крајина с Кључем, Црна Река са Гургусовцем, Бањом и Сврљигом, Алексинац са Парафином и Ражњем, Крушевац, део Старог Влаха, подразумевајући под њом и део Новог Пазара познатог под именом Брвеник и подрински предео, тј. Јадар и Рађевину.¹³³ Стање на терену било је донекле другачије и број нахија био је знатно већи од шест.

На простору источне Србије, од Видинског санџака, полазећи од севера, Кнежевини Србији је припала Фетисламска нахија. Од ове нахије у састав границе Кнежевине Србије ушао је Фетислам и још 22 села, са укупно 1.463 куће. Сва села Фетисламске нахије постала су део Кључке

¹³² Више о овом и сукобима дуж српско-турске границе током прве владавине кнеза Милоша видети у: Р. Љушић, *Кнежевина Србија (1830–1839)*, 300–313; Новак Живковић, „Сукоб код Мокре Горе и немири на Дрини (1834)”, *Ужички зборник* 6 (1977) 57–78; Новак Живковић, *Ужички немири (1828–1838)*, Титово Ужице 1979, 227–241; А. Савић, *Кнежевина Србија и Османско царство (1839–1858)*, 261; Мирјана Маринковић, *Турска канцеларија кнеза Милоша Обреновића (1815–1839)*, Београд 1999, 108–109.

¹³³ Р. Љушић, *Кнежевина Србија (1830–1839)*, 15; Више о употреби ових назива пре издавања Хатишерифа видети у: Владимир Стојанчевић, „Шест припојених нахија кнез-Милошеве Србије. Прилог историској географији Србије из почетка XIX века”, *Историски гласник* 3 (1954) 73–106.

капетаније, изузев Текије и Голубиња који су ушли у састав Поречке капетаније, а у оквиру Крајинског окружја.¹³⁴ Јужно од Фетисламске нахије простирала се Неготинска нахија, са источном границом на Тимоку, док је Брза Паланка била њена најсевернија тачка. Као села некадашње Неготинске нахије, у састав Кнежевине Србије ушло је 47 села ове нахије, односно цела нахија, и та села, заједно са Неготином, формирала су Крајинску капетанију истоименог округа. Број кућа у овој нахији износио је 5.338.¹³⁵

Следећа нахија Видинског санцака која је ушла у састав Кнежевине Србије била је Тимочка или Црноречка, а у српским изворима среће се и назив Зајечарска нахија.¹³⁶ За ову нахију није сачуван списак села из 1826/1827. године, као за претходне две, али с обзиром на то да је Вук С. Караџић списак села изван Београдског пашалука, објављен у *Даници. Забавник за годину 1828*, објавио на основу овог пописа¹³⁷, можемо се користити његовим подацима о селима ове нахије. Вук помиње 42 села у овој нахији. Искључиво од села Зајечарске нахије формирано је окружје Црноречко, у оквиру којег су биле капетаније Зајечарска и Вражогрнска и у њима је према попису из 1834. године било укупно 4.623 куће и 45 села.¹³⁸

¹³⁴ ДАС, КК, XXIV, 52, 59, 88, 96, 100 Стефан Стефановић – кнезу Милошу о побуни у Фетисламској нахији 2/14, 3/15, 9/21, 12/24, 13/25. маја 1833; ДАС, ЗМП, 6549, *Изясненіе кућа, глава женѣти и беѣара и число села у Нахији Фетисламској*; Л. Цвијетић, „Попис становништва и имовине у Србији 1834. године”, 24–25. Имена села која су као део некадашње Фетисламске нахије припала Србији извукли смо из пописа из 1827, док смо до броја кућа дошли на основу пописа из 1834. године. Број кућа за свако село се помиње и у попису из 1827. године, али како је коначно разграничење на терену извршено почетком 1834. године, определили смо се за попис из те године.

¹³⁵ ДАС, ЗМП, 6549, попис села за ову нахију вршен је на основу турског тефтера за 1826/1827. годину, како стоји на самом документу. У попису из 1826/1827. као део Неготинске нахије не помињу се села Вратно, Чоканар, Мијајловци и Салаша. Међутим, како су се ова села налазила у унутрашњости области која је чинила Неготинску нахију, искључује се могућност да су она била део неке друге нахије.

¹³⁶ ДАС, КК, XXX, 895, Општи рачун о исплати десетка за Тимочку или Црноречку нахију, 1. мухарема 1249; *Архивска грађа за насеља у Србији у време прве владе кнеза Милоша (1815–1839)*, прир. Тихомир Ђорђевић, Београд–Земун 1926, 384.

¹³⁷ Вук С. Караџић, „Имена села у Србији изван пашалука Бијоградскога”, *Даница. Забавник за годину 1828*, 224. На закључак да је Вук свој списак села урадио на основу овог пописа указује нам идентичан распоред у Вуковом спису и попису за оне нахије за које је сачуван. Поред тога, са сигурношћу знамо и да је кнез Пожешке нахије, Васа Поповић, слао попис села Вуку С. Караџићу, а управо његов попис је достављен у канцеларију кнеза Милоша у марту 1827. године (*Вукова преписка IV*, прир. Љубомир Стојановић, Београд 1909, 115–117).

¹³⁸ Л. Цвијетић, „Попис становништва и имовине у Србији 1834. године”, 26–27.

Још три нахије Видинског санцака припале су Кнежевини Србији: Гургусовачка, Бањска и Сврљишка. Да је реч о три одвојене нахије, јасно упућују документи о исплати пореза за поменуте три нахије за 1833. годину, где се говори о прикупљању пореза у све три поменуте нахије и наводе износи које је требало исплатити или су већ били исплаћени.¹³⁹ Од 26 села нахије Бањске формирана је капетанија Бањска. Код нахије Бања Вук не помиње одређена села, која су још према попису из 1723/1724. године била у њеном саставу. То су села Врбовац, Жучковци и Николинци.¹⁴⁰ Села нахије Сврљишке ушла су у састав капетаније Сврљишке, а поред њих, ако је Вуков попис села тачан, у састав ове капетаније ушла су и бањска села Гојмановци, Лабуково и Ново Село, док су Попшица, Преконози и Рсовци из нахије Нишке. Вук наводи да је Сврљиг кнежина, али претходно наведени документи о прикупљању пореза јасно указују на то да је реч о нахији. Такође, ни код ове нахије Вук није побројао сва села, и према наведеном попису из 18. века, у састав нахије Сврљиг улазила су следећа села, поред оних које Вук помиње: Бели Поток, Божиновци, Бурдимо, Драинци, Жељево, Лозањ, Нишевци, Околиште, Округлица, Пирковци, Рибаре, Тијовац, Шљивовик.¹⁴¹ Села Гургусовачке нахије, заједно са селом Коритом¹⁴² из Белоградичке нахије, подељена су у две капетаније – Заглавску и Тимочку. Дакле, на овом простору Кнежевини Србији је припала Бањска нахија са 29 села, нахија Сврљиг са 41 селом, Гургусовачка нахија са 69 села, три села нахије Нишке и једно село нахије Белоградичке, односно укупно 139 села са 4.349 домова.¹⁴³

Са западном границом Бањске нахије завршавала се граница Видинског санцака. Даље ка западу биле су нахије које су припадале Крушевачком санцаку (Лесковачком пашалуку), а које су после побуне из 1832. и разграничења из 1834. припале Кнежевини Србији. Реч је о пет нахија овог санцака: Алексиначка, Параћинска, Ражањска, Крушевачка и Козничка.¹⁴⁴ Од села нахије Ражањске формирана је капетанија исто

¹³⁹ ДАС, КК, XXX, 873, Мехмед Салих-паша – кнезу Милошу 11. цемази-ул-евала 1249. године; ДАС, КК, XXX, 877, Хусеин-паша – кнезу Милошу 5. цемази-ул-евала 1249. године.

¹⁴⁰ Х. Атанасов, *Християни и Евреивъв Видинско. Дџизие описи на Видинския сандџак от 20-те години на XVIII Век*, София 2010, 38–41.

¹⁴¹ Исто, 41–49.

¹⁴² Ово село данас носи назив Ново Корито, док је село Корито југоисточно од Књажевца понело назив Старо Корито. У попису из 1834. године забележена су као Горње и Доње Корито (Л. Цвијетић, „Попис становништва и имовине у Србији 1834. године”, 33).

¹⁴³ Л. Цвијетић, „Попис становништва и имовине у Србији 1834. године”, 29–35.

¹⁴⁴ У српској историографији постоје различита мишљења којој кази или санцаку је припала територија Алексиначке нахије после пада устаничке државе 1813. године.

имена, у саставу окружја Бањског. Ову капетанију чинило је 28 села и Ражањ, а у попису из 1827. помињу се 23 села и Ражањ, али с обзиром на географски положај ових села (Липовац, Малетина, Чибура, Шетка и Јасење), јасно да су и она била део ове нахије. Из ове нахије укупно је припојено Кнежевини Србији 713 кућа.¹⁴⁵ У истом округу нашла се и Алексиначка капетанија, искључиво формирана од села Алексиначке нахије, њих 23, са укупно 647 кућа.¹⁴⁶ У оквиру Тупријског округа, од

Мишљење које се често среће јесте да је Алексиначка нахија ушла у оквире Нишке казе (Леополд Ранке, *Србија и Турска у деветнаестом веку*, Београд 1892, 145; Георги Баласчев, *Неиздати турски документи о Првом српском устанку*, Београд 1905, 32; В. Стојанчевић, *Кнез Милош и Источна Србија 1833–1838*, 14; Милан Ранђеловић, *Културне прилике у Нишу у XIX веку у време османске управе. Архивистичко-документалистички приступ*, (докторска дисертација, Филолошки факултет Београд, 2021), 67). Поједини аутори наводе да је била део Крушевачког санџака, али нигде нису наведени докази за ову тврдњу (Владимир Стојанчевић, „Лесковац као административно подручје за последњих сто година турске власти”, *Лесковачки зборник* 3 (1963) 62; М. Спирић, *Историја Алексинца и околине до краја прве владавине кнеза Милоша*, 233). Област око Алексинца, као и касније сам Алексинац, били су у саставу Крушевачког санџака од његовог формирања, па све до припајања Алексиначке нахије Кнежевини Србији. На то упућује више чињеница. Прво, приликом проласка комесара у фебруару 1831. кроз Крушевачки санџак, Исмаил-паша, крушевачки санџак-бег, дочекује их у Алексинцу и ту преговарају о даљем послу. Да је нахија била у саставу Нишке казе, не би их дочекао крушевачки санџак-бег у том месту. Други доказ јесу фермани упућени из Цариграда, који су били насловљени на оне паше под чијом контролом су се налазиле територије које је требало да припадну Кнежевини Србији. Фермани су упућени видинском, крушевачком и босанском санџак-бегу. Да је Алексинац био у саставу Нишке казе, ферман би био упућен и софијском санџак-бегу, у оквиру чијег санџака се налазила Нишка каза. Поред тога, у Коцебуовљевом протоколу јасно је назначено да ће изван границе Кнежевине Србије остати земље под Нишем, што не би био случај да је Алексиначка нахија била у саставу Нишке казе. У архивској грађи срећу се писма упућена и од стране Исмаил-паше и од стране нишког мухафиза Мехмед Салих-паше у којем моле или се захваљују кнезу Милошу за помоћ приликом прикупљања пореза у нахијама Крушевцу, Алексинцу, Параћину и Ражњу. Ово не би требало да збуњује, будући да се дешавало да одређени сегмент финансијске власти над неком облашћу има управник из суседне територије, као што је било и у нахији Козник. (АС, КК, XXX, 845, Исмаил-паша – кнезу Милошу 21. шевала 1249; ДАС, КК, XXX, 884, Мехмед Салих-паша – кнезу Милошу 17. мухарема 1249; ДАС, КК, XXX, 932, Мехмед Салих-паша – кнезу Милошу 15. шевала 1249; *Крушевац у једном веку*, 84–85).

¹⁴⁵ Л. Цвијетић, „Попис становништва и имовине у Србији 1834. године”, 28–29; ДАС, ЗМП, 6549, *Попис села и домова у нахији Параћинској и Ражањској*; ДАС, КК, XXX, 884, Мехмед Салих-паша – кнезу Милошу 17. мухарема 1249.

¹⁴⁶ Л. Цвијетић, „Попис становништва и имовине у Србији 1834. године”, 32–33; ДАС, ЗМП, 6549, *Попис села и домова у нахији Алексиначкој*.

села Параћинске нахије, формирана је Параћинска капетанија, са укупно 29 насеља и 1.178 кућа.¹⁴⁷

Села Крушевачке и Козничке нахије подељена су у три капетаније у оквиру Крушевачког округа. Друге две капетаније у овом округу су формиране од села Новопазарске нахије и, у случају Трстеничке капетаније, од новопазарских и пожешких села. Највећи број села из Крушевачке нахије ушао је у састав две капетаније: Крушевачку и Бугар-Моравску, са укупно 117 села и 2.723 куће.¹⁴⁸ Капетанија Трстеничка, у оквиру овог округа, била је формирана од осам села Новопазарске нахије: Врнци, Гоч, Предоле, Ново Село, Попина, Дубље, Липова, Крсова и седам села и вароши Трстеник из Пожешке нахије.¹⁴⁹ Ових осам пазарских села укупно је имало 311 кућа.¹⁵⁰ Козничку нахију чинило је 88 села која се именом помињу у списку харачких глава, који чланови суда Крушевачког шаљу кнезу Милошу у јуну 1833. године, како би се сазнало колики су порез плаћали Јашар-паши.¹⁵¹ Сва ова села ушла су у састав Козничке капетаније, као и села Шошиће, Жарево и Мачковац из Крушевачке,¹⁵² и Брзеће из Куршумлијске нахије. Иако се нека села, као што су Ћелије, Ботуриће, Гаревина, Грађане и Кочине не помињу у овом списку, на основу њиховог положаја можемо закључити да су и она била

¹⁴⁷ У попису из 1827. године помиње се село Батинац као део Параћинске нахије. Међутим, овде је највероватније направљена грешка, будући да то село 1827. године Вук помиње као село у Њупријској нахији, а и било је део капетаније Ресавске, тако да највероватније није било део Параћинске нахије, већ је грешком унето у поменути попис (Вук С. Караџић, „Географическо-статистическо описаније Србије”, *Даница. Забавник за годину 1827*, 70; АС. ЗМП, 6549, *Попис села и домова у нахији Параћинској и Ражањској*; Л. Цвијетић, „Попис становништва и имовине у Србији 1834. године”, 36, 38–39).

¹⁴⁸ Нажалост, за Крушевачку нахију није сачуван попис из 1827. године, са списком села, већ се само наводи у табели да је у тој нахији било 217 села и 5.000 кућа, што вероватно није тачан број будући да, према попису из 1834. године, у ове две капетаније је било укупно 107 села. Поред тога, број од 5.000 кућа више делује као процена него тачно стање (АС, ЗМП, 6549, *Нахије отргнуте са числом њихових села и кућа; Попис села и домова у нахији Параћинској и Ражањској*; Л. Цвијетић, „Попис становништва и имовине у Србији 1834. године”, 47–52).

¹⁴⁹ В. С. Караџић, *Географическо-статистическо описаније Србије*, 64; *Нахија Пожешка*, док. бр. 346; ДАС, КК, XVII, 32, Кметови Курилова и Новог Села (нахије Пазарске) жале се на турске зулуме 18/30. април 1824; Т. Николић, *Архивска грађа за насеља у Србији у време прве владе кнеза Милоша*, док бр. 194, 213.

¹⁵⁰ Л. Цвијетић, „Попис становништва и имовине у Србији 1834. године”, 55–56.

¹⁵¹ ДАС, КК, XVII, 49, Суд Нахије Крушевачке – кнезу Милошу у Крушевцу 25. маја/6. јуна 1833.

¹⁵² *Нахија Пожешка*, док. бр. 144.

у саставу Козничке нахије, будући да су са свих страна окружена селима која су била део наведене нахије. Село Стрменица је било део Крушевачке нахије.¹⁵³

Најсложеније питање је припадност села која су означена као део Новопазарске нахије у Босанском санцаку. У попису кадилука Босанског санцака из 1811. године, допуњеном подацима из 1818. године, Нови Пазар се помиње као кадилук.¹⁵⁴ Новопазарски кадилук обухватао је две нахије које су постале део Кнежевине Србије: Студеничку и Новопазарску нахију. Новопазарска нахија обухватала је територију Горњег Ибра и Јошанице, затим предео око Гоча, док су гранична села ове нахије према Западној Морави и Крушевачкој нахији била: Ново Село, Врнци, Дубље и Попина.¹⁵⁵ Студеничка нахија се помиње у већем броју извора насталих током 20-их и 30-их година 19. века и тај термин се користи и од стране османских званичника, тако да је Студеничка нахија, ван сваке сумње, била нахија у оквирима Новопазарског кадилука.¹⁵⁶ Такође, села ове нахије се у попису из 1827. наводе као „студеничка села”, за разлику од Јошанице и Горњег Ибра где је јасно назначено да припадају Новопазарској нахији. Студеничка нахија је 1833. преименована у студенички срез, а од 1834. у Студеничку или Тошић капетанију. У попису из 1834. године за капетанију Јошаницу је наведено да има свега осам села и 479 кућа. Овде није реч о грешци, већ је дошло до ушоравања 30 села и 20 засеока из Јошанице и 30 из Горњег Ибра, који су сада чинили капетанију Јошаничку, са укупно 479 кућа.¹⁵⁷ Исти случај ушоравања села срећемо и у капетанији Студеничкој. Према попису из 1827. године, у овој нахији било је 98 села, у попису арачких глава из 1833. помиње се 81 село и 519 домова, а у попису из 1834. помиње се 15 села и 662 куће у оквиру капетаније Студеничке или Тошићке.¹⁵⁸ У састав

¹⁵³ Исто, док. бр. 87.

¹⁵⁴ Hamdija Kreševljaković i Hamdija Kapidžić, *Sudsko administrativna podjela Bosne i Hercegovine početkom XIX stoljeća*, Sarajevo 1950, 260.

¹⁵⁵ ДАС, КК, XVII, 32, Жалба кметова Курилова и Новог Села (нахије Пазарске) на турске зулуме 18/30. април 1824; *Архивска грађа за насеља у Србији у време прве владе кнеза Милоша*, док. бр. 194, 213; *Нахија Пожешка*, док. бр. 27, 55, 115, 258, 458, 46; ДАС, ЗМП, 6713, *Назначена села, куће, главе н. Пазарске у Јошаници и Горњем Ибру*.

¹⁵⁶ *Нахија Пожешка*, док. бр. 257, 312, 353, 354, 365, 373, 380, 381.

¹⁵⁷ Исто, док. бр. 239; Л. Цвијетић, „Попис становништва и имовине у Србији 1834. године”, 56; Радомир Ристић, „Попис арачких глава Јошанице, Горњег Ибра и Јелеча (1833)”, *Наша прошлост* 16 (2015) 81.

¹⁵⁸ ДАС, ЗМП, 6549, Села Студеничка; ДАС, Збирка тефтера [ЗТ], бр. 617, Нахија Новопазарска, капетанија Студеничка; Л. Цвијетић, „Попис становништва и имовине у Србији 1834. године”, 81.

студеничке капетаније ушло је и неколико села нахије Подгор.¹⁵⁹ То су села Драганићи, Милатковић, Бело Поље, Носољин, Трнава, Себимиље и Бркуше, са укупно 107 кућа, с тим што су сва ова села наведена под именом Бркуша и Трнава.¹⁶⁰

Следећа нахија Босанског санцака која је постала део Кнежевине Србије била је Старовлашка нахија. Ова нахија била је део царског хаса и њена територија се највероватније поклапала са територијом Старовлашког кадилука.¹⁶¹ Поједини извори нам указују да је становништво као нахију у којој је живело означавало Стари Влах, иако се нахија није тако звала. Пример за то је Бањска нахија у оквирима Босанског санцака. Наиме, становници села Јабланица „од нахије Старовлашке” жале се на зулум Аврама Обућине кнезу Милошу.¹⁶² Кнез Милош у одговору наређује Авраму Обућини да се не меша у Бањску област јер она није део његове капетаније.¹⁶³ О постојању ове нахије јасно нам сведочи писмо старовлашког забита Мустафа-аге, који пише Авраму Обућини, у јулу 1832. године, да му је стигла комора од њега, али да му он, осим Доброселице и Јабланице, „не броји **Бањанску нахију**”, већ ће у тој нахији кнез бити Остоја.¹⁶⁴ Села ове нахије која су припала Кнежевини Србији су: Доброселица, Јабланица, Семегњево, Мокра Гора, Заовине и Јагоштица. Прва два села постала су део капетаније Моравске, Јагоштица капетаније Рачанске, а остала су ушла у састав капетаније Рујанске. Од ове нахије, Кнежевини Србији су укупно припале 204 куће.¹⁶⁵

У свим изворима које смо прегледали села некадашње Нововарошке и Моравичке нахије помињу се као села у Старовлашкој нахији.¹⁶⁶ Од старовлашких села формиране су две капетаније: Моравичка и Дојтска,

¹⁵⁹ О постојању ове нахије сведочи писмо становника села нахије Подгор, упућено кнезу Милошу 1/12. марта 1833. године, у којем се жале на зулум Турака, а помиње се укупно 15 села, која ће после повлачења границе 1833/1834. остати јужно од граничне линије (*Ужичка нахија*, док бр. 461).

¹⁶⁰ ДАС, ЗМП, 6549, Села Студеничка; ДАС, ЗТ, бр. 617. Поред ових села у оба пописа стоји да су део Подгора.

¹⁶¹ Ahmed Aličić, *Pokret za autonomiju Bosne od 1831. do 1832. godine*, Sarajevo 1996, 193.

¹⁶² *Нахија Ужичка*, док. бр. 456.

¹⁶³ Исто.

¹⁶⁴ Исто, док. бр. 428.

¹⁶⁵ Л. Цвијетић, „Попис становништва и имовине у Србији 1834. године”, 89, 90, 91, 92.

¹⁶⁶ *Нахија Пожешка*, док. бр. 40, 214, 298; ДАС, ЗМП, 6549, *Списак села Старовлашких*; ДАС, ЗМП, 6713, *Назначеније села бивше нахије Варошке с ове стране Моравице до међе нахије Ужичке и Пожешке*.

које су укупно имале 1.541 кућу и 45 села, мада је и на овом простору дошло до ушоравања сеоских насеља.¹⁶⁷

Поред наведених нахија, Кнежевине Србији припале су и две нахије Зворничког санџака, које су заправо чиниле тзв. Подринску нахију. Реч је о нахијама Јадар и Рађевина.¹⁶⁸ Од села која су чинила нахију Јадар формирана је Јадарска капетанија, са укупно 39 села и 2.099 кућа, док су села нахије Рађевина чинила истоимену капетанију, са укупно 33 села и 1.500 кућа.¹⁶⁹ У оквиру нахије Рађевина били су Мали Зворник и Сакар, који су остали изван граница Кнежевине Србије.¹⁷⁰

Табела 1: Број села, кућа и становника по нахијама
које су у потпуности ушле у састав Кнежевине Србије:¹⁷¹

Назив нахије	Број села	Број кућа	Број становника
Фетисламска	23	1.463	7.059
Неготинска	47	5.338	29.855
Тимочка/Црноречка/Зајечарска	45	4.623	27.704
Бањска	29	747	5.456
Сврљишка	41	978	8.257
Гургусовачка	69	2.570	15.127
Ражањска	28 + Ражањ	713	4.568
Параћинска	29	1.178	7.689
Алексиначка	23	647	4.325
Крушевачка	123	2.827	18.925
Козничка	91	1.331	9.976
Студеничка	15	662	4.549
Јадарска	39	2.099	11.833
Рађевачка	33	1.500	9.653
Укупно	636	26.676	164.976

¹⁶⁷ Ј. Цвијетић, „Попис становништва и имовине у Србији 1834. године”, 91, 92; ДАС, ЗМП, 6713, *Назначеније села бивше нахије Варошке с ове стране Моравице до међе нахије Ужичке и Пожешке*.

¹⁶⁸ А. Аличић, *Pokret za autonomiju Bosne od 1831. do 1832. godine*, 186, 381. У поменутих пописима ове две нахије су уписане као кнежине, и то у оном делу где су набројана села која су чинила део ових нахија. Међутим, на почетку пописа, где се налази збирни попис укупног броја кућа по нахијама, Јадар и Рађевина су означене као нахије, при чему је нахија Јадар имала 42 село, а Рађевина 41 село. Да је реч о нахијама, потврђује и А. Аличић, на основу архивске грађе турских архива (ДАС, ЗМП, 6549, *Нахије одтрнуте с числом њихови села и кућа*).

¹⁶⁹ Различит број села у пописима из 1827. године и попису из 1834. године не изненађује, јер је у већини нахија одређен број села која се помињу у попису из 1827. ушао у састав већих села, и то као засеоци. То одлично потврђује објављени тефтер, где је већи број села из 1827. године означен као заселак (Р. Ристић, „Попис арачких глава Јошанице, Горњег Ибра и Јелеча (1833)”, 79–141).

¹⁷⁰ ДАС, ЗМП, 6549, *Списак кућа и глава у кнежини Јадарској и Рађевачкој*.

¹⁷¹ До ових података смо дошли тако што смо на основу пописа из 1827. и других извора коришћених приликом израде рада извукли податке о припадности села одређеним

Табела бр. 2: Број села, кућа и становника по нахијама које су делимично ушле у састав Кнежевине Србије:

Назив нахије	Број села	Број кућа	Број становника
Белоградичка	1	40	262
Нишка	3	54	411
Куршумлијска	1	13	106
Новопазарска	12 ¹⁷²	624	6.327
Подгор	2	107	774
Старовлашка	45	1.541	10.314
Бањска	6	204	1.554
Укупно	70	2.583	19.748

На основу претходно изнетих података, укупан број становника у тзв. отргнутим пределима, који су припали Кнежевини Србији после разграничења, износио је **184.724** становника. Кнежевини Србији припало је **706** нових села и **29.259** кућа. Становништво у присаједињеним нахијама чинило је **27,70%** укупног броја становника Кнежевине Србије (**666.856** становника) 1834. године.

На основу табеле видимо да су биле оправдане османске тврдње да се на територији тзв. шест нахија налази заправо 14 или 15 нахија. Кнежевини Србији је припојено у потпуности 14 нахија, знатни делови још две нахије (Новопазарска и Старовлашка) и мањи број села из још пет нахија.

* * *

Разграничењем Кнежевине Србије и Османског царства завршена је борба српског народа за аутономну Кнежевину Србију у саставу Османског царства, чији је један од главних елемената морала бити јасно повучена гранична линија, која је од 1834. године раздвајала још једну

нахијама, а затим смо на основу пописа из 1834. године дошли до података о броју села, кућа и становника по наведеним нахијама. Одлучили смо се за попис из 1834. године јер је управо почетком 1834. године процес разграничења и званично био завршен, а то је уједно и најобухватнији попис до тада урађен. Поред тога, овај попис пружа најтачнији број становника у оним територијама које су обухватале отргнуте нахије, будући да су поједина села из околних нахија тек после проласка комисије почетком 1834. године постала део Кнежевине Србије.

¹⁷² До овог броја се дошло ушоравањем села током самог пописа, где су нека села изгубила тај статус и постала засеоци.

аутономну област од османских провинција. Сам овај процес и његов успешни крај имали су огроман значај за Кнежевину Србију, како у погледу безбедности, унутрашње организације, тако и економије и демографије. Граница је омогућила контролу уласка и изласка из Кнежевине Србије, као и градњу караула и постављање граничних стража дуж читаве граничне линије. Такође, географски положај Кнежевине Србије, посебно у сегменту саобраћајно-географског положаја, постао је неупоредиво бољи. Кнежевина Србија је контролисала већи део моравске долине, а тиме и Цариградског друма, једног од најзначајнијих саобраћајних чворишта Балканског полуострва. На крају, треба истаћи и демографски потенцијал припојених нахија, чије је становништво у укупном броју популације Кнежевине Србије чинило нешто мање од 1/3 становника. Тај податак најбоље сведочи о људским и материјалним ресурсима припојених области.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Необјављени извори – Unpublished Primary Sources

Државни архив Србије (ДАС), Збирка Мите Петровића (ЗМП) [Državni arhiv Srbije (DAS), Zbirka Mite Petrovića (ZMP)]

ДАС, Збирка Радосава Перовића (ЗРП) [DAS, Zbirka Radosava Perovića (ZRP)]

ДАС, Збирка тефтера (ЗТ) [DAS, Zbirka teftera (ZT)]

ДАС, Кнежева канцеларија (КК), Алексиначка нахија (I) [DAS, Кнежева kancelarija (KK), Aleksinačka nahija (I)]

ДАС, КК, Београдски конак (VI) [DAS, КК, Beogradski konak (VI)]

ДАС, КК, Београдски конзулат (VII) [DAS, КК, Beogradski konzulat (VII)]

ДАС, КК, Ваљевска нахија (IX) [DAS, КК, Valjevska nahija (IX)]

ДАС, КК, Јован Обреновић (XIV) [DAS, КК, Jovan Obrenović (XIV)]

ДАС, КК, Крушевачка нахија (XVII) [DAS, КК, Kruševačka nahija (XVII)]

ДАС, КК, Неготинска нахија (XIX) [DAS, КК, Negotinska nahija (XIX)]

ДАС, КК, Пожаревачка нахија са Поречом (XXI) [DAS, КК, Požarevačka nahija sa Porečom (XXI)]

ДАС, КК, Присаједињење отргнутих округа (XXIV) [DAS, КК, Prisajedinjenje otrgnutih okruga (XXIV)]

ДАС, КК, Соколска нахија (XXVIII) [DAS, КК, Sokolska nahija (XXVIII)]

ДАС, КК, Турци са стране кнезу Милошу (XXX) [DAS, КК, Turci sa strane knezu Milošu (XXX)]

ДАС, КК, Црноречка нахија (XXXVI) [DAS, КК, Crnorečka nahija (XXXVI)]

ДАС, Министарство просвете – Просветно одељење (МПс-П) [DAS, Ministarstvo prosvete – Prosvetno odeljenje (MPs-P)]

ДАС, Министарство иностраних дела – Инострано одељење (МИД-И) [DAS, Ministarstvo inostranih dela – Inostrano odeljenje (MID-I)]

Објављени извори – Published Primary Sources

Архивска грађа за насеља у Србији у време прве владе кнеза Милоша (1815–1839), прир. Тихомир Ђорђевић, Београд – Земун 1926. [*Arhivska građa za naselja u Srbiji u vreme prve vlade kneza Miloša (1815–1839)*, prir. Tihomir Đorđević, Beograd–Zemun 1926]

Вукова преписка IV, прир. Љубомир Стојановић, Београд 1909. [*Vukova prepiska IV*, prir. Ljubomir Stojanović, Beograd 1909]

Град Параћин 1815–1915, прир. Бранко Перуничић, Београд 1975. [*Grad Paraćin 1815–1915*, prir. Branko Peruničić, Beograd 1975]

Град Светозарево 1806–1915, прир. Бранко Перуничић, Београд 1975. [*Grad Svetozarevo 1806–1915*, prir. Branko Peruničić, Beograd 1975]

Дипломатско представништво Србије у Цариграду, 2/1, (1830–1858), прир. Мирослав Перишић, Александар Марковић и Светозар Рајак, Београд 2015. [*Diplomatsko predstavništvo Srbije u Carigradu, 2/1, (1830–1858)*, прир. Miroslav Perišić, Aleksandar Marković i Svetozar Rajak, Beograd 2015]

Документи за българската история, Документи из турските държавни архиви, Част I, (1564–1872), Т. 3, подбралъ и превелъ Панчо Доревъ, София 1940. [*Dokumenti za balgarskata istorija. Dokumenti iz turските daržavni arhivi, Čast 1 (1564–1872)*, Т. 3, podbral i prevel Pančo Dorev, Sofia 1940]

Документи о Рашкој области 1900–1912, прир. Милић Ф. Петровић, Београд 1995. [*Dokumenti o Raškoj oblasti 1900–1912*, прир. Milić. F. Petrović, Beograd 1995]

Књажевска канцеларија. Јагодинска нахија 1830–1835, књ. 3, прир. Зоран Марковић и Светлана Мишковић, Јагодина 2009. [*Knjažeska kancelarija. Jagodinska nahija 1830–1835*, књ. 3, прир. Zoran Marković i Svetlana Mišković, Jagodina 2009]

Књажевска канцеларија. Нахија Пожешка 1815–1839, књ. 1, прир. Данило Вуловић, Београд 1953. [*Knjažeska kancelarija. Nahija Požeška 1815–1839*, књ. 1, прир. Danilo Vulović, Beograd 1953]

Књажевска канцеларија, Ужичка нахија (1831–1839), књ. 2, прир. Недељко Радосављевић, Београд–Ужице 2006. [*Knjažeska kancelarija, Užička nahija (1831–1839)*, књ. 2, прир. Nedeljko Radosavljević, Beograd–Užice 2006]

Крушевац у једном веку 1815–1915, прир. Бранко Перуничић, Крушевац 1971. [*Kruševac u jednom veku 1815–1915*, прир. Branko Peruničić, Kruševac 1971]

Москва – Србија, Београд – Русија. Документи и материјали, т. 2: Друштвене и политичке везе 1804–1878 / Москва – Сербия, Белград – Россия. Сборник документов и материалов, том 2, Общественно-политические связи. 1804–1878, прир. Мирослав Јовановић и др., Београд–Москва / Белград–Москва 2011. [*Moskva – Srbija, Beograd – Rusija. Dokumenti i materijali, t. 2, Društvene i političke veze 1804–1878 / Moskva – Serbija, Belgrad – Rosija. Sbornik dokumentov i materialov, tom 2, Obšcestveno – političeskie svjazi 1804–1878*, прир. Miroslav Jovanović i др., Beograd–Moskva 2011]

Ристић Радомир, „Попис арачких глава Јошанице, Горњег Ибра и Јелеча (1833)”, *Наша прошлост* 16 (2015) 79–142. [Ristić Radomir, „Popis арачких глава Jošanice, Gornjeg Ibra i Jeleča (1833)”, *Naša prošlost* 16 (2015) 79–142]

Стојанчевић Владимир, „Коцебуовљев протокол о одређивању граница Србије из 1831. године”, *Споменик СХХХIV*. Одељење историјских наука 9 (1995) 169–174. [Stojančević Vladimir, „Kocubovljev protokol o određivanju granica Srbije iz 1831. godine”, *Spomenik СХХХIV*. Odeljenje istorijskih nauka 9 (1995) 169–174]

Цвијетић Лепосава, „Попис становништва и имовине у Србији 1834. године”, *Мешовита грађа* 13 (1984) 9–118. [Cvijetić Leposava, „Popis stanovništva i imovine u Srbiji 1834. godine”, *Mešovita građa* 13 (1984) 9–118]

Картографски извори – Cartographic Sources

Миленковић Јован, *Књажевство Србије*, Београд 1850. (Народна библиотека Србије, Одељење посебних фондова – Картографски фонд, Кр II 599) [Milenković

Jovan, *Knjažestvo Srbije*, Beograd 1850. (Narodna biblioteka Srbije, Odeljenje posebnih fondova – Kartografski fond, Kr II 599)

Topografska karta 1:25.000, *Sjenica 2-4 (Golija – Istok)*, Beograd 1972. https://www.topografskakarta.com/jugo/download/srb_25/sijenica_8/h522.html.

Новине – Newspapers

Србске новине [*Srbske novine*]

Литература – Secondary Works

Aličić Ahmed, *Pokret za autonomiju Bosne od 1831. do 1832. godine*, Sarajevo 1996.

Kreševljaković Hamdija i Hamdija Kapidžić, *Sudsko administrativna podjela Bosne i Hercegovine početkom XIX stoljeća*, Sarajevo 1950.

Алексић Антоније, „Грађа за картографију и за географију Србије”, *Годишњица Николе Чуића* 5 (1883) 259–271. [Aleksić Antonije, „Građa za kartografiju i za geografiju Srbije”, *Godišnjica Nikole Čupića* 5 (1883) 259–271]

Атанасов Христијан, *Христијани и Евреи във Видинско. Дџизие описи на Видинския сандџак от 20-те години на XVIII Век*, Софија 2010. [Atanasov Hristijan, *Hristijani i Evrei v Vidinsko. Džizie opisi na Vidinskija sandžak ot 20-te godini na XVIII Vek*, Sofija 2010]

Баласчев Георги, *Неиздати турски документи о Првом српском устанку*, Београд 1905. [Balashev Georgi, *Neizdati turski dokumenti o Prvom srpskom ustanku*, Beograd 1905]

Бојовић Радивоје, „Карта 'савремене' Србије Александра Григорјевич Розелион Сашалског из 1831”, у: *Архивска грађа као извор за историју*, ур. Никола Поповић, Београд 2000, 602–607. [Bojović Radivoje, „Karta 'savremene' Srbije Aleksandra Grigorjevič Rozelion Sašaljskog iz 1831”, у: *Arhivska građa kao izvor za istoriju*, ур. Nikola Popović, Beograd 2000, 602–607]

Гавриловић Михаило, *Милош Обреновић (1827–1835)*, књ. 3, Београд 1912. [Gavrilović Mihailo, *Miloš Obrenović (1827–1835)*, књ. 3, Beograd 1912]

Губеринић Радомир, *Кнез Никола Васојевић*, Андријевица 1997. [Guberinić Radomir, *Knez Nikola Vasojević*, Andrijevica 1997]

Дурковић-Јакшић Љубомир, *Србијанско-црногорска сарадња (1830–1851)*, Београд 1957. [Durković-Jakšić Ljubomir, *Srbijansko-crnogorska saradnja (1830–1851)*, Beograd 1957]

Достјан Степановна Ирина, „Мисии руских государственных деятелей и военных в Сербском Княжестве в 30-е гг. XIX в.”, *Национальное возрождение балканских народов в первой половине XIX века и Россия*, ур. Искра В. Чуркина, Москва 1992, 123–149. [Dostjan Stepanova Irina, „Missii russkih gosudarstvennih dejatelej i voennih v Serbskom Knjažestve v 30-e gg. XIX v.”, *Nacionalnoe vrozozhdenie balkanskih narodov v pervoj polovine XIX veka i Rossija*, ур. Iskra V. Čurkina, Moskva 1992, 123–149]

Живковић Новак, „Старовлашки немири и прикључење дела Старог Влаха Србији”, *Зборник радова Народног музеја* 6 (Чачак 1975) 5–29. [Živković Novak, „Starovlaški nemiri i priključenje dela Starog Vlaha Srbiji”, *Zbornik radova Narodnog muzeja* 6 (Čačak 1975) 5–29]

Живковић Новак, „Сукоб код Мокре Горе и немири на Дрини (1834)”, *Ужички зборник* 6 (1977) 57–78. [Živković Novak, „Sukob kod Mokre Gore i nemiri na Drini (1834)”, *Užički zbornik* 6 (1977) 57–78]

Живковић Новак, *Ужички немири (1828–1838)*, Титово Ужице 1979. [Živković Novak, *Užički nemiri (1828–1838)*, Titovo Užice 1979]

Илић Радомир, *Ибар. Антропогеографска проучавања*, Београд 1905. [Ilić Radomir, *Ibar. Antropogeografska proučavanja*, Beograd 1905]

Јакшић Гргур, *Акерманска конвенција закључена између Русије и Турске 25. септембра 1826. г. Студија из дипломатске историје*, Београд 1911. [Jakšić Grgur, *Akermanska konvencija zaključena između Rusije i Turske 25. septembra 1826. g. Studija iz diplomatske istorije*, Beograd 1911]

Караџић Стефановић Вук, „Географическо-статистическо описаније Србије”, *Даница. Забавник за годину 1827*, 27–120. [Karadžić Stefanović Vuk, „Geografičesko-statističesko opisanije Srbije”, *Danica. Zabavnik za godinu 1827*, 27–120]

Караџић Стефановић Вук, „Имена села у Србији изван пашалука Бијоградскога”, *Даница. Забавник за годину 1828*, 222–234. [Karadžić Stefanović Vuk, „Imena sela u Srbiji izvan pašaluka Bijogradskega”, *Danica. Zabavnik za godinu 1828*, 222–234]

Љушић Радош, *Кнежевина Србија (1830–1839)*, Београд 1986. [Ljušić Radoš, *Kneževina Srbija (1830–1839)*, Beograd 1986]

Љушић Радош, *Српска државност 19. века*, Београд 2008. [Ljušić Radoš, *Srpska državnost 19. veka*, Beograd 2008]

Маринковић Мирјана, *Турска канцеларија кнеза Милоша Обреновића (1815–1839)*, Београд 1999. [Marinković Mirjana, *Turska kancelarija kneza Miloša Obrenovića (1815–1839)*, Beograd 1999]

Марковић Љубомир и Светислав Марковић, *Становништво Моравичког Старог Влаха*, Београд 2002. [Marković Ljubomir i Svetislav Marković, *Stanovništvo Moravičkog Starog Vlaha*, Beograd 2002]

Мушички Ђорђе, *Историческо-критическо описаније битке Косовополске одъ г. 1389. юнія 15*, Нови Сад 1847. [Mušicki Đorđe, *Istoričesko-kritičesko opisanije bitke Kosovopoljske od g. 1839. junija 15*, Novi Sad 1847]

Павловић Љубомир, *Соколска нахија. Ко смо ми Подринци – наши корени*, Београд 2003. [Pavlović Ljubomir, *Sokolska nahija. Ko smo mi Podrinci – naši koreni*, Beograd 2003]

Павловић Марко, *Српска правна историја*, Крагујевац 2005. [Pavlović Marko, *Srpska pravna istorija*, Kragujevac 2005]

Пантелић Душан, „Присаједињење отргнутих крајева Србији пре сто година”, *Браство* 27 (1933) 51–61. [Pantelić Dušan, „Prisajedinjenje otrgnutih krajeva Srbiji pre sto godina”, *Brastvo* 27 (1933) 51–61]

Петровић Мита, *Финансије и установе обновљење Србије до 1842. с једним погледом на ранији историјски развој финансијског уређења у Србији*, Београд 1897. [Petrović Mita, *Finansije i ustanove obnovljene Srbije do 1842. s jednim pogledom na raniji razvoj finansijskog uređenja u Srbiji*, Београд 1897]

Петровић Петар, *Рашка. Антропогеографска проучавања*, књ. 1, Београд 1984. [Petrović Petar, *Raška. Antropogeografska proučavanja*, књ. 1, Београд 1984]

Петровић Петар, *Рашка. Антропогеографска истраживања*, књ. 2, Нови Пазар 2010. [Petrović Petar, *Raška. Antropogeografska istraživanja*, књ. 2, Novi Pazar 2010]

Поповић Радомир, *Аврам Петронијевић 1791–1852*, Београд 2012. [Popović Radomir, *Avram Petronijević 1791–1852*, Београд 2012]

Поповић Радомир, „Тома Вучић Перишић и исељавање Турака из Подриња 1834. године”, *Рачански зборник* 5 (2000) 17–29. [Popović Radomir, „Toma Vučić Perišić i iseljavanje Turaka iz Podrinja 1834. godine”, *Račanski zbornik* 5 (2000) 17–29]

Ранђеловић Милан, *Културне прилике у Нишу у XIX веку у време османске управе. Архивистичко-документалистички приступ* (докторска дисертација, Филолошки факултет Београд, 2021) [Ranđelović Milan, *Kulturne prilike u Nišu u XIX veku u vreme osmanske uprave. Arhivističko-dokumentalistički pristup* (doktorska disertacija, Filološki fakultet Београд, 2021)]

Ранке Леополд, *Србија и Турска у деветнаестом веку*, Београд 1892. [Ranke Leopold, *Srbija i Turska u devetnaestom veku*, Београд 1892]

Ристић Јован, *Спољашњи одношаји Србије новијег времена*, књ. 2, 1860–1868, Београд 1887. [Ristić Jovan, *Spoljašnji odnošaji Srbije novijega vremena*, књ. 2, 1860–1868, Београд 1887]

Савић Александар, *Кнежевина Србија и Османско царство (1839–1858)* (докторска дисертација, Филозофски факултет Београд, 2021) [Savić Aleksandar, *Kneževina Srbija i Osmansko carstvo (1839–1858)* (doktorska disertacija, Filozofski fakultet Београд, 2021)]

Спирић Миодраг, *Историја Алексинца и околине до краја прве владавине кнеза Милоша*, Алексинац 2016. [Spirić Miodrag, *Istorija Aleksinca i okoline do kraja prve vladavine kneza Miloša*, Алексинац 2016]

Стојанчевић Владимир, „Два оружана сукоба на српско-турској граници за време прве владе кнеза Милоша Обреновића”, *Историски часопис* 4 (1952–1953) 1954, 129–145. [Stojančević Vladimir, „Dva oružana sukoba na srpsko-turskoj granici za vreme prve vlade kneza Miloša Obrenovića”, *Istoriski časopis* 4 (1952–1953) 1954, 129–149]

Стојанчевић Владимир, „Шест припојених нахија кнез-Милошеве Србије. Прилог историској географији Србије из почетка XIX века”, *Историски гласник* 3 (1954) 73–106. [Stojančević Vladimir, „Šest pripojenih nahija knez-Miloševe Srbije. Prilog istoriskoj geografiji Srbije iz početka XIX veka”, *Istoriski glasnik* 3 (1954) 73–106]

Стојанчевић Владимир, *Кнез Милош и Источна Србија 1833–1838*, Београд 1957. [Stojančević Vladimir, *Knez Miloš i Istočna Srbija 1833–1838*, Београд 1957]

Стојанчевић Владимир, „Лесковац као административно подручје за последњих сто година турске власти”, *Лесковачки зборник* 3 (1963) 62–64. [Stojančević Vladimir, „Leskovac kao administrativno područje za poslednjih sto godina turske vlasti”, *Leskovački zbornik* 3 (1963) 62–64]

Стојанчевић Владимир, „Територија и границе Србије 1804–1833”, *Глас САНУ СССРXXXVIII*, Одељење историјских наука 3 (1983) 187–218. [Stojančević Vladimir, „Teritorija i granice Srbije 1804–1833”, *Glas SANU СССРXXXVIII*, Odeljenje istorijskih nauka 3 (1983) 187–218]

Топаловић Владета, *Трудово. Живот и обичаји народни*, Београд 1997. [Topalović Vladeta, *Trudovo. Život i običaji narodni*, Beograd 1997]

Шкаламера Жељко, „Картографија Србије и југословенских земаља од почетка XVI до краја XIX века”, у: *Србија и суседне земље на старим географским картама*, ур. Драгослав Срејовић, Београд 1991, 55–166. [Škalamera Željko, „Kartografija Srbije i jugoslovenskih zemalja od početka XVI do kraja XIX veka”, u: *Srbija i susedne zemlje na starim geografskim kartama*, ur. Dragoslav Srejiović, Beograd 1991, 55–166]

Шешум Урош, *Србија и Стара Србија 1804–1839*, Београд 2017. [Šešum Uroš, *Srbija i Stara Srbija 1804–1839*, Beograd 2017]

Шешум Урош, „Насељавање Крушевца 1832–1839”, у: *Копија Поморавља у духовној историји српског народа*, ур. Сузана Рајић и др., Својново–Крушевац 2017, 113–118. [Šešum Uroš, „Naseljavanje Kruševca 1832–1839”, u: *Kopija Pomoravlja u istoriji srpskog naroda*, ur. Suzana Rajić i dr., Svojnovo–Kruševac 2017, 113–118]

Žarko Ilić

DEMARCATIION BETWEEN THE PRINCIPALITY OF SERBIA AND THE OTTOMAN EMPIRE 1830–1834

Summary

The borders of the semi-autonomous Principality of Serbia after 1815 separated the provinces within the Ottoman Empire. The request for defining a precise borderline was one of the basic Serbian requests, closely related to the question of return of the “torn-off” nahiyes. The Peace of Edirne, signed on September 14, 1829, after the Russian-Turkish War of 1828/9, allowed the High Porte one month to fulfil its obligation to Serbia. This obligation was clearly defined on the basis of previous agreements between Russia and Turkey. The issue of the First Hatt-i sharif (1829) was followed by a diplomatic struggle of the Serbian nation, with great support of Russia, to define relations with the High Porte. Demarcation was one of the questions of these relations. The appointment of the Russian-Turkish commission and arrival of the Russian officers to Serbia in the middle of 1830, followed by Captain Paul von Kotzebue by the end of the same year, as well as the work of the commission in the field, defined what were the territories to belong to Serbia, and thus to a large extent, the direction of the future borderline. After the uprising in the Nahiye of Kruševac in early December 1832, which spread to the area of Ražanj, Paraćin and Aleksinac, with participation of the Serbian authorities, and deployment of the Serbian guards to Veliki and Mali Jastrebac and Supovac on the South Morava, the direction of the borderline was de facto solved. The same situation occurred in May 1833 in the region of Eastern Serbia. However, the precise definition of the borderline was still necessary. After the issue of the third Hatt-i sharif (1833), this was the task of the Serbian-Turkish commission. It marked the Serbian-Turkish borderline by the end of 1833 and the beginning of 1834. From the region of the so-called “torn-off nahiyes”, a total of 14 nahiyes, a greater part of Novi Pazar and Stari Vlah nahiyes and several villages from another five nahiyes along the newly marked border, became parts of the Principality of Serbia. This area comprised 686 villages, 29,253 households and the population of 184,274.

Оригиналан научни рад

Примљен: 16.03.2022.

Коначно прихваћен за објављивање: 11.08.2022.

Славенко ТЕРЗИЋ
САНУ

ДУБРОВАЧКИ КНЕЗ МЕДО ПУЦИЋ (1821–1882) ПОВОДОМ ДВЕСТОГОДИШЊИЦЕ РОЂЕЊА

Анстракт: Дубровачки кнез Медо Пуцић, потомак старе дубровачке властеле, рођен 1821. године, био је велики заговорник свесловенства и родоначелник српске националне идеје, са ослонцем на старо дубровачко и далматинско словинство. Школован у Венецији, Падови и Бечу, делио је политичку и културну оријентацију Јана Колара и других идеолога словенског јединства. Бавио се историјом Дубровника (*Povijestnica Dubrovnika*) и објављивањем средњовековне изворне грађе из Дубровачког архива (*Споменици српски од 1395. до 1423. године*). Писао је родољубиву поезију. Године 1860. изабран је за дописног члана Друштва српске словесности, а 1870. за редовног члана Српског ученог друштва.

Кључне речи: Медо Пуцић, Дубровник, Падова, Срби католици, панславизам, српска идеја, словинство, Италија, Друштво српске повесности, Споменици српски, Србија, Вук, Његош, Стојан Новаковић

Abstract: Dubrovnik count Medo Pucić, a descendant of old Dubrovnik nobility, born in 1821, was a vocal supporter of pan-Slavism and the forefather of the Serbian national idea, which was based on old Dubrovnik and Dalmatian slovinstvo. Educated in Venice, Padua and Vienna, he shared the political views and cultural orientation of Ján Kollár and other ideologues of Slavic unity. He dealt with the history of Dubrovnik (*Povijestnica Dubrovnika*) and the publication of medieval original documents from the Dubrovnik Archive (*Spomenici srbski od 1395. do 1423. godine*). He wrote patriotic poetry. In 1860, he was elected a corresponding member of the Society of Serbian Letters, and in 1870 a full member of the Serbian Learned Society.

Keywords: Medo Pucić, Dubrovnik, Padua, Catholic Serbs, pan-Slavism, Serbian idea, slovinstvo, Italy, Society of Serbian Letters, Spomenici srbski, Serbia, Vuk, Njegoš, Stojan Novaković

Сећајући се личности и дела члана Друштва српске словесности (Српског ученог друштва), односно Српске академије наука и уметности, Меда Пуцића, дубровачког кнеза од Загорја, сећамо се заправо предводника плејаде следбеника – Срба католика Дубровника и Далмације који

---

* slavenko.terzic@gmail.com

су били део нашег националног препорода и наше културне историје. Додуше, у великој мери заборављених – нарочито у нашој новијој историографији. У својој студији о Меду Пуцићу, „кнезу (грофу) од Загорја”, објављеној у Дубровнику 1904. године, Марко Цар пише да „у симболичном Пантеону, што га сви народи у души својој подижу идеалнијим људима своје историје, српски ће народ несумњиво одредити одлично мјесто дубровачком кољеновићу и своме пјеснику Меду Пуцићу”. Савременици су забележили да је Пуцић у Дубровнику био „вођа, учитељ, барјактар” свога времена, док је Павле Поповић записао да је већ 1848. године, по повратку из Европе, постао „вођ целог покрета књижевног и политичког”.¹

Две стотине година од рођења дубровачког кнеза – великог заговорника свесловенства и родоначелника српске националне идеје у Дубровнику, „чија је основа била старо дубровачко и далматинско словинство”, навршило се 24. марта 2021. године.² Пуцић је био човек свога времена – сви велики политички догађаји, преокрети и ломови, велике идеје и културни програми нашли су одраза у његовом животу и делу. Он је целим својим животом и својом делатношћу слика епохе 19. века – епохе широке духовне радозналости, вере у народни дух, у науку и разум, у српску и словенску идеју. Био је сведок и учесник великих политичких покрета и промена. Три велика међународна конгреса (Бечки 1815, Париски 1856. и Берлински 1878), сазвана после великих сукоба на тлу Европе, мењала су судбину његовог родног Дубровника, али и судбину српског и осталих покрета у Југоисточној Европи. Изданак старе дубровачке властелинске породице која се помиње још средином 11. века, Медо Пуцић је рођен 12/24. марта 1821, „у заробљеном Дубровнику”, тринаест година после пада Дубровачке републике под ударом Наполеонове Француске и шест година пошто је одлукама Бечког конгреса Дубровник предат у руке Хабзбуршкој монархији. Драма Дубровачке републике постала је дубока траума дубровачке властеле током целог 19. века, чак и у душама оних који су рођени знатно после тих судбоносних догађаја.

Три основна чиниоца определила су стваралачки лик Меда Пуцића: италијански препород (Ризорђименто) са идејама Ђузепеа Мацинија о италијанском националном уједињењу; политичке и културне идеје како

¹ Марко Цар, *Моје симпатије. Књижевне слике и студије*. Коло III, Дубровник 1904, 153; Павле Поповић, „Матија Бан и његов књижевни рад у Дубровнику”, *Српски књижевник гласник*, књ. VIII, бр. 6 (16. март 1903) 435.

² Станоје Станојевић, *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*, књ. III, Загреб 1928, 609.

западних тако и источних панслависта о препороду словенског света и, несумњиво, пад Дубровачке републике. Медо Пуцић, како пише Марко Цар, „као сваки Дубровчанин и Далматинац по неком психичном атавизму сматраше Италију својом умном отаџбином”. Италијанска култура „бијаше и онда као што је и данас главна подлога нашег моралног и литерарног образовања”.³ Стога је и било природно да се Пуцић школује прво у лицеју у Венецији, а потом да студира право на Универзитету у Падови (1841–1843), које је наставио у Бечу. Пуцић је у својој краткој биографији на следећи начин описао своје школовање: „Нормалне школе код куће, гимназијалне и филозофичке у Млецима у *Seminario Patriarcale alla Madonna della Salute*, а јуристичке у свеучилишту Падованском”.⁴

Боравак у Падови, у којој је слушао покличе италијанских студената *Viva l'Italia*, и сусрети са многим личностима из словенског и италијанског света трајно су утицали на његову будућу политичку и културну оријентацију. То је било време снажног утицаја немачког романтизма и немачког, као и италијанског, националног покрета на словенски свет. Сусрети са Словаком Јаном Коларом, главним идеологом културног свесловенства и панславизма, оставили су пресудан утицај на културно-политичка гледишта Пуцића и његово схватање свесловенства и националног питања. Скерлић је писао да се у Колару „и код Срба гледао пророк нове словенске вере” јер је он постао „главни идеолог и теоретичар `Славјанофилства`, културно-књижевног по форми, национално-политичког у ствари”.⁵ Већ 1841. године Медо Пуцић пише песму *Славјанство*, у којој позива на слогу и окупљање словенских народа (нарочито Срба и Хрвата), истичући да словенска књижевност треба да буде израз словенског народног живота и словенског духа. Његов савременик Матија Бан истовремено пише *Основе свеславјанскога језика*. На Пуцићево схватање словенског питања знатан утицај је имао и пољски песник Адам Мицкијевич, чији је део предавања у Паризу о словенској књижевности касније, 1860. године, превео са француског и објавио на италијанском језику у Задру, под насловом *Dei canti popolari illirici*. Том приликом, Мицкијевичев назив „српске песме” превео је на италијански са *canti illirici*. Објаснио је то жељом да италијанским читаоцима приближи песме оног дела Словена „који су становници Славоније, Србије, Црне Горе, Босне, Херцеговине и једног дела

³ М. Цар, *Моје симпатије*, 134.

⁴ АСАНУ, бр. 7380/43, Биографија Пуцић Меда (препис).

⁵ Јован Скерлић, *Историја нове српске књижевности*, Београд 1967, 216.

Далмације, који су у средини међ Бугарима и Хрватима, говоре најљепшим нарјечјем, имају најљепшу књижевност”. Фрањо Марковић, аутор једног великог рада о Пуцићу из 1883. године, назвао је овакво становиште „погубним назором”.⁶

Целокупан живот Меда Пуцића, као и целе старе дубровачке властеле, прожет је жалом за пропаћу Дубровачке републике под ударом Наполеонове Француске, и предајом Хабсбуршкој монархији одлукама Бечког когреса. У знак протеста због такве судбине Пуцић је умро као италијански поданик.⁷ Јован Скерлић је унео Меда Пуцића – „последњег барда дубровачког” – како пише, у *Историју нове српске књижевности*, сматрајући га више апостолом „словенске и српске идеје но књижевником”. Више но ико, „Медо Пуцић је учинио на буђењу и развијању народне свести у Дубровнику и био душа српског покрета код далматинских католика и центар целога једног круга писаца и јавних радника”. Његова песма *Пома* (палма) јесте, пише Скерлић, „цела једна програмна песма српског национализма”.⁸ Додајмо, узгред, да је Миодраг Павловић унео две Пуцићеве песме, *Море* и *Живот*, у *Антологију српског песништва* у издању СКЗ 1997. године. Данило Живаљевић пише 1902. године да је Пуцићева песма *Пома* „еванђеље за данашње српско покољење у Дубровнику”.⁹ И заиста, крајем 19. и почетком 20. века Пуцићеве идеје ће следити утицајни културно-политички круг Срба католика у Дубровнику и Далмацији, попут Валтазара Богишића, Влаха Буковца, Пера Будманија, Никше Градија, Луја Војновића, Марка Мурата, Антуна Фабриса, Милана Решетара, Антуна Пуљешија, Игнација и Луја Бакотића, Ловра Павловића и многих других. Том кругу припадало је и десет католичких свештеника на челу са Иваном Стојановићем, каноником Столне цркве у Дубровнику.¹⁰

Медо Пуцић је у периоду од 1844. до 1848. године био „коморник и задримни кавалир” Карла Лудвига Бурбонског, војводе од Луке, а потом коморник војводе Роберта од Парме. Живот на аристократским дворовима није омео његов патриотски и песнички рад: током боравка у Луци и околини написао је своје чувене *Талијанке*, објављене у Загребу 1849. године, а марта 1847. започео је да пише велику историјску поему *Карађурђевке*, посвећену српском војду Карађорђу и српској историји

⁶ Franjo Marković, „Knez Medo Pucić”, *Rad JAZU*, knj. LXVII (1883) 174.

⁷ Дан. А. Живаљевић, „Медо Пуцић”, *Коло – књижевни и научни лист*, књ. IV (1902) 33.

⁸ Ј. Скерлић, *Историја нове српске књижевности*, 204–205.

⁹ Дан. А. Живаљевић, „Медо Пуцић”, 33.

¹⁰ Коста Милутиновић, „О покрету Срба католика у Далмацији, Дубровнику и Боки Которској”, *Зборник о Србима у Хрватској I* (1985) 37; Милан Ж. Живановић, *Дубровник у борби за уједињење 1908–1918*, Београд 1962, 349.

до и после Карађорђа (завршио је 1850. године). Полазио је од Ламартинових речи да је српска прошлост погоднија за епос него за историју. Револуционарни покрети 1848–1849. године потресли су цео јужнословенски простор, па свакако и Дубровник. Медо Пуцић се, како пише Павле Поповић, „вратио са својих дугих путовања по Италији, Француској и целој Европи и настанио се у Дубровнику” – поставши „одмах шеф нове дубровачке плејаде”.¹¹ Заједно са Матијом Баном и Иваном Августом Казначићем, Пуцић покреће у Дубровнику алманах *Дубровник*, који је, иако кратког трајања (1849–1851), значајан због својих национално-политичких и културних концепција. О томе сведочи и један текст Матије Бана из 1850. године, у коме критикује изједначавање Српства са православљем, чиме се одбацују Срби римокатоличке и исламске вероисповести: „До сада, у овим нашим странама, а и свуд готово, под именом Срба разумевао се само онај дел нашега племена који следи источну цркву. Та убитачна мисао поизчезла је особито у последњим догађајима, тер смо увидели да смо Срби сви који српским наречијем говоримо, били пак источне или западне цркве, хришћанске или турске вере”.¹²

Медо Пуцић је, као човек са широким кругом друштвених веза, имао разгранату преписку са многим словенским и несловенским ствараоцима, као и са великим бројем Срба, попут Вука Караџића и Петра II Петровића Његоша. Према Вуку је имао изузетно поштовање – прихватио је његово становиште да сви штокавци припадају српском народном корпусу. У једном писму Вуку од 18/30. марта 1846. године, Пуцић (потписује се италијанским именом Орсат Поцић) га обавештава да је по његовој жељи („задњи пут кад сам био код вас”) да се „исправе” неке речи у народној песми *Хасанагиница* (објављеној у Гајевој *Даници* 1836) истражио корен настанка тих речи. На крају писма је додао: „Овај момак кои ће вам донијети моје писмо родом је из Конавала па ће вам моћ слободно одговорити на сва ваша питања повише народних конавоских обичаја”.¹³ Маја 1858. године Пуцић је поклонио архиву Друштва српске словесности препис Пољичке повеље из 1793. године, једно Његошево писмо из 1849, Мицкијевичево писмо из 1844. и пет писама Јана Колара из периода 1842–1844. године. Августа 1859. године упутио је Друштву

¹¹ Павле Поповић, „Матија Бан и његов књижевни рад у Дубровнику”, 435.

¹² Цит. према: Коста Милутиновић, *Из историје народног препорода приморских Срба*, Београд 1994, 72–73. Видети: Славенко Терзић, *Религија као фактор обликовања националног идентитета Срба*, *Сусрет или сукоб цивилизација на Балкану*, Београд - Нови Сад 1988, 295–306.

¹³ Архив САНУ, бр. 8043, Орсат Поцић – Вуку Караџићу, 18/30. марта 1846.

„преписано писмо цара Стефана Душана из 1350. године”.¹⁴ Поменуто Његошево писмо из 1849. године, написано на Цетињу, на Ђурђевдан те године („Почитаемиј графе Почиху”), било је израз захвалности на слању збирке *Талијанке*, објављене у Загребу исте године. Његош пише: „Да ово ниесу Талијанке већ китне и гиздаве Србкиње кое ће сваком родољубцу душу огријати”. Дубровник је „јединствена дика књижевности наше, а Ти си дика његова. Еј кукавни Срби, свачија их сабља сиече, па их изтриебити не мога, нити их икакви тирански ланци кадри бише одржати да робују, а глупи их мисионери својима лажима окужише и утриеше: разлучише Србе пуке и невине, свакиј на своју страну, отуђише брата брату; крваву сабљу међу Србима извадише и одтискоше риеке братске крви те провриеше. Бог знаде хоће ли се Срби кад од ове смртне ране излиечити /.../ Ја сам се у почетку нешто надао но данас видим да е за сад Југославенство идеална риеч која само празним гласом лиепо звони”. Обавештава га на крају да ће Милаковић „до који дан” послати претплату за алманах *Дубровник*.¹⁵ Октобра 1863. Медо Пуцић је, у својству дописног члана Друштва српске словесности, даривао друштву икону Светих Ћирила и Методија, коју је у бакрорезу израдио бакрорезац Петар Мангун, Дубровчанин. Реч је заправо о копији иконе коју је Пуцић нашао у Риму у цркви Светог Климента.¹⁶

После револуције 1848–1849. године Пуцић се више посвећује истраживању прошлости Дубровника (1856. године објављује *Poviestnicu Dubrovnika*) и грађе из Дубровачког архива о односима Дубровника са околним српским и балканским земљама. Марко Цар пише да песник „проводи читаве дане у дубровачком архиву и пребире старе листине”.¹⁷ Резултат тога рада била је прва књига средњовековне изворне ћириличке грађе, објављена 1858. године у Београду под насловом *Споменици србски од 1395. до 1423. године*. Пошто су готово сва оригинална документа које је Дубровник слао околним државницима и пословним људима на Балкану нестала, „сачувани су преписи оригинала које су општински канцелари регистровали у посебним књигама”. Тако су и сачуване копије ћириличких докумената из књиге српског канцелара Руска

¹⁴ Василије Ђ. Крестић, Миле Станић, *Записници седница Друштва српске словесности 1842–1863*, Београд 2011, 786–832.

¹⁵ АСАНУ, бр. 744, Петар II Петровић Његош – Медо Пуцићу, Цетиње, на Ђурђевдан 1849. године. Његош се потписао: „Твој Почитаатељ и слуга Владика Црногорскиј П. П. Његош”.

¹⁶ АСАНУ, бр. 7448, Писмо Јована Гавриловића – Димитрију Матићу, потпредседнику ДСС, Београд 10/28. октобра 1863.

¹⁷ М. Цар, *Моје симпатије*, 137.

Христофоровића. Оне „представљају основну документарну грађу у првом делу збирке Меда Пуцића”.¹⁸ У уводу прве књиге Пуцић се правда да није „нигда учио словенски правопис” и да први пут има прилику да пише „кирилицу”.¹⁹ Друга књига објављена је четири године касније, 1862, у издању Друштва српске словесности и обухвата период од 1313. до 1466. године. Садржи изворну архивску грађу, „претежно пословне садржине као што су трговачки уговори, признанице о потражњи и исплати трибута, исплати закупа царина, потврде о покладу, тестаментa”. Књига доноси и део законодавних одредби Дубровачке републике из којих је Пуцић издвојио чланове о Србима и о новцима у дубровачким законима.²⁰ *Споменици српски* Меда Пуцића представљају драгоцен допринос проучавању српског средњег века. Ценећи његове заслуге за историју Срба, Друштво српске словесности га је почетком 1860. године на предлог три редовна члана, једногласно изабрало за свога дописног члана, што је прихватило и Српско учено друштво 1864. године, а затим га изабрало за редовног члана 1870.²¹ За дописног члана Југославенске академије знаности и умјетности изабран је 1867. године, а био је члан и још неких друштава.

Током шездесетих и седамдесетих година 19. века Медо Пуцић се све више посвећује српском покрету, а његове песме и друга дела прожимају косовски мотиви. Својеврсном химном *Saluto della Serbia* (1865) дао је „свој прилог прослави Дантеа”.²² Као и низ других српских писаца и јавних радника, попут Михаила Полита-Десанчића, Владимира Јовановића, Светозара Милетића и других, и Медо Пуцић расправља о Источном питању: у Фиренци 1867. године објављује на италијанском студију под насловом *Србија и Источна империја*, полазећи од става да Србија у интересу Европе треба да ослободи Јужне Словене испод турске власти. Ево како Пуцић види решење Источног питања: „Ипак би аустријски приелаз у Босну био узрок истодобној руској посвојитби Бугарима и рускому посизању за Цариградом. Оно прво било би погибелно за Италију а ово потоње по Европу. Зато би најпробитачније

¹⁸ Раде Михаљчић, „Српски споменици Меде Пуцића” : предговор у: Медо Пуцић, *Споменици српски*, књ. прва, Београд 2007, 3.

¹⁹ *Споменици српски од 1355. до 1423. Писма писана од Републике Дубровачке Краљевима, Деспотима, Војводама и Кнезовима Српскијем, Босанскијем, и Приморскијем*, преписао с дубровачких књига кнез Медо Пуцић, Београд 1858.

²⁰ Р. Михаљчић, „Српски споменици Меде Пуцића”, 4.

²¹ В. Ђ. Крстић, М. Станић, *Записници седница Друштва српске словесности 1842–1863*, 854.

²² *Enciklopedija Jugoslavije*, 6, Zagreb MCMLXV, 646.

реишење източнога питања било: да се на Балкану успостави јако и пространо краљевство србско”.²³

Важан период у животу Меда Пуцића био је његов боравак у Београду 1869–1872. године, на дужности васпитача малолетног кнеза Милана Обреновића. Аустријски министар спољних послова Бајст упозорио је конзула у Београду, Бењамина Калаја, да је Пуцић и раније путовао у Русију и Србију и да се повезивао „с најегзалтиранијим Словенима”.²⁴ Слободан Јовановић је дао своје виђење улоге Пуцића као васпитача, на свој начин – прилично оштро. Изгледао је, пише Јовановић, „најбољи могући избор”, а показало се „као најгори избор”: класично образован, песник, члан више научних друштава, одушевљени *Славјанин*, као некадашњи коморник војводе од Луке – „вичан дворском реду и животу”, „добро забележен и код аустријске и код руске и код француске владе, носилац Ордена Светог Јована Јерусалимског који га је обвезивао наженство”.²⁵ Пуцић је, међутим, у биографији написао да „Јерусалимски крст није за заслугу него за старину племена и рода властеоског”.²⁶ Осим тога, стара дубровачка властела се после пада Дубровачке републике заветовала на неженство све до обнове Дубровачке републике. Да је кнез Пуцић толико занемарио васпитање, „чак чисто дворско васпитање”, Јовановић наводи пример да је кнез Милан на једном балу у Ливадији „морао признати да не зна играти”.

С друге стране, Пуцић је на сасвим другачији начин доживео Београд и Србију. У писму Огњеславу Утјешиниовићу Острожинском од 13/25. фебруара 1871. године, расправљајући о питању словенства и српства, Пуцић истиче да се нада „да млади кнез који бистрином ума и васпитања превазилази све досадашње српске главаре да ће их превазићи и у том кад дође до пунолетства и до владе”.²⁷ Пуцић овом приликом износи и своја запажања прилика у Београду и Србији: „Ласно је у Београду: ту су пароброди, ту гостионице, као у сред Европе; али како изиђете из његове околице онда зли путеви, средње меане, а механције сами Цинцари који ће вас до коже одријети и поквариће вам сву сласт што би Вам иначе прекрасна природа и чисти умиљати народ узроковао”. Пише да је 1870. године са кнезом посетио Ваљево, Ужице, Чачак, Пожегу, Милановац, Крагујевац и Смедерево и да ће ове године обилазити и друге крајеве

²³ Цит. према: F. Marković, „Knez Medo Pucić”, 183.

²⁴ Nikola Tolja, *Dubrovački Srbi katolici – istine i zablude*, Dubrovnik 2011, 324.

²⁵ Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књ. прва, Београд 1934, 275–276.

²⁶ АСАНУ, бр. 7380/43, Кратка руком писана биографија Меда Пуцића (препис).

²⁷ АСАНУ, бр. 8693, Писмо кнеза Меда Пуцића – Огњеславу Утјешиниовићу Острожинском, Београд 13/25. фебруара 1871. (препис)

Србије. „Много сам остао задовољан љепотом и углађености што сам свуда видио; моравска је долина сам Еден, изванредне љепоте; но фали умно пољодјеле, фали и најмања индустрија, фали много којешта; једно ме ипак тјеша, а то је велика жеља што се свуд показује за школу, за науку”.²⁸ У Архиву САНУ налази се и шест писама Меда Пуцића Стојану Новаковићу, у периоду 1871–1878. године. Већином су то кратке белешке које се тичу часова кнезу Милану, у чији програм је очигледно био укључен и Стојан Новаковић. Два писма су из Дубровника – у једном се обраћа са „поштовани и мили пријатељу”, а у другом са „господине Стојане”. У писму писаном у свом дворцу у Жупи близу Дубровника, у пролеће 1876. године, Пуцић пише: „Овђе приморски Срби ништа не знаду, шта раде загорци и обратно; па шта ћемо? Свему је Косово криво – Боже дај да скоро окрене другачије”.²⁹ Пуцић, иначе, у целом свом стваралаштву често помиње Косово поље, косовски завет и косовске јунаке: „Гробничко и Косово поље, храмови наше старе славе, послат ће нам своје нове чете где ћемо нови бој бити”.³⁰ Већ при крају свога живота, пошто је српска претходница 1878. године била стигла до Грачанице, али се повукла због руско-турског примирја, Медо Пуцић је написао песму *Срби на Косову 1878.* и објавио је у првом броју новопокренутог алманаха *Словинац*: „Ој честити нада свима свиетла главо, Милан кнеже, србску с` срећу повратио, Косово си осветио, наше круне ти с` обновик, ти обновик, установик”.³¹ И даље: „Ој давори! Косово је наше наше, нав`јек наше /.../ живе дршћу од радости, свете кости”. Убрзо је уследило разочарање: „Са Косова гракће вран – на Косову турски хан”.³² Данило Живаљевић у свом огледу о Меду Пуцићу из 1902. истиче да се „у Пуцићевим песмама истиче Српство јасније но у иједног дубровачког песника”. Он је „Лазарових врсника потомак”; он се сећа Косова, „наше старе славе”; он, католик, признаје за светитеље Милоша и Лазара и остале који су на Косову пали за „крст часни и очевину”.³³

Не мање разочарање изазвало је онемогућавање намере Меда Пуцића, како пише у једном писму из априла 1879 (вероватно М. Бану), „да се поклони првому независимому суверену свога народа” и да уместо „хлеба и соли у Београду, добије вест да му се одриче гостопримство”. Пише да

²⁸ Исто.

²⁹ АСАНУ, бр. 8726/1-6, Писма Меда Пуцића – Стојану Новаковићу.

³⁰ Цит према: Ф. Marković, „Knez Medo Pucić”, 145.

³¹ Исто, 202.

³² М. Цар, *Моје симпатије*, 140; Дан. А. Живаљевић, „Медо Пуцић”, 34.

³³ Исто, 34.

му се због тога „здравље потресло”, „али тиме је бар растерана једна моја појетичка илузија или слепило, што је свеједно. О тужна моја пјесма: *Срби на Косову*. Данас нећу саставити ни елегiju ни сатиру за то, ма да ме сврби рука; али јамачно у Србију, иако ћу је и даље љубити, нећу се већ никада вратити”.³⁴

Пред крај свог живота, Медо Пуцић је 1880. године постао председник Одбора за подизање споменика Ивану Гундулићу, чему је посветио последње дане свога живота (споменик је подигнут 1893).³⁵ До краја је остао веран српској националној идеји, али и својеврсном словинству које није супротстављао српству. Живот и дело дубровачког кнеза Меда Пуцића, као и покрет Срба католика у Дубровнику и Далмацији, остаје и даље важна тема наше националне историје.

---

³⁴ АСАНУ, ЈР, Инв. Бр. 25/42, Сигн. XXV/2, Извод из Пуцићевог писма писаног 9/21. априла 1871. у Ђакову.

³⁵ N. Tolja, *Dubrovački Srbi katolici – istine i zablude*, 100.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Необјављени извори – Unpublished Primary Sources

АРХИВ САНУ [Arhiv SANU]

Објављени извори – Published Primary Sources:

Крестић Василије Ђ., Миле Станић, *Записници седница Друштва српске словесности 1842–1863*, Београд 2011. [Krestić Vasilije Đ., Mile Stanić, *Zapisnici Društva srpske slovesnosti 1842–1863*, Beograd 2011]

Споменици српски, књ. прва, прир. Медо Пуцић, Београд 2007. [*Spomenici srpski*, књ. прва, прир. Medo Pucić, Beograd 2007]

Споменици српски од 1355. до 1423. Писма писана од Републике Дубровачке Краљевима, Деспотима, Војводама и Кнезовима Србскијем, Босанскием, и Приморскием, преписао с дубровачких књига кнез Медо Пуцић, Београд 1858. [*Spomenici srbski od 1355. do 1423. Pisma pisana od republike Dubrovačke Kraljevima, Despotima, Vojvodama i Knezovima Srbskijem, Bosanskiem i Primorskiem*, prepisao s dubrovačkih knjiga Medo Pucić, Beograd 1858]

Литература – Secondary Works

Enciklopedija Jugoslavije 6, Zagreb MCMLXV, 646.

Marković Franjo, „Knez Medo Pucić”, Rad JAZU, књ. LXVII (1883) 125–206.

Tolja Nikola, *Dubrovački Srbi katolici – istine i zablude*, Dubrovnik 2011.

Живаљевић Дан. А., „Медо Пуцић”, *Коло – књижевни и научни лист*, књ. IV (1902) 30–42. [Živaljević Dan. A., „Medo Pucić”, *Kolo – književni i naučni list*, књ. IV (1902) 30–42]

Живановић Милан Ж., *Дубровник у борби за уједињење 1908–1918*, Београд 1962. [Živanović Milan Ž., *Dubrovnik u borbi za ujedinjenje 1908–1918*, Beograd 1962]

Јовановић Слободан, *Влада Милана Обреновића*, књ. прва, Београд 1934. [Jovanović Slobodan, *Vlada Milana Obrenovića*, књ. прва, Beograd 1934]

Милутиновић Коста, *Из историје народног препорода приморских Срба*, Београд 1994. [Milutinović Kosta, *Iz istorije narodnog preporoda primorskih Srba*, Beograd 1994]

Милутиновић Коста, „О покрету Срба католика у Далмацији, Дубровнику и Боки Которској”, *Зборник о Србима у Хрватској I* (1985) 33–90. [Milutinović Kosta, „O pokretu Srba katolika u Dalmaciji, Dubrovniku i Voki Kotorској”, *Zbornik o Srbima u Hrvatskoј I* (1985) 33–90]

Михаљчић Раде, „Српски споменици Меде Пуцића” : предговор у: Медо Пуцић, *Споменици српски*, књ. прва, Београд 2007. [Mihaljčić Rade, „Srpski spomenici Mede Pucića” : predgovor u: Medo Pucić, *Spomenici srpski*, књ. прва, Beograd 2007]

Поповић Павле, „Матија Бан и његов књижевни рад у Дубровнику”, *Српски књижевник гласник*, књ. VIII, бр. 6 (16. март 1903) 431–443. [Popović Pavle, „Matija Ban i njegov književni rad u Dubrovniku”, *Srpski književni glasnik*, кнј. VIII, бр. 6 (16. mart 1903) 431–443]

Скерлић Јован, *Историја нове српске књижевности*, Београд 1967. [Skerlić Jovan, *Istorija nove srpske književnosti*, Београд 1967]

Станојевић Станоје, *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*, књ. III, Загреб 1928, 609. [Stanojević Stanoje, *Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka*, кнј. III, Zagreb 1928, 609]

Цар Марко, *Моје симпатије. Књижевне слике и студије*. Коло III, Дубровник 1904. [Car Marko, *Moje simpatije. Književne slike i studije*. Kolo III, Dubrovnik 1904]

Slavenko Terzić

**DUBROVNIK COUNT MEDO PUCIĆ (1821–1882)
ON THE OCCASION OF THE 200TH BIRTH ANNIVERSARY**

Summary

The paper contains a synthetic overview of the life and work of well-known Dubrovnik count Medo Pucić, a writer, chronicler and national worker, a member of the Serbian Learned Society, the forerunner of the present-day Serbian Academy of Sciences and Arts. It outlines his education in Venice, Padua and Vienna. His political and national views were shaped under the influence of the Italian national movement and the ideas of Czech, Slovenian, Polish and Russian Slavenophiles about Slavic unity. Medo Pucić, a Dubrovnik count from Zagorje, was the forefather and leader of the movement of Catholic Serbs, who were imbued with old Dubrovnik and Dalmatian Slavenophilia. His overall activity, and the activity of the entire Dubrovnik nobility, was permeated with sorrow over the disappearance of the Republic of Ragusa. The paper contains a short overview of his patriotic poetry. The result of his dealing with the past of Dubrovnik was the book *Poviestnica Dubrovnika*. His research into the Dubrovnik Archive sources about Dubrovnik's relations with the neighbouring Serbian and Balkan countries gave rise to his significant work *Spomenici srbski od 1395. do 1423. godine*. In 1860, he was elected a corresponding member of the Society of Serbian Letters, and in 1870 a full member of the Serbian Learned Society. In 1869–1872, he lived in Belgrade, educating under-age Prince Milan Obrenović. By the end of his life, he became the President of the Board for Erection of the Monument to Ivan Gundulić.

Оригиналан научни рад

Примљен: 31. 3. 2022.

Коначно прихваћен за објављивање: 19. 9. 2022.

Владимир ЈОВАНОВИЋ*

Историјски институт

Београд

ЗЕМЉОДЕЛСКА ШКОЛА У ТОПЧИДЕРУ И ВИЗИЈА ИЛИЈЕ ГАРАШАНИНА О ДРЖАВИ БЛАГОСТАЊА

Анстракт: Један од неколико државних пројеката покренутих у доба уставобранитеља било је и оснивање Земљоделске школе у Топчидеру почетком 1853. године. Но, после свега шест година постојања, та школа је проглашена за сасвим неуспешан државни пројекат и убрзо је затворена. Пад уставобранитељског режима и потпуна промена политичке климе довели су до гашења већине пројеката које је Илија Гарашанин покренуо. Судбина Земљоделске школе доказ је да и један у основи племенит покушај, чак и уз велику материјалну подршку, може остати неуспешан. Уверење да ће питомци Земљоделске школе постати лучоноше општег пољопривредног напретка и процвата српског села само је једна у низу заблуда од којих је уставобранитељски режим полазио. Идеја да је технократским методама и полицијском стегом могуће просветити српског тежака, подучити га и преваспитати, била је велика илузија и врхунски хибрис уставобранитељског режима. Она је напуштена тек оног тренутка када је политички режим уставобранитеља доживео политички крах, после одлука Светоандрејске скупштине и повратка династије Обреновић у Србију.

Кључне речи: Земљоделска школа, уставобранитељи, пољопривреда, полицијска држава, питомци, Атанасије Николић, Илија Гарашанин.

Abstract: One of the several state projects launched during the time of the Defenders of the Constitution was the founding of the Agricultural School in Topčider, at the beginning of 1853. Only six years afterwards, the school was declared a complete failure and closed down. The fall of the Defenders of the Constitution regime and the complete change of political atmosphere led to the closure of most of the projects initiated by Ilija Garašanin. The fate of the Agricultural School was a proof that even a basically noble attempt, receiving great support, could be unsuccessful. The belief that the cadets of the Agricultural School would become the beacons of the general agricultural progress and prosperity of the Serbian village, was just another misconception informing the agenda of the Defenders of the Constitution. The idea that the Serbian peasant could be trained and educated in technocratic methods and police-style discipline, was a great illusion and the ultimate hybrid notion of the Defenders of the Constitution. It was only abandoned

---

* vladimir.jovanovic@iib.ac.rs

at the moment when the political regime of the Defenders of the Constitution collapsed, after the decisions of the St. Andrew's Assembly to restore the Obrenović dynasty to the Serbian throne.

Keywords: Agricultural School, Defenders of the Constitution, agriculture, police state, cadets, Atanasije Nikolić, Ilija Garašanin.

Илија Гарашанин, један од кључних представника уставобранитељског режима, свакако ће остати упамћен и као творац спољно-политичког програма Кнежевине Србије, познатијег као *Начертаније*.¹ Гарашанин је био и зачетник многих других, једнако значајних државних пројеката. Огледно економско добро у Топчидеру и казнена колонија робијаша, као и опширни *Полицајни законик* из 1850, били су плод његових замисли.² Међутим, деценије деспотске власти бившег кнеза Милоша оставиле су пустош и знатно отежале задатак уставобранитељском режиму. Хаотичне прилике и политичка неизвесност погодиле су клими опште имовинске несигурности.³ Стога сузбијање имовинског криминала и подстицај економског процвата чине корак у истом смеру нових управљача. Све то је ваљало спровести доследном применом технократског модела управе, а уз помоћ малобројног полицијског апарата.⁴

Упркос великом заостатку, веровало се да је енергичним деловањем полицијске власти, у свега неколико година, могуће земљу преобразити у државу благостања, налик успешним европским монархијама.⁵ Илија Гарашанин, као један од кључних присталица идеје полицијске државе, сматрао је да је технократским методима управе могуће контролисати укупни политички и економски развој. У Србији, међутим, тај циљ је било могуће постићи само упорним радом на искорењивању старих навика. Међу нежељене појаве које су поткопавале ауторитет новог српског режима свакако су спадале и све бројније крађе и лоповлуци. Овај непријатни феномен Гарашанин је покушао да објасни кризом

---

¹ Радош Љушић, *Књига о Начертанију*, Крагујевац 2003, 81–88.

² Архив Србије [=АС], Министарство иностраних дела [=МИД], V, 1844, F-V-66; Јован Милићевић, *Друштвене појаве у Србији XIX века*, Београд 2002, 161–164.

³ Оливера Милосављевић, *Горски цареви, хајдучија у Чачанском и Рудничком округу у другој половини 19. века*, Чачак 2016, 32, 76–81.

⁴ Слободан Јовановић, *Уставобранитељи и њихова влада*, Београд 1990, 33–34.

⁵ Детаљније о томе: Andre Wakefield, *The Disordered Police State: German Cameralism as Science and Practice*, University of Chicago Press 2009; *Cameralism in Practice: State Administration and Economy in Early Modern Europe*, ed. Marten Seppel, Keith Tribe, The Boydell Press 2017.

традиционалног система вредности и посрнућем морала у самом народу. Непосредни узрок том злу он види у наглом порасту броја оних који су из сасвим различитих побуда одустали од поштеног начина живљења.

Ваља истаћи да политика суровог обрачуна са нерадницима, пљачкашима, скитницама и лоповима није била ништа блажа у Србији него у Европи у доба апсолутизма. Принудни рад, телесна казна или прогонство у далеке колоније уобичајени су репертоар казни коришћених против бунтовне и ексцесима склоне градске сиротиње.⁶ И у Кнежевини Србији нетрпељивост према нерадницима била је део званичне политике, систематски примењиване још од времена Милоша Обреновића. Кнез није имао разумевања за оне који избегавају рад. Већ на Спасовској скупштини 1837, говорећи о сиромаштву и беспослици, он то становиште образлаже следећим речима: „Ја сам сваком приликом савјетовао да се данак по могућству разрезује, да сиромашу тежак не буде (...) не разумјевајући под сиромашом битангу, љенштину, пијаницу и овим подобне, ко[ј]има никад ништа праштао нисам, и ко[ј]има ништа праштати не треба.”⁷

Илија Гарашанин, као нови министар полиције, чак додатно заоштрава казнену политику према *нерадинима*, како их он назива.⁸ Он не само што ту реч обилато користи већ то чини и у нешто ширем контексту. Подела на „поштену” и „непоштену” сиротињу важна је линија разграничења на којој инсистира управо уставобранитељски режим.⁹ Гарашанинова намера била је да глобом, батином и затвором искорени читав низ штетних навика домаћег становништва. Уставобранитељи нису били задовољни резултатима дотадашње казнене политике, о чему говори и Уредба о крађама и лоповлцима, издата већ средином 1845. године. Као посебно проблематичну групу криваца, власт издваја крадљивце, хајдуке и њихове јатаке. Људе већ окореле у вршењу кривичних дела, на које само примена телесне казне није имала јачег утицаја.¹⁰

⁶ Will and Ariel Durant, *The Age of Voltaire*, New York 1965, 13–14; James Breck Perkins, *France under the Regency with a Review of Administration of Louis XIV*, Boston and New York 1892, 191; Jennifer Pitts, *A Turn to Empire: The Rise of Imperial Liberalism in Britain and France*, Princeton University Press 2005, 247–249, 340.

⁷ Мита Петровић, *Финансије и установе обновљене Србије до 1842*, I, Београд 1897, 324.

⁸ На реч *нерадин*, као синоним за оног ко избегава рад, наилазимо већ у *Рјечнику* Вука Караџића. Вук Ст. Караџић, *Рјечник*, Беч 1818, 465.

⁹ Владимир Јовановић, Александра Вулетић и Момир Самарџић, *Наличја модернизације – српска држава и друштво у време стицања независности*, Београд 2017, 39–42.

¹⁰ Тома Живановић, *Законски извори кривичног права Србије и историјски значај његов и њеног кривичног правосуђа од 1804. до 1865*, Београд 1967, 189.

О питањима криминала, узроцима увећаног броја крађа и о начину како да се те немиле појаве сузбију говори и нарочит распис из 1846. године. Гарашанин од подручних полицијских званичника тражи да „на нерадине у повереним им срезовима добро мотре, а то исто нарочито и сеоским кметовима да озбиљно препоруче (...) да они на оне људе који своју кућу и своје баштине имају, али су нерадини, добро пазе, будући да су ови људи на то склони, да оно, што трудом себи нису набавили, крађом и похаром надокнаде, од овакови се дакле нерадина нарочито надати, да ће они красти и [х]арати.”¹¹

Ова сасвим бирократска мера свакако није могла довести до сузбијања имовинског криминала, нити је народ испољавао више поштовања према наредбама полицијских власти. Упркос slabим резултатима укупне казнене политике, полицијски режим није одустао од намере да макар голом силом учврсти сопствени ауторитет. Рачунало се да ће упорна примена оштрих мера коначно постићи жељени резултат.¹² Зато је већ средином 1847. донет и драконски *Закон за похаре и крађе*, који је казнену политику заострио до врхунца. Према његовим одредбама, свако ко би обио кућу или починио похару, ма и мање вредности, могао је бити кажњен смрћу.¹³ Ко би украо коња, вола или коју другу домаћу животињу вредности веће од десет талира, има се казнити *мртвом шибом*. Трчањем кроз шпалир од 300 момака, дванаест пута на једну и дванаест пута на другу страну.¹⁴

Јавно батинање до смрти и постављање лешева побијених криваца на точкове крај друмова део су древне политике застрашивања становништва.¹⁵ Круну дотадашње казнене политике чинио је опширни Гарашанинов *Полицајни законик*, објављен 1850. године. Он подробно разрађује политику сузбијања ситног криминала, кривичних дела против личности, имовине, морала, али и ауторитета саме државне власти. То је чињено глобом, хапсом или телесном казном до 25 батина. Том циљу стремио је и један од последњих параграфа, посвећен сузбијању беспослице и

---

¹¹ АС, Министарство унутрашњих дела, Полицајно одељење, III-5, 1846.

¹² Миладин Т. Радовић, *Самоуки рукопис*, Титово Ужице 1984, 45–49.

¹³ Момчило Грубач, *Телесна казна у Србији 1804–1873*, Београд 2004, 46–47; Т. Живановић, *Законски извори кривичног права Србије*, 197–198.

¹⁴ Владан Ђорђевић, *Успомене – културне скице из друге половине XIX века*, Нови Сад 1927, 35–36; Зоран Мирковић, *Смртна казна и казна трчања кроз шибе у Србији 1804–1860*, Београд 2013, 81–136.

¹⁵ Ипак, у значајном броју случајева и услед низа олакшавајућих околности, казна мртве шибе могла је бити замењена казном дугогодишње робије. Тако овај закон, заправо, није водио елиминацији појединачних склоних чињењу тежих кривичних дела, већ вишеструком увећању робијашке популације у самој Кнежевини.

нерада. Према §261. Полицајног законика, бећаре и оне који у беспослици живот проводе могла је снаћи казна слања у казнену колонију у Топчидеру, где би на принудном раду провели до годину дана.

Упоредо са стратегијом оштрог сузбијања нерада, режим приступа величању марљивости и уморности као пожељних образаца понашања самих поданика.¹⁶ Кудећи, опет, оно што је неразумно, власт удара на уврежени обичај светковања мноштва мање познатих светаца. Власт сумња да је то само изговор за беспослицу и траћење времена. Држава налази многе мане земљоделчевом календару, оптерећеном мноштвом празничних дана. Сам сељак, тврде званичници, иако је његова религиозност махом формалне природе, од две ствари никако не одустаје. Прва је држање строгих постова, а друга поштовање благих дана, током којих није препоручљиво радити.¹⁷

О томе сведочи занимљив текст из 1852, посвећен осуди неодговорног начина располагања временом, везаног за тежачке и ратарске радове. Као реликт вековног робовања под Турцима, српско село је и средином 19. века било склоно конзервативном приступу пољопривреди, зарад наводног поштовања традиција. Аутор овог списка био је истакнути лекар и јавни радник – Аћим Медовић, Гарашанинов лични пријатељ. Збројивши радне и нерадне дане у народном календару, он налази да их је готово једнак број. Што је још горе, управо током оних месеци када земља тражи највећи труд и улагање, празничне забране и поштовање мноштва локалних светаца не допуштају да се ради. Србија је слаба, закључује Медовић, јер је још увек сиромашна.¹⁸ Као највећу ману он види то што преко године ништа у дане празничне не ради, ни у кући ни у пољу. Иако те дане празновати „ни наша црква, ни хришћански закон, не заповеда ни налаже“.¹⁹

Идеја да богатство једног народа у великој мери почива на благостању самих сељака, добија све више присталица међу европским економским мислиоцима епохе просветитељства. То је и једна од кључних теза Франсиса Куеснеја, поборника физиократске економске школе, и она

---

¹⁶ *Србске новине*, бр. 49, 28. мај 1849.

¹⁷ Детаљније о томе: Соња Петровић, *Сиромаштво у фолклорној традицији Срба од XVIII до XIX века, прилог проучавању народне културе*, Београд 2014.

¹⁸ Црква је тражила светковање званичних педесет и пет дана, међутим, када се у то уброје и други дани кад сељак не ради, испада да једну трећину године чине празнични дани. Медовић је извео рачуницу да је Србија услед тога на губитку од близу пола милиона талира годишње, срачунато по просечној цени надница.

¹⁹ Аћим Медовић, „Мане и недостаци нашег народа и начин како би се тима помоћи могло“, *Београдски Велики календар*, 1852, 38–54.

гласи: сиромашан сељак – сиромашна краљевина, сиромашна краљевина – сиромашан краљ.²⁰ Ангажованим односом према сељачком сталежу и подстреком сеоској економији, Гарашанинов став је врло сличан таквој економској логици.

Уставобранитељски режим није се задовољио пуком пропагандном поруком како би сузбио нежељене навике самих поданика. Међу прве мере које Гарашанин покушава да спроведе спада унапређење и помагање пољопривреде. За почетак, сађењем различитих сорти воћака крај окружних начелстава.²¹ Слично томе, уследило је масовно сађење дрвета дуда, такође крај окружних начелстава, а касније и широм читаве Кнежевине.²² Циљ власти у другом случају било је потпомагање развоја домаћег свиларства, од ког су очекивани знатни приходи.²³ Гарашанин храбри и политику извођења масовних јавних радова. Пре свега робијаша, осуђених за најтежа кривична дела. Свакодневним принудним радовима на поправци друмова, копању канала и подизању насипа Гарашанин покушава да потврди енергичност и предузимљивост самог режима.

Расписом с почетка 1846. године начелнику сваког округа, сем Београдског, наређено је да своје робијаше „непрестано на рад употребљује, и то нарочито да они по окружним варошима сокаке чисте, путове око вароши да граде, јендеке гди су нуждни за пропуст воде да копају; једном речју да им се непрестано посао тражи и задаје, како никад неће безпослени лежати, јер се тиме пресуда судска осујећава. Но начелства ће дужност бити строго на то мотрити, да апсеници при опредељавању рада прилежни буду”.²⁴ Тражити прилежан рад уз свакодневну звуку будака и робијашких трнокопа било је једно, но то и постићи нешто је сасвим друго. Шире посматрано, радило се о стандардном обрасцу камералистичког поступања, наредбом одозго, бирократизованом политиком ангажовања људских ресурса у циљу потврђивања ауторитета самих власти.²⁵

²⁰ Ernest Neville Williams, *The Ancien Régime in Europe*, New York 1970, 415–416; Jérôme-Adolphe Blanqui, *History of Political Economy in Europe*, Putnam's Sons 1885, 356.

²¹ АС, МУД, Регистар 1852, № 68, 5129.

²² Бојана Миљковић-Катић, *Пољопривреда Кнежевине Србије (1834–1867)*, Београд 2014, 158–159.

²³ Врло слична политика популаризовања производње свиле као у Србији била је спровођена и у Српској Војводини у истом периоду. Детаљније о томе: Милан Петров, *Свиларство у Војводству Србија и Тамишки Банат 1850–1860*, Нови Сад 1974.

²⁴ АС, МУД, П, XII-4, 1846.

²⁵ Детаљније о томе: Albion Woodbury Small, *The Cameralists, the Pioneers of German Social Polity*, Batoche Books 1909; *The Beginnings of Political Economy: Johann Heinrich Gottlob von Justi*, ed. J. G. Backhaus, Springer 2009.

Велико је питање колико је такав модел круте технократске управе могао имати жељеног успеха. Нарочито имајући у виду став самих сељана, такође осуђених на принудни рад око извођења јавних радова, насипања друмова, сечења дрвне грађе и превлачења телеграфских дирека. За разлику од робијаша, чији је принудни рад био део званичне казнене политике, сељацима је кулук био наметан у име општег благостања и напретка. Слабо плаћени и још слабије храњени, они су такав облик рада сматрали једном од најомраженијих обавеза. Присиљени претњом полиције и кметова на извођење јавних радова, они их обављају безвољно. Пасивни отпор кулуку водио је томе да сељаци на јавне радове одлазе уз саркастичан став да „ко на кулуку од рада умре, не треба га ни закопати”.²⁶

Незадовољство самих тежака, огорчених до крајности, сведочи о врло нездравој клими која је завладала Кнежевином средином 19. века. Амбициозни планови уставобранитеља само су увећали бес људи принуђених да се покоре полицијској наредби једне неспособне, корумпиране и осионе власти. Током две деценије режима уставобранитеља показало се да су његови успеси и резултати у најбољем случају били половични. Земљорадник, који је под принудом кулучио кнезу Милошу, сада кулучи среским капетанима и кметовима Александра Карађорђевића.²⁷ Заузврат, од њих трпи увреде, унижења и батине. Један од кључних људи режима приговара и упозорава чланове Државног савета. Има округа, тврдио је он, где „народ скапа од боја и зулума чиновника. Знате ли да их бију као стоку?”²⁸

Иако је полицијски режим убрзо постао врло непопуларан, ако не и омражен, сам Гарашанин није био обесхрабрен, нити је одустајао од својих почетних намера о економском препороду земље. Већ 1845, он члановима Државног савета образлаже како се приходи у земљи могу увећати само укоревивањем корисних идеја какве су се већ показале успешним у Европи. Своје становиште о потреби унапређења и просвећивања народа он је сажео у следећем: „Разумна целу коју правителство пред очима имати може, зактева, да оно народ из његовог у сваком призрењу још низког стања извуче, и просвештенијим га учини (...) ако ми желимо у ред остали просвештени народа ступити а предпостављену с народом нашим циљу достигнути.”²⁹ Био је то покушај стварања државе благостања применом нових научних достигнућа по европским обрасцима.

²⁶ Андрија Раденић, *Светоандрејска скупитина*, Београд 1964, 142.

²⁷ Милан Влајинац, *Зеон или кулучење ван места становања*, Београд 1932, 412–413, 432.

²⁸ *Записи Јеврема Грујића*, I, Београд 1927, 33.

²⁹ АС, МУД, П, 1845, V-196.

У обимном спису под називом *Основне мисли*, из 1847. године, налазе се набацане идеје о различитим, врло занимљивим Гарашаниновим пројектима. Између осталог, ту је и *Пројекат Земљоделске практичке примерне школе*. Гарашанин је нагласио да, иако је Србија превасходно земљорадничка држава, њена власт готово ништа није чинила на унапређењу земљорадње, иако од ње живи већина Срба. Он сматра да је та околност „у највећем степену срамна за Србски Совјет што он ту потребу не увиђа”.³⁰ Чињеницу да на близу милион становника, махом земљоделаца и сељака, не постоји ниједна практична школа за унапређење пољопривреде, министар полиције сматра штетном по укупан развој земље.

Идеја о практичној земљоделској школи коју је Гарашанин најавио још 1847. није била нова. Она је везана за спознају о постојању сличних образовних институција у појединим европским земљама још током прве половине 19. века. Наиме, већ 1845. године Гарашанин је са њему несвојственом пристрасношћу величао успех нарочите руралне школе у Хофвилу, крај Берна.³¹ Тамо је швајцарски филантроп и педагог Емануел Феленберг основао нарочит завод за сиромашну децу, махом сељачког порекла. Њен задатак био је да их подучи пољопривредној економији и другом корисном раду, повезујући науку и практичан рад у пољу и поступајући са ученицима тако да им предавања буду разумљива. Овај пројекат, истицао је Гарашанин, донео је Феленбергу светску славу и дивљење не само признатих европских научника већ и многих крунисаних глава.³² Гарашанин је већ тада помишљао како да сазнања о успесима руралне школе у Хофвилу пресади на тло Србије. Иако је од те идеје па до њеног остварења прошло неколико година, Гарашанин од ње није одустао. Напротив, он се побринуо да за њу обезбеди помоћ стручних сарадника, који ће бити главни извршиоци његових разноврсних пројеката.

Међу кључне протагонисте Гарашанинових техничких замисли спада Атанасије Николић, начелник Полицајног одељења Министарства полиције. Артиљеријски официр и математичар, школован у Бечу, Николић је био један од оних Срба пречана који су још по позиву кнеза Милоша прешли у Кнежевину и нашли службе у просветној струци. Уз

---

³⁰ АС, Фонд Илије Гарашанина [=ФИГ], 225.

³¹ Robert Dale Owen, *Twenty-Seven Years of Autobiography: Threading My Way*, London 1874, 121–142; Peter M. Jones, *Agricultural Enlightenment: Knowledge, Technology, and Nature 1750–1840*, Oxford University Press 2016, 73, 89–91; Hermann Krüsi, *Pestalozzi, his life, work and influence*, Van Antwerp, Bragg & Co 1875, 198–227.

³² АС, МУД, П, V-196, 1845.

то, био је заклето присталица новог режима, човек Илије Гарашанина. Не чуди стога што је временом постао и један од првих званичника задужених за техничко унапређење и спровођење бројних замисли новог режима.³³ У свом кратком аутобиографском спису, Николић са жаљењем истиче огроман заостатак српске привреде, мањак школованих људи и недостатак добрих друмова, непходних за даљи развој српске економије.³⁴ Сматран стручњаком ретких квалитета, Николић је ускоро био у прилици да на делу испољи своје организаторске способности. Међутим, његово учешће у неколико важних државних пројеката није се одвијало сходно почетним плановима Гарашаниновог миљеника.

Упркос несумњивом поверењу министра полиције, покушаји Атанасија Николића често наилазе на сасвим неочекиване препреке, као и на неповољан одјек у српској јавности. Малобројна београдска елита, сачињена од неколицине имућних трговаца, на њих је гледала са нескривеним подозрењем и подсмехом. Тако је већ први Николићев пројекат – издавање листа за популарисање српске пољопривреде – прошао неславно. *Чича Срећков лист*, покренут 1847, морао је бити угашен услед незаинтересованости публике и малог броја претплатника. Други, једнако неуспешан Николићев пројекат везан је за покушај обнове српске артиљерије, оправком старих топова, избачених из употребе и остављених зубу времена. Први опити за оспособљавање и оправку топова вршени су крај Докторове куле на Врачару, средином 1848.³⁵ Но услед недостатка квалитетног дрвета, потребног за израду топовских лафета, вештих мајстора кадрих да поправе старе и излију нове топове, као и услед несташице бакра и гвожђа, напори Николића остали су узалудни. Био је то још један прескуп и неостварив покушај који је било много теже извести но што се то у почетку чинило.

Готово истовремено, Николић је био задужен за покретање прве казнене колоније у земљи, познате као апсеничко радилиште у Пожаревцу. Неколико десетина кажњеница (махом чедоморки и тровачица мужева) прикупљено је из читаве земље и послато у Пожаревац, на принудни рад. Занимљиво је да је један од важних задатака самих робијашица био да преду вуну и ткају платно, од којих су израђивани фишеци за барутно пуњење, неопходни за дејствовање самих

³³ Зоран Мирковић, „Казна лишења слободе у Србији 1804–1860. године”, *Зборник радова Правног Факултета у Новом Саду* 1 (2013) 164–165.

³⁴ Атанасије Николић, *Биографија верно својом руком писана*, Београд 2002, 93–94.

³⁵ АС, ФИГ, 319; *Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу*, I, прир. Ст. Ловчевић 1931, 33.

топова.³⁶ Рад на поправци топова и мануфактура за производњу платна у Пожаревцу били су у међусобној вези. Оба пројекта имала су за циљ стварање језгра нове српске артиљерије, преко потребне у ратној 1848. години.³⁷ Био је то трећи по реду Николићев покушај, који је после свега неколико година био напуштен.³⁸

Упркос узастопним неуспесима разних Николићевих пројеката, Гарашанин му је и даље поклањао поверење, сматрајући га драгоценим сарадником. О томе сведочи чињеница да је Атанасије Николић, као начелник Министарства полиције, учествовао у припреми Огледне економије у Топчидеру, основане 1851. године. Уједно, била је то и прва робијашница у Кнежевини, намењена смештају и преваспитавању кажњеника из целе Кнежевине. Реч је о још једном важном државном пројекту, од којег се много очекивало. Пре свега, снажан допринос унапређењу српске пољопривреде стручним и упорним радом на пољима, ораницама и ливадама Топчидера, највећег огледног добра у Србији.

Практична подука, заснована на најсавременијим пољопривредним достигнућима, и државна субвенција, основни су елементи на којима почива Огледно економско добро у Топчидеру. Већ прва тачка Уредбе о Топчидерској економији истиче да је то установа која ће служити као „образац и науку земаљске радње читавом народу”. Како је први циљ Завода да постане „опитно и примјерно [добро] (...), то је приступ у ово заведеније свакоме отворен”.³⁹ Популаризација савременог и научног приступа пољопривреди, инклузивност и отвореност су основна начела на којима је почивао казнено-васпитни завод у Топчидеру.

Са сличним циљем је почетком 1853. основана и Земљоделска школа у Топчидеру. Унапређење домаће пољопривреде и просветни рад са сеоском омладином кључни су циљеви обе установе. Уредба о Земљоделској школи, иако садржи свега двадесет чланова, врло је драгоцен за разумевање концепта који је промовисан у круговима високих српских технократа. Услови за пријем питомаца били су јасни. Из сваког среза у Србији у школу ће бити примљен по један питамац, биран из задружне породице. Он мора имати бар шеснаест година и бити снажног телесног склопа, како би могао обављати пољопривредне

---

³⁶ Иван Јанковић, „Женско апсеничко радилиште у Пожаревцу 1848–1852”, *Годишњак за друштвену историју* 3 (2013) 18–21.

³⁷ *Преписка Илије Гарашанина*, I, прир. Гргур Јакшић, Београд 1950, 185, 193.

³⁸ Ивана Мистрицеловић, *Казнено-поправни заводи у Србији – пример Пожаревачког казног завода 1853–1918*, Пожаревац 2016, 32–37.

³⁹ *Зборник Закона и Уредаба у Књажевству Србије*, XXX, Београд 1877, 319–329.

послове, и мора имати сведочанство о добром успеху у основној школи.⁴⁰ Осим бесплатне хране и заједничког смештаја, питомац од школе добија и нарочиту униформу и свакодневну стручну обуку, у трајању од две године.⁴¹ Крајем сваке школске године он полаже стручни испит пред нарочитом комисијом сачињеном од званичника разних струка.

Школски дан питомаца организован је по принципу целодневне наставе, уз комбинацију теоријског учења и пољских, практичних радова. Земљоделска школа повезује елементе основне школе и касарног начина живота, уз обавезан војни егзерцир сваке недеље. Дневна настава устројена је на следећи начин: устајање је у четири сата изјутра, а повечерје у девет увече. Никома од питомаца није допуштено лећи у постељу пре повечерја. Питомци су сами задужени да распере и поставе постељу и да чисте собе. Школу питомац може напустити само изузетно, у случају теже болести.

Дисциплина се сводила на потпуну послушност питомаца према наставницима и другом школском особљу. Питомци, разумљиво, не смеју се из школе самовољно удаљавати, док су обавезни присуствовати самој настави, бити пажљиви и мирни. Они ни по коју цену не смеју из школе бежати кући, а у Београд могу ићи само са специјалним допуштењем управе. Но, и у тим ретким приликама ни по коју цену не смеју посећивати механе. На часовима, сем писати, читати и рачунати, они ће учити хришћанску науку. Теоретско знање које је питомац стекао проверава се на испитима, од стране нарочите комисије. Сваки питомац пред собом мора имати један циљ – стицање земљоделског образовања, како би својим укупним понашањем служио на част Заводу.

Развијање професионалне етике и моралности код питомаца један је од важнијих циљева саме школе. Међусобно понашање питомаца има бити *дружељубиво*. Као у каквом манастирском општежићу, они морају живети као браћа. Насупрот том идеалном концепту киновијског живота, дисциплински испади кажњавају се једноставним системом казни. Под тачком 16. Уредбе, сви мањи преступи имају се казнити опоменом, саветом и укором. За веће преступе казна је био затвор до осам дана, о хлебу и води. Напослетку, питомац сасвим рђавог владања, као *непоправљив* и недостојан Завода, биће отпуштен кући.⁴² Занимљиво је

⁴⁰ Светислав Владисављевић, „Земљоделска школа у Топчидеру (1853–1859)”, *Годишњак града Београда XXXIV* (1987) 121–125.

⁴¹ Одећу чини: сламнати шешир лети, а шубара зими, сукнене чакшире, кошуља и јелече, преко свега тога још и кратак гуњ, а на ногама чарапе и опанци. *Зборник Закона и Уредаба у Књажевству Србије*, VII, Београд 1854, 10.

⁴² Занимљиво је да Атанасије Николић међу првима користи реч *непоправим*, као синоним за појединца од ког је држава дигла руке. Када је реч о криминалистици као научној

да је врло сличан принцип казне избацивања из интерната оних ученика које је немогуће дисциплиновати познавао и споменути Феленбергов систем руралне школе у Хофвилу.⁴³

Уредба о Земљоделској школи, сем што понавља познату дисциплинску матрицу уставобранитељског режима, сведочи и о врло скромним донетима прве стручне школе у Кнежевини. Одредбе о наставном плану врло су штуре и уопштене, а још и више када је реч о практичном раду у пољу и са земљом. Својим морализаторским и дидактичким циљевима, правила више инсистирају на идеализовању врлина но што нуде практичан одговор на питање како обучити самог питомца. Утолико настава у Заводу представља комбинацију продужене основне школе и практичне пољопривредне подуче, уз елементе војне обуке. Наравно, уз инсистирање на моралном преображају самих питомаца, полазника ове двогодишње школе.⁴⁴

Питање је, ипак, колико је Атанасије Николић, као човек тврдих начела, био погодна личност за деликатан просветни рад са питомцима Земљоделске школе.⁴⁵ Показало се да је та установа сличнија заводу за дисциплиновање штићеника но каквој стручној школи. Недостатак практичних искустава и наставног кадра у супротности је са тежњом управе да од питомаца начини вредне и предузимљиве ратаре и пољопривреднике. Ипак, сам Николић на више места у својим записима помиње Земљоделску школу, приказујући је у најлепшем могућем светлу. „Ја себи ласкам, да сам устројство ове школе тако удесио, да оно одговара савршеним нашим околностима и потребама.”⁴⁶ Он 1857. са поносом истиче: „Распространити знања и вештине по Србији, то је била моја циљ. Доиста ја сам задовољство имао гледати како осуђеници по оделењима напредују у радовима и како питомци земљоделске школе успевају у наукама и радовима своје струке.”⁴⁷

дисциплини, појам *incorrigible* (непоправљив) своју пуну популарност ће стећи тек крајем 19. и почетком 20. века.

⁴³ У руралној школи у Хофвилу, сем избацивања из завода као најтеже казне, у примени је и казна усмене опомене, укидање повластица, као и могућност умањења хране. Тек у изузетним случајевима допуштена је и примена телесне казне. *Letters from Hofwyl by a Parrent, on the Educational Institutions of De Fellenberg*, London 1842, 264–266.

⁴⁴ Б. Катић-Милковић, *Пољопривреда Кнежевине Србије*, 306–309.

⁴⁵ На изненађење многих, у бурним годинама обрачуна са обреновићевском опозицијом, Николић се истакао суровим поступцима и злостављањем испитаника, осумњичених за припрему завере против новог режима. *Успомене и доживљаји Димитрија Маринковића 1846–1869*, прир. Драгослав Страњаковић, Београд 1939, 87–88.

⁴⁶ А. Николић, *Биографија*, 122–123.

⁴⁷ Исто, 135.

Његов претерани оптимизам, међутим, нису делили поједини савременици, једнако упућени у послове Земљоделске школе, али и Топчидерске економије. Један од првих критичара био је Владимир Јовановић, који се тек вратио са студија економије у Хохенхајму и коме је убрзо поверено место економа у Топчидерском економском заводу. Према његовим речима, „Николић није био специјално образован ни за једну грану економије, која је у Топчидеру извођена”. То га, међутим, није спречило да преузме *апсолутно господарство* над тамошњом економијом. Он критикује Николићев крут метод рада са питомцима, јер уместо да полазнике оспособи за практичну пољопривреду, та школа нуди „више теоријско него практично образовање”.⁴⁸ Критику резултата Земљоделске школе изнео је и њен млади управник Јосиф Пецић, иначе лични пријатељ Владимира Јовановића. И један и други предлагали су да се сам казнени завод са робијашима сасвим исели са простора Топчидера, а да се Земљоделска школа потом темељито преуреди.

Њихови предлози и критике нису били по вољи Атанасију Николићу, који их схвата као нечувену дрскост и нелојалност према надређеном старешини. Николић каже да ти млади људи „нису научили слушати па би ради били одма заповедати и вршити дужности не по устројству но по својој ћуди”.⁴⁹ Да је сукоб између самих званичника у Топчидеру био озбиљније природе, сведоче и догађаји везани за Светоандрејску скупштину 1858. године. Већ током првих седница, тврди Николић, управо је Јовановић подговорио неке од питомаца да изнесу тешке тужбе на рачун саме управе Земљоделске школе. Они су у својој обимној петицији изнели како је њихово образовање у тој школи неодговарајуће, као и да се са њима поступа готово као са робијашима.⁵⁰

Ни Атанасије Николић, опет, није довољно поуздан извор при оцени успеха и резултата Земљоделске школе. Његово вешто манипулисање подацима пре подсећа на контролу штете и на одлагање признања неуспеха. То потврђују и историчари који су се каснијих година осврнули на то питање. Они нису крили скептицизам, посебно када је реч о економским постигнућима режима. Никола Вучо и Гејл Стокс међу првима су указали на несклад између прокламованог и постигнутог, управо када је реч о Огледној економији и Земљоделској школи у

⁴⁸ Владимир Јовановић, *Успомене*, прир. Василије Крстић, Београд 1988, 69.

⁴⁹ Они су желели да питомцима предају *академијски*, онако како су и сами учили. А. Николић, *Биографија*, 137.

⁵⁰ А. Раденић, *Светоандрејска скупштина*, 91–92, 95–96.

Топчидеру.⁵¹ Другим речима, било је немогуће прикрити стварне размере неуспеха планова које су Николић и Гарашанин тако упорно покушавали да остваре применом класичних образаца камералистичке политике.

Најзад, и дисциплинска политика према питомцима Земљоделске школе по много чему је налик третману самих кажњеника у топчидерској робијашкој колонији. У оба случаја реч је о штићеницима лишеним слободе, док држава на себе преузима бригу о њиховом васпитавању, школовању, здрављу и биолошким потребама. Заузврат, питамац прихвата позицију лица делимично лишеног слободе, виших циљева ради. То је суштинска веза између покушаја државе да једним истим методом школује малолетне питомце и преваспита људе осуђене на казну робије због најтежих кривичних дела. Реч је о типу *тоталних институција*, устројених са јасно одређеним циљем – да изолују, обуче и морално преобрате самог штићеника, био он робијаш, малолетни преступник или питамац.⁵²

Уз нејасну и недовољно разјашњену дисциплинску политику, подбацила је и економска рачуница самог режима. Упркос великим улагањима и очекивањима, Земљоделска школа и Топчидерска економија били су у све незавиднијој финансијској ситуацији.⁵³ Незадовољство шире јавности постигнућима уследило је готово одмах по отварању седница Светоандрејске скупштине. Убрзо по повратку кнеза Милоша, неизвесна је постала и судбина Топчидерске економије, будући да су расходи умногоме превазилазили приходе.⁵⁴

Идеја режима да преваспита робијаше, а да сеоску омладину приволи интензивној пољопривреди, поучна је колико и противречна. Намера да се Топчидер користи као место за развијање економских потенцијала земље спорна је не само са економског већ и са безбедносног становишта. Држати под стражом слабо плаћених и још слабије мотивисаних пандура више стотина кажњеника, било је у најмању руку неодговорно. Када би се сви ти људи размилели по шумовитим брежуљцима Топчидера, надзор

---

⁵¹ Никола Вучо, „Топчидерска економија 1851–1928”, *Годишњак града Београда XXVIII* (1981) 69–73; Gale Stokes, „False Start: The Economic Enterprise at Topčider”, *Rice University Studies*, Vol. 58, No. 4 (1972) 123–132.

⁵² Michel Foucault, *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*, Vintage 2012, 293–300; Erving Goffman, *Asylums: Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*, Anchor Books 1961, 4–6, 26–28; Susie Scott, *Total Institutions and Reinvented Identities*, Palgrave, Basingstoke, New York 2011, 9–10, 175–178; Michael Ignatieff, *A Just Measure of Pain: The Penitentiary in the Industrial Revolution 1750–1850*, Macmillan Education UK 1978, 48, 59–60.

⁵³ С. Владисављевић, „Земљоделска школа”, 122–131.

⁵⁴ Н. Вучо, „Топчидерска економија”, 75–76.

над њима био је готово немогућ. Са становишта опште сигурности, живот и имовина становника околних села увек су били под претњом могућег напада одбеглих робијаша. Нажалост, та чињеница је игнорисана све док сами кажњеници Топчидерског казненог завода нису припремили и извели убиство кнеза Михаила, средином 1868. године.

Утолико је Топчидер, у симболичком смислу, заиста постао место својеврсног проклетства и узастопног пораза. На том простору скрхана је не само моћ полицијског режима Милутина Гарашанина већ и режима Михаила Обреновића. Са Топчидером, као местом масовног затварања робијаша, после 1868. било је завршено. У наредним деценијама тамо су били слати само малолетници, који су све до почетка 20. века обучавани узгајању воћака, калемљењу и расађивању биља.⁵⁵ На том простору малолетници су похађали и основну школу, под надзором локалног топчидерског свештеника. Тако је скромно и без каквих већих очекивања био окончан пројекат Земљоделске школе у Топчидеру.⁵⁶

Неуспех Гарашанинових планова о стварању државе благостања дао се наслутити неколико година пре кобне Светоандрејске скупштине. Њему претходи Гарашанинов пад са места министра полиције, најављен још 1852. године. Гарашанин постаје жртва сложених међународних околности и притисака Русије, у предвечерје Кримског рата и поновног отварања Источног питања.⁵⁷ Конфузне политичке прилике у Србији средином 19. века за последицу имају половичне успехе многих државних пројеката којима је бирократски режим уставобранитеља желео да се дичи. Земљоделска школа и Топчидерска економија указују на склоност режима да најпре нешто осмисли, а да тек потом стварност покуша да прилагоди својим плановима. Отуд је несклад између збиље и оптимистичких визија био важан узрок половичних успеха већине државних пројеката.

Ентропија и слаба организација, уз финансијску неисплативост и непродуктивност, учинили су да се Гарашанинови пројекти угасе један за другим.⁵⁸ Семе знања и напретка од ког се толико очекивало пало је на

⁵⁵ АС, Министарство правде, I-133.

⁵⁶ Феликс Каниц, *Србија земља и становништво*, I, Београд 1987, 111, 123; Миленко М. Жујовић, „Поглед на стање наших казних завода за 1883–1884–1885 год.”, *Бранич* 4 (1887) 157; Милан Ђ. Милићевић, *Дневник*, I, прир. Петар Крстић, Београд 2011, 71, 73, 345.

⁵⁷ Dušan Bataković, *The Foreign Policy of Serbia (1844–1867): Ilija Garašanin's Načertanije*, Belgrade 2014, 137; Дејвид Мекензи, *Илија Гарашанин, државник и дипломата*, Београд 1987, 157–162; Драгослав Страњаковић, *Влада уставобранитеља 1842–1858*, Београд 1932, 176–177.

⁵⁸ С. Јовановић, *Уставобранитељи*, 93–94.

неплодно тло, супротно очекивањима режима. Сами питомци вајкали су се да у Земљоделској школи нису научили ништа ново, нити су стекли уважавања у друштву. Себе они нису видели као будуће лучоноше на пољу пољопривреде. Највећи број њих надао се скромној служби општинског писара у каквом селу или бар учитеља.⁵⁹

Слабости које је испољавао Гарашанинов режим баштини и режим кнеза Михаила Обреновића. Окружен високим технократама конзервативних политичких уверења, кнез је наставио са изградњом бирократске управе, засноване на крутом централизму. То открива и обимна монографија признатог економског стручњака и министра финансија, Косте Цукића. Под симболичким насловом *Економна полиција*, та књига представља суму знања претходне камералистичке идеологије, која од поданика тражи и захтева, али не нуди одговор на питање како изградити једну делотворну економију. То је утопија, заснована на успешној и планској пољопривреди, ратарству и сточарству. И Цукић види земљу богате жетве и обилне летине, задовољних сељака и уређених села и вароши.⁶⁰ Насупрот овој ружичастој слици, презадуженост сељака и заостала привреда представљају суморну стварност Кнежевине Србије.⁶¹

Стерилан одговор технократа на жива и деликатна питања, попут стручне обуке питомаца и њихове мотивације, типична су реакција технократа блиских властима и у остатку Европе. Недостатак емпатије владајуће елите, оптерећене дискурсом моћи када се ради о маргинализованом и сиромашном поданику, о томе довољно говори.⁶² Идеја да је просечног почетника у криминалу могуће преваспитати принудним пољопривредним радом остала је врло жива чак и почетком 20. века. Овај реакционарни рефлекс представља уобичајен одговор у већини савремених држава. Рад са земљом, сматрало се, оплемениће и променити посрнулога, професионалног коцкара, скитницу, алкохоличара и малолетног почетника у преступу. Један од ретко луцидних криминолога, Вилијем Талак, приметио је, међутим, нешто сасвим супротно. Казнени режими још увек полазе од врло заводљиве, али погрешне претпоставке да ће човек својим трудом најпре оплеменићи земљу, а да ће земља затим оплеменићи њега. Талак цинично примећује да прикупити више хиљада нерадника на једном месту не значи да ће људи, који су живот провели у

⁵⁹ С. Владисављевић, „Земљоделска школа”, 129–130.

⁶⁰ Коста Цукић, *Економна полиција*, Београд 1862, 77–201.

⁶¹ С. Јовановић, *Уставобранитељи*, 422–431.

⁶² Matthew Davenport Hill, *Suggestions for the Repression of Crime*, London 1857, 119–141; Louis Gordon Rylands, *Crime: its Causes and Remedy*, London 1889, 81–84.

бекству од закона, преко ноћи постати марљиви пољопривредници и вредни ратари.

Доказ да је такво размишљање фундаментално погрешно Талак налази управо на примеру једног од највећих центара за принудни смештај професионалних скитница, Маркплус у Белгији.⁶³ Њихов боравак у тој тоталној институцији свакако није водио моралном преображају тих, од друштва већ одбачених људи, очврслих у свом презиру према заједници. Још и мање продуктивности и исплативости њиховог рада. Они су са цинизмом и стоички гледали на тај, за њих туђ и непријатељски свет.⁶⁴ Петар Кропоткин, који је године провео по европским затворима, одлично примећује да између друштва угледних и света одбачених постоји огроман, непремостив јаз. Кропоткин налази да затворске и сличне институције постоје само стога што друштво није у стању да се суочи са размерама сопствене трулости и лицемерства.⁶⁵ Иако је ту смелу спознају изнео већ током осме деценије 19. века, она је упорно игнорисана.

Упркос назнакама да је реч о застарелом идеолошком конструкту осуђеном на неуспех, од викторијанске Британије до прогресивизмом задојене Америке инсистира се на хришћанским моралним вредностима и величању пољопривреде. Парадоксално, принципи нове казнене политике обилују и дискурсом реакционарног. Повратком на идеју о везивању кажњеника за земљу, попут колона у раном средњем веку, и покушајем решавања социјалних напетости оживљавањем старих решења, држава открива озбиљан мањак свежих идеја. Неспokoјство високих званичника, услед огромног увећања сиротиње по милионским метрополама, било је очигледно. Ескапистичке идеје о каквој удаљеној радној колонији или пољопривредном газдинству остају зато кључни лајтмотив у делима многих угледних криминолога и стручњака за казнено право почетком 20. века.⁶⁶

⁶³ Daniel T. Rodgers, *Atlantic Crossings: Social Politics in a Progressive Age*, Belknap Press: An Imprint of Harvard University Press 1988, 215–216; Edmond Kelly, *The Elimination of the Tramp*, G. P. Putnam's sons 1908, 19–23; William Harbutt Dawson, *The Vagrancy Problem*, P. S. King & Son 1910, 104–123; William Tallack, *Penological and Preventive Principles*, London 1896, 221–223; *The Treatment of the Offender – The Sixty-Seventh Annual Report of the Prison Association of New York 1911*, Albany 1912, 39–53.

⁶⁴ Детаљније о томе: Josiah Flynt, *Tramping With Tramps*, New York 1907.

⁶⁵ Петар Кропоткин, *Записи једног револуционара, Мемоари*, Београд 1989, 225.

⁶⁶ Cesare Lombroso, *Criminal man*, G. P. Putnam's sons 1911, 189–203; Enrico Ferri, *Criminal Sociology*, Boston 1917, 274–276; Raffaele Garofalo, *Criminology*, Boston 1914, 190, 225, 269; Samuel J. Barrows, *The Reformatory System in the United States: Reports prepared for the International Prison Commission*, Washington 1900, 134–136, 156–157; Alexander Winter, *The New York State Reformatory in Elmira*, London 1891, 10–13, 112–114; Enoch Cobb

Закључак

Режим уставобранитеља заснивао се на вери у моћ полицијске државе и њен неоспоран ауторитет. Режим уједно почива на древној идеји да власт заповеда и кажњава, а поданик се покорава. Тај сасвим ригидан и реакционаран поредак органски је део идеологије засноване на величању полицијског ауторитета. Био је то начин високих српских бирократа, посебно Илије Гарашанина, који је годинама заповедао Министарством унутрашњих дела. Уједно, он је и главни творац првих казнено-економских и просветних институција, попут казнене колоније у Топчидеру или Земљоделске школе, класичних продуката камералистичке идеологије којом су уставобранитељи били задојени.

Средином 19. века, вера режима у способност сопствених институција била је пољуљана. Показало се да ни после знатних улагања и напора држава није у стању да укорени неке од својих кључних пројеката. Ни Земљоделска школа ни топчидерска казнена колонија нису уродили жељеним плодом.

Но насупрот очевидним неуспесима, вера у моћ тоталних институција у Србији тек је била рођена. Касарне, апсане, школе и болнице постају дом за разне групе државних штићеника, уједно и полигон за развијање дисциплинских механизма којима су подвргаване различите категорије становништва, махом представници заједнице маргинализованих. Реч је о тоталним институцијама у Србији, налик онима какве описују Мишел Фуко и Гофман у својим кључним радовима. Реч је о затвореном систему државне интервенције и контроле одређених група поданика нарочитим облицима принудне манипулације. То је још један облик тријумфовања власти над потчињеном индивидуом. У великом броју случајева, међутим, механизам управе показао се као неделотворан, а економска исплативост и утицај на саму публику сасвим су скромни. Идеја о неговању напретка и указивању на предност практичних школа интензивирањем пољопривреде остаје велика утопија Илије Гарашанина.

Незадовољство посланика Народне скупштине крајем 1858. није се излило само на уставобранитеље, већ и на укупну идеологију полицијске државе и, најзад, на саму Земљоделску школу. Она је проглашена за

Wines, Theodore William Dwight, *Report on the Prisons and Reformatories in United States and Canada, made to the Legislature of New York*, Albany 1867, 353–363; Mary Gibson, *Italian Prisons in the Age of Positivism, 1861–1914*, Bloomsbury Academic 2019, 52–60, 74, 81, 132.

бескорисну институцију и убрзо је угашена. Како је читав пројекат био мотивисан политичким разлозима, и он је поделио судбину самог режима. Пропаст овог и сличних пројеката није обесхрабрила стратега казнено-васпитне политике широм Европе и Америке. Казнене колоније и интернати за малолетне преступнике остају присутни у многим државама. Иако се радило о подухватима који су често остајали без резултата, елита криминолошких теоретичара изнова им се враћала. Неутемељено уверење да ће везивање млађег кажњеника за земљу довести до чудесног моралног преображаја и тако ослободити друштво нежељених елемената врло је живо и данас.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Објављени извори – Published Primary Sources

Barrows Samuel J., *The Reformatory System in the United States: Reports prepared for the International Prison Commission*, Washington 1900, 134–136, 156–157.

Letters from Hofwyl by a Parrent, on the Educational Institutions of De Fellenberg, London 1842, 264–266.

Owen Robert Dale, *Threading My Way: Twenty-Seven Years of Autobiography*, London 1874, 121–142.

The Treatment of the Offender – The Sixty-Seventh Annual Report of the Prison Association of New York 1911, Albany 1912, 39–53.

Wines Enoch Cobb, Dwight Theodore William, *Report on the Prisons and Reformatories in United States and Canada, made to the Legislature of New York*, Albany 1867, 353–363.

Ђорђевић Владан, *Успомене – културне скице из друге половине XIX века*, Нови Сад 1927. [Ђорђевић Владан, *Uspomene – kulturne skice iz druge polovine XIX veka*, Novi Sad 1927]

Записи Јеврема Грујића, I, Београд 1927. [Zapisi Jevrema Grujića, I, Beograd 1927]

Зборник Закона и Уредаба у Књажевству Србије, VII, Београд 1854. [Zbornik Zakona i Uredaba u Kњаžestvu Srbije, VII, Beograd 1854]

Зборник Закона и Уредаба у Књажевству Србије, XXX, Београд 1877. [Zbornik Zakona i Uredaba u Kњаžestvu Srbije, XXX, Beograd 1877]

Јовановић Владимир, *Успомене*, прир. Василије Крестић, Београд 1988. [Jovanović Vladimir, *Uspomene*, prir. Vasilije Krestić, Beograd 1988]

Кропоткин Петар, *Записи једног револуционара, Мемоари*, Београд 1989. [Kropotkin Petar, *Zapisi jednog revolucionara, Memoari*, Beograd 1989]

Милићевић Милан Ђ., *Дневник*, I, прир. Петар Крестић, Београд 2011. [Milićević Milan Đ., *Dnevnik*, I, prir. Petar Krestić, Beograd 2011]

Николић Атанасије, *Биографија верно својом руком писана*, Београд 2002. [Nikolić Atanasije, *Biografija verno svojom rukom pisana*, Beograd 2002]

Писма Илије Гарашићина Јовану Мариновићу, I, прир. Ст. Ловчевић 1931. [Pisma Ilije Garašanina Jovanu Marinoviću, I, prir. St. Lovčević 1931]

Преписка Илије Гарашићина, I, прир. Гргур Јакшић, Београд 1950. [Preписка Ilije Garašanina, I, prir. Grgur Jakšić, Beograd 1950]

Успомене и доживљаји Димитрија Маринковића 1846–1869, прир. Драгослав Страњакковић, Београд 1939. [Uspomene i doživljaji Dimitrija Marinkovića 1846–1869, prir. Dragoslav Stranjaković, Beograd 1939]

Литература – Secondary Works

Bataković Dušan, *The Foreign Policy of Serbia (1844–1867): Ilija Garašanin's Načertanije*, Belgrade 2014.

- Blanqui Jérôme-Adolphe, *History of Political Economy in Europe*, Putnam's Sons 1885.
- Cameralism in Practice: State Administration and Economy in Early Modern Europe*, ed. Marten Seppel, Keith Tribe, The Boydell Press 2017.
- Dawson William Harbutt, *The Vagrancy Problem*, P. S. King & Son 1910.
- Durant Will and Ariel, *The Age of Voltaire*, New York 1965.
- Ferri Enrico, *Criminal Sociology*, Boston 1917.
- Flynt Josiah, *Tramping with Tramps*, New York 1907.
- Foucault Michel, *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*, Vintage 2012.
- Garofalo Raffaele, *Criminology*, Boston 1914.
- Gibson Mary, *Italian Prisons in the Age of Positivism, 1861–1914*, Bloomsbury Academic 2019.
- Goffman Erving, *Asylums: Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*, Anchor Books 1961.
- Hill Matthew Davenport, *Suggestions for the Repression of Crime Contained in Charges Delivered to Grand Juries of Birmingham; Supported by Additional Facts and Arguments. Together with Articles from Reviews and Newspapers Controverting or Advocating the Conclusions of the Author*, London 1857.
- Ignatieff Michael, *A Just Measure of Pain: The Penitentiary in the Industrial Revolution 1750–1850*, Macmillan Education UK 1978.
- Jones Peter M., *Agricultural Enlightenment: Knowledge, Technology, and Nature 1750–1840*, Oxford University Press 2016.
- Kelly Edmond, *The Elimination of the Tramp*, G. P. Putnam's sons 1908.
- Krüsi Hermann, *Pestalozzi, his life, work and influence*, Van Antwerp, Bragg & Co 1875.
- Lombroso Cesare, *Criminal man*, G. P. Putnam's sons 1911.
- Perkins James Breck, *France under the Regency with a Review of Administration of Louis XIV*, Boston and New York 1892.
- Pitts Jennifer, *A Turn to Empire: The Rise of Imperial Liberalism in Britain and France*, Princeton University Press 2005.
- Rodgers Daniel T., *Atlantic Crossings: Social Politics in a Progressive Age*, Belknap Press: An Imprint of Harvard University Press 1988.
- Rylands Louis Gordon, *Crime: its Causes and Remedy*, London 1889.
- Scott Susie, *Total Institutions and Reinvented Identities*, Palgrave, Basingstoke, New York 2011.
- Small Albion Woodbury, *The Cameralists, the Pioneers of German Social Polity*, Batoche Books 1909.
- Stokes Gale, „False Start: The Economic Enterprise at Topčider”, *Rice University Studies*, Vol. 58, No. 4 (1972) 123–132.
- Tallack William, *Penological and Preventive Principles*, London 1896.
- The Beginnings of Political Economy: Johann Heinrich Gottlob von Justi*, ed. J. G. Bachaus, Springer 2009.
- Wakefield Andre, *The Disordered Police State: German Cameralism as Science and Practice*, University of Chicago Press 2009.
- Williams Ernest Neville, *The Ancien Régime in Europe*, New York 1970.

Winter Alexander, *The New York State Reformatory in Elmira*, London 1891.

Владисављевић Светислав, „Земљоделска школа у Топчидеру (1853–1859)”, *Годишњак града Београда XXXIV* (1987) 121–134. [Vladisavljević Svetislav, „Zemljodelska škola u Topčideru (1853–1859)”, *Godišnjak grada Beograda XXXIV* (1987) 121–134]

Влајинац Милан, *Згон или кулучење ван места становања*, Београд 1932. [Vlajinas Milan, *Zgon ili kulučenje van mesta stanovanja*, Beograd 1932]

Вучо Никола, „Топчидерска економија 1851–1928”, *Годишњак града Београда XXVIII* (1981) 69–78. [Vučo Nikola, „Topčiderska ekonomija 1851–1928”, *Godišnjak grada Beograda XXVIII* (1981) 69–78]

Грубач Момчило, *Телесна казна у Србију 1804–1873*, Београд 2004. [Grubač Momčilo, *Telesna kazna u Srbiji 1804–1873*, Beograd 2004]

Живановић Тома, *Законски извори кривичног права Србије и историјски значај његов и њеног кривичног правосуђа од 1804. до 1865*, Београд 1967. [Živanović Toma, *Zakonski izvori krivičnog prava Srbije i istorijski značaj njegov i njenog krivičnog pravosuđa od 1804. do 1865*, Beograd 1967]

Жујовић Миленко М., „Поглед на стање наших казних завода за 1883–1884–1885 год.”, *Бранич* 4 (1887) 154–161. [Žujović Milenko M., „Pogled na stanje naših kaznenih zavoda za 1883–1884–1885 god.”, *Branich* 4 (1887) 154–161]

Јанковић Иван, „Женско апсеничко радилиште у Пожаревцу 1848–1852”, *Годишњак за друштвену историју* 3 (2013) 10–28. [Janković Ivan, „Žensko arseničko radilište u Požarevcu 1848–1852”, *Godišnjak za društvenu istoriju* 3 (2013) 10–28]

Јовановић Владимир, Вулетих Александра, Самарџић Момир, *Наличја модернизације – српска држава и друштво у време стицања независности*, Београд 2017. [Jovanović Vladimir, Vuletić Aleksandra, Samardžić Momir, *Naličja modernizacije – srpska država i društvo u vreme sticanja nezavisnosti*, Beograd 2017]

Јовановић Слободан, *Уставобранитељи и њихова влада*, Београд 1990. [Jovanović Slobodan, *Ustavobranitelji i njihova vlada*, Beograd 1990]

Каниц Феликс, *Србија земља и становништво*, I, Београд 1987. [Kanic Feliks, *Srbija zemlja i stanovništvo*, I, Beograd 1987]

Караџић Стефановић Вук, *Рјечник*, Беч 1818. [Karadžić Stefanović Vuk, *Rječnik*, Beč 1818]

Љушић Радош, *Књига о Начертанију*, Крагујевац 2003. [Ljušić Radoš, *Knjiga o Načertaniju*, Kragujevac 2003]

Медовић Аћим, „Мане и недостаци нашег народа и начин како би се тима помоћи могло”, *Београдски Велики календар*, 1852, 38–54. [Medović Aćim, „Mane i nedostaci našeg naroda i način kako bi se tima pomoći moglo”, *Beogradski Veliki kalendar*, 1852, 38–54]

Мекензи Дејвид, *Илија Гарашанин, државник и дипломата*, Београд 1987. [Mekenzi Dejvid, *Ilija Garašanin, državnik i diplomat*, Beograd 1987]

Милићевић Јован, *Друштвене појаве у Србију XIX века*, Београд 2002. [Milićević Jovan, *Društvene pojave u Srbiji XIX veka*, Beograd 2002]

Милосављевић Оливера, *Горски цареви, хајдучија у Чачанском и Рудничком округу у другој половини 19. века*, Чачак 2016. [Milosavljević Olivera, *Gorski carevi, hajdučija u Čačanskom i Rudničkom okrugu u drugoj polovini 19. veka*, Čačak 2016]

Миљковић-Катић Бојана, *Пољопривреда Кнежевине Србије (1834–1867)*, Београд 2014. [Miljković-Katić Bojana, *Poljoprivreda Kneževine Srbije (1834–1867)*, Beograd 2014]

Мирковић Зоран, „Казна лишења слободе у Србији 1804–1860. године”, *Зборник радова Правног Факултета у Новом Саду* 1 (2013) 155–170. [Mirkočić Zoran, „Kazna lišenja slobode u Srbiji 1804–1860. godine”, *Zbornik radova Pravnog Fakulteta u Novom Sadu* 1 (2013) 155–170]

Мирковић Зоран, *Смртна казна и казна трчања кроз шибе у Србији 1804–1860*, Београд 2013. [Mirkočić Zoran, *Smrtna kazna i kazna trčanja kroz šibe u Srbiji 1804–1860*, Beograd 2013]

Мистрицеловић Ивана, *Казнено-поправни заводи у Србији – пример Пожаревачког казног завода 1853–1918*, Пожаревац 2016. [Mistrizelović Ivana, *Kazneno-popravni zavodi u Srbiji – primer Požarevačkog kaznenog zavoda 1853–1918*, Požarevac 2016]

Петров Милан, *Свиларство у Војводству Србија и Тамишки Банат 1850–1860*, Нови Сад 1974. [Petrov Milan, *Svilarstvo u Vojvodstvu Srbija i Tamiški Banat 1850–1860*, Novi Sad 1974]

Петровић Мита, *Финансије и установе обновљене Србије до 1842*, I, Београд 1897. [Petrović Mita, *Finansije i ustanove obnovljene Srbije do 1842*, I, Beograd 1897]

Петровић Соња, *Сиромаштво у фолклорној традицији Срба од XVIII до XIX века, прилог проучавању народне културе*, Београд 2014. [Petrović Sonja, *Siromaštvo u folklornoj tradiciji Srba od XVIII do XIX veka, prilog proučavanju narodne kulture*, Beograd 2014]

Раденић Андрија, *Светоандрејска скупштина*, Београд 1964. [Radenić Andrija, *Svetoandrejska skupština*, Beograd 1964]

Радовић Миладин Т., *Самоуки рукопис*, Титово Ужице 1984. [Radović Miladin T., *Samouki rukopis*, Titovo Užice 1984]

Страњаковић Драгослав, *Влада уставобранитеља 1842–1858*, Београд 1932. [Stranjaković Dragoslav, *Vlada ustavobranitelja 1842–1858*, Beograd 1932]

Цукић Коста, *Економна полиција*, Београд 1862. [Cukić Kosta, *Ekonomna policija*, Beograd 1862]

Vladimir Jovanović

THE AGRICULTURAL SCHOOL IN TOPČIDER AND ILIJA GARAŠANIN'S VISION OF A WELFARE STATE

Summary

The regime of the Defenders of the Constitution was based on faith in the power of the police state and its undisputed authority. The regime was also based on the ancient idea that the government commands and punishes, and the subject obeys. This completely rigid and reactionary order was an organic part of an ideology based on the glorification of police authority. It was the mode of conduct among many high Serbian bureaucrats, especially Ilija Garašanin, who was the Minister of Internal Affairs for years. At the same time, he was the mastermind of the first penal-economic and educational institutions, such as the penal colony and the Agricultural School in Topčider, classic outcomes of the paternalistic ideology with which the Defenders of the Constitution were imbued.

By the middle of the 19th century, the regime's faith in the ability of its own institutions was shaken. It turned out that even after significant investments and efforts, the state was not able to implement some of its key projects. Neither the Agricultural School nor the Topčider penal colony produced the desired effects.

But despite the obvious failures, belief in the power of total institutions in Serbia had just been born. Barracks, prisons, schools and hospitals were becoming a home for various categories of state wards, as well as a training ground for the development of disciplinary mechanisms to which various categories of the population were subjected, mostly representatives of marginalised communities. These total institutions in Serbia were similar to those described by Michel Foucault and Goffman in their key works. They represented a closed system of state intervention and the exercise of control over certain groups of subjects with special modes of forced manipulation. It was another form of the triumph of power over the subordinate individual. In many cases, however, the governance mechanism proved ineffective, and the economic viability and impact on the very recipients of the treatment were quite modest. The idea of nurturing progress and promoting the advantages of practical schools for intensifying agriculture remained a great utopian dream of Ilija Garašanin.

The dissatisfaction of the deputies of the National Assembly at the end of 1858 did not only spill over onto the Defenders of the Constitution, but also onto the overall ideology of the police state and, eventually, the Agricultural School itself. It was declared a useless institution and soon shut down. As the whole project was driven by a political agenda, it shared the fate of the regime itself. The failure of this and similar projects did not discourage the strategists of penitentiary policy throughout Europe and America. Penal colonies and boarding schools for juvenile offenders remained in many countries. Although these endeavours often failed, an elite of criminological

theorists returned to them over and over again. Indeed, the unfounded belief that tying a younger convict to the countryside would lead to a miraculous moral transformation, and thus liberate society of unwanted elements, is very much alive at the present time.

Оригиналан научни рад

Примљен: 31.03.2022.

Коначно прихваћен за објављивање: 21.08.2022.

Урош ТАТИЋ*

Историјски институт

Београд

ФРАНЦУСКИ КАПИТАЛ У ТРГОВИНИ И РУДАРСТВУ КНЕЖЕВИНЕ СРБИЈЕ ОД 1858. ДО 1868. ГОДИНЕ

Анстракт: У чланку се бавимо делатношћу и улагањима француских пословних људи у трговину и рударство Србије за време друге владавине кнежева Милоша и Михаила Обреновића. У лето 1856. године, капетан Мањан, француски бродовласник и представник трговачко-паробродског друштва *Mathis, Magnan, Parot et Cie*, испитивао је услове за пловидбу и могућност успостављања трговинских веза између Француске и северних провинција Османског царства. Након повратка на власт династије Обреновића он је, у априлу 1859. изложио кнезу Михаилу план о успостављању пловидбене линије између Француске и Србије и сталне паробродске службе помоћу француских бродова на Дунаву, Сави и Морави. Промена правца спољне политике Кнежевине и њено окретање званичном Паризу допринели су да се код тамошњих пословних кругова јави интересовање за улагања у рударство у Србији. Продирању француског капитала ка овом делу Европе после потписивања Париског мира (1856) погодовали су општа политичка ситуација и неуспех државне иницијативе у рударству. У раду су детаљно описани односи и верске и културолошке разлике између локалног становништва и француске колоније у Мајданпеку.

Кључне речи: Француска, Србија, Мајданпек, Добра, Француско-српско друштво, капетан Мањан, Клод Бујон, Коста Цукић, Илија Гарашанин.

Abstract: The article deals with the activities and investments of French business people in the trade and mining of Serbia during the second reign of Prince Miloš and Prince Mihailo Obrenović. In the summer of 1856, Captain Magnan, a French ship-owner and the representative of the Trade and Steamboat Association *Mathis, Magnan, Parot et Cie*, was examining conditions for sailing and the possibility of establishing commercial connections between France and northern provinces of the Ottoman Empire. After the Obrenović dynasty restored its rule, in April 1859 he proposed to Prince Mihailo the plan of establishing the sailing route between France and Serbia and the permanent steamboat service using French boats on the Danube, Sava and Morava rivers. The change of the course of the foreign policy of the Principality, as well as its turning to Paris, aroused the interest of business circles in investing in the mining business in Serbia. The general political situation and the failure of the state initiative in the mining business contributed to the investment of French finances in this part of Europe, after signing of the Treaty of

---

* urostatic@yahoo.com

Paris (1856). The paper describes in detail the relations, religious and cultural differences between local society and the colony of French citizens in Majdanpek.

Keywords: France, Serbia, Majdanpek, Dobra, French-Serbian Company, Captain Magnan, Claude Bouillon, Kosta Cukić, Ilija Garašanin

Тема улагања француског капитала у српску привреду у периоду од 1858. до 1868. године, превасходно у трговину и рударство, садржана је у невеликом броју библиографских јединица.¹ Главни циљ овог рада је да сагледамо деловање два француска друштва и групе француских пословних људи са политичког и економског становишта.

Планови француског друштва о успостављању пловидбене линије на Дунаву и Сави

Трговина у Кнежевини Србији, од које је зависила њена привреда, обављана је педесетих година XIX века већим делом углавном преко јужних покрајина Аустрије. Затварање граница било је најјаче средство притиска на Србију и обезбеђивало је Хабзбуршкој монархији предност над осталим силама заинтересованим за привредну делатност и улагања у тој земљи. Иако над њом није имала покровитељство и право да се меша у њене унутрашње односе, Аустрија је Србију, као и остале подунавске кнежевине, држала у зависности готово у истој мери као и сопствене области – у потпуности је контролисала њихову унутрашњу и спољну трговину. Ово тржиште је обухватало око десет милиона становника. Аустрија је успешно користила непостојање прописа којима се уређују трговински односи у провинцијама Османског царства. Трговина између Србије и Дунавске монархије, као и између Србије и турских провинција Босне, Бугарске и кнежевина Влашке и Молдавије, обављана је речним путем, Савом и Дунавом. Пловидба на овим рекама била је у рукама Аустрије, тако да је и мањи део српске трговине, онај који није био везан за аустријско тржиште, зависио од *Аустријског друштва за пловидбу*

---

¹ Даница Милић, *Страни капитал у рударству Србије до 1918*, Београд 1970; Гргур Јакшић, Војислав Вучковић, *Спољна политика Србије за владе кнеза Михаила. Први балкански савез*, Београд 1963; Урош Татић, „Покушај успостављања трговинских и привредних веза између Француске и Србије (1858–1868)”, *Зборник Матице српске за историју* 84 (2012) 63–86; Кристина Р. Павловић, Жарко Д. Илић, „Рударство у Кнежевини Србији од 1859. до 1873. године”, *Зборник радова Филозофског факултета у Приштини*, vol. 50, бр. 4 (Косовска Митровица 2020) 213–245.

Дунавом (*La Compagnie autrichienne de navigation du Danube*). Хабзбуршка монархија је својим прописима држала под контролом пословање српских привредника, а мере које је примењивала против оних који се нису придржавали ових прописа могле су да допринесу њиховој пропасти. Париским уговором од 1856. године проглашено је начело слободне пловидбе Дунавом. Упркос томе, контрола пловидбе и привредног живота у подунавским покрајинама Османског царства и даље је остала у рукама Аустрије.²

После успостављања Другог царства у Француској 1852. године, изградња железница била је у пуном јеку. Међутим, због тога је пловидба Роном и Соном претрпела озбиљне последице. Напредна пловидбена друштва су затечена великим бројем пароброда на располагању. Веровало се да је нађено решење када је 1853. године избио Кримски рат. Тада је у речној пловидби града Лиона (*la Batellerie lyonnaise*) настао смели план да бродови који су завршили своју пловидбу на Рони и Сони буду послати на Црно или Азовско море, или да плове руским или влашким и молдавским рекама. Они ће обављати превоз трупа и у њима ће бити пружана заштита болеснима. Претпоставља се да је идеја о таквој употреби пароброда потекла од капетана Мањана (*Michel-André-François-Honorin Magnan*), који се није бојао изазова пошто је већ учествовао у поморским експедицијама у Јужној Америци.³ Донесена је одлука да се

² Г. Јакшић, В. Вучковић, *Стољна политика Србије за владе кнеза Михаила*, 38.

³ Капетан Мањан је учествовао у Кримском рату и постао славан за време опсаде Севастопоља (1854–1855). Када је 1863. године читав Париз подрхтавао због устанка у Пољској и сурове репресије којој је прибегла Русија, овај капетан дуге пловидбе је припремио брод, окупио посаду и кренуо у помоћ устаницима. Лоше време приморало је брод да пристане у Шпанији, где су цариници открили да брод плови без уредних дозвола и да је крцат оружјем свих врста. Брод је заплењен, а експедиција у Русију је окончана пре него што је и почела. Не осећајући се побеђеним, овај упорни и неустрашиви Марсељац је окупио своје морнаре и предложио нову пустиловину: пловидбу до делте реке Нигер у Африци, а одатле узводно до њеног извора. Тражећи нови брод, он је посетио Александра Диму оца, у дворцу Монте Кристо. Велики романописац је понудио Мањану своју једрилицу *Ема (l'Emma)*, којом је 1860. године пловио у помоћ Гарибалдију за време његове експедиције на Сицилију. Међутим, само што је *Ема* напустила марсејску луку, насукала се са читавим товаром поред језера Бер (*Etang de Berre*), западно од Марсеја. Два морнара су се удавила, а остали су пливајући стигли до обале. Овога пута сломљен, Мањан је одустао (*Le Monde illustré*, le 31 décembre 1864, 426; *L'Europe*, No 321, le 20 novembre 1864, 2; Patrick Schneckenburger, *Marie Joseph Bonnat. Aventurier (1844–1881)*, Paris 2016; Jules Gros, *Voyages, aventures et captivité de J. Bonnat chez les Achantis*, Paris 1884, 1–11; *Courrier du Brésil*, No 58, 23 décembre 1855, 403). Капетан је за собом оставио спис под називом „Последњи дани Царства Отоманског”, у коме је изнео стање и прилике народа у европском делу Турске и став великих сила према решавању Источног питања (Архив Србије (АС), фонд Илије Гарашанина (ИГ) 1189.

за пробу пошаље један брод ка Босфору. Командовање је оправдано поверено капетану Мањану, који би овим доказао своје тврдње.

Речни брод *Le Cygne* приспео је у Цариград 19. септембра 1855. године и одмах је стављен у употребу. На палуби је имао 150 руских заробљеника када га је, за време Кримског рата, 8. октобра напао и потопио аустријски брод *L'Impératrice*. Тиме је окончан опсежни план речне пловидбе града Лиона о „сјајној ликвидацији” вишка расположивих и употребљивих пароброда. Разматрани су и други планови: употреба бродова на Дунаву, али француска влада и банкарџија којима се речна пловидба обратила нису били заинтересовани.⁴

У лето 1856. године, пловећи Дунавом и Савом, капетан Мањан, тадашњи бродовласник и представник друштва *Mathis, Magnan, Parot et Cie*, испитивао је услове за пловидбу и могућност успостављања трговинских веза између Француске и северних турских провинција. Када је Мањанов пароброд *Лионе (Lyonnais)* запловио Дунавом, становништво ових области је први пут видело лађу на којој нису биле истакнуте националне боје Аустрије. Француска застава је дочекана са одушевљењем на обалама Дунава.⁵ Становништво је појаву француског брода тумачило као јемство да је на овој реци заиста успостављена слободна пловидба. Резултати испитивања до којих је дошао капетан Мањан превазишли су сва његова очекивања. Из свега што је сазнао, капетан је извео закључак да Србија обилује природним богатствима. Међутим, да би се из богатства извукла корист, требало их је открити српским трговцима. Поред тога, требало их је научити основама трговачке теорије и праксе о којима нису имали никаква знања. Мањан је на крају задобио поверење неколицине трговаца када им је изнео своје идеје у вези са развојем трговине у Србији. Трговина је уверити у могућност да трговина у Београду, коју је до тада гушила Аустрија, може бити ослобођена њеног утицаја.

Пошто је проценио да је дошао погодан тренутак, капетан Мањан је упутио предлог српској влади: успостављање две паробродске линије, једне на Дунаву, друге на Сави и претварање Београда у центар паробродске службе. Пловидбену линију на Дунаву одржаваће три пароброда. Редовни поласци бродова на Дунаву биће усклађени са

⁴ Félix Rivet, „Le conflit entre la batellerie et le chemin de fer à Lyon au début du XIX siècle”, *Revue de géographie jointe au Bulletin de la Société de géographie de Lyon et la région lyonnaise*, vol. 24, no 2 (1949) 97–107.

⁵ Archives du Ministère des Affaires Etrangères, Paris-Courneuve (AMAE), Correspondance politique des consuls (cote CPC) 1826–1896 (микрофилмована серија), Turquie-Belgrade, MF (микрофилм) 9, No 6, Бернар Дезесар Валеовом, Београд, 20. јануара 1857.

поласцима бродова на Сави. На тај начин се роба и путници с Дунава који желе да наставе пловидбу Савом могу укрцати одмах у Београду. Пловидбене линије на Сави и Дунаву повезиваће све важне тачке у Кнежевини, а цене превоза за путнике и робу одобраваће српска влада. Она ће моћи да, уз плаћање трошкова одржавања, користи сваки брод за обуку посаде у пловидби и управљању машинама. Бродови ће вршити поштанску службу на обе обале Дунава и Саве. У случају да буде неопходна радионица за изградњу бродова и машина, она ће бити подигнута у Београду или његовој околини. Влада ће моћи да запосли у радионици одређени број младих људи како би се обучавали у овој делатности. С обзиром на претходна улагања која ће компанија бити приморана да поднесе да би помогла независан трговачки развитак Кнежевине, капетан Мањан је од српске владе захтевао следеће: 1) да бесплатно уступи земљиште потребно за изградњу радионице у околини Београда, као и пристаништа, магацина за складиштење робе и пословних просторија друштва и 2) да се обавезе да ће у периоду од најмање десет година сваке године улагати триста хиљада франака. Ову суму влада ће уплаћивати друштву на рате, свака три месеца. *Друштво Матис, Мањан, Паро и Ко.* настојаће да на време испуни своје обавезе: најмање пет бродова биће ангажовано за пловидбу, а њихов број ће бити увећан сходно потребама Кнежевине; притом, компанија неће тражити од владе да увећа своју новчану потпору. Предлог капетана Мањана српској влади односио се на успостављање паробродске линије на Сави и Дунаву, која би била повезана са оном која је постојала између Марсеја и Галца. На тај начин, Београд би био доведен у непосредну везу с Медитераном и Француском. Слободан избор тржишта довео би не само до бржег развитка привреде већ и до слабљења политичког утицаја Аустрије.⁶

Француски конзул у Београду, Бернар Дезесар (Louis Gustave Bernard Des Essards), сматрао је да ће оснивање паробродске службе, чији ће центар бити у престоници Кнежевине, омогућити успостављање непосредне везе између крајева на доњем Дунаву, Бугарске, Србије и Босне и Марсеја. У случају да горњи Дунав постане слободан, успоставиће се важна трговачка линија која би, путем канала, била везана за Стразбур и оживела трговину тог града, створивши од њега центар за трговину производима с Леванта. На тај начин ће бити створено велико тржиште за извоз француских свилених, памучних и вунених производа, који ће у погледу цена и квалитета однети превагу над аустријским производима. Међутим, требало је имати у виду да ће, ако се планови *Друштва Матис,*

⁶ Исто.

Мањан и Паро остваре, Београд постати стовариште француске робе и да ће одмах бити успостављена противзаконита трговина чији ће производи стизати до срца Турског царства. Према најумеренијим проценама, износ од око четрдесет милиона франака коју доноси трговина за мање од десет година увећаће се три пута. Конзул је био уверен да Београд може постати *Марсеј на Дунаву* и због тога је било одмах потребно да се поставе основе за продор француског утицаја. Званични Париз самостално може ући у борбу с Аустријом, у Кнежевини се траже његова помоћ и подршка. У случају да царска влада пружи потпору компанији која жели да започне посао, конзул је сматрао да би, упркос сплеткама Аустрије и њеним претњама, Француска овладала трговином у подунавским земљама. Држање капетана Мањана током шест месеци боравка у Србији донело му је поштовање најугледнијих личности Кнежевине.⁷

Француски капетан је размишљао да оснује српско друштво које ће, уз подршку владе у Београду, задржати за себе право да преговара са страним друштвом под претходно утврђеним условима. Мањану су овом приликом подршку обећали члан Савета Илија Гарашанин и министар финансија Јован Мариновић, а капетан се трудио да обезбеди помоћ још неких утицајних личности. Упркос томе, према речима француског конзула Дезесара, дошло је до потпуног преокрета у мишљењу српских државника и капетан Мањан је постао сведок рушења грађевине чије је стварање толико пута започињао.⁸ У страху од аустријског конзула Теодора Теје Радосављевића, људи који су највише охрабривали капетана, они који су га најупорније уверавали у своју помоћ, нису се више усудили да одржавају везе с њим. Утицај Радосављевића на кнеза Александра Карађорђевића и поступци представника Стефана Марковића сведоче о томе колику је важност влада у Бечу придавала овом питању. Стварни интерес Аустрије био је да сачува само за себе огромно тржиште, које се бојала да ће изгубити.

Закуп рудника угља у Добри и уступање налазишта у Мајданпеку

Интересовање странаца за рудно благо у Србији знатно је порасло када је стављено у изглед искоришћавање налазишта у Мајданпеку.⁹ Период

---

⁷ Г. Јакшић, В. Вучковић, *Спољна политика Србије за владе кнеза Михаила*, 38; АМАЕ, 63СРС, Turquie-Belgrade, MF 9, No 6, Дезесар Валевском, Београд 20. јануара 1857.

⁸ Исто.

⁹ Д. Милић, *Страни капитал у рударству Србије до 1918*, 55–56.

Уставобранитеља у историји рударства Кнежевине обележили су, углавном, безуспешни покушаји уплива страног капитала. Поред тога, неуспех су доживеле стратегија и делатност државе у погледу покретања производње у руднику Мајданпек од 1847. до 1858. године, што се одразило на политику Правитељства у овој индустријској грани 60-их година XIX века. У први рудник ослобођене Србије уложено је 12 милиона динара у готовом новцу, а вредност принудних радова (кулука), на који су морали одлазити становници околних срезова, процењена је на три милиона динара. У „звезду Оријента”, како се понекад називао Мајданпек, полагање су велике наде. Индустријализација државе, замишљена путем подизања индустрије гвожђа и бакра, није успела: за деценију рада у Мајданпеку није установљен ни рудник бакра ни рудник гвожђа.¹⁰ Главни закључак комисије која је имала задатак да испита могућности за наставак производње у Мајданпеку био је да, због недовољно стручне и квалификоване радне снаге, недостатка путева и новца, држава више никада не треба да предузима делатност у овом руднику. Раздобље шездесетих година XIX века било је од посебне важности за рударство Кнежевине, а касније и Краљевине Србије, јер су 1866. донети Рударски закон и Закон о заузимању приватних непокретних добара за општенародну потребу поред накнаде за иста (експропријацију), који је уређивао однос према власницима имања на којима су се налазила рудна поља.¹¹ Доношењем и применом Рударског закона у рударство је унето више реда по питању власништва, организације пословања заштите запослених и објеката. Рудници се више нису отварали неконтролисано, били су под непосредном контролом Рударског одељења Министарства финансија, а држава је једина имала право да одлучи ко може вршити истражне и експлоатационе радове, под којим условима и на ком терену.¹² Захваљујући новој политичкој оријентацији Србије ка Француској, највише изгледа да добије Мајданпек имао је француски капитал. Французи су се ангажовали на неколико поља: добијању Мајданпека, успостављању паробродске службе и трговине Дунавом и Савом и закупу рудника угља у Добри. За прилике у Србији то је имало вишеструког значаја због могућности да се Кнежевина

¹⁰ Vasilije Simić, *Istorijski razvoj našeg rudarstva*, Beograd 1951, 65.

¹¹ К. Павловић, Ж. Илић, „Рударство у Кнежевини Србији од 1859. до 1873. године”, 213–245; Зоран Лончар, „Улога органа управе у поступку експропријације”, *Гласник Адвокатске коморе Војводине. Часопис за правну теорију и праксу*, LXIX, књ. 57, бр. 4 (Нови Сад 1997) 122–142.

¹² Петар Јовановић, *Рударство на тлу Србије I–II*, Београд 2007–2008; II, 102.

истовремено ослободи и аустријског монопола у пловидби на Дунаву и руског закупа рудника угља у Добри.¹³

Средином четрдесетих година, када се држава упустила у спровођење свог највећег плана о отварању рудника и топионица у Мајданпеку, она је радну снагу обезбедила колонизацијом стручне радне снаге и довођењем страних стручњака. Колонизација је праћена великим додатним улагањима: откупом и касније доделом земље радницима ради исхране стоке, подизањем државних насеља у којима су сви објекти били у власништву државе, обезбеђивањем посебних начина снабдевања тих насеља основним животним намирницама. У тим насеобинама налазиле су се куће за становање, дућани, кафане, рударска и топионичарска постројења. Ту су били насељени рудари из Смолника. Иако је држава уложила велика средства у експлоатацију рудног блага, резултати су били слаби. Од 1847. до 1858. године у топионице гвожђа, зграде, колоније и мелиорационе радове у Мајданпеку уложено је шест милиона дуката. С друге стране, између 1855. и 1857. године добијено је свега 56 тона пречишћеног бакра. Неуспех је делом проистакао из веома лоших саобраћајних веза и услова који су отежавали и онемогућавали транспорт. Ипак, изгледа да је неуспех био последица прецењивања значаја рударства за привредни развој земље.¹⁴

Усвајање модела о учешћу државног капитала у рударству у одсуству умећа у управљању предузећима и ресурсима и неразумевање економских законитости (исплативост инвестиција, рентабилност предузећа) довели

¹³ У другој половини XIX века у Србији је отворено око 60 рудника. Само њих 12 било је под државном управом, док су остали отворени уз помоћ домаћег и страног приватног капитала. Разлог повременог неуспеха у раду рудника били су неадекватна технологија вађења и прераде руда и мањак финансијских средстава. Технологија примењивана у почетној фази развоја српског рударства тог периода имала је следеће важне карактеристике: 1) лошу техничку опрему у већини приватних рудника; 2) сировине су недовољно ефикасно експлоатисане због потребе бржег стицања профита за даља улагања; 3) технологија прераде руда преузета је од стручњака из Немачке и Аустрије (Аустроугарске), али је био приметан све већи утицај развијених технологија из западноевропских земаља (Велике Британије и Француске) и 4) стручна радна снага је обучавана на територијама данашње Аустрије, Немачке, Словачке, Чешке, Белгије (Фрајберг, Клаустал, Штјавница, Пшибрам, Монс) (Miloš Grujić, „Transfer of technologies in serbian mining through history”, u: *Istorija rudarstva Srednje Evrope: zbornik radova = History of mining in the Central Europe: proceedings. Međunarodna konferencija Istorija rudarstva Srednje Evrope (1; 2009; Fruška gora)*, Belgrade 2009, 110–118).

¹⁴ Bojana Miljković Katić, „Rudarstvo kao državni projekat ubrzanog razvoja Kneževine Srbije u vreme kneza Miloša i Ustavobranitelja”, u: *Istorija rudarstva Srednje Evrope: zbornik radova = History of mining in the Central Europe: proceedings. Međunarodna konferencija Istorija rudarstva Srednje Evrope (1; 2009; Fruška gora)*, Belgrade 2009, 101–109.

су до дубоке кризе у рударству и индустрији. Због тога је након одласка Уставобранитеља (1842–1858) с власти промењен и став у вези с власништвом капитала у рударству. Нова стратегија рударства заснована је на приватном капиталу и од ње држава више није одустајала, иако је остала власник неких рудника и преузимала управу и организовала производњу у рудницима када би се приватни закупци и акционарска друштва повлачили.¹⁵ Под тадашњим условима привредне заосталости и потпуног недостатка рударског искуства, било је оправдано поверавање управљања државним рудницима страним стручњацима и давање широких концесија заинтересованим приватним лицима, углавном странцима који су поседовали неопходни инвестициони капитал. Неповољни резултати постигнути са великом топионицом гвожђа у току осам година пословања под руководством државе обесхрабрили су државну управу и навели је на уступање Мајданпека тада врло заинтересованом страном капиталу.¹⁶

Од 1849. до 1858. године у рудник и топионице у Мајданпеку уложено је 558.000 дуката. Покретање производње је било веома споро и оптерећено проблемима. Пробно топљење гвоздене руде извршено је после две године, тек 1850, док је пробно топљење бакарне руде окончано на неуспешан начин 1853. године. Са редовном производњом бакра започето је 1854, али ни тада топионица није радила целу годину јер није било довољно угља, док је висока пећ за топљење гвожђа прорадила тек 1856. године. Недовољне количине угља за високу и ниску пећ биле су технолошко уско грло и важан узрок неуспеха у раду овог предузећа, које је било опремљено релативно савременом опремом и машинама, а од 1852. године и парном машином. Зграде радничког насеља у Мајданпеку почеле су пропадати док су још биле насељене и док је предузеће колико-толико водило рачуна о њима. Нагло пропадање насеља наступило је по престанку рада предузећа. Већина стамбених зграда остала је ненасељена и готово необезбеђена. Кад је предузеће 1860. године предавано Французима, они су примили само зграде које ће им бити од користи. Рудник гвожђа и бакра и топионице у Мајданпеку гарантовали су велику добит. До 1858. године предузеће није могло бити држави од користи због извођења великих грађевинских радова. Пре доласка француског друштва, приход од рударско-топионичарског

¹⁵ Bojana Miljković-Katić, „Strategija razvoja rudarstva i promene prioriteta u rudarskom zakonodavstvu Kneževine i Kraljevine Srbije”, u: *Zbornik radova = Proceedings*, knj. 2 = Vol. 2. *Međunarodna konferencija Istorija rudarstva srednje Evrope* (3; 2011; Zlatibor); *Integrirani međunarodni simpozijum – TIROIR* (1; 2011; Zlatibor), Belgrade 2011, 43–48.

¹⁶ Никола Вучо, *Развој индустрије у Србији у XIX веку*, Београд 1981, 87, 101, 103.

предузећа достигао је тек половину расхода. Међутим, српски званичници су сматрали да ће делатност постати изузетно уносна због богатог рудног налазишта и одличног квалитета производа из топионица. Имајући у виду да су цене гвожђа биле релативно ниске, предузеће у Мајданпеку је могло производити много јефтиног гвожђа и имати обезбеђено тржиште. Такође, могле су бити произведене и мање количине гвожђа, али је оно морало бити изузетно доброг квалитета да би било продавано у иностранству. Нажалост, српске топионице гвожђа никада нису могле произвести гвожђе високог квалитета јер су руде у Мајданпеку, Рудној Глави и Црнајки садржале сумпор и бакар. У источној Србији се само могло произвести добро гвожђе, али не и јефтино јер се због несташице каменог угља за коксовање није могло произвести у великим количинама. Због недовољног броја домаћих стручњака у периоду од 1847. до 1858. године, влада је одлучила да управу над Мајданпеком повери странцима. Велике зграде подигнуте у радничком насељу није било могуће отплатити ниском производњом. Осим тога, управљање предузећем било је лоше и без искуства. Већ на самом почетку направљена је грешка тиме што је у кратком времену отпочело вађење не само бакра већ и гвожђа. Чињеница да су у Мајданпеку постојале две управе, једна надлежна за производњу бакра, а друга за производњу гвожђа, такође је допринела таквом стању. Стога је у басен било доведено много странаца, како чиновника тако и радника. Велико ривалство међу руководећим лицима изродило је сплетке. Због величине предузетог подухвата појавиле су се несавладиве тешкоће. Производња бакра била је знатно успорена, а од производње гвожђа се одустало јер због лошег квалитета није могло бити употребљено у производњи челика. Подробнија студија о руднику и анализа руда могле су умногоме помоћи да се ове лоше последице увиде раније и да се одустане од изградње великих пећи за топљење гвожђа у које су уложена знатна средства. Неуспех делатности у Мајданпеку под окриљем државе тумачен је на различите начине. Међутим, суштински проблем је био у томе што је, осмишљена на погрешан начин, производња гвожђа у Мајданпеку била некорисна и непотребна Кнежевини Србији. Она је превазилазила потребе земље, а била је недовољна да би достигла тржишне цене по којима се гвожђе продавало у тржницама великих пристаништа на Дунаву, према којима је топионица гвожђа била оријентисана. Једном речју, стварање индустрије гвожђа било је велики промашај уставобранитељског режима, показавши на очигледан начин колико су водећи људи у Србији тога времена били нестручни.¹⁷

¹⁷ Василије Симић, *Изградња Мајданпека и његово насељавање 1849–1857*, Бор 1982, 8, 9, 13–15, 32, 34–35, 38, 85, 197, 199, 201–202.

Капетан Мањан је искористио боравак кнеза Михаила у Паризу 1859. године и двапут се састао са њим. Мањан је најавио кнезу свој скори долазак из Марсеја у области доњег Дунава. Његово паробродско друштво тада је располагало са двадесет бродова, чији је број убрзо требало да буде увећан на тридесет. Капетан је изложио кнезу Михаилу стари план о успостављању везе између Србије и Француске и сталне паробродске службе француским бродовима на Дунаву и Сави, дуж турске и српске обале. Мањан је тражио да друштво добије дозволу за рад и земљиште на којем ће бити подигнута радионица за израду и оправку бродских машина и сматрао је да би било најпогодније да она буде саграђена у околини Кладова. Михаило је рекао Мањану да се, у циљу закључења коначног споразума, непосредно обрати кнезу Милошу. Такође, француски капетан је наговестио могућност да радионица лије онолико топова и ђулади колико буде потребно српској војсци.¹⁸ Преговори око пловидбе вођени су заједно са преговорима око уступања Мајданпека и трајали су неколико месеци.¹⁹

Вест о Мањановом скором доласку и могућности да Кнежевина његовим посредовањем набави оружје из Француске обрадовала је кнеза Милоша. Француски конзул је стекао уверење да је кнез Милош добио саопштење чији му садржај допушта да рачуна на моралну и материјалну подршку царске владе у спровођењу његових планова.²⁰ Са сигурношћу можемо рећи да је капетан Мањан, у периоду од 1859. до 1861. године, по налогу француске владе обављао активности у вези са пребацивањем оружја на Балкан.²¹ Уочи рата у Италији 1859. године, мађарска емиграција је била упозната да је капетан био у поверљивим везама са Пале Роајалом (*Palais royal*, резиденција принца Наполеона, једне од главних фигура у вођењу тзв. тајне дипломатије цара Наполеона III) и да је био један од агената „личне политике” Тилерија.²² У то време, кнез Милош је полагао наде у Мањана, најављујући његов долазак у Србију са 12 пароброда и великом количином оружја и муниције.²³ Премда је влада

¹⁸ Кнез Михаило кнезу Милошу, Париз 17/29. априла – 23. априла/5. маја 1859. *Политика*, Београд, 4. март 1927, Мита Димитријевић, *Кнез Михаило код цара Наполеона у Паризу*. У чланку Мите Димитријевића помиње се фабрика за израду и оправку бродских машина, која је такође могла лити оружје и муницију за српску војску. Међутим, у француским и српским документима и уговорима нигде се не помиње фабрика (фр. l'usine), већ радионица (l'atelier).

¹⁹ Д. Милић, *Страни капитал у рударству Србије до 1918*, 56.

²⁰ АМАЕ, 63СРС, Turquie-Belgrade, MF 11, No 51, Дезесар Валевском, Београд, 14. маја 1859.

²¹ Г. Јакшић, В. Вучковић, *Спољна политика Србије за владе кнеза Михаила*, 30.

²² Lajos Kossuth, *Souvenirs et écrits de mon exil*, Paris 1880, 351.

²³ АМАЕ, 63СРС, Turquie-Belgrade, MF 11, телеграм, Бернар Дезесар Валевском, Београд 13. маја 1859. и No 51, 14. маја 1859.

у Лондону била уверена да иза капетановог обећања о испоруци оружја Србији стоји влада у Тиљеријама, амбасадор у Паризу, лорд Каули, затражио је 21. априла 1859. године објашњење од француског министра спољних послова, Александра Валевског.²⁴ Француски конзул Ежен Тасти је у фебруару 1861. сазнао од кнежевог представника Филипа Христића да је Мањан још од кнеза Милоша добио задатак да купи хиљаду лаких карабина за наоружање српске милиције (*le gendarmerie*) и да је за то унапред примио 1.400 дуката (око 160.000 франака). Желећи да сазна шта се десило са овом набавком, кнез Михаило је крајем 1860. или почетком 1861. године преко представника послао писмо капетану. Сандуке с оружјем Мањан је требало да пошаље преко Аустрије, која у то време није забрањивала извоз оружја. Нажалост, дозвола је у међувремену била укинута. Дошавши у Србију почетком фебруара 1861. године, Мањан је изјавио да је био приморан да карабине утовари у Ђенови и затражио је од српске владе нова средства. Иако је показао рачун на коме је писало да је свака пушка коштала 57 франака, кнез Михаило је на дати новац гледао као да је изгубљен и одбио је да увећа губитак. Негодујући због те куповине, кнез је нестрпљиво ишчекивао да у целости буде обавештен о томе да ли ју је Мањан обавио. У случају потребе, Михаило је куповину могао да обнови у Хабзбуршкој монархији.²⁵ У то време вођени су преговори Италијана и Мађара о подизању устанка на Балкану, у циљу ослобођења народа под влашћу Аустрије и довршења италијанског уједињења. У преговоре је посредно била укључена и Француска. Међутим, сазнавши да је званични Беч обавештен о Мањановим тајним плановима, влада у Паризу је прекинула сарадњу с њим. Стога је у априлу 1861. године саветовала сардинској влади да се не узда у капетанова обећања о допремању оружја Мађарима.²⁶

Када је Мањан стигао у Србију крајем августа 1859. године, био му је приређен срдчан дочек. Уваживши предлог Министарства финансија, кнез Милош је 31. августа, у сагласности са Саветом, одобрио заједнички нацрт уговора „између Кн. Срб. владе и Андрес Франца Михаила Хондрија Мањана, Алфонза Конта, Буилона и компаније, по коме се овима имао уступити Мајданпек под аренду на 30 година”.²⁷ У Крагујевцу, кнез је лично са Мањаном одредио услове под којима ће

²⁴ L. Kossuth, *Souvenirs et écrits de mon exil*, 251.

²⁵ АМАЕ, 63СРС, Turquie-Belgrade, MF 12, No 5, Тасти Тувнелу, Београд, 16. фебруара 1861.

²⁶ Исто, No. 1, Тувнел Тастију, Париз, 21. фебруара 1861.

²⁷ Архив Србије (АС), Поклони и откупи (ПО), кутија 125, док. 151.

паробродска служба радити на српским обалама. Српска влада и Друштво Мањан, Бујон и Алфонс Конт (*Magnan, Bouillon, Alphonse Conte & Co.*; у даљем тексту: француско друштво) из Марсеја потписали су 5/17. септембра 1859. године два уговора: уговор о пловидби на Дунаву и Сави и уговор о Мајданпеку.²⁸

У погледу пловидбе, француско друштво је овлашћено да успостави паробродску службу која ће, почев од Галца, повезивати све луке на путу са српским лукама и лукама на Сави до Градишке (Босна), тако да буду олакшане трговачке везе између тих лука и града Марсеја. Саобраћај на Дунаву, Сави и Морави биће обављан са шест пароброда, а у случају да то буде потребно, може се укључити већи број пловила.²⁹

Српска влада задржала је за себе право: 1) да о свом трошку постави на сваком броду по једног чиновника задуженог да врши поштанску и царинску службу и да бесплатно шаље телеграме; 2) да дуж српске обале бесплатно превози војнике и ратни материјал, али тако да никада за то не користи све бродове и да на тај начин поремети рад француског друштва; 3) да се за време рата на посебан начин користи бродовима уз надокнаду о којој ће бити расправљано по закону; 4) да купује сав материјал компаније по цени која ће бити утврђена уз обострану сагласност, а на основу његове праве вредности. Са своје стране, српска влада је пристала да уступи Друштву Мањан, Бујон, Алфонс Конт и Ко.: 1) рудник угља по њиховом избору (француски представници изабрали су рудник у Добри) уз обавезу да француско друштво плаћа права на експлоатацију према важећим прописима у Србији; 2) земљиште које припада Правитељству на којем ће француско друштво током свог боравка у Кнежевини саградити радње, складишта, железничку пругу, пристаништа, градилишта и радионице; 3) поред тога, српска влада јемчи Г. Г. Мањану, Бујону, Конту и Ко., или друштву које они оснују (*ou à la Compagnie organisée par eux*), у периоду од пет година, годишњи интерес од 5% на уложену суму од два милиона франака.

У име Правитељства, министар финансија потписао је уговор са француским друштвом, према коме ће Мајданпек и Рудна Глава, са свим рудама гвожђа, бакра и осталим рудама и коповима, топионицама, фабричким постројењима и зградама, шумама, рекама, ливадама, њивама и баштама као и материјалом који се тамо буде налазио, бити уступљени

²⁸ *Србске новине*, 1860, бр. 95, 380; АМАЕ, 63СРС, Turquie-Belgrade, MF 11, Де Вала Валевском, Београд, 21. септембра 1859; АС, Државни савет (ДС), 1859, 377; Министарство иностраних дела – Инострано одељење (МИД-И), 1866, VIII, 8. У *Српским новинама* наводе се три уговора: о пловидби, Мајданпеку и Добри.

²⁹ АС, Министарство иностраних дела – Внутрено одељење (МИД-В), 1859, XI, 6.

на тридесетогодишњу експлоатацију. Француско друштво је на себе примило обавезу да ће све процењене и непроцењене предмете одржавати у добром стању и о свом трошку за све време своје делатности, укључујући и оправку путева. Уговором је предвиђено коришћење природних богатстава Мајданпека. Обавезе француског друштва према Србији сводиле су се на дажбине од 10% годишње од чистог прихода. Све што буде саграђено у Мајданпеку прећи ће у власништво државе по одласку француског друштва из Србије, уз накнаду уколико процењена вредност буде већа од затеченог стања приликом пријема. Почетак радова био је предвиђен за 1860. годину; у противном, закупци су без икакве накнаде губили право даљег закупа.³⁰

У складу са уговором, обавеза представника француског друштва, Клода Бујона (Claude Bouillon), била је да за рад у Мајданпеку и успостављање паробродске службе на Сави и Дунаву обезбеди потребан капитал, којим оно није располагало у тренутку када је закључен уговор са српском владом. Бујон је обезбедио средства склопивши уговор са *Ронским друштвом за пловидбу (La Compagnie de navigation du Rhône, пуно име La Compagnie Générale de la navigation du Rhône)* из Лиона. У пратњи бившег председника општине у Лиону и тадашњег председника овог друштва, Клемона Репа³¹ (Clément Reye), и једног инжењера, Бујон је дошао у Србију и 11. децембра 1859. године закључио са српском владом посебне уговоре о пловидби и закупу рудника у Добри.³²

У погледу Мајданпека, осмим чланом уговора између српске владе и француског друштва, било је предвиђено да Клод Бујон изврши попис и пријем до 23. априла 1860. године. Исте године требало је да отпочне, у складу са првим чланом уговора о пловидби, рад паробродске службе са шест пловила на линији од Градишке на Сави до Галца на Дунаву.³³

³⁰ АС, ДС, 1859, 377; 1868, 223; Д. Милић, *Страни капитал у рударству Србије до 1918*, 57–58.

³¹ Клемон Реп био је врло способан и предузимљив човек и један од управитеља *La Compagnie Générale de la navigation du Rhône*. Он је 1849. године био представник пловидбених друштава из Лиона, која су протестовала против нацрта уговора о изградњи крака железнице од Шалона до Авињона (пруга Париз–Лион–Авињон) јер су њиме били угрожени њихови интереси. Својим ангажовањем у Србији Реп је желео да спасе своје друштво које је било на рубу пропасти (Félix Rivet, „Le conflit entre la batellerie et le chemin de fer à Lyon au début du XIX siècle”, 103, 105).

³² Архив Српске академије наука и уметности (АСАНУ), Историјска збирка – Исписи Гргура Јакшића из Архива француског министарства спољних послова бр. 25, Де Вала Валевском, Београд, 20. децембра 1859; АС, МИД-И, 1866, VIII, 8; Д. Миљковић, *Прилози расветљавању привредних односа Србије и Русије у XIX веку*, АСАНУ, Грађа Историјског института САНУ, 1956, 64–65.

³³ АС, ДС, 1859, 377; 1868, 223.

Оснивање Француско-српског друштва

Већ на основу првих поступака руководећих људи француског друштва било је јасно да они нису били у стању да испуне обавезе из уговора с Правитељством. Као представник друштва, Бујон је био у обавези да обезбеди потребна средства за експлоатацију рудног богатства и покретање рударске производње у Мајданпеку. Године 1860, 17. јула, у Мајданпеку је дошло до поплаве која је изазвала велика оштећења на тамошњим путевима и мостовима, као и на рударским постројењима и зградама. На основу уговора који је ступао на снагу од Ђурђевдана те године, француско друштво је као закупац било дужно да сноси све трошкове одржавања Мајданпека, а тиме и да изврши оправке оштећених објеката. Међутим, Бујон и тадашњи директор Мајданпека, Леклер, другачије су тумачили уговор због тога што у њему нису били предвиђени случајеви штете од елементарних непогода. Они су пребацивали обавезу на Правитељство, које је по њиховом мишљењу било дужно да сада, као и надаље, спроводи овакву врсту оправки. Немајући избора, српска влада је у мају 1861. донела одлуку да преузме трошкове за исплату надница радницима који су радили на санацији штете, с тим да касније ову суму, макар и преко суда, наплати од Француза.³⁴

Бујон није дошао у Србију у договорено време и није наставио посао око преузимања рудника у Мајданпеку и Добри. Он је 5. августа 1860. године јавио из Париза да је раскинуо уговор са *Ронским друштвом за пловидбу* и основао ново под именом *Француско-српско друштво (Compagnie Générale Franco-Serbe)*. У погледу пловидбе, почетком новембра 1859. представници Друштва су обећали српској влади да ће већ на пролеће наредне године у Србију стићи свих шест пароброда којима су била дата следећа имена: „Француска” (350KS), „Србија” (300KS), „Наполеон” (300KS), „Књаз Милош” (230KS), „Књаз Михаил” (230KS) и „Књагиња Обреновића” (230KS).³⁵ Два пароброда из Марсеја, од којих је један био неисправан, стигла су у Србију у току новембра 1860. године. Међутим, осим две пробне вожње на кратким релацијама, пловидбена линија није успостављена. Након смене двојице претходних, Леклера (Leclerc) и Вигуреа (Vigouré), на место директора рудника постављен је 2. септембра 1861. године Ломбар (Lombard). Он је успео да оконча послове око пописа и примопредаје Мајданпека и Добре, али две

---

³⁴ АС, ДС, 1861, 548.

³⁵ Исто, МИД-В, 1859, XI, 6.

године касније од предвиђеног рока.³⁶ Већ први кораци *Француско-српског друштва* наговештавали су да неће бити испуњене одредбе уговора.³⁷ После извршеног пописа, вредност Мајданпека је у тренутку његове предаје Бујону процењена на 669.958 форинти или 1.674.895 франака. Тим износом била је обухваћена вредност зграда, постројења и топионица. Проценом није обухваћена вредност земљишта, шума и поткопа.

Феликс Каниц, аустријски путописац, географ, археолог и етнолог, посетио је Мајданпек на истеку прве године уговора о закупу.³⁸ Каниц је забележио да су се на сваком кораку могла чути пребацивања француске управе српској влади, тешке оптужбе српских надзорних органа на рачун Француза који не испуњавају дата обећања и жалбе домаћих и страних радника, како на француску тако и на српску управу. Скромни капитал *Француско-српског друштва* уложен је у пропали подухват са паробродским друштвом, па је са готово никаквим средствима *Друштво* започело преузимање великог броја фабричких зграда у којима су погонски уређаји били неисправни, застарели или их чак није ни било. Такође, није било купаца заинтересованих за акције *Друштва*. О томе сведоче извештаји српских окружних начелника, који су имали задатак да акције понуде локалном становништву.³⁹ Иначе, француско друштво, чији је наследник било *Француско-српско друштво*, по доласку у Србију издало је 12.000 акција у вредности од шест милиона франака.⁴⁰ Слаба заинтересованост за куповину акција може се приписати како неупућености и неповерљивости народа тако и несолидном пословању компаније, што је било приметно већ на почетку њеног рада. Захтеви беспомоћних француских чиновника, инжењера и радника, које су чинили емигранти различитог порекла постајали су све шири и оштрији, па су српске полицијске власти често посредовале међу завађеним странама. Осим тога, француске породице жалиле су се што немају католичког свештеника, лекара, апотеке и школе.⁴¹ *Француско-српско друштво* наговарало је српску владу на обимнија улагања капитала у Мајданпек. С друге стране, Правитељство је приморавало *Француско-српско друштво*, кога је штитио француски конзулат, да испуни или раскине своје уговорне обавезе.⁴²

³⁶ Исто, МИД-И, 1866, VIII, 8.

³⁷ Д. Милић, *Страни капитал у рударству Србије до 1918*, 59.

³⁸ Феликс Каниц, *Србија земља и становништво од римског доба до краја XIX века*, књ. I–II, Београд 1985; I, 249–251.

³⁹ АС, Министарство унутрашњих дела – Полицијно одељење (МУД-П), 1860, XII, 202.

⁴⁰ Исто, МИД-В, 1859, XI, 6.

⁴¹ Исто, МИД-И, 1862, IV, 87.

⁴² Ф. Каниц, *Србија земља и становништво I*, 253.

Производња шрапнела, чаура и пуних метака из затечених залиха, уз високе цене, била је једино што је Србија добила од Мајданпека, за који је тако много жртвовала и који је поверила Французима. Године 1861. производило се око 150 ђулади дневно, а касније је тај број повећан на неколико стотина. Једна од ретких обавеза коју је *Друштво* испунило било је подизање постројења за производњу топовских ђулади.⁴³ *Француско-српско друштво* није се бавило повећањем производње путем отварања нових копова, већ се ограничило на сечу шума и продају дрвета једном аустријском железничком друштву. Поред тога, главни извор прихода *Француско-српског друштва* био је приход од пашарине, коју је преко лета наплаћивало од сељака – за крупну стоку један франак по грлу, а за ситну пола франка.

Своје виђење села Мајданпек дао је и англикански свештеник Вилијем Дентон, који је посетио Србију у пролеће 1862. године. У селу су постојале две гостионице, једна у којој су се окупљали Французи и Срби, а друга за Влахе – раднике и путнике. „У српској крчми било је, међу сељацима, неколико Француза и Немаца запослених у рудницима и ливницама; а кроз дреку свих тих гласова чули смо глас високог, добро расположеног цина мрачног изгледа, француског надзорника, који је, уз снажни патос и одговарајућу гестикулацију, грозно певао Марсељезу. Како је сву душу унео у речи које је певао, испало је да се претворио из мирног рудара који се нарадио у побеснелог санкилота, па као да је сам пред собом видео модел који је Де ла Рош, или наш Вард, пренео на платно – бесни родољуб из Робеспјерових дана; и тако сам схватио зашто су ту песму забрањивале владе чија је жеља била да поведу француску нацију путевима мирног напретка и унутрашњег спокоја”. Поред лепе православне цркве, у селу је један крај државног стоваришта послужио за изградњу богомоље за француске римокатолике, чиновнике и запослене у *Друштву*. Недељом је одржавана црквена служба у три цркве. У православној цркви, на малом простору, чуло се појање свештеника који су држали литургију по словенском обреду, у римокатоличкој цркви мису на латинском и мису на енглеском по обреду англиканске цркве. Две или три боље грађене куће у селу изнајмили су инжењер-управник рудника Мајданпек, артиљеријски капетан и још један чиновник српске владе чија је дужност била да врши надзор над складиштем топовских ђулади и другим војним складиштима. Откриће рудника сумпора, земља богата шалитром и непрегледне шуме чије је дрво служило за производњу

⁴³ К. Павловић, Ж. Д. Илић, „Рударство у Кнежевини Србији од 1859. до 1873. године”, 213–245.

дрвеног угља, учинили су Србију независном од снабдевања барутом из страних земаља. Рудници гвожђа и техничка знања српских инжењера учинили су увоз залиха војног материјала непотребним. У селу Мајданпек се читав процес ливења и брушења топовских ђулади, прављења чаура и постављање фитиља у гранате обављао под надзором официра српске војске, од којих су одабрани сваке године били слати на усавршавање у Лијеж или неку другу тополивницу у Европи.⁴⁴

Приликом свог обиласка Мајданпека 1863. године, књижевник, географ и каснији генерал српске војске, Јован Драгашевић, записао је да се тамо налазе ливнице олова и гвожђа у којима се лила муниција за артиљеријско оружје. Недавно ископана, као и рударска окна која потичу још из римског периода, почела су се услед неупотребе рушити.⁴⁵

Односи са српским властима и локалним становништвом

Поједини документи сведоче и о не тако идиличним односима између српских власти и локалног становништва и Француза, директора и радника *Француско-српског друштва*, па и римокатоличког свештеника који је дошао у Мајданпек зарад духовних потреба својих сународника. Наиме, Министарство просвете и црквених дела је, одобливши Французима да имају свог пароха, установило и „Распис”, правила којих је требало да се придржава ово духовно лице. У неколико наврата свештеник Супреже је прекорачио своја овлашћења. После смрти једног француског дечака почетком јануара 1862. године, он је на челу погребне поворке вршио обред имајући око врата петраиљу „и једну књигу пред собом држећи читао”. Другом приликом, по завршетку службе Божје у православној цркви, локално становништво се окупило на пијаци ради освећења свете водике. Према одлуци српских власти, сваки Француз који би присуствовао обреду био је дужан да скине капу и у тишини прати вршење обреда. Супротно прописима, парох је баш у то време одвео неколико радника у „магацин”, зграду коју су Французи изабрали за своју богомољу, и наложио им да тамо наставе започете радове на изградњи цркве. Зграда је била удаљена једва тридесет до четрдесет корака од места на коме је народ био окупљен па је бука изазвана радовима ометала литургију. Указујући на ову непристојност и неучтивост, управа

---

⁴⁴ Вилијем Дентон, *Србија и Срби*, Београд 2013, 125–130.

⁴⁵ *Српске новине*, бр. 226, 12/24. октобра 1874. (Јован Драгашевић, *Путовање по Србији*, наставак III).

Мајданпека се обратила директору Ломбару. Његова реакција била је непримерена: најпре је отерао припадника милиције који га је замолио да се радови прекину а затим је одбио да послуша и српског директора рудника Василија Божића. Након што су српске власти на силу зауставиле радове, свештеник и директор су, у инат, сами узели тестере и наставили започети посао док је обред још трајао. Не желећи да даље заоштравају ситуацију, представници власти их нису даље спречавали. Повређених верских осећања, гневни народ „је у гомилама хтео ићи да их бије”. Уз констатацију да Супреже није свештено лице, већ непоштен човек и бунтовник, Божић је указао на то да он често тражи прилику за сукоб између Француза, с једне, и српских власти и народа, с друге стране. Он је у исто време захтевао од владе у Београду упутство о поступању у случају да парох поново прекрши своја овлашћења.⁴⁶ У малом месту попут села Мајданпек локални житељи су се први пут сусрели са обичајима друге вере. Прописи владе у Београду имали су за циљ да омогуће Французима, припадницима католичке вероисповести који су чинили мањину, изградњу богомоље и исповедање вере, али да у исто време заштите већину, српско становништво и њихове обичаје. Поступци католичког пароха и директора *Француско-српског друштва* не могу се тумачити другачије него као потреба да се покаже супериорност у односу на власт и народ једне неразвијене земље.

Још један инцидент догодио се у јануару 1862. године, овога пута између радника *Друштва* и милиције. После игранке („бала”) у кафани у Мајданпеку, да би предупредила свађу и буку, патрола је привела једног пијаног радника, пореклом из Немачке, по имену Нежђ. Међутим, у близини канцеларије Управитељства Мајданпека, петорица Француза напала су двојицу припадника милиције не желећи да дозволе да радник буде притворен. Захваљујући брзој интервенцији власти, која је „срећом уместо оружјем са батинама одпор против речени Француза давала”, спречено је да у сукобу буде и мртвих. Српски управник рудника Мајданпек пренео је Министарству унутрашњих дела своје сазнање да Французи, наоружани бодежима и малим пушкама („штилетима и шпагарицама”), намеравају да изненадно, поново нападну припаднике милиције, посебно оне који буду слати у патролу. Стога је, у циљу спречавања новог инцидента, Божић затражио од Министарства да у Мајданпек упути већи број милицајаца. Он је указао на кавгаџијску природу Француза, који „нису људи, него неки прави Матрози и Лазарони, који се ни власти ни закона не боје, него јединствено траже

⁴⁶ АС, МУД-П, 1862, XIII, 9.

свађу и бој да се с нашим људима приметну”.⁴⁷ Ове речи сведоче о томе да су радници *Друштва* долазили „трбухом за крухом” не само из Француске већ и из других земаља Европе. Међу њима је било и авантуриста а припадали су најнижим слојевима, да тако кажемо „друштвеном отпаду” (фр. *rebut de la société*). Оно што свакако није ишло у корист српским властима у њиховом покушају да одрже ред у Мајданпеку била је чињеница да је у споровима између српских и страних држављана, у овом случају Француза, важила конзулска јурисдикција. Француски конзул је имао право суђења у овим споровима, а његови сународници су уживали његову политичку и правну заштиту.

За време трајања концесије *Француско-српског друштва* у Мајданпеку, десиле су се, за појмове оног времена, две велике крађе. Исте су показале неспособност судства Кнежевине и довеле у сукоб српске власти и управу рудника са „француском колонијом” у Мајданпеку. У оба случаја окривљени су ослобођени због недостатка доказа. У првом инциденту, у јулу 1861. године, опљачкана је каса *Француско-српског друштва* и из ње је украдено 7.460 франака и 90 сантима (у другом извештају помиње се сума од 8.783 франка и 30 сантима). Крађа је учињена ноћу тако што је лопов обио прозор кухиње са дворишне стране зграде, а потом пронашао кључеве собе у којој се налазио новац. По тужби директора рудника Вигуреа, окривљен је био пандур *Француско-српског друштва*, Крста Ивовић, Црногорац из Петровог Села, а осумњичен је био и благајник *Друштва*, Дагер.⁴⁸ Као саучесник у крађи оптужен је и Пера Поповић, Црногорац из Мајдана. Српска управа рудника спровела је истрагу у Дагеровом дому, а нађена сума новца није указивала на његову кривицу. Посредством француског конзулата, о крађи је обавештен и тадашњи кнежев представник и министар иностраних дела, Филип Христић. Он је захтевао од Министарства унутрашњих дела да спроведе детаљну истрагу и починиоца приведе правди. Преко министра финансија Косте Цукића, Бујон је тражио да у Мајданпек буде послат један полицијски чиновник

⁴⁷ Исто, МУД-П, 1862, I, 214. Матроз значи морнар. Лазаронима је називана најсиромашнија класа становништва у Напуљу и Сицилији у XVIII и XIX веку. Били су то убоги лењивци који су живели од носаштва (амалства) или других надничарских послова. Име су добили по Лазару из Јеванђеља по Луки, њиховом заштитнику, или по делу које су носили болесни – губавци из болнице Сен Лазар.

⁴⁸ АС, МУД-П, 1862, XIII, 36. Потребно је нагласити да су у Мајданпеку постојале две управе: српско управитељство рудника и управитељство рудника *Француско-српског друштва*. Друштво је имало своје пандуре који су вршили полицијску власт, то јест имали су ингеренције над радницима компаније. Данас би то била нека врста обезбеђења.

који ће у присуству секретара (канцлера) француског конзулата поново предузети испитивање окривљених. Избор чланова комисије формиране у циљу истраге наишао је на негодовање Француза, пре свега секретара и тумача конзулата Бадовског. Највећа замерка било је учешће у истој управитеља рудника Василија Божића, што је, по мишљењу француских представника, могло утицати на непристрасност истраге. Они су одбили да сарађују и одговарају на питања комисије, а секретар Бадовски се вратио у Београд. Французима је сметало и то што чланови комисије нису познавали њихов језик и стога нису разумели Дагеров писани исказ, као ни наводе из Вигуреове тужбе. Чланови комисије су тражили да ови документи буду преведени на српски како би истрага могла да буде настављена. Поред осталог, постојала је велика разлика у суми украденог новца између оне која је утврђена истрагом и оне коју су навели Вигуре и Дагер. Уочи почетка рада, Министарство унутрашњих дела је у упутствима члановима комисије, Јовану Милосављевићу и Василију Божићу, прописало да буду предусретљиви према Бадовском, али да му не дозволе мешање у њихов посао и оно што спада у надлежност српских власти. Затегнутој ситуацији допринео је и нестанак суме од 112 франака из куће благајника *Друштва*, Дагера, а која је припадала његовој жени Марији. Она је навела да је новац нестао након истраге спроведене у Дагеровом дому, а кривицу је сваљивала на управитеља Божића.⁴⁹

У другој крађи опљачкан је управитељ радионице у Мајданпеку, Валентен Дресе (Valentin Dreysse), којем је у јуну 1862. године украдено 5.000 франака. Осумњичен је радник у радионици Павле (Paleo) Антоније, који је током крађе починио и убиство, а потом побегао из затвора.⁵⁰ Дресе наводи да је поднео тужбу новом управнику Мајданпека, Мати Краинићу, чија је дужност била да испита окривљеног. По речима Дресеа, српски управник рудника се, међутим, задовољио тиме да на место злочина пошаље једног полицијског службеника који је потврдио наводе из оптужнице. Саучеснике у крађи, Стевана Риглера и Августа Панића, ухапсила је аустријска полицијска власт у Ораовици. Том приликом је код Риглера нађено 60 дуката.⁵¹ Током полицијског испитивања у Аустрији, Риглер је признао кривицу и именовao као саучеснике Павла Антонија и Јована Бребенара. Овај последњи је, такође, признао кривично дело, али је сутрадан после хапшења пуштен. Учешће у крађи признала

⁴⁹ Исто.

⁵⁰ Могуће да је његов надимак био Павле, пошто у том документу пише „такозваног Павла (Paleo) Антонија”. Српски управитељ рудника Краинић спомиње га као Антона.

⁵¹ У овом документу презиме починиоца крађе је Приглер.

је, пред сведоцима, и Бребенарова наложница (љубавница). Након што је поново ухапшен, Павле Антоније је провео неколико дана у затвору – по Дресеовом мишљењу да би било задовољено јавно мњење – а потом је одведен у Неготин и пуштен на слободу због недостатка доказа. Због тога што српске власти у овом случају нису довољно озбиљно водиле истрагу, Дресе се пожалио француском конзулу. Он је био огорчен што је управник Мајданпека, поред очигледних доказа, оставио на слободи два лица умешана у крађу. „Такво одрицање правде према човеку који се навикао да ужива заштиту пред властима своје земље дубоко је ожалостило колонију француску, која је осетила живо саучестије у тој грдној несрећи једног од својих чланова”. Дресе је замолио конзула да га узме у заштиту и да се заузме код српских власти да му буде враћен украдени новац. Поред Бујона и Ломбара, подршку своме сународнику и сараднику пружили су и остали Французи, чиновници *Француско-српског друштва*. Својим потписима у писму упућеном француском конзулу они су јамчили за веродостојност Дресеовог исказа. Потпору у решавању овог питања конзул Ежен Тасти (Eugène Tastu) затражио је непосредно од председника владе Илије Гарашанина, који је дао налог министру унутрашњих дела да се случај детаљно испита.⁵² Поред тога, конзул је доставио Гарашанину нове појединости у вези са крађом учињеном *Друштву* у јулу 1861. године. Французи су навели да је у Мајданпеку након свађе рањен пандур који је, пре него што је издахнуо, саопштио детаље у вези са једним делом украденог новца. Упркос томе, нађена сума није била враћена *Друштву*.⁵³

Српски управник Мајданпека, Краинић, негирао је све оптужбе Француза. У писму министру унутрашњих дела, он је написао да је управа у проналажењу виновника крађе употребила сва законита средства. Након спроведене истраге, осумњичени су предати суду Округа крајинског. Због недостатка доказа, суд је допустио да се ова лица бране са слободе. Краинић је навео да је одмах након што је крађа пријављена, у присуству Дресеа, лично учествовао у истрази у његовој кући. Испитивање осумњичених је спроведено у присуству и управитеља радионице и Бујона и Ломбара који су се касније потписали у Дресеовој жалби упућеној француском конзулу. Управа Мајданпека је савесно обавила своју дужност, о чему сведоче предузети кораци, и у самој земљи и ван ње, да крадљивци буду ухваћени. Краинић је оценио као нетачна и обавештења у вези са крађом у којој је оштећено *Француско-српско*

⁵² АС, МУД-П, 1862, XIII, 36; МИД-И, 1863, III, 46.

⁵³ Исто.

друштво. Он је тврдио да је пандур за кога је речено да је преминуо још увек жив и да је у служби *Друштва*. Управник Мајданпека је сматрао да су Французи потписани у Дресеовој жалби конзулу имали сасвим другачију намеру од оне да свога сународника представе као часног човека и пружи му подршку. „Лозинка ове 'француске колоније' која само име просвећене Француске на коцку баца је да власт судску компромитира, уредбе и законе као и сва уређења државна опорочава, да себе као бајаги представи да је без икакве заштите у Мајданпеку, и да у Србији никаквог правног поретка нема, како би тим путем успела да сама за себе особиту неку власт овде образује и тако своја недела са штетом туђом покрије”. Краинић је тражио од министра унутрашњих дела да Валентена Дресеа и његове подржаваоце позове на одговорност због лажних оптужби и клеветања власти.⁵⁴

Пропаст Француско-српског друштва

Велике наде које је српска влада полагала у *Француско-српско друштво* показале су се у сваком погледу претераним. Оно је било лоше организовано, а капитал којим је располагало био је недовољан да настави започети посао у Мајданпеку, чак и у мањем обиму у коме се обављао под државном управом. Његов рад је отпочео тек 1861. године „и то само тако да се тек зове да је отпочео”.⁵⁵

С друге стране, акција капетана Мањана имала је више политичке него привредне циљеве. Под изговором да успостави сталну паробродску везу између Француске и подунавских земаља, капетан је током 1859–1860. године радио на припремању устанка у Мађарској. Мањан је у фебруару 1861. известио Тастија, француског конзула у Београду, да је из Велике Британије стигао извештач Лајоша Кошута, са упутствима за Комитет за подизање устанка у Мађарској, додајући да у рукама држи нити помоћу којих би изазвао врење у Босни и Бугарској.⁵⁶ Благонаклоност на коју је капетан Мањан наишао у највишим круговима у време стварања паробродске службе на Дунаву и везе које је стекао том делатношћу вешто је искористио да би себи створио положај који је био сличан положају дипломатског агента.⁵⁷ Земљиште дато у концесију за подизање

⁵⁴ Исто.

⁵⁵ АС, МИД-И, 1866, VIII, 8.

⁵⁶ АМАЕ, 63СРС, Turquie-Belgrade, MF 12, No 2, Тасти Тувнелу, Београд, 12. фебруара 1861.

⁵⁷ Исто, No 5, Тасти Тувнелу, Београд, 16. фебруара 1861.

магацина и радионица за оправку бродских машина требало је да послужи и за градњу тајних складишта оружја и муниције, намењених мађарским устаницима. Капетан Мањан, кога је лично познавао и изузетно ценио цар Наполеон III, био је један од најсмелијих агената француске обавештајне службе, али је радио и на своју руку. Он је изиграо поверење француске владе, а због своје неопрезности и индискреције скренуо је пажњу аустријских власти.⁵⁸

До краја 1860. године, *Француско-српско друштво* није успело да уведе паробродску службу. Долазак пароброда очекивао се с великим нестрпљењем јер је предвиђено да имају важну улогу у томе да пловидба Дунавом и Савом не остане под искључивом контролом Аустрије. Два пароброда пловиле су у неколико наврата само до Шапца и Градишта, а остала четири никада нису ни стигла у Србију. Једном речју, ни на почетку ни касније *Француско-српско друштво* ниуколико није испунило одредбе уговора.⁵⁹ Услед тога, српска влада је дала на знање да се, сходно уговору, више не сматра обавезном да гарантује *Друштву* годишњи интерес од 5% на капитал који су његови представници обећали да ће уложити у пловидбу. Вредност тог капитала износила је два милиона франака, тако да се губитак *Француско-српског друштва* увећао за наведени износ. Доцније се испоставило да је *Друштво* обављало сумњиве финансијске операције. Оно је било основано само због тога да се под плаштом тобожњег уносног подухвата у Србији спасе *Ронско друштво за пловидбу*. Три његова брода потонула су код Бургаса у Црном мору под врло сумњивим околностима, тако да је енглеско друштво, код кога су пароброди били осигурани, одбило да исплати осигурање.⁶⁰ Феликс Каниц тврди да су бродови *Ронског друштва за пловидбу* уз високу процену вредности уписани у активу *Француско-српског друштва*, а да је затим удешено да ескадра упућена у Србију претрпи бродолом код Бургаса. Путем поравнања, *Друштву* је исплаћена сума на коју су бродови били осигурани. Покушај успостављања воденог саобраћаја на Дунаву и Сави уз помоћ пароброда *Француско-српског друштва* пропао је због тога што су српска влада и кнез Милош, због важности политичког тренутка, пропустили да испитају могућност остварења овог плана с економског становишта. *Ронско друштво за пловидбу* је то користило да

⁵⁸ Исто, No 1, Тувнел Тастију, Париз, 21. фебруар 1861.

⁵⁹ АС, МИД-И, 1866, VIII, 8.

⁶⁰ Г. Јакшић, В. Вучковић, *Спољна политика Србије за владе кнеза Михаила*, 41; Д. Милић, *Страни капитал у рударству Србије до 1918*, 59; Ф. Каниц, *Србија земља и становништво* I, 254.

се спасе банкротства, а капетан Мањан за остварење својих циљева везаних за припрему устанка у Мађарској.⁶¹

Што се тиче рудника у Добри, он је 1859. године најпре уступљен француском друштву. Угаљ из рудника требало је да буде искоришћен за рад пароброда на Дунаву и Сави. Током четрдесетих и педесетих година XIX века, незнатна количина угља произведена у Добри извезена је у Аустрију, где је коришћен као гориво за пароброде на доњем Дунаву.⁶² Министарство финансија је нагласило да је Добра уступљена француском друштву јер оно није имало других средстава за одржање пловидбене линије, а у намери да буде поштеђена шума, чије би дрво иначе било употребљено за погон пароброда. Клод Бујон и Клемон Пер су као представници друштва поднели писаним путем молбу да им буде дата концесија на овај рудник мрког угља. Вађење угља требало је да отпочне у року од годину дана од потписивања уговора.⁶³ Обавезе је потом преузело *Француско-српско друштво*. По речима инжењера Ђорђа Бранковића, који је у име српске владе радио на предаји рудника у Мајданпеку и Добри, до краја октобра 1860. године у Добри је извађено 40 тона угља. Угаљ је био доброг квалитета, али није био довољно крупан. Бранковић је сматрао да ће делатност *Друштва* успети ако оно буде имало довољно новца да поднесе све трошкове рада у овом руднику. Изглед да се *Друштву* исплати делатност у Добри били су мали, премда су пловидбену линију на Дунаву и Сави опслуживала само два пароброда, а то није било довољно за покривање трошкова радова у руднику.⁶⁴ Упркос настојањима српске владе, шума из Добре коришћена је не само за изградњу окна у руднику већ и као погонско гориво за пароброде. Мањкавости у спровођењу одредаба уговора, за шта сноси одговорност и Правитељство, биле су уочљиве јер приликом мерења масе ископаног угља и његове примопредаје није писмено утврђено ко ће од представника *Друштва* бити задужен за овај посао.⁶⁵

У свом делу *Србија и Срби*, Вилијем Дентон је описао изглед и начин рада у руднику за време управљања *Француско-српског друштва*. Свештеник је путовао у друштву рударских стручњака из Велике Британије, који су с нестрпљењем ишчекивали да виде недавно откривени рудник угља. Дентонове речи сведоче о запуштености рудника

⁶¹ Д. Милић, *Страни капитал у рударству Србије до 1918*, 59–60.

⁶² П. Јовановић, *Рударство на тлу Србије II*, 85.

⁶³ АС, МИД-В, 1859, X, 118.

⁶⁴ АС, Министарство финансија – Рударско одељење (МФ-РН) 1860–1869 (несрећена грађа), Извештај Ђорђа Бранковића Министарству финансија од 14/26. октобра 1860. године.

⁶⁵ Исто, Извештај Ђорђа Бранковића Министарству финансија од 12/24. октобра 1860. године.

и нестручности с којом је њиме управљано. Радови су били најпримитивније природе, а угаљ који је лежао у гомилама око улаза у рудник вађен је са површине или одмах испод ње. Када се француски надзорник „прибавивши само прашину” пожалио на лошу каквоћу угља, један стручњак из Њукасла је, на основу чврстог и тешког комада ове руде, изнео мишљење да се ради о угљу једнаког квалитета као што је онај из овог познатог британског рударског центра. О неупућености француске управе говори и податак да су наслаге угља биле измешане с ватросталном глином најбоље врсте. Један од британских експерата, чланова групе која је обишла рудник, сматрао је да ништа сем стручности и предузимљивости није потребно да би ова налазишта значајно допринела материјалном богатству Србије, а чији би угаљ постао важно средство за пловидбу Дунавом.⁶⁶

После горког искуства с пловидбом и рудником у Добри где је претрпело губитак од 115.000 франака, *Француско-српско друштво* је једнострано почело да крши уговорне обавезе, сужавајући свој рад само на подручје Мајданпека.⁶⁷ До друге половине октобра 1860. године, оно је у овом басену преузело само тополивницу гвожђа и магацин. Притом, *Друштво* тада још увек није саставило, потписало и предало представницима српске владе инвентаре о материјалу који је примило. У почетку је у тополивници започело топљење гвожђа, али је делатност убрзо потпуно замрла, што сведочи о непостојању система у раду. Представници *Друштва* навели су као разлог недостатак материјала неопходног за наставак производње, који је требало да им буде допремљен бродовима.⁶⁸ Лађе, међутим, нису стизале, а радови у руднику Мајданпек су готово обустављени јер *Друштво* није располагало капиталом. Из истог разлога почела се осипати и радна снага. Француска управа није имала средстава да исплати запослене ни у Мајданпеку ни у Добри. Дневнице радницима биле су исплаћиване од новца који је *Друштво* наплаћивало од сељака за жировнину. Преостали радници нису могли да започну посао без упутстава директора Леклера, који им није оставио никакав писани налог. Без основних средстава за живот, међу њима је очајање било доминантно осећање. Без Леклеровог знања и противно његовој вољи, нижи чиновници *Друштва* су преместили

⁶⁶ В. Дентон, *Србија и Срби*, 117.

⁶⁷ Jean-Henri-Abdolonyme Ubcini, *Aperçu économique et statistique sur la Principauté de Serbie*, Paris 1867, 21–22.

⁶⁸ АС, МФ-РН 1860–1869 (несређена грађа), Извештај Ђорђа Бранковића Министарству финансија од 14/26. октобра 1860. године.

трговачке радње (дућане) са робом из Мајданпека у Београд и дали их под закуп. Због овако лоше ситуације и организације рада у Мајданпеку, као и у Добри, инжењер Ђорђе Бранковић је саветовао Министарство финансија да написмено затражи извештај о финансијском стању *Француско-српског друштва*, о даљим плановима везаним за делатност у рудницима, као и о појединачној одговорности његових чиновника за одређене послове у вези са рудником.⁶⁹ Бујон је 19. маја 1862. јавио министру финансија да је 8. априла исте године концесију о пловидби и руднику угља у Добри уступио једном енглеском друштву (*Anglo-Danubian Steam Navigation and Colliery Company*). Енглеско друштво преузело је уговор од Француза противно одредбама уговора, по високој цени од 75.000 фунти и обавезало се да ће уложити у посао 160.000 фунти. Бујон се надао да ће, ограничен само на делатност у Мајданпеку, моћи да унапреди његову експлоатацију. После дуге расправе о начину на који је своје обавезе пренео на енглеско друштво, влада је 18. и 31. јуна одобрила Бујонов поступак како би му олакшала испуњење уговора у погледу Мајданпека.⁷⁰ Пошто *Француско-српско друштво* није располагало потребним капиталом, влада је била приморана да му на шест месеци одобри позајмицу од 20.000 франака. Новац који је Бујон требало да врати у децембру 1862. влада је добила принудном наплатом тек у новембру 1864. године.⁷¹

Уместо да организује рад у руднику, Бујон се трудио да пронађе финансијере којима би могао да препрода и концесију на налазишта у Мајданпеку. Пошто није наишао на купца заинтересованог да откупи читаву концесију, Бујон је почео да продаје њене делове, пре свега мајданпечку шуму која је припадала руднику. Купац је био извесни Ваило, чије шпекулације, намера да сече и извози дрво, нису имале никакве везе са наменом шуме и радом рудника. Сходно одредбама уговора, требало је да шума буде парцелисана ради рационалније сече, а да дрво послужи у процесима вађења руде, у раду топионица, подизању зграда и постројења. Министар финансија Коста Цукић био је против тога да се шума, од које је највреднија и најређа била храстова, неплански уништава и да се тиме рударска делатност у Мајданпеку лиши једног од основних услова за њен опстанак и напредак. Цукић наводи да су пожари били честа појава и у шуми и у фабрикама, а да Бујон изгореле објекте није поново подизао.

⁶⁹ Исто, Извештај Ђорђа Бранковића Министарству финансија од 12/24. октобра 1860. године.

⁷⁰ *Записници седница Министарског савета Србије 1862–1898*, приредио Никола Шкерковић, Београд 1952, 12–13.

⁷¹ АС, МИД-И, 1866, VIII, 8.

Велики део покретне имовине предате *Француско-српском друштву* после извршеног пописа у Мајданпеку био је отуђен, изложен развлачењу и продаван будзашто. Оштећени објекти површно су оправљани, а они који нису коришћени потпуно су пропали. Напуштени рударски копови рушили су се сами од себе и бивали затрпани као и одводи, због уништавања шуме око вароши Мајданпек. Пuteви чије је одржавање занемарено пропали су као и фабрике у којима се није радило и које су срушене. *Француско-српско друштво* је трошило материјал добијен приликом пријема Мајданпека а није набављало нови. Алати и машине су рђали и кварили се, а вредност добара се брзо смањивала. Српска влада није имала основа да очекује накнаду јер се делатност у руднику, више пута започињана и прекидана, није развијала. Уз помоћ тек понеког новог постројења и оних на којима је извршена оправка није се могла надокнадити причињена штета.⁷²

Француско-српско друштво било је пред ликвидацијом. Бујон је усмено признао министру финансија да је стање *Друштва* и његових послова лоше, као и да су основани протести које му због тога упућује српска влада. Велики део кривице, међутим, он је приписивао другим околностима. Представник компаније је молио да се одложи решење покренутих спорова, надајући се да ће до краја текуће године уз помоћ добијене суме од 315.000 франака, других новчаних средстава и бољег управљања моћи да испуни захтеве владе и лиши је повода за жалбе. Министар Цукић је изашао у сусрет Бујоном захтеву и 29. априла 1863. године донео је одлуку да му рок за испуњење обавеза буде продужен до краја године. Бујон је у јуну те године отпочео са топљењем гвожђа. Од министра је чак добио одобрење да један део средстава за посао прибави продајом исечене дрвене грађе из шуме. Међутим, све ово било је недовољно јер је за успешан рад у руднику таквог капацитета и начина производње било потребно далеко више новца.⁷³ Бујон је већ у септембру престао са радом, а уништавање ствари, рудокопа, машина и здања је настављено. Министар финансија је у јануару 1864. године, под претњом раскида уговора, био принуђен да постави Бујону крајњи рок од месец дана да да јемство да ће бити обустављено уништавање Мајданпека и у њему започет нормалан рад.⁷⁴

Нису у потпуности познати подаци о томе шта је и колико произведено за време закупа рудника Мајданпек од стране *Француско-српског*

⁷² Исто.

⁷³ Д. Милић, *Страни капитал у рударству Србије до 1918*, 62.

⁷⁴ АС, МИД-И, 1866, VIII, 8.

друштва. Французи су дуго радили на преради руде која је ту затечена након што је у руднику престала производња под окриљем државе. Руда је углавном прерађивана за потребе тополивнице у Крагујевцу. Током 1862. и 1863. године *Француско-српско друштво* је преко Градишта и Доњег Милановца извозило бакар за Аустрију. У току децембра 1862. из топионице бакра у Мајданпеку су за Градиште послата два товара од по 20 центи чистог бакра, који је требало да буде транспортован у Беч.⁷⁵ У марту 1863, према извештају доњомилановачког ђумругије А. Местановића, за Аустрију је извезено 1.200 килограма црвеног бакра, који је најпре истоварен у Базијашу, а потом превезен у Беч.⁷⁶ Угаљ који је *Француско-српско друштво* користило за погон пароброда набављан је у Базијашу, а производило га је једно француско друштво са седиштем у Бечу. У супротном правцу је, вероватно за потребе истог друштва из Беча, превожен бакар из Мајданпека.

Због неисплаћених надница радницима и службеницима, стање у Мајданпеку је у јесен 1864. године постало толико лоше да су многи од њих трпели глад и оболевали. Према попису који је по налогу Косте Цукића саставила управа Мајданпека, због немарног и лакомисленог пословања *Француско-српског друштва*, 169 радника није примило плате. Дуг према њима је износио укупно 71.626 гроша чаршијских.⁷⁷ Пошто су локални трговци за своју робу добијали само бонове и на тај начин били лишени средстава за куповину нових намирница, министар финансија је наредио да се о трошку српске владе из Неготина набави 10.000 ока кукурузног брашна и подели радницима и службеницима. Брашно је подељено и Бујоновим француским радницима, који су желели да оду из Мајданпека како би се смањили трошкови државе око њиховог издржавања и избегла опасност од глади за време предстојеће зиме.

Министар Цукић је позвао Бујона на споразум којим би се поправило стање у Мајданпеку и у том циљу је одредио владину комисију. Међутим, Бујон као представник *Француско-српског друштва* није желео да призна да су послови лоше вођени. Имајући у виду да је нанета штета интересима српске владе и акционара, уместо да настоји да предлог у корист пострадалих радника и званичника буде што пре прихваћен, Бујон се пожалио француском генералном конзулу. Он је протестовао што је Правитељство прекршило одређене прописе при стављању под секвестар покретности *Француско-српског друштва* и што није у довољној мери

⁷⁵ АС, Министарство финансија (МФ), 1862, VII, 19.

⁷⁶ Исто, МФ, 1863, III, 83.

⁷⁷ АС, ДС, 1864, 409.

пружало помоћ француским радницима и службеницима. Преговори су се отегли јер је француски конзул желео да испита оправданост Бујонових жалби. После посредовања конзула и француске владе, 12. новембра 1864. године закључен је уговор између владе у Београду и *Француско-српског друштва*. По овом уговору, Правитељство се обавезало на исплату дугова званичницима, радницима и кредиторима у укупном износу од 8.751 дуката или 102.386 франака 70 сантима, у који је био укључен и менични дуг Бујона из 1862. године. На тај начин скинут је секвестар који су радници и кредитори ставили на покретну имовину *Француско-српског друштва*. Влада је као залог за дугове *Друштва* узела одређене уређаје у руднику, фуруне и локомобиле (покретне парне машине), с тим да Бујон исплати влади дуг у вредности уређаја и да исте преузме до 30. јуна 1865. године. Поред тога, Бујон је по члану II уговора био обавезан да до краја јуна прибави капитал у вредности од 500.000 франака и да отпочне посао. У супротном, Правитељство је сходно тачки 2 члана III уговора имало право да преузме домен Мајданпека, а обе стране ће једна другој писмено признати право на накнаду за све дугове и потраживања.⁷⁸

Бујон се обавезао да ће уредно водити посао и да ће за сваких наредних шест месеци остварити производњу у вредности од најмање 6.000 дуката. У случају неиспуњења ове одредбе, предвиђен је раскид уговора. Ситуација у којој се нашао приморала је Бујона да прихвати све обавезе које су му наметнуте, надајући се да ће бар неке од њих моћи да испуни. Он се уздао у неочекиване могућности и срећу и веровао је да без ризика нема ни зараде. Тиме се тумачи то што је *Француско-српско друштво*, упркос неиспуњењу ниједне од дотадашњих, преузело на себе нове обавезе.⁷⁹ Са друге стране, српска влада је ревностно испунила свој део уговора. Она је измирила дугове *Друштва*, чиме је омогућила скидање секвестра са покретности које су му припадале.

Бујон није успео да обезбеди средства којима би повратио ствари узете као залог од стране Правитељства, као ни суму од пола милиона франака потребних да започне посао. Нико није желео да предузећу које пропада повери толики новац. Последњег дана уговореног рока, 30. јуна 1865. године, представник *Француско-српског друштва* поднео је Кости Цукићу уговор потписан са Британцем Хитом (Hitt), који је обећао да ће Бујону позајмити наведену суму. На основу Хитовог јемства и писменог

⁷⁸ Исто, ДС, 1864, 480; МИД-И, 1866, VIII, 8.

⁷⁹ Д. Милић, *Страни капитал у рударству Србије до 1918*, 63.

уверења француског конзула од 18. јула, у жељи да избегне прекоре да није наклоњена *Друштву*, влада у Београду је изашла у сусрет Бујону и одложила раскид уговора. Убрзо се показало да је нови уговор био потребан Бујону само да би наставио да избегава обавезе. Не отпочевши са радом у руднику и не вративши дуг влади, он је крајем јула отпутовао из Србије и започео потрагу за новим директорима рудника с обзиром на то да су Фридман и Голдшмит 1864. године напустили Мајданпек. Бујон је убрзо стигао у Београд са двојицом Британаца, Булером (Buller), Хитовим представником, и инжењером Меконелом (Mac Connell), који је био задужен да дође у Мајданпек и да управља радовима у корист енглеског друштва. На састанку са министром финансија, Британци су обећали да ће пословима управљати по вољи владе и да су спремни да докажу да поседују новчана средства за покретање производње. На наваљивање Бујона, иако представници енглеског друштва нису као јемство поднели никакав документ о поседовању капитала, нити уплатили новац, Коста Цукић је 27. октобра 1865. године одобрио пренос концесије на Мајданпек, са свим правима и дужностима, са *Француско-српског друштва* на енглеско друштво. Уговор је био кратког века. После посете Меконела Мајданпеку, Британци су вероватно увидели да је рудник у лошем стању и одустали од преузимања.⁸⁰ По повратку у Париз, где је требало да испуни формалности у вези са уступањем концесије, Бујон је сматрао да је нашао начин да прибави средства под условима бољим од оних које је раније прихватио у договору са Хитом, тако да је са њим раскинуо уговор.⁸¹

Након истека рока од годину дана, крајем децембра 1865, када је постало јасно да нема изгледа да Бујон испуни своје обавезе, министар финансија га је обавестио да су одредбе уговора од 17. септембра 1859. и 12. новембра 1864. престале да важе. Он је замолио представника *Француско-српског друштва* да одреди лице које ће извршити предају Мајданпека српској влади. Тек након два месеца Бујон је одговорио Цукићу. У писму од 7. фебруара 1866. године, он је навео да жали што министар није имао довољно разумевања за положај *Друштва* и изразио наду да ће министар променити одлуку када буде добио задовољавајућа објашњења. Не могавши да сам изађе на крај са представником *Друштва*, Цукић је замолио председника владе Илију Гарашанина да издејствује предају Мајданпека. Трбало је заштитити државно добро од даљег

⁸⁰ АС, МИД-И, 1866, VIII, 8.

⁸¹ Исто, ПО 25, 89.

упропашћавања, спречити даље пропадање трговаца, званичника и радника и лишити трошкова и губитака стране капиталисте који су привучени лажним обећањима.⁸²

Због лошег управљања Мајданпеком у периоду од 1860. до 1866. године причињена је штета од милион франака. Приликом уступања овог државног добра *Француско-српском друштву* вредност покретне и непокретне имовине процењена је на 669.957 форинти, док је према попису извршеном приликом преузимања Мајданпека од стране српске управе, та сума била мања за 241.693 форинте.⁸³ *Француско-српско друштво* је уложило у посао између два и три милиона франака. Поред тога, код нових, поузданих концесионара ослабило је уверење у успех радње у Мајданпеку, а Србија није имала никакву корист од концесије дате *Француско-српском друштву*.⁸⁴

У марту 1866. године, Бујон је писмом из Париза обавестио српску владу да раскида са њом уговор о концесији Мајданпека. Француски службеници предали су представницима српске управе кључеве од фабрика, постројења и службених зграда. Пре него што је уступљен енглеском друштву, Мајданпек је враћен под управу Рударског одељења Министарства финансија.⁸⁵

У намери да што јасније прикажемо ситуацију у рударству Кнежевине у време делатности *Француско-српског друштва*, извршили смо упоредну анализу резултата енглеске компаније која је преузела концесије након одласка Француза. Мало потом, једно друго енглеско друштво добило је концесију на Мајданпек. Уговори закључени између српске владе и првог од два енглеска друштва односили су се на пловидбу на Дунаву и Сави и споредним рекама, на експлоатацију рудника угља у Добри, Раденки и Сиколу и на посебно одобрење за коришћење земљишта на Сави за градњу радионице за грађење и оправку бродова и машина. Све формалности око склапања уговора обављене су током новембра 1865. године. Кнез Михаило је дао за то одобрење 18. новембра, када су

⁸² Исто, МИД-И, 1866, VIII, 8.

⁸³ Вредност једног аустријског дуката била је 56, талира 24, форинте 12, а франка 5 гроша чаршијских (Лука Мркобрада, *Уставобранитељска Србија кроз кретање цена и трговину*, Београд 2018; Бојана Миљковић Катић, „Пореска политика Уставобранитеља”, *Историјски часопис* LVII (2008) 219–236; Милош Јагодић, „Српски студенти у Паризу средином шездесетих година 19. века”, *Зборник Матице српске за историју* 79–80 (2009) 175–182; Мита Петровић, *Финансије и установе обновљене Србије до 1842*, књ. I–III, Београд 1898–1901).

⁸⁴ *Српске новине*, 1866, 38; Милан Милићевић, *Кнежевина Србија*, Београд 1876, 948–949.

⁸⁵ Д. Милић, *Страни капитал у рударству Србије до 1918*, 68, 75, 81–85.

уговори и ступили на снагу. Закупац се обавезао да рад отпочне у року од годину дана од склапања уговора. Као и раније, иако су током 1866. године вршења испитивања, енглеско друштво није учинило ништа на оживљавању производње у рудницима и пловидбе на Дунаву. То је за собом повукло отказ концесије, како за пловидбу на Дунаву тако и за рад на угљу. Сматрајући да нема могућности за стварање домаћег друштва способног за експлоатацију Мајданпека, министар финансија Коста Цукић је одлучно заступао мишљење да га треба уступити енглеском друштву под управом Џона Мора Хита (John More Hitt). Друштво је располагало капиталом који ће, иако не буде у потпуности утрошен у инвестиције и производњу, послужити развоју домаће привреде. Подаци о представницима друштва сведочили су о њиховој материјалној солвентности. Био је то главни разлог у прилог одлуци да буде прихваћена понуда енглеског друштва. Осим тога, српска држава није могла преузети на себе ливење гвожђа јер је, због високог процента примеса које ово гвожђе чини неупотребљивим за даљу производњу, руда за то била неподесна. Уговор између владе у Београду и *Servian Copper and Iron Comp.* закључен је 19. маја 1868. године. Друштво се уговором обавезало на производњу бакра током наредних година у растућој прогресији. За прве три године, оно је било ослобођено обавезе да производи гвожђе. Почев од треће године, тј. од краја 1872. године, било је дужно да годишње производи гвожђа у вредности од 12.000 дуката. Предвиђена је и градња најнужнијих комуникација. Заједно са државом, друштво је било обавезно да изгради везу са Дунавом и Зајечаром. Његова делатност у Мајданпеку трајала је од 1868. до 1881. године. Оно је одмах отпочело рад у сагласности са уговором, али у прво време само на бакру. Већ 1871. године, када је требало да отпочне са производњом гвожђа, друштво је тражило да се тај рок одгоди за десет година. Нигде није нарочито споменуто који су разлози на то утицали, али је друштво највероватније дошло до закључка да би производња гвожђа у Мајданпеку од руде која би садржавала штетне примесе била нерентабилна. Оно се обавезало да ће за време док не пређе на производњу гвожђа у добром стању одржавати топионицу гвожђа. Што се бакра тиче, енглеско друштво је спроводило радове на ширем плану, проширујући их од самог почетка. У вези са том повећаном производњом бакра, оно је увело и више нових уређаја и успоставило комуникације. У топионици су изграђене пећи за топљење и пречишћавање бакра. Друштво је набавило и уградило три парне стојеће машине и направило машину за дробљење и одвајање руда. Оно је сазидало нове зграде за складиштење опреме и саградило гвоздени пут како би био

олакшан превоз руда. Прокопало је и уредило нов канал у дужини од преко 2 km за довод воде из Малог Пека на машинерију код велике топионице гвожђа, где су се налазиле нове пећи за топљење бабра и машина за дробљење руда. Извештаји друштва које је оно сваке године подносило Рударском одељењу бележили су све веће радове. Од 1871. до 1873. године извађено је 1.500 тона бакрене руде, а истопљено 73,14 тона црног и розетног бабра у вредности од 62.022 аустријска дуката. Читава количина бабра извезена је и продата у Бечу и Лондону. Само до половине 1874. године, произведено је 450,94 тоне руде, од чега 21,47 тона истопљеног бабра и 12,22 тоне бабра спремног за извоз. Ако упоредимо оне бројеве који одређују најмању граничну вредност производње у почетним годинама са постигнутом вредношћу производње, можемо констатовати да је друштво у првим годинама успешно радило. Међутим, оно што недостаје за утврђивање стварног резултата ове производње јесу подаци о утрошеним средствима друштва. Рад енглеског друштва током првих неколико година имао је повољан утицај на развој пољопривреде у долини Пека. Изгледа да је успех у раду друштва био везан за стручно руковођење у руднику. После одласка директора Лонгмеда (Longmed), који је добро руководио пословима друштва, на његово место дошао је Брентон Сајмонс (Brenton Symons). Управо тада започели су неуспеси у раду друштва. Није утврђено да ли су они били последица слабе организације посла или других објективних тешкоћа. Током ових година, опала је производња бабра у руднику и упркос високој цени овог метала на светском тржишту, губитака је било све до 1873–1875. године. У околини села Тенка и Старица откривено је богато налазиште бабра које је све до 1877. давало знатне количине руда. У производњи бабра Сајмонс се служио превазиђеним методама. Као последица тако лошег пословања дошло је до коначног слома Мајданпека. После неколико година таквог рада, радничке колоније и бакарница биле су напуштене, а висока пећ за гвожђе је зарђала. У Рудној Глави, где се некада откопавао магнетит најбољег квалитета, такође ништа није рађено. Убрзо се прешло на сечу шуме без великог оправдања, а то је увек у историји Мајданпека био поуздан знак да се делатност не одвија у жељеном правцу. Сеча шуме је била у супротности са уговором, као и трговина дрветом. Током последњих година рада енглеског друштва имовина рудника изложена је пљачки, а службеници и радници су једва преживљавали. Топљење руда било је сведено на најпримитивнију процедуру. Дванаест година након закључења уговора, такав рад је довео енглеско друштво до банкротства. Оно је 1881. године обуставило своју делатност.⁸⁶

⁸⁶ Исто.

Закључак

Подухвати француске компаније из Марсеја *Magnan, Bouillon, Alphonse Conte & Co.* (француско друштво) и *Француско-српског друштва* које је 1860. године основао Клод Бујон доживели су неуспех из више разлога. Недостатак капитала потребног за успостављање паробродске службе на Дунаву и Сави и за покретање производње у Мајданпеку био је главни узрок пропасти наведених друштава. Упркос рудном богатству присутном на територији Кнежевине Србије, било је врло тешко развити рударску производњу. Један од главних проблема био је недовољан број стручњака у самој земљи који су могли сагледати све елементе потребне за рударску производњу и дати концесију на рудокопе финансијски стабилном, домаћем или страном друштву. Поред тога, проблем је и даље био недостатак путне мреже неопходне за извоз руде на страна тржишта.⁸⁷ Мањкавост уговора потписаних са француским и *Француско-српским друштвом* утицала је, између осталог, на израду и садржину *Рударског закона*, посебно оних његових делова који су се односили на добијање права на закуп рудника у Кнежевини Србији. Замисао српске владе да се у циљу развитка трговине и рударства окрене француском капиталу била је неуспешна и нанела је више штете Кнежевини и њеној привреди него што је донела користи. Један од оснивача француског друштва, капетан Мањан, био је пустолов који је радио на своју руку, а чија је активност имала више политичке него привредне циљеве. Капетан, као и остали представници француског друштва и *Француско-српског друштва*, уживали су правну и политичку заштиту владе у Паризу и француског конзулата у Београду. Они су уједно штитили и интересе ових приватних компанија.

Француско друштво је са српском владом закључило уговоре о пловидби Савом, Дунавом и Моравом, о концесији на рудник гвожђа и бабра у Мајданпеку и на рудник угља у Добри. Влада у Београду, рачунајући на подршку Француске, није желела да пропусти прилику да се делимично ослободи политичког притиска и привредне зависности од Аустрије. Због тога није обратила пажњу на економске услове у којима је деловало француско друштво, неспособно да испуни уговорне обавезе.

После раскида уговора са *Ронским друштвом за пловидбу*, Клод Бујон је основао *Француско-српско друштво* преузимајући уговорне обавезе

---

⁸⁷ К. Д. Павловић, Ж. Д. Илић, „Рударство у Кнежевини Србији од 1859. до 1873. године”, 213–245; 224–225.

француског друштва. Основни разлог за оснивање *Француско-српског друштва*, чији је задатак био да успостави паробродску линију у Србији, на рекама Дунав и Сава, био је да се спасе од пропасти *Ронско друштво за пловидбу*. Циљ српске владе је био индустријски развој Мајданпека, што није подстакло *Француско-српско друштво* да боље управља производњом. Његови представници су својом неумешношћу и незнањем упропастили државно добро у које је српска влада уложила 12 милиона франака, потрошили су акционарски капитал и оставили за собом дугове у Србији и ван ње. После тужби кредитора и радника чија потраживања оно није могло да исплати, покретности *Француско-српског друштва* биле су судским путем стављене под секвестар. У време пословања *Друштва*, рудник у Мајданпеку није остварио никакве приходе. Оно није било у стању да организује производњу чак ни у обиму у ком је то остварила српска држава.⁸⁸ *Француско-српско друштво* спасла је од банкротства српска влада, коју је оно касније окривило што није могло да плаћа своје раднике. Подржавајући руководство компаније, француски конзул, виконт Адолф Франсоа Ботмилио (Adolphe François Botmiliau) настојао је да за штету нанету *Друштву* буде кажњен српски управник Мајданпека, иако је после испитивања владе у Београду утврђено да није крив. По мишљењу председника владе Илије Гарашанина, на основу дотадашњег става који је подразумевао заштиту његових сународника, представника *Француско-српског друштва*, конзул Ботмилио је задобио поверење француског министра спољних послова Друена де Лиса (Edouard Drouyn de Lhuys). Такво држање обавезивало га је да настави деловање у том правцу. Француског конзула, као и званични Београд, довели су у неприлику људи од чије се делатности очекивао напредак индустрије у Србији. Нажалост, они нису били кадри да одговоре свом задатку.⁸⁹

⁸⁸ Д. Милић, *Страни капитал у рударству Србије до 1918*, 57, 65.

⁸⁹ АС, ИГ 1519.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Необјављени извори – Unpublished Primary Sources

Archives du Ministère des Affaires Etrangères (AMAE), Paris – La Courneuve. Les fonds: Correspondance politique des consuls (1826–1896); le sous-fond: Turquie-Belgrade.

Архив Србије (АС), Фондови: Министарство унутрашњих дела – Полицијно одељење (МУД–П); Државни савет (ДС); Министарство иностраних дела – Внутрено одељење (МИД–В); Министарство иностраних дела – Инострано одељење (МИД–И); Министарство финансија (МФ); Министарство финансија – Рударско одељење (МФ–РН); Поклони и откупи (ПО); Илија Гарашанин (ИГ) [Arhiv Srbije (AS), Fondovi: Ministarstvo unutrašnjih dela – Policajno odeljenje (MUD–P); Državni savet (DS); Ministarstvo inostranih dela – Vnutreno odeljenje (MID–V); Ministarstvo inostranih dela – Inostrano odeljenje (MID–I); Ministarstvo finansija (MF); Ministarstvo finansija – Rudarsko odeljenje (MF–RN); Pokloni i otkupi (PO); Ilija Garašanin (IG)]

Архив Српске академије наука и уметности (АСАНУ), Историјска збирка – Исписи Гргура Јакшића из Архива француског министарства спољних послова [Arhiv Srpske akademije nauka i umetnosti (ASANU), Istorijska zbirka – Ispisi Grgura Jakšića iz Arhiva francuskog ministarstva spoljnih poslova]

Грађа Историјског института САНУ (необјављена грађа) у Архиву Српске академије наука и уметности (АСАНУ), Д. Миљковић, *Прилози расветљавању привредних односа Србије и Русије у XIX веку*, 1956. [Građa Istorijskog instituta SANU, D. Miljković, *Prilozi rasvetljavanju privrednih odnosa Srbije i Rusije*, 1956]

Објављењи извори – Published Primary Sources

Ubicini Jean-Henri-Abdolonyme, *Aperçu économique et statistique sur la Principauté de Serbie*, Paris 1867.

Дентон Вилијем, *Србија у Срби*, Београд 2013. [Denton Vilijem, *Srbija i Srbi*, Beograd 2013]

Каниц Феликс, *Србија земља и становништво од римског доба до краја XIX века*, књ. I–II, Београд 1985. [Kanic F., *Srbija zemlja i stanovništvo od rimskog doba do kraja XIX veka*, књ. I–II, Beograd 1985]

Записници са седница Министарског савета Кнежевине и Краљевине Србије 1862–1898, приредио Никола Шкеровић, Београд 1952. [*Zapisnici sa sednica Ministarskog saveta Srbije 1862–1898*, priredio Nikola Škerović, Beograd 1952]

Новине – Newspapers

Courrier du Brésil, No 58, le 23 décembre 1855.

Le Monde illustré, le 31 décembre 1864, 426.

L'Europe, No 321, le 20 novembre 1864, 2.

Политика (март 1927) 6773 [*Politika* (mart 1927) 6773]

Србске новине (1860) 95; (април 1866) 38; (октобар 1874) 226 [*Srbske novine* (1860) 95; (april 1866) 38; (oktobar 1874) 226]

Литература – Secondary Works

Gros Jules, *Voyages, aventures et captivité de J. Bonnat chez les Achantis*, Paris 1884.

Grujić Miloš, „Transfer of technologies in serbian mining through history”, u: *Istorija rudarstva Srednje Evrope: zbornik radova = History of mining in the Central Europe: proceedings. Međunarodna konferencija Istorija rudarstva Srednje Evrope (1; 2009; Fruška gora)*, Belgrade 2009.

Miljković Katić Bojana, „Rudarstvo kao državni projekat ubrzanog razvoja Kneževine Srbije u vreme kneza Miloša i Ustavobranitelja”, u: *Istorija rudarstva Srednje Evrope: zbornik radova = History of mining in the Central Europe: proceedings. Međunarodna konferencija Istorija rudarstva Srednje Evrope (1; 2009; Fruška gora)*, Belgrade 2009.

Miljković-Katić Bojana, „Strategija razvoja rudarstva i promene prioriteta u rudarskom zakonodavstvu Kneževine i Kraljevine Srbije”, u: *Zbornik radova = Proceedings. knj. 2 = vol. 2. Međunarodna konferencija Istorija rudarstva srednje Evrope (3; 2011; Zlatibor); Integrisani međunarodni simpozijum – TIROIR (1; 2011; Zlatibor)*, Belgrade 2011.

Rivet Félix, „Le conflit entre la batellerie et le chemin de fer à Lyon au début du XIX siècle”, *Revue de géographie jointe au Bulletin de la Société de géographie de Lyon et la région lyonnaise*, vol. 24, no 2 (Lyon 1949)

Schneckenburger Patrick, *Marie Joseph Bonnat. Aventurier (1844–1881)*, Paris 2016.

Simić Vasilije, *Istorijski razvoj našeg rudarstva*, Beograd 1951.

Вучо Никола, *Развој индустрије у Србији у XIX веку*, Београд 1981. [Vučo Nikola, *Razvoj industrije u Srbiji u XIX veku*, Beograd 1981]

Јагодић Милош, „Српски студенти у Паризу средином шездесетих година 19. века”, *Зборник Матице српске за историју* 79–80 (2009) [Jagodić Miloš, „Srpski studenti u Parizu sredinom šezdesetih godina XIX veka”, *Zbornik Matice srpske za istoriju* 79–80 (2009)]

Јакшић Гргур, Вучковић Војислав, *Спољна политика Србије за владе кнеза Михаила. Први балкански савез*, Београд 1963. [Jakšić Grgur, Vučković Vojislav, *Spoljna politika Srbije za vlade kneza Mihaila. Prvi balkanski savez*, Beograd 1963]

Јовановић Петар, *Рударство на тлу Србије I–II*, Београд 2007–2008. [Jovanović Petar, *Rudarstvo na tlu Srbije I–II*, Beograd 2007–2008]

Лончар Зоран, „Улога органа управе у поступку експропријације”, *Гласник Адвокатске коморе Војводине. Часопис за правну теорију и праксу* LXIX, књ. 57, бр. 4 (Нови Сад 1997) [Lončar Zoran, „Uloga organa uprave u postupku eksproprijacije”, *Glasnik Advokatske komore Vojvodine. Časopis za pravnu teoriju i praksu* LXIX, knj. 57, br. 4 (Novi Sad 1997)]

Милић Даница, *Страни капитал у рударству Србије до 1918*, Београд 1970. [Milić Danica, *Strani kapital u rudarstvu Srbije do 1918*, Beograd 1970]

Милићевић Милан, *Кнежевина Србија*, Београд 1876. [Milićević Milan, *Kneževina Srbija*, Beograd 1876]

Миљковић-Катић Бојана, „Пореска политика Уставобранитеља”, *Историјски часопис* LVII (2008) [Miljković-Katić Bojana, „Poreska politika Ustavobranitelja”, *Istorijski časopis* LVII (2008)]

Мркобрада Лука, *Уставобранитељска Србија кроз кретање цена и трговину*, Београд 2018. [Mrkobrada Luka, *Ustavobraniteljska Srbija kroz kretanje cena i trgovinu*, Beograd 2018]

Павловић Кристина Р., Илић Жарко Д., „Рударство у Кнежевини Србији од 1859. до 1873. године”, *Зборник радова Филозофског факултета у Приштини*, vol. 50, бр. 4 (Косовска Митровица 2020) [Pavlović Kristina R., Ilić Žarko D., „Rudarstvo u Kneževini Srbiji od 1859. do 1873. godine”, *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Prištini*, vol. 50, br. 4 (2020)]

Петровић Мита, *Финансије и установе обновљене Србије до 1842*, књ. I–III, Београд 1898–1901. [Petrović Mita, *Finansije i ustanove obnovljene Srbije do 1842*, књ. I–III, Beograd 1898–1901]

Симић Василије, *Изградња Мајданпека и његово насељавање 1849–1857*, Бор 1982. [Simić Vasilije, *Izgradnja Majdanpeka i njegovo naseljavanje 1849–1957*, Bor 1982]

Татић Урош, „Покушај успостављања трговинских и привредних веза између Француске и Србије”, *Зборник Матице српске за историју* 84 (2012) [Tatić Uroš, „Pokušaj uspostavljanja trgovinskih i privrednih veza između Srbije i Francuske”, *Zbornik Matice srpske za istoriju* 84 (2012)]

Uroš Tatić

**FRENCH INVESTMENTS IN TRADE AND MINING
OF THE PRINCIPALITY OF SERBIA FROM 1858 TO 1868**

Summary

The Treaty of Paris (1856) declared free sailing along the Danube, but the control of sailing and commerce was still under Austrian authority in the sub-Danubian provinces of the Ottoman Empire. In the summer of 1856, while travelling along the Danube and Sava rivers, Captain Magnan was examining the conditions of sailing and the possibility of establishing commercial relations between France and northern regions of the Ottoman Empire. In conversations with Serbian traders, he concluded that the Serbian natural resources would be used in a better way if Serbia limited its commercial dependence on Austria. In April 1859, Captain Magnan met Prince Mihailo in Paris twice. The Captain proposed the plan of establishing sailing relations between France and Serbia, as well as a permanent steamboat service, using French boats on the rivers of Sava and Danube, along the Serbian and Turkish coast. They made a general agreement to give the permit to the French Association, as well as the land where they would build a workshop for the production and reparation of boats and boat equipment. The workshop would make cannons and cannon balls for the Serbian Army. French business circles started to become interested in investing in the mining business in Serbia only when the Principality turned to France in its foreign policy affairs. Despite the fact that after the Treaty of Paris, the general situation was beneficial for the channelling of French capital towards this part of Europe, the local initiative in the mining business failed. Since, according to the assessments, predictions and conclusions of the Serbian Government, domestic forces were too weak to solve the problem, the idea was to make place for French capital. Thanks to the new political orientation of Serbia towards France, it was highly likely that French capital would go to Majdanpek. The French dealt in the following fields: obtaining the concession for Majdanpek, establishing a steamboat service and commerce in the area of the Sava and Danube rivers and renting the mine of Dobra (near Požarevac). This was beneficial in many ways for Serbia; there was a possibility for the Principality to free itself from Austrian monopoly over the Danube sailing and Russian renting of the mine in Dobra. During negotiations on sailing held in Paris, Prince Mihailo and Captain Magnan agreed on the concession for Majdanpek as well. Prince Miloš approved the mutual draft of the Agreement on 31 August 1859, which was the basis for signing the Contract between the Serbian Government and Magnan and Boillon, the representative of the French Association. They got the licence to explore Majdanpek, the coal mine in Dobra and to establish a steamboat service on the Danube.

Оригиналан научни рад

Примљен: 17.12.2021.

Коначно прихваћен за објављивање: 06.09.2022.

Александра ВУЛЕТИЋ*

Историјски институт
Београд

МОРТАЛИТЕТ МУШКАРАЦА И ЖЕНА У СРБИЈИ 1862–1910. ГОДИНЕ

Анстракт: У раду се на основу статистичких података о природном кретању становништва у Србији крајем 19. и почетком 20. века анализира структура mortalитета по полу. Презентоване су опште стопе смртности мушкараца и жена за период 1862–1910. године, потом стопе смртности за оба пола разврстане према старосним групама (1896–1905), просечне године смрти жена и мушкараца, опште и разврстане по типу насеља (1888–1910), као и просечне године смрти за оба пола са становишта брачног статуса (1897–1910). Посебна пажња усмерена је на разлике у смртности мушкараца и жена у градским и сеоским срединама, као и у различитим фазама живота – раном детињству и фертилном периоду.

Кључне речи: становништво, mortalитет, смртност, кретање становништва, мушкарци, жене, историјска демографија, Србија, 19. век.

Abstract: In this paper, based on statistical data on the natural movement of population in Serbia in the second half of the 19th and the beginning of the 20th century, we analyze the structure of mortality by sex. We presented mortality rates of males and females (1862–1910), mortality rates for both sexes distributed by age groups (1896–1905), average age of death for both sexes, in general and classified by the type of settlement (1891–1910) and mortality rates for both sexes classified by marital status (1897–1910). Special attention was paid to the differences in mortality patterns of males and females at different life stages – early childhood and the fertile period of life, along with differences in urban and rural areas.

Keywords: population, mortality, population movement, males, females, historical demography, Serbia, 19th century

У савременом свету жене имају дужи животни век од мушкараца. У земљама северне и западне Европе већа дуговечност жена статистички се може пратити од средине 18. века, док за претходне историјске епохе не постоје егзактни подаци. Према неким мишљењима, жене су

---

* aleksandra.vuletic@iib.ac.rs

захваљујући биолошким карактеристикама живеле дуже од мушкараца током већег дела историје људског рода. Изузетак од тог правила могла је да буде само повећана смртност жена у репродуктивном периоду, која је у појединим случајевима могла да подигне укупни морталитет жена тог узраста изнад морталитета мушкараца исте старосне групе. Према другим мишљењима, дуговечност жена је тековина модерног доба и резултат напретка медицине, општих животних услова, као и побољшања њиховог социјалног статуса. Све до 19. века људска популација је споро расла због високе смртности становништва, и мушког и женског пола, у којој је значајан удео имала смртност деце. Захваљујући напретку медицине и побољшању општих животних услова, у 19. столећу је дошло до значајног продужења животног века, чему је нарочито допринело успостављање контроле над заразним болестима – увођење вакцинације против малих богиња и нестанак куге, као и побољшање услова на порођају. Први статистички прорачуни очекиване дужине живота (таблице морталитета) у 19. веку показали су да очекивани животни век становништва постаје све дужи. Осим тога, показали су и да жене имају већу очекивану дужину живота од мушкараца, и то не само на рођењу, већ и на почетку репродуктивног доба.¹

Захваљујући таблицама морталитета, још средином 19. века уочен је образац по којем се формира разлика у смртности мушкараца и жена: на самом почетку животног века јавља се разлика у смртности деце до годину дана у корист женског пола, потом се разлика смањује и достиже минимум у узрасту 5–14 година, затим поново расте достижући максимум код средовечног становништва, да би се после 60 година живота опет смањивала, достижући минимум код најстаријег становништва.² Притом треба имати у виду да се по демографској законитости у сваком становништву рађа више мушке него женске деце (с. 106:100), а тај „вишак” се елиминише кроз већу смртност мушке деце у првој години живота у односу на смртност женске деце.

Иако су у развијеним европским земљама жене у 19. веку биле дуговечније од мушкараца, анализе таблица смртности по полу и узрасту показале су да је смртност жена у репродуктивном периоду у многим

¹ Иван Маринковић, *Разлике у смртности становништва Србије по полу* (докторска дисертација, Универзитет у Новом Саду, Природно-математички факултет, Департман за географију, туризам и хотелијерство 2016), 2–19; Alica Wertheimer-Baletić, *Stanovništvo i razvoj*, Zagreb 1999, 91–124; Barnet N. Berin, George J. Stolnitz, Aaron Tenenbein, „Mortality trends of males and females over the ages”, *Transactions of Society of Actuaries* 41 (1989) 9–14.

² И. Маринковић, *Разлике у смртности становништва*, 3; видети и: А. Wertheimer-Baletić, *Stanovništvo i razvoj*, 253–254.

случајевима била већа од смртности мушкараца исте старосне доби. Одступања од стандардне расподеле смртности по полу и узрасту, која су уочена у појединим областима и временским интервалима, предмет су многобројних историјско-демографских истраживања током последњих деценија.³

Извори и методологија

Увођењем матичних књига почетком 19. века и прописом о њиховом обавезном вођењу 1837. године, у Кнежевини Србији су се стекли услови за прикупљање података о природном кретању становништва – броју рођених, венчаних и умрлих.⁴ Ти подаци су се из верских установа, задужених за вођење матичних књига, сливали у централну администрацију. Први је почео да их објављује Владимир Јакшић, начелник у Министарству финансија и утемељитељ статистичке службе у Србији. У првој свесци *Државописа Србије* из 1855, коју је Јакшић самоиницијативно објавио, публиковани су подаци о природном кретању становништва Београда и Србије 1854. године. У новој, службеној серији *Државописа* која је покренута по оснивању Статистичког одељења у Министарству финансија, на чијем челу је био Јакшић, већ у првој свесци (1863) објављен је преглед кретања становништва Београда за текућу годину, а у наредној свесци, издатој две године касније, и подаци о кретању становништва у целој Србији 1862. године. Од 1874. подаци о кретању становништва се континуирано објављују, прво у *Државопису Србије* (до 1887. године), а потом у новопокренутој серијској публикацији *Статистика Краљевине Србије*.⁵ Од 1893. године подаци о природном

³ Louis Henry, „Men’s and Woman’s Mortality in the Past”, *Population: An English Selection*, 44/1 (sept. 1989) 177–201; Kirsty McNay, Jane Humphries, Stephan Klasen, „Excess Female Mortality in Nineteenth-Century England and Wales: A Regional Analysis”, *Social Science History* 29/4 (2005) 649–681.

⁴ У појединим местима вођење матичних књига почело је и раније: у Београду 1816, а у Шапцу 1824. године, видети: Државопис Србије [=ДС] 2 (1865) 2. Подаци о кретању становништва за период 1837–1862. нису објављени; похрањени су у фондovima Архива Србије, видети: Нино Н. Делић, *Историјска статистика српског народа од половине 19. века до почетка Првог светског рата. Демографске, друштвене и привредне прилике* (докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, 2021), 40.

⁵ Подаци за 1862–1873. објављени су у: ДС 8 (1874); за 1880–1887: ДС 17 (1893); за 1888–1890: Статистика Краљевине Србије [=СКС] 4 (1895); за 1891: СКС 8 (1898); за 1892: СКС 15 (1901); за 1893: СКС 17 (1902); за 1894–1899: СКС 19 (1904); за 1900–1905: СКС 21 (1907).

кретању становништва објављивани су и у серијској публикацији *Статистички годишњак*, у мањем обиму, али редовније него у *Статистици Краљевине Србије*.⁶

До 1880. године публиковани подаци о смртности становништва били су најосновнији – обухватали су број умрлих жена и мушкараца по годинама и по окрузима. За раздобље 1881–1887. подаци су нешто детаљнији, а у уводном делу публикације дата је и кратка анализа основних показатеља виталне статистике. По угледу на статистичке службе у напредним европским државама, 1888. године отпочето је прикупљање знатно већег броја података о виталним животним догађајима становништва него у претходном периоду. У погледу морталитета, осим информација о броју смртних случајева током календарске године и полу умрлих, прикупљани су и подаци о времену смрти, годинама старости умрлих, узрочнику смрти, пребивалишту, професији и вероисповести умрлих, као и о брачном/ванбрачном статусу родитеља умрле и мртворођене деце.⁷ Сходно томе и подаци о морталитету становништва од 1888. до 1905. који су публиковани у шест томова *Статистике Краљевине Србије*, знатно су детаљнији него у претходном периоду. Осим „сирових“ података, у уводним деловима одговарајућих свезака дати су и сумарни подаци и анализе појединих показатеља виталне статистике. Подаци за 1905–1910. годину, због избијања ратова, нису објављени у форми као претходно наведени, већ само у одговарајућим свескама *Статистичког гласника*, у мањем обиму који је био карактеристичан за ову публикацију.⁸

Од објављених података о морталитету становништва Србије у историографији и сродним наукама углавном су коришћене опште стопе смртности и из њих изведене стопе природног прираштаја.⁹ Подаци о

---

⁶ Статистички годишњак [=СГ] 1–13 (1893–1913). У овој едицији која је излазила годишње или двогодишње, објављивани су прикупљени статистички подаци о становништву и привреди за претходну, односно претходне две године.

⁷ Прикупљање података по обрасцу из 1888. у пракси се показало компликованим, па је образац поједностављен 1892. године; количина информација које су прикупљане остала је и даље иста, видети: СКС 4 (1895), I–VI; СКС 8 (1891), I–III.

⁸ СГ 12 (1907/08), СГ 13 (1909/10). Због административних и финансијских потешкоћа публикавање статистичких података није се одвијало у правилним временским размацима, па ни количина објављених података у одговарајућим томовима СКС није истоветна за све године; исто важи и за анализе показатеља виталне статистике у уводним деловима публикације.

⁹ Brian R. Mitchell, *European Historical Statistics 1750–1970*, Macmillan Press, London, Basingstoke, 1975, 88–95; Holm Sundhaussen, *Historische Statistik Serbiens 1834–1914. Mit europäischen Vergleichsdaten*, R. Oldenbourg Verlag, München 1989, 139–145; Александра

морталитету од 1862. године, нарочито за период од 1888. до 1905, а у нешто мањој мери и до 1910, омогућавају, међутим, знатно детаљније демографско-историјске анализе овог виталног животног догађаја, које ће пружити увид не само у дужину и квалитет живота становништва Србије у то време већ и у ширу слику општег друштвеног стања. У овом чланку, који је замишљен као први у серији радова који у фокусу имају смртност становништва у 19. веку, циљ нам је био да пружимо општу слику морталитета становништва у периоду за који постоје серије сукцесивних статистичких података (1862–1910), тако што ћемо је посматрати кроз две компоненте – морталитет мушког и женског становништва. Прво смо презентовали опште стопе смртности мушкараца и жена за период 1862–1910, а потом смо разлике у смртности по полу крајем 19. и почетком 20. века разматрали са становишта узраста и типа насеља (урбана/рурална). На крају смо дали и просечне године смрти за оба пола, које смо такође разврстали по типу насеља. Опште стопе смртности мушког и женског становништва смо на основу података о броју становника и броју смртних случајева сами рачунали, док смо се за разматрање осталих аспеката разлике у смртности по половима у знатној мери ослањали на прорачуне из коришћених статистичких публикација.

Апсолутни и релативни морталитет мушкараца и жена

Морталитет становништва Србије у 19. веку био је релативно висок; поређења општих стопа морталитета у Србији са другим земљама показала су да су оне у Србији током већег дела века биле више у односу на стопе у развијеним европским земљама. Током седме и осме деценије 19. века стопе смртности у Србији су знатно осцилирале и у већини година прелазиле вредност од 30%, што су типичне карактеристике предтранзиционе фазе у демографском развоју.¹⁰ У земљама северне и западне Европе стопе смртности су у то време континуирано падале, што је одлика прве фазе демографске транзиције. У предтранзиционој фази демографског развоја, у којој се налазила Србија почетком друге половине 19. века, доминантан утицај на смртност становништва имали су природни фактори, као што су еколошке карактеристике поднебља и

Вулетић, „Природно кретање становништва Србије пред почетак демографске транзиције”, *Српске студије* 7 (2016) 203–220; Nino Delić, „Pôrodnost a úmrtnost v Srbsku 1842–1910”, *Historická demografie* 42/1 (2018) 65–78.

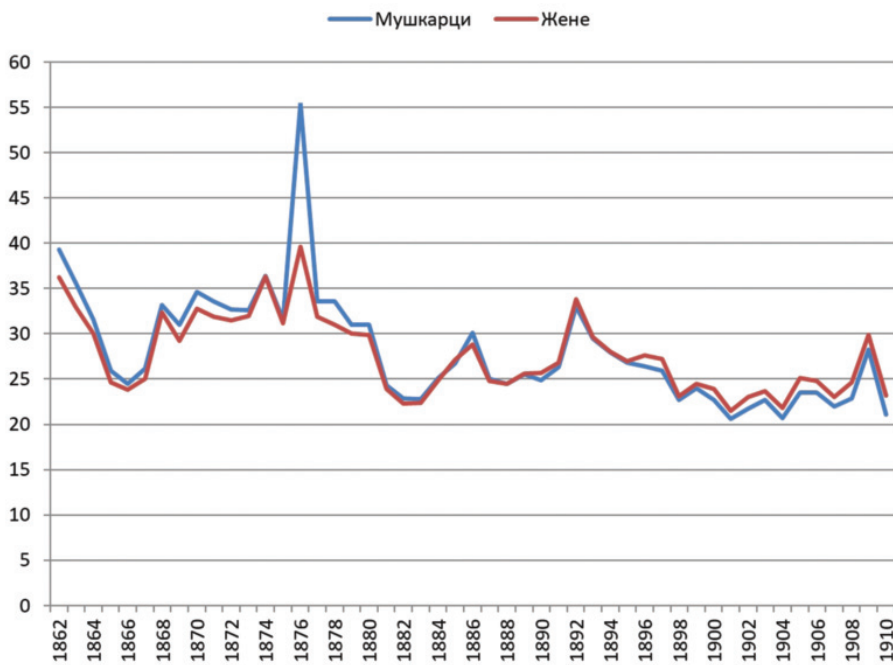
¹⁰ A. Wertheimer-Baletić, *Stanovništvo i razvoj*, 115, 124.

епидемије заразних болести. Од почетка 80-их година, уз и даље присутне осцилације, стопе морталитета почеле су постепено да падају испод 30%, а на прелазу у 20. век почеле су да се спуштају и испод 25%. Смањење стопа смртности и улазак у прву фазу демографске транзиције углавном се повезује са факторима државне интервенције усмереним на унапређење животних услова становништва, као што су побољшање хигијенских и санитарних услова, напредак медицине, а нарочито сузбијање заразних болести, побољшање услова на порођају итд.

Током друге половине 19. века апсолутна смртност мушкараца у Србији била је већа од апсолутне смртности жена. То је и очекивано с обзиром на то да је, за разлику од већине европских земаља, број мушкараца у Србији током читавог 19. столећа био већи од броја жена. Већи удео мушког пола у укупној популацији обично се доводи у везу с миграционим процесима – Србија је у то време била земља имиграције, а у свим миграцијама мушкарци учествују у већем броју него жене. Бројчана премоћ мушкараца била је највећа средином прве половине 19. века, непосредно по стицању аутономије, када је и талас досељавања у Србију био најјачи. Несразмера између припадника мушког и женског пола временом се постепено смањивала, али је и почетком 20. века број мушкараца у Србији био већи од броја жена. С друге стране, у већини европских земаља жене су у то време имале бројчану превагу над мушкарцима, што се доводи у везу с миграцијама европског становништва у земље новог света.

Због несразмере у броју мушкараца и жена у становништву Србије у 19. веку, од података о апсолутној смртности, већег су значаја подаци о релативној смртности – броју умрлих мушкараца и жена у односу на њихов удео у укупној популацији. Поређење морталитета по полу обично је праћено и поређењем размера стопа смртности мушкараца и жена у одређеном животном добу. С обзиром на то да за раздобље до 1888. године не располажено подацима о смртности по узрасту, у наредном графикону биће представљени само подаци о релативној смртности по полу (опште стопе смртности мушкараца и жена израчунате у односу на укупан број припадника сваког пола), за период 1862–1910. године.

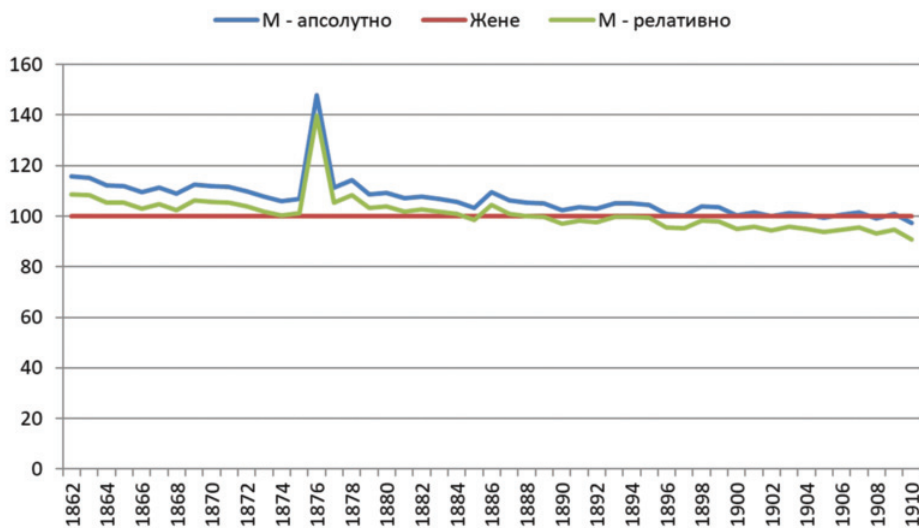
Графикон 1: Стопе смртности мушкараца и жена за период 1862–1910.¹¹

Стопе смртности мушкараца и жена у целом разматраном периоду кретале су се синхроно. У свим осцилирањима морталитета, која су нарочито била приметна 60-их и 70-их година, учешће мушког и женског морталитета било је прилично уједначено. Највећи раскорак забележен је 1876. године, када је као последица ратних збивања мушки морталитет

¹¹ Стопе смртности смо рачунали на основу података о броју становника у пописима извршеним 1859, 1866, 1874, 1884, 1895, 1890, 1905. и 1910. године; ови подаци су више пута публиковани, уз извесне корекције, а ми смо користили објављене у СГ 13 (1910) 40. За податке о броју смртних случајева за период 1862–1873. користили смо ДС 8 (1874) 43–121, а за период од 1875. до 1910. СГ 13 (1910) 195. Број становника у међупописним годинама израчунали смо на основу стопе геометријског прираштаја између два сукцесивна пописа; за 1862–1866. нисмо користили попис из 1862/1863. због непоузданости, већ податке из пописа 1859. и 1866; број мушкараца и жена од 1874. до 1878. рачунали смо по стопи за претходни међупописни период, а на добијене податке за 1878. додали смо број мушких и женских становника у новим крајевима који су пописани 1879, в. ДС 11 (1882); број становника за период 1879–1884. рачунали смо по стопи прираштаја за наредни међупописни период.

досегао рекордних 55,4‰, али је и женски морталитет у тој години – 39,6‰, највиша стопа која је регистрована у посматраном периоду. Осим синхронизованог кретања стопа смртности, расподела морталитета по половима показује још једну карактеристику: у првом делу посматраног временског периода стопе мушког морталитета биле су више од женског, док је у другом делу периода ситуација била обрнута – женски морталитет био је већи од мушког.¹² Стопа женског морталитета први пут је надмашила стопу мушког 1885. године; наредне две године мушки морталитет је опет био доминантан, 1888. били су изједначени, а потом је стопа женског морталитета у континуитету била већа од мушке. У првој деценији 20. века женски морталитет је и у апсолутним вредностима био већи од мушког у четири календарске године – 1902, 1905, 1908. и 1910.

Увид у апсолутне и релативне релације мушког и женског морталитета пружа и њихова расподела приказана у следећем графикану.

Графикон 2: Број умрлих мушкараца на 100 жена (апсолутно и релативно)¹³

¹² Судећи по спорадичним подацима о морталитету из претходних деценија 19. века, и тада је апсолутна смртност мушкараца била већа од смртности жена, ДС 2 (1857) 6.

¹³ Исто као и за графикон 1.

Инверзију до које је крајем 80-их година 19. века дошло у размерама смртности мушког и женског становништва није могуће објаснити без увида у старосну структуру становништва оба пола, расподелу смртности по узрасту, као и просечну годину старости умрлих оба пола у разматраном периоду. Имајући у виду да до инверзије долази у доба када опште стопе смртности опадају, један од могућих одговора на ово питање био би да је стопа смртности мушког становништва опадала брже од стопе смртности женског становништва. Други могући одговор био би да је у периоду пре инверзије дошло до промене у старосној структури у корист жена, и да се због повећања њихове просечне животне доби, повећала и њихова просечна стопа смртности.

Морталитет према узрасту

У статистичким публикацијама с краја 19. и почетка 20. века објављивани су различити статистички прорачуни морталитета становништва Србије према узрасту и брачном стању. У наредној табели представили смо расподелу смртности мушкараца и жена на три основне старосне групе за период 1896–1905. године.

Узраст	Мушкарци	Жене
0–15	57,5	54,3
16–70	36,3	39,9
70+	6,2	5,9
	100%	100%

Табела 1: Расподела морталитета према старосним групама за период 1896–1905.¹⁴

Иако су се опште стопе морталитета мушкараца и жена кретале прилично уједначено, структура морталитета по узрасту и полу показује да је смртност мушкараца и жена била неравномерно распоређена по старосним групама. Највећи удео у морталитету становништва Србије крајем 19. и почетком 20. века имао је морталитет млађих категорија становништва – више од половине смртних случајева мушкараца и жена отпадало је на становништво млађе од 15 година; посматрано по

¹⁴ СКС 21 (1907), XL.

половима, смртност мушке деце до 15 година старости била је за 3,2% већа од смртности девојчица тог узраста. У зрелом добу – 16–70 година, размера смртности по половима била је обрнута: смртност жена била је за 3,6% већа него смртност мушкараца или, тачније, женско становништво које је преживело првих 15 година живота умирало је за 3,6% више од преживелог мушког становништва. Као резултат такве расподеле смртности по половима у младом и зрелом добу, у популацији старијој од 70 година остајало је више мушкараца, па је и удео смртности мушког становништва у том узрасту био сразмерно већи од удела смртности жена у тој старосној категорији.

Детаљнији увид у смртност мушкараца и жена по узрасту омогућава расподела морталитета на 14 старосних категорија, представљена у следећој табели.

Узраст	Мушкарци	Жене
0–1	138,3	125,2
2–5	41,1	41,5
6–10	12,1	11,1
11–15	5,9	7,4
16–20	7,2	9,9
21–30	9,9	13,7
31–40	10,8	14,0
41–50	16,7	16,3
51–60	29,2	31,1
61–70	51,1	60,5
71–80	83,1	94,2
81–90	113,7	129,6
91–100	117,3	124,9
100+	139,1	188,7
Укупно	23,2	24,4

Табела 2: Стопе смртности мушкараца и жена (у промилима) распоређене на старосне групе за период 1896–1905.¹⁵

Ако се изузме најстарије становништво, смртност је највише косила најмлађе – децу до једне године старости. У складу са општим демографским правилом, смртност у првој години више погађа мушку него

¹⁵ СКС 21 (1907), XL–XLII.

женску децу, па ни Србија није била изузетак по том питању. Смртност деце од друге до пете године живота била је равномерно распоређена на оба пола; била је троструко мања него смртност одојчади, али и даље висока у односу на друге старосне категорије. После колебљивог односа узрастима од шесте до шеснаесте године, од уласка у фертилно доба размере смртности се устаљују на штету жена. На самом крају фертилног доба смртност мушкараца опет постаје незнатно већа, да би после 50. године живота смртност жена опет имала превагу.

Расподела смртности по старосним групама може се представити и кроз релативан однос броја смртних случајева мушкараца у односу на стотину смртних случајева жена, као што је учињено у наредној табели.

Узраст	Мушкарци	Жене
0–1	110,5	100
2–5	99,1	
6–10	109,0	
11–15	79,7	
16–20	72,7	
21–30	72,3	
31–40	77,1	
41–50	102,5	
51–60	93,9	
61–70	92,6	
71–80	88,2	
81–90	88,7	
91–100	94,0	
100+	73,7	

Табела 3: Релативна смртност мушкараца према старосним групама (број умрлих мушкараца на 100 умрлих жена) за период 1896–1905.¹⁶

У последњој деценији 19. века скоро половина свих смртних случајева у Србији отпадала је на смртност деце до пет година старости. С обзиром на то да је у том узрасту смртност мушкараца била много више заступљена него смртност жена, као и у наредној старосној категорији (6–10), „вишак” смртности се потом прелио на женску страну. Највећи

¹⁶ СКС 21 (1907), XLII.

„вишак” женске смртности био је у узрасту од 16. до 40. године, дакле у фертилном добу, што у фокус интересовања ставља податке о смртности породиља. Подаци из последње деценије 19. века којима располажемо говоре да учешће породиља у укупној смртности жена није било велико; 1892. године је, на пример, износило око 0,8%. Ако се, међутим, то учешће посматра по старосним категоријама у женској популацији, онда је у узрасту 18–25 година чак 11,4% смрти женског становништва отпадало на смртност породиља.¹⁷ Осим смрти на порођају, већа смртност жена у фертилном добу могла је бити и индиректна последица гравидитета и рађања, односно резултат комбинованог утицаја опасности које је фертилно доба са собом носило, напорног физичког рада, нарочито жена на селу, лоше исхране и сл.

Просечна старост умрлих

Разлика у морталитету мушкараца и жена у демографији најчешће се посматра кроз разлику у очекиваној дужини живота. Статистички прорачуни овог параметра могући су у различитим животним добима, а један од најчешћих је очекивана дужина живота на рођењу. За једну генерацију или кохорту очекивана дужина живота на рођењу је, у ствари, просечна година старости умрлог становништва у тој календарској години. Просечна старост умрлих у Србији рачуната је и публикована од 1888. године, с напоменом да је треба узети с извесном резервом, пошто подаци о старости умрлих нису добијени увидом у матичне књиге рођених, већ на основу казивања родбине преминулих свештеним лицима која су водила протоколе умрлих.¹⁸ Иако нису прецизни, сматрамо да су подаци о годинама умрлих у већини случајева, ипак, приближни тачним вредностима и да омогућавају скицирање старосне структуре умрлих. У наредној табели представљене су просечне године умрлих мушкараца и жена, као и укупног становништва у Србији у раздобљу 1888–1910. године.

---

¹⁷ Наведени подаци се односе само на случајеве смрти на порођају, док подацима о смртности жена после порођаја, у тзв. породиљском периоду, не располажемо, СКС 15 (1901), ХСVII.

¹⁸ Видети нпр: СКС 4 (1895), I–VI; СКС 8 (1898), I–III.

Година	Мушкарци	Жене	Укупно
1888.	22,1	22,1	22,1
1889.	22,5	22,4	22,5
1890.	23,9	24,5	24,2
1891.	21,1	21,4	21,2
1892.	19,2	20,2	19,7
1893.	19,7	20,8	20,2
1894.	20,4	20,6	20,5
1895.	19,7	19,7	19,7
1896.	19,6	20,0	19,8
1897.	21,6	22,3	21,9
1898.	23,3	23,1	23,2
1899.	22,0	22,6	22,3
1900.	22,3	23,2	22,8
1901.	24,8	25,2	25,0
1902.	23,8	24,3	24,1
1903.	22,1	22,3	22,2
1904.	25,0	25,4	25,2
1905.	24,4	24,5	24,4
1906.	22,4	22,9	22,6
1907.	24,1	24,5	24,3
1908.	24,9	24,8	24,8
1909.	22,0	22,3	22,2
1910.	24,5	24,9	24,7
Просечно	22,4	22,8	22,6

Табела 4: Просечна старост умрлих за период 1888–1910.¹⁹

Током посматраног раздобља просечна година умрлих осцилирала је између 19,2 године (1892) и 25 година (1904) код мушкараца, док се код жена тај распон кретао између 19,7 (1895) и 25,4 године (1904). Ако се

¹⁹ Подаци за 1888–1890: СКС 4 (1895), LXI–LXII; за 1891: СКС 8 (1898), CVI–CVII; за 1892: СКС 15 (1901), CXVII; за 1893: СКС 17 (1902), XXXV; за 1894. и 1895: СКС 19 (1904), XXVI; за 1896–1905: СКС 21 (1907), XLII; за 1906: СГ 11 (1906), 173; за 1907–1908: СГ 12 (1907/08), 137, 138; за 1909–1910: СГ 13 (1909/1910), 127, 128.

посматрано раздобље подели на два дела – 1888–1899. и 1900–1910. и упореде просечне године умрлих, види се благи пораст у просечној дужини живота код оба пола: код мушкараца је са 23,2 године у првој половини раздобља просечна дужина живота порасла на 23,7, а код жена незнатно мање – са 23,6 на 24 године. На просечну годину умрлих највише је утицала смртност у првим годинама живота. Као што смо видели, готово половина смртних случајева крајем 19. века била је у категорији становништва млађег од пет година.

У земљама западне и северне Европе просечна дужина живота крајем 19. века била је већа него у Србији: у Шведској је била најдужа – 40,7, потом у Данској (40,5), Француској (40,4), Енглеској (37), Холандији (34,7), Пруској (31,1) итд.²⁰ Разлике које су у овом погледу постојале између Србије и развијених европских земаља довођене су у везу са великом смртношћу деце у Србији и, последично, здравственим и општим друштвеним приликама које су у њој владале.²¹

У већини година приказаних у табели, као и у укупном збиру, просечна старост у тренутку смрти била је нешто већа код женског дела становништва. То је, на први поглед, у раскораку са подацима приказаним у првом графикону, према којима је крајем 19. века релативни морталитет жена постао већи од релативног морталитета мушкараца. Међутим, разлика у очекиваном трајању живота између жена и мушкараца не произлази из размера мушког и женског морталитета, већ из апсолутних разлика у стопама смртности узрастима када је стопа смртности изразито висока.²² С обзиром на то да је у Србији стопа смртности била

²⁰ Подаци за европске земље наведени су у СКС 19 (1904), XXVI. У погледу просечне старости умрлих, односно очекиване дужине живота по рођењу у појединим европским земљама крајем 19. и почетком 20. века у литератури се наводе различите цифре. У неким случајевима дате су процене дужине животног века после прве године живота, што знатно подиже поменуте вредности, о томе видети у: James C. Riley, „Estimates of Regional and Global Life Expectancy, 1800–2001”, *Population and Development Review* 31/3 (2005) 537–543. Што се тиче земаља у окружењу, према неким подацима очекивана дужина живота у Румунији 1900. била је 36 година, Traian Rotariu, „Romania and the Second Demographic Transition: The Traditional Value System and Low Fertility Rates”, *International Journal of Sociology*, 36/1 (2006) 10–27.

²¹ „Ови бројеви показују најбоље разлику која постоји у здравственим приликама и начину живота између Србије и поменутих овде држава”, СКС 19 (1904), XXVI. Видети и: Милан Јовановић Батут, *Природни прираст становништва Србије и његов биотички значај*, Београд 1932, 52–55.

²² Virginia Zarulli, Ilya Kashnitsky, James W. Vaupel, „Death rates at specific life stages mold the sex gap in life expectancy”, *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, 118/20 (2021) 1–4, <https://www.pnas.org/doi/epdf/10.1073/pnas.2010588118> (прегледано 20. 04. 2022).

највећа у раном животном добу, и да је у већој мери косила мушки део популације, блага предност жена у дужини животног века могла би да буде последица тих демографских кретања.²³

Просечну старост умрлих мушкараца и жена могуће је посматрати и засебно за категорије урбаног и руралног становништва²⁴, а разлике међу њима приказане су у наредној табели.

Година	Град	Село	Град	Село
	Мушкарци		Жене	
1891.	24,6	20,3	22,7	21,3
1892.	23,9	18,4	22,6	19,8
1893.	24,1	19,0	23,5	20,4
1894.	/	/	/	/
1895.	/	/	/	/
1896.	25,0	18,7	22,6	19,6
1897.	26,2	20,8	24,3	22,1
1898.	26,4	22,7	24,8	22,9
1899.	27,1	21,1	25,6	22,1
1900.	28,3	21,2	26,7	22,7
1901.	28,6	24,0	26,8	25,0
1902.	27,5	23,0	25,9	21,0
1903.	28,0	20,8	26,4	22,0
1904.	30,1	24,0	28,8	24,8
1905.	29,2	23,4	26,9	24,1
1906.	28,9	21,2	27,2	22,3
1907.	30,7	22,8	28,7	23,9
1908.	29,3	24,1	27,1	24,4
1909.	28,8	20,8	27,0	21,8
1910.	30,8	23,3	29,5	24,2
Просечно	27,6	21,6	25,9	22,5

Табела 5: Просечна старост умрлих у градским и сеоским срединама за период 1891–1910.²⁵

²³ Према досад објављеним таблицама морталитета из 19. века, које се претежно односе на земље западне и северне Европе, мушкарци су последњи пут надживели жене у Холандији 1860. и Италији 1889. И. Маринковић, *Разлике у смртности становништва*, 14.

²⁴ Под урбаним насељима подразумевана су насеља са административним статусом вароши и варошице. Године 1891. у њима је живело 13,1%, а 1910. године 13,2% становништва Србије, СГ13 (1909–1910), 36. Незнатан пораст становништва урбаних насеља у разматраном периоду био је знатним делом последица континуираног увећања броја насеља која су административним путем проглашавана за урбана. У табели су урбана насеља означена као *град*, због мањка простора.

²⁵ Исто као у претходној табели.

Просечна старост умрлих оба пола не само да је била приметно већа у градским срединама већ је и брже расла него у сеоским срединама. Тако је просечна старост мушкараца умрлих у граду са 24 године, колико је износила на почетку последње деценије 19. века, порасла на више од 30, колико је забележено крајем прве деценије 20. века. И код жена у граду био је приметан напредак – просечна година умрлих је током посматраног периода порасла за готово седам година. На селу је повећање дуговечности становништва било мање – и код мушког и код женског пола износило је око три године.

Просечну старост умрлих „обарале” су високе стопе смртности најмлађег становништва. Известан увид у просечну старост умрлог одраслог становништва омогућава расподела умрлих по брачном стању. У 19. и почетком 20. века брачност у Србији била је готово универзална, а извесно одступање од обрасца универзалног брака постојало је само у урбаним срединама код дела мушког становништва.²⁶

Година	Мушкарци			Жене		
	Неожењени	Ожењени	Удови и разв.	Неудате	Удате	Удове и разв.
1897.	5,6	49,2	69,6	4,6	41,1	66,9
1898.	6,0	49,0	69,2	4,5	41,3	66,9
1899.	5,8	50,0	68,5	4,6	41,3	66,7
1900.	5,7	49,6	68,8	4,7	41,5	66,7
1901.	6,2	50,2	69,4	4,7	41,5	69,4
1902.	6,0	50,3	69,0	4,7	41,8	67,6
1903.	5,7	49,9	67,2	4,6	41,3	67,9
1904.	6,5	50,7	67,4	5,2	41,8	66,9
1905.	6,5	50,0	68,9	5,2	41,5	67,9
1906.	6,1	49,6	69,3	5,1	41,3	67,6
1907.	6,4	50,3	70,0	5,1	41,5	68,0
1908.	6,2	50,8	69,2	5,0	42,0	68,4
1909.	6,1	49,6	69,1	5,1	41,4	67,8
1910.	6,6	49,9	68,9	5,3	41,7	68,1

Табела 6: Просечна старост умрлих мушкараца и жена разврстаних према брачном стању за период 1897–1910.²⁷

²⁶ Почетком последње деценије 19. века просечно доба ступања у брак било је 22,1 година за мушкарце и 19,9 година за жене, СКС 15 (1901), XIX. У градским срединама просечно доба ступања у брак било је нешто више, нарочито код мушког дела становништва, видети опширније у: Александра Вулетић, *Брак у Кнежевини Србији*, Београд 2008, 158–166.

²⁷ Подаци преузети из: СГ 3 (1896–1897), 139; СГ 4 (1898–1899), 147; СГ 5 (1900), 140; СГ 6 (1901), 176; СГ 7 (1902), 167; СГ 8 (1903), 176; СГ 9 (1904), 181; СГ 10 (1905), 171; СГ 11 (1906), 173; СГ 12 (1907–1908), 137–138; СГ 13 (1909–1910), 127–128.

Разврставањем умрлих по брачном стању, смртност деце рефлектује се само на категорију нежењеног/неудатог становништва. У тој категорији просечна старост умрлих била је нешто већа код мушкараца него код жена. Један од разлога те несразмере је касније ступање у брак припадника мушког пола у односу на женски део становништва. У категорији ожењених/удатих просечна старост умрлих била је знатно већа код мушкараца него код жена – 8,4 године (просечно за цео период) и без већих осцилација у посматраном периоду – од 7,7 до 8,9 година. Знатно мања просечна старост умрлих жена у овој категорији у односу на мушкарце поклапа се са већим учешћем жена у фертилном добу у укупној смртности становништва и, последично, чешћим уласком удових мушкараца у нове бракове, што је за последицу имало и повећање просечне старости умрлих. Ако се посматрано раздобље подели на два дела – 1897–1903. и 1904–1910, приметан је изванредан пораст просечне старости умрлих код припадника оба пола: са 49,7 на 50,1 код мушкараца, док је код жена тај пораст био нешто мањи – са 41,4 на 41,6 година. У категорији удовог и разведеног становништва просечна старост умрлих мушкараца била је током већег дела посматраног периода виша – у просеку 1,3 године, док је у појединим календарским годинама однос међу половима био обрнут.²⁸

Закључна разматрања

Морталитет становништва Србије је током седме и осме деценије 19. века показивао високе вредности, карактеристичне за предтранзициону фазу демографског развоја. Од 80-их година 19. века стопе морталитета постепено опадају, када долази и до инверзије у релативној смртности мушкараца и жена. У прве две разматране деценије релативна смртност мушкараца била је већа од релативне смртности жена, док је од краја 80-их година 19. века ситуација била обрнута. Анализе морталитета по узрасту показале су неравномерну расподелу смртности по половима у различитим старосним добима. Морталитет мушкараца био је већи у млађем животном добу, док је у фертилном добу доминирао морталитет жена. Просечна старост умрлих била је, у поређењу са развијеним земљама, прилично мала, чему је разлог висока стопа смртности становништва у најмлађем животном добу. Крајем 19. и почетком 20. века

²⁸ Број разведених лица у то време био је изузетно мали, тако да категорија удових и разведених у највећој мери рефлектује стање у контингенту удовог становништва.

просечна старост умрлих жена била је незнатно већа од просечне старости умрлих мушкараца, иако су опште стопе смртности женског становништва у то време биле нешто више од општих стопа смртности мушког становништва. Претпостављамо да је разлог томе висока смртност најмлађег становништва, у којој већи удео има смртност мушкараца. Расподела смртности према брачном стању показала је да је просечна старост умрлих била знатно виша у категорији ожењених мушкараца него у категорији удатих жена. Ово је, претпостављамо, била последица веће смртности жена у фертилном периоду, као и веће стопе поновних бракова код мушког дела становништва. Просечна старост умрлих оба пола била је не само већа у градским срединама већ је у њима и брже расла него у сеоским срединама.

Претпоставку коју смо изнели у првом делу текста – да је пораст релативне смртности жена у последњој деценији 19. и почетком 20. века био резултат бржег опадања стопе смртности код мушког дела становништва, не потврђују довољно подаци о просечној старости умрлих у то време; повећање вредности овог параметра одвијало се сличним темпом и у мушком и у женском делу становништва (повећање код припадника мушког пола било је готово занемарљиво веће). Детаљнија анализа структуре смртности по старосним категоријама, односно уочавање евентуалних промена у тој структури током времена, могла би да допринесе и бољем разумевању промена у структури мушког и женског морталитета.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Објављени извори – Published primary sources

Државопис Србије 2 (1865), 8 (1874), 11 (1882), 17 (1893). [Državopis Srbije 2 (1865), 8 (1874), 11 (1882), 17 (1893)]

Статистика Краљевине Србије 4 (1895), 8 (1898), 15 (1901), 17 (1902), 19 (1904), 21 (1907). [Statistika Kraljevine Srbije 4 (1895), 8 (1898), 15 (1901), 17 (1902), 19 (1904), 21 (1907)]

Статистички годишњак 1–13 (1893–1913). [Statistički godišnjak 1–13 (1893–1913)]

Литература – Secondary works

Berin Barnet N., Stolnitz George J., Tenenbein A., „Mortality trends of males and females over the ages”, *Transactions of Society of Actuaries* 41 (1989) 9–32.

Delić Nino, „Pôrodnost a úmrtnost' v Srbsku 1842–1910”, *Historická demografie* 42/1 (2018), 65–78.

Henry Louis, „Men’s and Woman’s Mortality in the Past”, *Population: An English Selection*, 44/1 (sept. 1989) 177–201.

McNay Kirsty, Humphries Jane, Klasen Stephan, „Excess Female Mortality in Nineteenth-Century England and Wales: A Regional Analysis”, *Social Science History* 29/4 (2005) 649–681.

Mitchell Brian R., *European Historical Statistics 1750–1970*, Macmillan Press, London, Basingstoke 1975.

Riley James C., „Estimates of Regional and Global Life Expectancy 1800–2001”, *Population and Development Review* 31/3 (2005) 537–543.

Rotariu Traian, „Romania and the Second Demographic Transition: The Traditional Value System and Low Fertility Rates”, *International Journal of Sociology* 36/1 (2006) 10–27.

Sundhaussen Holm, *Historische Statistik Serbiens 1834–1914. Mit europäischen Vergleichsdaten*, R. Oldenbourg Verlag, München 1989.

Wertheimer-Baletić Alica, *Stanovništvo i razvoj*, Zagreb 1999.

Zarulli Virginia, Kashnitsky Illya, Vaupel James W., „Death rates at specific life stages mold the sex gap in life expectancy”, *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America* 118/20 (2021) 1–4, <https://www.pnas.org/doi/epdf/10.1073/pnas.2010588118> (прегледано 20. 04. 2022).

Вулегић Александра, *Брак у Кнежевини Србији*, Београд 2008. [Vuletić Aleksandra, *Brak u Kneževini Srbiji*, Beograd 2008.]

Вулегић Александра, „Природно кретање становништва Србије пред почетак демографске транзиције”, *Српске студије* 7 (2016) 203–220. [Vuletić Aleksandra, „Prirodno kretanje stanovništva Srbije pred početak demografske tranzicije”, *Srpske studije* 7 (2016) 203–220]

Делић Нино Н., *Историјска статистика српског народа од половине 19. века до почетка Првог светског рата. Демографске, друштвене и привредне прилике*, докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, 2021. [Delić Nino N., *Istorijska statistika srpskog naroda od polovine 19. veka do početka Prvog svetskog rata. Demografske, društvene i privredne prilike*, doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, 2021]

Јовановић Батут Милан, *Природни прираст становништва Србије и његов биотички значај*, Београд 1932. [Jovanović Batut Milan, *Prirodni prirast stanovništva Srbije i njegov biotički značaj*, Beograd 1932]

Маринковић Иван, *Разлике у смртности становништва Србије по полу*, докторска дисертација, Универзитет у Новом Саду, Природно-математички факултет, Департман за географију, туризам и хотелијерство, 2016. [Marinković Ivan, *Razlike u smrtnosti stanovništva Srbije po polu*, doktorska disertacija, Univerzitet u Novom Sadu, Prirodno-matematički fakultet, Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo, 2016]

Aleksandra Vuletić

MALE AND FEMALE MORTALITY IN SERBIA 1862–1910

Summary

The mortality rates of the population of Serbia during the 1860s and 1870s showed high values, in most years higher than 30%, which was characteristic of the pre-transition stage of demographic development. Since the 1880s mortality rates were gradually declining, with an inversion in the death rates for males and females – during the 1860s and 1870s the death rates for males were higher than those for females, while in the late 1880s the trend reversed – the rates for females started to exceed the rates for males. The analyzes of mortality by age showed an uneven distribution of deaths by sex at different ages. The mortality of males was higher at a younger age, while in the fertile period of life, the mortality of females dominated. Considered from the point of view of settlement type, the mortality of both sexes was lower in urban than in rural settlements. The average age at death was rather low – 22.4 for males and 22.8 for females, due to the high mortality rate of the population at the youngest age. A slightly higher average age at death of females could be ascribed to the higher mortality rate of males in the early childhood – the period in which the mortality rates were the highest. On the other hand, the average age at death of married men was rather higher than that of married women, due to the fact that the mortality of females was higher in the fertile period and, consequently, men were more inclined to remarry than women.

Оригиналан научни рад

Примљен: 26.05.2022.

Коначно прихваћен за објављивање: 10.08.2022.

Јелена Н. РАДОСАВЉЕВИЋ*

Историјски институт
Београд

КРАЉЕВИНА СРБИЈА И ПЕРСИЈА (1889–1903)

Анстракт: Тема рада су дипломатски односи Краљевине Србије и Персије од 1889. до 1903. године. Хронолошки оквир је период владавине шахова Насер ал Дин Каџара и Музафер ал Дин Каџара у Персији и краља Александра I Обреновића у Србији. Приказан је начин дипломатске комуникације две државе, која се у то време највише одвијала преко њихових посланстава у Цариграду. Посебну важност имала је посета персијског шаха Музафер ал Дин Каџара Краљевини Србији 1900. године. Такође је указано на значај отварања персијског посланства у Букурешту 1902. за односе између две државе. То посланство било је задужено за краљевине Србију, Румунију и Грчку. У периоду од 1889. до 1903. године настављена је и пракса размене високих државних одликовања, успостављена 1878. године.

Кључне речи: Краљевина Србија, Персија, краљ Александар I Обреновић, шах Музафер ал Дин Каџар, посета, посланство, дипломатски односи.

Abstract: The paper elaborates on diplomatic relations between the Kingdom of Serbia and Persia from 1889 to 1903. The chronological framework includes the period of rule of Shahs Naser al-Din Qajar and Mozaffar al-Din Qajar in Persia and King Aleksandar I Obrenović in Serbia. The manner of diplomatic communication between the two countries is shown, unfolding at the time mainly through their embassies in Constantinople. Particularly important was the visit of Persian Shah Mozaffar al-Din Qajar to the Kingdom of Serbia in 1900. A focus is also placed on the importance of opening of the Persian embassy in Bucharest in 1902 for relations between the two countries. The embassy was in charge of the Kingdoms of Serbia, Romania and Greece. The 1889–1903 period saw the continued practice of the exchange of highest state decorations, established in 1878.

Keywords: Kingdom of Serbia, Persia, King Aleksandar I Obrenović, Shah Mozaffar al-Din Qajar, visit, embassy, diplomatic relations

Српско-персијски дипломатски односи почели су да се развијају по стицању државне независности Кнежевине Србије на Берлинском

---

* jelena.radosavljevic@iib.ac.rs

конгресу, закљученом 13. јула 1878.¹ Две државе тада нису размениле дипломатске представнике, па су и ти контакти били ограничени. Ипак, обе стране су имале интерес да остваре комуникацију, пре свега због тога што су се и Србија и Персија граничиле са Османским царством, које је потенцијално могло постати непријатељ и једној и другој држави. Осим тога, Персија се граничила са Русијом, што је у Србији стварало додатно интересовање. Персија је у то време имала ширу дипломатску мрежу него Краљевина Србија, при чему треба истаћи амбасаде у Османском царству, Русији и другим европским земљама. Дипломатска комуникација између две земље вршила се преко посланстава у Петрограду и Цариграду, где су и Персија и Краљевина Србија имале дипломатска представништва. Она се огледала у дипломатској преписци, размени ордења и изразима међусобне подршке. Осим дипломатских представника, и краљ Милан и персијски шах Насер ал Дин одржавали су преписку. Персија је поздравила проглашење Србије за краљевину 1882. године и у Београд послала посебног изасланика, који је краљу Милану Обреновићу пренео шахове честитке.²

Пракса добрих односа настављена је и после абдикације Краља Милана, када је на власт дошао његов син, краљ Александар I Обреновић. У првим годинама је у име краља владало Намесништво. Александар Обреновић је 1893. године извршио државни удар и преузео власт у своје руке. Његова самостална владавина била је обележена честим променама устава и влада, као и незадовољством у војсци и народу. Завршена је 1903. мајским превратом, када је дошло до смене династија у Србији.³ Шаха Насер ал Дина је 1896. године наследио његов син, Музафер ал Дин Кацар (1896–1906).⁴ Шах Музафер ал Дин владао је, као и његов отац, уз помоћ владе и свог првог министра.⁵ У том периоду појачани су страни утицаји у Персији. Дате су концесије страним, најчешће британским компанијама, од којих је најпознатији случај концесије на експлоатацију

¹ Јелена Н. Радосављевић, „Србија и Персија – почетак дипломатске комуникације 1878–1889”, *Историјски часопис* 70 (2021) 345–362, 345; Чедомир Попов, „Србија 1868–1878”, у: *Историја српског народа* V/1, ур. Владимир Стојанчевић, Београд 1994, 415;

² Ј. Н. Радосављевић, „Србија и Персија”, 350.

³ Владимир Торковић, *Историја Срба*, Београд 1995, 674; Сузана Рајић, *Александар Обреновић, владар на прелазу векова, сукобљени светови*, Београд 2014, 450.

⁴ Rose Greaves, „Iranian relations with Great Britain and British India, 1798-1921”, in: *The Cambridge History of Iran*, Vol. 7, eds. Peter Avery, Gavin Hambly and Charles Melville, Cambridge 1991, 410.

⁵ Амин ал-Султан и Амин ал-Дола били су председници владе у његово време. Риза Шабани, *Краткај историја Ирана*, Санкт-Петербург 2008, 220.

нафте.⁶ Против спољне политике у којој су се странцима давале царинске повластице и концесије, а лично богатство владајућег слоја расло, били су трговачки слојеви и улема. Дошло је до избијања Конституционалне револуције 1905. године, па је шах 1906. омогућио доношење првог персијског устава и формирање Народне скупштине.⁷

За време владавине Краља Александра, комуникација између Персије и Краљевине Србије одвијала се путем посланстава у Цариграду, као и размена ордења.⁸ У овом периоду, посланици Краљевине Србије и Персије редовно су се виђали у Цариграду и одржавали комуникацију. Персијски посланик Мохсен Хан⁹ имао је добре односе са српским послаником Стојаном Новаковићем.¹⁰ Он га је редовно обавештавао о томе када би одлазио на одсуства и када се са њих враћао. За време Мохсеновог путовања по Европи 1890. мењао га је генерал Џевад Хан, о чему је Новаковић такође био детаљно обавештен.¹¹ Наредне, 1891. године, Мохсен Хан је обавестио Новаковића да ће га, такође због одмора, замењивати Мирза Хасан Хан.¹² И наредни персијски амбасадор у Цариграду, Асадула Хан¹³, такође је одржавао контакте са Новаковићем.¹⁴ То је наставио да чини и са Владаном Ђорђевићем, када је он постао

⁶ У питању је Дарси концесија (Darcy concession) потписана 1901. године. R. Greaves, „Iranian relations”, 181.

⁷ О току револуције и доношењу првог устава прочитати детаљније у: Ahmad Kasravi, *History of the Iranian Constitutional Revolution*, California 2006.

⁸ Ј. Н. Радосављевић, „Србија и Персија”, 352.

⁹ Мирза Мохсен Хан Моеин ал Молк био је амбасадор Персије у Цариграду од 1871. до 1891. حسن حضرتی، میرزا محسنخان معینالملک و سفارت عثمانی، فصلنامه تاریخ روابط خارجی، سال بیستم، شماره 87، بهار 1398، صص 22–3

[Hasan Hazrati, *Mirza Mohsenkhan Moeinalmolk va sefarte osmani*, Faslname tarikhe ravabete khareji, sale bistom, shomare 87, bahar 1398, 3–22].

¹⁰ Стојан Новаковић био је посланик Краљевине Србије у Цариграду од 1887. до 1891, а затим поново од 1897. до 1900. године. *Шематизам Краљевине Србије с календаром за годину 1891*, Београд 1891, 176.

Календар са шематизмом Краљевине Србије за годину 1898, Београд 1898, 34.

¹¹ Државни архив Србије (ДАС), Министарство иностраних дела – Посланство у Цариграду (МИД – ПсЦ-А– А), Ф I P 150/1890, Мохсен Хан – Стојану Новаковићу, Истинија, 11/23. август 1890; Мохсен Хан – Стојану Новаковићу, Истинија, 5/17. октобар 1890.

¹² ДАС, МИД – ПсЦ-А, Ф II P 15/1891, Мохсен Хан – Стојану Новаковићу, Истинија, 15/29. мај 1891.

¹³ Асадула Хан Назим ад Доуле, персијски амбасадор у Цариграду. Angel Orbetsov, „The Beginning of Bulgaria–Iran Inter-state Relations”, *Politeja* 43 (2016) 205–219, 210.

¹⁴ ДАС, МИД – ПсЦ-А., Ф II P 61/1891, Асадула Хан – Стојану Новаковићу, Цариград, 9/21. септембар 1891.

српски посланик у османској престоници.¹⁵ После смене Асадула Хана 1896. године, на место амбасадора Персије у Цариграду дошао је Махмуд Хан¹⁶. И он је са српским посланством наставио да негује добре односе.¹⁷

Дипломатска комуникација подигнута је на виши ниво 1899. године, када је у Србију, као гост краља Александра I, стигао Оханес Хан, шахов лични изасланик. По повратку из Србије у Цариград, он је забележио да је одушевљен срдчним пријемом у Београду. Због тога је изразио захвалност министру иностраних послова Краљевине Србије, као и краљу Александру и његовом оцу краљу Милану. О части која му је учињена у Београду обавестио је шаха лично.¹⁸ Оханес Хан је приликом посете Србији предао краљу Александру I шахов лик изрезбарен у дијамантима, као и Орден лава и сунца.¹⁹ Исте године краљ, Александар I је шаху доделио Орден белог орла.²⁰ Следеће, 1900. године у српско посланство у Цариграду предато је осам ордена лава и сунца за српска војна лица и државнике. Ордене лава и сунца првог степена добили су генерал Милован Павловић²¹ и дипломата Матеја Бошковић²², ордене лава и сунца другог степена потпуковник Љубомир Лешјанин²³ и потпуковник Никола Лукић²⁴, ордене лава и сунца треће класе добили су капетан Чедомиљ Марковић,²⁵ Арсеније Марић,

---

¹⁵ ДАС, МИС – ПсЦ-А, Ф I P 142/1895, Асадула Хан – Владану Ђорђевићу, Цариград, 8/20. јун 1895.

¹⁶ Мирза Махмуд Хан, Персијски посланик у Цариграду од 1897. А. Orbetsov, „The Beginning of Bulgaria–Iran Inter-state Relations”, 210.

¹⁷ ДАС, МИД – ПСЦ-А, Ф II p 23/1896, Махмуд Хан – Владану Ђорђевићу, Цариград, 1/12. јул 1896.

¹⁸ ДАС, МИД – Политичко одељење (ПО), 214, X/414, посланик Јован Ф. Христић министру иностраних дела Владану Ђорђевићу, 28. јула/9. август 1899.

¹⁹ ДАС, МИД – ПО, 214 X/416, шах Музафер ал Дин краљу Александру Обреновићу, Ђемада ал-авала 1. 1316 (1889), превод на француски.

²⁰ Душан Јончић и Драгош Петровић, *Београд–Техеран, 80 година дипломатских односа*, Београд 2017, док. 6, 41.

²¹ Милован Павловић, генерал, управитељ Војне академије у Београду, канцелар краљевских ордена и краљев почасни ађутант. *Државни календар Краљевине Србије за годину 1899*, Београд 1899, 10.

²² Матеја С. Бошковић, писар заступништва у Бугарској, касније српски конзул у Скопљу. *Државни календар Краљевине Србије за годину 1898*, Београд 1898, 15.

²³ Љубомир Лешјанин, коњички мајор у Ађутантури краља Александра. *Државни календар Краљевине Србије за годину 1899*, Београд 1899, 28.

²⁴ Никола М. Лукић, ађутант краља Милана. *Државни календар Краљевине Србије за годину 1899*, Београд 1899, 28.

²⁵ Чедомиљ Ј. Марковић, ордонанс официр краља Александра (1894–1900). Бранка Пророковић Лазаревић, „Марковић, Чедомиљ Ј.”, *Српски биографски речник*, т. 6, Нови Сад 2014, 220.

Милош Петронијевић²⁶ и Алекса Ђорђевић.²⁷ То је био наставак праксе размењивања високих државних одликовања између две земље. Када се краљ Александар оженио Драгом Машин, о томе је известио персијског шаха. Он му је одговорио својеручним писмом са срдачним честиткама.²⁸ Преписка између два владара, размене ордења и посета персијског посланика претходиле су званичној посети персијског шаха Краљевини Србији, која је уследила у септембру 1900. године.

Путовања персијских шахова била су прилика за њихов директни сусрет са културом и начином живота у другим земљама, као и лично упознавање са страним државницима.²⁹ Музафер ал Дин сматрао је да је путовање у иностранство добро за спољну политику његове земље.³⁰ Он је на своје прво путовање у Европу из Персије кренуо преко Русије, Немачке, Француске, Белгије, Холандије, Аустро-Угарске. Све наведене земље је посетио, а затим је преко Србије и Бугарске отишао за Цариград.³¹ Ово је било могуће захваљујући чињеници да је у Србији осамдесетих година 19. века изграђена железница која је спајала Краљевину Србију са Османским Царством.³² Шах је два пута прошао кроз Београд – на путу за Цариград и при повратку из Цариграда. О свом путовању шах је оставио белешке у форми путописа, у којима је описао

²⁶ Др Милош Петронијевић, писар прве класе Одсека за страну преписку у Министарству иностраних дела. *Државни календар Краљевине Србије за годину 1898*, 14.

²⁷ ДАС, МИД – ПсЦ-А, Ф I Р 90/1900, Списак одликованих лица, 29. јул/10. август 1900.

²⁸ Иако се краљ оженио у јулу 1900, писмо је заведено у посланству у Цариграду тек у фебруару наредне године. ДАС, МИД – ПсЦ-А, Ф I Р 25/1901, Посланик у Цариграду [Сава Грујић] Министарству иностраних дела Краљевине Србије, 22. фебруар/6. март 1900.

Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књ. 3, Београд 1936, 26.

²⁹ Наводимо неке од истраживања везаних за ову тему: А. Orbetsov, „The Beginning of Bulgaria–Iran Inter-state Relations”, 205–219; David Motadel, *Qajar Shahs in Imperial Germany, Past and Present*, London 2011, 191–235.

³⁰ R. Greaves, „Iranian relations”, 188.

³¹ О свом путовању шах је написао путопис, где је по реду посећивања описао сваку од ових земаља.

سفرنامه مظفرالدین شاه (سفرنامه‌ی مبارک‌هی شاهنشاهی) سال چاپ 1321 هجری-بیمینی.

[Safarname Mozafar al Din Shah (Safarname Mobarake – ye Shahanshahi), Bombay 1321(1903).]

علی اصغر شمیم، ایران در دوره سلطنت قاجار، تهران، 1398، 49.

[Shamim, Ali Asqar, *Irān dar Dowre Saltanat – e Qājaar*, Tehran 1398 (2019), 49.]

³² Прва железница у Краљевини Србији изграђена је на траси Београд–Ниш и свечано отворена 1884. године. Затим је, 1886. године, завршена деоница од Ниша до Беле Паланке и Пирота, да би 1888. стигла и до границе са Бугарском. Чедомир Попов, „Србија – привреда, друштво и политика“, у: *Историја српског народа VI/1*, ур. Андреј Митровић, Београд 1994, 18–19.

земље кроз које је прошао.³³ Поред других релевантних извора, у овом раду преносимо делове његових белешки који се односе на Србију, који досад нису коришћени у српској историографији.

Долазак персијског шаха у Србију био је праћен неспоразумима између српске владе и Порте по том питању. Први пут када је шах прошао кроз Србију, у Министарство иностраних дела Краљевине Србије стигло је обавештење да из Цариграда долази султанова делегација. Та делегација планирала је да, заједно са османским послаником у Краљевини Србији, поздраве шаха када буде дошао у Београд. Због тога је краљ Александар издао наређење маршалу двора, генералу Миливоју Николајевићу, да османска делегација може поздравити шаха, али тек после српске делегације. Нагласио је да шах у Краљевини Србији није султанов гост, те да османске власти ово чине намерно, да би код шаха створили слику да њихова држава почиње у Београду.³⁴ Фети-паша,³⁵ османски посланик у Београду, инсистирао је на томе да он лично дочека шаха у Земуну. Краљ је сматрао да је то могуће искључиво под условом да он дође као гост српског краља, а не као султанов изасланик. На крају, османска делегација је дошла у Земун да дочека шаха и поздравила га после српске делегације. Краљ Александар није био присутан јер се налазио у Смедереву.³⁶ Шах је прошао кроз Београд, Ниш и Белу Паланку, а у овим градовима му је организован срдачан дочек. Војска, градске власти, као и народ, изашли су да га поздраве и одају му почаст, уз интонирање персијске химне.³⁷ У Србији је, у част шаховог доласка штампана и разгледница – дописна карта са његовим ликом.³⁸

У повратку, шах је кренуо из Цариграда и преко Софије стигао у Београд. На путовању из Цариграда пратио га је Чедомиљ Мијатовић, српски посланик у Османском царству.³⁹ Из Цариграда је тражено да и

³³ سفرنامه مظفر الدین شاه (سفرنامه ی مبارکه ی شاهنشاهی) سال چاپ 1321 هجری- بمبئی. [Safarname Mozafar al Din Shah (Safarname Mobarake – ye Shahanshahi), Bombay 1321(1903).]

³⁴ Миливоје Николајевић, „Пролазак Мусафер-ед-дина шаха персијског кроз Србију I”, *Политика*, бр. 6847, 20. мај 1927.

³⁵ Османски амбасадор у Београду, Ибрахим Фети-беј (Ибрахим Фети-паша). *Државни календар Краљевине Србије за годину 1900*, Београд 1899, 30.

³⁶ М. Николајевић, „Пролазак Мусафер-ед-дина шаха персијског кроз Србију I”, 2.

³⁷ „Павле Марковић као персијски шах”; Миливоје Николајевић, „Пролазак Мусафер-ед-дина шаха персијског кроз Србију II”, *Политика*, бр. 6848, 21. мај 1927.

³⁸ Историјски архив града Београда (ИАБ), 2145 – к17-7.7 4.001, Дописна карта са ликом шаха Музафер ал Дина.

³⁹ ДАС, МИД – ПО, X/451, Алекса Јовановић Чедомиљу Мијатовићу, Београд, 20. септембар/2. октобар 1900.

османска делегација допрати шаха до Београда. Краљ Александар је то одбио, издајући наређење да султанова делегација може пратити шаха кроз Србију само у случају да они даље са њим настављају пут у Европу. Праћење шаха само до Београда никако није хтео да допусти, јер се то поново тумачило као намера султана да се пред шахом покаже да његова власт сеже до Београда.⁴⁰ Шах је, по други пут, стигао у Краљевину Србију 23. септембра 1900. године. Дочекао га је краљ Александар са генералима и официрским кором. Велики број људи окупио се да види шаха, а војска је стајала на улицама у строју. Шах је био почасни гост краља Александра и краљице Драге.⁴¹ Провео је време са њима, ручао на двору и одсео у хотелу „Париз”.⁴² По боравку у Србији, он је наставио своје путовање од Београда ка Аустро-Угарској и Русији, а потом се вратио у Персију.⁴³

У својим путним белешкама шах је записао своје утиске о ономе што је доживео у Краљевини Србији. Навео је да га српски начин живота и одевања подсећа на Гилан и Мазандаран, области на северу Персије. Природа Србије, како наводи, највише му личи на област иранског Азербејџана и на околину Техерана. Навео је да је становништво Краљевине Србије сиромашно, а да се људи претежно баве сточарством, углавном узгајањем оваца и свиња. Да је био добро обавештен, види се и из података које је навео, да се годишње из Србије извозило око милион свиња. Дочек у Краљевини Србији описао је као веома срдчан, а краља Александра као младог владара који је имао око 22 године. Навео је да је краљ пријатне спољашњости, средње високог раста, одевен у квалитетно одело цветног дезена, са белом капом са копчама на глави. Записао је да је велики број људи дошао да га дочека, као и војска која је стајала на улицама у строју. Иако је био мрак и није могао добро видети Београд, приметио је да на улицама има пуно људи, да су улице праве и да је у њима доста кафециница. Упоредио је Београд са Софијом, тврдећи да су у Београду зграде старије, али да му се то више допада. Вечеру у двору описао је као свечану, уз присуство краља и краљице и бројних високих званица – српских дипломата и представника власти града Београда. Навео је да је краљица жена од око 32 године, која потиче из племените српске породице.⁴⁴

⁴⁰ Исто, X/458, Алекса Јовановић Чедомилју Мијатовићу, Београд, 20. септембар 1900.

⁴¹ *Београдске општинске новине*, бр. 41, 24. септембар 1900.

⁴² ИАБ – УГБ – 2127 – 461004, Наредба полицијског одељења управе града Београда.

⁴³ 230–234, سفرنامه مظفر الدین شاه (سفرنامه ی مبارکه ی شاهنشاهی),

Safarname Mozafar al Din Shah (Safarname Mobarake – ye Shahanshahi), 230–234.

⁴⁴ 234, سفرنامه مظفر الدین شاه (سفرنامه ی مبارکه ی شاهنشاهی),

Safarname Mozafar al Din Shah (Safarname Mobarake – ye Shahanshahi), 234.

Персијски шах није био непозната личност у српском народу. Још од осамдесетих година 19. века постојала је бакалница (продавница) у Београду која је носила назив „Код шаха персијског”. Власник је био извесни Димитрије Јовановић, пореклом Цинцарин. У излогу радње налазила се велика шахова слика са наргилама. Током свог боравка у Београду шах је свратио у бакалницу, и видео свој портрет у њеном излогу.⁴⁵ Осим у Београду, шахов лик био је познат и у Белој Паланци. У српској штампи остало је забележено да су становници Беле Паланке, заједно са среским капетаном и општинским чиновницима, силно желели да виде шаха. Наиме, они су већ знали како он изгледа захваљујући памуку који је увожен из Персије, а на коме се налазила ознака са његовим ликом. Очекивали су да виде шаха током његовог пута ка бугарској граници. Ипак, жеља им се није испунила јер је воз стао накратко, па није дошло до сусрета шаха са делегацијом.⁴⁶

Шахова свита, која га је пратила на путовању, била је веома бројна – у њој је било 45 људи. Миливоје Николајевић, маршал двора задужен за шахов пут железницом, у својим сећањима на овај догађај наводи да су шахови сарадници током путовања возом попили изненађујуће велику количину чаја. То је био пример културолошких разлика, с обзиром на то да у Србији традиција испијања већих количина чаја није постојала, осим у медицинске сврхе. С обзиром на бројност свите, било је потребно да се за њих набави и много хране (велика количина пилећег, ћурећег и јагњећег меса). Такође, током путовања возом нису могли ручати сви у исто време, већ подељени у два дела, у вагону за ручавање.⁴⁷

Током посете, између две делегације договорена је додела ордења. Направљене су листе предлога персијских званичника за које је предвиђена декорација српским ордењем, као и листа српских званичника за које је била предвиђена додела персијског Ордена лава и сунца.⁴⁸ Персијски ордени договорени приликом шахове посете Краљевини

⁴⁵ Миливоје М. Костић, *Успон Београда*, трећи том рукописа који се чува у Историјском архиву Београда, у припреми за штампу, приређивачи: Мирјана Обрадовић и Зорица Смиловић.

⁴⁶ „Павле Марковић као Персијски шах”.

⁴⁷ М. Николајевић, „Пролазак Мусафер-ед-дина шаха персијског кроз Србију II”.

⁴⁸ ДАС, МИД – ПО, 1900, X/492, Персијски представник у Софији, Момтазем ал Салтан српском представништву у Софији, Софија, 22. децембар 1900/2. јануар 1901. Орден лава и сунца, високог ранга у периоду династије Каџар, установио је 1808. шах Фатх али Каџар (1797–1834) Yahya Šahidi, „Decorations”, in: *Encyclopaedia Iranica*, VII/2, 197–202. <https://iranicaonline.org/articles/decorations> (прегледано 26. 2. 2022).

Србији послати су преко посланства у Цариграду почетком 1901.⁴⁹ Српски ордени су каснили, па је персијски посланик у Цариграду иницирао код српског посланика бржу израду и доставу.⁵⁰

После шахове посете Краљевини Србији, дошло је на ред питање отварања персијског дипломатског представништва за балканске земље. Оно је постало посебно актуелно 1902. године, када је персијска влада предузела конкретне кораке на том пољу. Персијски посланик у Цариграду информисао је српског посланика да шах планира да постави једног представника за Србију, Румунију и Бугарску. Иницијална идеја била је да му седиште буде у Софији, јер се она сматра погодном због свог положаја на средини. Сем тога, чињеница да у Бугарској има највише персијских држављана играла је важну улогу. То би био дипломатски агент који би, по потреби, обављао послове у све три престонице. Пре него што се такво лице званично предложи, шахова влада је желела да зна да ли би српска влада пристала на такво решење.⁵¹ Вести о томе стигле су и до Букурешта. Румунски министар спољних послова, Јонел Браћану, обавестио је Милана Михаиловића⁵², српског посланика у Румунији о томе да персијски шах има намеру да постави свог посланика у Букурешту. Браћану је о томе сазнао посредно, од румунског посланика у Београду, Едгара Маврокордата, јер персијска влада још увек није учинила директне кораке код румунске владе по том питању. У току разговора са Браћаном, Михаиловић је први пут сазнао да персијска влада има свог дипломатског агента у Софији од 1900. године.⁵³ Михаиловић је изнео мишљење да агент у Софији, с обзиром на то да резидира у вазалној земљи и нема ранг акредитованог посланика, не може бити задужен и за Србију и Румунију. Браћану се сложио с тим али ништа званично није могао да предузме, јер иницијатива румунској влади још увек није била поднета. Михаиловић је у извештају Министарству спољних послова закључио да персијска влада жели прво да добије одобрење из Србије –

⁴⁹ ДАС, МИД – ПО, 1901, VII/241–242, 27. фебруар 1901, Цариград, Сава Грујић Министарству иностраних дела Краљевине Србије, Цариград, 27. фебруар/12. март 1901.

⁵⁰ Исто, 1901, VII/245–246, 25. марта 1901, Цариград, Сава Грујић Министарству иностраних дела Краљевине Србије, Цариград, 25. марта/7. април 1901.

⁵¹ Исто, 1902, VIII/524, 13. фебруар 1902, Цариград, Сава Грујић Министарству иностраних дела Краљевине Србије, Цариград, 13/26. фебруар 1902.

⁵² Милан Михаиловић, посланик Краљевине Србије у Букурешту (1902–1903). *Државни календар Краљевине Србије за годину 1903*, Београд 1903, 163.

⁵³ У бугарској историографији познато је да од краја 19. века Персија и Кнежевина Бугарска одржавају дипломатске односе. Филип Панайотов, *България 20 век: Алманах*, Софија 1999, 1001.

да за ове три земље акредитује свог представника у Софији, и тиме стави румунску владу пред свршен чин.⁵⁴ Персијски посланик у Цариграду, Мирза Риза Хан, очекивао је коначан одговор Краљевине Србије на ово питање. О томе је консултовао српског посланика у Цариграду Саву Грујића, који је из Београда добио јасно упутство – прво треба сачекати одговор из Букурешта.⁵⁵ Став румунске владе био је да је потребно да се постави нови посланик акредитован у Румунији или некој другој независној земљи, а никако у Бугарској. Уколико буду питани за мишљење, планирали су да изнесу тај став. Министар спољних послова, Браћану, сматрао је да ће шах вероватно поставити посланика у Београду, јер су му приоритет земље кроз које је пропутовао 1900. године, а међу њима није била Румунија.⁵⁶ С обзиром на то да српска и румунска влада нису могле прихватити да деле истог представника са још увек вазалном државом, Кнежевинам Бугарском, шахов коначни предлог био је да се у Букурешту постави један посланик за Србију, Румунију и Грчку, и замолио је српску владу за потврду.⁵⁷ Године 1902, Мирза Ибрахим Хан постављен је за персијског посланика у Букурешту. Наредне 1903. године овлашћен је да склопи пријатељски и трговински уговор са краљевинама Румунијом и Србијом.⁵⁸

У овом периоду и српска штампа извештавала је о Персији више него икада раније. То је било посебно изражено током шахове посете Краљевини Србији. „Београдске општинске новине” извештавале су редовно о шаховом кретању, током оба његова проласка кроз Србију. У тим новинама штампана је и престопа беседа краља Александра, из јануара 1901, у којој је краљ поменуо шаха као ”ретког и драгог владалачког госта”, са којим је разменио ”пријатељске изјаве”.⁵⁹ Приметно је било и да се више пише о персијским пријатељским везама са Русијом. У „Српским новинама” изашао је обиман чланак о Персији и шаху Музаферу. Шах је представљен као реформатор који је за само четири године владавине спровео корените реформе у Персији, унапредио трговину, занатство и железницу. Окарактерисан је као „благ, правичан,

⁵⁴ ДАС, МИД – ПО, 1902, VIII/528–529, 16. март 1902, Милан Михаиловић – Министарству иностраних дела Краљевине Србије, 16/29. март 1902.

⁵⁵ Исто, VIII/530, Сава Грујић Министарству иностраних дела Краљевине Србије, Цариград, 21. март/3. април 1902.

⁵⁶ Исто, VIII/532, Милан Михаиловић – Михаилу Вујићу, Букурешт, 7. април 1902.

⁵⁷ Исто, VIII/534, Сава Грујић – Михајлу Вујићу, Цариград, 1. јун 1902.

⁵⁸ Д. Јончић и др., *Београд–Техеран*, док. бр. 12, 43.

⁵⁹ „Престопа беседа краља Александра Обреновића”, *Београдске општинске новине*, 7/20. јануар 1901.

одличних особина”. У чланку је посебно наглашена шахова сарадња са руским двором, као и развијене пријатељске везе између персијског и руског владара. Наводи се да Русија планира да изгради пругу којом би спојила Кавказ са Персијом и тако олакшала трговинску размену.⁶⁰ Године 1902. штампан је чланак ”Руска експедиција у Персији”. Иако се чланак односи на експедицију из 18. века, он у опширном уводу приказује тренутну важност Персије за руске интересе, у контексту борбе са Великом Британијом за економску превласт у Азији. У њему је детаљно описан план да се изгради железничка веза између Русије и Персије (између Аскабада и Машада). Ова железница је, како се наводи, отварала могућност руским трговцима да своју робу пласирају у Персију и тако потисну британске скупе производе који су довожени из Индије. Такође се истиче да је неутралност Персије за Русију одувек била од велике важности, како би се на простору југоисточне Азије могла успешно супротстављати британским интересима.⁶¹ У поменутој експедицији је, како се наводи, током 1781–1782, учествовао гроф Марко Војиновић, пореклом из Херцеговине, што је чланак чинило још занимљивијим за домаће читаоце.⁶²

У периоду 1889–1903. године односи Краљевине Србије са Персијом су унапређени. Осим размене ордења и дипломатске преписке, која је била присутна у ранијем периоду, дошло је до сусрета два владара у Београду. Отворено је и персијско посланство у Букурешту, надлежно за Румунију, Србију и Грчку, што је олакшало пут комуникације између две земље, која се дотад одвијала преко посланстава у Цариграду. Шах је упознао српског краља са којим је вршио преписку, пропутовао је Краљевину Србију и забележио бројне податке о њој. Захваљујући његовом путопису, детаљи о животу српског народа први пут су штампани на персијском језику, за иранске читаоце.

⁶⁰ *Српске новине, службени дневник Краљевине Србије*, 23/3. октобар. септембар 1900, Београд, 1.

⁶¹ Иако никада није била колонизирана, Персија се налазила у оквиру интересних сфера руске економије на северу и британске економије на југоистоку. Неравноправни уговори о трговини и експлоатацији природних добара од стране страних компанија били су одлика односа Персије са страним силама у периоду династије Каџар. Више о овом питању може се наћи у предавању др Алија Гејсарија под називом *Unequal Treaties and the Question of Sovereignty in Qajar and early Pahlavi Iran* (<https://www.bips.ac.uk/event/lambton-lecture-2022/>, приступљено 3. јануара 2022).

⁶² Ј. Милорадовић, „Руска експедиција у Персији”, *Дело* 24, 1. април 1902, 160–173. Пуно име аутора није наведено у чланку. На основу текста може се закључити да је аутор боравио у Русији, јер истиче да има приступ руским библиотекама и архивима.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Необјављени извори – Unpublished Primary Sources

- Државни Архив Србије [Arhiv Srbije]:
Министарство иностраних дела, Политичко одељење (МИД ПО) [Ministarstvo inostranih dela, Političko odeljenje (MID PO)]
Министарство иностраних дела – Посланство у Цариграду (МИД – ПсЦ-А) [Ministarstvo inostranih dela – Poslanstvo u Carigradu (MID – PsC-A)]
Архив Града Београда [Arhiv Grada Beograda]:
Фонд Управа града Београда [Fond Uprava grada beograda (UGB)]

Објављени извори – Published Primary Sources

- Београдске општинске новине*, бр. 41, 24. септембар 1900. [*Beogradske opštinske novine*, 24. decembar 1900]
- Државни календар Краљевине Србије за годину 1897*, Београд 1897. [*Državni kalendar Kraljevine Srbije za godinu 1897*, Beograd 1897]
- Државни календар Краљевине Србије за годину 1899*, Београд 1899. [*Državni kalendar Kraljevine Srbije za godinu 1899*, Beograd 1899]
- Државни календар Краљевине Србије за годину 1900*, Београд 1899. [*Državni kalendar Kraljevine Srbije za godinu 1900*, Beograd 1899]
- Државни календар Краљевине Србије за годину 1903*, Београд 1903. [*Državni kalendar Kraljevine Srbije za godinu 1903*, Beograd 1903]
- Јончић, Душан и Драгош Петровић, *Београд–Техеран, 80 година дипломатских односа*, Београд 2017. [Jončić, Dušan i Dragoš Petrović, *Beograd–Teheran, 80 godina diplomatskih odnosa*, Beograd 2017]
- Календар са шематизмом Краљевине Србије за годину 1898*, Београд 1898. [*Kalendar sa šematizmom Kraljevine Srbije za godinu 1898*, Beograd 1898]
- Костић, Миливоје М., *Успон Београда*, трећи том рукописа који се чува у Историјском архиву Београда, у припреми за штампу, приређивачи: Мирјана Обрадовић и Зорица Смиловић. [Kostić, Milivoje M., *Uspón Beograda*, treći tom rukopisa koji se čuva u Istorijском архиву Beograda, u pripremi za štampu, prir. Mirjana Obradović i Zorica Smilović]
- Николајевић, Миливоје, „Пролазак Мусафер-ед-дина шаха персијског кроз Србију I”, *Политика*, бр. 6847, 20. мај 1927. [Nikolajević, Milivoje, „Prolazak Musafer-ed-dina šaha persijskog kroz Srbiju I”, *Politika*, br. 6847, 20. maj 1927]
- Николајевић, Миливоје, „Пролазак Мусафер-ед-дина шаха персијског кроз Србију II”, *Политика*, бр. 6848, 21. мај 1927. [Nikolajević, Milivoje, „Prolazak Musafer-ed-dina šaha persijskog kroz Srbiju II”, *Politika*, br. 6848, 21. maj 1927]
- „Павле Марковић као Персијски шах”, *Политика*, бр. 6854, 27. мај 1927. [„Pavle Marković kao Persijski šah”, *Politika*, br. 6854, 27. maj 1927]

„Престона беседа краља Александра Обреновића”, *Београдске опитинске новине*, 7/20. јануар 1901.

Српске новине, службени дневник Краљевине Србије [Srpske novine, službeni dnevnik Kraljevine Srbije]

Шематизам Краљевине Србије с календаром за годину 1891, Београд 1891. [Šematizam Kraljevine Srbije s kalendarom za godinu 1891, Beograd 1891]

سفرنامه مظفرالدین شاه (سفرنامه‌ی مبارک‌های شاهنشاهی) سال چاپ 1321 هجری- بمبئی.

[Safarname Mozafar al Din Shah (Safarname Mobarake – ye Shahanshahi), Bombay 1321 (1903)]

Литература – Secondary Works

Greaves, Rose, „Iranian relations with Great Britain and British India, 1798-1921”, in: *The Cambridge History of Iran*, Vol. 7, eds. Peter Avery, Gavin Hambly and Charles Melville, 374-423, Cambridge 1991.

Kasravi, Ahmad, *History of the Iranian Constitutional Revolution*, California 2006.

Motadel, David, *Qajar Shahs in Imperial Germany, Past and Present*, London 2011.

Orbetsov, Angel, „The Beginning of Bulgaria–Iran Inter-state Relations”, *Politeja* 43 (2016) 205–219.

Šahidi, Yahya, „Decorations”, in: *Encyclopaedia Iranica*, Vol. VII, Fasc. 2, December 30, 2012. <https://iranicaonline.org/articles/decorations> (прегледано 26. 3. 2021)

Јовановић, Слободан, *Влада Александра Обреновића*, књ. 3, Београд 1936. [Jovanović, Slobodan, *Vlada Aleksandra Obrenovića*, књ. 3, Beograd 1936]

Милорадовић, Ј., „Руска експедиција у Персији”, *Дело*, 1. април 1902, 160–173. [Miloradović, J., „Ruska ekspedicija u Persiji”, *Delo* 1, 1. april 1902, 160–173]

Панайотов, Филип, *България 20 век: Алманах*, Софија 1999. [Panaiotov, Filip, *Blgariya 20 vek: Almanah*, Sofia 1999]

Попов, Чедомир, „Србија 1868–1878”, у: *Историја српског народа* V/1, ур. Владимир Стојанчевић, 325–421, Београд 1994. [Popov, Čedomir, „Srbija 1868–1878“, u: *Istorija srpskog naroda* V/1, ur. Vladimir Stojančević, 325–421, Beograd 1994]

Попов, Чедомир, „Србија – привреда, друштво и политика”, у: *Историја српског народа* VI/1, ур. Андреј Митровић, 7–49, Београд 1983. [Popov, Čedomir, „Srbija – privreda, društvo i politika”, u: *Istorija srpskog naroda* VI/1, ur. Andrej Mitrović, 7–49, Beograd 1983]

Пророковић Лазаревић, Бранка, „Марковић, Чедомиљ Ј.“, у: *Српски биографски речник*, том 6, Нови Сад 2014. [Proroković, Branka, „Marković, Čedomilj J.”, u: *Srpski biografski rečnik*, том 6, Novi Sad 2014]

Радосављевић, Јелена Н., „Србија и Персија – почетак дипломатске комуникације 1878–1889”, *Историјски часопис* 70 (2021) 345–362. [Radosavljević Jelena N., „Srbija i Persija – početak diplomatske komunikacije 1878–1889”, *Istorijski časopis* 70 (2021) 345–362]

Рајић, Сузана, *Александар Обреновић, владар на прелазу векова, сукобљени светови*, Београд 2014. [Rajić, Suzana, *Aleksandar Obrenović, vladar na prelazu vekova, sukobljeni svetovi*, Beograd 2014]

Торовић, Владимир, *Историја Срба*, Београд 1995. [Ćorović, Vladimir, *Istorija Srba*, Beograd 1995]

Шабани, Риза, *Краткаја историја Ирана*, Санкт-Петербург 2008. [Shabani, Riza, *Kratkaya istoriya Irana*, St. Petersburg 2008]

علی اصغر شمیم، ایران در دوره سلطنت قاجار، تهران، 1398
[Shamim, Ali Asqar, *Irān dar Dowre Saltanat – e Qājaar*, Tehran, 2019]

حسن حضرتی، میرزا محسنخان معینالملک و سفارت عثمانی، فصلنامه تاریخ روابط خارجی،
سال بیستم، شماره 87، بهار 1398، صص 22–3

[Hasan Hazrati, *Mirza Mohsenkhan Moeinalmolk va sefarate osmani*, Faslename tarikhe ravabete khareji, sale bistom, shomare 87, bahar 1398, 3–22]

Интернет извори – Primary Sources on the Internet

Zoom Webinar/Lecture: Professor Ali Gheissari: *Unequal Treaties and the Question of Sovereignty in Qajar and early Pahlavi Iran*.

Link: <https://www.bips.ac.uk/event/lambton-lecture-2022/>

Jelena N. Radosavljević

THE KINGDOM OF SERBIA AND PERSIA (1889–1903)

Summary

After gaining independence in 1878, Serbia established its first diplomatic contacts with Persia. These contacts were maintained in the 1889–1903 period, during the reign of King Aleksandar I Obrenović. Shah Naser al-Din Qajar and Shah Mozaffar al-Din Qajar ruled Persia at the time. Diplomatic communication between the two countries took place through the embassy in Constantinople and included correspondence between the rulers and their envoys, as well as the exchange of the highest state decorations. This period in the history of relations between the two countries was marked by two important events. The first was the visit of Persian Shah Mozaffar al-Din to the Kingdom of Serbia in September 1900. That is when the first meeting of the rulers of the two countries took place. Another important event is the establishment of the Persian embassy for Romania, Serbia and Greece in Bucharest, which made diplomatic relations even more intense. During this period, the Serbian press began to report much more on Persia than in the previous period.

Оригиналан научни рад

Примљен: 31.03.2022.

Коначно прихваћен за објављивање: 22.08.2022.

Jasmina I. TOMAŠEVIĆ*

National Library of Serbia
Belgrade

Nemanja M. KALEZIĆ

National Library of Serbia
Belgrade

THE STRUGGLE FOR INDEPENDENCE: SERBIA AND GREECE AS MIRRORED IN THE PRESS DURING THE LAST DECADES OF THE 19TH CENTURY

Abstract: With the wars of national liberation and achievement of autonomy, Serbia and Greece gained a better image in the West and were pointed out as important political factors in the Balkans. As the fall of the Ottoman Empire was becoming obvious, these two factors considered that it was the right moment for the liberation of a larger number of territories and the achievement of wider autonomy. Thus, their relations were shaped around an idea of a Balkan alliance, which would be a counterweight to the weakened Ottoman Empire. Although the Treaty of the Alliance (1867) envisaged Serbian-Greek military cooperation, the alliance was primarily reflected in diplomatic support. This did not prevent either Serbia or Greece from closely following events in the allied country. The press, which shaped public opinion, followed all important events and war efforts of the ally in its attempt to expand to the detriment of Turkey. Therefore, the public in Greece could have been informed about the “heroic struggles of fraternal Serbia” conducted in the First and Second Serbian-Turkish War, while the public in Serbia about the uprisings in Crete and the annexation of Thessaly and Epirus to Greece. In addition to providing information, journalists were also often expressing their views on the course and purpose of this struggle. The aim of this paper is, with the use of comparative analysis of the Serbian and Greek press, to present a public opinion of another party about the efforts for expansion and liberation from Ottoman rule.

Keywords: Serbia, Greece, Ottoman Empire, wars of national liberation, Serbian-Turkish wars of 1876–1878, Herzegovina uprising, Greek-Turkish conflicts, press, public opinion

Анстракт: Србија и Грчка су ослободилачким ратовима и постизањем аутономије стекле једну бољу слику на Западу и истакле се као значајни политички чиниоци на Балкану. Како се на хоризонту назирало крах Османског царства, ова два чиниоца су сматрала да је прави тренутак за ослобођење већер

---

* jasminda.tom@gmail.com

броја територија и за постизање шире аутономије. Из тог разлога су се и њихови односи формирали око идеје о балканском савезништву, које би представљало противтежу ослабљеном Османском царству. Иако је Уговором о савезу из 1867. предвиђена српско-грчка војна сарадња, савезништво се првенствено огледало у дипломатској подршци. Ово пак није спречило ни Србију ни Грчку да будно прате дешавања у савезничкој земљи. Штампана која је уобличавала јавно мњење је пратила све битне догађаје и ратне напоре савезника у његовом покушају да се прошири на рачун Турске. Тако се јавност у Грчкој могла информисати о „херојским борбама братске Србије“ вођеним у Првом и Другом српско-турском рату, а у Србији о устанцима на Криту и припајању Тесалије и Епира. Поред самог извештавања, новинари су неретко износили и свој став о току и циљу те борбе. Идеја овог рада је да се компаративном анализом штампе на српском и грчком језику прикаже став јавног мњења друге стране о напорима за проширење и ослобођење од Османског царства.

Кључне речи: Србија, Грчка, Османско царство, ослободилачки ратови, Српско-турски ратови 1876–1878, Невесињска пушка, грчко-турски конфликти, штампа, јавно мњење

Introduction

Serbia and Greece did not establish diplomatic relations until 1868. Their rapprochement was certainly influenced by geographical proximity, the same religion, but above all, by similar historical circumstances during the long Ottoman rule in the Balkans. At first, the solidarity and cooperation of the two countries were reflected in the participation of volunteers in the uprisings against the Ottomans, both during the First Serbian Uprising (1804–1813) and the Greek War of Independence (1821–1830).¹ The Uprising of 1804, which

---

¹ For Serbian-Greek cooperation during the wars of national liberation see Michael Lascaris, *Ελληνες και Σέρβοι κατά τους απελευθερωτικούς των αγώνες 1804–1830* [Greeks and Serbians during Wars of Liberation, 1804–1830], Athens 1936, 13–88; Spyros Loukatos, *Σχέσεις Ελλήνων μετά Σέρβων και Μαυροβουνίων κατά την Ελληνικήν Επανάστασιν, 1823–1826* [Greek Relations with Serbians and Montenegrins during the Greek War of Independence, 1823–1826], Thessaloniki 1970, 27–162; [Anon.], *Συνεργασία Ελλήνων και Σέρβων κατά τους απελευθερωτικούς αγώνες, 1804–1830: 1ο Ελληνοσερβικό Συμπόσιο* [Greek-Serbian Cooperation during the Liberation Struggles, 1804–1830: 1st Greek-Serbian Symposium], Thessaloniki 1979, 9–260; Ioannis Papadrianos, *Η ελληνική παλιγγενεσία του 1821 και η βαλκανική της διάσταση* [The Greek Rebirth of 1821 and its Balkan Dimensions], Komotini 1996, 23–47; I. Papadrianos, “Μαυροβούνιοι εθελοντές στον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα των Ελλήνων στα 1821” [Montenegrin Volunteers in the Greek National Liberation Struggles of 1821], *Βαλκανικά Σύμμεικτα* [Balkan Studies] 11 (2000) 160–178; Barbara Jelavich, “The Balkan Nations and the Greek War of Independence”, in: *Hellenism and the First Greek War of Liberation (1821–1830): Continuity and Change*, ed. Nikiforos P. Diamandouros, Thessaloniki

was *de facto* considered the first war of national liberation against the Ottoman Empire, allowed the Serbians to gain a reputation in the Balkans and a better image in the West, where for many Westerners, this country was almost or completely unknown. Although the Uprising did not lead to the complete liberation of the Serbian territory, it did have a great resonance in the Balkan areas that were still under Ottoman rule. Finally, with the wars of national liberation and gaining of autonomy, Serbia and Greece were pointed out as important political factors in the Balkans.

The current Eastern Question took on new proportions during the Greek War of Independence and opened an era of direct interference of the Great Powers and dismemberment of the Turkish territory. As the fall of the Ottoman Empire was getting obvious, the two countries considered that it was the right moment for the liberation of a larger number of territories and the achievement of wider autonomy. Thus, until the Treaty of Berlin and even until the Balkan Wars, their relations were shaped around an idea of a Balkan alliance, which would be a counterweight to the weakened Ottoman Empire. This period was inspired by the romantic and utopian spirit of the epoch that was marked by the national programs of the two countries, as well as the Balkan vision of Rigas Velesinlis, better known as Rigas Feraios.² Besides the “Načertanije”, which became the core of Serbian foreign policy until the First World War, during the same period, the then Prime Minister of Greece Ioannis Kolettis, conceived

---

1976, 157–169; B. Jelavich, *History of the Balkans. Eighteenth and Nineteenth Centuries*, vol. 1, Cambridge 1983, 171–234; Димитрије Ђорђевић, *Националне револуције балканских народа 1804–1914*, Београд 1995, 23–25, 34–35; Лазар Томановић, *Бокељи у рату за ослобођење грчко*, Задар 1873, 5–43; Душан Кашић, „Грчки устанак и Срби: поводом прославе 150-годишњице устанка грчког народа”, *Теолошки погледи: двомесечни верско научни часопис* IV/2 (1971) 143–154; Небојша Озимић, „Мелентијева буна: допринос нишког свештенства Грчком устанку 1821. године”, *Црквене студије: годишњак Центра за црквене студије* III/3 (2006) 389–394.

² Rigas Feraios passed to new generations the idea of a Balkan federation, based on the principles of the French Revolution, in which Greek culture would have a place of honor. He defined Orthodoxy as the main religion of the federation, emphasizing people who belonged to the Orthodox millet in the Ottoman Empire. Inspired by Riga’s revolutionary ideas, Greeks paid particular attention to Orthodox Serbia, which remained under the jurisdiction of the Patriarchate of Constantinople until 1879. Moreover, Riga’s vision of Balkan reconciliation and liberation from Turkish slavery was alive for many years in the memory of the Balkan people, and especially in Serbia, where the Greek revolutionary and poet was killed: Mark Mazower, *Та Балканиа* [The Balkans], Athens 2003, 27–28; Jasmina Tomašević, „Σερβο-ελληνικές σχέσεις από τους απελευθερωτικούς αγώνες μέχρι τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο: πολιτικά και κοινωνικά δεδομένα” [Serbian-Greek relations from the liberation struggles to the First World War: political and social data], *Βαλκανικά Σύμμεικτα* [Balkan Studies] 20 (2021) 119–120.

the national program “Great Idea” (Greek: Megali Idea), by which the Greek state was guided until the Asia Minor Catastrophe of 1922.³

This phase is also a period of first contact and rapprochement between the two countries. Diplomatic and consular missions were established to formalize the bilateral relations between Belgrade and Athens,⁴ and as the basic idea of Serbian-Greek cooperation was joint action against Turkey, in 1867 the Treaty of the Alliance was signed providing for military cooperation in the event of a conflict with that country and partition of its Balkan territory. In that case, Greece would annex Epirus, Thessaly, Thrace, and the Aegean islands, while Serbia would expand to Bosnia, Kosovo and Metohija, northern Albania, and Montenegro unless Cetinje declared its independence.⁵ It is also unclear what kind of agreement the two countries have reached on Macedonia, taking into account that Garašanin’s national program had different views of the border than the Greek side. However, this issue would remain undefined over the next few decades. During the reign of Prince Mihailo Obrenović (1860–1868), Serbia still focused its eyes on Bosnia and Herzegovina, through which it desired to secure access to the Adriatic Sea.

A valuable historical source for the study of this tumultuous period for both countries that were trying to achieve their independence is the press, which shaped public opinion, following all important events and war efforts of the ally in its attempt to expand to the detriment of Turkey. The Greek press was paying a lot of attention to events such as the Čukur fountain incident of 1862, the Herzegovina uprising of 1875, and the Serbian-Turkish wars of 1876–1878. On the other hand, Serbian journalism which took a few more decades to

---

³ According to the “Great Idea”, the Greek state should encompass all areas of the Ottoman Empire that were mostly inhabited by the Greek population, as well as territories that „traditionally” belonged to the Greeks in ancient times (northern Epirus, Asia Minor). While both programs formed the core of the foreign policy of these two Balkan countries, “Načertanije” – unlike the “Great Idea” – was carried out in secret (Vienna did not find out about its existence until 1883, while the Serbian public learned of it in 1888): Giorgos Margaritis ... [et al.], *Ελληνική ιστορία, τόμος Γ΄: νεότερη και σύγχρονη ελληνική ιστορία* [Greek History, vol. 3, Modern and Contemporary Greek History], Patras 1999, 203.

⁴ From 1868 to 1903, Greece had a *chargé d'affaires* in Belgrade, as well as a consul general (1856–1880), while Serbia did not have a permanent *chargé d'affaires* in Athens, but only during certain periods (1876, 1882–1885, 1886–1889, 1891–1903): Лукијанос Хасиотис, *Српско-грчки односи 1913–1918. Савезничке предности и политичка ривалства*, прев. Јасмина Томашевић, Нови Сад 2017, 26; Славенко Терзић, *Србија и Грчка (1868–1903): борба за Балкан*, Београд 1992, 59.

⁵ S. T. Lascaris, *Διπλωματική ιστορία της Ελλάδος, 1821–1914* [Diplomatic History of Greece, 1821–1914], Athens 1947, 117; Michael Lascaris, *Το Ανατολικόν Ζήτημα, 1800–1923, τόμ. Α΄: 1800–1878* [The Eastern Question, 1800–1923, vol. 1, 1800–1878], Thessaloniki 1948, 225.

develop was informing readers about events of the later period, such as the Greek-Turkish conflict over the territories in Thessaly and Epirus, as well as the Cretan Revolt of 1897–1898.

Serbia in the Greek press

In the case of Greece, the first newspaper began to be published in 1825 in the liberated Nafplio, the then capital of the newly created Greek state and it was the official bulletin of the Greek government.⁶ Five years later, the first political newspaper in the true sense of the word – *Apollo* – began to circulate, concentrating specifically on national matters and foreign policy, while being very hostile to Ioannis Kapodistrias, the first leader of the independent country. The number of newspapers in the country gradually increased; by 1870 the existence of 68 in liberated Greece was recorded, as well as 16 Greek-language papers abroad and in territories that were still under Ottoman rule.⁷ These newspapers were mostly printed once a week or twice a month, while there was not even one daily paper.

The news was conveyed in short form (most often via telegraph), which met the needs of a largely illiterate population, while during this period articles in which journalists were expressing their own opinion were not a daily occurrence. In some satirical magazines, the opinion was expressed through other forms such as caricatures, illustrations, satirical poems, etc. Thus, the events in Serbia during that summer of 1862 were mostly conveyed by news in short form. In addition to the telegraph which represented the fastest way to get the news to the other side, complete articles from Greek-language press that was published abroad were transcribed. The content of these newspapers was more often enriched by articles written by journalists themselves or at least with a slightly wider form of news coverage. A description of the events in the Serbian capital was most often reached through the Greek-language papers *Clio* and *Imera* from Trieste and Vienna, two cities that had large Greek communities. Usually, it took mostly ten days for the news from these two foreign newspapers to appear in the local Greek press.

---

⁶ Alexandra Sfoini, “Η γλώσσα των εφημεριδών” [The Language of Newspapers], in: *Ο ελληνικός τύπος, 1784 ως σήμερα. Ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις* [The Greek Press, 1784 until Today. Historic and Theoretical Approaches], ed. Loukia Droulia, Athens 2005, 102.

⁷ Κ. Τ. Παπαλεξανδρου, “Τύπος και τυπογραφία” [Press and Typography], in: *Μεγάλη ελληνική εγκυκλοπαίδεια* [Great Greek Encyclopedia], vol. 10, ed. Pavlos Drandakis, Athens 1934, 1036.

The news of the murder of a young man at the Čukur fountain and the incidents that followed in the Serbian capital a while later were reported by almost all Greek newspapers. The moves of the Serbian side, both the government and Prince Mihailo, the bombing of Belgrade, and the efforts of European diplomacy to prevent the war were closely followed. The Greek press particularly showed great interest in the Serbians' tendency to free themselves from the Turkish regime. The desire for national liberation was portrayed as rightful and as something to which the Serbian side claimed all rights, as opposed to, for instance, the Viennese press, which remained deaf to the liberating aspirations of the Serbian people and where Serbia was characterized as an "eternal" initiator of the problem. Thus, newspapers printed in the territory of liberated Greece did not miss the opportunity to support their Balkan ally in the struggle against the "centuries-old enemy". In a desire to express this support as vividly as possible, journalists often resorted to exaggerations and generalizations.

One Athenian newspaper reported that "the whole Serbia rose to its feet for national liberation and all the Slavs under the Turkish yoke" and stated that the Serbian thing "had just begun".⁸ The same paper described Serbians as

Ὁ Τουρκικός ἥρωισμός.

Turkish "heroism". The woman figure represents Europe that is silently watching the slaughtering of children (newspaper Fos, 26 September 1876)

⁸ *Avγή* [Avgi], No. 1059, 11 June 1862, 1; No. 1060, 13 June 1862, 2.

“experienced fighters, courageous, strong, righteous and great patriots”.⁹ Enthusiastic writings from other Greek newspapers were similar: “Serbs are passionate patriots”,¹⁰ “the moment of Serbian liberation has come”,¹¹ “the revolutionary desires of the Serbian people are rightful”,¹² etc. As might be expected, the Turks in Serbia and the Ottoman Empire, in general, were depicted in a bad light. The newspaper *Athena* underlined Turks’ hostile behavior towards the Serbians while using a more moderate tone in describing the posture of the local Muslim population.¹³ A much smaller dose of moderation was shown by the Athenian newspaper *Avgi*, which compared the Turks to the “Tatars”, that is, the barbarians, “who killed the Serbian gendarme”. The same paper emphasized the “cowardice” of the Turks, who were hiding in the fortress and “holding the gates of Kalemegdan closed in fear of invading Serbians”.¹⁴ Describing the withdrawal of the Turkish army into the fortress, another paper stated that it could be conquered from the lower part of the Kalemegdan, “just as Karađorđe did” several decades earlier.¹⁵

This mention of Karađorđe in the Greek newspaper was not a solitary case, and the names of prominent Serbian figures were often referred to, especially those who had the same aim as the Greeks, which was nothing but liberation from Turkish subjugation. In addition to the war efforts, the leader of the First Serbian Uprising also had close connections with members of Filiki Heteria, the secret organization that was preparing the ground for the liberation of the Greeks in the Ottoman Empire. Thus, the Greek press of the period – and especially during the 1860s – was covering topics from the First and Second Serbian Uprising, publishing articles with a description of struggles and portrayals of significant figures such as Karađorđe and Miloš Obrenović. At the same time, studies were published on the Serbian uprising army and its armaments,¹⁶ as well as on other historical topics and geography of Serbia, with positive representations of a country that, according to Athenian newspapers, “was a sister of Greece, a sister who is one and only of the same religion and experiencing the same evil”.¹⁷

---

⁹ Ibidem, No. 1067, 21 June 1862, 1-2.

¹⁰ *Αθήνα* [Athena], No. 3073, 28 July 1862, 1.

¹¹ *Ενωσις* [Enosis], No. 416, 25 June 1862, 3.

¹² *Φως* [Fos], No. 412, 4 July 1862, 3.

¹³ *Athena*, No. 3073, 28 July 1862, 1.

¹⁴ *Avgi*, No. 1060, 13 June 1862, 2; No. 1072, 31 June 1862, 3.

¹⁵ *Athena*, No. 3063, 24 June 1862, 1.

¹⁶ Probably the most significant publication about the Serbian Uprisings published in Greece was the translation of Leopold von Ranke’s *The History of Serbia, and the Serbian Revolution* (Greek edition in 1862).

¹⁷ Basil K. Gounaris, *Τα Βαλκάνια των Ελλήνων: Από το Διαφωτισμό έως τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο* [Balkans of the Hellenes: from Enlightenment to World War I], Athens 2007, 321–323.

The Greek press also closely followed events during the later period, such as the Herzegovina uprising of 1875 and the Serbian-Turkish wars of 1876–1878. This later period is even more interesting for research because in addition to the number of papers, the number of articles written by journalists themselves increased. Since 1873, journalism in Greece experienced a real boom, not lagging behind journalism in Western countries.¹⁸ With the advance of the printing press, the number of pages of newspapers increased, as well as their circulation, and newspapers became automatically accessible to the lowest sections of society. Another feature of this period was the number of daily papers that increased rapidly due to lower printing costs in more modern printing offices. Then, some of the largest and most important Greek-language daily papers began to appear and are still published today: *Acropolis*, *Embros*, *Ethnos*, *Estia*, and others. Both during the uprising in Bosnia and the Serbian-Turkish wars, in the Greek articles, one could most often encounter the following characterizations: “Herzegovinians are combative and brave”,¹⁹ “The Serbian army that resists twice as many enemies is admirable”,²⁰ “History will celebrate the acts of the Serbs, while Christians from the East look upon them as liberators”,²¹ etc. Such descriptions of “fraternal” Serbia in the Greek press, which was going – according to the writings of some Athenian newspapers – to “the holy war to revenge Kosovo”²² are certainly not surprising.

However, there were a smaller number of newspapers that did not have such a positive image of their Balkan ally. The newspaper *Fos* strongly criticized the Serbian side for its passivity during the uprising in Bosnia. In such articles, Serbians were often described as cowards, while a similar writing tone was retained during the later period when Serbia “finally” – according to the *Fos* journalists – declared war on Turkey. At that time, the Serbian war preparations and military defeats were commented unfavorably, but occasionally articles could be spotted suggesting words of encouragement to the Serbian army. One of them began with the words: “Hold on, brave children of Serbia!”, while in the following text an appeal was highlighted, which, by some other papers, represented a “holy” mission of the Serbians: “Release the Christians in the East!”²³ And while the *Fos*

---

¹⁸ The same year when the first daily newspaper began to circulate in Greece: Klimis Mastoridis, “Τυπογραφικοί πειραματισμοί στην ελληνική εφημερίδα του 19^{ου} αιώνα” [Typographic Experiments in the 19th Century Greek Newspapers], in: *The Greek Press, 1784 until Today*, 189.

¹⁹ *Fos*, No. 1165, 2 August 1875, 2.

²⁰ *Αιών* [Aion], No. 3258, 19 August 1876, 1.

²¹ *Αλήθεια* [Alithia], No. 3038, 3 January 1878, 1.

²² *Άγγελος* [Angelos], No. 53, 3 July 1876, 1.

²³ *Fos*, No. 1220, 5 September 1876, 3.

was able to change its tone towards the Serbians at certain times, we could not say the same for the Serbian royal couple that was criticized by this Athenian newspaper. The *Fos* was a newspaper that was not generally in favor of the monarchy, criticizing not only the Serbian ruler but also Greek King George I. Thus, the wedding of the Serbian royal couple during the uprising in Bosnia, as well as Milan's antiwar speeches in the Parliament were criticized. Queen Natalija was also repeatedly lambasted by the aforementioned newspaper. Ironic descriptions were given of her expensive wedding dress, the painting of her portrait during the war preparations, and the "nervous upset of the Queen since all foreigners had left Belgrade" at the time of bloody struggles with Turks in the south of the country.²⁴ Even the satirical newspaper *Aristophanes* – one of a few newspapers which openly supported Greece's entry into the war on Russia's side during the Russian-Turkish War, but also during the later period – similarly represented the Serbian royal family in its caricatures. In these caricatures, King Milan was portrayed as a timid man hiding under the table in fear of the Turks

King Milan is hiding under the table in fear of the Turks
(newspaper *Aristophanes*, 8 September 1876).

---

²⁴ *Ibidem*, No. 1172, 28 September 1875, 3; No. 1173, 5 October 1875, 3; No. 1175, 19 October 1875, 3; No. 1201, 25 April 1876, 3–4; No. 1216, 8 August 1876, 2.

Ἡ Ἡγεμονίς τῆς Σερβίας Ναταλία.

Φύλαξε, Παναγία μου, αὐτοὺς τοὺς στρατιώτας,
Τοὺς νέους μας ἑθελοντὰς, τοὺς εὐγενεῖς ἰππότεας,
Καὶ κάμε τους νὰ σφάζουνε τοὺς Τούρκους σὲ μιὰ μέρα,
Χωρὶς κανεὶς νὰ σκοτωθῆ ἀπὸ σπαθὶ ἢ σφαίρα.

Queen Natalie “flirting” with the officers
(newspaper Aristophanes, 4 September 1876).

table in fear of the Turks, while Queen Natalija was presented as a beautiful lady flirting with the officers.²⁵

The image of Serbia was certainly not presented in the best light also in the Greek-language press that was coming out in areas still under Ottoman rule. One characterization of this press was that they paid much more attention to events in the Balkans, while articles were much more extensive than in the Athenian newspapers, which usually conveyed the news in a shorter form. These newspapers were certainly subject to political censorship, indicated by an Athenian newspaper during the uprising in Bosnia, which criticized the press in the Ottoman Empire for reporting news exclusively about Turkish successes and with a lot of exaggerations. The author of the article remarked that although it was not possible to clearly express a view and “glorify” the rebels, they at least did not have to be called “bandits”, and that their uprising was no different

²⁵ In a similar tone as the newspaper *Fos*, it is shown that the Queen had a greater interest in the social life of the capital than in the war. Below one of her caricatures, a satirical poem was written: “Holy Mother, protect these soldiers, young volunteers and noble knights, make them slaughter the Turks in one day, without any of them getting killed with a sword or a bullet”, *Αριστοφάνης* [Aristophanes], No. 192, 30 June 1876, 4; No. 211, 4 September 1876, 4; No. 212, 8 September 1876, 1.

from the Greek one of 1821.²⁶ Even the *Fos* that was not always positively oriented towards the Serbians, pointed out the fact of exaggerated, but also false news that was coming from the Turkish side, e.g. about the supposed fall of Belgrade, the defeat of the Serbian army, and Milan's dethronization.²⁷

On the other hand, the efforts of journalists in such newspapers to convey the right message using other methods were also noted. Such attempts were noticed in the case of the newspaper *Hermes* from Thessaloniki, which was still in the Ottoman Empire. The *Hermes* paid attention to the events in the Balkans, primarily in the permanent columns of "Slavic news" from 1875, and of "Evaluations of the Greek Press on the Serbian-Turkish War" from 1876 until the end of the conflict. In the mentioned sections, the Greek public opinion in Thessaloniki could get acquainted with articles from the European press. By making a choice of articles, journalists were able to convey a hidden message and indirectly support the Balkan countries in their struggle for

Τουρκικά ψεύδη προσκυμένα.

Turkish fake news about the supposed fall of Belgrade, the defeat of the Serbian army, and Milan's dethronization (newspaper *Fos*, 8 August 1876).

²⁶ *Aion*, No. 3164, 4 September 1875, 1–2.

²⁷ *Fos*, No. 1216, 8 August 1876, 4.

national liberation. In addition to the press from the liberated Greek territory, articles were translated from the newspapers in Serbian, Russian, and, to a lesser extent, French. In these articles, one can find descriptions of the Montenegrin heroism and uprisings in Bosnia, the struggle of small nations against the Turkish regime, and even the ferocity of the Turks.²⁸ The selection of articles during the Constantinople Conference was also not a coincidence. In this newspaper, in addition to reporting on the Conference itself, articles concerning the position of the Greek population in Turkey could be spotted. For these attempts, the newspaper was on several occasions punished and banned for months by the Ottoman authorities that were obviously doing from time-to-time sloppy censorship work.²⁹

Greece in the Serbian press

In the Serbian case, it is important to always bear in mind that the Principality of Serbia was not an independent but only an autonomous state until the Treaty of Berlin in 1878. Therefore, the development of publicist writing and publishing of the first daily newspapers took more time than in Greece, which gained its independence by the London Protocol in 1830. Although the first newspaper³⁰ was coming out since 1834 in Kragujevac, the then capital of the state, the press in Serbia started developing more rapidly after the adoption of the first law on the press in 1870. The further development of publicist writing was influenced by the formation of “modern” political parties in the country after the Treaty of Berlin. In 1881 daily newspapers began to appear as bulletins of the parties; the People’s Radical Party was publishing *Samouprava* with frequent interruptions until the Second World War, the Progressive Party *Videlo* until 1908, and the Liberals *Srpska*

---

²⁸ The characteristic example is a translated article from the newspaper *Glas Crnogorca*, the official bulletin of the Principality of Montenegro, which was well-known for its distinctly national Serbian views: *Ερμής* [Hermes], No. 116, 16 July 1876, 2.

²⁹ Aleka Karadimou-Gerolymou, “Ο *Ερμής* του Σ. Γκαρπολά” [The Hermes of S. Gkarbola], *Καθημερινή* [Kathimerini], supplement “Ιστορία του Τύπου της Θεσσαλονίκης” [History of the Press in Thessaloniki], No. 2–32, 26 February 1995, 10–11; Kostas Tomanas, *Χρονικό της Θεσσαλονίκης (1875–1920)* [Chronicle of Thessaloniki (1875–1920)], Thessaloniki 1995, 14.

³⁰ The first newspaper in the Principality of Serbia was the *Novine srbske*. Its editor, Dimitrije Davidović, relied on the best European newspapers of that time as models. Davidović was not satisfied with publishing just official news and reports as the government asked him to do, but he also tried to give his own opinions about events. That is why he was eventually removed from journalism: Радош Љушић, *Димитрије Давидовић (1789–1838): оријентални новинар, европски политичар*, Београд 2013, 113–114.

nezavisnost until 1903. All parties used the press as a means of political propaganda and the editorial offices were the main centers of party life.³¹

The later beginnings of the daily Serbian press in regard to the Greek resulted in informing readers about the Greek-Turkish conflict of the later period, mainly during the 1880s and the 1890s. In order to gain a better image of the Greek side, it is important to take into account also the Serbian-language papers that were published outside the borders of the Principality/Kingdom of Serbia. In the Austro-Hungarian Empire, numerous newspapers were published in the Serbian language, primarily *Zastava* from Novi Sad and *Srbobran* from Zagreb. During the first year of its existence (1866), the *Zastava* was published in Budapest under the leadership of Svetozar Miletić, while since 1887 it was profiled as a bulletin of the radical current. In contrast to this newspaper that continued to be published after the First World War (until 1929), the same could not be said for *Srbobran*, which was the most influential Serbian newspaper in Croatia under the editorship of Pavle Jovanović. During the same period, in the Principality of Montenegro, the official bulletin of the state *Glas Crnogorca* began to circulate. During the First World War (since 1917), the newspaper was published in Paris and Rome as the official bulletin of the Montenegrin government in exile.³²

With the exacerbation of the Greek-Turkish conflict over the territories in Thessaly and Epirus, the Serbian-language press began to show interest in this issue. While the radical newspaper *Samouprava* was mainly conveying news that was arriving in Belgrade via telegraph or foreign press without critical consideration of the whole situation, the progressive *Videlo* was paying more attention to the diplomatic efforts of the Great Powers to resolve the conflict amicably. In its “Political Review” column, articles from Austro-Hungarian and French newspapers were daily published. In January 1881, the editorial board of *Videlo* concluded that the Kingdom of Greece had finally realized that it would not gain territory thanks to the Great Powers, but only through cooperation with countries that “shared a similar fate”.³³ Great attention was paid to the visit of Colonel Tihomilj Nikolić to Athens, who on that occasion awarded the Order of the Cross of Takovo to King George I and gained insight into the condition of the Greek army. In the section “Foreign press about us”, the same newspaper conveyed the writings of the Greek press about the visit, which was emphasizing the fact that “there is no doubt that the Serbians are the

---

³¹ Михаило Бјелица, *Историја новинарства*, Београд 1995, 90–91.

³² Јермија Д. Митровић, *Грађа за историју и библиографију српске периодике до 1920. године*, Београд 1984, 21, 26, 40, 84, 94, 98; Милица Кисић, Бранка Булатовић, *Српска штампа: 1768–1995*, Београд 1996, 68, 87, 89–90, 96.

³³ *Видело*, No. 8, 14 January 1881, 2.

only South Slavic people with whom we can be in an agreement... They have laid no claim to the Greek lands, they have never participated in anti-Hellenic intrigues that the others were encouraging in some provinces of the Turkish Empire”.³⁴

It should be noted that during the Greek-Turkish conflict between January and June 1881, a major political crisis arose in the political life of Serbia caused by the railway convention and the Bontu affair, and therefore the daily press did not pay much attention to the foreign news. The *Samouprava* took the lead providing not even a single piece of information about the Greek-Turkish conflict during March and April. Only on April 21 it was shortly announced that the Greek emissaries would organize benediction in the honor of King's George name day.³⁵ The *Zastava* from Novi Sad paid attention to this issue, but only through the writings of the Viennese press, adding the obligatory words that it was about “the Orthodox brothers who deserve to be found in our prayers”.³⁶ Telegraph news from April 26 also left some space for the announcement that the President of the Greek National League lost his university position due to an inflammatory speech he had given earlier that month.³⁷ Interestingly, none of the newspapers used in this research conveyed the same news.

The *Glas Crnogorca* is the Serbian-language newspaper that paid the most attention to this conflict. In this paper, published once a week during this period, in January and February 1881, almost half of the content was dedicated to this issue. There was a characteristic title “Greece on the Eve of War”, where the Greeks were constantly advised to lean on the Russian emperor and to start a war “for the freedom of their enslaved brothers”.³⁸ It should be noted that the Principality of Montenegro was at the time in a diplomatic quarrel with the Ottoman Empire over the line of demarcation established in 1878 at the Treaty of Berlin. Therefore, the articles presented a comparison with the Greek situation, but also emphasized that “they (the Greeks) paid their liberation neither in blood nor in money”.³⁹ After the assassination of Russian Emperor Alexander II, the editorial board turned attention to that crisis, but the news referring to the Greek-Turkish conflict was conveyed with more moderate comments.

---

³⁴ Ibidem, No. 14, 23 January 1881, 3.

³⁵ *Самоуправа*, No. 47, 21 April 1881, 4.

³⁶ *Застава*, No. 55, 10 April 1881, 3.

³⁷ Ibidem, No. 63, 26 April 1881, 4.

³⁸ *Глас Црногорца*, No. 2, 10 January 1881, 1.

³⁹ Ibidem, No. 4, 24 January 1881, 1.

The next major crisis in Greek-Turkish relations had its roots in the conflicts between Christians and Muslims on the island of Crete during the years 1897–1898. Since the beginning of the Cretan crisis that preceded the Greek-Turkish War, the press in Serbia had been paying a lot of attention to the situation in Old Serbia (Kosovo and Metohija, Sandžak) and Macedonia. Some newspapers, such as the *Uskok*, under the editorship of Pavle Kara-Radovanović, were also launched to arouse more public interest in the position of the Serbian people in the Ottoman Empire. Unlike 1881, the number of daily newspapers in the Kingdom of Serbia increased, but they were still the bulletins of political parties dedicated to close interest groups. Only Pera Todorović's *Male Novine* was trying to provide information about the war with a higher level of professionalism and even had their correspondents from Athens and Constantinople.⁴⁰ Additionally, in its literary supplement called *Zabavnik*, the novel "Fall of Constantinople" was published in installments. This mention of Constantinople was not a solitary case; during the same period one could spot the name of this historical city as well as Kosovo in the press, but also in literature.⁴¹

To a great extent, the public opinion was not well-disposed to the Greeks because of the stance of the Patriarchate of Constantinople towards the appointment of Serbian bishops in Prizren and Skopje, as well as anti-Slovenian propaganda in Macedonia. It is inevitably mentioned that the "Greek question" was rightful, but it was also emphasized that Greece did not take part in the wars of 1876–1878.⁴² Many articles had been copied from the Western press that were referring to the number of Greek and Ottoman armed forces, which gave a great advantage to the Ottoman Empire with the opinion that Greeks only had a chance with guerrilla warfare in the mountains of Epirus and Crete. A lot of space was left for the description of naval warfare, far more than the land troops. The modernization of the Greek fleet was emphasized, and

---

⁴⁰ J. Д. Митровић, *Грађа за историју и библиографију*, 51; М. Кисић, Б. Булатовић, *Српска штампа*, 103.

⁴¹ Both countries were providing mutual support for the liberation of the "fatherland". The dream of returning to Constantinople represented for the Greek people the same significant element in the development of national identity as the Kosovo myth for the Serbs. Characteristic examples were the commemoration of the 500th anniversary of the Battle of Kosovo in Athens in 1889, while three years later, a Serbian politician and supporter of good Serbian-Greek relations, Čedomilj Mijatović, published a book about the capture of Byzantium's capital. In this work, he emphasized the historical right and continuity of the Greeks in this city, while in the preface he expressed the opinion that "Constantinople may soon again change hands": Čedomilj Mijatović, *Constantine, the Last Emperor of the Greeks, or, the Conquest of Constantinople by the Turks (A. D. 1453). After the Last Historical Researches*, London 1892, XII.

⁴² *Дневни лист*, No. 47, 27 February 1897, 1.

it was suggested that a landing operation at Thessaloniki was the only way to end the war victoriously.

The newspaper *Srpska zastava* was mostly conveying news from the Parisian paper *Nord*, which had similar ideological beliefs. During the war itself, reports about the events were more infrequent and shorter than in other newspapers (not only due to not so frequent publishing but also due to the very nature of the paper), nevertheless, many metaphors from ancient Greek mythology were used. At the party conference of the Liberals on April 17, the friendship of the Serbians with the Turks was pointed out: “with whom they were suppressing jointly even in Asia the invasions of the wild Tatars under the leadership of Timur”.⁴³ As the situation on the front benefitted the Turks, the *Srpska zastava* began to use metaphors such as: “If Themistocles, Miltiades or Epaminondas himself rose up at this moment, they would have done nothing more successfully”.⁴⁴ Characteristic is the title of the article: “May God help them”.⁴⁵ The same newspaper conveyed news about the Montenegrin soldiers, who took part in the international gendarmerie in Crete, reporting their bravery in protecting Christians in the suburbs of Halepa (present-day Chania).⁴⁶

The *Dnevni list* (a newspaper close to the People’s Radical Party and thus to the government)⁴⁷ was emphasizing Serbian requests such as the restoration of the Serbian church in Turkey – the Serbian exarchate or the restoration of the Patriarchate of Peć, the question of recognition of the Serbian nation, the appointment of a Serbian bishop in Skopje, the undisturbed opening of Serbian schools, and even the establishment of a Serbian gendarmerie for defense against Arnauts. The Serbian loyalty to Turkey since 1878 was pointed out as an argument. In case Turkey would not support the Serbian requests, an opinion was expressed that Serbia would protect its interests by itself or “in alliance with Montenegro and Bulgaria”. The word *war* was successfully avoided in the articles, while the journalists were using terms such as the “abandonment of peaceful politics toward Turkey”.⁴⁸ Criticism was also addressed to the Great Powers because of their policy towards the Balkans: “Peace and the serenity of the Balkan states depend on their wisdom, and therefore peace and the serenity of their own”.⁴⁹

---

⁴³ *Srpska zastava*, No. 44, 17 April 1897, 2.

⁴⁴ *Ibidem*, No. 51, 3 May 1897, 1.

⁴⁵ *Ibidem*, No. 46, 22 April 1897, 1.

⁴⁶ „Црногорци на Криту“, *Дневни лист*, No. 36, 13 February 1897, 2.

⁴⁷ Ј. Д. Митровић, *Грађа за историју и библиографију*, 33; М. Кисић, Б. Булатовић, *Српска штампа*, 102.

⁴⁸ „Србија и Турска“, *Дневни лист*, No. 43[!], 11 February 1897, 1.

⁴⁹ „Грчко уједињење“, *Дневни лист*, No. 27, 2 February 1897, 1.

In the issue of February 20, a letter from Thessaloniki was published, detailing the celebration of St. Sava in the Serbian school in that city and the successes of the local Serbian community. Bulgarian propaganda in the area was presented in the most negative light, stating that the ongoing Greek-Turkish conflict “could solve these problems of the Serbian community”.⁵⁰ After the outbreak of hostilities, i.e. the crossing of the Greek irregular forces into Thessaly, the Western press reported daily, but without special authors’ reviews. This was indicative during the interview with the Greek Crown Prince for a Russian newspaper, when it was emphasized that the future of Greece lay in Macedonia, while the word *Macedonia* was every time italicized.⁵¹

After the *Srpska zastava* published an article by Jovan Ristić, stating it would be wise to send a mission of great authority to Constantinople, a large number of newspapers recognized the personality of King Milan in these words. From that point on, writings of the newspapers close to the government and the Radical Party were pointing out this view and the Greek-Turkish war became a topic of secondary importance. It should be noted that *Dnevni List* and other newspapers close to the Radical Party stopped informing their readers about the Cretan crisis before the municipal elections in March 1897, which was not the case with other newspapers.

Conclusion

The image of Serbians and Serbia in the period from the first liberation struggles until the Treaty of Berlin in the Greek press was largely positive. The uprising of 1804 did not lead to the complete liberation of the Serbian territory, but it had a great resonance in the Balkans, which was still under Ottoman rule. The Serbian people came in a privileged position over the other Balkan countries, and at the same time, the uprising participants were characterized as good and strong warriors, which in fact represented a well-established impression of Serbians in Greek public opinion. However, to a lesser extent, some newspapers did not express such a positive opinion about the Serbian side, of which were mostly those published in the territory of the Ottoman Empire, as well as those which did not favor a monarchy or openly supported joint action with the Serbians against the Ottomans, which was in contrast with King Milan’s pacifist efforts.

---

⁵⁰ „Писмо из Солуна“, *Дневни лист*, No. 42, 20 February 1897, 3.

⁵¹ „Разговор са грчким престолонаследником“, *Дневни лист*, No. 74, 1 April 1897, 2.

The situation changed to a certain extent in 1878, when Belgrade, which took on the role of a representative not only of the Serbian people but of all the South Slavs in the Balkans, was defeated diplomatically by the decision of the Berlin Congress about the occupation of Bosnia and Herzegovina. A focus was placed on the Macedonian territories “left behind” by Turkey and Serbia began to look at Greece, its ally in the fight against the Sultan, with another eye and with a greater dose of antagonism. But even then, despite all the unrest in Serbian-Greek relations, the idea of an alliance that culminated in the Balkan Wars survived.

On the other hand, the Serbian press that was reporting on the Greek-Turkish conflict over Thessaly and Epirus and the war of 1897 was burdened with the image of non-participation of the Kingdom of Greece in the wars of 1876–1878. Newspaper articles generally supported the Greeks in their struggle for liberation, but did not fail to emphasize the inactivity of the Greek Kingdom during the previous period. By the end of the 19th century, the influence of the Patriarchate of Constantinople became crucial to the demarcation of the Serbian and Bulgarian churches and political newspapers in the Serbian language had an even more critical attitude towards the Greek side in the war of 1897. The *Glas Crnogorca* from Cetinje represented the exception following the official policy of the Principality of Montenegro, which always advocated the weakening of the Ottoman Empire. It is important to emphasize that both conflicts coincided chronologically with the elections in the Kingdom of Serbia, which further contributed to the weaker interest of the press in the events in the south of the Balkan Peninsula.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Новине – Newspapers

- Άγγελος [Angelos], 1876.
Αθήνα [Athena], 1862.
Αιών [Aion], 1875–1876.
Αλήθεια [Alithia], 1878.
Αριστοφάνης [Aristophanes], 1876.
Αυγή [Avgi], 1862.
Дневни лист [Dnevni list], 1897.
Ένωσις [Enosis], 1862.
Ερμής [Hermes], 1876.
Φως [Fos], 1862, 1875–1876.
Глас Црногорца [Glas Crnogorca], 1881.
Самοуправа [Samouprava], 1881.
Српска застава [Srpska zastava], 1897.
Βιδελο [Videlο], 1881.
Застава [Zastava], 1881.

Λитεράτυρα – Secondary Sources

Gounaris, Basil K., *Τα Βαλκάνια των Ελλήνων: Από το Διαφωτισμό έως τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο* [Balkans of the Hellenes: from Enlightenment to World War I], Athens 2007.

Karadimou-Gerolymprou, Aleka, “Ο Ερμής του Σ. Γκαρπολά” [The Hermes of S. Gkarbola], *Καθημερινή* [Kathimerini], supplement “Ιστορία του Τύπου της Θεσσαλονίκης” [History of the Press in Thessaloniki], No. 2–32, 26 February 1995, 10–12.

Lascaris, Michael, *Το Ανατολικόν Ζήτημα, 1800–1923, τόμ. Α΄: 1800–1878* [The Eastern Question, 1800–1923, vol. 1: 1800–1878], Thessaloniki 1948.

Lascaris, S. T., *Διπλωματική ιστορία της Ελλάδος, 1821–1914* [Diplomatic History of Greece, 1821–1914], Athens 1947.

Margaritis, Giorgos ... [et al.], *Ελληνική ιστορία, τόμος Γ΄: νεότερη και σύγχρονη ελληνική ιστορία* [Greek History, vol. 3: Modern and Contemporary Greek History], Patras 1999.

Mastoridis, Klimis, “Τυπογραφικοί πειραματισμοί στην ελληνική εφημερίδα του 19^{ου} αιώνα” [Typographic Experiments in the 19th Century Greek Newspapers], in: *Ο ελληνικός τύπος, 1784 ως σήμερα. Ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις* [The Greek Press, 1784 until Today. Historic and Theoretical Approaches], ed. Loukia Droulia, Athens 2005, 185–190.

Mazower, Mark, *Τα Βαλκάνια* [The Balkans], trans. Kostas Kouremenos, Athens 2003.

Mijatović, Čedomilj, *Constantine, the Last Emperor of the Greeks, or, the Conquest of Constantinople by the Turks (A. D. 1453). After the Last Historical Researches*, London 1892.

Papalexandrou, K. T., “Τύπος και τυπογραφία” [Press and Typography], in: *Μεγάλη ελληνική εγκυκλοπαίδεια* [Great Greek Encyclopedia], vol. 10, ed. Pavlos Drandakis, Athens 1934, 1032–1044.

Sfoini, Alexandra, “Η γλώσσα των εφημεριδών” [The Language of Newspapers], in: *Ο ελληνικός τύπος, 1784 ως σήμερα. Ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις* [The Greek Press, 1784 until Today. Historic and Theoretical Approaches], ed. Loukia Droulia, Athens 2005, 100–103.

Tomanas, Kostas, *Χρονικό της Θεσσαλονίκης (1875–1920)* [Chronicle of Thessaloniki (1875–1920)], Thessaloniki 1995.

Tomašević, Jasmina, “Σερβο-ελληνικές σχέσεις από τους απελευθερωτικούς αγώνες μέχρι τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο: πολιτικά και κοινωνικά δεδομένα” [Serbian-Greek relations from the liberation struggles to the First World War: political and social data], *Βαλκανικά Σύμμεικτα* [Balkan Studies], 20 (2021), 115–137.

Бјелица, Михаило, *Историја новинарства*, Београд 1995. [Bjelica, Mihailo, *Istorija novinarstva*, Beograd 1995]

Кисић, Милица, Булатовић, Бранка, *Српска штампа: 1768–1995*, Београд 1996. [Kisić, Milica, Bulatović, Branka, *Srpska štampa: 1768–1995*, Beograd 1996]

Хасиотис, Лукијанос, *Српско-грчки односи 1913–1918. Савезничке предности и политичка ривалства*, прев. Јасмина Томашевић, Нови Сад 2017. [Hasiotis, Lukijanós, *Srpsko-grčki odnosi 1913–1918. Savezničke prednosti i politička rivalstva*, prev. Jasmina Tomašević, Novi Sad 2017]

Љушић, Радош, *Димитрије Давидовић (1789–1838): оријентални новинар, европски политичар*, Београд 2013. [Ljušić, Radoš, *Dimitrije Davidović (1789–1838): orijentalni novinar, evropski političar*, Beograd 2013]

Митровић, Јеремија Д., *Грађа за историју и библиографију српске периодике до 1920. године*, Београд 1984. [Mitrović, Jeremija D., *Građa za istoriju i bibliografiju srpske periodike do 1920. godine*, Beograd 1984]

Терзић, Славенко, *Србија и Грчка (1868–1903): борба за Балкан*, Београд 1992. [Terzić, Slavenko, *Srbija i Grčka (1868–1903): borba za Balkan*, Beograd 1992]

Јасмина И. ТОМАШЕВИЋ, Немања М. КАЛЕЗИЋ

БОРБА ЗА НЕЗАВИСНОСТ: СРБИЈА И ГРЧКА У ОГЛЕДАЛУ ШТАМПЕ У ПОСЛЕДЊИМ ДЕЦЕНИЈАМА XIX ВЕКА

Резиме

Србија и Грчка су се ослободилачким ратовима и постизањем аутономије истакле као значајни политички чиниоци на Балкану. Све осетнијим слабењем Османског царства јавила се могућност за ослобођењем већег броја територија, па су се и српско-грчки односи формирали око идеје о балканском савезништву. Обе земље су будно мотриле напоре друге стране у покушају да се прошири на рачун Турске. О тим догађајима је штампа редовно извештавала своје читаоце, доприносићи формирању једне опште слике о „братском“ народу у српском и у грчком друштву. Вести су се преносиле углавном у крајој форми, док је током каснијег периода који се обрађује у овом раду примећено да су дописници понекад у њима износили и своје личне ставове. Слика Србије је у листовима на грчком језику била у највећој мери позитивна. Описиване су њене „херојске“ борбе против Турака, док су Срби окарактерисани као „снажни“ и „храбри“ ратници. Сасвим очекивано, исто се не би могло рећи и за приказ Османског царства и локалних муслимана који су „варвари“ и „кукавице“. Поједина одступања од уопштено добре слике представљају листови (углавном антимонархистички настројени) који су отворено критиковали одсуство српске реакције током устанка у Херцеговини, као и Миланове пацифистичке говоре у Скупштини. Ни штампа под политичком цензуром из области које су се још увек налазиле под турском влашћу није могла да има према Србима другачији тон. Ипак, и у таквим новинама, какав је био и *Хермес* из Солуна, уочени су покушаји уредништва да пренесе праву поруку одабиром чланака из стране штампе, у којима Турци нису приказивани у најбољем светлу. С друге стране, Грчка је представљена као земља, са којом је – како је карактеристично забележио један српски лист – „дељена иста судбина“. У том духу је прављена компарација грчке праведне борбе за Цариград, као и српске за Косово, два историјска места која представљају битан елемент у развоју националне свести оба народа. Грчко-турске конфликте су будно пратили листови који су уједно били и гласила првих политичких странака. Припајање Тесалије и Епира је углавном повољно коментарисано, док се „грчка ствар“ истицала праведном, у чему је посебно предњачио лист *Глас Црногорца* са Цетиња. Као и у обрнутом случају, ни у српској штампи није изостао утисак да Грчка није узела учешћа у Српско-турским ратовима. Ипак, и поред обостраних замерања у појединим тренуцима због уздржаности друге стране, као и антагонизма који се јавио услед надметања за турско наслеђе у Европи, идеја о савезништву – која је кулминирала у Балканским ратовима – је преживела.

Оригиналан научни рад

Примљен: 31.03.2022.

Коначно прихваћен за објављивање: 06.09.2022.

Fabrizio RUDI*
LUISS “Guido Carli”
Roma

L’ITALIA E IL CONFLITTO DOGANALE AUSTRO-SERBO (1906–1911). PREVISIONI, STRATEGIE, SOLUZIONI

Abstract: Il modo in cui la diplomazia italiana volse la propria attenzione alle due fasi della guerra doganale austro-serba del 1906–1911 è l’oggetto di questo saggio, che si propone una disamina completa e attenta del problema sulla base delle fonti diplomatiche, edite e inedite, italiane e serbe, comparate fra di loro. Grande attenzione verrà poi prestata allo stato dei commerci italo-serbi nella fase più acuta del conflitto doganale, alle modalità con cui il trattato commerciale italo-serbo del 14 gennaio 1907 fu stipulato, a ciò che esso prevedeva e al modo in cui i suoi contenuti abbiano influenzato i negoziati per un nuovo trattato di commercio austro-serbo nel 1910.

Parole chiave: diplomazia italiana, guerra doganale austro-serba (1906–1911), fonti diplomatiche (italiane e serbe), trattato commerciale italo-serbo (1907), trattato di commercio austro-serbo (1910).

Abstract: The way in which Italian diplomacy paid attention to the two phases of the Austro-Serbian customs war of 1906–1911 is the subject of this essay, which proposes a complete and careful examination of the problem on the basis of diplomatic sources, both published and unpublished, Italian and Serbian, compared with each other. Great attention will then be paid to the state of Italian-Serbian trade in the most acute phase of the customs conflict and how the Italian-Serbian trade treaty of 14 January 1907 was stipulated, what it envisaged, and how its contents influenced the negotiations for a new Austro-Serbian trade treaty in 1910.

Keywords: Italian diplomacy, Austro-Serbian customs war (1906–1911), diplomatic sources (Italian and Serbian), Italian-Serbian trade treaty (1907), Austro-Serbian trade treaty (1910).

Introduzione

Il sopravvenire della prima crisi marocchina fu forse il primo significativo tentativo compiuto dalla Germania di alterare un ordine di azione diplomatica che, anno dopo anno, sembrava escluderla dalle dinamiche di quel “concerto

---

* fabrizio_rudi@hotmail.it

europeo” a suo tempo riorganizzato dal suo più illustre Cancelliere. Il suo risolversi presenta come conseguenza più significativa il definitivo allineamento della Russia, tradizionale protettrice della Serbia e uscita col volto cambiato dalla lotta in Estremo Oriente, all’ordine politico-diplomatico inaugurato dall’Inghilterra con l’*Entente Cordiale*. La Germania e l’Austria-Ungheria finirono per ritrovarsi definitivamente accerchiate da questi nuovi legami e reagirono a questo rinnovato assetto in modo diverso ma reciprocamente complementare: la Germania dovette accettare il proprio stato di parziale isolamento diplomatico rispetto alla Francia ma soprattutto all’Italia, in attesa di una nuova occasione propizia per intervenire, mentre l’Austria-Ungheria pensò di risollevarne il proprio prestigio nei Balcani rinsaldando i legami con la Bulgaria, predellino di lancio per la germanizzazione militare dell’Impero ottomano, anche ingaggiando con la vicina Serbia, a ridosso della Conferenza di Algeciras, il celebre conflitto doganale dal quale la Serbia uscì tutt’altro che sconfitta. Essa, negoziando i noti prestiti con la Francia per i suoi nuovi armamenti, conferiva a sé medesima una prominenza di certo maggiore rispetto al passato nell’agone geopolitico balcanico, e cercava di ricavarne uno spazio di manovra nel proprio ambito, liberalizzando gli scambi con la vicina Bulgaria, ben armata e avviata all’indipendenza. Ma questi intenti fallirono miseramente¹.

Gli accadimenti di grande politica che fecero da sfondo agli anni che vanno dal 1905 al 1907 ebbero ricadute più o meno dirette e immediate sulla politica estera della Serbia. Ad ogni modo, il governo di Belgrado non si esimette affatto dal compito di seguirli con attenzione e con una chiaroveggenza talora superiore rispetto a quella mostrata dalla nostrana Consulta, ben consapevole che ne stava ricavando più benefici che altro².

La politica estera italiana verso i Balcani, in questa speciale congiuntura, si mantenne fedele ai principi enunciati nel 1904 da Tommaso Tittoni³. Non subì gli effetti della discontinuità governativa, sopravvenuta il 24 dicembre 1905, in ragione della linea politica da assumere durante la Conferenza, con il

¹ Cfr. L. Albertini, *Le origini della guerra del 1914*, Milano 1942–1943, 3 voll., I; B. von Bülow, *Denkwürdigkeiten*, hsgb. von Franz von Stockhammern, Berlin 1930–31, 4 Bände, I; M. Paléologue, *Un grand tournant de la politique mondiale 1904–1906*, Paris 1934; A. J. P. Taylor, *The Struggle for Mastery in Europe 1848–1918*, Oxford 1954; C. Sforza, *L’Italia dal 1914 al 1944, quale io la vidi*, Roma 1945, 13–22; A. Pernice, *Origine ed evoluzione storica delle nazioni balcaniche*, Milano 1915.

² Sulla storia serba di questo periodo, vediamo soltanto: V. Ђоровић, *Историја Срба*, Београд 1989, 3 књ., *Ново доба, Полет Србије*; М. Војводић, *Србија у међународним односима крајем XIX и почетком XX века*, Београд 1988; Д. Ђорђевић, „Србија и Балкан на почетку XX века”, у: *Југословенски народи пред Први светски рат*, Београд 1967.

³ Su Tittoni vedasi questa monumentale opera: F. Tommasini, *L’Italia alla vigilia della guerra. La politica estera di Tommaso Tittoni*, 5 voll., Bologna 1935–1941.

succedersi del secondo governo presieduto da Alessandro Fortis (24 dicembre 1905 – 1° febbraio 1906), del primo mandato del marchese Antonino Di San Giuliano⁴ e del primo governo presieduto da Sidney Sonnino (8 febbraio – 17 maggio 1906), con Francesco Guicciardini alla Consulta, e, infine, del terzo governo Giolitti (30 maggio 1906 – 2 dicembre 1909), dove Tittoni riprese le sue onorate funzioni. Da un lato, infatti, essa continuò a impegnarsi nell'addestramento della propria gendarmeria in Macedonia, questa volta restando fedele allo «spirito di Mürzsteg» e ricevendo le lodi del sultano per l'operato del generale De Giorgis. Dall'altro, in piccola parte autonomamente, ma per la restante sotto la *longa manus* dell'Inghilterra, procedette alla propria espansione commerciale e ferroviaria nei Balcani, stringendo accordi di questo tipo non solo con la Serbia e il Montenegro, ma anche con la Bulgaria e la Romania, non prima di aver fatto lo stesso con la propria imperiale e regia alleata. Si avverarono, quindi, le entusiastiche prospettive che il ministro Milovan Milovanović⁵ aveva caldeggiato già dal 1904, ma senza che si vedesse confermata per il proprio Paese la sicura ed esplicita garanzia italiana per uno sbocco materiale sull'Adriatico. Le speranze della Serbia a tal merito non si spensero del tutto, e la sua partecipazione a progetti, meglio concretizzati a partire dal 1908, come quello della ferrovia transbalcanica, può esserne considerata la prova più sincera. La Consulta dovette inoltre superare delle difficoltà diplomatiche nei suoi rapporti con la Serbia, in relazione al controllo che intendeva esercitare, in concorrenza con Vienna, sugli Albanesi, i quali diventavano ogni giorno sempre più ostili, forse anche più dei Bulgari, nei riguardi dei Serbi del Sangiacato e di Mitrovica. Le difficoltà furono molte e, apparentemente, l'Italia sembrò aver rivestito un ruolo marginale in questo senso, ma non per questo irrilevante⁶.

---

⁴ Sul marchese siciliano cfr. G. Ferraioli, *Politica e diplomazia in Italia tra il XIX e XX secolo. Vita di Antonino di San Giuliano (1852–1914)*, Catanzaro 2007.

⁵ Su di lui: Д. Ђорђевић, *Милован Миловановић*, Београд 1962. Sulle ferrovie: П. Миленковић, *Историја грађења железница и железничка политика код нас (1850–1935)*, Београд 1936.

⁶ In generale, sul tema vedasi anche: F. Corridore, „Le relazioni economiche dell'Italia con gli Stati Balcanici”, *Rivista Internazionale di Scienze Sociali e Discipline Ausiliarie* LV, 217 (1911) 3–26; J. Ivetić, *Le relazioni diplomatiche tra Serbia e Italia dal Congresso di Berlino all'annessione della Bosnia e Erzegovina (1878–1908)*, Novi Sad 2019; M. Bucarelli, „Il conflitto austro-serbo all'inizio del XX secolo”, in: *Balcani 1908. Alle origini di un secolo di conflitti*, a cura di A. Basciani e A. D'Alessandri, Trieste 2010, 15–138; F. Rudi, *Soglie inquiete. L'Italia e la Serbia all'inizio del Novecento (1904–1912)*, Milano-Udine 2020. In generale: *Italy's Balkan Strategies, 19th & 20th*, a cura di V. Pavlović, Belgrade 2014; F. Cognasso, *Storia della Questione d'Oriente*, Torino 1948.

1. *La prima fase del conflitto doganale*

Dopo la firma del trattato commerciale del 6 maggio 1881, poi rinnovato nel 1895, il giovane Regno di Serbia sarebbe gravitato attorno alla sfera d'influenza della Duplice Monarchia per i successivi ventidue anni. Il trattato sarebbe scaduto al principio del 1905, e sarebbe dovuto essere prorogato prima al 31 dicembre 1905, e poi al 14 marzo 1906. Con l'assassinio di re Alessandro e della regina Draga, come visto, i rapporti reciproci austro-serbi non sarebbero stati più gli stessi. Ripresi i negoziati per il rinnovo del trattato in questione, l'Austria-Ungheria propose alla Serbia condizioni assai meno favorevoli delle precedenti, chiedendo di poter avere mano libera sul monopolio dei contratti statali.

Il governo presieduto da Ljubomir Stojanović (12 agosto 1905 – 14 marzo 1906), alla ricerca di un alleato commerciale diverso dall'Austria-Ungheria, e con ben diverse potenzialità, firmava con la Bulgaria, il 22 giugno 1905, un trattato commerciale⁷ di diciannove articoli, valido fino al 1917, in forza del quale le due parti contraenti avrebbero dovuto adattare la propria legislazione interna in favore del libero scambio di capitali, sulla base di tariffe autonomamente stabilite e la libera circolazione di persone e merci.

Ben presto, tanto l'Austria-Ungheria quanto la Sublime Porta avrebbero duramente protestato contro quell'accordo, che violava in modo patente i termini del Trattato di Berlino: esso era stato, infatti, stipulato in forma segreta, e con uno Stato non ancora indipendente, e cioè il Principato di Bulgaria⁸. Inoltre, esso regolava una vera e propria unione doganale, tale che i prodotti di entrambi i Paesi, ad eccezione di quelli che formavano oggetto di monopolio e quelli soggetti ai dazi di consumo, potessero essere ammessi al libero commercio, e, soprattutto, secondo quanto testimoniato dal Duca Giuseppe Avarna di Gualtieri⁹, ambasciatore italiano a Vienna, «tali facilitazioni non sarebbero però accordate al bestiame, e ciò in seguito a richiesta della Serbia, la quale ben sapeva che se questo prodotto fosse stato compreso nella unione doganale, non sarebbe stato più possibile di stipulare un trattato con l'Austria-

---

⁷ Cfr. D. von Jánossy, „Der handelspolitische Konflikt zwischen der Österreichisch-Ungarischen Monarchie und Serbien in den Jahren 1904–1910“, *Jahrbuch des Wiener Ungarischen Historischen Instituts* II, 1 (1932) 285–312; J. Лончарић, „Српско-бугарско економско зближење“, *Зборник Матице српске за друштвене науке* 133 (2010) 161–166.

⁸ Ivi, 288.

⁹ Sulla sua missione cfr. T. De Vergottini, „Missione Avarna a Vienna (1904–1915)“, *Rivista di Studi Politici Internazionali* LIX, 1 (233) (Gennaio–Marzo 1992) 73–102.

Ungheria», segno, questo, per cui la Serbia a tutto pensava tranne che ad ingannare la propria imperiale e regia vicina in tema di commerci¹⁰.

In vista dell'entrata in vigore del trattato commerciale serbo-bulgaro, stabilita per il 1° marzo 1906, dal *Ballplatz* procedevano, già nel mese di gennaio, biliose polemiche raccolte in un articolo pubblicato sulla *Neue Freie Presse* del 5 gennaio: re Pietro, recitava l'articolo, mostrava di avere dimenticato la battaglia di Slivnica¹¹; «non avrebbe, altrimenti, senso», si continua a leggere, «che egli si unisca in stretta amicizia con il suo nemico di sempre, la Bulgaria, e che sotto il suo scettro, Serbia e Bulgaria, come un tempo Baviera e Prussia, stipulino un'unione doganale; bisogna, dunque, chiamare in soccorso la psicologia, per comprender questo»¹².

L'autore dell'articolo, con toni che il marchese Guiccioli¹³ non esitava a definire «burbanzosi», «quasi infantili»¹⁴, rimarcava, con malcelata angustia, che il Regno di Serbia, dandosi per alleato un suo acerrimo nemico, non soltanto attentava alla tranquillità della propria imperiale e regia vicina, ma contravveniva alla tutela dei propri interessi politici ed economici. L'onore della Duplice Monarchia, si legge alla fine dell'articolo, non sarebbe rimasto rivendicato:

Ma questa unione doganale serbo-bulgara [...] non può divenire realtà, senza che dall'Austria-Ungheria giungano opportune repressioni, con le più dure conseguenze per la Serbia. E l'Austria-Ungheria, ancora vincolata alla Serbia da un trattato commerciale, ha la possibilità di servirsi di mezzi repressivi

---

¹⁰ Archivio Storico del Ministero degli Affari Esteri (d'ora in avanti ASMAE), Rappresentanza italiana in Austria, busta 189, N. 40/24, Avarna a Guicciardini, Belgrado, 26 gennaio 1906; N. 58/35, Avarna a Guicciardini, Vienna, 27 gennaio 1906.

¹¹ Si allude, qui, alla principale battaglia della guerra serbo-bulgara combattuta fra il 14 e il 28 novembre 1885. A tal proposito si vedano, fra gli altri: W.N. Medlicott, „The Powers and the Unification of the Two Bulgarias, 1885: Part I”, *The English Historical Review*, Vol. LIV, n. 21 (gennaio, 1939) 67–68; F. R. Bridge, „Österreich-Ungarn unter den Grossmächten”, in: *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*, a cura di A. Wandruszka e P. Urbanitsch, Vienna 1989–2016, 11 Voll., VI/1, *Die Habsburgermonarchie im System der internationalen Beziehungen*, 271; F.R. Bridge, *From Sadowa to Sarajevo: the foreign policy of Austria-Hungary, 1866–1914*, London, Boston 1972; A. Tamborra, *L'Europa centro-orientale nei secoli XIX e XX (1800–1920)*, Vallardi Commissionaria Editoriale, 1971, p. 325 ss.

¹² ASMAE, Serie Politica P, busta 197, N. 7/3 [Annesso, articolo dalla *Neue Freie Presse* del 5 gennaio 1906], Guiccioli a Di San Giuliano, 4 gennaio 1906.

¹³ Sulla missione del marchese Guiccioli a Belgrado, svolta dal 1904 al 1908, si veda: F. Guida, A. Pitassio, „La politica estera italiana e gli slavi del sud nei rapporti delle legazioni di Belgrado e di Sofia nei periodi 1904–1908 e 1911–1913”, *Materiali di Storia*, Università degli Studi di Perugia III (1980) 59–103.

¹⁴ ASMAE, Serie Politica P, 1891 – 1916 busta 197, N. 7/3, Guiccioli a Di San Giuliano, 4 gennaio 1906.

adeguati. Se ai prodotti serbi sarà stato bloccato l'accesso all'Austria-Ungheria, se gli interessi politici della Serbia non avranno potuto trovare sostegno in Europa grazie a, e attraverso, l'Austria-Ungheria, allora a Belgrado ci si dovrà presto render conto di quanto sia stato sciocco scambiare il buon vicinato con l'Austria-Ungheria per l'amicizia con la Bulgaria¹⁵.

Agli occhi del marchese veneziano, tutto questo costituiva una «polemica molto istruttiva», per come mostrava quale importanza l'Austria-Ungheria annettesse a un «cantuccio di terreno» come il piccolo Regno di Serbia. Era difficile, poco conveniente, per Vienna indirizzare larga parte della propria politica estera verso di essa, nella speranza di piegarla con agio alla propria volontà. E lo era soprattutto ove si pensi che nel precitato articolo della *Neue Freie Presse* si ammetteva chiaramente un fatto: l'unione doganale serbo-bulgara non ledeva gli interessi economici balcanici dell'Austria-Ungheria, bensì quelli politici¹⁶.

Guiccioli si domandava, dunque, per quale motivo la diplomazia austro-ungarica mostrasse tanto indignato stupore per il frutto di trattative intessute due anni prima a Belgrado presso l'Hôtel Imperial, fra i rappresentanti bulgari e quelli serbi, di cui ampiamente avevano trattato i quotidiani di tutta Europa, soggiungendo che «i diplomatici accreditati, ai quali in estate sovente scarseggia la messe, sono stati molto lieti di aver materia per scrivere ai loro Governi»¹⁷. La conclusione che il marchese trae da tutto ciò suona quasi sibillina:

Molte ipotesi possono, però, farsi. Per esempio, che si cerchino pretesti per romperla addirittura con Serbi e Bulgari. Che preoccupati del mutamento nella persona che dirige la politica estera italiana¹⁸, si voglia fare una minaccia la indipendenza degli Stati Balcanici. Ma la supposizione più verosimile è che ai tratti, anche questa volta, di una delle solite manifestazioni autoritarie, un poco brutali, colla quale rinunciare alle velleità di indipendenza, ai sogni di futura grandezza¹⁹.

---

¹⁵ Ivi, N. 7/3 [Annesso, articolo dalla *Neue Freie Presse* del 5 gennaio 1906], Guiccioli a Di San Giuliano, 4 gennaio 1906. Sul punto vedi anche: *Документи о спољној политици Краљевине Србије*, Београд 1980–2014, Libro II, Vol. 1/I, N. 1, Antičić a Vujić, Belgrado, 1/14 gennaio 1906.

¹⁶ ASMAE, Serie Politica P, 1891 – 1916 busta 197, N. 11/4, Guiccioli a Di San Giuliano, 7 gennaio 1906.

¹⁷ *Ibidem*.

¹⁸ Guiccioli allude, naturalmente, alla persona di Antonino Di San Giuliano, Ministro degli Esteri italiano dal 24 dicembre 1905.

¹⁹ *Ibidem*.

Seguiamo ora, nel dettaglio, cosa affrontò la corrispondenza diplomatica austro-serba nei giorni immediatamente successivi. Sebbene il marchese Guiccioli si fosse reso, fino a questo momento, attento testimone e appassionato interprete dei voleri serbi in politica estera e interna, nella documentazione italiana relativa a questi fatti sorge una difficoltà: se è facile intuire una sincera corrispondenza da parte del governo di Belgrado, almeno dinanzi alla lettura della relativa corrispondenza, verso le benevole disposizioni politiche della diplomazia italiana, più complesso è, invece, individuare sino a che punto, nelle parole del Guiccioli, gli interessi dei due Stati coincidessero o, quanto meno, si somigliassero²⁰.

L'11 gennaio 1906 Gołuchowski chiedeva al governo serbo una copia del trattato serbo-bulgaro²¹, aggiungendo che la *Skupština* non avrebbe dovuto sottoporlo a ratifica. La richiesta del ministro austro-ungarico suonava, in effetti, alquanto assertiva. Dopo che Vujić, ministro serbo a Vienna, ebbe procurato al barone Czikann un esemplare del trattato serbo-bulgaro di unione doganale, e «spiegato che il governo serbo l'ha firmato a condizione preliminare che, se fossero insorte difficoltà per la conclusione del trattato commerciale con l'Austria-Ungheria, bisognava adattarsi alle pretese di quest'ultima, ossia che potevano essere apportate delle modifiche», giunse notizia che la *Skupština* non avrebbe sottoposto il medesimo trattato a

---

²⁰ Circa il punto di vista serbo sulla guerra doganale rimane fondamentale: Д. Ђорђевић, *Царински рат Аустро-Угарске и Србије 1906–1911*, Београд 1962.

²¹ Un'efficace epitome di questo trattato figura, in lingua tedesca nella *Neue Freie Presse* del 6 gennaio 1906, in annesso a: ASMAE, Serie Politica P, 1891–1916, busta 197, Belgrado, 4 gennaio 1906, N. 7/3, Guiccioli a Di San Giuliano. Vedi anche: Ivi, Rappresentanza italiana a Vienna, busta 189, N. 77/44, Avarna a Guicciardini, Vienna, 9 gennaio 1906, dove si può leggere una sincera ammissione del ministro serbo a Vienna circa le effettive intenzionalità politiche sottendenti al trattato di commercio: «Nell'accennare poi all'opposizione incontrata nell'opinione pubblica nella Monarchia e nel Governo Imperiale e Regio dell'accordo reso noto a Sofia all'insaputa della Serbia, e la cui pubblicazione attribuisce a mera indiscrezione, il Signor Vouitch osservò che non comprendeva le apprensioni qui manifestatesi per il riavvicinamento, che due Stati balcanici miravano a raggiungere con esso, nel campo economico, perché questo, che era loro consigliato per le varie Potenze per far cessare le inimicizie e le lotte, che regnavano fra gli elementi serbi e bulgari in Macedonia, non avrebbe potuto che contribuire alla pacificazione della penisola e facilitare vieppiù l'attuazione delle riforme. La Serbia e la Bulgaria non erano animate da sentimenti ostili contro l'Austria-Ungheria; esse non avevano altro scopo che di provvedere ai rispettivi interessi per la tutela dei quali erano stati indotti a stabilire le basi di un'intesa politica, che non aveva potuto essere ancora estesa, non essendosi creduto opportuno per il momento di toccare questioni, che, come quella della divisione delle loro sfere d'influenza, avrebbe potuto sollevare difficoltà, ed ignorandosi d'altra parte le disposizioni del Principe Ferdinando, nel quale, a quanto mi fece intendere, non si faceva in Serbia troppo affidamento».

ratifica²². Ciò fu fatto al preciso scopo di non rinunziarvi, di prendere tempo e di attendere che le insistenze della *Ballplatz* si affievolissero per occasioni future più propizie.

Era chiaro che il governo serbo non avrebbe mai rinunciato al mantenimento dei suoi buoni rapporti con la Bulgaria. In una nota del 13 gennaio 1906, Stojanović dichiarò che non avrebbe sottoposto l'accordo con la Bulgaria alla *Skupština* prima che il trattato commerciale con l'Austria-Ungheria fosse concluso, mentre, lo stesso giorno, Žujović ammetteva che lo scopo di questa equivoca tergiversazione, causata dal voto della *Skupština* sulla ratifica, era proprio quello di evitare qualsiasi modifica alle disposizioni dell'accordo stesso²³. Tuttavia, il trattato commerciale serbo-bulgaro era di carattere eminentemente locale e non era stato concepito per danneggiare scientemente il prestigio internazionale di alcuna Potenza. Pertanto, il governo serbo si mostrò pronto ad emendarlo *a fortiori* di qualunque tratto offensivo nei riguardi della Duplice Monarchia.

In risposta alla nota oggi presa in considerazione, ho l'onore di comunicare a Vostra Eccellenza, che il regio governo serbo, nell'intenzione di conciliare i comuni interessi economici delle due parti con un trattato commerciale, dichiara che non sottoporrà alla *Skupština* il trattato commerciale serbo-bulgaro per tutta la durata delle trattative commerciali con l'Austria-Ungheria, o meglio, che, in caso di realizzazione del trattato con l'Austria-Ungheria, approverà tutte le modifiche al trattato serbo-bulgaro, quale che sia la natura del trattato con l'Austria-Ungheria²⁴.

Gołuchowski, tuttavia, trovò inadeguata questa risposta:

La risposta data da parte serba è assolutamente insoddisfacente, e a tal proposito si deve insistere sul fatto che infatti l'ultima frase della nota serba suona secondo quello che avevamo indicato, e cioè che il regio governo serbo si impegna ad apportare al trattato di unione doganale serbo-bulgaro tutte quelle modifiche desiderate dalla parte austro-ungarica. La dichiarazione serba è davvero vaga, e potrebbe apportare ulteriori complicazioni e contrasti. Vostra Eminenza voglia sollecitare l'adozione, senza indebito ritardo, del nostro testo,

---

²² *Diplomatische Aktenstücke über die Handelsvertrags-Verhandlungen mit Serbien, 1905–1906* (da ora in poi *DA*), Wien 1906, N. 2, Gołuchowski a Czikkann, Vienna, 11 gennaio 1906.

²³ *DA*, N. 3, Czikkann a Gołuchowski, Belgrado, 14 gennaio 1906. Vedi anche: ДСИКК II, I/I, N. 3, Vujić a Antonić, Vienna, 2/15 gennaio 1906; N. 15, Vujić a Antonić, Vienna, 2/15 gennaio 1906; N. 18, Vujić a Antonić, Vienna, 2/15 gennaio 1906; N. 24, Vujić a Antonić, Vienna, 5/18 gennaio 1906.

²⁴ *DA*, N. 5, Czikkann a Gołuchowski, Belgrado, 19 gennaio 1906.

altrimenti saremo costretti a prendere i provvedimenti adeguati alla situazione corrente²⁵.

Senza celare apprensione per la china che la situazione stava prendendo, Guiccioli confidava, comunque, nel buon senso della diplomazia austro-ungarica, ora conscia di aver usato «prepotente violenza di attitudine del tutto superflua» nei riguardi di un governo serbo «esaurito dallo sforzo sovrumano di aver osato di dire ‘no’ all’Austria», e dunque senza «più lena per continuare la lotta»²⁶. In realtà si illudeva poiché il 18 gennaio 1906 Gołuchowski mandò al governo serbo attraverso Czikann la stessa richiesta, e la Serbia rispose come prima²⁷. A quel punto Gołuchowski trovò l’occasione per bloccare i commerci con la Serbia²⁸.

È utile ricordare che, ai sensi dell’articolo VII della convenzione veterinaria firmata in concomitanza al trattato commerciale del 6 maggio 1881, la presenza di bestiame infetto proveniente dalla Serbia e diretto in Ungheria meridionale avrebbe determinato il blocco delle frontiere danubiane ai prodotti serbi. Il 22 gennaio 1906 il primo ministro ungherese Fejérváry si comportò conformemente a tale disposizione. Il motivo sarebbe stato un’epizoozia pericolosa anche per gli esseri umani.

Il marchese Guiccioli, in una nota del 24 gennaio, specificava che il Ministro dell’Agricoltura austro-ungarico aveva esteso l’ordinanza di blocco anche al pollame, evocando gli effetti disastrosi che questa mossa della Duplice Monarchia avrebbe sortito sull’economia del piccolo regno balcanico, a cominciare dal «sensibile rialzo dei prezzi» sui mercati, in vista del quale «le autorità comunali preposte all’approvvigionamento della Capitale» avrebbero preso «misure per supplire alla mancata importazione delle carni»²⁹.

Gołuchowski, tuttavia, non si limitò a mettere alle strette il vicino balcanico sotto il profilo economico, ma anche sotto quello politico internazionale.

---

²⁵ Ivi, N.6, Gołuchowski a Czikann, Vienna, 19 gennaio 1906. Vedi anche: *ДЦИК* II, 1/I, N. 29, Antonić a Vujić, Belgrado, 6/19 gennaio 1906; N. 30, Antonić a Vujić, Belgrado, 6/19 gennaio 1906; N. 31, Vujić a Antonić, Vienna, 7/20 gennaio 1906; N. 32, Antonić a Vujić, Belgrado, 7/20 gennaio 1906.

²⁶ ASMAE, Serie Politica P, busta 197, 1891–1916, N. 43/13, Belgrado, 20 gennaio 1906, Guiccioli a Di San Giuliano.

²⁷ *DA*, N. 7, Czikann a Gołuchowski, Belgrado, 20 gennaio 1906.

²⁸ Ivi, N. 8, Gołuchowski a Czikann, Vienna, 21 gennaio 1906. Vedi anche: *ДЦИК* II, 1/I, N. 35, Vujić a Antonić, Vienna, 8 / 21 gennaio 1906.

²⁹ ASMAE, Serie Politica P, busta 197, 1891–1916, N. 131/15, Belgrado, 24 gennaio 1906, Guiccioli a Di San Giuliano; *ДЦИК* II, 1/I, N. 48, Vujić a Antonić, Vienna, 11/24 gennaio 1906; N. 52, Petković a Antonić, Budapest, 11/24 gennaio 1906; N. 57, Petković a Antonić, Budapest, 12/25 gennaio 1906.

Ordinò, infatti, che la legazione diplomatica austro-ungarica si ritirasse da Belgrado. In risposta, il governo di Belgrado dispose che tutti i membri della delegazione serba facessero immediato ritorno in patria³⁰. Ciò, tuttavia, non impedì al ministro Vujić di notificare che il governo serbo era ancora pronto «ad accogliere la preghiera dell'imperiale e regio governo a permettere la ripresa delle trattative sull'accordo commerciale»³¹.

In Serbia si ebbero immediate ripercussioni. Nikola Pašić protestò duramente contro il comportamento arbitrario tenuto da Gołuchowski e si congratulò con il presidente del Consiglio dei Ministri Stojanović, per aver respinto tutte le imposizioni provenienti dalla Monarchia. La *Skupština*, allora, votò all'unanimità contro le richieste dell'Austria-Ungheria, da cui fu vietata l'importazione di zucchero e alcool in territorio serbo³².

Frattanto, il marchese Guiccioli ebbe modo di ricordare al marchese Antonino Di San Giuliano – ministro degli Esteri nel primo governo Sonnino per un breve periodo, e cioè dal 25 dicembre 1905 all'8 febbraio 1906 – quanto l'opinione pubblica italiana, ipoteticamente ben informata sul corso degli eventi, fosse scarsamente consapevole delle possibili conseguenze politiche della guerra doganale, asserendo che, se l'Austria-Ungheria avesse voluto (come da suo effettivo volere) *stravincere* sul piccolo rivale danubiano, avrebbe, per tale scopo, dovuto attendere il 1° marzo 1906, giorno di scadenza del Trattato del 1881:

Che la Serbia sia in grado di resistere per qualche tempo, senza insopportabili sacrifici, è ormai parere dei più. Se l'Ungheria avesse chiuso le frontiere due mesi fa, le conseguenze sarebbero state assai più serie. I prodotti del suolo, cereali, prugne, che qui si vendono in autunno, sono dunque già esportati. In novembre e maggio si vendono le bestie cornute, i suini entro dicembre e gennaio. In complesso, dunque, può dirsi che, meno per una piccola partita di suini, le vendite e le esportazioni hanno già avuto luogo. Tutto si riduce ora, al massimo, ad una ventina di mille maiali, per un valore di circa due milioni. La loro vendita sul mercato locale porterà una perdita del 30%. È dunque un sacrificio, al più, di 600 mila lire, alle quali il commercio serbo dovrà sottostare per ora. Non è somma da impensierire. [...] Se il Governo Austro-

---

³⁰ Cfr.: M.-J. Calic, *Sozialgeschichte Serbiens, 1815–1941. Der aufhaltsame Fortschritt während der Industrialisierung*, München 1994, 170–171.

³¹ *DA*, N. 10, Vujić a Gołuchowski, Vienna, 23 gennaio 1906. Vedi anche *ДСПКС II*, 1/I, N. 48, Vujić a AntoniĆ, Vienna, 11/24 gennaio 1906.

³² Cfr.: D. von Jánossy, „Der handelspolitische Konflikt zwischen der Österreichisch-Ungarischen Monarchie und Serbien in den Jahren 1904–1910“, 290. Sul Pašić: *Никола Пашић – живот и дело*, прир. В. Крстић, Београд 1997.

Ungarico avesse aspettato il 1° marzo³³, giorno della scadenza del Trattato, per chiudere le frontiere e incominciare la guerra doganale, si sarebbe trovato sopra un terreno perfettamente legale e solido. Egli, invece, senza necessità, ha ricorso ad atti di violenza a sotterfugi e ad applicazioni poco serie e corrette della Convenzione veterinaria³⁴.

Proseguendo nel suo dispaccio, il marchese Guiccioli non esitò a mettere in luce l'assoluta infondatezza del pretesto per cui il conflitto doganale aveva avuto effettivo inizio, riportando interessanti particolari:

Come si fa, per esempio, a persuadere il pubblico che fra il 22 e il 23 gennaio, maiali, bovini, montoni, pecore, polli, perfino la selvaggina, furono d'improvviso colpiti da varie specie di epizoozie, e che, con - 6 gradi di freddo, le carni macellate, fresche e salate, si sono putrefatte o rese venefiche? E nello stesso tempo si dice apertamente che se la Serbia abbandona la Convenzione colla Bulgaria, la frontiera sarà riaperta, così da concludere che, in grazia di questo portentoso *tocca e sana*, a tutti i quadrupedi e volatili serbi verrà d'un tratto ridonata la salute? Un vero prodigio! Il curioso è che oltre confine, nel vicino Banato, regna sovrana la epizoozia nei suini da più di un anno, come mi assicurava un ricchissimo allevatore di quel paese appartenente per nascita alla più incontestabile nobiltà austriaca³⁵.

Guiccioli, infine, segnalava che, nel frattempo, la Francia, l'Inghilterra e soprattutto la Germania, alla quale «è aperta la via del Danubio da Ratisbona»³⁶, iniziavano a farsi avanti per subentrare all'Austria-Ungheria in

---

³³ Secondo il calendario giuliano.

³⁴ ASMAE, Serie Politica P, busta 197, Belgrado, 31 gennaio 1906, N. 83/24, Guiccioli a Guicciardini.

³⁵ Avarna ammetteva, circa l'ira dell'Austria-Ungheria quanto segue: essa era «originata non tanto dalle conseguenze economiche, che potrebbero risultare per il commercio della Monarchia, quanto per la tendenza che in essa si ravvisa, la quale rileva gli sforzi, che entrambi i governi fanno per addivenire a un'intesa politica tra loro, è evidente che l'accordo doganale, che mira a stringere vieppiù che reciproci rapporti economici, ove si effettua serialmente, condurrebbe ad un ravvicinamento maggiore di quegli stati e ad una estensione forse degli impegni che si pretende essere stati già da essi presi in vista di quell'intesa politica, che si desiderano raggiungere; ma la realizzazione della quale, oltre all'essere poco verosimile, date le divergenze che sussistono fra le rispettive loro aspirazioni nazionali, riconosciuta per ora impossibile dallo stesso governo serbo per le eccessive esigenze accampate dalla Bulgaria da cui non sarebbe facile farla recedere, siccome mi fece osservare il signor Milovanovitch, Ministro di Serbia a Roma, che trova esattamente a Vienna, quale delegato del governo per i negoziati commerciali e che venne a visitarmi in questi giorni». ASMAE, Rappresentanza italiana a Vienna, busta 189, N. 58/35, Avarna a Guicciardini, Vienna, 30 gennaio 1906.

³⁶ *Ibidem*.

qualità di alleato commerciale del Regno di Serbia. Arguiva, già da quei giorni, che l'Italia avrebbe potuto «studiare il modo per farsi avanti»³⁷, e auspicava che i tecnici inviati al governo italiano per il sondaggio delle possibilità di mercato in terra serba avessero a disposizione una consolidata conoscenza della lingua tedesca. A suffragio di ciò, Guiccioli, il 1° febbraio scrisse che, alla riunione della *Skupština* del 28 gennaio, fra le altre cose³⁸:

vennero presentati per l'approvazione i progetti di Trattato di Commercio colla Germania e col Montenegro e ritirato il progetto di prestito con la Union Bank di Vienna, di cui per ultimo è argomento il mio rapporto del 27 novembre 1905, n. 262. Il Governo, a giustificare questo provvedimento, adduce le condizioni in cui si trova ora il paese in causa del conflitto doganale coll'Austria-Ungheria. Il che può spiegarsi in due modi: o perché in questo momento il paese non sanzionerebbe una operazione finanziaria con un istituto austriaco, o perché, fino alla soluzione del conflitto doganale, il Bilancio Serbo è esposto ad una alea che può render restii, e certo molto più esigenti, gli eventuali sovventori³⁹.

È verosimile che ciò abbia indotto la diplomazia austro-ungarica a più umile consiglio, se Gołuchowski e l'imperatore Francesco Giuseppe esortarono di nuovo Nikola Pašić, in quel momento ministro degli Esteri, ad accettare la modifica dei termini del trattato commerciale serbo-bulgaro, in vista di una nuova intesa con la Duplice Monarchia. A giocare a favore della Serbia in questo senso doveva essere anche l'iniziativa di concludere un nuovo trattato di commercio e navigazione con la Russia – ma si meditava anche il rinnovo, previa adeguata revisione, del trattato del 14 dicembre 1893⁴⁰. Non solo: da Parigi, Milenko Vesnić scriveva al nuovo ministro degli Esteri serbo, Vasilije Antonić della necessità di riprendere le trattative per analoghi accordi con la Francia, la Gran Bretagna, la Grecia e l'Italia, e di riunire un numero adeguato di rispettivi delegati a Belgrado per lo scopo in parola.⁴¹

Si riporta, qui di seguito, il prospetto *in extenso* delle modifiche richieste dall'Austria-Ungheria al testo dell'unione doganale serbo-bulgaro:

---

³⁷ ASMAE, Serie Politica P, busta 197, Belgrado, 31 gennaio 1906, N. 83/24, Guiccioli a Di San Giuliano. Cfr. anche *ДЦПКС* II, Vol. 1/I, N. 90, Antonić a Vesnić, Parigi, 18/31 gennaio 1906.

³⁸ L'ordine del giorno completo della riunione della *Skupština* del 28 gennaio figura in un dispaccio di Guiccioli indirizzato a Di San Giuliano datato 3 febbraio 1906; cfr.: ASMAE, Serie Politica P, busta 197, N. 93/28.

³⁹ ASMAE, Serie Politica P, busta 197, Belgrado, 1° febbraio 1906, N. 88/26, Guiccioli a Di San Giuliano [I rilievi sono contenuti nel testo originale].

⁴⁰ *ДЦПКС* II, 1/I, N. 118, Grujić a Antonić, Pietroburgo, 24 gennaio / 6 febbraio 1906.

⁴¹ Ivi, N. 121, Vesnić a Antonić, Vienna, 25 gennaio / 7 febbraio 1906.

Richieste di modifica da partedell'Austria-Ungheria	Testo del trattato serbo-bulgaro di unione doganale
<p>Agli ARTICOLI 1 e 2. Le disposizioni dell'articolo 1 contraddicono la definizione di "unione doganale", laddove si determina che Serbia e Bulgaria possono stabilire tariffe differenti per la durata del trattato e possono anche concludere trattati separati con Stati terzi. Non è dunque ammissibile che due Stati, d'accordo a scambiare i propri beni sotto il pretesto di un'unione doganale, poi riservino trattamenti diversi a Stati terzi. Per questa ragione, la presente differenziazione dei prodotti di entrambe le parti contraenti a discapito degli Stati terzi, di cui l'articolo 2 riporta disposizioni più dettagliate, va contro il diritto internazionale dei trattati.</p> <p>Relativamente al primo capoverso dell'articolo, l'Austria-Ungheria può dirsi d'accordo nel caso in cui le due parti contraenti abbiano concluso che la suddetta libertà doganale venga estesa anche ai prodotti austriaci ed ungheresi. Nel prendere in considerazione i punti 1 e 2, l'Austria-Ungheria può, in forza dei diritti che le spettano, riservarsi il privilegio di rivendicare privilegi commerciali anche per i propri prodotti,</p>	<p>ARTICOLO 1</p> <p>La Bulgaria e la Serbia creano, sul modello di un trattato bilaterale, un'unione doganale per una comune area commerciale per lo scambio reciproco dei propri prodotti. Tuttavia mantengono, sino al 1° marzo 1917 nuovo stile⁴², con gli Stati esteri tariffe doganali separate, e concludono, in questo lasso di tempo, altri trattati commerciali.</p> <p>ARTICOLO 2.</p> <p>Il traffico di prodotti, in qualunque modo esso avvenga, dal territorio dall'uno all'altro Stato contraente è del tutto esente da qualsiasi tassa doganale, non importa in che forma e a che vantaggio esse vengano impostate. Fanno eccezione:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. prodotti oggetto di monopolio di Stato, al momento presente o in prospettiva futura, in una o nell'altra parte contraente o la cui importazione sia proibita per legge; 2. merci che per la loro produzione, lavorazione o destinazione, in uno o nell'altro degli Stati contraenti soggiacciono a tasse interne (accisa e garanzia interna in Bulgaria, <i>trošarina</i>)⁴³

⁴² Secondo cioè il calendario gregoriano, quindi sino al 18 febbraio 1917 secondo quello giuliano.

⁴³ È il corrispettivo serbo dell'accisa. Per i monopoli di Stato serbi e austro-ungarici vedasi le appendici al trattato commerciale del 6 maggio 1881: *Traite de commerce avec la Serbie. Conclu à Vienne. Ratifié à Vienne, le 27 mai 1882; les ratifications y échangées, le 16 juin 1882*; Handelsvertrag vom 6 mai 1881, zwischen Oesterreich-Ungarn und Serbien, in: *Austria Treaties* (d'ora in poi *AT*), *Recueil des Traités et conventions conclus par l'Autriche avec les Puissances étrangères depuis 1763 jusqu'à nos jours*, par L. Neumann et A. De Plason, Nouvelle Suite; Vienne, Imprimerie I. et. R. De la Cour et de l'Etat; Kraus Reprint, Nendels, Liechtenstein, 1971–1974; 26 voll., XI, N.1416, pp. 1143–1192.

dello stesso tipo, cioè, di quelli su cui Serbia e Bulgaria pongono monopoli ed esenzioni fiscali.

Il punto terzo, dato che la differenziazione dei prodotti di uno Stato terzo con diritti di privilegi commerciali è percepita, soprattutto per ciò che riguarda la Bulgaria, in conflitto con le disposizioni del Trattato di Berlino, dev'essere assolutamente eliminato.

ALL'ARTICOLO 7.

La disposizione del secondo capoverso del punto 2 non può esser fatta armonizzare né con il diritto internazionale né con la clausola della massima agevolazione. L'Austria-Ungheria deve, in caso di mancata modifica di questa disposizione, prendere particolari provvedimenti in merito.

in Serbia) o che, durante l'importazione dall'uno all'altro Stato siano sottoposte a tariffe previste dai relativi ordinamenti statali,

3. oggetti non prodotti da uno degli Stati dell'unione doganale ma di origine estera, e che, una volta importati, o direttamente o in altro modo, e quindi posti nel libero mercato, soggiacciano all'ammontare intero della tariffa e a tutte le imposte particolari conformi alle tariffe autonome o agli accordi sulle tariffe conclusi dagli Stati firmatari con Stati terzi prima del 1° marzo 1917.

ARTICOLO 7.

Per l'esportazione dei prodotti dall'uno all'altro Stato dell'Unione è vietato ricevere qualsiasi forma di accredito, eccezion fatta per il rimborso delle imposte interne (accisa e garanzia interna in Bulgaria, *trošarina* in Serbia) da versare per i materiali e per i prodotti per cui esse siano previste. Per applicare quest'agevolazione, si è concordato quanto segue:

1. Il rimborso delle tasse interne, per l'esportazione dei prodotti di uno degli Stati contraenti, può essere effettuato solo nei rispettivi territori [...]
2. I governi degli Stati contraenti presteranno particolare attenzione a verificare che il rimborso non ammonti ad una somma superiore alla tassa interna versata, affinché detto rimborso non assuma la natura né sortisca l'effetto di un'indennità di esportazione. Le indennità e gli accrediti di esportazione possono essere assegnati solo per l'esportazione verso altri Stati [...].

ALL'ARTICOLO 12.

L'Austria-Ungheria rivendica il pieno godimento di tutte le agevolazioni in via d'introduzione nel traffico ferroviario serbo-bulgaro. Per ciò che riguarda la conclusione di una convenzione ferroviaria, almeno dal punto di vista formale, l'Austria-Ungheria, dinanzi al fatto che per il reciproco traffico ferroviario dei due Stati balcanici sussistono trattati conclusi sulla base degli atti del Congresso di Berlino, deve verificare, riservandosene il diritto esclusivo, se la conclusione di una convenzione ferroviaria separata – ciò che è previsto, per Serbia e Bulgaria, nel capoverso 3 di questo articolo – sia compatibile con i suddetti trattati.

In questo senso potrebbe essere sollevata un'obiezione per la conclusione di una convenzione ferroviaria per la fine del 1906.

ALL'ARTICOLO 14.

Dal punto di vista dell'Austria-Ungheria si constata che gli accordi conclusi in merito non possono essere armonizzati con le concessioni accordate alla Serbia in materia di prevenzione veterinaria. Nel peggiore dei casi, inoltre, si sarebbe pronti, sempre da parte austro-ungarica, a tollerare lo *status quo* venutosi a creare in seguito alla firma del trattato commerciale serbo-bulgaro del 16/28 febbraio 1897, e sino ad ora tollerato, anche in futuro [...].

Stessa osservazione per questo passo dell'articolo 14.

ARTICOLO 12.

Sulle ferrovie, con riguardo sia all'orario di lavoro sia alle modalità di arrivo e partenza, i sudditi e le merci di ciascuno dei due Stati contraenti devono essere trattati con lo stesso riguardo che nel territorio nazionale di ciascuno di essi.

Per l'importazione, l'esportazione e il transito da o nel territorio di uno all'altro degli Stati contraenti, come per il trasporto locale, le tariffe ferroviarie per il trasporto merci saranno regolate in modo tale da non essere alzate ogni tonnellata/chilometro.

La regolazione finale della summenzionata questione si riserva alla conclusione, prevista per la fine del 1906, di una convenzione ferroviaria.

ARTICOLO 14.

Proprietari e locatari nei territori dei rispettivi Stati contraenti godranno delle migliori agevolazioni per la gestione dei loro beni, come anche per i pascoli e il foraggio del loro bestiame. In caso di un'epidemia di bestiame, gli Stati contraenti si riservano il diritto di vietarne l'importazione sia per il trattamento che per i pascoli e il foraggio.[...]

ALL'ARTICOLO 14

Gli immobili che si collochino sulla linea di confine di Stato in modo tale che gli edifici e le abitazioni delle rispettive proprietà giacciono nel territorio di entrambe le parti contraenti, verranno da ora in poi denominati "possedimenti misti". Per render possibile la semplificazione del traffico.

La nota diplomatica si concludeva affermando che l'Austria-Ungheria si riservava, «riguardo a tutto il resto», il diritto di sollevare le proprie obiezioni sulle agevolazioni che Serbia e Bulgaria si erano concesse nel loro trattato commerciale.⁴⁴

Il governo bulgaro venne informato del cambiamento in atto, ma sostenne che non poteva esser fatta nessuna modifica «senza un'azione legislativa», perché il trattato doveva essere investito di «forza legislativa». Il 23 febbraio il governo serbo informò Gołuchowski dell'impossibilità poiché un accordo fra due Stati agricoli poteva ledere gli interessi economici austriaci, ma che alcune modifiche potevano essere comunque apportate.

Il regio governo serbo è propenso a impegnarsi per le modifiche come delle rispettive disposizioni del trattato di cui agli articoli 1 e 2 così del protocollo finale. Parimenti il regio governo approva le modifiche, desiderate dal governo austro-ungarico, del capoverso 2, punto 2, articolo 7 e paragrafo 3 dell'aggiunta a questo articolo, e non si oppone all'osservazione sull'articolo 9.

Relativamente agli articoli 12 e 14 il regio governo serbo non ritiene necessario apportare modifiche (in particolare all'articolo 14 e alle rispettive disposizioni nel protocollo finale), poiché ritiene che con essi i relativi comportamenti verranno disciplinati più precisamente e dettagliatamente, quindi in merito il regio governo non solleverà alcuna questione.

Il regio governo serbo è inoltre convinto d'aver risolto ogni fraintendimento nelle summenzionate dichiarazioni, e appare indirizzato sulla strada di riprendere immediatamente le trattative sul trattato commerciale. Contemporaneamente crede di dover rilevare che con questo si profila la possibilità di riprendere, sulla base delle preesistenti condizioni trattato, normalmente le relazioni commerciali⁴⁵.

In conseguenza di tutto ciò, tuttavia, i rapporti con la Bulgaria peggiorarono ulteriormente. Ne dà accorata notizia Guiccioli, da Belgrado, riassumendo il contenuto di un articolo comparso, verso la fine del febbraio 1906, sul quotidiano bulgaro *Večerna Posta*: «La Serbia naviga di nuovo nelle acque austriache», vi si legge, «ciò che offuscherà alquanto le relazioni con i due paesi»⁴⁶.

---

⁴⁴ DA, N.11, Gołuchowski a Czikkann, Vienna, 16 febbraio 1906, Allegato.

⁴⁵ DA, N. 12, Vujić a Gołuchowski, Belgrado, 24 febbraio 1906. Cfr. anche il fondamentale B. Ђоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, Београд 1936, 80–107.

⁴⁶ Il marchese, pure, nell'esternare suggestioni personali relativamente ai fatti che riferisce, non lesina su considerazioni di questo tenore: «La politica Princesca ha una speciale predilezione per le vie coperte e sinuose, ed è afflitta da una suscettibilità piena di sospetto e di carattere quasi morboso. D'altra parte, il livore nell'animo di questi popoli, anche quando sembra spento, cova sotto la cenere. Non perdonano mai, ed hanno facile l'ingiuria, mal sicura la fede, per cui ogni occasione è buona per dilaniarsi a vicenda». ASMAE, Serie Politica P, busta 197, Belgrado, 9 marzo 1906, N. 202/61, Guiccioli a Di San Giuliano.

I colloqui per il trattato di commercio, pur giunti a buon punto, rimasero sospesi per qualche tempo a partire dalle vacanze pasquali. Guiccioli, a ragione, riteneva che si trattasse di una evidente mossa atta a mettere in difficoltà il governo serbo, il quale, a suo tempo, si era macchiato del «colpevole errore» di far cadere, nel dicembre 1904, il governo presieduto dal generale Sava Grujić (8 febbraio – 10 dicembre 1904), con Nikola Pašić al ministero degli Esteri: se ciò non fosse successo, scrive il marchese Guiccioli, «non si sarebbe perduta miseramente una annata intera, e la Serbia» non si sarebbe trovata «in così penose strette». Nel frattempo, però, «non se ne stanno colle mani alla cintola né tedeschi, né francesi». La *Krupp*, infatti, agiva per mezzo del suo rappresentante a Belgrado, mentre il rappresentante dei creditori francesi presso l'Amministrazione dei Monopoli di Stato serba minacciava di non ammettere alla Borsa di Parigi i nuovi valori serbi⁴⁷. L'Austria-Ungheria, informava sempre il nostro Guiccioli, in un dispaccio del 26 aprile, poneva sotto ricatto la Serbia anche per il commercio del sale. Fino a quel momento, Belgrado aveva trattato per il commercio di esso con l'Impero ottomano, per un valore annuo di circa 300.000 lire. Aggiunge a questo punto quanto segue:

Il Governo Rumeno, già vivamente irritato colla vicina Monarchia che vuole imporgli ora patti leonini per gli accordi commerciali, ha avuto sentore delle domande di Vienna a Belgrado, ha fatto tornar qui subito il suo Ministro che trovavasi in congedo dandogli l'incarico di far seriamente osservare a questo Governo che se intende legarsi completamente ed indissolubilmente in materia economica coll'Austria-Ungheria, così da vincolare qualsiasi libertà d'azione rispetto agli altri Stati Balcanici, diverrà quasi inutile a questi ultimi mantenere persino i rapporti politici.

Guiccioli riconosceva che in quel momento la Serbia si trovava in una situazione più che malagevole: angariata dall'Austria-Ungheria, era ritenuta allo stesso tempo un ostacolo per la formazione di una lega balcanica, anche in ragione del suo «Difetto di cannoni, di fucili, di munizioni, di istruzione nel soldato, di concordia nel corpo degli ufficiali»⁴⁸.

---

⁴⁷ Cfr.: ASMAE, Serie Politica P, busta 197, N. 286/90, Guiccioli a Di San Giuliano, Belgrado, 7 aprile 1906; ДСПНК II, 1/I, N. 343, Vujić a AntoniĆ, Vienna, 25 marzo / 7 aprile 1906.

⁴⁸ Cfr.: ASMAE, Serie Politica P, busta 197, N. 330/99, Guiccioli a Di San Giuliano, Belgrado, 26 aprile 1906; ДСПНК II, 1/II, N. 402, Vujić a AntoniĆ, Vienna, 13/26 aprile 1906.

2. *La fase acuta della crisi*

Nel frattempo, i commerci esteri serbi attraversavano una grave *impasse*. Il 7 luglio 1906 il ministero delle Finanze austro-ungarico bloccò in generale l'ingresso e il transito di bestiame, pollame e prodotti agrari serbi. Una vera tragedia per la Serbia, ma non tale, però, da far cadere il governo Pašić al terzo mandato⁴⁹, frattanto succeduto a Ljubomir Stojanović, come visto, caduto il 7 marzo 1906, e al governo Grujić al quinto mandato, e caduto il 28 aprile⁵⁰.

Pašić, reagì con l'introduzione di un tetto doganale massimo su tutti i beni provenienti dal precedente partner commerciale. Attraverso un nuovo orientamento delle proprie relazioni commerciali e attraverso la creazione di una propria industria per la lavorazione della carne, i problemi posti dall'embargo poterono essere progressivamente superati. Ne seguì il distacco definitivo dalla Monarchia asburgica, la quale, prima del blocco doganale, teneva in pugno l'88% delle esportazioni serbe e circa il 58% delle importazioni, ed assorbiva inoltre il 30% del commercio serbo estero⁵¹.

La Serbia fu d'accordo nella ripresa delle relazioni economiche con l'Austria-Ungheria, ma a determinate condizioni:

1. che i punti per un accordo provvisorio non avrebbero dovuto pregiudicare i termini di un regolare trattato commerciale;
2. che, poiché una tariffa speciale sarebbe stata effettiva solo per la durata dell'accordo commerciale, i cambi del trattato serbo-tedesco richiesti dall'Austria-Ungheria avrebbero dovuto essere rimandati;
3. che, dato che il sistema generale di tariffe era legge, e non esisteva una speciale legge riguardante la regolazione provvisoria delle relazioni economiche, il governo serbo non aveva il potere per alterare la situazione esistente senza una regolare azione legislativa;
4. che il limite di tre mesi per l'accordo provvisorio non avrebbe dovuto essere accettato, principalmente per la natura delle esportazioni di bestiame serbo⁵².

---

⁴⁹ Cfr. M.-J. Calic, *Sozialgeschichte Serbiens, 1815–1941*, 170–171.

⁵⁰ Sui cambi di governo, si veda anche R. Guzina, *Srpska socialdemokratska stranka u carinskom ratu između Srbije i Austro-Ugarske 1906–1911*, Extrait du Recueil des travaux aux Assises scientifiques internationales *Les grandes puissances et la Serbie à la veille de la Première guerre mondiale*, Beograd 1976.

⁵¹ Cfr.: M.-J., Calic, *Sozialgeschichte Serbiens, 1815–1941*, 171–172; Th. von Sosnosky, *Die Balkanpolitik Oesterreich-Ungarns*, Stuttgart 1913, 2 voll., II, 330–331; В. Ђоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, 85.

⁵² Cfr. *DA*, N. 19, Czikan al ministero degli Affari esteri serbo, Belgrado, 7 luglio 1906.

Guiccioli, dal canto suo, giudicava che in questo la Commissione doganale aveva oltrepassato il suo mandato «per invadere il campo della politica e farsi tutrice degli interessi di Ditte private», domandandosi altresì se le Pretese del Governo di Vienna concordassero «colle solenni promesse di rispettare lo status quo nella penisola balcanica». Aggiunse, inoltre: «Infatti, le condizioni nelle quali esso vuol porre la Serbia sono molto diverse da quelle a cui questa ha diritto in base ai Trattati di Santo Stefano e di Berlino, che, per considerazioni di equilibrio politico e di interesse generale vollero fosse la Serbia uno Stato perfettamente autonomo nella pienezza de' suoi diritti di sovranità. L'Austria, invece, esige ora da essa quello che la Turchia non oserebbe chiedere alla Bulgaria pur legata da vincoli di vassallaggio, per fino la scelta delle armi colle quali difendere il patrio suolo»⁵³.

Nel frattempo, il 17 giugno, il governo austro-ungarico informava la Serbia che avrebbe esteso l'accordo commerciale provvisorio per altri tre mesi, ma che questo implicava che la Serbia si impegnasse a non prendere altri impegni per ciò che riguardava le forniture militari con altri Paesi, cosa che naturalmente incontrò la ferma opposizione di Pašić. Infatti, il 30 giugno, Vienna aveva proposto una soluzione di questo genere: che dal 4 luglio al 4 ottobre alle merci austro-ungariche venissero applicati dazi d'entrata simili all'ultimo Trattato serbo-tedesco, e una diminuzione della tariffa convenzionale e della tariffa generale per un centinaio di voci; inoltre, l'Austria-Ungheria avrebbe applicato alle granaglie serbe la tassa minima della sua tariffa autonoma, e del bestiame serbo, tacitamente, e senza esplicita convenzione, se ne sarebbe occupata secondo il vecchio trattato. Nel mese di settembre, sia in caso di accoglimento, sia in caso di rifiuto, sarebbero state riprese le trattative per un nuovo accordo commerciale. Tuttavia il governo Pašić oppose reciso diniego sulla ordinazione dei cannoni e dei manufatti⁵⁴.

Il 17 luglio 1906, Guiccioli annunciava la rottura definitiva delle relazioni commerciali austro-serbe. Pašić aveva infatti intenzione di far discutere presso la *Skupština* soltanto il 20 luglio le proposte austro-ungariche, e di importare entro il confine magiaro un'ingente quantità di bestiame (20.000 bovini e 50.000 maiali) nel periodo di aggiustamento provvisorio delle trattative: il barone Czikkann era certo che si trattava di una dilazione utile a guadagnare il tempo utile a concludere con la Francia il prestito pendente per gli

---

⁵³ Cfr. ASMAE, Serie Politica P, busta 197, Belgrado, 7 luglio 1906, N. 503/152, Guiccioli a Di San Giuliano; ДСРК Libro II, Vol. 1/II, N. 673, Pešković a Pašić, Budapest, 24 giugno / 7 luglio 1906.

⁵⁴ Cfr. ASMAE, Serie Politica P, busta 197, Belgrado, 30 giugno 1906, N. 488/144, Guiccioli a Di San Giuliano; ДСРК II, 1/II, N. 644, Vujić a Pašić, Vienna, 17/30 giugno 1906.

armamenti⁵⁵. La Serbia non si scoraggiò. Presso la *Skupština* il 3 agosto, con 82 voti favorevoli, e 42 contrari, furono approvate le seguenti proposte di governo:

- credito di mezzo milione per aprire nuove vie e cercare nuovi mercati ai prodotti serbi;
- autorizzazione a mantenere in vigore gli accordi esistenti e quelli che semplicemente per tacito consenso (Inghilterra) rimasero in vigore anche dopo il 1° maggio 1906;
- autorizzazione a trattare per nuovi accordi provvisori anche con diminuzione della tariffa generale, sempre però con effetto soltanto fino al 31 dicembre anno corrente.
- autorizzazione, qualora le dette trattative non diano risultato, a provvedere con Decreti legge alle relazioni commerciali con l'estero fino al detto 31 dicembre⁵⁶.

Inizialmente, Guiccioli dubitava del fatto che i rapporti commerciali italo-serbi sarebbero ripresi a breve, ma lo lasciava sperare bene un paziente indugio del Pašić, utile, certamente, a mostrare quanto la Serbia fosse disposta alla conciliazione a lungo termine. A dispetto di tutto questo, era certo un fatto: Izvol'skij sapeva che di lì a poco i termini dell'intesa con l'Austria-Ungheria del 1897 sarebbero venuti meno, mentre si avvicinava la crisi dello spirito di Mürzsteg. Secondo quanto vaticinato da un articolo del *Novoe Vremja* del 29 agosto / 11 settembre 1906, erano l'Inghilterra e l'Italia a poter aiutare davvero la Serbia: «L'Italia non soltanto non è interessata a che la Serbia venga pressurata allo scopo d'impedirne lo sviluppo politico ed economico; ma al contrario sarebbe nei suoi interessi l'aprire uno sbocco sull'Adriatico ai prodotti rurali della Serbia. Questo mezzo, unito alla navigazione sul Danubio usata allo scopo stesso, e il transito delle merci serbe in Germania, attraverso la Romania e la Russia, ...ed ecco la Serbia libera dall'alto là dell'Austria»⁵⁷.

La Serbia si trovava, dunque, in una difficilissima situazione. L'11 giugno 1906 erano state finalmente riprese regolari relazioni diplomatiche con

---

⁵⁵ Cfr.: ASMAE, Serie Politica P, busta 197, Belgrado, 17 luglio 1906, N. 971/121, Guiccioli a Di San Giuliano; *ДЦПКС* II, 2/I, N. 8, Milićević a Pašić, Londra, 4/17 luglio 1906; N. 16, Pešković a Pašić, Budapest, 6/19 luglio 1906.

⁵⁶ Cfr.: ASMAE, Serie Politica P, busta 197, Belgrado, 4 agosto 1906, N. 570/173, Guiccioli a Di San Giuliano; *ДЦПКС* II, 2/I, N. 63, Vujić a Pašić, Vienna, 21 luglio / 4 agosto 1906.

⁵⁷ Cfr.: ASMAE, Serie Politica P, busta 197, Pietroburgo, 12 settembre 1906, N. 688/279, Melegari a Di San Giuliano; *ДЦПКС* II, 1/II, N. 153, Vujić a Pašić, Vienna, 29 agosto / 11 settembre 1906. Sul punto, vedasi anche: ASMAE, Rappresentanza italiana a Vienna, busta 218, N. 63530/1040, Avarna a Tittoni, 22 settembre 1906, documento che acclude anche un articolo del *Neues Wiener Tageblatt*, del 18 settembre, a proposito del rischio per cui potesse venir meno lo spirito di Mürzsteg.

l'Inghilterra, la quale aveva mandato a Belgrado un suo rappresentante, Whitehead, e dopo che la questione dei congiurati era stata in buona misura risolta con il definitivo prepensionamento di sei ufficiali cospiratori: Lazarević, Kostić, Mišić, Popović e il noto Mašin⁵⁸. L'intera questione si protrasse per tutto il 1905, e vide l'Italia farsi intermediaria fra Belgrado e Londra, la quale si rifiutava di intrattenere relazioni ufficiali con la Monarchia balcanica⁵⁹.

Pure, doveva ancora contrarre un prestito, provvedere al riarmo dell'esercito e proseguire allo sviluppo delle reti ferroviarie, doveva trovare nuovi sbocchi commerciali, con una compagine governativa solida e stabile, e nei limiti della legalità⁶⁰. Invano le riuscì di fare passi alla *Ballplatz* per cercare di indurre il conte von Lützwow a più umili consigli sulla questione serba: il permanere di quel conflitto rischiava di circoscrivere il commercio italiano con l'Adriatico al solo quadrante meridionale e più giù al mare Ionio, con effetti non piacevoli⁶¹.

Tuttavia, sembrava, ancora all'inizio del 1907, che la Serbia non intendesse affatto addivenire con l'Austria-Ungheria ad una soluzione del proprio dissidio diplomatico-commerciale. È da dire che si trovava, in quel momento, in una situazione vantaggiosa: i suoi cereali avevano preso la strada della Romania via Danubio, la sua frutta quella della Germania, e il bestiame dei mercati di Genova e Napoli⁶². La Serbia, forte di ciò, credette opportuno attendere per chiedere all'Austria-Ungheria più vantaggiose condizioni di commercio, e che soprattutto queste fossero separate dalle forniture di Stato. Se ciò non fosse stato possibile, allora la Serbia avrebbe ritenuto opportuno ritornare all'originario progetto di unione doganale con la Bulgaria⁶³. L'Austria-Ungheria, dal canto suo, accusava la Serbia di aver mancato la promessa di concederle 26 milioni di franchi di ordinazioni. Il governo serbo, a quel punto,

⁵⁸ Cfr. W.S. Vucinich, *Serbia between East and West, 1903–1908*, Stanford 1954, 109.

⁵⁹ Cfr. ASMAE, Serie Politica P, busta 197, N. 773/354, Guiccioli a Tittoni, Belgrado, 15 novembre 1905. Vedere anche: Љ. Алексић-Пејковић, „Допринос Италије обнављању српско-енглеских односа”, *Историјски часопис* 18 (1971) 429–449; А. Раствовић, „Британски краљ Едвард VII и дипломатски бојкот Србије 1903–1906”, *Историјски часопис* 48 (2001) 2002, 165–185; исти, „Велика Британија о Србији за време дипломатског штрајка 1903–1906”, *Настава и историја* I, 1 (2003) 7–22.

⁶⁰ Ivi, busta 198, Belgrado, 30 dicembre 1906, N. 980/266, Guiccioli a Tittoni; *ДСПК* II, 2/II, N. 499, Milovanović a Pašić, Roma, 17 / 30 dicembre 1906.

⁶¹ Cfr.: Cfr.: *ДСПК* II, 2/II, N. 251, Milovanović a Pašić, Roma, 7/20 ottobre 1906; N. 262, Milovanović a Pašić, Roma, 10/23 ottobre 1906.

⁶² *DDI*, Serie III, 1896–1907, Vol. IX, N. 188, Guiccioli a Tittoni, Belgrado, 25 novembre 1906.

⁶³ Cfr.: ASMAE, Serie Politica P, busta 198, Belgrado, 7 gennaio 1907, N. 10/6, Guiccioli a Tittoni; *ДСПК* II, 2/II, N. 644, Milovanović a Pašić, Roma, 28 dicembre 1906 / 10 gennaio 1907. Sul punto si veda anche: ASMAE, Rappresentanza italiana in Austria, busta 218, N. 2698/1371, Avarna a Tittoni, Vienna, 5 gennaio 1907. Vedi anche *ДСПК* II, 3/I, N. 23, Vesnić a Pašić, Parigi, 6/19 gennaio 1907.

per l'urgenza di ricostituire le proprie infrastrutture interne, preferì rivolgere le proprie ordinazioni a Stati con i quali intratteneva già normali relazioni commerciali. Con l'Austria-Ungheria avrebbe preferito ricorrere alle licitazioni private, e non alle aste pubbliche⁶⁴. È proprio su questo punto che l'Austria-Ungheria iniziò a cedere. Il nuovo ministro degli Esteri austro-ungarico, barone Alois Lexa von Aehrenthal, già ambasciatore a Pietroburgo, e in servizio a Vienna dal 24 ottobre 1906, non riteneva conveniente perdere il mercato di bestiame serbo, regolato in maniera così agevole per la Duplice Monarchia⁶⁵. E c'era di più. La Serbia aveva effettuato, in febbraio, licitazioni private con fabbriche ferroviarie tedesche e belghe per le forniture di vagoni e binari ferroviari. Ciò contribuiva a mettere in ombra il prestigio internazionale austro-ungarico. Il barone Czikkann fu riconosciuto, per questo, «impari alla missione» assegnatagli, ed Aehrenthal aveva pensato bene di sostituirlo con il ben più energico conte János Forgách, ciò che avvenne il 19 giugno 1907⁶⁶.

A quel punto, l'Austria-Ungheria si disse disposta a riprendere le trattative commerciali con la vicina danubiana, ma solo quando avesse concluso i negoziati incominciati con la Romania e con la Bulgaria⁶⁷. Le trattative furono riaperte il 24 giugno, dopo due mesi di insistenze presso la *Ballplatz*. Ciò nonostante, le due parti riconobbero subito serie difficoltà per la conclusione di un accordo provvisorio. La Serbia difficilmente avrebbe concesso alle merci austriache eccessivi ribassi di tariffa, mentre, in questo periodo, gli agrari ungheresi, che avevano ricevuto, privi della concorrenza di oltre Danubio, tanti vantaggi dalla guerra doganale, sembravano dettare senza remore le proprie condizioni in tutto l'Impero in materia di commerci⁶⁸.

⁶⁴ ASMAE, Serie Politica P, busta 198, Belgrado, 27 gennaio 1907, N. 72/25, Guiccioli a Tittoni. Ma si veda anche *ДЦИК* II, 3/I, N. 76, Gavrilović a Pašić, Berlino, 20 gennaio / 2 febbraio 1907; *ДЦИК* II, 3/I, N. 82, Vujić a Pašić, Berlino, 22 gennaio / 4 febbraio 1907.

⁶⁵ ASMAE, Serie Politica P, busta 198, Belgrado, 5 marzo 1907, N. 506/231, Guiccioli a Tittoni. Vedi anche *ДЦИК* II, 3/I, N. 163, Simić a Pašić, Vienna, 14 / 27 febbraio 1907.

⁶⁶ ASMAE, Serie Politica P, busta 198, Belgrado, 3 marzo 1907, N. 183/58, Guiccioli a Tittoni. Sul punto si veda anche: ivi, Rappresentanza italiana in Austria, busta 218, N. 2699/1372, Avarna a Tittoni, Vienna, 28 dicembre 1906.

⁶⁷ ASMAE, Serie Politica P, busta 198, Belgrado, 20 marzo 1907, N. 229/74, Guiccioli a Tittoni. Sul punto si veda anche: ASMAE, Rappresentanza italiana in Austria, busta 218, N. 41/19, Avarna a Tittoni, Vienna, 12 gennaio 1907. *ДЦИК* II, 3/I, N. 166, Simić a Pašić, Belgrado, 15 / 28 febbraio 1907; II, 3/II, N. 648, Stenović a Pašić, 7 / 20 giugno 1907. Re Pietro accolse con solennità la ripresa dei negoziati. E dal punto di vista serbo, l'Austria-Ungheria sembrava persuasa a concludere il trattato di commercio quanto prima: ivi, N. 663, Popović a Pašić, 11 / 24 giugno 1907.

⁶⁸ ASMAE, Rappresentanza italiana in Austria, busta 198, N. 522/160, Guiccioli a Tittoni, Belgrado, 7 luglio 1907; *ДЦИК* II, 3/I, N. 718, Milanković a Pašić, Belgrado, 25 giugno / 7 luglio 1907.

Fu deciso, allora, di rimandare le trattative a oltre il 31 dicembre 1907, in modo tale che ciascuna delle parti potesse raccogliere «nuovi e più completi dati di fatto»⁶⁹, sebbene il governo serbo avesse fatto presso la Duplice Monarchia ordinazioni per un totale di 16 milioni di franchi, accordandole allo stesso tempo il libero transito delle sue merci attraverso il proprio territorio nazionale – mentre non accadeva il contrario⁷⁰. A colloquio con Aehrenthal al Semmering, il 21 settembre 1907, Nikola Pašić cercò di insistere ancora una volta, e con benevolenza, sulla necessità per la Serbia di importare in Ungheria le proprie carni macellate, ma lo fece assicurando ancora una volta che il governo di Belgrado sarebbe stato disposto, una volta per tutte, a collaborare all'esecuzione del programma di riforme in Macedonia. Esattamente una settimana dopo, Aehrenthal e Izvol'skij avrebbero inviato alle quattro cancellerie balcaniche la celebre nota della quale si parlerà oltre⁷¹.

3. *L'Italia e i suoi trattati commerciali con l'Austria-Ungheria, la Serbia e la Bulgaria*

Uno strenuo avversario della Triplice Alleanza quale era il socialista Leonida Bissolati, già auspice di una intesa diretta italo-austriaca sull'irredentismo e sui Balcani dopo la conferenza di Algeciras, scriveva su *Il Tempo*, il 24 gennaio 1906:

Di questi giorni sono avvenuti due fatti che la stampa italiana non degnò di attenzione. L'urto fra Austria e Serbia per la convenzione doganale serbo-bulgara, e la stipulazione del trattato commerciale italo-bulgaro. Uno scacco enorme per la politica austriaca, un magnifico auspicio per la politica italiana. Quella unione della razza jugoslava, in cui l'Austria vide sempre il grande intoppo alle sue mire balcaniche, quell'unione, che con tutti gli uomini di Stato austriaci lavorarono con ogni mezzo a impedire, è oggimai in via di compiersi. Serbia e Bulgaria hanno abolito i confini fra loro, per ciò che riguarda gli scambi commerciali. Né occorre molta perspicacia per comprendere che sotto questa unità doganale ci ha da essere – più o meno chiaramente presentato – un patto e un piano in difesa di tutto l'elemento slavo balcanico contro la sopraffazione austriaca. Per questo la scoperta improvvisa dell'intima unione stabilitasi fra

---

⁶⁹ Cfr.: ASMAE, Rappresentanza italiana in Austria, busta 198, N. 579/186, Guiccioli a Tittoni, Belgrado, 27 luglio 1907; ДСИКК II, 4/I, N. 58, Simić a Pašić, Vienna, 14/27 luglio 1907.

⁷⁰ Cfr.: ASMAE, Rappresentanza italiana in Austria, busta 198, N. 585/188, Guiccioli a Tittoni, Belgrado, 31 luglio 1907; ДСИКК II, 4/I, N. 76, Simić a Pašić, Vienna, 17 / 30 luglio 1907.

⁷¹ ASMAE, Rappresentanza italiana in Austria, busta 198, N. 1955/905, Avarna a Tittoni, Vienna, 21 settembre 1907.

Serbia e Bulgaria poco mancò che non balzasse al potere il Goluchowski, giudicato un inetto per avere lasciato compiere tal fatto, che sconvolge tutti i disegni dell'Austria. Mentre, a riscontro, il nuovo trattato italo-bulgaro, ispirato ai criteri delle maggiori agevolazioni accordate alla Bulgaria alle merci italiane, dice ben chiaro con quanta simpatia e quanta fiducia le giovani forze si volgono all'Italia⁷².

Prima di osservare in che modo l'Italia intervenne nel corso dell'*impasse* trascorsa dalla Serbia durante il conflitto doganale, è buona cosa scrutare più da vicino come essa si comportò nello stipulare un trattato di commercio molto vantaggioso con l'Austria-Ungheria stessa nello stesso periodo in cui partecipava alla risoluzione delle vertenze marocchine, chiuse con la firma del trattato del 7 aprile, alla quale seguiva, il 29 maggio il ritorno di Tittoni alla Consulta con la formazione del terzo governo Giolitti. Ciò sarà utile soprattutto alla luce di quanto poi deciderà in termini di strategia finanziaria nei Balcani.

L'Italia stipulò un trattato di commercio e navigazione con l'Austria-Ungheria a Roma l'11 febbraio 1906⁷³. Molto dettagliato, in 30 articoli, e assai vantaggioso per entrambe le parti, esso stabiliva negli articoli iniziali l'assoluta parità di trattamento, entro i territori dei Paesi contraenti, fra i rispettivi commercianti, i quali non sarebbero stati sottoposti a tasse e imposte ulteriori a quelle già presenti per il transito e l'uscita di merci e persone⁷⁴. Le Parti contraenti si impegnavano a non opporre alcun ostacolo ai commerci reciproci se non per queste eccezioni: monopoli già stabiliti o da stabilire in futuro, misure di sicurezza pubblica e polizia sanitaria, circostanze eccezionali derivanti da una guerra (articolo VI)⁷⁵. Nei casi di controversia relativi alle tariffe riportate, poi, in appendice al trattato, si prevedeva il ricorso ad un arbitro, operato da una terza Potenza amica (articolo XV). Particolare era la differenza che si poneva per i trasporti per strada o per ferrovia. Per il primo caso, non si ponevano diritti di pedaggio superiori «a quelli che si percepiscono sui trasporti effettuantesi entro i limiti territoriali di uno dei paesi, in proporzione della distanza percorsa» (articolo XXIV). Per il secondo caso, ciò

⁷² Cfr. L. Bissolati, *La politica estera dell'Italia dal 1897 al 1920. Scritti e discorsi*, Milano 1923, 123.

⁷³ Cfr. Archivio Centrale dello Stato, Roma, Presidenza del Consiglio dei Ministri, (ACS, PCS), 1906, busta 346, cat. 10, fasc. 1–12, N. 12099, Malvano alla Presidenza del Consiglio, Roma, 3 marzo 1906, Appendice, Processo verbale di scambio avvenuto il 28 febbraio 1906 delle ratifiche del trattato di commercio e navigazione fra l'Italia e l'Austria-Ungheria, 11 febbraio 1906.

⁷⁴ *Atti Parlamentari*, Legislazione XXII, Sessione 1904–1906, N. 369, Camera dei Deputati, Disegno di Legge, Trattato di Commercio e navigazione stipulato fra l'Italia e l'Austria-Ungheria l'11 febbraio 1906, 48–49.

⁷⁵ *Ivi*, 49.

non valeva. In questa disposizione si può probabilmente scorgere il tentativo, compiuto da parte dell'Austria-Ungheria, di mantenere una posizione di vantaggio rispetto ai propri Stati limitrofi. Le Parti contraenti si sarebbero impegnate, conseguentemente, a migliorare, ma a vantaggio e secondo le condizioni dell'Austria-Ungheria stessa, i loro reciproci collegamenti ferroviari, onde perfezionare le coincidenze, evitare quanto più possibile ritardi e disagi affini (articolo XXV)⁷⁶.

Accanto a questo trattato, veniva stipulata una convenzione veterinaria, il cui concetto di fondo risultava pesantemente influenzato dal regime di conflitto doganale che abbiamo visto animare i rapporti dell'Austria-Ungheria con la Serbia. I primi in Italia, a risentirsi delle misure draconiane della convenzione veterinaria, furono gli esportatori dei prodotti caseari parmigiani: il 17 febbraio 1906 il prefetto di Parma scriveva a Sidney Sonnino, che «nei nuovi trattati sul regime doganale con l'Austria sarebbe stato notevolmente aumentato il dazio di entrata in Austria sul formaggio», aggiungendo che «principale cultura [della] provincia è il pascolo e che una delle primarie maestrie è il caseificio, e che il formaggio che si asporta dalla provincia in Austria raggiunge quasi gli otto decimi»⁷⁷.

Seppur all'inizio l'imminente stipulazione del trattato avesse indotto la diplomazia italiana a ottimistiche prospettive⁷⁸, e creò massima soddisfazione alla *Ballplatz*, per come il governo di allora, presieduto da Sidney Sonnino, in nulla avesse mutato gli orientamenti della politica estera italiana rispetto ai precedenti mandati⁷⁹, l'Italia era decisa ad estendere la propria azione diplomatico-commerciale anche negli Stati che gravitavano attorno ai confini della Monarchia Danubiana: Romania, Bulgaria e Serbia.

Con il governo di Sofia l'Italia aveva stilato un trattato di commercio e navigazione già il 13 gennaio 1906, in virtù del quale il 1° febbraio si sarebbe tenuta una apposita discussione parlamentare⁸⁰. La Bulgaria aveva proceduto, nel 1904 ad una riforma doganale, per sostituire i dazi *ad valorem* con dazi specifici, e da quel momento, tutti gli accordi provvisori o da rinnovarsi attraverso proroghe erano stati denunciati. L'Italia constatava che il volume delle importazioni e delle esportazioni con la Bulgaria era assai parco, prossimo

---

⁷⁶ Ivi, 54.

⁷⁷ Cfr. ACS, PCS, 1906, busta 346, cat. 10, fasc. 1–12, senza numero di protocollo né di posizione, il Prefetto di Parma, De Rosa, alla Presidenza del Consiglio, Roma, 17 febbraio 1906.

⁷⁸ Cfr.: *DDI*, Serie III, 1896–1907, Vol. IX, N. 461, San Giuliano ad Avarna, Roma, 1° febbraio 1906.

⁷⁹ Ivi, N. 495, Avarna a Guicciardini, Vienna, 14 febbraio 1906.

⁸⁰ *Atti Parlamentari*, Legislazione XXII, Sessione 1904–1906, N. 356, Camera dei Deputati, Disegno di Legge, Trattato di Commercio e navigazione stipulato fra l'Italia e la Bulgaria il 13 gennaio 1906, Seduta del 1° febbraio 1906, pp. 1–2.

alla scarsità, rispetto a quello scambiato da quest'ultima con la Russia, la Germania, l'Inghilterra e la Francia. Nello stipularne uno proprio, fu per il governo italiano «costante cura di cercare di includervi le migliori disposizioni che in essi figuravano, indipendentemente da quelle che, nell'interesse speciale del nostro commercio, non mancammo di inserirvi»⁸¹.

In questo trattato figura il rispetto assoluto, in senso reciproco, della clausola della nazione più favorita in materia di navigazione, per l'esercizio dei diritti civili e delle industrie degli Italiani in Bulgaria, e con la tutela dei marchi di fabbrica e di commercio, con l'impegno ad addivenire alla protezione della proprietà artistica ed industriale (articolo XVII)⁸². Ben altra cosa, dunque, rispetto alle speciose condizioni poste dall'Austria-Ungheria in materia di pedaggio su ferrovia. Altri riguardi dei rapporti commerciali disciplinati da questo trattato lasciavano intendere che in esso non figurava ovunque la clausola della nazione più favorita: il cabotaggio e la pesca nazionale furono pratiche affidate alla legislazione nazionale (articoli VIII-XII)⁸³, ma, su forti insistenze del governo di Sofia, l'Italia accettava che la maggior parte dei propri prodotti venissero importati con un dazio più vantaggioso, ad eccezione dei filati di seta (articolo XIII)⁸⁴. In generale, alla discussione parlamentare si ammise che tutti questi provvedimenti furono presi sulla base di quanto il governo principesco aveva in precedenza concordato con le altre Potenze.

È stato visto che, a dispetto di tutte le difficoltà incontrate nelle vicende seguite, la Serbia trovò quasi subito altri sbocchi commerciali, soprattutto con l'Italia. Non si trattava di una novità, già da qualche anno i due Paesi intrattenevano non trascurabili scambi commerciali, dei quali ora si potrà riscontrare qualche ulteriore dettaglio.

Un documento del console serbo a Brindisi, contenente dati di esportazione e importazione e di circolazione postale, lasciava riflettere su di un fatto particolare: i principali interlocutori commerciali d'Italia erano l'Austria-Ungheria e l'Inghilterra per le materie lavorate, la Turchia e il Montenegro per il bestiame, la Francia per l'alcool e la Germania per i prodotti chimici. In tutto questo la Serbia aveva un ruolo marginale, dal momento che, secondo il documento in discorso, essa aveva esportato a Brindisi 106 ettolitri di vino in botte⁸⁵. È interessante notare che il corpo consolare serbo in Italia, menzionato nei documenti del 1907 relativi

⁸¹ Ivi, 2.

⁸² Ivi, 9.

⁸³ Ivi, 7-8.

⁸⁴ Ivi, 8.

⁸⁵ Cfr.: Архив Србије Београд, (d'ora in poi ASB), Српско посланство у Риму, Il Consolato serbo a Brindisi a Milovanović, N. 54, Brindisi, 11 maggio 1905.

ai rapporti commerciali fra i due Paesi in parola, era spesso italiano. Ciò per un motivo molto semplice: si trattava di *consoli onorari*.

Oltre a Giuseppe Volpi, console onorario a Venezia⁸⁶, operava anche il Regio console onorario di Firenze, Maccanti, dall'agosto del 1905 Erasmo Besostri, a Torino⁸⁷, e a Brindisi Alfredo Mazari Villanova. Maccanti, in particolare, nel marzo 1905, trovò che un cespite di mercato particolarmente vantaggioso per la Serbia poteva essere quello della lavorazione della paglia. Con esso sarebbe potuta venire in diretto contatto commerciale non soltanto con Sofia e Salonico, ma soprattutto con la Russia. Nella specie, il console scriveva, dopo un suo colloquio con l'economista serbo Ugo Supićić, che

siccome in Serbia il lavoro delle paglie non è troppo avanzato, anzi, è quasi negativo inquantoché vi si importano cappelli ed accessori da ragioni estere, fermai il mio pensiero con sicurezza su questa bella industria, e colla scorta delle statistiche potei accorgermi agevolmente che allorquando fosse impiantata in Serbia, essa sarebbe fonte di perenne lavoro, tenendo molto calcolo sulla esportazione del prodotto con beneficio manifesto di tanti operai che in lei troverebbero guadagno onesto e duraturo, e utile eziandio ai consumatori, i quali per gli effetti della produzione nazionale verrebbero a pagare assai meno le merci ed i cappelli di paglia.

Doveva essere la ditta di proprietà del Cavalier Ubaldo Mannozi a trovare un locale adatto a tale produzione, vicino ad un corso d'acqua possibilmente confluyente entro la Sava o il Danubio, con acclusa richiesta delle dovute franchigie per l'introduzione, nel giro di 15-20 anni, delle infrastrutture utili allo scopo, e di 10 anni di esenzioni da tasse governative e/o municipali⁸⁸.

Nello stesso periodo in cui durava la fase più difficile della guerra doganale con l'Austria-Ungheria, il consolato di Serbia a Palermo, il 26 gennaio 1907, pubblicava un rapporto riguardante il commercio di prodotti serbi in Sicilia. In quel periodo il commercio del bestiame cornuto serbo difettava, a vantaggio di quello sardo e quello romeno. I Siciliani erano poco avvezzi alla carne congelata proveniente dagli Stati Uniti d'America attraverso Genova, e d'altro canto l'importazione dalla Serbia di bestiame vivo poneva alcune ovvie

---

⁸⁶ Su di lui: O. Mosca, *Volpi di Misurata*, Roma 1928; F. Sarazani, *L'ultimo doge. Vita di Giuseppe Volpi di Misurata*, Milano 1972; R. Sarti, „Giuseppe Volpi”, in: *Uomini e volti del fascismo*, a cura di F. Cordova, Roma 1980; S. Romano, *Giuseppe Volpi. Industria e finanza fra Giolitti e Mussolini*, Venezia 1997.

⁸⁷ Sulla nomina e sull'exequatur di quest'ultimo, cfr.: ASB, Српско посланство у Риму, Malvano a Milovanović, N. 39694/14, Roma, 4 agosto 1905.

⁸⁸ Cfr.: ASB, Српско посланство у Риму, Il Console serbo a Firenze, Maccanti, a Milovanović, senza numero di protocollo né di posizione, Firenze, 12 marzo 1905.

difficoltà, tra cui una convenzione veterinaria e un accordo sui costi di trasporto, elevatissimi, per via ferroviaria e navale dall'Adriatico o da Salonicco per Messina e Catania. Bisognava trovare una soluzione, anche perché la carne fresca sembrava, in quell'anno, scarseggiare in tutta la Sicilia, ma anche nel resto d'Italia. Altri cespiti di mercato sarebbero dovuti essere anche la legna e i tappeti di Pirot, articolo di lusso, da scambiarsi con prodotti naturali siciliani, fra cui olio, frutta secca, lardo e vini⁸⁹.

Frattanto, il 14 gennaio 1907 veniva stilato fra l'Italia e la Serbia un trattato commerciale organizzato in sedici articoli⁹⁰, nel quale si può individuare il chiaro intento del governo italiano di intervenire attivamente nella vertenza doganale austro-serba⁹¹ allora in corso. Il trattato sanciva piena e intera libertà di commercio e di navigazione fra l'Italia e la Serbia (articolo I), e in virtù di ciò tutti i trasporti e tutte le procedure di carico e scarico delle merci non sarebbero stati sottoposti ad alcun aumento, giacché si era stabilito che tutte le imposte relative a tali operazioni sarebbero state di importo pari a quelle nazionali (articolo II). All'impegno di non impedire il commercio reciproco, le Parti contraenti ponevano cinque eccezioni:

1. in circostanze eccezionali in supporto ai rifornimenti di guerra;
2. per ragioni di pubblica sicurezza;
3. per i monopoli di Stato attualmente in vigore o che potrebbero essere stabiliti in futuro;
4. in vista dell'applicazione, alle merci straniere, di divieti o restrizioni stabilite da leggi interne con riguardo alla produzione interna di merci simili, o della vendita o del trasporto verso l'interno di merci simili di produzione nazionale;
5. per riguardo alle politiche sanitarie e in vista della protezione degli animali o delle piante utili, contro le malattie, gli insetti e i parassiti dannosi⁹².

---

⁸⁹ Ivi, Il Console serbo a Palermo, Faraone Spinelli, a Milovanović, N.4, Palermo, 26 gennaio 1907. Annesso, Rapport succinct du 2me semestre 1906 sur le mouvement commercial et sur la chance que les produit pourraient avoir en Sicile, Palerme, le 13/25 janvier 1907. Sui progetti ferroviari adriatici, si vedano, a titolo di esempio: A. J. May, „Trans-balkan railway schemes”, *The Journal of Modern History*, Vol. XXIV, n. 4 (Dec., 1952) 352–367; idem, „The Novibazar Railway Project”, *The Journal of Modern History*, Vol. 10, No. 4 (Dec., 1938) 496–527; E. Sori, „La penetrazione economica italiana nei territori degli Slavi del Sud, 1896–1914”, *Storia contemporanea*, Vol. XII, n. 2 (1981) 217–270.

⁹⁰ Sulle trattative viste dal punto di vista serbo, si vedano: ДСИК II, 2/II, N. 251, Milovanović a Pašić, Roma, 7/20 ottobre 1906; N. 261, Milovanović a Pašić, Roma, 7/20 ottobre 1906.

⁹¹ Il testo è reperibile in *Nouveau Recueil Général de Traités et autres actes relatifs aux rapports de droit international*, Continuation du grand recueil de G.Fr. De Martens, par F. Stoerk, II serie, Vol. XXXV, New York 1967, N. 74, Traité de commerce, signé à Belgrade, le 1/14 janvier 1907, 598–607. Sulla stipula del trattato, si vedano anche: ASB, Српско посланство у Риму, Jovanović a Milovanović, N. 272, Belgrado, 13 gennaio 1907.

⁹² Ivi, 597.

Tutti gli industriali autorizzati, attraverso l'esibizione di una carta di legittimazione rilasciata dal proprio Paese, nello Stato ove domiciliati, a esercitare commercio o attività di industria avevano il diritto di fare affari liberamente senza particolari restrizioni (articolo IV). Per favorire ciò, anche ai sensi del prefato articolo II, era poi disciplinato l'abbassamento delle tariffe di importazione e di esportazione, sul modello del trattamento della nazione più favorita (articolo V), principio che sarebbe poi stato ribadito in più riprese nel trattato (articolo VI). A tale fine, era disposto anche che «del pari, ogni altro favore accordato dal uno dei Paesi contrattanti a una terza Potenza riguardo all'esportazione sarà immediatamente, e senza condizioni, estesa anche all'altra» (articolo VII). Tuttavia, veniva posto un limite ben preciso alla clausola della nazione più favorita, laddove si creassero le condizioni per dare origine ad una unione doganale (articolo VIII), anche se le merci di scambio sarebbero poi state esentate dal diritto di transito (art. IX). I diritti interni per le corporazioni e per le industrie che gravano sulla produzione, la fabbricazione e il consumo non saranno di alcun gravame per lo scambio reciproco delle merci (art. X); non sarebbero state, poi, imposte gabelle superiori a quelle comunemente esistenti fra le nazioni più favorite, e cioè:

- 1° droit de port: 20 para de dinar les 100 kg. et seulement dans les localités où le service est fait par des employés de douane;
- 2° droit de pavage: 10 para de dinar les 100 kg;
- 3° droit de magasinage: 5 para de dinar par 100 kg. et par jour; ce droit est augmentable de 10 para par 100 kg. et par jour pour les marchandises facilement inflammables et explosibles, (art. 11)⁹³.

Era inoltre previsto che le società per azioni, ed altre associazioni commerciali, industriali e finanziarie, stanziate in uno dei due Paesi Parti contraenti, a condizione che siano state costituite secondo le leggi del Paese ospitante, sarebbero state riconosciute come possedenti esistenza legale, e aventi il diritto di nominare propri rappresentanti nel momento di comparire dinanzi ad un tribunale, sia per difesa, sia per intentare una causa (articolo XII), e il commercio marittimo italo-serbo avrebbe goduto delle medesime condizioni di tassazione nazionali (articolo XIII). Infine, nel caso fossero sorte delle controversie sull'interpretazione o l'applicazione del trattato, ci doveva essere il mutuo accordo per il ricorso ad un tribunale arbitrale, costituito «de manière que chacune des deux Parties ait à nommer en qualité d'arbitre un propre ressortissant et que les deux Parties choisissent pour troisième arbitre le

---

⁹³ Ivi, 600.

ressortissant d'une tierce puissance amie» (articolo XIV)⁹⁴. La ratifica sarebbe avvenuta non più tardi del 1° aprile 1907, secondo il calendario gregoriano, e sarebbe rimasto esecutivo sino al 31 dicembre 1917, con la possibilità di denunciarlo dodici mesi prima del 31 dicembre 1915: in quel caso, il trattato sarebbe decaduto a partire dal 1° gennaio 1916.

Nella seduta del 1° marzo 1907, alla Camera dei Deputati italiana venne fatta una breve introduzione circa i precedenti della sua stipula. Fu ammesso, come prima cosa, che i rapporti commerciali italo-serbi, fino a quel momento, erano sempre stati improntati secondo un criterio, quasi cronico, di provvisorietà. Una prima convenzione, viene detto, fu conclusa a Belgrado il 26 aprile / 8 maggio 1879, sulla base del reciproco trattamento della nazione più favorita⁹⁵, e tale clausola doveva restare in vigore fino alla conclusione di un trattato di commercio definitivo per il 1° / 13 maggio 1880, che pure non fu concluso.

Si ricorse, allora, al dispositivo della proroga di questo regime provvisorio, con un'altra dichiarazione, del 28 aprile / 10 maggio 1880, in forza della quale la predetta clausola sarebbe stata prorogata ogni volta di anno in anno, sino a quando non fosse stato stipulato un trattato vero e proprio. Al 1° gennaio 1904 la Serbia aveva trattati commerciali con: Austria-Ungheria, Germania, Turchia, Russia e Bulgaria; era legata da accordi e da convenzioni provvisori, oltre che con l'Italia, con la Francia, con la Gran Bretagna, con la Grecia, con il Montenegro, con i Paesi Bassi, con il Belgio e con la Svizzera, mentre non ne aveva con i Paesi scandinavi e i Regni iberici, e, cosa assai significativa, perché da spiegarsi con il circuito di alleanze allora in vigore, con la Romania⁹⁶. Come visto dal dettato delle modifiche imposto alla Serbia per il proprio trattato commerciale con la Bulgaria, due erano le tariffe doganali che la Serbia imponeva nelle merci di importazione: la *trošarina*, ossia la tassa sul consumo, e lo *orbt*, ossia la tassa sulle transazioni. Quest'ultima era riscossa in ragione del 7% sul valore dei prodotti industriali, e dell'1% sul valore delle materie prime, percentuali, queste, stabilite, in riduzione, dal trattato concluso il 28 luglio / 9 agosto 1893 con l'Austria-Ungheria, la quale beneficiava della misura qui indicata. Il trattato con la Germania del 16 / 29 novembre 1904, riproduceva in maniera fedelissima queste percentuali, naturalmente sempre a favore della Germania stessa⁹⁷.

---

⁹⁴ Ibidem.

⁹⁵ Su di essa si vedano gli *Atti Parlamentari*, Sessione del 1878–79, Camera dei Deputati, Tornata di martedì 16 dicembre 1879, 9171.

⁹⁶ Cfr.: W.S.Vucinich, *Serbia between East and West*, 178–179.

⁹⁷ Ivi, 176–177.

Fu solo con la riforma doganale del 31 marzo / 13 aprile 1904 che il Regno di Serbia cambiò totalmente il proprio regime doganale. In essa, anzitutto, le voci venivano portate da 409 a 670⁹⁸, lo *obrt* veniva abolito e veniva stabilito un dazio generale di gran lunga superiore rispetto alla somma delle precedenti due tariffe sul consumo e sulla transazione. Così, a titolo di esempio, secondo il precedente regime, i filati di cotone semplici e non tinti erano sottoposti a 30 dinari di dazio doganale e a 15 di *obrt*; secondo il nuovo regime ad un dazio che andava dai 30 ai 65 dinari⁹⁹.

Date le condizioni in cui il commercio austro-serbo versava a quel tempo, l'Italia, nel tutelare i propri interessi commerciali in Serbia aveva ipotizzato due ipotesi: o che il conflitto doganale si risolvesse, o che si protraesse. Nel primo caso, in considerazione che un'intesa con l'Austria-Ungheria avrebbe inferto un colpo al regime fortemente protettivo della nuova tariffa doganale serba, l'Italia avrebbe goduto di considerevoli vantaggi (sebbene in condizioni di inferiorità di fronte alla Duplice Monarchia), per effetto della semplice clausola della nazione più favorita, ma fino a quando quell'intesa non fosse stata raggiunta, una tale clausola non sarebbe bastata a tutelare le esportazioni italiane in Serbia, che pure avrebbero dovuto godere di un parziale, ma non totale abbattimento dell'ammontare delle tariffe¹⁰⁰.

In altre parole, veniva riconosciuto quanto segue:

Accingendosi a negoziare con la Serbia un trattato a tariffe in un momento nel quale lo stato dei rapporti commerciali fra il piccolo Regno e (?) l'Impero vicino accresce valore alle riduzioni di tariffe, accordate all'Italia, e non godute dall'Austria-Ungheria, il Governo non poteva perdere di vista le probabilità dell'avvenire, non poteva cioè non considerare gli effetti che sulle nostre esportazioni in Serbia deriverebbero dalla stipulazione di quell'accordo, che pur non possiamo augurare lontano alle due nazioni amiche. Da qui una prima difficoltà, trattandosi per noi di negoziare, non già per conservarci un largo mercato ormai accaparrato dai nostri commerci, ma di aprire a questi una vita che ci fu fino ad ora contesa e che potrà esserci in seguito nuovamente contrastata dal più forte concorrente¹⁰¹.

Da qui discendeva la necessità del governo italiano di valutare le conseguenze di qualsiasi potenziale sacrificio futuro – verosimile, e

---

⁹⁸ *Atti Parlamentari*, Legislazione XXII, Sessione 1904–1907, N. 678, Camera dei Deputati, Disegno di Legge, Trattato di Commercio e navigazione stipulato fra l'Italia e la Serbia il 14 gennaio 1907, 1.

⁹⁹ *Ivi*, 2.

¹⁰⁰ *Ibidem*.

¹⁰¹ *Ivi*, 3.

riguardante, in particolare il settore agricolo – in considerazione del fatto che l'esportazione serba era quasi esclusivamente composta da bestiame e prodotti del suolo¹⁰². Nel 1904 il valore delle importazioni austro-ungariche ammontava a 36.584.000 di dinari, di quelle italiane a 977.000; nel 1905, invece quelle austro-ungariche erano di 33.376.000 dinari, e quelle italiane di 782.000. Di questi valori, abbiamo 279.000 dinari di importazioni di tessuti di cotone nel 1904, e 166.800 nel 1905. Tuttavia, l'Italia importava anche e soprattutto riso, tessuti serici, agrumi, e olio d'oliva: questi ultimi due articoli commerciali videro un aumento di esportazione in Serbia dal 1904 al 1905¹⁰³.

Dalla Serbia, invece, provenivano soprattutto bestiame (bovino, suino, pollame ecc.) prodotti e spoglie di animali, cereali, farine, crusca e frutta fresca, per un totale di 72 milioni di dinari. Fino alla guerra doganale, nove decimi di queste esportazioni serbe erano indirizzati all'Austria-Ungheria. I commerci con l'Italia, nel visto contesto della ricerca di nuovi sbocchi commerciali da parte della Serbia, erano saltuari e di quantità pressoché insignificanti, e soltanto a partire dal 1906 si sarebbero manifestati i primi tentativi di importazione di bestiame dalla Serbia: nell'ultimo trimestre di quell'anno per la dogana di Genova si erano importati 324 buoi e 10 vacche; per quella di Catania 20 buoi, 6 tori, 3 vacche, 14 giovenche e 3 vitelli¹⁰⁴. In una tabella, molto indicativa, poi, si raffronta l'ammontare del dazio pattuito con gli altri Stati sovrani con cui precedentemente la Serbia aveva stipulato un trattato commerciale (Francia, Germania e Impero ottomano): si potrà vedere in che modo l'Italia abbia tratto vantaggio, favorendo per sé un notevolissimo abbassamento dei dazi stessi.

Riportiamo ora due tabelle figuranti negli atti parlamentari da noi esaminati.

---

¹⁰² Ibidem.

¹⁰³ Ivi, 4–5.

¹⁰⁴ *Atti Parlamentari*, Legislazione XXII, Sessione 1904–1907, N. 678, Camera dei Deputati, Disegno di Legge, Trattato di Commercio e navigazione stipulato fra l'Italia e la Serbia il 14 gennaio 1907, 6.

Prodotti per i quali il trattato con l'Italia vincola i dazi convenzionali risultati dai trattati precedentemente stipulati dalla Serbia con altri Stati.

QUALITÀ DEI PRODOTTI	UNITÀ	DAZIO GENERALE	PAESE COL QUALE IL DAZIO ERA STATO PRIMA CONVENZIONATO	DAZIO CONVENZIONALE VINCOLATO CON L'ITALIA
Uva fresca da tavola: a) in casse fino a 5 kg b) in casse oltre i 5 kg	Quintale	25 dinari 20.	Turchia Id.	6 6
Carrube	Id.	20.	Turchia	15
Semi di trifoglio	Id.	esenti	Francia	esenti
Olio d'oliva a) in botti b) in stagnoni di meno di 25 kg	Id. Id. Id.	25 45	Francia Id.	18 28
Sapone ordinario	Id.	40	Francia	20
Tessuti di cotone lisci 1° pesanti più di 120 grammi per mq. a) fino a 50 fili b) da 51 a 80 fili c) più di 80 fili 2° pesanti da 60 a 120 grammi per mq. a) fino a 50 fili	Id. Id. Id. Id.	130 150 180 180	Germania Id. Id. Id.	80 100 130 130
Sopradazio per i tessuti di cotone bianchi Idem per i tinti o a due colori Idem per i mercerizzati Idem per quelli tessuti a più di due colori o stampati o gaufrés	Id. Id. Id. Id.	20% 30% 40% 40%	Germania Id. Id. Id.	15% 20% 15% 20%
Tessuti di lana da 300 a 700 gr. per mq fino a 300 gr. per mq	Id. Id.	400 500	Id. Id.	200 250
Tessuti di seta pura mista	Id. Id.	2.500 1.500	Francia Germania	1.500 450

Prodotti per i quali il trattato con l'Italia diminuisce i dazi risultanti dai trattati precedentemente stipulati dalla Serbia con altri Stati

QUALITÀ DEI PRODOTTI	UNITÀ	DAZIO GENERALE	DAZIO PATTUITO CON LA TURCHIA (T), CON LA FRANCIA (F) E CON LA GERMANIA (G)	DAZIO PATTUITO CON L'ITALIA
Nocciole col guscio senza guscio	Id.	25	15 (T)	10
	Id.	35	15 (T)	14
Limoni, aranci e aranci amari, freschi	Id.	15	15 (T)	esenti
Mandorle mature con o senza guscio	Id.	50	30 (T e F)	12
Fichi secchi non in scatole	Id.	30	10 (T)	8
Olive salate o in salamoia	Id.	25	10 (T e F)	8
Tessuti di seta puramente				
a) imbianchiti	Id.	3.000	1.725 (F e G)	1.650
b) tinti o a due colori	Id.	3.250	1.800 id.	1.650
c) a più di due colori o stampati	Id.	3.500	1.800 id.	1.650
Carta da lettere e buste, in scatole di cartone	Id.	150	75 (F)	50

Si vedrà che il principale punto di distribuzione del bestiame serbo – suino in particolare, sarebbe stato il porto di Genova, non prima, tuttavia, che fosse stata stipulata una convenzione veterinaria a tale scopo¹⁰⁵.

Il più sincero auspicio dell'Italia era dunque la penetrazione dei propri prodotti nei Balcani, e il porre le premesse per farsi arbitro di un riavvicinamento effettivo delle due nazioni balcaniche, la Serbia e la Bulgaria, in continuo rapporto di amore e odio, sotto il proprio consiglio, nel rispetto del principio della discrezione, sia nelle trattative che nei risultati delle stesse.

Ad ogni modo, grande fu il rischio che i ribassi delle tariffe per taluni prodotti italiani, come visto, venissero rifiutati, facendo così saltare l'intero trattato. Fortunatamente, la Serbia accettò.

¹⁰⁵ Cfr.: ASB, Српско посланство у Риму, Il Consolato serbo a Genova, Balestrino, a Milovanović, senza numero di protocollo né di posizione, Genova, 16 aprile 1905.

4. *La fine della guerra doganale
e le conseguenti relazioni austro-serbe.*

Riprendendo il discorso intrapreso nel capitolo precedente, ricordiamo che, nel corso del 1906, anche grazie al sostegno della Russia, della Francia e dell'Italia, nonché all'assistenza di due abili ministri dell'Economia serbi, Milorad Drašković e Kosta Stojanović, la Serbia riuscì a ridurre i danni provenienti dalla brusca cesura commerciale con la Duplice Monarchia: il 1° gennaio 1905 era stato concluso un accordo commerciale con il Montenegro, secondo il principio della nazione più favorita, ma ratificato dalla *Skupština* il 2 aprile 1907. Seguì poi un altro trattato commerciale con la Francia del 5 gennaio 1907¹⁰⁶, ma ratificato il 12 ottobre, e poi con la Turchia, firmato il 5 maggio 1906¹⁰⁷, dove, tra le altre cose, era previsto che il commercio serbo attraverso Salonico sarebbe avvenuto senza dazi aggiuntivi, che al governo serbo sarebbe stato concesso l'affitto di una parte del relativo porto, e che in cambio la Turchia avrebbe goduto di tariffe più basse per il commercio di certi suoi prodotti in territorio serbo.

Nel febbraio 1907 veniva firmato un importante trattato con la Russia di durata decennale, grazie al quale alla Serbia venivano concesse facilitazioni di transito attraverso il Danubio; seguirono, nel 1907, altri accordi commerciali con Svizzera, Belgio, Svezia, Portogallo, Romania Gran Bretagna e Italia¹⁰⁸. Sull'esempio di un accordo particolare consolare con la Romania, solo ai capi delle missioni diplomatiche sarebbero state concesse esenzioni dai diritti di dogana per tutti gli articoli commerciali importanti dall'estero e destinati al

---

¹⁰⁶ Per il testo del trattato vedi: *Convention de commerce, signée a Belgrade, entre la Serbie et la France, le 23 décembre 1906 / 5 janvier 1907*, in: G.F. Martens (a cura di), *Nouveau Recueil Général de Traités* (d'ora in poi *NRGT*), II serie, Vol. XXXV, New York, Johnson Reprint Corporation, 1967, n. 72, pp. 575–595.

¹⁰⁷ Per il testo del trattato vedi: *Traité de commerce entre la Serbie et la Turquie, fait à Constantinople, le 15/28 mai 1906*, in: *NRGT*, 234–240.

¹⁰⁸ Per i trattati commerciali con Romania, Svizzera, Gran Bretagna e Italia vedi: *Convention de commerce entre la Serbie et la Roumanie, signée a Bucarest, le 23 décembre 1906*, in: *ivi*, 570–575; *Traité de commerce entre la Serbie et l'Italie, signé a Belgrade, le 1/14 janvier 1907*, in: *ivi*, 596–607; *Traité de commerce entre la Serbie et la Grande-Bretagne, signé a Belgrado, le 4/17 février 1907*, in: *ivi*, 608–61; *Traité de commerce entre la Serbie et la Suisse, signé a Belgrade, le 28 février 1907*, in: *ivi*, 619–630. Particolare dei commerci con la Svizzera riguardava gli scambi di tabacco, cfr. ASB, Министерство иностранных дела (MID), Политичко одељење, (PO), Microfilm N. 353, il console generale di Svizzera, Vögeln a Milovanović, senza numero, Belgrado, 23 novembre 1910; N. 1694, Milovanović a Vögeln, Belgrado, 27 novembre 1910.

loro uso personale, e si cercò di estendere questa misura anche a tutte le altre missioni diplomatiche, quanto meno europee¹⁰⁹.

Per porre fine alla guerra doganale con l'Austria-Ungheria, Pašić rese una visita ad Aehrenthal, subentrato a Gołuchowski nella carica di imperial-regio ministro degli Esteri l'11 ottobre 1906, per proporgli la ripresa delle trattative commerciali sulla base del principio del *do ut des*: il governo serbo rinnovò la propria offerta di 26 milioni di dinari da stanziare per l'acquisto di prodotti austriaci solo nel caso in cui i loro prezzi e la loro qualità corrispondessero a quelli degli altri Paesi con cui la Serbia aveva firmato accordi commerciali;

Il regio governo serbo, dopo una lunga e attenta riflessione, è giunto alla conclusione che [...] non poteva accordare ad alcuno Stato concessioni da intendersi secondo un diritto di priorità incompatibile tanto con il diritto di autodisposizione statale quanto con il principio della libera concorrenza[...] Il regio governo serbo è convinto che l'imperial-regio governo austro-ungarico sarà intenzionato a portare equamente le parti interessate a cautelarsi da qualsiasi timore di fraintendimento o diverso intendimento delle rispettive intenzioni, e ha fondata speranza che l'imperial-regio governo possa sentirsi soddisfatto dalle concessioni, che il regio governo serbo ha avuto l'onore di annunciare, per evitare che ciascuno di quei fraintendimenti influenzi la sua decisione finale. Questa decisione, per ciò che riguarda le concessioni, consiste precisamente in ciò che segue: a parità di prezzo e qualità, stanzierà un capitale del valore di 26 milioni di dinari da investire nell'industria dell'imperial-regio vicino, riservandosi, in qualsiasi momento e situazione, in perfetta libertà e senza alcuna restrizione, la facoltà di discrezione sui canoni e sul materiale di artiglieria. [...] Il regio governo serbo si riserva allo stesso tempo il diritto di dichiarare all'imperial-regio governo che ogni concessione e offerta effettuata nel corso delle trattative verrà intesa come ritirata se l'imperial-regio governo non sarà disposto ad accogliere il punto di vista di cui sopra del regio governo serbo¹¹⁰.

Aehrenthal si mostrò incline alla ripresa delle trattative e il 29 giugno 1907, dopo una crisi di governo durata tre giorni alla fine di maggio, la *Skupština* autorizzò la ripresa delle trattative commerciali con l'Austria-Ungheria, che, pur gestite con grande fatica e riprese dopo una lunga *impasse* durata quasi due mesi grazie all'abilità del ministro delle Finanze serbo Lazar Paču,

---

¹⁰⁹ Cfr. ASB, MID, PO, Microfilm N. 353, N. 10743/6853, Il Ministro delle Finanze serbo a Milovanović, Belgrado, 27 aprile / 10 maggio 1910; N. 267, Il Ministro delle Finanze serbo a Milovanović, Belgrado, 14/27 maggio 1910.

¹¹⁰ Vuić a Gołuchowski, Vienna, 15 ottobre 1906, in: *DA*, p. 27, n. 22.

condussero il 14 marzo 1908 ad un accordo che¹¹¹, tuttavia, avrebbe dovuto essere ratificato dai parlamenti austriaco e ungherese: la Serbia avrebbe dovuto esportare all'Austria-Ungheria un quantitativo medio di 35.000 tra bovini e ovini all'anno e 70.000 suini già macellati. Si aprirono in merito importanti dibattiti nella *Skupština* serba.

Il 10 marzo 1908 Pašić dovette rassegnare le dimissioni, accettate da re Petar solo il 4 giugno, a causa dell'ostruzionismo praticato dai radicali indipendenti. Il 20 luglio gli subentrò un altro vecchio radicale, Petar Velimirović, grazie al quale il trattato fu ratificato dalla *Skupština* il 13 agosto. Non fu la stessa cosa per i parlamenti austriaco e ungherese, entrambi dominati dalla corrente agraria intimorita per la competitività e soprattutto per la sicurezza in termini igienici del bestiame serbo¹¹² – non mancavano peraltro polemiche relative alla natura delle tariffe serbe. In ogni caso, il trattato venne fatto entrare in vigore per un periodo di provvisorietà dal 1° settembre 1908 al 31 marzo 1909.

Dopo questa data la guerra doganale proseguì per altri due anni. Fu solo al principio del 1910 che la situazione cambiò, ossia a distanza di un anno dalla tormentata risoluzione internazionale della crisi bosniaca durata dal 6 ottobre 1908 al 19 aprile 1909¹¹³. Ancora nel mese di febbraio, Aehrenthal mostrò notevoli riserve in merito: gli agrari ungheresi – come del resto già nel 1906 – rimanevano ancora sul piede di guerra; non altrimenti gli agrari austriaci, i quali, al contrario sembravano più propensi ad aperture. Bisognava attendere l'approvazione di un'apposita legge del Parlamento magiaro per tentare una ripresa dei negoziati¹¹⁴. È pur vero che anche la Serbia avrebbe dovuto nutrire qualche riserva verso la Monarchia: dell'inizio dell'anno era la stipula di un contratto di prestito per un totale di 100 milioni di franchi concesso dal *Bankverein*¹¹⁵.

¹¹¹ Riguardo al trattato commerciale vedi: *Ordonnance ministérielle du 29 août 1908, sur la mise à execution provisoire du traité de commerce conclu le 14 mars 1908 avec la Serbie/ Verordnung des Gesamtministeriums vom 29. August 1908, betreffend die provisorische Aktivierung des mit Serbien am 14. März 1908 abgeschlossen Handelsvertrages nebst Anlagen und Schlussprotokoll*, in: *AT XXIV*, N. 2870, 103–158.

¹¹² Cfr.: W. S. Vucinich, *Serbia between East and West*, 206.

¹¹³ Sulla crisi bosniaca, vediamo soltanto: A. Duce, *La crisi bosniaca del 1908*, Milano 1977 e l'ultimissima monografia in lingua serba: Б. Милошевић, *Анексија Босне и Херцеговине*, Нови Сад 2020.

¹¹⁴ ASMAE, Rappresentanza italiana a Vienna, busta 206, N. 284/116, Avarna a Guicciardini, Vienna, 6 febbraio 1910.

¹¹⁵ Ivi, N. 18/9, Avarna a Guicciardini, Vienna, 2 gennaio 1910. Vedi anche ASB, MID, PO, Microfilm N. 353, N. 413, Il ministro delle finanze serbo a Milovanović, Belgrado, 19 maggio / 2 giugno 1910; N. 11632, Il ministro delle finanze serbo a Milovanović, Belgrado, 30 giugno / 12 luglio 1910.

Finalmente il 27 luglio 1910 venne raggiunto un nuovo accordo commerciale tra i due Stati. Come messo in luce dal conte Avarna, in esso figurava la clausola della nazione più favorita, ma in un primo momento la Monarchia si mostrò restia all'introduzione entro i propri confini di animali vivi, prediligendo la carne macellata¹¹⁶. Le esportazioni serbe in Austria-Ungheria erano ridotte rispettivamente a 15.000 tra ovini e bovini e 50.000 maiali annui. Da fonte francese, più nello specifico, apprendiamo che dal 1° aprile 1909, allorché era spirato il termine per l'efficacia delle misure provvisorie del 1907-1908, le relazioni commerciali austro-serbe erano regolate dall'applicazione del massimo tariffario sia per l'una che per l'altra parte¹¹⁷.

Sebbene l'Austria-Ungheria avesse concesso di optare per la clausola della nazione più favorita a vantaggio della Serbia, questa oppose rifiuto a più riprese: Belgrado era impegnata a trovare, come visto, altri canali di commercio, e ora era l'Austria-Ungheria a rischiare di perdere un cespite di mercato di non disprezzabile ampiezza. Il nuovo trattato comportò il commercio annuo di 35.000 capi di buoi e 70.000 capi di maiali, ricevendo riduzioni di tariffe per tutti gli altri articoli di commercio¹¹⁸. Il *Reichstag* di Vienna la *Skupština* di Belgrado ratificarono il trattato rispettivamente il 22 e 23 gennaio 1911¹¹⁹. Il trattato entrò in vigore il 23 giugno 1911: la "guerra dei porci" era finita¹²⁰. È da aggiungere, a dispetto di ciò, che l'Austria-Ungheria era solo parzialmente soddisfatta di questo risultato, se il conte Avarna si esprime in proposito come segue:

¹¹⁶ ASMAE, Rappresentanza italiana a Vienna, busta 206, senza numero di protocollo né posizione, Avarna a Di San Giuliano, Vienna, luglio 1910.

¹¹⁷ «Il trattato austro-serbo, circa la conclusione del quale ho avuto l'onore di telegrafare all'Eccellenza Vostra, il 24 corrente, porterà la data del 14/27 luglio. Il conte Forgach mi disse che è in sostanza concluso sulla base del precedente trattato del 1908: è in esso vietata l'importazione e il transito nella monarchia del bestiame vivo, ma è accordato il transito e l'importazione di un contingente di carne macellata per 15.000 buoi e 50.000 maiali. Il governo austro-ungarico ha ottenuto poi che vengano consolidate, vale a dire che non possono essere aumentate di valore, circa una cinquantina di voci del trattato stesso e per circa una decina ha ottenuto una diminuzione nel valore fissato nell'attuale tariffa». ASMAE, Serie Politica P, busta n. 197, N. 658/170, Baroli a Di San Giuliano, Belgrado, 27 luglio 1910.

¹¹⁸ ASMAE, Rappresentanza italiana a Vienna, busta 206, senza numero di protocollo né posizione, Avarna a Di San Giuliano, Vienna, luglio 1910. Vedi anche ASB, MID, PO, Microfilm N. 353, N. 3022, Il ministro delle Finanze serbo a Milovanović, Belgrado, 31 ottobre 1910.

¹¹⁹ *Traité de commerce conclu avec la Serbie à Belgrade le 14/27 juillet 1910, ratifié a Vienne le 22 janvier 1911; les ratifications échangées à Belgrade, le 23 janvier 1911*/ Handelsvertrag vom 14./27. Juli 1910 zwischen Österreich-Ungarn und Serbien, in: *AT XXVI*, N. 2984, 469-542.

¹²⁰ Cfr.: W. S. Vucinich, *Serbia between East and West*, 207.

Il nuovo trattato è qui considerato come una delle stipulazioni più sfavorevoli che siano state concluse in questi ultimi tempi dall'Austria-Ungheria. Esso poi ha fatto constatare come la Monarchia abbia perso ormai la posizione predominante che aveva nel mercato serbo – nel quale è stata sostituita dall'Italia e dalla Germania – e che Le era assicurata, oltre che dalla vicinanza geografica, dalle intime relazioni politiche esistenti per l'addietro fra i due Stati e dai riguardi speciali che usava la tariffa serba agli articoli austro-ungarici. Ciò nonostante, la conclusione del nuovo trattato è stata accolta dalla generalità di questa stampa con favore, perché ristabilisce sopra un piede normale le relazioni politico-commerciali fra la Serbia e l'Austria-Ungheria, che erano state interrotte per più tempo con grave danno dei rispettivi loro interessi¹²¹.

Per converso, Baroli commentava come segue questo successo:

Il governo serbo, d'altra parte, che ha saputo rimaneggiare a tempo, come ne ho informato l'Eccellenza Vostra, la propria tariffa doganale, ha potuto certamente ricavare vantaggio dal trattato attuale, il quale, dal punto di vista austro-ungarico, come mi disse il conte Forgách, può essere considerato un successo soltanto per il fatto che si sia riuscito a concluderlo coll'assoluto divieto dell'importazione del bestiame vivo. Comunque sia, il maggior o minor vantaggio che l'una o l'altra delle parti abbia saputo ricavare dall'atto in questione, non mi sembra possa avere per noi importanza di sorta, è piuttosto a considerarsi con compiacenza che la conclusione del trattato abbia ricondotto nello stato normale le relazioni fra i due Stati, le quali, se non potranno d'un tratto assumere un carattere di grande cordialità, potranno forse in progresso di tempo migliorarsi¹²².

Per converso, il Milovanović, che si preparava a chiedere un colloquio al barone von Aehrenthal circa una prossima visita di re Pietro all'imperatore, confessò ad Avarna che, sebbene non avesse ottenuto dal trattato tutti i vantaggi che si attendeva per la Serbia, gli obiettivi erano comunque notevoli, alla luce del fatto che, a suo avviso, «non sarebbe convenuto del resto alla Serbia, data la linea di condotta che intende seguire, di stringere maggiormente le sue relazioni colla Monarchia, giacché ciò avrebbe potuto legare la sua libertà d'azione per l'avvenire»¹²³.

Al di là dell'andamento delle trattative fra i due Stati contendenti, è interessante vedere in che modo la guerra doganale e la conseguente ricerca di

---

¹²¹ ASMAE, Rappresentanza italiana a Vienna, busta 206, senza numero di protocollo né posizione, Avarna a Di San Giuliano, Vienna, luglio 1910.

¹²² Ivi, Serie Politica P, busta n. 197, N. 658/170, Baroli a Di San Giuliano, Belgrado, 27 luglio 1910.

¹²³ DDI, Serie IV, 1908–1914, Vol. V–VI, N. 385, Avarna a Di San Giuliano, Vienna, 26 luglio 1910.

nuovi mercati ha concretamente inciso sul commercio serbo. Dopo un iniziale calo delle importazioni sia con l'Austria-Ungheria (dai 64.712.406 di dinari del 1905 ai 22.206.498 circa dell'anno dopo) che con gli altri Paesi, tra cui Turchia, Inghilterra e Francia, la *Skupština* votò un nuovo tariffario, impostato in modo da non ottemperare alle esigenze della Duplice Monarchia ma solo a quelle serbe: la ripresa dell'economia serba fu possibile inizialmente grazie ai proventi delle nuove tariffe, più alte di prima, e poi per le trattative per la ricerca di nuovi mercati con altri Stati. La tabella seguente mostra le importazioni serbe nel 1906 e nel 1907 espresse di dinari¹²⁴:

<i>Paese</i>	1906	1907
Austria-Ungheria	22.206.498	25.599.946
Germania	9.732.722	20.320.391
Gran Bretagna e colonie	4.562.906	10.220.270
Italia	936.721	2.299.488
Francia	1.142.623	2.428.603
Paesi Bassi	226.510	1.121.605
Turchia	1.845.881	3.326.512

Qui di seguito una tabella che mostra la variazione nel biennio 1906-07 delle esportazioni, dove, a fronte di un aumento generale per tutti gli altri Paesi, si nota un calo di più del 50% delle esportazioni verso l'Austria-Ungheria¹²⁵.

<i>Paese</i>	1906	1907
Austria-Ungheria	30.032.477	12.932.380
Germania	19.053.882	32.925.623
Italia	572.319	4.898.867
Russia	151.650	3.133.719
Belgio	6.259.929	13.010.853

La guerra doganale fra Serbia e Austria-Ungheria continuò fino al 14 settembre, quando entrò in vigore provvisoriamente il trattato firmato il 14 marzo, il che fece registrare una parziale ripresa degli scambi commerciali con la Duplice Monarchia¹²⁶. Con il trattato provvisorio del 1908, tuttavia, la Serbia non ottenne il diritto di transito attraverso l'Austria-Ungheria per l'esportazione

¹²⁴ W. S. Vucinich, *Serbia between East and West*, 206.

¹²⁵ *Ibidem*.

¹²⁶ M. S., Ilitch, „The industries of Serbia”, *The Economic Journal* XXVII, 105 (1917) 109–114, 111.

dei propri prodotti; gli unici centri commerciali da cui potevano transitare erano le città di Fiume e Trieste. Nel momento di trovare nuovi partner commerciali, la Serbia poté temporaneamente avvalersi dei porti di Salonicco e di Sulina per portare avanti i propri commerci con Egitto, Grecia, Italia, Francia e Spagna, e riuscì a trovare il modo per aggirare il passaggio obbligato in Austria-Ungheria per i commerci con Belgio, Inghilterra, Svezia e Norvegia. Se poi la Serbia riuscì a beneficiare dell'aiuto dell'Italia e soprattutto della Francia per i prestiti e i crediti, lo Stato che maggiormente trasse vantaggio da questa situazione fu la Germania, da un lato perché con essa la Serbia firmò il suo primo trattato commerciale sulla base di una nuova legge tariffaria, e dall'altro per la sua posizione strategica nel sistema di trasporti in Europa centrale – dove passavano le rotte commerciali, come detto, per Belgio, Inghilterra, Svezia e Norvegia¹²⁷.

Il cambio di rotte commerciali naturalmente richiese alla Serbia una modifica delle modalità di esportazione sia in termini di qualità¹²⁸ che di quantità; in ogni caso l'Austria-Ungheria arrivò a controllare il 30% del commercio serbo – prima ne controllava il 90%. La tabella seguente mostra le fluttuazioni dei prodotti di esportazione in milioni di franchi dal 1906 al 1908¹²⁹:

Prodotto	1906	1907	1908
Bovini	18,3	3,6	7
Cereali	22	31	27,7
Frutta	15,1	22	15
Prodotti di origine animale	15,6	10	16

Prima del 1906, due erano stati i fondamenti dell'inferiorità commerciale serba rispetto alla Duplice Monarchia: l'esenzione dei dazi doganali sui cereali e altre materie prime serbe nella zona di frontiera e soprattutto la convenzione veterinaria del 6 maggio 1882, i cui effetti si erano ripercossi anche nel trattato

¹²⁷ W. S. Vucinich, *Serbia between East and West*, 206–208.

¹²⁸ Ad esempio gli allevatori dovettero rinunciare al trasporto di animali vivi, arrivando a prediligere la macellazione, e alle materie prime, in generale, si predilessero i semilavorati. Si venne a creare un'apposita industria per la macellazione della carne, settore in cui la Serbia riuscì a specializzarsi in maniera eccellente. Cfr.: E. Hösch, *Op. cit.*, 189.

¹²⁹ W. S. Vucinich, *Serbia between East and West*, 208. Per dati statistici più precisi ed approfonditi, ma che riguardano anche le condizioni economiche degli altri Slavi del Sud, vedi anche G. Diouritch, „A Survey of the Development of the Serbian (Southern Slav) Nation: An economic and Statistical Study”, *Journal of the Royal Statistical Society*, Vol. LXXXII, n. 3 (maggio 1919) 305, 307, 309, 310.

commerciale del 1897. A partire dal 1911 le relazioni commerciali serbe non furono più sottoposte al controllo della Duplice Monarchia, che pure aveva un altro asso nella manica, quello della ferrovia del Sangiacato: grazie ad essa – ciò che Aehrenthal aveva in anima – la Serbia, attraverso la sua unione con il Montenegro, non avrebbe mai potuto ottenere il proprio sbocco sull'Adriatico¹³⁰, che, pure, non avrebbe ottenuto nemmeno per volontà della diplomazia italiana, in un punto di svolta con il ministero del marchese Di San Giuliano.

Al tempo stesso continuavano le trattative per le forniture militari. Il 3 marzo era stato firmato un contratto con la Creusot comprendente 200.000 proiettili da granata per cannoni a tiro rapido, 43 batterie di cannoni a tiro rapido di 75 millimetri, 8 batterie di obici di 120 millimetri, 2 batterie di obici di 150 millimetri, e 12.600 colpi per obici e cannoni già esistenti, più 35 milioni di cartucce e 20 batterie di artiglieria rispettivamente dalla *Société des munitions à Paris* e la *Maison Lefebvre à Paris*; la Krupp, invece, attendeva la fornitura di 146 mitragliatrici e 32.000 fucili.

Anche dopo la Grande Guerra, il giudizio dell'accademia serba nei rispetti dell'atteggiamento austro-ungarico dopo il 1906 rimase generalmente severissimo. Scriveva in merito uno studioso di Belgrado:

Obiettivo dell'Austria-Ungheria era lasciare questi popoli in condizioni economiche primitive, per assorbire dai loro territori le risorse necessarie alla produzione industriale austriaca ed ungherese; venivano sviluppati soltanto quei settori produttivi utili allo sfruttamento delle risorse minerarie, per il quale veniva sfruttata la forza lavoro di quelle popolazioni [...].

1. In agricoltura, favorendo i grandi proprietari, generalmente stranieri stabiliti nel territorio, o proprietari di legge turca, come in Bosnia-Erzegovina. I piccoli proprietari erano in condizione svantaggiata in partenza, non potendo ottenere capitale o credito [...];
2. La scarsità di capitale rendeva certamente molto difficile lo sviluppo economico degli Slavi del Sud, e, anche laddove ciò fosse stato possibile, non veniva promosso dal governo austro-ungarico [...];
3. Era sempre dell'Austria la prima idea di collegare, attraverso il tragitto più breve e vantaggioso, i centri industriali austriaci e ungheresi via mare. Provvedeva altresì alla penetrazione economica presso le terre degli Slavi del Sud attraverso la costruzione, per iniziativa unilaterale, di linee ferroviarie [...];
4. Nella condizione per cui gli Slavi del Sud erano inglobati in un altro Stato, era possibile solo per i privati acquisire una certa prosperità materiale, ciò che, in generale, non va a vantaggio di un benessere inteso a livello nazionale [...]¹³¹.

---

¹³⁰ W. S. Vucinich, *Serbia between East and West*, 209.

¹³¹ G. Diouritch, „A Survey of the Development of the Serbian (Southern Slav) Nation: An economic and Statistical Study”, 293–342, 329–332.

La continuità di commercio fra la Serbia e la vicina Bulgaria era di rilievo essenziale per la presenza italiana dei Balcani, e a questo Tittoni consacrò buona parte della sua attività, dopo i due fugaci ministeri del marchese Di San Giuliano e del Guicciardini, che pure ebbero il merito di mantenersi sempre in contatto con il marchese Guiccioli a Belgrado, legando a sé con i trattati esaminati i destini delle due nazioni slave, ma non prima di essersi assicurati la benevolenza dell’Austria-Ungheria e aver esteso la propria iniziativa anche a favore della Romania. L’Italia sapeva che il dispositivo dei trattati bilaterali era un’arma vincente: altre soluzioni per gli Stati balcanici, impegnati ad allacciare dal Mar Nero sino all’Adriatico le proprie ferrovie, sarebbero potute essere dannose, in considerazione anche della situazione macedone che non accennava ad appianarsi del tutto.

LIST OF REFERENCES

Unpublished Primary Sources

Archivio Storico del Ministero degli Affari Esteri, Roma (ASMAE), Serie Politica P, 1891–1916, buste 197 e 198; Rappresentanza Italiana a Vienna, buste 189, 198, 206, 216.

Archivio Centrale dello Stato, Roma, Presidenza del Consiglio dei Ministri (ACS, PCS), 1906, busta 346.

Архив Србије Београд (ASB), Српско посланство у Риму, Министарство иностраних дела, Политичко одељење [Arhiv Srbije Beograd, Srpsko poslanstvo u Rimu, Ministarstvo inostranih dela, Političko odeljenje]

Published Primary Sources

Atti Parlamentari, Legislazione XXII, Camera dei Deputati, Sessione 1904-1906, Sessione 1904-1907, Roma 1907.

Austria Treaties (d'ora in poi *AT*), *Recueil des Traités et conventions conclus par l'Autriche avec les Puissances étrangères depuis 1763, jusqu'à nos jours*, par L. Neumann et A. De Plason, Nouvelle Suite, Vienne, Liechtenstein 1971–1974, 26 voll., XXIV, XXVI.

Diplomatische Aktenstücke über die Handelsvertrags-Verhandlungen mit Serbien, 1905–1906, Wien 1906.

Documenti Diplomatici Italiani, Roma 1953-, Serie III, 1896–1907, Vol. IX, Serie IV, 1908–1914, Vol. V–VI.

Nouveau Recueil Général de Traités et autres actes relatifs aux rapports de droit international, Continuation du grand recueil de G.Fr. De Martens, par F. Stoerk, II serie, Vol. XXXV, New York 1967.

Документи о спољној политици Краљевине Србије, Београд 1980-2014. [*Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije*, Beograd 1980–2014]

Secondary Works

Albertini, L., *Le origini della guerra del 1914*, Fratelli Bocca 1942-1943, 3 voll., I. Bissolati, L., *La politica estera dell'Italia dal 1897 al 1920. Scritti e discorsi*, Milano 1923.

Bridge F.R., *From Sadowa to Sarajevo: the foreign policy of Austria-Hungary, 1866–1914*, Londra 1972.

Bridge F.R., *Österreich-Ungarn unter den Grossmächten*, in *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*, a cura di A. Wandruszka e P. Urbanitsch, Vienna 1989–2016, 11 Voll., VI/1, *Die Habsburgermonarchie im System der internationalen Beziehungen*.

Bucarelli, M., *Il conflitto austro-serbo all'inizio del XX secolo*, in: *Balcani 1908. Alle origini di un secolo di conflitti*, a cura di A. Basciani e A. D'Alessandri, Trieste 2010, 115–138.

Bülow, B. von, *Denkwürdigkeiten*, hsgb. von Franz von Stockhammern, Berlin 1930–31, 4 Bände.

Calic, M.–J., *Sozialgeschichte Serbiens, 1815–1941. Der aufhaltsame Fortschritt während der Industrialisierung*, München 1994.

Cognasso, F., *Storia della Questione d'Oriente*, Torino 1948.

Corridore, F., „Le relazioni economiche dell'Italia con gli Stati Balcanici”, *Rivista Internazionale di Scienze Sociali e Discipline Ausiliarie*, Vol. LV, fasc. 217 (Gennaio 1911) 3–26.

De Vergottini, T., „Missione Avarna a Vienna (1904–1915)”, *Rivista di Studi Politici Internazionali*, Vol. LIX, n. 1 (233) (Gennaio–Marzo 1992) 73–102.

Diouritch, G., „A Survey of the Development of the Serbian (Southern Slav) Nation: An economic and Statistical Study”, *Journal of the Royal Statistical Society*, Vol. LXXXII, n. 3 (maggio 1919) 293–342.

Duce, A., *La crisi bosniaca del 1908*, Milano 1977.

Ferraioli, G., *Politica e diplomazia in Italia tra il XIX e XX secolo. Vita di Antonino di San Giuliano (1852–1914)*, Catanzaro 2007.

Guiccioli, A., *Diario di un conservatore*, Milano 1973.

Guida, F., A. Pitassio, A., „La politica estera italiana e gli slavi del sud nei rapporti delle legazioni di Belgrado e di Sofia nei periodi 1904–1908 e 1911–1913”, *Materiali di Storia*, Università degli Studi di Perugia III (1980) 59–103.

Guzina, R., *Srpska socialdemokratska stranka u carinskom ratu između Srbije i Austro-Ugarske 1906–1911*, Extrait du Recueil des travaux aux Assises scientifiques internationales *Les grandes puissances et la Serbie à la veille de la Première guerre mondiale*, Beograd 1976.

Ilitch, M. St., „The Industries of Serbia”, *The Economic Journal*, Vol. XXVII, N. 105 (Mar. 1917) 109–114.

Ivetić, J., *Le relazioni diplomatiche tra Serbia e Italia dal Congresso di Berlino all'annessione della Bosnia e Erzegovina (1878 – 1908)*, Novi Sad 2019.

Jánossy, D. Von, „Der handelspolitische Konflikt zwischen der Österreichisch-Ungarischen Monarchie und Serbien in den Jahren 1904–1910”, *Jahrbuch des Wiener Ungarischen Historischen Instituts* II, 1 (1932) 285–312.

Medlicott, W.N., „The Powers and the Unification of the Two Bulgarias, 1885: Part I”, *The English Historical Review*, Vol. LIV, n. 213 (gennaio, 1939) 67–82.

Mosca, O., *Volpi di Misurata*, Roma 1928.

Paléologue, M., *Un grand tournant de la politique mondiale 1904–1906*, Paris 1934.

Pavlović, V. (a cura di), *Italy's Balkan Strategies, 19th & 20th*, Belgrade 2014.

Pernice, A., *Origine ed evoluzione storica delle nazioni balcaniche*, Milano 1915.

Romano, S., *Giuseppe Volpi. Industria e finanza fra Giolitti e Mussolini*, Venezia 1997.

Sarazani, F., *L'ultimo doge. Vita di Giuseppe Volpi di Misurata*, Milano 1972.

Sarti, R., „Giuseppe Volpi”, in: *Uomini e volti del fascismo*, a cura di F. Cordova, Roma 1980.

Sforza, C., *L'Italia dal 1914 al 1944, quale io la vidi*, Mondadori, Roma 1945.

Sosnosky, Th. Von, *Die Balkanpolitik Oesterreich-Ungarns*, Stuttgart 1913, 2 voll.

Tamborra, A., *L'Europa centro-orientale nei secoli XIX e XX (1800–1920)*, Vallardi Commissionaria Editoriale, 1971.

Tommasini, F., *L'Italia alla vigilia della guerra. La politica estera di Tommaso Tittoni*, 5 voll., Bologna 1935–1941.

Vucinich, W. S., *Serbia between East and West, 1903–1908*, Stanford 1954.

Алексић-Пејковић, Љ., „Допринос Италије обнављању српско-енглеских односа”, *Историјски часопис* 18 (1971) 429–449. [Aleksić-Rejković, Lj., „Doprinos Italije obnavljanju srpsko-engleskih odnosa”, *Istorijski časopis* 18 (1971) 429–449]

Војводић, М., *Србија у међународним односима крајем XIX и почетком XX века*, Београд 1988. [Vojvodić, M., *Srbija u međunarodnim odnosima krajem XIX i početkom XX veka*, Beograd 1988]

Ђорђевић, Д., *Царински рат Аустро-Угарске и Србије 1906–1911*, Београд 1962. [Đorđević, D., *Carinski rat Austro-Ugarske i Srbije 1906–1911*, Beograd 1962]

Ђорђевић, Д., *Милован Миловановић*, Београд 1962. [Đorđević, D., *Milovan Milovanović*, Beograd 1962]

Ђорђевић, Д., „Србија и Балкан на почетку XX века”, у: *Југословенски народи пред Први светски рат*, Београд 1967, 207–230. [Đorđević, D., „Srbija i Balkan na početku XX veka”, у: *Jugoslovenski narodi pred Prvi svertski rat*, Beograd 1967, 207–230]

Никола Пашић – живот и дело, прир. В. Крестић, Београд 1997. [Nikola Pašić – život i delo, prir. V. Krestić, Beograd 1997]

Лончарић, Ј., „Српско-бугарско економско зближење”, *Зборник Матице српске за друштвене науке* 133 (2010) 161–166. [Lončarić, J., „Srpsko-bugarsko ekonomsko zблиženje”, *Zbornik Matice srpske za društvene nauke* 133 (2010) 161–166]

Миленковић, П., *Историја грађења железница и железничка политика код нас (1850–1935)*, Београд 1936. [Milenković, P., *Istorija građenja železnica i železnička politika kod nas (1850–1935)*, Beograd 1936]

Милошевић, Б., *Анексија Босне и Херцеговине*, Нови Сад 2020. [Milošević, B., *Aneksija Bosne i Hercegovine*, Novi Sad 2020]

Растовић, А., „Велика Британија о Србији за време дипломатског штрајка 1903–1906”, *Настава и историја* I, 1 (2003) 7–22. [Rastović, A., „Velika Britanija o Srbiji za vreme diplomatskog štrajka 1903–1906”, *Nastava i istorija* I, 1 (2003) 7–22]

Растовић, А., „Британски краљ Едвард VII и дипломатски бојкот Србије 1903–1906”, *Историјски часопис* 48 (2001) 2002, 165–185. [Rastović, A., „Britanski kralj Edvard VII i diplomatski bojkot Srbije 1903–1906”, *Istorijski časopis* 48 (2001) 2002, 165–185]

Ђоровић, В., *Историја Срба*, Београд 1989, 3 књ., *Ново доба, Полет Србије*. [Ćorović, V., *Istorija Srba*, Beograd 1989, 3 knj., *Novo doba, Polet Srbije*]

Ђоровић, В., *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, Београд 1936. [Ćorović, V., *Odnosi Srbije i Austro-Ugarske u XX veku*, Beograd 1936]

Фабрицио Руди

**ИТАЛИЈА И СРПСКО-АУСТРОУГАРСКИ ЦАРИНСКИ РАТ
(1906–1911). ПРЕДВИЂАЊА, СТРАТЕГИЈЕ, РЕШЕЊА**

Резиме

Српско-аустроугарски царински рат избио је у конкретном међународном контексту – у времену одржавања Конференције у Алгесирасу, на којој су учествовале све европске силе, у тренутку веома спорог напредовања реформи финансијског и судског система у османској Македонији које су захтевале државе потписнице Берлинског конгреса, као и, пре свега, у периоду потписивања, 22. јуна 1905, трговинског споразума са Кнежевином Бугарском, који је Аустроугарска одмах прогласила неважећим будући да га је Србија потписала са државом која још увек није била независна. Србија је гравитирала ка политичкој и економској сфери утицаја Двојне монархије од 1882. године и, након повратка Карађорђевића на престо у Београду, почела је да тражи нови политички маневарски простор у суседним земљама. Царински рат, такође познат као „свињски рат“, може бити подељен у две фазе. Упркос тешкоћама с којима се суочила због блокаде трговине северно од Дунава, Србија је успела не само да испреговара услове за нови трговински споразум са Аустроугарском, већ и да успостави повољне трговинске односе са другим европским државама. Посебно место заузимала је Италија, с којом је Србија закључила трговински споразум 14. јануара 1907, и која је с великом пажњом пратила све догађаје у првој фази царинског рата. Друга фаза се одвијала од завршетка Босанске кризе 1909. године до 1911, када је Србија изашла ојачана и у дипломатски бољој позицији која ју је штитила од озбиљног ћорсокака у коме се нашла пет година пре тога. Циљ овог рада јесте да реконструише околности на основу поређења италијанских и српских објављених и необјављених дипломатских извора.

Оригиналан научни рад

Примљен: 30.3.2022.

Коначно прихваћен за објављивање: 10.8.2022.

Миљан МИЛКИЋ*

Институт за стратегијска истраживања
Београд

ПРВИ СРПСКИ РАТНИ БРОД НА МОРУ. БРОД „СРБИЈА” НА КРФУ И ХАЛКИДИКИЈУ У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ

Анстракт: У чланку се анализира куповина и употреба првог српског ратног брода на мору. Брод је купљен од једног грчког трговца у фебруару 1916. године и назван „Србија”. Његова значајна улога почела је на Крфу, где је брод био ангажован на превозу војника и различитог материјала. Важан сегмент историје овог брода представља његово путовање од Крфа до Солуна у периоду од 25. маја до 1. јуна 1916. године. Брод „Србија” је током Првог светског рата представљао основу око које је требало градити будућу ратну морнарицу. О томе сведочи и наређење начелника штаба Врховне команде из августа 1918. којим је ова команда издвојена из састава Војнодрумског одсека и стављена под непосредну управу начелника Саобраћајног одељења. Међутим, након рата брод није сачуван као музејски експонат и у српској војној историји није добио значајно место.

Кључне речи: брод „Србија”, Крф, Халкидики, српска војска, Први светски рат.

Abstract: The article analyzes the purchase and use of the first Serbian warship at sea. The ship was bought from a Greek merchant in February 1916 and named “Serbia”. Its important role began in Corfu, where it served for transporting soldiers and various materials. An important segment of the history of this ship is its voyage from Corfu to Thessaloniki in the period from May 25 to June 1, 1916. During the First World War, the ship “Serbia” was the basis on which to build the future navy. This is evidenced by the order of the Chief of Staff of the Supreme Command from August 1918, by which this command was separated from the Military Road Department and placed under the direct management of the Chief of the Traffic Department. However, after the war, the ship was not preserved as a museum exhibit and did not get a significant place in Serbian military history.

Keywords: ship “Serbia”, Corfu, Chalkidiki, Serbian army, World War I

Након повлачења пред удруженим нападом аустроугарских, немачких и бугарских снага у јесен 1915. године, српска војска је морала да пређе тежак пут до албанских лука Драч, Сан Ђовани ди Медуа и Валоне, где

---

* miljanmilic@gmail.com

су савезници организовали прихват и снабдевање и одакле је главнина српске војске пребачена на Крф.¹ Искрцавање српских трупа на острво Крф вршено је у импровизованом пристаништу у лагуни испред села Говино, око 18 километара северно од града Крфа. Распоред српских јединица по логорима извршен је на основу наређења Врховне команде од 8. фебруара 1916. године.² Трупe Нових области распоређене су у логору код Доњег Ипсоса, трупе Одбране Београда у логору код Горњег Ипсоса, трупе Прве армије биле су распоређене у логору код Говина, Шумадијска дивизија другог позива, Дринска дивизија првог позива и Дунавска дивизија првог позива у логору код Говина, а штаб Тимочке војске био је у граду Крфу. На Крфу је уз помоћ француске интендатуре организовано снабдевање, као и реорганизација и обука српске војске.³ Према плану српске Врховне команде за извођење наставе у пешадији, урађеном на Крфу 16. марта 1916, било је предвиђено да се у року од два месеца створе добри и дисциплиновани борци.⁴ Истовремено, спровођена је и морална настава коју су држали српски војни свештеници.⁵ У логору Говино на Крфу француска војска је 1. марта 1916. организовала обуку са циљем оспособљавања српских официра и подофицира у руковању новом пушком. Коначна формација српске војске завршена је на Халкидикију, када су стигли делови српске војске из Бизерте.⁶

Након што је Врховна команда прихватила предлог начелника Саобраћајног одељења, Милана Ђ. Недића, да се формира Бродарска команда и да јој се купи један брод, крајем фебруара 1916. формирана је посебна стручна комисија у којој је био и командант Бродарске команде, потпуковник Милан Ј. Радојевић.⁷ Комисија је одабрала брод „Авго – Зора”, депласмана 69,50 тона, дужине 23,10 и ширине четири метра, који је раније био грчка торпиљерка „Рахсо”.⁸ Развијао је брзину од 16 чворова и док није прешао у власништво српске војске, саобраћао је на линији

¹ Andrej Mitrović, *Serbia's Great War 1914–1918*, London 2007, 151–161.

² *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца*, књ. XV, Београд 1929, 4.

³ Више о реорганизацијама српске војске: Славица Ратковић Костић, „Реорганизација војске Краљевине Србије 1916. и 1917. године”, у: *Срби и Први светски рат 1914–1918*, Београд 2015, 463–480.

⁴ *Велики рат Србије*, 115–123.

⁵ Миљан Милкић, *Верска служба у српској војсци у Првом светском рату*, Београд 2016, 204–207.

⁶ Миливоје Алимпић, *Солунски фронт*, Београд 1967, 75.

⁷ Војни архив [=ВА], ПЗ, 221, 2, 14/2. Бошко Антић, *Српска одисеја*, Београд 2002, 80.

⁸ Andrija Dabović, „Prva srpska brodarska komanda i ratni brod Srbija”, *Mornarički glasnik* 4 (1968) 570–580.

Крф – Санти Каранти. Плаћен је 45.000 драхми, а на опрему је потрошено још 5.000 драхми.⁹ Начелник Саобраћајног одељења је брод назвао „Србија”.¹⁰ Комисија је извршила испитивање свих бродских делова, машине и котла и брод „Србија” је добио сертификат од француске стручне комисије који је оверен у штабу савезничких поморских власти на Крфу.¹¹

У периоду од 12. фебруара до 23. марта 1916. године у Деловодном протоколу Саобраћајног одељења српске Врховне команде нема података о броду „Србија”.¹² Начелник Саобраћајног одељења штаба Врховне команде, пуковник Милан Ђ. Недић, обавестио је 30. марта 1916. године начелника Ађутантског одељења штаба Врховне команде да је брод „Србија”, који је набављен за потребе српске војске, пуштен у саобраћај.¹³ Најављено је да ће брод саобраћати сваког дана изузев уторка, дуж источне обале Крфа, и то пре подне за Ахилеон, Биницу, Мораитику и Мезонги, а по подне за Лазарет и Говино. Полазак из Крфа у правцу Мораитике био је у 7 сати ујутру, а за Говино у 2 сата по подне, док је повратак био предвиђен након истовара путника и робе. На основу информације упућене из Саобраћајног одељења, овај брод је био намењен за превоз официра, подофицира и војника који долазе на Крф или се враћају са Крфа, а поред тога, бродом „Србија” преношени су и пртљаг и ствари намењени за српске трупе. Команде и установе које су желеле да им се ствари пренесу требало је да о томе известе команданта Бродарске команде, који се налазио на пристаништу у Крфу, најкасније до 4 сата по подне уочи дана транспорта. У захтеву је требало навести шта се превози, у којој количини и на ком месту, како би се од Француза могле благовремено тражити додатне барке, уколико би они били у могућности да их дају.

Бродом „Србија” превожени су са Крфа на Видо војници и цивили који су 1. маја 1916. присуствовали помену српским мученицима који су умрли на овом острву.¹⁴ Помену су присуствовали престолонаследник Александар Карађорђевић, четири српска генерала, око 100 српских официра, као и шефови савезничких војних мисија (француске, британске и италијанске). Тог дана, на броду „Србија” вијориле су се две велике српске заставе.

---

⁹ Б. Антић, *Српска одисеја*, 80. Андрија Дабовић наводи да је брод плаћен 50.000 драхми; А. Dabović, „Prva srpska broderska komanda”, 572.

¹⁰ ВА, ПЗ, 221, 2, 14/2. Б. Антић, *Српска одисеја*, 80.

¹¹ ВА, ПЗ, 221, 2, 14/2.

¹² ВА, ПЗ, 212, 1, 13.

¹³ ВА, ПЗ, 264, 1, 1/17.

¹⁴ М. Милкић, *Верска служба*, 84.

Путовање брода „Србија” од Крфа до Солуна

Након опоравка и реорганизације на Крфу, српска војска је упућена на Халкидики. Најпре је српска Врховна команда 20. фебруара 1916. године у Солун упутила трочлану мисију са задатком да у договору са француском мисијом одабере места за логоре у којима би била смештена српска војска.¹⁵ У Солун је 27. фебруара 1916. упућена посебна петочлана српска војна мисија са задатком да се ангажује на уређењу логора у тактичком, хигијенском и економском погледу.¹⁶ Прве јединице српске војске укрчане су на Крфу 12. априла и искрчане у Микри 18. априла, док је главни транспорт почео 18. априла.¹⁷ Групе из састава Прве армије и Коњичке дивизије укрчане су на пристаништу Говино, док су Друга и Трећа армија укрчане у Морайтици. План транспорта урадила је француска морнарица, која је и обезбедила транспортна средства и заштиту конвоја од непријатељских напада.¹⁸ Од Крфа до Солуна транспортовано је око 112.000 људи и око 8.300 коња.¹⁹ Штаб Прве армије смештен је у селу Јеникеј, Моравска дивизија у логору код Суруклија, а Вардарска дивизија у логору код села Захарци.²⁰ Штаб Друге армије стигао је у пристаниште Микра 15. маја и сместио се у селу Лутра, као и Шумадијска дивизија, а Тимочка дивизија у логору код села Зумбата. Штаб Треће армије смештен је у село Василика, Дунавска дивизија у логор код села Талатиште, а Дринска дивизија у логор код овог села. Коњичка дивизија смештена је у логору код села Редеса. Штаб српске Врховне команде укрчан је за Солун 14. маја 1916. године. Начелник штаба Врховне команде, помоћник начелника, начелник Оперативног одељења и шеф Обавештајног одсека кренули су за Солун сутрадан ујутру. Престолонаследник Александар остао је и даље на Крфу, док је команду над деловима српске војске који су остали на Крфу 13. маја преузео министар војни. Према подацима српске Врховне команде, број припадника српске војске на дан 13. август 1917. године био је: на

¹⁵ *Велики рат Србије*, 17–18.

¹⁶ ВА, ПЗ, 388, 2, 2–5. М. Алимпић, *Солунски фронт*, 77.

¹⁷ М. Алимпић, *Солунски фронт*, 78. Miladin Milošević, *Srbija i Grčka 1914–1918. Iz istorije diplomatskih odnosa*, Zaječar 1997, 205. Извештај о првим српским трупима на Халкидикију: ВА, ПЗ, 388, 2, 2/5.

¹⁸ М. Алимпић, *Солунски фронт*, 77.

¹⁹ Исто, 76.

²⁰ Miljan Milkić, “The Serbian Army in the Chalkidiki in 1916. Organization and Deployment”, *Balkanica*, XLIX (2018) 43–56.

Солунском фронту 128.941, на Крфу 3.928, у Африци 8.536, а француских и британских војника у српској војсци било је 1.970, па је српска војска имала укупно 138.468 војника.²¹

У оквиру транспорта људства и материјала Бродарске команде (укупно 78 лица, материјал, алат и чамци), са Крфа је у Солун транспортован и брод „Србија”.²² Најпре је француска војна мисија 23. маја 1916. упутила једног свог поручника и једног морнара за преглед брода. Констатовано је да бродом може путовати највише 18 лица и пет тона терета, укључујући храну и угаљ. Један официр са француске крстарице „Ернест Ренан” извршио је контролу свих докумената потребних за путовање. Од француске мисије добијена је заповест за путовање у којој је стајало да брод „Србија” треба да прође Коринтским каналом, да у Пирејској луци купи угаљ и воду, да даље плови поред Халкиса до Волоса, где опет треба да купи угаљ и воду, а затим да продужи трасом за Солун. Сав трошак око куповине угља, воде и плаћања каналских такси, подмиривала је Бродарска команда.²³

Под командом пешадијског потпуковника Милана Радојевића, брод „Србија” је из крфског пристаништа испловио 25. маја 1916. године у 12.30 сати.²⁴ Са српским морнарима путовао је и један француски официр, који је имао задатак да покаже пут који је на карти уцртан од стране француског адмиралитета, а био је задужен и за пружање неопходних обавештења, као и да помаже у вези са ратном сигнализацијом током путовања.²⁵ Брод је путовао западно од острва Паксос, затим кроз Коринтски залив, да би у Пиреј стигли 26. маја у 15 сати. У пирејској луци је од трговаца купљено пет тона угља, вода и храна. Брод је наставио пут 28. маја у 10 сати. У Халкис су стигли у 19 сати и потом сат времена чекали подизање моста како би наставили даље. Исте ноћи, посада брода „Србија” суочила се са снажним невременом, услед чега је потпуковник Радојевић одлучио да брод склони у једну увалу. Пут су наставили у 4 сата ујутру и стигли у Волос 29. маја у 10 сати. Ту су купљене две тоне угља и узета је вода. Брод је сутрадан у 15 сати наставио пут и стигао у Солун 1. јуна око 7 сати ујутру.²⁶ Саобраћајно одељење Врховне команде обавестило је 1. јуна 1916. године начелника Оперативног одељења штаба

---

²¹ ВА, ПЗ, 101, 2, 13.

²² ВА, ПЗ, 228, 6, 32/10.

²³ ВА, ПЗ, 228, 6, 32/10.

²⁴ ВА, ПЗ, 228, 6, 32/10. Б. Антић, *Српска одисеја*, 93.

²⁵ ВА, ПЗ, 228, 6, 32/10.

²⁶ ВА, ПЗ, 228, 6, 32/10. Б. Антић, *Српска одисеја*, 96, 97.

Врховне команде да је брод „Србија” приспео.²⁷ Током пута није било опасних ситуација и брод је стигао неоштећен и исправан. Команданту је наређено да се у Микри задржи неколико дана како би простудирао прилике у пристаништима Солун и Микра и како би предложио решења за будући рад брода.²⁸ Друмски одсек упутио је 6. јуна 1916. године извештај Оперативном одељењу „Извештај о путу брода „Србија” од Крфа до Солуна”.²⁹ Брод је путовао укупно 61 сат и 30 минута, утрошено је 12 тона угља, седам тона воде, као и неопходне количине маслиновог и минералног уља.³⁰

У извештају који је 5. јуна 1916. упутио шефу Војнодрумског одсека, потпуковник Милан Радојевић навео је да је француски официр на броду „Србија” био користан, али да се могло путовати и без њега, јер је било случајева у којима су српски морнари били присебнији од њега.³¹ На крају извештаја потпуковник Радојевић је истакао да „овим путовањем наши бродари са Саве и Дунава показали су на овом тешком путу за морепловце да могу бити одлични морнари”.

Брод „Србија” на Халкидикију

Потпуковник Милан Радојевић обавестио је 4. јуна 1916. године Војнодрумски одсек да су на броду „Србија” извршене ситније оправке, али да због немогућности замене бродског котла, брод може да саобраћа само на краћим релацијама (од 15 до 30 km) и да се користи за превоз од 100 до 120 лица и мањег пртљага.³² Потпуковник Радојевић обавестио је 12. јуна 1916. шефа Војнодрумског одсека да брод „Србија” током претходних седам дана није саобраћао јер још увек није било регулисано питање превозења и снабдевања, а није било одређено ни место за логор Бродарске команде.³³ Због тога је то време искоришћено да се изврше детаљна чишћења машине, котла и бродског корита. Отклоњени су мањи недостаци код машина, док су на крми, која је поред котла била највећи

---

²⁷ ВА, ПЗ, 213, 1, 1/1. Оперативни деловодни протокол Саобраћајног одељења Врховне команде од бр. 1 до бр. 2230, од 24. априла до 5. септембра 1916. године.

²⁸ ВА, ПЗ, 228, 6, 32/16.

²⁹ ВА, ПЗ, 213, 1, 1/1. Оперативни деловодни протокол Саобраћајног одељења Врховне команде од бр. 1 до бр. 2230, од 24. априла до 5. септембра 1916. године.

³⁰ ВА, ПЗ, 228, 6, 32/10.

³¹ ВА, ПЗ, 228, 6, 32/10.

³² ВА, ПЗ, 232, 4, 14/2.

³³ ВА, ПЗ, 232, 4, 14/3.

недостатак брода, извршени обимни радови и она је потпуно поправљена и удвостручена са припадајућим деловима.

У Оперативном деловодном протоколу Саобраћајног одељења Врховне команде, под датумом 13. јун 1916, наилазимо на податак да је брод „Србија” оправљен и да треба регулисати његов саобраћај.³⁴ У вези са тим, Саобраћајно одељење тражило је 14. јуна 1916. од шефа Војнодрумског одсека да поднесе предлог у вези са регулисањем саобраћаја брода „Србија”.³⁵ Начелник Саобраћајног одељења сматрао је да шеф Војнодрумског одсека треба хитно да упути такав предлог, с обзиром на то да је наређењем од 12. јуна 1916. био регулисан саобраћај аутомобилима, као и да је тих дана одређено место за смештај Бродарске команде.³⁶ Шеф Саобраћајног одељења обратио се 16. јуна 1916. команданту Бродарске команде са захтевом да одреди када брод „Србија” треба да полази из Солунског пристаништа, са ког места, пре и по подне; када треба да дође у пристаниште Микра, колико ту треба да се задржава и када треба да полази из пристаништа Микра за Солун. Захтев шефа Саобраћајног одељења био је да распоред вожње треба да се подеси слично оном какав је био на Крфу, имајући у виду и потребе официра и војника који долазе у Солун и одлазе из њега.³⁷ Он је сматрао да би најбоље било да, пре подне, брод из Солуна полази између 6 и 7 сати, а по подне између 3 и 4 сата. Из Микре би требало да полази око 8 сати ујутру и око 4 по подне, што је одговарало времену када официри и војници треба да стигну у Микру, као и времену када се враћају у Солун. Команданту Бродарске команде у задатак је стављено и то да припреми све што је потребно да брод може да пристане на одређено место у Микри и Солуну. Распоред пловидбе требало је доставити савезничком адмиралитету на одобрење. На основу предложеног плана, потпуковник Радојевић је 17. јуна 1916. године доставио шефу Војнодрумског одсека распоред превозења бродом „Србија”.³⁸ Ујутру у 7 сати брод је полазио од моста код Беле куле, долазак у Микру требало је да буде у 7.30, полазак из Микре у 8 сати, а долазак у Солун код Беле куле у 8.30. Предлог за послеподневни саобраћај брода „Србија” био је: полазак од Беле куле у Солуну у 4 сата, долазак у Микру у 4.30, полазак из Микре у

---

³⁴ ВА, ПЗ, 213, 1, 1/1. Оперативни деловодни протокол Саобраћајног одељења Врховне команде од бр. 1 до бр. 2230, од 24. априла до 5. септембра 1916. године.

³⁵ Исто.

³⁶ ВА, ПЗ, 232, 4, 14/4.

³⁷ ВА, ПЗ, 232, 4, 4/4.

³⁸ Исто.

5 сати и долазак у Солун у 5.30 код Беле куле. Потпуковник Радојевић је предложио да у периоду од 9 до 11 сати пре подне и од 2 до 4 по подне брод може да се употреби за превозење робе између Микре и солунских магацина, уз напомену да би о евентуалним потребама за такво превозење требало известити Бродарску команду дан раније, како би брод био снабдевен неопходним количинама угља и другим потрешти-нама. Радојевић је планирао да за ове потребе у будућности буду изграђене и мање барке. Напоменуо је да би било незгодно да брод „Србија” пристаје на кеј према „Олимпосу”, јер је то место резервисано за парне и моторне чамце савезничке морнарице, који пре подне долазе у набавку намирница. На крају је потпуковник Радојевић напоменуо да је брод „Србија” одмах спреман за саобраћај, односно у тренутку када се то нареди и када добије потребно гориво и воду. Истог дана, 17. јуна, шеф Војнодрумског одсека обавестио је начелника Саобраћајног одељења штаба Врховне команде о распореду пловидбе брода „Србија”. Војнодрумски одсек послао је 21. јуна 1916. обавештење пуковнику Душиу, шефу француске војне мисије у штабу Источне војске, преко делегата српске Врховне команде пуковника Милојевића, о распореду саобраћаја брода „Србија” од Солуна до Микре, и обратно, уз молбу да се регулише снабдевање брода.³⁹ Српска војска је сате рачунала према локалном времену све до 17. децембра 1918. године, када је начелник штаба Врховне команде наредио да се обустави рачунање времена „по Солунском сату” и пређе на средњоевропско време.⁴⁰ Ово наређење издато је након договора са командом француске Источне војске да све савезничке трупе пређу на средњоевропско време. Према овом наређењу, прелазак на средњоевропско време извршен је у поноћ 20/21. децембра 1918, померањем за један сат уназад. У српској војсци коришћен је званични Јулијански календар, тако да су у комуникацији са савезницима датуми писани двојно, по јулијанском и грегоријанском календару.⁴¹

Начелник Саобраћајног одељења пуковник Недић обратио се 28. октобра 1916. шефу Војнодрумског одсека, са захтевом да на предлог команданта места Солун треба изменити распоред полазака брода

³⁹ ВА, ПЗ, 213, 1, 1/1. Оперативни деловодни протокол Саобраћајног одељења Врховне команде од бр. 1 до бр. 2230, од 24. априла до 5. септембра 1916. године. ВА, ПЗ, 232, 4, 4/4.

⁴⁰ ВА, ПЗ, 301, 18, 10/42.

⁴¹ После Првог светског рата, у новој краљевини грегоријански календар званично је прихваћен 12. јануара 1919. године „Законом о изједначавању старог и новог календара”. *Službene novine Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca*, 28. januar 1919, 3.

„Србија”.⁴² Брод је требало да креће из Солуна у 8 и у 15 сати сваког дана осим уторком, а повратак из Микре био би у 8.30 и 15.30. Пре доношења коначног распореда пловидбе, пуковник Недић је тражио став команданта Бродарске команде у вези са тим да ли би промена распореда могла да се изврши без тешкоћа.

Одређивање реда вожње брода „Србија” зависило је од војних потреба и, с друге стране, од стручног мишљења и могућности Бродарске команде да техничке могућности брода „Србија” усклади са тим потребама. Војнодрумски одсек је 2. јула 1917. обавештен да начелник војне станице у Микри и командант места у Солуну сматрају да ред вожње брода „Србија” треба да остане као и дотад (полазак за Микру у 7 сати, по подне у 18, а недељом из Микре у 7.30 пре подне и 18.30 по подне).⁴³ Начелник Војнодрумског одсека је сматрао да, услед повећања путника из Солуна за Микру, треба да се измени ред вожње брода „Србија” тако да полазак за Микру буде у 7.15 и 19, а полазак из Микре за Солун у 7.45, 15.45 и 19.45.⁴⁴ У свом обраћању шефу Војнодрумског одсека Саобраћајног одељења Врховне команде, 10. септембра 1917, потпуковник Радојевић је указао на то да су дани доста краћи и да је досадашњи ред вожње брода „Србија” неподесан.⁴⁵ Објаснио је да се приликом вечерњих путовања стварају велике тешкоће и могући су несрећни случајеви приликом кретања бродом између барки и чамаца по помрачини. Због тога је предложио да се дотадашњи ред пловидбе замени новим, јесењим: пре подне, полазак од Беле куле у 7 сати, долазак у Микру у 7.40, полазак из Микре у 7.50, а долазак код Беле куле у 8.30. Поподневни полазак испред Беле куле био би у 16 сати, долазак у Микру у 16.40, а полазак из Микре у 16.50 и долазак код Беле куле у 17.30. предложио је да би овај ред вожње требало да се примењује од 14. септембра. Након добијене сагласности из Саобраћајног одељења 11. септембра, овај предлог је 12. септембра 1917. преточен у форму наређења начелника штаба Врховне команде.⁴⁶

Наредбом начелника штаба Врховне команде од 27. јуна 1916, било је предвиђено да се бродом „Србија” могу превозити из Микре у Солун, и обратно, официри, чиновници и војници.⁴⁷ На основу обавештења

---

⁴² ВА, ПЗ, 232, 4, 14/6.

⁴³ ВА, ПЗ, 214, 1, 2/1. Деловодни протокол Саобраћајног одељења Врховне команде од бр. 6.320 до бр. 7.392 од 13. априла до 6. јула 1917.

⁴⁴ Исто.

⁴⁵ ВА, ПЗ, 232, 4, 14/22.

⁴⁶ ВА, ПЗ, 232, 4, 14/22. ВА, ПЗ, 214, 1, 3/1. Деловодни протокол Саобраћајног одељења Врховне команде од бр. 6.320 до бр. 7.392, од 13. априла до 6. јула 1917.

⁴⁷ ВА, ПЗ, 221, 2, 14/8.

добијеног из штаба Источне војске, начелник штаба Врховне команде, генерал Петар Бојовић, прописао је 3. јула 1916. године процедуру за превозење људства и материјала од Солуна до Крфа.⁴⁸ Превозење је вршено француским бродовима уз претходно попуњавање „Захтева за укрцавање”, који је преко Саобраћајног одељења Врховне команде достављан команданту Источне војске. С обзиром на то да су француски бродови саобраћали нередовно и да су кретали са различитих места, превозење људства од луке Микра до места укрцавања вршено је бродом „Србија”. За пренос ствари и материјала такође је коришћен брод „Србија”, али и аутомобили, зависно од тога шта је у датом тренутку било најбоље и најбрже. До 3. децембра 1916. брод „Србија” превезао је 33.062 официра и војника и 759.965 кг различитог терета.⁴⁹

Путовање бродом „Србија” умногоме је зависило од тренутних ратних прилика. Ратна срећа није била наклоњена команданту Бродарске команде, потпуковнику Радојевићу, који се 5. фебруара 1917. обратио шефу Војнодрумског одсека Саобраћајног одељења Врховне команде, са предлогом да се поново размотри његов захтев да бродом „Србија” отпутује из Солуна до манастира Хиландар и преузме велике количине дрвне грађе коју је манастир обезбедио, а која је била потребна за изградњу бродова за српску речну флотилу.⁵⁰ Упркос позитивном ставу шефа Војнодрумског одсека Саобраћајног одељења Врховне команде, затим препоруци начелника Саобраћајног одељења Врховне команде, као и настојању делегата Врховне команде код Команде савезничке војске, пуковника Милојевића, командант поморске дивизије на Оријенту, контраадмирал Анри Салаен (Henri Salaun), одговорио је 13. фебруара негативно. Објаснио је да због непријатељских подморница не може да гарантује безбедну пловидбу. Начелник Саобраћајног одељења Врховне команде пуковник Милан Ђ. Недић обавестио је шефа Војнодрумског одсека 17. фебруара да не одобрава путовање потпуковнику Радојевићу до Свете горе.

Потпуковник Радојевић обавестио је 24. јуна 1917. године шефа Војнодрумског одсека о томе да се истог дана у 8.15 бродом „Србија” вратио са пута из Халкиса и навео да ће о томе поднети детаљан извештај.⁵¹ Имајући у виду дужину и сложеност овог путовања,

---

⁴⁸ ВА, ПЗ, 264, 1, 2/15. Наредба О. Сд. бр. 502 начелника штаба Врховне команде генерала Петра Бојовића, за 3. јул (20. јун) 1916. године.

⁴⁹ ВА, ПЗ, 221, 2, 14/1.

⁵⁰ М. Милкић, *Верска служба*, 150, 151.

⁵¹ ВА, ПЗ, 232, 5, 15/2.

напоменуо је да на броду није било никакве штете и да је бродарска послуга и на мору показала вредност српске војске. Известио је да је брод истог дана, 24. јуна, почео свој редовни саобраћај између Солуна и Микре. Војно друмски одсек је 25. јуна Саобраћајном одељењу доставио извештај команданта Бродарске команде да се брод „Србија” 24. јуна вратио са пута из Халкиса и да на путу није било никакве штете.⁵²

Бродом „Србија” су 29. јула 1917. године превезени чланови Југословенског одбора на излет у Микру.⁵³ Саобраћајно одељење је претходног дана упутило шефу Војнодрумског одсека наређење да се брод „Србија” „спреми са најнужнијим бројем послуге Срба, Хрвата и Словенаца у оделу чистом”. Због припреме брода за ово путовање, редовног саобраћаја током дана није било.

Начелник Саобраћајног одељења, пуковник Милан Недић, наредио је 9. августа 1916. године начелнику војне станице Микра да команданту Првог батаљона последње одбране старца нареди да 10. августа у 5 сати ујутру укрца на брод „Србија” неопходан број војника из Друге чете свог батаљона, који треба да обезбеђују пругу од Солуна до места Јаница (у округу Пела, словенски назив Пазар, турски назив Јенице Вардар, прим. аут.).⁵⁴ Командир Друге чете известио је 9. августа да број војника који треба да се превезу бродом „Србија” износи 132, док су 102 војника кренула на исти задатак 11. августа возом из Солуна.

Врховна команда је 11. октобра 1917. послала Саобраћајном одељењу извештај команданта Солуна, у којем се указује на то да се на пристаништу приликом укрцавања у брод „Србија” официри и чиновници гурају да што пре и преко реда уђу у брод, док се међу војницима који морају да чекају ред јавља негодовање.⁵⁵ Уједно је указано и на немогућност контроле и надзора приликом укрцавања, уз напомену начелника штаба Врховне команде да се овакве појаве зауставе и да се објави одговарајуће наређење.

Војнодрумски одсек обавестио је 20. новембра 1917. године Саобраћајно одељење да ће брод „Србија” након чишћења и фарбања истог дана бити спуштен у море са енглеског дока „Свети Ђорђе”, а да ће

---

⁵² ВА, ПЗ, 214, 1, 2/1. Деловодни протокол Саобраћајног одељења Врховне команде од бр. 6.320 до бр. 7.392, од 13. априла до 6. јула 1917.

⁵³ ВА, ПЗ, 214, 1, 3/1. Деловодни протокол Саобраћајног одељења Врховне команде од бр. 6.320 до бр. 7.392, од 13. априла до 6. јула 1917.

⁵⁴ ВА, ПЗ, 229, 3, 1/126.

⁵⁵ ВА, ПЗ, 214, 1, 4/1. Деловодни протокол Саобраћајног одељења Врховне команде од бр. 8.316 до бр. 9.273, од 26. септембра до 29. новембра 1917.

у току наредног дана брод бити пуштен у саобраћај.⁵⁶ Завршни радови извршени су 9. и 10. новембра.⁵⁷ Наредне поправке на броду обављене су након пет месеци, у периоду од 23. до 28. априла 1918. године.⁵⁸ Током овог ремонта, брод је детаљно очишћен и офарбан споља и изнутра, прегледана је и поправљена бродска машина, детаљно је испран котао брода, у ложишту су израђене недостајуће решетке, које су изгореле током употребе, поправљена је ваздушна пумпа, поправљене су и исправљене шипке за држање платна на броду ради летње пловидбе и извршене су ситније поправке које су уочене током радова на броду. Током оних дана којима брод није саобраћао, начелник Саобраћајног одељења наредио је да, по реду возње који је важио за брод „Србија”, између Марсовог поља и Микре саобраћају два теретна аутомобила. Утовар је био испред зграде Српског војног дома, а истовар пред Главном војном станицом у Микри. Након пуштања брода у саобраћај, ред возње је измењен утолико што се брод из Микре враћао у 17.30.

Брод „Србија” био је ангажован 1. новембра 1917. за превозење већег броја припадника српске војске од Солуна до Микре ради полагања војничке заклетве.⁵⁹ Наиме, због великог броја војника који нису били положили заклетву, начелник штаба Врховне команде наредио је 29. октобра 1917. да се заклетва незаклетих војника изврши према следећем распореду: да се у Допунској команди у Микри 1. новембра у 10 сати изврши заклетва свих незаклетих из команди и установа у Солуну, Микри, Зејтинлику и из околине Солуна; у месту штаба Прве армије да се 5. новембра у 10 сати изврши заклетва свих незаклетих из команде Битољске дивизијске области и других установа у рејону Прве армије; у месту штаба Друге армије, 7. новембра у 10 сати, свих незаклетих из Друге армије и из јединица и установа у Водени и Вертекопу. За транспорт војног рабина и војног имама, као и војника из јединица у Солуну и размештених западно од Солуна, начелник Саобраћајног одељења наредио је да брод „Србија” 1. новембра буде благовремено на пристаништу код Беле куле, одакле је требало да крене за Микру, као и да након завршетка заклетве, војнике врати до Беле куле.

---

⁵⁶ ВА, ПЗ, 214, 1, 4/1. Деловодни протокол Саобраћајног одељења Врховне команде од бр. 8.316 до бр. 9.273 од 26. септембра до 29. новембра 1917. ВА, ПЗ, 221, 2, 14/7. ВА, ПЗ, 228, 14, 36/55.

⁵⁷ ВА, ПЗ, 228, 14, 36/55.

⁵⁸ ВА, ПЗ, 221, 2, 14/7.

⁵⁹ М. Милкић, *Верска служба*, 197, 198.

Војнодрумски одсек обавестио је 29. јануара 1918. године Саобраћајно одељење да органи Команде места у Солуну не присуствују редовно при поласку и доласку брода „Србија”, уз молбу да се ово регулише”.⁶⁰

Наређењем начелника Саобраћајног одељења од 30. априла 1918. године регулисан је превоз и грађана који су бродом „Србија” путовали приватним или службеним послом.⁶¹ Имајући у виду чињеницу да је од почетка 1918. године све више савезничких војника, посебно грчких, почело да се пријављује за превозење бродом „Србија”, начелник Војнодрумског одсека, потпуковник Тасић, покренуо је 16. маја 1918. године код начелника Саобраћајног одељења процедуру како би се и ови случајеви регулисали.⁶² Став потпуковника Тасића био је да савезницима не би требало дозволити коришћење брода „Србија” јер су савезници богатији и имају довољно средстава. У складу са позитивним ставом начелника Саобраћајног одељења по овом питању, начелник штаба Врховне команде потписао је 9. маја 1918. године решење којим је регулисано да бродом „Србија” између Солуна и Микре могу бесплатно путовати војни обвезници савезничких војски.⁶³ Посебно су наведени француски војници, с обзиром на чињеницу да су они дозвољавали српским војницима бесплатно путовање својим бродовима на истој линији од Солуна до Микре. Истим решењем дозвољено је бесплатно путовање и српским грађанима који су путовали службено или приватно, али уз посебно одобрење шефа Војнодрумског одсека.

На основу записаних сећања савременика, брод је након доласка у Солун имао важну улогу у превозењу болесних војника од Беле куле до Микре, а неколико пута је ишао до Пиреја возећи разне делегације.⁶⁴ Током ових путовања, брод је био наоружан са два митраљеза, која су била обавијена ћебетом како би изгледало да су то заправо топови.⁶⁵

На основу сачуваних података, можемо закључити да је најсвечанији тренутак у релативно краткој историји постојања брода „Србија” био дан када су српски морнари положили заклетву.⁶⁶ У литератури се наводи да је Врховна команда наредила да посада положи заклетву и да су морнари у новим морнарским униформама, купљеним на енглеској крстарици

---

⁶⁰ ВА, ПЗ, 214, 1, 5/1. Деловодни протокол Саобраћајног одељења од бр. 9.274 до бр. 10.881, од 29. новембра 1917. до 17. априла 1918.

⁶¹ ВА, ПЗ, 221, 2, 14/8.

⁶² Исто.

⁶³ Исто.

⁶⁴ Ж. Ј. Кезић, „Заклетва прве српске морнарице”, *Војнички гласник* 19–20 (1927) 247.

⁶⁵ Исто.

⁶⁶ Исто, 247–249.

„Сен Жорж”, заклетву положили 18. маја 1916. године.⁶⁷ Потребно је указати на то да се овај датум не уклапа у хронологију историјата брода „Србија”, а није сигурно ни по ком календару је наведен. Наиме, 18. маја 1916. по старом (31. маја по новом), брод „Србија” је био на путу између Волоса и Солуна, где је стигао 1. јуна. Морнари су заклетву положили у кругу гардијске касарне у Солуну, на најсвечанији начин, у присуству савезничких представника и уз музику Краљеве гарде.⁶⁸

Важан догађај за даље ангажовање брода „Србија” било је наређење начелника штаба Врховне команде, војводе Живојина Мишића, од 23. августа 1918, којим је на предлог команданта Бродарске команде ова команда издвојена из састава Војнодрумског одсека и стављена под непосредну управу начелника Саобраћајног одељења.⁶⁹ У самом наређењу се наводи да је Бродарска команда у том тренутку представљала основу за формирање будуће српске морнарице и да њено командно потчињавање Војнодрумском одсеку није добро решење. Заслуга за прихватање оваквог решења припада команданту Бродарске команде потпуковнику Радојевићу, који се и раније залагао за унапређење српске морнарице. Једна од његових иницијатива јесте и документ од 5. фебруара 1917, којим је тражио формирање пловног парка у циљу што ефикасније борбе против непријатеља и ослобођење Србије.⁷⁰

Поправке на броду „Србија”

Када је брод „Србија” купљен крајем фебруара 1916. године, бродски котао је већ био стар 33 године.⁷¹ Био је конструисан за притисак од 12 атмосфера, али је при пробама хладним притиском могао да издржи само 7,5 атмосфера. Стручна комисија која је тада извршила испитивање свих бродских делова, машине и котла, закључила је да је брод са извесним мањим оправкама способан за пуну снагу од 12 атмосфера. Од француске стручне комисије добијен је сертификат да котао може путовати са 5,25 атмосфера и да при овом притиску може да постигне брзину од 18 до 20 км на сат.

Командант Бродарске команде, потпуковник Милан Радојевић, предложио је 3. децембра 1916. године шефу Војнодрумског одсека да се

⁶⁷ Б. Антић, *Српска одисеја*, 105, 106.

⁶⁸ Ж. Ј. Кезић, „Заклетва прве српске морнарице”, 249.

⁶⁹ А. Dabović, „Prva srpska brodarska komanda”, 575.

⁷⁰ Исто, 574.

⁷¹ ВА, ПЗ, 221, 2, 14/2.

на четири дана обустави саобраћај, како би се на броду извршиле мање поправке на котлу и кондензатору, који су попустили услед старости и већег оптерећења радом.⁷² Пуковник Петар Марковић, шеф Војнодрумског одсека, доставио је 4. децембра 1916. године начелнику Саобраћајног одељења извештај потпуковника Радојевића, уз напомену да је његово лично мишљење да на броду „Србија” котао и кондензатор треба заменити новим, сматрајући да ће поправке више коштати државу.⁷³ Начелник Саобраћајног одељења, пуковник Милан Ђ. Недић, тражио је 6. децембра 1916. да командант Бродарске команде извести где ће се извршити оправка котла и колико ће та оправка коштати.⁷⁴ Потпуковник Радојевић је 7. децембра 1916. известио да ће оправка котла и кондензатора на броду „Србија” бити извршена у Бродарској команди и француској бродарској радионици, да ће целокупну оправку извршити људство ове команде, да ће коштати мање од педесет драхми, као и да ту суму има сачувану од одобрених кредита за оправке при куповини брода.⁷⁵ У циљу извршења оправке котла у најкраћем могућем року, Саобраћајно одељење Врховне команде тражило је 11. децембра 1916. да командант Бродарске команде јави тачне димензије и број потребних цеви и прстенова за кондензатор.⁷⁶

У обраћању команданта Бродарске команде, потпуковника Милана Радојевића, шефу Војнодрумског одсека Саобраћајног одељења Врховне команде, од 7. децембра 1916. године, наводи се да је Комисија тада имала у виду да брод треба да послужи неколико месеци, до тада очекиваног брзог повратка у Србију, када би котао морао да буде замењен, а брод пренет на Саву и Дунав.⁷⁷ Потпуковник Радојевић коментарисао је питање замене бродског котла, тврдећи да је котао у истом стању у каквом је био приликом куповине, да замена котла није неопходна и да још од периода када је брод купљен, „неки пакосници преносили су неосноване гласове о неупотребљивости котла”. Као аргументе, навео је да брод већ скоро пуних девет месеци саобраћа са незнатним редуцирањем брзине, да је без проблема савладао тежак пут од Крфа до Солуна, као и да је у Солуну бржи од свих осталих бродова који саобраћају до Микре. Потпуковник Радојевић навео је мишљење

---

⁷² ВА, ПЗ, 221, 2, 14/1.

⁷³ Исто.

⁷⁴ Исто.

⁷⁵ Исто.

⁷⁶ Исто.

⁷⁷ ВА, ПЗ, 221, 2, 14/2.

инжењера Милоја Здравковића, шефа машинског особља брода „Србија”, који је у јулу 1916. предлагао да се изврши оправка котла. Радојевић је одбацио предлог јер је сматрао да је сувише површан, теоријски, неумесан и штетан по државне интересе. Указујући на различите штетне гласине, потпуковник Радојевић је подсетио на ситуацију када је у августу 1916. брод „Србија” упућен на топографско премеравање и када је умало „обуостављен рад брода из наводне представке о некој уображеној експлозији котла”. О томе је био обавештен чак и шеф Војнодрумског одсека, пуковник Радисав Крстић, и мало је недостајало да ангажовање брода буде обуостављено. У свом обраћању шефу Војнодрумског одсека Саобраћајног одељења Врховне команде, од 7. децембра, потпуковник Радојевић је навео податке који могу указивати на потребу да се котао замени: попустила су три клина који спајају зидове котла, тако да вода мало цури у ложиште, а још пет клинова је „сумњиво”; кондензатор повремено пропушта слану воду, потребна је поправка цеви кроз коју пролази осовина за елису, а потребне су и друге мање поправке које се врше у току самог саобраћаја брода или уторком када брод не саобраћа. Упркос овим чињеницама, став потпуковника Радојевића био је да „када се котао негује и пази, све бојазни опадају” и да брод треба искористити у општем интересу. Највише замерки имао је на рад инжењера Милоја Здравковића, за кога је сматрао да деморалише машинско особље, као и да уместо да настоји да се котао негује како треба, „он шири застрашујуће претпоставке да не би радио на послу који му се уопште не свиди и да би имао неограничени комодитет”. Своје мишљење правдао је тешким финансијским приликама и залагао се да се котао не замењује, већ да се поправи како би био у функцији до дана када би брод кренуо ка Дунаву и Сави. Потпуковник Радојевић је на крају навео да би било добро када би Бродарска команда имала сва нова и исправна средства за свој рад, али с обзиром на то да тога нема, „принуђени смо да крпимо, па ипак да радимо и користимо нашој војсци”. Лично се залагао да средства која има на располагању искористи у општем интересу и да одбаци сваки излишан луксуз, расипање и комодитет.

Пуковник Петар Марковић, шеф Војнодрумског одсека Саобраћајног одељења Врховне команде, проследио је 10. децембра 1916. акт потпуковника Радојевића начелнику Саобраћајног одељења Врховне команде.⁷⁸ Начелник Саобраћајног одељења Врховне команде одговорио је сутрадан шефу Војнодрумског одсека и наредио да се оправке на котлу

---

⁷⁸ Исто.

што пре изврше.⁷⁹ На питање начелника Саобраћајног одељења о томе како планира да једног дана замени бродски котао, потпуковник Радојевић је 12. децембра одговорио да планира да се месец дана пре повратка у Србију обрати преко адмирала Трубрица и да добије један котао са Малте.⁸⁰

На захтев упућен 12. децембра 1916. из Војнодрумског одсека, потпуковник Милан Радојевић је сутрадан доставио извештај о почетку радова на поправци брода „Србија”.⁸¹ Покренуо је процедуру за набавку цеви и прстенова за оправку кондензатора и уједно тражио да се одобри прекид саобраћаја брода „Србија”, како би се извршила оправка котла. Предложио је да би саобраћај могао бити прекинут од 17. децембра или још раније. Заступник начелника Саобраћајног одељења, пуковник Петар Марковић, наредио је 15. децембра 1916. шефу Војнодрумског одсека да саобраћај бродом „Србија” између пристаништа код Беле куле и пристаништа Микра престане од 5. децембра све док се не поправи котао.⁸² Истог дана о овоме је обавестио команданта места Солун. Увече 31. децембра (18. децембра по старом календару) 1916. године, брод „Србија” је престао да саобраћа због извлачења на док, ради поправке.⁸³ Војнодрумски одсек обавестио је 4. марта 1917. године команду места Солун да брод „Србија” истог дана почиње да саобраћа по старом реду вожње.⁸⁴

Епилог

Након Првог светског рата, брод „Србија” је наређењем Министарства војног у септембру 1919. дотегљен у Груж и ту предат Команди пристаништа, а након тога је упућен у Морнарички арсенал у Тивту, где је расхићен.⁸⁵ Према подацима из монографије Арсенала, који се наводе у литератури, Арсенал није радио до 1921, када су га Французи коначно

---

⁷⁹ Исто.

⁸⁰ Исто.

⁸¹ ВА, ПЗ, 221, 2, 14/1.

⁸² Исто.

⁸³ ВА, ПЗ, 221, 2, 14/3.

⁸⁴ ВА, ПЗ, 214, 1, 1/1. Деловодни протокол Саобраћајног одељења Врховне команде од бр. 5.360 до бр. 6.319, од 18. фебруара до 13. априла 1917.

⁸⁵ А. Dabović, „Prva srpska broderska komanda”, 580. Б. Антић, *Српска одисеја*, 122, 123. Бошко Антић, Драган Спасојевић, *Речна флотила 1915–2015*, Београд 2016, 64.

предали Краљевини СХС, а брод „Србија” је у то време служио за смештај официра.⁸⁶ На основу текста објављеног 1927. године у *Војничком гласнику*, постојала је нада да брод „Србија” буде смештен у посебно саграђени музеј, где би се чувао.⁸⁷ Из засад непознатих разлога, то се није догодило. У Војном музеју у Београду сачувани су звоно и део прамца брода „Србија”.

---

⁸⁶ Б. Антић, *Српска одисеја*, Београд 2002, 123.

⁸⁷ Ж. Ј. Кезић, „Заклетва прве српске морнарице”, 249.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Необјављени извори – Unpublished Primary Sources

Војни архив

Објављени извори – Published Primary Sources

Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца, књ. XV, Београд 1929. [*Veliki rat Srbije za oslobođenje i ujedinjenje Srba, Hrvata i Slovenaca*, књ. XV, Београд 1929]

Službene novine Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca, 28. januar 1919.

Литература – Secondary Works

Dabović Andrija, „Prva srpska broderska komanda i ratni brod *Srbija*”, *Mornarički glasnik* 4 (1968) 570–580.

Milkić Miljan, “The Serbian Army in the Chalkidiki in 1916. Organization and Deployment”, *Balkanica* XLIX (2018) 43–56.

Milošević Miladin, *Srbija i Grčka 1914–1918. Iz istorije diplomatskih odnosa*, Zaječar 1997.

Mitrović Andrej, *Serbia's Great War 1914–1918*, London 2007.

Алимпиић Миливоје, *Солунски фронт*, Београд 1967. [Alimpić Milivoje, *Solunski front*, Beograd 1967]

Антић Бошко, *Српска одисеја*, Београд 2002. [Antić Boško, *Srpska odiseja*, Beograd 2002]

Антић Бошко, Спасојевић Драган, *Речна флотила 1915–2015*, Београд 2016 [Antić B., Spasojević Dragan, *Rečna flotila 1915–2015*, Beograd 2016]

Кезић Ж. Ј., „Заклетва прве српске морнарице”, *Војнички гласник* 19–20 (1927) 247–249. [Keziž Ž. J., „Zakletva prve srpske mornarice”, *Vojnički glasnik* 19–20 (1927) 247–249]

Милкић Миљан, *Верска служба у српској војсци у Првом светском рату*, Београд 2016. [Milkić Miljan, *Verska služba u srpskoj vojsci u Prvom svetskom ratu*, Beograd 2016]

Ратковић Костић Славица, „Реорганизација војске Краљевине Србије 1916. и 1917. године”, у: *Срби и Први светски рат 1914–1918*, Београд 2015, 463–480. [Ratković Kostić S., „Reorganizacija vojske Kraljevine Srbije 1916. i 1917. godine”, у: *Srbi i Prvi svetski rat 1914–1918*, Beograd 2015, 463–480]

Miljan Milkić

**THE FIRST SERBIAN WAR SHIP AT SEA.
SHIP “SERBIA” ON CORFU AND CHALKIDIKI IN THE FIRST
WORLD WAR**

Summary

After retreating before a joint attack of Austro-Hungarian, German and Bulgarian forces in the autumn of 1915, the Serbian army had to cross a difficult road to the Albanian ports of Durres, San Giovanni di Medua and Vlora, where the Allies organized supplies. The Serbian army transferred to Corfu, where they bought a ship from a merchant and named it “Serbia”. The commission inspected all ship parts and machines, and the ship “Serbia” received a certificate from the French expert commission, at the headquarters of the allied maritime authorities in Corfu. The ship “Serbia” transported soldiers and various materials for the needs of both the Serbian and allied armies. In the period from May 25 to June 1, 1916, the ship “Serbia” sailed from Corfu to Thessaloniki. In Thessaloniki, it continued to play a significant role in the transport of people and material. Based on the preserved data, we can conclude that the most solemn moment in the relatively short history of the ship “Serbia” was the day when Serbian sailors took the oath. The sailors took the oath in the Royal Guard barracks in Thessaloniki in the most solemn way, in the presence of allied representatives, with the Royal Guard playing music. Traveling by the ship “Serbia” largely depended on the current war situation. After the First World War, the ship “Serbia” was transferred to Tivat by the order of the Ministry of Defence in September 1919. Based on the text published in 1927 in the Military Gazette, there was hope that the ship “Serbia” would be housed in a specially built museum. For the reasons currently unknown, this did not happen. The bell and part of the bow of the ship are kept in the Military Museum in Belgrade.

Оригиналан научни рад

Примљен: 31.03.2022.

Коначно прихваћен за објављивање: 31.05.2022.

Радован Т. ФЕМИЋ*
Историјски институт
Београд

ПРЕНОС МОШТИЈУ СВЕТОГ АРСЕНИЈА СРЕМЦА ИЗ МАНАСТИРА ОСТРОГ У МАНАСТИР ЖДРЕБАОНИК 1919. ГОДИНЕ

Анстракт: Пут моштију Светог Арсенија Сремца, другог архиепископа српског, значајно је питање у историографији. Мошти су преносене услед опасности од освајача или ратног вихора. Почев од Велике сеобе Срба 1690. године, чуване су у манастирима и скровитим пећинама. Коначно одредиште светитеља 1919. године постаје манастир Ждребаоник. У раду је анализиран пренос моштију из манастира Острог у манастир Ждребаоник, који су Бјелопавлићи извршили самоиницијативно. Без дозволе државних и духовних власти, вратили су мошти свом племену будући да их је државна власт одузела 1885. године. Овај акт свршеног чина, иако невољно, признат је, како од свјетовних, тако и од црквених власти.

Кључне ријечи: Свети Арсеније Сремац, манастир Острог, манастир Ждребаоник, манастир Косијерево, Бјелопавлићи, Марко Савићевић, Књаз Никола I Петровић, Привремено повјереништво, Средишњи архијерејски сабор.

Abstract: The path of the relics of St. Arsenije Sremac, the second Serbian archbishop, is a significant question in historiography. The relics were translated due to the danger of invaders or the whirlwind of war. Beginning with the Great Migration of Serbs in 1690, they were kept in monasteries and hidden caves. Finally, the Saint's destination in 1919 became the Ždrebaonik monastery. The paper analyses the translation of St. Arsenije Sremac's relics from the Ostrog monastery to the Ždrebaonik monastery, which the Bjelopavlići organised on their own initiative. Without the permission of the state and spiritual authorities, they returned the relics to their tribe, since the state authorities confiscated them in 1885. This *fait accompli* was recognised, although reluctantly, by both secular and ecclesiastical authorities.

Keywords: St. Arsenije Sremac, Ostrog monastery, Ždrebaonik monastery, Kosijerevo monastery, Bjelopavlići, Marko Savićević, Prince Nikola I Petrović, Provisional Commission, Central Council of Bishops.

---

* radovanfemic99@gmail.com

Манастир Ждребаоник налази се у средишњем дијелу Бјелопавлића. Грађен је у доба владавине Немањића Зетом, као метох манастира Морача. Иако нема експлицитне потврде у историјским изворима, основана је претпоставка да је ктитор овог храма, посвећеног Светом архангелу Михаилу, Стефан Вуканов Немањић, оснивач манастира Морача¹. Дијелећи судбину српског народа, манастир је више пута био до темеља уништен од османског освајача. Обнављан је више пута, а облик у ком данас постоји добио је током прве половине 19. вијека. Овај храм је током вијекова окупљао око себе племе Бјелопавлића и у њему су доношене све важније одлуке кроз историју. Данас се у параклису овог храма чувају дјелови моштију Светог Арсенија Сремца, другог српског архиепископа², иначе, најпоузданијег ученика и наследника Светог Саве, који је у доба свог столовања (1233–1266)³ пренио сједиште Српске православне цркве из Жиче у Пећ, гдје је подигао Цркву светих апостола. Принуђен да се због болести повуче са епископског трона 1263. године, свој овоземаљски живот окончао је три године касније, 1266. године, у Црнци, код Бијелог Поља. Сахрањен је у Цркви светих апостола у Пећи.

Путеви преноса моштију Светог Арсенија били су предмет занимања научника у прошлости. Због оскудице примарних историјских извора, кретање светих моштију није могуће до детаља реконструисати. Ипак, главни правци и одредишта углавном су познати. Према Станоју Станојевићу, Арсенијево тијело је 1690. године, за вријеме Велике сеобе Срба, из Старе Србије пренијето у манастир Довоља. Црногорци су послѣје тога однијели Арсенијеве мошти у Бјелопавлиће и смјестили их, уз благослов митрополита, у Ждребаоник⁴. Но, и поред Станојевића, у официјелној историографији, али и у предању, постоје различите верзије кретања моштију овог светитеља. Милутин Вековић примјећује: „Мошти су по свим верзијама боравиле у манастиру Довољи, близу данашњих Пљеваља.”⁵

О боравку моштију Светог Арсенија у манастиру Довоља, митрополит црногорско-приморски Јоаникије (Мићовић) констатује: „Несумњиво да је почивање у Довољи чудотворних моштију Светог Арсенија, непосредног наследника Светог Саве, у сваком погледу ојачало овај манастир

¹ http://www.spc.rs/sr/sveti_arsenije_sremac_drugi_arhiepiskop_srpski, приступљено: 10. марта 2022.

² Дијелови моштију овог светитеља налазе се широм свијета.

³ Владимир Ћоровић, *Историја српског народа*, књ. 1, Подгорица 2009, 293.

⁴ Станоје Станојевић, „Архиепископ Арсеније”, *Гласник Историјског друштва Нови Сад* 5, 1 (1932) 3.

⁵ Милутин Вековић, *Манастир Ждребаоник и Свети Арсеније други архиепископ српски*, Подгорица 1999, 111.

и подигло његов углед.”⁶ Године 1809, у вријеме боравка Карађорђа у Старој Србији, манастир Довоља био је уништен од Османлија. У то вријеме, мошти су пренесене из Довоље у једну скровиту пећину, у близини манастира Добриловина, да би након обнове Довоље, 1813. године, опет биле враћене у овај храм. „Знаменити свештенослужитељ игуман Пахомије Ђурић остаће упамћен као обновитељ манастира Довоље и будни чувар моштију Светог Арсенија.”⁷

Из манастира Довоља мошти су половином 19. вијека преношене у манастир Морача, али се тај догађај не може са сигурношћу датирати.⁸ Једно је извјесно: након 1690. године (Сеоба Срба под Арсенијем III Чарнојевићем) мошти овог светитеља пренијете су у манастир Довоља на Тари, а одатле у манастир Морача. Из манастира Морача, није утврђено када, мошти су донесене у Куче. Руски научник Павле Ровински тврди да су мошти Светог Арсенија Српског пренесене из Пећке патријаршије у Морачу, а одатле у Куче.⁹

Судбина моштију Светог Арсенија и те како је зависила од друштвеног, па и политичког контекста током друге половине 19. и почетком 20. вијека. Његове свете мошти у више наврата су представљале средство обрачуна господара Црне Горе, из владалачког дома Петровић Његош са својим поданицима. Наиме, већ је наведено да су половином 19. вијека мошти Светог Арсенија, последице више локација, доспјеле на просторе Куча. Сурови обрачуни књаза Данила Петровића са Кучима у два наврата (јуна 1855. и јуна 1856. године) добили су озбиљне димензије. Ови политички догађаји, у официјелној историографији познати као похара Куча, утицаће и на статус моштију Светог Арсенија Српског¹⁰. С намјером да понизи Куче и умањи углед њиховог племена, енергични књаз Данило, као и војни заповједник током похаре Куча, војвода Мирко Петровић¹¹, одлучују да се мошти Светог Арсенија пренесу из Куча у манастир Жредебаоник у Бјелопавлићима. Тако је Свети Арсеније први, али не и једини пут послужио у сврху одмазде владара над поданицима.

---

⁶ Епископ будимљанско-никшићки Јоаникије (Мићовић), „Монаштво Манастира Довоље”, *Српска баштина* 2, II (2017) 72.

⁷ Исто, 75.

⁸ М. Вековић у својој монографији тврди да је у питању 1845. година.

⁹ Павле Ровински, *Чрногорија II*, Санкт Петербург 1909.

¹⁰ О похари Куча 1856. године, њеним узроцима, току, последицама, детаљније у: Бранко Павићевић, *Данило I Петровић Његош књаз црногорски и брдски: 1851–1860*, Подгорица 2007.

¹¹ Војвода Мирко Петровић био је брат књаза Данила и отац књаза/краља Николе.

Догађаји из политичке историје Црне Горе поново су условили пренос моштију Светог Арсенија Српског. Овога пута реч је о преносу извршеном 1885. године¹² из Ждребаоника у манастир Косијерево, на тлу Херцеговине. Да би испунио, наводно, жељу свог стрица, убијеног књаза Данила¹³, књаз Никола је наредио да се свете мошти Арсенијеве измјесте из Бјелопавлића и пренесу у манастир Косијерево. Служећи се неујерљивим изговором, црногорски суверен показивао је на овај начин свој велики лични анимозитет према бјелопавлићком племену. Смртна казна за атентатора на књаза Данила, затим истјеривање братства Кадића из Црне Горе, резоновао је књаз/господар, није било довољно. Да би морално унизио ово племе, црногорски владар је одлучио да им одузме мошти Светог Арсенија, свјестан да је код припадника овог племена присутан култ Светог Арсенија и да га сматрају исцјелитељем и својим заштитником. Размишљајући о разлозима одузимања моштију Бјелопавлићима 1885. године, Милутин Вековић прецизира: „Духовни разлози ту нијесу постојали. Овдје је освета имала своју ријеч.”¹⁴ Занимљиво је свједочење актера догађаја из 1885, старог Риста из Бјелопавлића. Ово казивање представља потврду и увјерљиву допуну сазнања из историјских извора. „Носимо га (1885. године, прим. Аут.), а сви смо тада били тужни и жалосни. И ко то нареди, мимо наше воље, да од нас чак тамо неђе у Херцеговину носе нашег вољеног светитеља, који је својим живоносним молитвама штитио и Бјелопавлиће и читаву Црну Гору.”¹⁵ Већ тада, Бјелопавлићи су били одлучни, чим буде могуће, да врате Светог Арсенија у окриље свог племена. О томе Ристо казује: „Е тада, рекосмо себи да ћемо ми опет, кад-тад, поново вратити нашег свеца.”¹⁶ Ипак, мошти светитеља неће се коначно смирити ни у Косијереву. Пред најездом Аустроугарске, током 1916. године мошти су пренесене накратко у Храм светих архангела на Велимљу, а одатле у манастир Острог.

Одлукама Велике народне скупштине српског народа у Подгорици 26. 11. 1918. године, послје 221 године, детронизована је династија

¹² Иако се у литератури налази и податак да је у питању 1884. година, историчар даје предност примарним изворима који су предмет анализе, а у којима се у више наврата истиче 1885. година.

¹³ Господара Црне Горе (1851–1860) убио је у Котору 12. августа 1860. Тодор Кадић, припадник племена Бјелопавлића. О томе детаљније видјети у: Момчило М. Шалетић, *Убише књаза, Цетиње–Подгорица* 2007.

¹⁴ М. Вековић, *Манастир Ждребаоник*, 117.

¹⁵ Исто, 126.

¹⁶ Исто.

Петровић Његош. Током двовјековне владавине, осим својих присталица, ова династија је стицала и своје опоненте, које је најчешће елиминисала изузетно суровим методом. Логично, првих дана по уједињењу и стварању Краљевине СХС, дошло је вријеме за „исправљање свих неправди”. Један од првих знакова да је наступило „ново доба” било је враћање моштију Светог Арсенија у манастир Ждребаоник. Колико је ово било важно за Бјелопавлиће, показује и то што су пренос моштију извршили својевољно, политиком свршеног чина. Разлози преношења моштију на овакав начин, иако без потврде у историјским изворима, дају се претпоставити. Вјероватно из страха да им то власти не би дозволиле, они су најприје пренијели мошти, а власти су, хтјеле – не хтјеле, накнадно морале дати пристанак.

Формални захтјев за пренос моштију припадници племена Бјелопавлића упутили су надлежним духовним властима 29. маја 1919. У уводном дијелу те молбе, коју потписује 30-ак племеника, наводи се: „О трагу 30 година мошти Светог Арсенија пренешене су из манастира Ждребаоника у Косијерево.”¹⁷ Даље се указује на политички контекст: „Тиме је бивши краљ Никола учинио на жао племену Бјелопавлића. Наше молбе код ех краља апсолутисте, да се мошти Светог Арсенија не преносе – остале су безуспјешне.”¹⁸ Указујући на значај овог светитеља за њихово племе, они објашњавају: „Тиме су погођени најфинији религиозни народни осјећаји. Бјелопавлићи су навикнути да се преко својих светитеља обраћају Свевишњем и да му на тај начин приносе молитве за добро своје и срећу својих покољења.”¹⁹

Кроз наведени исказ на директан начин се доводи у питање увријезени став у историографији о арелигиозности црногорског човјека током 19. и почетком 20. вијека. Штавише, феномен преноса моштију представља својеврсни отклон од стереотипа. На крају обраћања управи Никшићке конзисторије, Бјелопавлићи саопштавају ријешеност да мошти врате у Ждребаоник. „Наше племе и данас сматра да је манастир Ждребаоник најподесније мјесто за бивалиште нашег омиљеног светитеља. Ради тога намјерни смо га вратити у старо своје мјесто, класични Ждребаоник, гдје ћемо се окупљати, Богу се молећи за добро драге нам Југославије и за њену срећу, радити под заштитом свога патрона Светог

---

¹⁷ АМЦП, фонд: КН, фасцикла 421, док. бр. 878.

¹⁸ Бјелопавлићи – Никшићкој конзисторији, 29. 05. 1919; АМЦП, фонд: КН, фасцикла 421, док. бр. 878.

¹⁹ Исто.

Арсенија. Молимо да нам се одобри пренос светих мошти и да благословите тај за нас свечани чин.”²⁰

Већ идућег јутра, секретар Никшићке конзисторије, Милан Михаиловић, у први мах рутински је одговарао на молбу. „Јутрос у 8 сати приказао ми је унутрашњу молбу поп Јово Жугић и рекао сам му да доносиоцу каже, да о ствари има бити мјеродавно рјешење, по досадашњој пракси, цркве и државе.”²¹ Пошто су догађаји текли убрзаним током, у другом дијелу одговора на молбу секретар Конзисторије пише: „Потражио сам молиоце и сазнао да су они рано отпутовали, а да је Марко Савићевић, како ми је сам рекао, депеширао Среском Начелнику Дан. Града да приреди дочек, с чијим поступком потписати се није сложио.”²² Дакле, Бјелопавлићи су кренули у реализацију свог наума, без претходне сагласности надлежних адреса. Текст молбе се прије може третирати као обавјештење властима него као тражење благослова за чин преноса моштију. Заступнику епископа захумско-рашког, Кирила Митровића,²³ није остајало ништа друго него да се не сагласи са овим поступком Бјелопавлића. Тог 30. маја 1919. намјера је била спроведена у дјело.

Сазнања о обављеном чину преноса управа Конзисторије никшићке износи у писму представницима државне власти од којих тражи да, поводом овога преступа, учине „што треба”. У уводном дијелу управа Никшићке конзисторије описује догађај: „Како извјештава Управа манастира Острога, 30. о. м. изјутра на повратку из Никшића, неколико бјелопавлићких војника са неким учитељем Јованом Пешићем, без да су исчекали и управитеља – однијели су мошти Светог Арсенија.”²⁴ Осим описа догађаја, представка

---

²⁰ Исто; Молбу за пренос моштију потписали су припадници племена Бјелопавлића: Крсто Вуковић, Милутин Павличић, Лазар Велашевић, Мирко Беговић, Радивоје Секулић, Јован Вујовић, Милош Поповић, Ђоко Шкерковић, Богдан Бошковић, Ђорђија Пајовић, Лазар Радуловић, Петар Павличић, Милија Павићевић, Миро Пешић, Јагош Поповић, Бајо Богићевић, Ђуро Ивановић, Јован Лакић, Милан Шарановић, Саво Пелевић, Ђоко Радоњић, Марко Бошковић, Јован Лакић, Гајо Вуковић, Петар Бошковић, Блажо Радуловић, Мирко Ђуровић, Лазар Ђуровић, Марко Стојановић, Милета Ивановић, Бошко Вековић, Мићун Ивановић, Станко Ивановић, Милан Зотовић, Радоња Бобичић, Крсто Ђуровић, Перо Радуловић, Машан Вуковић, Симо Радуловић, Митар Радуловић, Микоња П. Вуковић, Јанко Вуковић и Ђуро К. Вуковић – „с друштвом”.

²¹ Милан Михаиловић – одговор на молбу Бјелопавлића; АМЦП, фонд КН, фасц. 421, док. бр. 879.

²² Исто.

²³ Мисли се на свештеника Михаиловића, секретара Никшићке конзисторије.

²⁴ Управа Никшићке конзисторије – Привременом повјереништву Краљевине СХС за Црну Гору, 3. јун 1919; АМЦП, фонд: КН, фасцикла 439, док. бр. 888.

садржи и вриједносне оцјене чина самовоље Бјелопавлића, па се прецизира: „Конзисторија сматра да се таким поступком вријеђају и светиња и религиозни осјећаји, те јој је част замолити Повјереништво да учини што треба.”²⁵ Пред представницима државних и црквених власти изнесено је питање о преносу моштију, које су имале обије заједно да решавају.

Прилог привржености вјерника Светом Арсенију јесте и депеша упућена из Даниловграда у Никшић, датирана на 31. 5. 1919, дан након преноса моштију. У депеши стоји: „На најсвечанији начин дочекали су мошти угодника од преко 10.000 душа. Извијештен је Архијерејски Сабор. Молимо да јеромонах Ивановић за сада остане код угодника.”²⁶ Сазнање да је дочеку моштију у Ждребаонику присуствовало преко 10.000 вјерника убједљивије од свега свједочи о присуству култа Светог Арсенија у народу тога краја. Политиком свршеног чина, мошти Светог Арсенија Сремца враћене су у Ждребаоник по други пут.

Поред наведеног телеграфа Никшићкој конзисторији, веома су вриједна и два обраћања Марка Савићевића о преносу моштију. Прво је, знатно опширније, упућено поново Никшићкој конзисторији, а друго Средишњем архијерејском сабору Српске православне цркве у Београду. Писмо упућено Конзисторији је значајно јер открива важне појединости током преноса из Острога у Ждребаоник. Из извора се дознаје да је јеромонах Пахомије Ивановић, сабрат манастира Острог, био принуђен од војника – Бјелопавлића да пође са њима и буде у пратњи моштију Светог Арсенија. Стога, Марко Савићевић пише: „Како је речени јеромонах против своје воље дошао овамо уз светитеља, то се најуљудније моли та Конзисторија, да би извољела наредити Ивановићу да остане у манастиру Ждребаонику, за сада, а, по могућности, и у будуће.”²⁷ С циљем да оправда овај својеврсни преступ,²⁸ он наставља: „Моли се Конзисторија да извине војнике бјелопавлићке, за поступак такорећи приморавања јеромонаха Ивановића. Они су то учинили из разлога што управитељ манастира Острога, свештеник Јован Дамјановић, није том приликом био у манастиру. Војска је сматрала за гријех да уз свете мошти угодника не буде свештеног лица до Ждребаоника.”²⁹ На

²⁵ Исто.

²⁶ АМЦП, фонд: КН, фасцикла 426, док. бр 880; Марко Савићевић – Никшићкој конзисторији, 31. 05. 1919.

²⁷ Марко Савићевић – Никшићкој конзисторији, Даниловград, 1. јун 1919; АМЦП, фонд: КН, фасцикла 439, док. бр. 888.

²⁸ Мисли се на самоиницијативни пренос моштију.

²⁹ АМЦП, фонд КН, фасцикла 439, док. бр 888; Марко Савићевић – Никшићкој конзисторији, Даниловград, 1. јун 1919.

основу наведеног, збиља је необично схватање „гријеха” из угла преступника. Из извора се закључује да у вријеме преузимања моштију у Острогу није био присутан управитељ ове древне светиње. Дакле, не само да није било благослова него чак ни присуства настојатеља храма гдје су биле смјештене свете мошти Арсенија Сремца. Стога дјелују парадоксално наводи Марка Савићевића да су се војници Бјелоповлићи сјетили „гријеха” по извршеном послу, па принудили јеромонаха Пахомија Ивановића да узме учешћа у спроводу из Острога у Ждребаоник.

Изузетно је занимљиво свједочење јеромонаха Пахомија Ивановића о спорном догађају. Пишући из манастира Ждребаоник управи Никшићке конзисторије, јеромонах Ивановић о понашању војске наводи следеће: „Војска је била узрујана и ријешила да не чека попа Јована.³⁰ У томе је војска приморавала мене и оца Теофила да се један од нас двојице ријешимо поћи са светим моћима.”³¹ Желећи да са себе скине сваку врсту одговорности, пратилац моштију по нужди тврди: „На приморавање и преко моје воље, војска узима на себе одговорнос о овој ствари пред властима.”³² На крају обраћања, сада већ у улози невољног чувара моштију у Ждребаонику, он истиче: „Молим ту Високопречасну Конзисторију да о свему наведеном узме у обзир, увјериће се да нијесам утицао о горе наведеноме преносу мошти Светог Арсенија.”³³ Наводе из историјских извора потвђује поново старац Ристо, у свом свједочењу. „Неколико момчади – бастадура чуше да је светац донешен из Херцеговине у Острог, те они тамо, узми свеца, и нијесу питали ни попа ни калуђера, но с њим право овамо.”³⁴ О дочеку моштију у Бјелопавлићима, Ристо такође увјерљиво свједочи. Он описује: „Кад Бјелопавлићи чуше да свеца носе из светог Острога поново у Ждребаоник, многа је суза радосница пала, и низ мушке, и низ женске образе. Није било, а вјерујем да дуго неће бити, такве свенародне радости у Бјелопавлиће. Изађе свецу на поклоњење и старо и младо, са радошћу, сузама, и свијећама. Звона звоне по свим сеоским црквама, пуцају пушке и ори се радост из народног срца и душе.”³⁵

Кад су мошти већ биле пренесене у Ждребаоник, јасно је да је по сваку цијену требало бранити тај поступак код надлежних власти. Стога,

³⁰ Ријеч је о Јовану Дамјановићу, управнику манастира Острог.

³¹ АМЦП, фонд: КН, фасцикла 458, док. бр. 895; Пахомије Ивановић, јеромонах – Конзисторији никшићкој, манастир Ждребаоник, 3. јун 1919.

³² Исто.

³³ Исто.

³⁴ М. Вековић, *Манастир Ждребаоник*, 126.

³⁵ Исто.

примјетно је да племенски првак, Марко Савићевић, није штедио перо и мастило како би одговарајуће адресе одобровољио и добио накнадни благослов за учињени преступ. Раније је већ показано да управа Никшићке конзисторије, односно Захумско-рашке епархије, није пристајала да благослови чин самовоље Бјелопавлића. Свјестан тога, Марко Савићевић се обратио Средишњем архијерејском сабору у Београду, који је тих дана засиједао са задатком да изврши уједињење покрајинских епархија у јединствену Српску патријаршију. С јасном намјером да учини утисак на архијереје и увјери их у изузетну побожност свог племена, Марко Савићевић пише: „Племена бјелопавлићко пресећено је што може изјавити том Светом Сабору своју неизмјерну радост, која га данас облива светитељским зрацима: љубави, вјере и наде из класичног манастира Ждребаоника у којему су данас 30. маја повраћене свете мошти Божијег угодника Светог Арсенија из манастира Острога.”³⁶ Док је у првом дијелу надахнут вјером, у другом дијелу писма је значајно конкретнији у исказима. Имајући на уму размјере престапа, па још и то да су пренос извршили војници, а не народ, Марко Савићевић је тражио логично оправдање. Наравно, по старом црногорском обичају, на ред су дошле племенске „заслуге” за народ, државу и „општу ствар.” „Унуци, синови и браћа палих на пољанама части за величину своје домовине, захвални вјери и издржљивости њихових отаца, уз повратак из Никшића, камо су се властима ставили – њих преко 1.000 на расположење за гоњење изрода рођених отаца³⁷, донијели су са собом мошти Светог Арсенија, које су преко 30 година биле у манастиру Ждребаонику.”³⁸ Након изјаве лојалности новим властима, пишући „у име племена бјелопавлићког”, Марко Савићевић „моли тај Свети Сабор отаца за благослов њиховог чина о преносу светих моштију и борављење угодника у њиховој средини.”³⁹

Готово мјесец дана по обављеном преносу моштију, на ред је дошло изјашњење представника државне власти о спорном догађају. Већ је напоменуто да се Конзисторија никшићка обратила Привременом повјереништву Владе Краљевине СХС за Црну Гору, како би оно „учинило што треба”. Одговор повјереника краљевске владе упућен је са Цетиња у Никшић 25. јуна 1919. Повјереништво Владе СХС донијело је

---

³⁶ М. Савићевић – Светом архијерејском синоду, Даниловград, 31. мај 1919; АМЦП, фонд: КН, фасцикла 439, док. бр. 888.

³⁷ Мисли се на обрачун са одметницима, противницима уједињења и стварања Краљевине СХС.

³⁸ АМЦП, фонд: КН, фасцикла 439, док. бр. 888.

³⁹ Исто.

рјешење о спорном преносу, изричито напомињући да је рјешење привременог карактера, док је дефинитивна одлука у надлежности Средишњег архијерејског сабора у Београду. Детаљно упознато са околностима уочи, током и након преноса, Привремено повјереништво Владе СХС за Црну Гору донијело је одлуку у корист Бјелопавлића. Ипак, у уводном дијелу Рјешења наводи се: „Цијенећи наведена факта, налазим: да су Бјелопавлићи погријешили, што нијесу сачекали да надлежне власти претходно ријеше по њиховим молбама, питање о преносу моштију Светог Арсенија, па да их тада на свечани начин пренесу. Како је у овом случају пренос извршен прије донијетога рјешења по наведеним молбама, Консистоорија Никшићка с правом се противу тога жали”⁴⁰. Свјесно свих околности, Повјереништво одлучује „да Бјелопавлићи нијесу извршили овај чин у намјери да вријеђају ни светињу и религиозне осјећаје, ни у намјери да вријеђају духовне власти. Да су га, напротив, извршили из велике побожности и оданости према Светом Арсенију. И да су га извршили, иако не по претходно донијетом решењу, са религиозном побожношћу – на начин како је то раније традиционално чињено, а без икаквих рђавих намјера.”⁴¹ Након детаљног образложења одлуке, при крају обраћања експлицитно је саопштено решење: „Да мошти Светог Арсенија остану сада у манастиру Ждребаонику. Консистоорији Никшићкој препоручује се да се о њима стара и чува их.”⁴²

Коначну ријеч о преносу моштију Светог Арсенија Сремца из Острога у Ждребаоник дао је Средишњи архијерејски сабор. Рјешавајући по представкама пристиглим из Никшића и са Цетиња, одлука је била сажета и конкретна. „Средишњи Архијерејски Сабор у Београду је решио да мошти Светог Арсенија остану до даљег решења духовних власти у манастиру Ждребаонику. Уједно је изражено и негодовање да су Бјелопавлићи насилним преносом моштију манифестовали своју самовољу и игнорисали ауторитет власти.”⁴³ Одлуку Средишњег архијерејског сабора потписао је његов предсједник, митрополит Црне Горе, Митрофан Бан.

---

⁴⁰ АМЦП, фонд: КН, фасцикла 546, док. бр. 934; Повјереништво – Никшићкој конзисторији, Цетиње, 25. јун 1919.

⁴¹ Исто.

⁴² Исто.

⁴³ Средишњи архијерејски сабор – Српско-православној Никшићкој конзисторији, Београд, 25. 7/7. 8; АМЦП, фонд: КН, фасцикла 753, док. бр. 43.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Необјављени извори – Unpublished Primary Sources

Архив Митрополије црногорско-приморске. Фонд: Конзисторија никшићка
[Arhiv Mitropolije crnogorsko-primorske. Fond: Konzistorija nikšićka]

Племе Бјелопавлићи – Конзисторији никшићкој, фасцикла 421, док. бр. 888.
[Pleme Bjelopavlići – Konzistoriji nikšićkoj, fascikla 421, dok. br. 888]

Марко Савићевић – Конзисторији никшићкој, фасцикла 426, док. бр. 880.
[Marko Savićević – Konzistoriji nikšićkoj, fascikla 426, dok. br. 880]

Марко Савићевић – Средишњем архијерејском сабору, фасцикла 439, док. бр. 888.
[Marko Savićević – Središnjem arhijerejskom saboru, fascikla 439, dok. br. 888]

Јеромонах Пахомије Ивановић – Конзисторији никшићкој, фасцикла 458, док. бр. 895.
[Jeromonah Pahomije Ivanović – Konzistoriji nikšićkoj, fascikla 458, dok. br. 895]

Привремено повјереништво Владе Краљевине СХС за Црну Гору – Конзисторији Никшићкој, фасцикла 546, док. бр. 934.
[Privremeno povjereništvo Vlade Kraljevine SHS za Crnu Goru – Konzistoriji Nikšićkoj, fascikla 546, dok. br. 934]

Средишњи архијерејски сабор – Конзисторији никшићкој, фасцикла 753, док. бр. 43.
[Središnji arhijerejski sabor – Konzistoriji nikšićkoj, fascikla 753, dok. br. 43]

Извори на интернету – Primary Sources on the Internet

http://www.spc.rs/sr/sveti_arsenije_sremac_drugi_arhiepiskop_srpski (приступљено: 10. марта 2022)

Литература – Secondary Works

Вековић Милутин, *Манастир Ждребаоник и Свети Арсеније други архиепископ српски*, Подгорица 1999. [Veković Milutin, *Manastir Ždrebaonik i Sveti Arsenije drugi arhiepiskop srpski*, Podgorica 1999]

Епископ будимљанско-никшићки Јоаникије (Мићовић), „Монаштво Манастира Довоље”, *Српска баштина* 2, II (2017) 65–80. [Episkop budimljansko-nikšićki Joaničije (Mićović), „Monaštvo Manastira Dovolje”, *Srpska baština*, 2 (2017), 65–80]

Павићевић Бранко, *Данило I Петровић Његош књаз црногорски и брдски: 1851–1860*, Подгорица 2007. [Pavićević Branko, *Danilo I Petrović Njegoš knjaz crnogorski i brdski: 1851–1860*, Podgorica 2007]

Станојевић Станоје, „Архиепископ Арсеније”, *Гласник Историског друштва Нову Сад* 5, I (1932) [Stanojević Stanoje, „Arhiepiskop Arsenije”, *Glasnik Istoriskog društva Novi Sad* 5, I (1932) 1–13]

Ђоровић Владимир, *Историја српског народа*, књ. 1, Цетиње–Подгорица 2009. [Đorović Vladimir, *Istorija srpskog naroda*, књ. 1, Cetinje–Podgorica 2009]

Шалетић Момчило М., *Убише књаза*, Цетиње–Подгорица 2007. [Šaletić Momčilo M., *Ubiše knjaza*, Cetinje–Podgorica 2007]

Radovan T. Femić

**TRANSLATION OF THE RELICS OF SAINT ARSENIJE SREMAC
FROM THE OSTROG MONASTERY TO THE ŽDREBAONIK
MONASTERY IN 1919**

Summary

The paper is based on eight primary historical sources and relevant literature. It analyses the translation of relics of St. Arsenije from the Ostrog monastery to the Ždrebaonik monastery in May 1919, while also covering the political context. The reign of King Nikola and his relations with certain tribes influenced the frequent relocation of St. Arsenije Sremac. In 1885, Prince Nikola took St. Arsenije from Ždrebaonik, and ordered that he be translated to the Kosijerevo monastery in Herzegovina. During the First World War (1916), St. Arsenije Sremac was translated from Kosijerevo to the Ostrog monastery.

After the creation of the Kingdom of SCS, in the new political circumstances, it was possible for St. Arsenije to be in Bjelopavlići again. Finally, in May 1919, soldiers brought St. Arsenije to the Ždrebaonik monastery, without the permission of the authorities. Following the translation, the competent authorities subsequently recognised this act, undertaken upon the personal initiative of the Bjelopavlići.

Оригиналан научни рад

Примљен: 15.3.2022.

Коначно прихваћен за објављивање: 7.9.2022.

Јована ШАЉИЋ РАТКОВИЋ*

Историјски институт
Београд

ИСЛАМ И ПРОЗЕЛИТИЗАМ У КРАЉЕВИНИ СХС

Анстракт: У раду је приказан један од најосетљивијих аспеката међуверских односа у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца – прозелитизам, и то пре свега кроз однос муслиманске и православне конфесије. Уставом Краљевине СХС из 1921. године прокламована је једнакост народа и вера. Сваки облик прозелитизма се сматрао нарушавањем државног поретка, због чега је био строго забрањен. И поред тога, пријављивани су различити случајеви промене вере, на шта су се нарочито жалили представници Исламске заједнице, сматрајући да се држава и њени службеници на терену служе различитим моделима прозелитских акција према муслиманима. Кроз преписку вођену између органа власти и Исламске заједнице око поменутих случајева приказано је на који начин су представници муслимана покушавали да докажу наведене поступке и како је држава на такве оптужбе одговарала.

Кључне речи: Ислам, муслимани, прозелитизам, Краљевина СХС, међуверски односи.

Abstract: The paper presents one of the most sensitive aspects of interreligious relations in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes – proselytism, primarily through the relationship between the Muslim and Orthodox denominations. The Kingdom's Constitution proclaimed the equality of peoples and religions. Any form of proselytism was considered a violation of the state order, which is why it was strictly forbidden. Despite that, various cases of changing of religion were reported, which is something representatives of the Islamic community complained particularly about, believing that the state and its officials in the field used different models of proselytizing actions against Muslims. Through correspondence between the authorities and the Islamic community about the mentioned cases, the paper shows how the Muslim representatives tried to prove the stated actions and how the state responded to such accusations.

Keywords: Islam, Muslims, proselytism, Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, interreligious relations

Крај Првог светског рата довео је до краја два велика царства, аустријског и турског, и окончања њихове доминације на Балканском

---

* jovana.saljic@iib.ac.rs

полуострву. Уједно је довео до стварања нове државе на већем делу полуострва – Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца – државе која је идеју нације и националног идентитета подигла на виши ниво, представљајући се свету као земља једног народа са три имена. Овај троимени народ је подразумевао и припаднике исламске вероисповести којих је, према првом спроведеном попису становништва, било 1.345.271.¹ Готово половину од тог броја чинили су муслимани словенског порекла и језика, настањени превасходно у Босни и Херцеговини, које је од Срба и Хрвата, како се сматрало, делила само вера. Другу половину чинили су муслимани шароликог етничког састава и порекла, албанског, турског и словенског, настањени на подручју Македоније и Косова и Метохије, који су у састав Краљевине Србије ушли само шест година раније, по окончању Првог балканског рата. Осим тога, у састав нове државе ушао је и мањи број муслимана, њих око 15.000 који су живели у границама Србије до Балканских ратова, затим муслимани Црне Горе, као и муслимани са подручја Хрватске и Словеније чији је број у укупном односу био занемарљив.²

Расположење муслиманског становништва према новој држави, без обзира на то из ког њеног дела су потицали, није било на завидном нивоу. Босанскохерцеговачки муслимани су већим делом рата били лојални поданици Аустро-Угарске, духовно окренути ка Турској, коју су сматрали својом верском, културном и духовном матицом. С друге стране, муслимани Македоније и Косова и Метохије су већ током ратних година показивали анимозитет и отпор према новој српској управи на овим просторима, стављајући се разним диверзијама отворено на страну непријатеља.³ Током Првог светског рата, и једни и други су остајали фанатично одани османском султану и фетви о светом рату која је 1914. прокламована у Цариграду, борећи се истовремено за Аустро-Угарску монархију – земљу која је била највећи противник стварања самосталне јужнословенске државе на југоистоку Европе.⁴

¹ Дефинитивни резултати пописа становништва: од 31. јануара 1921. године, Београд 1932, 2.

² Више о овоме видети у: Јована Шаљић Ратковић, „Исламска заједница и стварање југословенске државе”, у: *Крај рата, Срби и стварање Југославије*, ур. Михаило Војводић, Београд 2021, 353–354.

³ Јована Шаљић, „Муслимани Нових области Србије у српској војсци током Првог светског рата”, у: *Срби и Први светски рат 1914–1918*, ур. Драгољуб Р. Живојиновић, Београд 2015, 349–364; иста, „Турска објава 'Светог рата' 1914. године: последице и одјаци код муслиманског становништва Србије”, у: *Велики рат 1914–1918. године: узроци, последице, тумачења*, књ. I, ур. Александар Растовић, Ниш 2016, 153–168.

⁴ Adnan Jahić, *Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini za vrijeme monarhističke Jugoslavije (1918–1941)*, Zagreb 2010, 63.

Како се рат ближио крају, а његов исход локалним муслиманима све више указивао на то да повратка „на старо” неће бити, верски идеали су почињали да уступају место практичним решењима. Прве поборнике међу муслиманским првацима у Босни и Херцеговини југословенство је добило већ у јесен 1917. године.⁵ Поглавар босанских муслимана, реис-ул-улема Џемалудин ефендија Чаушевић, током састанка с председником Југословенског клуба, др Антоном Корошецом, практично се изјаснио у прилог југословенској идеји, док је у фебруару 1918. године др Мехмед Спахо, у то време секретар Трговинске коморе у Сарајеву и један од млађих босанских политичара, изјавио како муслиманска интелигенција, а већим делом и широке народне масе, увиђају да им је спас у слози и јединству свих Срба, Хрвата и Словенаца.⁶ Чак су и двојица најоштријих противника српства и југословенства, муслимански политички и народни прваци Шериф Арнаутовић и Савфет-бег Башагић, који су августа 1917. године аустријском цару уручили меморандум у коме се истиче да је већина муслимана противна идеји стварања јужнословенске државе, годину дана касније прихватили програм Народног већа СХС. Арнаутовић је отишао и корак даље изражавајући, као уосталом и реис-ул-улема Чаушевић, захвалност српској војсци и њеном команданту Милану Недићу, оцењујући погрешном своју претходну мађарофилску политику услед лоше, услед лоше обавештености о војној снази централних сила, погрешном.⁷

На тај начин, муслимани јужнословенског простора су од самог почетка били подељени око нове југословенске идеје, због чега су у прву земљу јужнословенског окупљања ушли противно својим интимним жељама, декларативно прихватајући нову југословенску државу као њени, званично, равноправни чланови. Начело равноправности муслимана у новој држави било је саставни део свих разговора и преговора Југословенског клуба, српске владе и осталих заинтересованих учесника о уређењу нове државе, који су се одвијали током ратних

⁵ Умерену југословенску опцију – уједињење свих земаља Аустро-Угарске у којима живе Словенци, Хрвати и Срби у једно самостално државно тело „под жезлом хабзбуршко-лотаринске династије” подржали су муслимански прваци Дервиш-бег Миралем и Сејфудин Хусеинагић. (А. Јахић, *Islamska zajednica*, 64–65).

⁶ Atif Purivatra, *Nacionalni i politički razvitak muslimana*, Sarajevo 1970, 135.

⁷ Босански реис-ул-улема Џемалудин еф. Чаушевић је приликом свечаног банкета уприличеног у част српске војске у Сарајеву, новембра 1918. године, назвао српске војнике и официре „пионирима и заштитницима наше младе слободе... јуначком војском неумрлих заслуга за слободу народа”, нарочито за слободу „своје браће по крви и језику на Славенском југу”. (А. Јахић, *Islamska zajednica*, 74–76.)

година.⁸ Представници српске владе на челу са Николом Пашићем махом су заговарали принцип равноправности свих вера у будућој држави – принцип који је на крају и стајао у коначној верзији Крфске декларације 1917. године.⁹ Овај принцип је потврђен и Видовданским уставом 1921. године, чиме је ислам изједначен са православљем и католичанством.¹⁰ Након тога, уследило је и формално-правно регулисање положаја муслиманске заједнице у оквиру заједничке државе. Управу над муслиманским верским и културно-просветним пословима водило је Муслиманско одељење Министарства вера Краљевине СХС. У Србији је задржана институција врховног муфтије, чије је седиште из Ниша премештено у Београд, док је обласних муфтија за Србију, Јужну Србију и Црну Гору било укупно четрдесет три.¹¹ Новина је била да је за Јужну Србију 1919. године донета Уредба о управи вакуфа, која је озаконена 1922, и то по узору на наредбе Земаљске владе за Босну и Херцеговину из 1894. године.¹² У теорији, на основу ове уредбе, управу и надзор над свим вакуфима на територији Србије и Црне Горе водило је Министарство вера, у чију надлежност је спадало и уређење вакуфа, прикупљање прихода, одобравање разних издатака, правилна подела прихода, као и надзор над Централним вакуфским фондом.¹³ Све верске

⁸ Више о овоме погледати у: *Крфска конференција: белешке са седница владе Краљевине Србије и представника Југословенског одбора држаних на Крфу 1917. године, на којима је донесена Крфска декларација*, Београд 1924.

⁹ У коначној верзији Крфске декларације, под тачком 7 је стајало: „Све признате вероисповести вршиће се слободно и јавно. Православна, Римокатоличка и Мухамеданска вероисповест, које су по броју следбеника најјаче у нашем народу, биће једнаке и равноправне према држави. На основу ових принципа законодавац ће се старати да се чува и одржава Конфесионални мир, који одговара духу и прошлости целокупног нашег народа.” (Dragoslav Janković, *Jugoslovensko pitanje i Krfska deklaracija 1917. godine*, Београд 1967, 483.)

¹⁰ Према члану 12 Устава из 1921. године, све усвојене вероисповести су равноправне пред законом и могу се јавно исповедати. (*Устав Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, Одељак II, Основна грађанска права и дужности, чл. 12, 28. јуна 1921. у Београду, 3.)

¹¹ Архив Југославије (=АЈ), Министарство вера (=МВ), Муслиманско одељење (=МО), фонд (=фн.) 69, фасцикла (=ф) 297, бр. 990, *Извештај о установама Муслиманског одељења и о њиховом раду и текућим пословима Одељења*, Хасан М. Ребац, начелник Муслиманског одељења Министарства вера Краљевине СХС – министру вера, 25. фебруара/9. марта 1928, у Београду.

¹² Хасан Ребац, „Ислам у Краљевини С.Х.С.”, у: *Матица живих и мртвих Срба, Хрвата и Словенаца*, Београд 1929, 658.

¹³ АЈ, МВ-МО, фн. 69, ф. 303, бр. 119, *Упутство о састављању буџета прихода и расхода, као и о начину вођења евиденције и надзора над управом вакуфа*, Хасан М. Ребац, начелник Муслиманског одељења Министарства вера Краљевине СХС, 12/25. септембра 1925, у Београду.

службенике који су се плаћали из вакуфских средстава именовано је министар вера у договору с врховним муфтијом.¹⁴ Све спискове и рачуне везане за вакуфску имовину на територији Србије и Црне Горе требало је потом достављати Министарству на увид.¹⁵ Што се тиче верских послова муслимана у Босни и Херцеговини, они су наставили да се уређују на основу Статута за аутономну управу муслиманских верских и вакуфско-меарифских послова, са Улема-и-меџлисом као врховним верским органом, који се састојао од четири члана и на чијем је челу био реис-ул-улема као врховни верски поглавар заједнице. За сваку област у покрајини постављен је по један муфтија, укупно шест. Улема-и-меџлис и муфтијства имали су своје секретаре и послужитеље, а сви заједно су плаћани из државних средстава, те су, практично, представљали државне службенике.¹⁶ Као и пре рата, Управа над вакуфима у Босни и Херцеговини је, такође на основу Аутономног статута, била поверена Вакуфском сабору и Саборском одбору.¹⁷ Државна власт је имала право

¹⁴ Х. Ребац, „Ислам у Краљевини С.Х.С.”, 658.

¹⁵ АЈ, МВ-МО, фн. 69, ф. 303, бр. 119, *Упутство о састављању буџета прихода и расхода, као и о начину вођења евиденције и надзора над управом вакуфа*, Хасан М. Ребац, начелник Муслиманског одељења Министарства вера Краљевине СХС, 12/25. септембра 1925. у Београду.

¹⁶ АЈ, МВ-МО, фн. 69, ф. 297, бр.990, *Извештај о установама Муслиманског одељења и о њиховом раду и текућим пословима Одељења*, Хасан М. Ребац, начелник Муслиманског одељења Министарства вера Краљевине СХС – министру вера, 25. фебруара/9. марта 1928, у Београду; Х. Ребац, „Ислам у Краљевини С.Х.С.”, 657.

¹⁷ Године 1909, након дуге борбе муслиманског становништва у покрајини за верско-просветну аутономију, проглашен је Статут за аутономну управу исламских верских и вакуфско-меарифских послова, на основу којег су муслимани имали право да самостално бирају своје верске и вакуфске представнике и да доносе и извршавају одлуке из свог домена. Према Статуту, Исламска заједница је била организована централистички. Верска власт и верски послови били су у надлежности реис-ул-улеме и улема-и-меџлиса, а вакуфско-меарифски (задужбинско-просветни) у надлежности Сабора и Саборског одбора. Ипак, аутономија је имала своје границе. Према поменутом Статуту, цар је имао право врховног надзора преко Земаљске владе, која је пак располагала могућношћу да обеснажи сваку одлуку аутономних власти која би била у супротности са земаљским законима. Такође, Земаљска влада је имала право да захтева образложење свих одлука сваког од верских и вакуфско-меарифских тела, која су имала ограничења и у компетенцијама и начину њиховог избора. Све одлуке Сабора о подизању школа и других завода, о наставном плану за световне предмете, као и о дисциплинским поступцима или пензијама вакуфско-меарифских службеника, постајале су правоснажне тек након одобрења Земаљске владе. Реис-ул-улема, муфтије и чланови улема-и-меџлиса били су, на неки начин, државни службеници с обзиром на то да им је, на крају изборног процеса, држава давала мандат вршећи избор између кандидата. Због свега наведеног и шире, поједини муслимански аутори су исправно закључили да је аутономија коју су муслимани остварили у Босни и Херцеговини 1909.

у сваком тренутку да тражи податке од свих аутономних верских и вакуфских власти и да поништи свако решење које није у складу с неким од општих државних закона и упути га на поновно решавање.¹⁸

Осим Уредбе, тј. Закона о управи вакуфа, другу важну новину представљало је увођење у Устав институције шеријатских судова, као надлежних за решавање породичних и наследних послова муслимана према шеријатском праву, мада је у Босни и Херцеговини ова пракса настављена из аустроугарског периода по основу Аутономног статута.¹⁹ На основу поменутог уставног начела, унесене су у Закон о изменама и допунама Закона о устројству судова од 30. јануара 1922. године одредбе према којима су муфтије надлежне да суде породичне, а изузетно и наследне послове муслимана у Србији.²⁰ Врховно муфтијство је, дакле, нешто попут Улема-и-меџлиса у Босни и Херцеговини, било врховна инстанца у бракоразводним парницама и наследним пословима муслимана у Србији и Црној Гори, као и врховно надлештво у свим муслиманским верским и верско-имовинским питањима која се решавају по шеријату.²¹ Ипак, као и са вакуфима, и овде је ситуација у пракси била

године била аутономија ограниченог типа. (А. Јахић, *Islamska zajednica*, 57–61.) Ипак, не може се рећи да Статут за верску и вакуфско-меарифску аутономију није представљао напредак у области верског, културног и просветног развоја муслимана у односу на стање пре 1909. године, а у истом маниру је, уз одређена померања у надлежностима, наставио да буде примарни орган управе Исламске заједнице Босне и Херцеговине и након уједињења у државу Срба, Хрвата и Словенаца. Таква ситуација је трајала све до 1930. године, када је Статут укинут и када га је, након увођења Шестојануарске диктатуре, заменио Устав Исламске заједнице Југославије. Враћен је на снагу 1935. године захваљујући политичким комбинаторикама тадашње југословенске власти са муслиманским политичким партијама. Као и под аустроугарском управом, и у новој држави се настојало да се задржи идеална мера између аутономије муслимана и заштите државних интереса па је, практично, врховни надзор прешао са Министарства богоштовља и наставе и заједничког Министарства финансија на Министарство вера Краљевине СХС. (Више о организацији и раду исламских заједница на територијама које су ушле у састав Краљевине СХС погледати у: Ј. Шалић Ратковић, „Исламска заједница”, 353–370.)

¹⁸ Х. Ребац, „Ислам у Краљевини С.Х.С.”, 658.

¹⁹ М. Беговић, „Организација исламске верске заједнице у Краљевини Југославији”, *Архив за правне и друштвене науке* 44 (1933) 380; У Видовданском уставу је стајало: „У породичним и наследним пословима Муслимана суде државни шеријатски судије.” (*Устав Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, Одељак IX, Судска власт, члан 109, 28. јуна 1921. у Београду, 18.)

²⁰ АЈ, МВ-МО, фн. 69, ф. 53, бр. 2.297, Министарство унутрашњих дела – начелству округа, 18. фебруара/3. марта 1920, у Београду; М. Беговић, „Организација исламске верске заједнице”, 380.

²¹ Х. Ребац, „Ислам у Краљевини С.Х.С.”, 658.

далеко од идеалне. Пре свега, све ове дужности су биле набацане и нису биле детаљно разрађене, што је у пракси стварало нејасноће због којих су представници муслимана често протествовали код надлежних државних власти. У Министарство вера су стизале жалбе да су полицијске власти често одбијале да спроводе пресуде које су им на извршење подносиле муфтије, иако им је законом била призната судска власт.²² Један такав случај је био нарочито упечатљив, с обзиром на то да је осим промене вере, што је готово по правилу било приписивано прозелитским акцијама заинтересованих страна, обухватао и наследне и послове око старатељства, због чега су у његово решавање били укључени представници различитих нивоа државних и верских власти. Реч је о једном од првих случајева након доношења Закона о изменама и допунама Закона о устројству судова, који је на површину избацио сав парадокс мешања шеријатске судске праксе и прописа са грађанским законодавством државе. Радило се о муслиманској удовици која се, након што јој је муж преминуо, са своје троје малолетне деце од петнаест, дванаест и девет година вратила из избеглиштва у Турској. Она је, према сопственој изјави, у земљу ушла из Грчке, где је у српском конзулату добила папире за повратак. Према истој изјави, затражила је од надлежних органа да заједно са децом пређе у православну веру с обзиром на то да јој, као удовици, наметнути муслимански обичаји, како наводи, ускраћују слободу, те да „овако живети и под овим околностима у муслиманској вери значи боље умрети”.²³ У изјави стоји да веру жели да промени из личних побуда и ни по чијем наговору или под притиском, а исту изјаву је дало и потписало све троје деце наводећи чак и православна имена која желе да приме.²⁴ Ова изјава је покренула лавину догађаја и интензивну преписку између надлежног муфтијства и органа државне власти, која је трајала наредних годину дана. Муфтија Округа рашког је Министарству вера Краљевине СХС упутио најпре мишљење по коме, на основу шеријатских прописа, званично уврштених у судски систем Краљевине, мајка нема право старатељства над својом малолетном децом у погледу мењања вере, истичући да су и црквене и полицијске власти дужне да сузбијају овакве појаве на сваком кораку ради одржавања поретка у

²² „Министарство вера жали се, да многе полиц. власти неће да извршују пресуде, које им на извршење поднесе муфтија”. (АЈ, МВ-МО, фн. 69, ф. 53, бр. 2.297, Министарство унутрашњих дела – начелству округа, 18. фебруара/3.марта 1920, у Београду).

²³ АЈ, МВ-МО, фн. 69, ф. 309, бр. 113, изјава Мерјеме, удовице Авда Алића, начелник среза Дежевског А. Јаковљевић, 8/21. јула 1923, у Новом Пазару.

²⁴ Исто.

цркви, породици и друштву.²⁵ Од мишљења до шеријатске пресуде о одузимању деце мајци није прошло много, па је муфтија Рашког округа, као изабрани судија у предмету, издао наређење начелнику Дежевског округа да поступи према одредбама шеријата и да децу одузме мајци и преда одређеном старатељу.²⁶ Начелник среза је одбио да изврши муфтијин налог позивајући се на члан 17 Закона о старатељству, по коме је мајка први старатељ за своју брачну децу, као и члан 57 истога закона, по коме мајка има право да издржава и васпитава сопствену малолетну децу.²⁷ Након овога, окружни муфтија се обратио Министарству вера позивајући се на исти закон, и у оквиру њега шеријатски пропис, по коме је својим преласком из исламске у православну веру мајка у потпуности изгубила право старатељства и васпитавања своје малолетне деце, која морају остати у исламу, истичући истовремено да је оваквим поступком полицијска власт не само прекршила шеријатске прописе и Закон о старатељству већ је нанела удар и увреду муслиманском живљу у погледу верских и моралних обичаја муслимана.²⁸ Министарство је након тога тражило мишљење врховног муфтије по овом питању и добило одговор следеће садржине: „Земаљским Уставом, 21. 5. Закона о устројству судова и одлуком Касац. Суда бр. 9324/22 у питањима о старатељству међу муслиманима надлежне су муфтије. Муфтије су дужне да се у чисто догматским питањима придржавају прописа шеријатског права, иако се у чисто материјалним питањима, када је реч о заштити малолетничке имовине, требају придржавати прописа Закона о старатељству, па је по мишљењу потписаног, схватање госп. Начелника среза Дежевског потпуно погрешно, јер питање коме ће се поверити на васпитање малолетна деца Авда Алића из села Нетврђа треба да се реши у сагласности са шеријатским прописима. У сваком случају, Начелство среза Дежевског било је дужно извршити одлуку Муфтије окр. Рашког као надлежног судије, а мати малолетне деце умрл. Авда Алића, ако није задовољна одлуком Муфтијства, могла се жалити надлежном Апелац. Суду сходно горе пом. одлуци Касац. Суда”.²⁹ И заиста, на основу одлуке

---

²⁵ АЈ, МВ-МО, фн. 69, ф. 309, бр. 116, Муфтијство Округа рашког, 9/22. јула 1923, у Новом Пазару.

²⁶ АЈ, МВ-МО, фн. 69, ф. 309, бр. 119, Муфтијство Округа рашког, 30. јула/12. августа 1923, у Новом Пазару.

²⁷ АЈ, МВ-МО, фн. 69, ф. 309, бр. 121, Начелство Округа дежевског, 20. августа/2. септембра 1923, у Новом Пазару.

²⁸ АЈ, МВ-МО, фн. 69, ф. 309, бр. 121, Муфтијство Округа рашког, 22. августа/4. септембра 1923, у Новом Пазару.

²⁹ АЈ, МВ-МО, фн. 69, ф. 309, бр. 123, Врховни муфтија Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца – Министарству вера, 13/26. септембра 1923, у Београду.

Касационог суда, муслимани су се могли жалити Апелационом суду на одлуке муфтије као надлежног судије у пословима туторства, старатељства, еманципације, као и у споровима о важности тестаментa који су састављени саобразно исламском праву. Такође, у одлуци Касационог суда је стајало да иако првостепени судови, судије неспорних дела, као и старатељске судије, не могу присвајати надлежност у споровима око издржавања када су у питању муслимани, муфтије као надлежни за наведене послове по специјалним законским прописима, нису овлашћени да у своме раду негирају опште прописе Закона о старатељству, правила о поступању у неспорним делима, преписе грађанског судског поступка и друге прописе општега карактера уколико ови поменути специјалним прописима нису измењени.³⁰ Ипак, позивајући се на мишљење врховног муфтије и поменути одлуку Касационог суда, начелник Муслиманског одељења Министарства вера, Хасан Ребац, наложио је начелнику Дежевског округа да поступи по решењу окружног муфтије.³¹ Начелник округа, иако је, како је нагласио, био вољан да избегне верски сукоб, није могао децу физички да одвоји од мајке, а у међувремену се потегло и питање имовине удовице и њене деце. По шеријатским прописима, она је изгубила право на плодотворивање имања свог покојног мужа, док су окружне власти наставиле да се позивају на грађанске законе, по којима прелазак у другу веру нема никакве везе са правом њеног наслеђа и наслеђа њене деце. Ни изјава главног актера радње да ће остати у муслиманској вери све док јој деца не постану пунолетна није била довољна да се ствари смире. Муслиманско одељење Министарства вера је поново затражило мишљење врховног муфтије по овом питању и добило одговор да се дотична не може више сматрати муслиманком с обзиром на то да је, као пунолетна и одговорна, већ дала изјаву о томе како жели да иступи из исламске вере. Иако обред крштења није формално извршен, са становишта шеријата она је престала да буде муслиманка и, самим тим, изгубила је сва права везана за децу и имовину. Осим тога, како је сматрало муфтијство, постојала је бојазан да ће она утицати на своју децу у смислу наметања православних обичаја.³² Након овога, Хасан Ребац је са чела Муслиманског одељења Министарства вера

³⁰ АЈ, МВ-МО, фн. 69, ф. 297, бр. 132, Касациони суд у Београду, Одлука Опште седнице о разумевању так. в. г. и д. чл. 5 Измена и допуна у Зак. о устројству судова, 1/14. јануара 1923, у Београду.

³¹ АЈ, МВ-МО, фн. 69, ф. 309, бр. 128, Начелник Муслиманског одељења Х.М. Ребац – Начелству Округа рашког, 19. септембра/2. октобра 1923, у Београду.

³² АЈ, МВ-МО, фн. 69, ф. 309, бр. 135, Врховни муфтија Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца – Министарству вера, 23. фебруара/8. марта 1924, у Београду.

наредио да се „одмах и без одлагања упути овај предметни акт надлежној полицијској власти и да одмах малолетну децу именоване раздвоји од ње и упути их на чување и даље старање њиховом законитом стараоцу, и о извршењу извести Министарство”.³³ Овога пута је Начелство Рашког округа одбило да изврши налог Министарства позивајући се, пак, на Казнени закон,³⁴ док је читав случај добио свој епилог одлуком суда Општине Рајетићске, среза Дежевског, по коме су деца на крају, ипак, остала са мајком.³⁵

Све заједно, Уредба, тј. Закон о уређењу вакуфа из 1919, односно 1921. године, као и одредбе о шеријатском судству и судијама које су унете у Закон о изменама и допунама Закона о устројству судова из 1922. године, била су, осим Устава као општег правног начела, једина два правна акта у првој деценији постојања нове државе која су се односила на Исламску заједницу и муслимане. У свему осталом, послови везани за Исламску заједницу наставили су да се одвијају по готово истом принципу као и пре рата, иако је то подразумевало да су као резултат територијалне подвојености практично постојала двојица верских вођа муслимана у Краљевини – реис-ул-улема као врховни верски поглавар за читаву земљу, а заправо за Босну и Херцеговину, чије је седиште било у Сарајеву, и врховни муфтија са седиштем у Београду за остатак земље.³⁶

Осим овакве подвојености у самој Исламској заједници, ни међуверски односи у пракси нису текли глатко. Дуга и тешка историја муслиманске, турске управе на овим просторима, као и тек окончани рат у коме је православно становништво поново страдало од фанатизованих муслимана, нису обећавали ни пријатељске, а камоли братске односе међу „браћом по крви и језику”.³⁷ Примера је било много, а нарочито су

---

³³ АЈ, МВ-МО, фн. 69, ф. 309, бр. 136, По овлашћењу министра вера, начелник Х. М. Ребац, 10/23. марта 1924, у Београду.

³⁴ АЈ, МВ-МО, фн. 69, ф. 309, бр. 137, Начелство Округа Рашког – начелнику среза Дежевског, 25. марта/7. априла 1924, у Београду.

³⁵ АЈ, МВ-МО, фн. 69, ф. 309, бр. 134, Суд Општине Рајетићске, среза Дежевског, 20. марта/2. априла 1923, у Београду.

³⁶ Укључујући од 1923. године и Црну Гору, која је до тада имала сопственог врховног муфтију са седиштем у Старом Бару. Ипак, чињеница је да је оваква подвојеност у вођству Исламске заједнице често доводила до оптужби, највише босанског реис-ул-улеме Чаушевића, о фаворизовању једних на рачун других представника муслимана од стране југословенских власти, што није било без основа. (АЈ, МВ-МО, фн. 69, ф. 53, бр. 7793, реис-ул-улема Џемалудин еф. Чаушевић – министру вера, 18. фебруара/3. марта 1924, у Сарајеву); Ј. Шалић Ратковић, „Исламска заједница”, 362–363.

³⁷ Ј. Шалић Ратковић, „Исламска заједница”, 366.

се муслимани жалили на случајеве малтретирања, насилног покрштавања и приморавања на светковање српских православних обичаја, као облик прозелитске акције у новој држави.³⁸ Босански реис-ул-улема Чаушевић је стално истицао тежак положај муслимана: „То нам је донело покоље муслимана у 920, 921. и 923. год. који су покољи задали страх муслиманима, па неки су побјегли а неки и сада бјеже... Уз пркос свих мојих поднесака, да се муслиманској дјечи не дају учебници вјерско-православног и у опће кршћанског садржаја, да се муслиманска дјеца не силе да присуствују Светосавским и иним свечаностима, опет се то догађа. Из Требиња сам добио пријаву, да се је онај буквар, којему сам приговорио, и ове године подијелио муслиманској школској дјечи. Из Љубушког сам добио пријаву и акт, у којем се каже, да су пригодом Светосавске свечаности – гдје су и муслиманска дјеца била – паљене свијеће, поп облачио црквено одијело, провео сијечење колача и некаквом водом прскао дјецу...” Осим тога, навео је и „да се у нашој војсци неодговорна лица баве верском пропагандом. Ово нам доказује и случај, у предпрошлој години, када су двојица муслимана ђака у подофицирској школи у Загребу преведени у православље. Том приликом су изјавили пред муфтијом у Загребу да они прелазе у дедовску веру, из чега произилази, да је некеме стало, да муслиманима тумачи некакву дедовску веру и тако прави пропаганду за православље. Више пута се деси, да врло угледни људи тумаче како смо били једно, па како су нас Турци раздвојили, па онда како је дошло Ослобођење, па како требамо опет бити једне вере. Ово је бесмислена и бескорисна пропаганда и само може да доведе до мржње. Муслимани не могу заборавити Кушаковића аферу у Бањалуци а врло цијене добре командире, који воде рачуна о вјерским потребама муслимана војника.”³⁹

Поменути случај двојице муслиманских младића који су током боравка у подофицирској школи у Загребу примили православну веру заиста је наишао на велики одјек у јавности. Хасан Ребац је са чела Муслиманског одељења Министарства вера упутио оштро писмо Министарству војске и морнарице тражећи да се читав случај подробно

³⁸ Нарочито је за муслимане било проблематично светковање дана Светог Саве као школске славе, због чега је реис-ул-улема Чаушевић често протествовао и предлагао компромисно решење у лику Вука Караџића, као световне личности и ширитеља националне просвете. (АЈ, МВ-МО, фн. 69, ф. 309, бр. 241, реис-ул-улема за Босну и Херцеговину – Министарству вера (Муслиманско одељење), 17/30. септембра 1928, у Сарајеву.)

³⁹ АЈ, МВ-МО, фн. 69, ф. 309, бр. 241, реис-ул-улема за Босну и Херцеговину – Министарству вера, 17/30. септембра 1928, у Сарајеву.

испита: „Овај поступак школских војних власти, да малодобну децу, која су дошла у школу да изуче како ће најбоље да служе Краља и отаџбину, отуђују од њихове родитељске вере и преводе их у другу веру, у овом случају – православу, изазвао је оправдани револт свих верских муслиманских кругова и грађана муслиманске вере, којима овај случај није остао непознат. Овакав поступак оних који су то учинили донео је чисту штету државним и националним идејама, међу знатним делом грађана наше државе, т.ј. оних који исповедају Ислам а није се никаква корист учинила православљу. Овакав поступак може имати недогледних последица, јер ће наши грађани муслиманске вере изгубити веру у војску и војне кругове наше отаџбине, добиће аверзију према војсци и неће се моћи од њих направити добри браниоци и добри синови Краља и отаџбине...”⁴⁰ Тадашњи министар војске и морнарице, дивизијски генерал Душан Трифуновић, наложио је био хитну истрагу о овом случају.⁴¹ Током истраге се испоставило да су младићи, осим што су увелико били пунолетни, више пута позивани на рапорт због своје одлуке. Након разговора с војним имамом IV армијске области, који им није одобрио прелазак у православље, ипак су остали при својој одлуци коју су потврдили и писменим путем.⁴² Сходно члану 12 Устава Краљевине СХС, њихове молбе су достављене надлежним црквеним властима ради доношења решења по њима, а у православље су преведени на основу Закона о вероисповедним односима од 17. јануара 1906. године, како се то види из извештаја Православног српског парохијског звања у Загребу.⁴³ Случај се није завршио на овоме, а како је оптужба за насилно покрштавање двојице малолетних питомаца потекла управо од поглавара босанских муслимана, војне старешине подофицирске школе „Краљице Марије” у Загребу су захтевали задовољење у виду кажњавања одговорних: „Као што се из свега наведеног види, именовани бивши питомци ове школе, не само да нису ни од кога, а најмање школских војних власти, приморавани, нити је на њих утицано да пређу у православу веру, већ их је од овога, поред војног имама и Имамата у Загребу, и свештеник српске православне вере одвраћао и саветовао да

⁴⁰ АЈ, МВ-МО, фн. 69, ф. 309, бр. 169, по наредби министра вера, начелник Х. М. Ребац – Министарству војске и морнарице, 13/26. децембра 1926, у Београду.

⁴¹ АЈ, МВ-МО, фн. 69, ф. 309, бр. 172, министар војске и морнарице дивиз. ђенерал Д. Трифуновић – Инспектору пешадије, 15/28. децембра 1926, у Београду.

⁴² АЈ, МВ-МО, фн. 69, ф. 309, бр. 177, командант мајор Обрен М. Томић – команданту IV пешадијске подофицирске школе, 29. децембра 1926/11. јануара 1927, у Загребу.

⁴³ АЈ, МВ-МО, фн. 69, ф. 309, бр. 176, Прав. срп. парох. звање у Загребу – Пешадијској подофицирској школи у Загребу, 3/16. фебруара 1927, у Загребу.

своју дотадашњу веру не мењају, што све значи да је то била само чисто њихова сопствена воља и жеља, а никако и утицај кога са стране, а најмање званичних школских војних власти, које су неоправдано и без икаквих разлога, од стране Улем Меџлиса за Босну и Херцеговину, овим начином нападнута и оклеветана. С тога, достављајући овај предмет са предњим својим извештајем, молим за дејство, да се за изнету неистину и увреду школе и школских војних власти, које су увек до сада биле, стајале и остају на достојној висини у сваком погледу и у служби своме Краљу и својој Отаџбини, са Улем Меџлисом за Босну и Херцеговину, а на основи чл. 104. Кривичног законика, поступи по Закону и надлежности.”⁴⁴ Иако је реис-ул-улема Чаушевић, како је навео, са задовољством истакао да су ово два усамљена случаја и да је утешно што војне власти нису имале никаквог удела у афери, наставио је у свом стилу са оптужбама, наводећи да је један од двојице питомаца подофицирске школе у Загребу био питомац дечијег дома у Рељеву, због чега је изразио сумњу да се у поменутом дому води пропаганда за покрштавање сиромашне муслиманске деце. Због тога је тражио да се у дечије домове поставе исламски верски учитељи са сталним боравиштем.⁴⁵

Чаушевић је даље истицао како се чак и у појединим казним заводима спроводи притисак на затворенике – да ће им се смањити казна уколико из ислама пређу у православље.⁴⁶ Такође је говорио, истина без навођења конкретних имена, о појединим државним функционерима који у различитим приликама позивају муслимане да приме православну веру, као и о посланицима југословенског парламента који јавно позивају на то да муслимане треба или протерати у Азију или их превести у православну веру, јер другачије не може бити ни говора о уједињењу.⁴⁷ И поред свега набројаног, највише је жалби ипак било на светковање Светог Саве као школске славе, што се нарочито сматрало обликом прозелитизма. Још 1919. године су сви чланови улема-и-меџлиса и свих шест муфтија у Босни и Херцеговини донели закључак по коме се светосавска беседа и свечаности сматрају за православну верску ствар, с којом

⁴⁴ АЈ, МВ-МО, фн. 69, ф. 309, бр. 177, IV пешадијска подофицирска школа „Краљице Марије” – Инспектору пешадије, 22. фебруара/7. марта 1927, у Загребу.

⁴⁵ АЈ, МВ-МО, фн. 69, ф. 309, бр. 170, реис-ул-улема за Босну и Херцеговину – Милошу Трифуновићу, министру просвете као заступнику министра вера, 5/18. децембра 1926, у Сарајеву.

⁴⁶ АЈ, МВ-МО, фн. 69, ф. 309, бр. 238, реис-ул-улема за Босну и Херцеговину – Министарству вера, 14/27. августа 1928, у Сарајеву.

⁴⁷ АЈ, МВ-МО, фн. 69, ф. 309, бр. 241, реис-ул-улема за Босну и Херцеговину – Министарству вера, 17/30. септембра 1928, у Сарајеву.

муслимани немају ништа заједничког с обзиром на то да ислам не признаје светост никаквом смртнику.⁴⁸ Након тога је донето решење по коме државне празнике светих Тирила и Методија, 24. маја, и Видовдан, 28. јуна, припадници муслиманске вере нису дужни да славе, већ само да тог дана затворе радње, те да ученици муслимани на та два празника не морају долазити у школе.⁴⁹ Ипак, питање светосавских свечаности није било решено, због чега је реис-ул-улема наставио са оштрим критикама истичући да су чак и његова деца у школи морала да уче о Светом Сави и Светом Николи: „За то тражим – а то тражи интерес мира, реда и државног угледа, да се сви свеци и све верске церемоније избаце из школа. То су храмови заједнички и ту можемо славити само заједничке светковине... остале свеце нека слави свака конфесија за се. – На даље, школски учбеници несмију имати никакве верске натрухе. Они морају садржавати реалне знаности које расветљавају ум и разум школског подмлатка. Оно што је верско нека иде у веронаучне књиге. У историји треба поправити нетачне историјске чланке који вређају истину и који се косе са тачним подацима исламске вере. У војсци треба докинути крсне славе у опће, а ако то није могуће, онда муслимане не треба гонити да присуствују тим крсним славама. У подофицирским школама, гдје има муслимана, треба сваку верску пропаганду као и вређање муслимана спречити. У државним или обласним сиротиштима и интернатима, гдје има муслимана, треба поставити и једног муслимана као надгледника. Ја сам ово више пута тражио, али на жалост, није се удовољило, па су зле посљедице овога већ на видику (Крштење Фате из Нахорова, срез Фоча)...”⁵⁰

Питање насилног покрштавања је било веома осетљиво у новој држави. Прозелитизам је био строго забрањен, због чега је министар просвете Милош Трифуновић, као заступник министра вера, по питању предмета насловљеног *Прозелитизам и одржање верскога мира* донео решење у коме се, између осталог, каже како је у нашој конфесионално хетерогеној држави одржавање верског мира од највећег државног и јавног интереса.⁵¹ Због тога се, у циљу његове заштите, сваки прозелитски покушај мора у зачетку спречавати свим законским средствима, ма са

⁴⁸ АЈ, МВ-МО, фн. 69, ф. 309, бр. 245, реис-ул-улема за Босну и Херцеговину – Министарству вера, 24. јануара/6. фебруара 1929, у Сарајеву.

⁴⁹ Исто.

⁵⁰ АЈ, МВ-МО, фн. 69, ф. 309, бр. 242, реис-ул-улема за Босну и Херцеговину – Министарству вера, 17/30. септембра 1928, у Сарајеву.

⁵¹ АЈ, МВ-МО, фн. 69, ф. 309, бр. 162, Предмет: *Прозелитизам и одржање верскога мира*, 23. децембра 1926/5. јануара 1927, у Београду.

које стране он долазио.⁵² Истина, у истом решењу се наводи како није искључена могућност да за већину жалби на насилно мењање вере узроке треба тражити: „... у оној прекомерној осетљивости борбених странака, која је нарочито на конфесијском подручју до крајности развијена...”⁵³ И поред тога, верским службеницима се скреће пажња да се морају клонити сваког чина који би могао да изгледа као „вабљење или наговарање припадника других конфесија на отпад и прелаз у њихову веру”, а органима опште управе, којима у надлежност спада и отправљање верско-политичких послова, „да им је нарочиту бригу посветити одржању верскога мира и поретка у народу, па свако, нарочито у проселитске сврхе извршено сметање, погрђивање и вређање ма којег од уставно усвојених верозакона надлежним путем кривично прогонити...”⁵⁴ Оно што је такође занимљиво у наведеном предмету јесте, пак, решење по коме у случајевима добровољних верских прелаза, органи државних власти имају заузети положај објективних посматрача, који су ту да установе да је верски прелаз извршен у оквиру законских прописа, док их се сама промена вере, као приватна, лична ствар појединца ни у ком погледу не тиче.⁵⁵

Слово на папиру се, као што се кроз приказане примере и види, и по овом питању драстично разликовало у пракси. Иако масовна покрштавања муслимана у међуратној Југославији нису забележена, документована, нити позната, појединачних случајева мењања вере је свакако било, мада и то чешће на добровољној бази или из практичних разлога, иако се готово сваки такав случај сматрао обликом прозелитизма, нарочито од стране муслимана. Што се практичних разлога тиче, занимљиво је поменути и случајеве преласка из православља у ислам ради остваривања брачне заједнице, што се такође спорадично дешавало. Тако је забележено да су извесни Никола Јогарђевић, адвокат из Куманова, и Радмила Милосављевић, поћерка директора Државне статистике, примили ислам и венчали се у џамији зато што је Радмила била неразведена. Православно одељење Министарства вера је упутило случај на надлежност Муслиманском одељењу истог министарства, с обзиром на то да их је венчао исламски свештеник који је, како се наводи, морао знати да је прелаз из једне у другу конфесију извршен „... из чисто спекулативних разлога а не из верског убеђења прелазника...”⁵⁶

⁵² Исто.

⁵³ Исто.

⁵⁴ Исто.

⁵⁵ Исто.

⁵⁶ АЈ, МВ-ПО, фн. 69, ф. 309, бр. 161, Министарство вера Краљевине СХС, Православно одељење – Муслиманском одељењу Министарства вера, 14/27. септембра 1926, у Београду.

У читавој причи важно је напоменути и да се босански реис-ул-улема Џемалудин Чаушевић сматра, на неки начин, покретачем иницијативе да се муслимани нађу у Уговору о заштити мањина, који је склопљен у Сен Жермену 1919. године с Краљевином СХС. У интервјуу који је дао француском новинару Шарлу Ривеу, Чаушевић се жалио на пљачкање, убијање и уопште неравноправни положај муслимана у новој држави, што је све заједно, наводно, подстакло званични Париз да од самих муслимана затражи дефинисање њихових права.⁵⁷ Индикативно је, ипак, да и поред сталних жалби муслиманских представника на њихов неравноправни положај и статус у новој држави, Већу Лиге народа никада није била упућена ниједна петиција муслимана српско-хрватског говорног подручја у погледу евентуалних кршења прописа о верској равноправности.⁵⁸

---

⁵⁷ Французи су се у том смислу обратили Сакибу ефендија Коркуту, првом човеку Правде, гласила Југословенске муслиманске организације, који је потом и формулисао званични текст. (Atif Purivatra, *Jugoslavenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Sarajevo 1974, 66; Mustafa Imamović, „Pravni položaj i organizacija Islamske zajednice u Jugoslaviji 1918–1941. godine”, *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu XV* (1997) 158–159.) Ипак, бројне нелогичности, као и недовољно прецизно дефинисане обавезе према муслиманима које су се нашле у Уговору о мањинама, бацају одређену сумњу на овакав сценарио. (Више о овоме погледати у: А. Јахић, *Islamska zajednica*, 123–124.)

⁵⁸ Постоје подаци о укупно двадесет једној петицији у којима је била тужена Југославија за кршење Уговора о заштити мањина. Њихов највећи број, укупно једанаест, односио се на жалбе мађарске националне мањине. Шест петиција су поднели Македонци који су се декларисали као припадници бугарске националне мањине, Албанци су поднели три петиције, док је један Немац путем петиције покушао да оствари право на југословенско држављанство. (Vladimir Đ. Degan, „Međunarodnopravno uređenje položaja muslimana sa osvrtnom na uređenje položaja drugih vjerskih i narodnosnih skupina na području Jugoslavije”, *Prilozi* 8 (1972) 97–98.)

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Необјављени извори – Unpublished Primary Sources

Архив Југославије [Arhiv Jugoslavije]
Фонд Министарство вера, Муслиманско одељење (МВ-МО) [Fond Ministarstvo vera, Muslimansko odeljenje (MV-MO)]

Објављени извори – Published Primary Sources

Дефинитивни резултати пописа становништва: од 31. јануара 1921. године, Београд 1932. [*Definitivni rezultati popisa stanovništva: od 31. januara 1921. godine*, Beograd 1932]

Крфска конференција: белешке са седница владе Краљевине Србије и представника Југословенског одбора држаних на Крфу 1917. године, на којима је донесена Крфска декларација, Београд 1924. [*Krfska konferencija: beleške sa sednica vlade Kraljevine Srbije i predstavnika Jugoslovenskog odbora držanih na Krfu 1917. godine, na kojima je donesena Krfska deklaracija*, Beograd 1924]

Устав Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Београд 1921. [*Ustav Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Beograd 1921]

Литература – Secondary Sources

Degan Đuro Vladimir, „Међународноправно уређење положаја муслимана са освртом на уређење положаја других вјерских и народносних skupина на подручју Југославије”, *Prilozi* 8 (1972) 55–104.

Imamović Mustafa, „Правни положај и организација Исламске заједнице у Југославији 1918–1941. године”, *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu* XV (1997) 157–176.

Janković Dragoslav, *Jugoslovensko pitanje i Krfska deklaracija 1917. godine*, Београд 1967.

Jahić Adnan, *Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini za vrijeme monarhističke Jugoslavije (1918–1941)*, Zagreb 2010.

Purivatra Atif, *Jugoslavenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Sarajevo 1974.

Purivatra Atif, *Nacionalni i politički razvitak muslimana*, Sarajevo 1970.

Беговић Мехмед, „Организација исламске верске заједнице у Краљевини Југославији”, *Архив за правне и друштвене науке* 44 (1933) 375–387. [Begović Mehmed, „Organizacija islamske verske zajednice u Kraljevini Jugoslaviji”, *Arhiv za pravne i društvene nauke* 44 (1933) 375–387]

Ребац Хасан, „Ислам у Краљевини С.Х.С.”, *Матица живих и мртвих Срба, Хрвата и Словенаца*, Београд 1929. [Rebac Hasan, „Islam u Kraljevini S.H.S.”, *Matica živih i mrtvih Srba, Hrvata i Slovenaca*, Beograd 1929]

Шалјић Јована, „Муслимани Нових области Србије у српској војсци током Првог светског рата”, у: *Срби и Први светски рат 1914–1918*, ур. Драгољуб Р. Живојиновић, Београд 2015, 349–364. [Šaljić Jovana, „Muslimani Novih oblasti Srbije u srpskoj vojsci tokom Prvog svetskog rata”, u: *Srbi i Prvi svetski rat 1914–1918*, ur. Dragoljub R. Živojinović, Beograd 2015, 349–364]

Шалјић Јована, „Турска објава ’Светог рата’ 1914. године: последице и одједи код муслиманског становништва Србије”, у: *Велики рат 1914–1918. године: узроци, последице, тумачења*, књ. I, ур. Александар Растовић, Ниш 2016, 153–168. [Šaljić Jovana, „Turska objava „Svetog rata” 1914. godine: posledice i odjeci kod muslimanskog stanovništva Srbije”, u: *Veliki rat 1914–1918. godine: uzroci, posledice, tumačenja*, knj. I, ur. Aleksandar Rastović, Niš 2016, 153–168]

Шалјић Ратковић Јована, „Исламска заједница и стварање југословенске државе”, у: *Крај рата, Срби и стварање Југославије*, ур. Михаило Војводић, Београд 2021, 353–370. [Šaljić Ratković Jovana, „Islamska zajednica i stvaranje jugoslovenske države”, u: *Kraj rata, Srbi i stvaranje Jugoslavije*, ur. akademik Mihailo Vojvodić, Beograd 2021, 353–370]

Jovana Šaljić Ratković

**ISLAM AND PROSELYTISM
IN THE KINGDOM OF SERBS, CROATS AND SLOVENES**

Summary

The Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, as a state based on integral Yugoslavism, before its formal and legal regulation proclaimed the equality of peoples and religions with the Corfu Declaration in 1917, which was confirmed by the 1921 Constitution. Thus, from the very beginning of the Yugoslav state in 1918, Muslims were considered members of an equal, majority, “three-named” people, while their religion – Islam, was equated with Catholicism and Orthodoxy, which until then was considered the state religion. However, the complicated interreligious relations inherited from the past required an additional effort to implement the proclaimed equality in practice, on which the new state worked especially diligently. In a confessionally heterogeneous country, the maintenance of religious peace was of general public and state interest, which is why it was necessary to prevent any form of proselytizing efforts, no matter from which side they were coming. However, documents from the interwar Yugoslav period record individual cases of religious conversion. Although those examples did not indicate coercion of any kind, but most often certain practical reasons and personal interests, and despite the fact that even then it was officially considered that such an act was a private matter of an individual, no religious community looked favorably on turning its flock to another confession. Representatives of the Islamic community in particular were prone to accusations against the forced baptism of Muslims. They also considered certain state holidays, such as the celebration of the Day of St Sava, as the patron of schools across the country, to be a form of proselytism.

Оригиналан научни рад

Примљен: 31.3.2022.

Коначно прихваћен за објављивање: 12.7.2022.

П Р И К А З И

Андрей Юрьевич Митрофанов,
Император Алексей I Комнин и его стратегия,
Издательство Санкт-Петербургской Православной Духовной
Академии, Санкт-Петербург 2020, 278 стр.

Књига др Андреја Јурјевича Митрофанова, научног сарадника катедре за црквену историју Санктпетербуршке духовне академије, под насловом *Император Алексей I Комнин и его стратегия*, како је то у наслову сасвим јасно формулисано, посвећена је не толико самој личности и владавини цара Алексија I Комнина (1081–1118), једног од најзначајнијих византијских царева преломног периода XI–XII века, чија је владавина не само инаугурисала столеће стабилне владавине породице Комнина на цариградском царском престолу (1081–1185) него је представљала у пуном смислу прекретницу у даљем развоју Царства, колико његовој стратегији, вештини са којом се на бојном пољу сучељавао са многобројним противницима, који су подједнако на Истоку и Западу током његове владавине угрожавали и сам опстанак Царства. Подељена на двадесет три краћа поглавља, без њиховог груписања у веће тематске или хронолошке целине, она прати све спољнополитичке изазове са којима се ромејска држава сусретала од средине XI до почетка XII века, у виду инвазија страних војски на царску територију. Како је као главни извор аутору послужило историографско дело царева кћерке, учене принцезе Ане Комнине, добропозната *Алексијада*, посвећена животу и владавини цара Алексија I Комнина, прво поглавље књиге стога је и посвећено њој и њеном делу (стр. 8–19). Ана биографију свог оца започиње описом догађаја из 1071, великог похода тадашњег цара Романа IV Диогена (1068–1071) против Турака Селџука, који су средином XI века завладали Ираном и Ираком и византијском Јерменијом и почели упаде дубље у византијску Малу Азију, који се завршио катастрофалним поразом Ромеја код Манцикерта у Јерменији августа 1071. и који је својим последицама определио читаву потоњу историју Царства. Упознајући читаоца са околностима у којима се одиграо тај судбоносни

догађај, аутор цело поглавље посвећује кратком осврту на порекло Турака Селџука, њихову појаву у персијским и арапским земљама и успостављање њихове државе у Ирану и Ираку средином XI века и разлоге њиховог сукоба са Ромејима (стр. 19–29).

Након кратког поглавља посвећеног владавини цара Романа Диогена и бици код Манцикерта (стр. 30–32), аутор описује последице византијског пораза у виду селџучког пустошења малоазијских провинција Царства и међусобних сукоба тамошњих византијских заповедника, што је за резултат имало потпуно турско освајање Мале Азије и успостављање селџучког Султаната Рум (стр. 32–39), а затим описује метеже, побуне и борбе за царски престо које су опхрвале Византију све до царског крунисања Алексија Комнина 1081. године (стр. 39–46). Окрећући се Западу, аутор пажњу посвећује највећој претњи са којом је Царство имало да се суочи на тој страни – јужноиталијанским Норманима и њиховом вођи Роберту Гвискарду, те у наредном поглављу пише о њима, њиховом доласку из Нормандије у северној Француској и појави у јужној Италији у првој половини XI века и освајању тамошњих византијских и лангобардских територија и плановима за даљу експанзију на Исток преко Јонског мора (стр. 46–61). Након тога, у посебном поглављу описује војну вештину, опрему и обуку западњачких витезова из тог времена (стр. 61–73). У поглављу посвећеном византијској војсци у другој половини XI века аутор само указује на њене опште карактеристике, истичући да је услед губитака територија на Истоку она изгубила обележја старе тематске организације и углавном почивала на контингентима страних, претежно германских, најамничких дружина – Варега, Нормана, Франака, Немаца и Англосаксонаца (стр. 73–74). У поглављу о варешкој гарди доноси се и њена занимљива предисторија, кроз кратак осврт на византијско-руске односе од IX до XI века (стр. 74–79), а у поглављу о њеном најпознатијем заповеднику, Харалду Сигурдсону Хардради, потоњем краљу Норвешке (1047–1066) и предводнику последње викиншке инвазије на Енглеску 1066, испричана је на основу како византијских извора тако и старонордијских сага, занимљива прича о том живописном викиншком ратнику и његовом необичном животном путу (стр. 79–85), док је посебно поглавље посвећено варешкој гарди у византијској служби после Харалдовог одласка на далеки север (стр. 85–94). Наредно поглавље говори о осталим одредима византијске војске тог времена и њиховој опреми, са освртом на њихове праузоре у римској војсци ранијих времена и паралеле у војскама других народа (стр. 94–111). Средишњи део књиге заузимају опширно

поглавље о великом рату против Нормана на западу Царства, на Балканском полуострву, који је закупио прве године Алексијеве владавине (1081–1085), са детаљним описом развоја догађаја, распореда снага и најважнијих војних дејстава, попут битке код Драча 1081 (стр. 111–143) и након кратког осврта на изглед и опрему селџучке војске (стр. 143–147) и печенешких јединица (стр. 147–149), поглавље о борби са Селџуцима у Малој Азији против емира Чаке 1089–1092. и султана Килиџ Арслана (1092–1107) и Маликшаха (1107–1116) у првим деценијама XII века (стр. 149–157), те поглавље о борбама са Печенезима од средине XI века до одлучујуће победе у бици код Левуниона 1091. године (стр. 157–183). Пораз Печенега омогућио је цару Алексију да учврсти северне границе Царства, где су даље изазове представљале борбе са Србима 1091–1094, те побуне два Псеудо-Диогена, 1094. и 1116, у спрези са Куманима, новом номадском хордом која је у степама северно од доњег Дунава и Црног мора сменила Печенеге у улози претње за Царство, чему је посвећено наредно поглавље (стр. 183–193). Посебно поглавље говори о односима цара Алексија и крсташа Првог крсташког похода, од њихове појаве на територији Царства крајем 1096, преко њихових борби против Турака у Малој Азији у савезу са царем и ослобађања дела тамошњих византијских територија, изгубљених после битке код Манцикерта 1071, до освајања Антиохије 1098 (стр. 193–213). Рат са Боемундом Тарентским, норманским принцем из Јужне Италије, сином Роберта Гвискарда, али и новим крсташким кнезом Антиохије, чије су аспирације биле усмерене против Царства са две стране, како из његове норманске постојбине у јужној Италији, тако и из његове нове крсташке кнежевине у Сирији, био је у исто време и наставак некадашњег сукоба са његовим оцем осамдесетих година XI века и последица неразумевања и неповерења између цара и западних крсташа из периода 1096–1098, а највећа пажња посвећена је војним дејствима на Балкану 1106–1108. и царевом одлучујућој победи над норманским кнезом услед неуспеле опсаде Драча 1108 (стр. 213–230). Посебно поглавље посвећено је интригантном питању у вези са плановима цара Алексија I о склапању уније са римском црквом и његовом евентуалном царском крунисању у Старом Риму, које аутор везује за 1112. годину (стр. 230–235). У претпоследњем поглављу аутор скреће пажњу на још једну интересантну појединост, а то је поређење цара Алексија I Комнина са царем Јованом I Цимискијем (969–976), једним од најуспешнијих царева византијске историје када је реч војним достигнућима и освајањима, које се може приметити у делу Алексијеве кћерке Ане Комнине (стр. 235–247). Аутор

своје излагање завршава поглављем о смрти цара Алексија и питању његовог наслеђа 1118 (стр. 247–251), као и Закључком, у којем износи позитивну оцену како војне стратегије цара Алексија I Комнина, тако и његове дипломатске вештине, уз констатацију да је и једно и друго било последица његовог јасног опредељења да је опстанак и даљи развитак Царства био могућ само уз сарадњу са западноевропским политичким, војним, економским и демографским чиниоцима. Књига Андреја Ј. Митрофанова *Император Алексей I Комнин и его стратегия* представља значајан допринос на пољу византијских студија. Својом пажљиво одабраном и јасно одређеном и овиченом тематиком она буди занимање читаоца заинтересованог за историју војне вештине Ромеја и њихових суседа, а својим одмереним екскурсима о пореклу и појави народа који су пред Византијско царство XI–XII века постављали највеће изазове, као и о предисторији њихових односа са Царством употпуњује познавање политичких односа тог времена на ширем простору Северне, Источне, Западне и Југоисточне Европе и Предње Азије. Коришћење бројних неvizантијских извора, укључујући и арапско-персијска поетска дела, западноевропску витешку поезију и старонордијске саге, додатно употпуњује слику о месту Царства Алексија I у самом средишту поменутог простора.

Предраг КОМАТИНА

**Ивана Коматина,
Краљ Стефан Урош I Велики и његов век,
Београд: Историјски институт, 2021, 403 стр.**

У књизи која је доспела пред научну јавност, Ивана Коматина на детаљан, али читаоцу пријемчив начин представља живот и време краља Стефана Уроша I. Како се види из наслова, она не доноси искључиво приказ живота и дела краља Уроша, већ у значајној мери оцртава општију слику времена у коме је он живео и владао. Може се рећи да тако замишљена концепција, изложена у десет основних целина, умногоме доприноси целокупној слици једне владарске епохе.

У прве три целине (стр. 13–72) ауторка доноси осврт на прилике у Српској земљи, али и околним државама, од пада Цариграда 1204. до доласка краља Уроша на престо (1242/1243) (*Српске земље од нестанка*

царске до настанка српске круне; Брачне везе и наследници првог српског краља и Урошеви претходници). Четврта целина, *Стефан Урош – Noten est oten* (стр. 73–86), посвећена је питању порекла и значења имена *Стефан Урош*. Потом следи анализа околности које су пратиле долазак на престо и првих неколико година Урошеве владавине, обележених успоном Никејског царства (*Долазак на власт Стефана Уроша I*, стр. 87–112). Дужна пажња посвећена је и успону рударске производње. Ауторка се, затим, темељно посветила низу значајних питања која су обележила владавину краља Уроша током педесетих година 13. века (*Краљ Стефан Урош I у вртлогу европске политике*, 113–212). Првенствено, реч је о политичкој позадини Урошевог брака са Јеленом „Анжујском”, затим краљевој улози у сукобу између Барске и Дубровачке архиепископије и односима са Дубровником. Значајан простор дат је питању Урошевог става према сукобу Никеје и Епира за превласт у византијском свету. Коматина није пропустила ни да се осврне на краљев однос према блиским сарадницима, међу којима се истичу краљ Владислав, Доментијан, кнез Ђорђе, архиепископ Јоаникије итд.

У целини под називом *Владавина Стефана Уроша I након обнове Византијског царства* (стр. 213–280) тежиште је на Урошевој владавини након обнове Византије (1261). Пажња је посвећена варљивом односу са Угарском, али и пријатељским везама са Сицилијом Анжујаца. Анализиран је и краљев став према Лионској унији (1274), која је склопљена између византијског цара Михаила VIII и Римске курије. Остатак целине усмерен је на последње године владавине краља Уроша, које су обележене ратом са Дубровником (1275) и сукобом са младим краљем Драгутином (1276). Увид у прилике у српској држави након Урошевог збацивања и смрти (1277) Коматина доноси кроз призму односа међу његовим наследницима – синовима Драгутином и Милутином и супругом Јеленом (*Урошеви наследници*, стр. 281–290).

Идеолошки аспекти Урошеве владавине обрађени су у оквиру целине *Краљ све Српске земље и Поморске* (стр. 291–305), и то претежно кроз анализу писаних извора и краљевих портрета на фрескама (Сопоћани, Градац, Ђурђеви Ступови итд.). Такође, Коматина се осврнула на малобројну сфрагистичку и нумизматичку грађу Урошевог времена. На крају, у оквиру целине *Велики – заслужени епитет?* (стр. 306–311) ауторка потврђује оправданост епитета који су краљу наденули савременици. Умесно је истаћи да књигу обогаћује и занимљив илустративни материјал (фреске, печати, документи, мапе), док насловне корице краси портрет краља Уроша из приправе у Сопоћанима. Поред

тога, од знатне користи су прилози у виду листа владара и црквених великодостојника с простора Српске земље и околних држава.

Као што се примећује из списка коришћене библиографије, Коматина је искористила готово све релевантне изворе (домаће и стране), уз темељан осврт и неуморно преиспитивање досадашњих историографских резултата. Од посебног значаја су њене исправке у домену хронологије појединих догађаја. Тако она смешта време Урошевог доласка на власт у период након априла 1242, а пре августа 1243. године (стр. 94–99). У том смислу, доказује непоузданост вести које доноси архиепископ Данило II, дајући предност документарној грађи којом се потврђују вести познијих летописа. Коматина је успела да разреши и питање хронологије српско-угарског рата из шездесетих година 13. века. Пажљивом дипломатичком анализом пет угарских повеља и сагледавањем политичких прилика, убедљиво је доказала да тај сукоб треба сместити у 1265/1266, а не у 1263/1264. или 1268, како се раније узимало (стр. 219–224). Исто тако, сматрамо да ауторкина запажања о времену склапања брака између Стефана Драгутина и угарске принцезе Каталине (након маја 1270) отварају простор за даља истраживања (стр. 228–229).

Овом приликом значајно је истаћи и ауторкине напоре у одређивању јаснијег политичког контекста неких збивања, као што је склапање брака између краља Уроша и (краљице) Јелене. Политичку позадину тог брака Коматина види кроз Урошево настојање да се приближи угарско-латинском табору, због јачања Никеје. У вези са тим, Коматина прихвата доминантну тезу о Јеленином грчко-угарско-француском пореклу, уз темељан претрес мишљења о том проблему (стр. 115–138). У низу других питања овде би требало истаћи и оправданост ауторкиног става да уговор из Витерба (1267) ни у ком погледу није угрожавао државу краља Уроша (стр. 241–244).

Услед недоречености извора, нека питања су и даље остала отворена. Примера ради, преиспитујући изворе који говоре о улози краља Уроша у Пелагонијској бици (1259), Коматина наводи да византијски писци не спомињу учешће Срба. Тачније, српско учешће наводи само један, посве особен извор – *Морејска хроника*. Иако не даје коначне одговоре, Коматина с правом сматра да је услед добрих односа са Угарском, чије су се трупе засигурно бориле на страни Никеје, исту политику следиле и краљ Урош (стр. 191–193). Мишљења смо да би таквом ставу требало придодати и вести позније, арагонске редакције *Морејске хронике*. Ту је наведено да се српски одред нашао у саставу угарских снага. Даље, ауторка преиспитује питање Урошевог вазалства према угарском краљу Бели IV. Она полази од

чињенице да извори који говоре о томе одражавају искључиво угарску перцепцију (стр. 215–230). Такво мишљење је оправдано када је реч о угарским изворима. Чини се, пак, да поједини други извори, као што је *Римована хроника* Отокара Штајерског, полазе од нешто другачијег схватања. Наиме, постоји могућност да се у овом случају Урошев положај посматра кроз вазални однос његовог сина, краља Драгутина, према Угарској. Елем, ово питање захтева детаљније истраживање.

Узевши у обзир све наведено, остаје да се нагласи вишеструк значај ове књиге, која ће као таква несумњиво бити препозната од стране стручне јавности. Такође, изражавамо наду да ће у догледно време српска историографија о средњем веку бити обogaћена и биографијама неких других Немањића, попут Урошевог деде Стефана Немање и оца Стефана Првовенчаног. У том погледу, књига И. Коматине треба да послужи као изузетан подстицај.

Марко ГАВРИЛОВИЋ

From Pax Mongolica to Pax Ottomanica: War, Religion and Trade in the Northwestern Black Sea Region (14th–16th Centuries), eds. Ovidiu Cristea and Liviu Pilat. East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450, Vol. 58 (Leiden – Boston: Brill, 2020), vii + 321 pp.

The Black Sea region lay at the crossroads of the major trade routes connecting the Mediterranean basin with Eastern Europe and Central Asia. In the past, it was exposed to continuous waves of mass migrations, it played the role of both a frontier and a contact zone between different cultures and religions, and it was (and still is) a theater of conflict between various political powers. Unsurprisingly, the history of the Black Sea has a long research tradition, and in recent decades the number of titles focused on certain aspects of the ancient, medieval, and early modern past of the region is rapidly growing. This trend is also reflected in the emergence of specialized scientific journals and research centers dedicated to the history, economy, cultural heritage, and geopolitical issues of the Black Sea.

This book is another addition to the existing bibliography of the late medieval and early modern history of the region, or at least its northern part. It emerged from a panel organized within the 51st International Congress of

Medieval Studies in Kalamazoo, Michigan in 2016. The panel, titled “Crusading and the Byzantine Legacy in the Northwestern Black Sea Region”, aimed to draw attention to the Black Sea as a neglected area of the Crusades and to focus on the role of Moldavia and Wallachia as regional political actors. While the panel had only four participants, among them the two editors of the present volume, the book includes eleven contributions, and has a broader scope, encompassing different issues of the northern Black Sea history since the establishment of the Golden Horde in the mid-thirteenth century to the Long Turkish War (1593–1606). The majority of the contributors are Romanian scholars, three of them are Polish and one is from Finland.

Here follows a brief summary of the volume contents, chapters, and authors. The first article is by Șerban Papacostea (“The Genoese in the Black Sea (1261–1453): Metamorphoses of a Hegemony,” pp. 13–38), a prominent Romanian historian and academician who passed away in 2018, before the publication of the book. It provides a useful overview of the Genoese presence in the region, their commercial hegemony, and their relations with the neighboring powers in the timespan between the treaty of Nymphaeum and the Fall of Constantinople to the Ottomans.

An outstanding contribution, by Roman Hautala (“Catholic Missions in the Golden Horde Territory,” pp. 39–65), explores the presence and activities of the Franciscan and Dominican friars in the Tatar lands, reaching a heyday during the reign of khan Uzbek (1313–41), and touches upon the mutual dependence of western merchants and mendicants in their endeavors in Eastern Europe.

Laurențiu Rădvan (“Between Byzantium, the Mongol Empire, Genoa and Moldavia: Trade Centers in the North-Western Black Sea Area,” pp. 66–80), deals with the development of two northwestern Black Sea urban centers: Maurocastro or Akkerman (Bilhorod-Dnistrovskiyi) and Chilia, and the actions of the four powers, vying for their control in the times preceding the Ottoman conquests.

Șerban Marin (“La Rotta Della Tana (1343): The Viewpoint of Venetian Chronicles,” pp. 81–112), singles out the particular event: the expulsion of Venetians from Tana by the order of khan Djanibek (1342–57), and its description in the Venetian chronicles. As these chronicles constitute secondary source material, the research is less relevant to the Black Sea history and more to the research of Venetian historiographical tradition. The author gives the full list of the chronicles (more than two hundred of them, the majority being unedited) and deals with the similarities and differences in their short narratives through quantitative means.

Nagy Pienaru (“The Timurids and the Black Sea,” pp. 113–45) offers a detailed account of the Tamerlane’s campaigns against the Golden Horde and

the Ottomans at the end of the fourteenth and beginning of the fifteenth century, their impact on the regional trade, and the gradual decline of the Timurid influence in the region during the following decades.

Ștefan Gorovei (“The Principality of Theodoro (Mangup) and Stephen the Great’s Moldavia: Observations and Hypotheses,” pp. 146–68) investigates the relations between the famous Moldavian ruler and the small Greek Principality on the eve of its downfall under the Ottoman rule. In addition, the article emphasizes Stephen’s ephemeral plans to extend his rule to Crimea.

Danuta Quirini-Poplawska (“Attempts at Forging a Genoese-Polish-Tatar Alliance against the Ottoman Empire in 1480–1484,” pp. 169–91) traces Genoese attempts to form an anti-Ottoman alliance with Poland and the Crimean khanate at the beginning of the penultimate decade of the fifteenth century, following the Ottoman capture of Caffa (1475).

Liviu Pilat (“Dynastic Conflicts, Alliances and the Ottoman Imperial Policy in the Northern Black Sea (1489–1499,” pp. 192–214) analyses the political developments in the region after the Ottoman takeover of Akkerman and Chilia (1484), and the relations of the Porte with Poland and Lithuania.

The following two texts make a chronological jump to the end of the sixteenth century. Dariusz Milewski (“From Świerczowski to Wallachian Expedition of Jan Zamoyski: Rise of the Cossack Factor in Polish-Ottoman Relations (1574–1600),” pp. 215–27) focuses on the role of the Cossacks in the tense Ottoman-Polish relations and border conflicts. Ovidiu Cristea and Ovidiu Olar (“War and Diplomacy in the Black Sea Region during the ‘Long War’ (1593–1606),” pp. 228–48) explore the regional developments and diplomatic relations of Wallachian (and later Moldavian and Transylvanian) prince Michael the Brave (1593–1601) with the Ottomans and the Habsburgs, from the various points of view of separate and connected histories.

The last article, authored by Michał Wasiucionek (“Entangled Histories, Entangled Chancelleries? Moldavia and the Crimean Khanate between Pax Mongolica and Pax Ottomanica,” pp. 249–69), reveals intriguing aspects of the diplomatic practice of Moldavia and the Crimean Khanate in their relations with the Ottoman Empire, their mutual similarities and their multilingual approach, stemming from the practical needs and political necessities.

A bibliography of all cited works (pp. 271–310) and a general index (pp. 311–21) are included in the edition. Its minor shortcoming is the absence of historical and geographical maps.

Taken as a whole, the volume offers a comprehensive insight into the dynamic political and economic developments, the rise of local urban centers and their relations with the nomadic hinterland, and the diplomatic and military

efforts and strategies of the involved political and mercantile powers. Most of the research is based on a wide range of not easily accessible primary sources, and secondary literature in Polish, Romanian, Russian, and other eastern European languages. The aim, expressed by the editors in the introduction, was to offer “a better understanding of the political and commercial history of the Black Sea between the fourteenth and the sixteenth centuries,” (p. 12) and the present volume fulfills the intended purpose.

Aleksandar UZELAC

Недељко В. Радосављевић,
Дабробосанска митрополија у Васељенској патријаршији (1766–1880),
Београд : Историјски институт, 2021, 243 стр.

Дуги низ година теме из историје Православне цркве привлаче пажњу Недељка Радосављевића. Његова интересовања кретала су се од истраживања историје појединих храмова до историје црквених области. Прошлост Дабробосанске митрополије спада у оне теме којима се Радосављевић бави дуже време и периодично им се враћа. Међу првим његовим радовима који су били посвећени темама из историје ове епархије су: *Три писма сарајевског митрополита Игњатија из 1851. године* (Зборник МС за историју 69–70, 2004, 275–248), *Дабробосански (сарајевски) митрополит Серафим* (Споменица Милана Васића, Бања Лука 2005, 271–285), *Митрополит Серафим Дабробосненски (допълнения към биографията му* (Историята и книгите като приятелство : сборник в памет на Митко Лачев, София 2007, 218–228) и збирка извора *Грађа за историју Сарајевске (Дабробосанске) митрополије 1836–1878.* (Београд : Историјски институт, 2007).

Дугогодишња истраживања Недељка Радосављевића и његово непрекидно интересовање за тему дали су резултат у монографији *Дабробосанска митрополија у Васељенској патријаршији (1766–1880)*, која је објављена 2021. године у издању Историјског института у Београду.

Хронолошки оквир монографије *Дабробосанска митрополија у Васељенској патријаршији (1766–1880)* заснован је на догађајима из црквене, а не политичке и дипломатске историје, како то Радосављевић објашњава у *Уводу* (стр. 7–17). Гашењем Пећке патријаршије 1766. године, а затим и Охридске архиепископије 1767. године, и припајањем

њихових епископија Васељенској патријаршији почела је велика реорганизација Православне цркве на Балкану. Био је то јединствени случај укидања две аутокефалне православне организације и припајања њихове територије трећој. Тако се Дабробосанска митрополија нашла у саставу Васељенске патријаршије. Као горњу хронолошку границу свог истраживања, аутор није одредио 1878, годину аустроугарске окупације Босне. Он истиче да је важнија година у историји Православне цркве на Балкану, а тиме и Дабробосанске митрополије, била 1880. година, када је Конвенцијом Васељенске патријаршије и Аустроугарске већина надлежности у избору митрополита и у црквеној управи прешла на окупационе власти, док је Патријаршија у Цариграду задржала само номинална права потврђивања тих одлука. Пензионисање дабробосанског митрополита, Анитма Алексијадиса, 1880. године симболично је означио крај периода непосредне управе Васељенске патријаршије над Дабробосанском митрополијом, наглашава аутор.

Према величини територије и броју кућа православних верника, Дабробосанска митрополија била је највећа епархија укинуте Пећке патријаршије која је ушла у састав Васељенске патријаршије. Налазила се у Османском царству, у Босанском пашалуку и њена територија простирала се од Уне на западу и Грахова и Ливна на југозападу до Прибоја и Вишеграда на истоку и Саве на северу. На том простору, поред православног становништва, живела је и бројна муслиманска популација, као и значајан број римокатолика који су имали своју црквену организацију. То је, између осталог, утицало на специфичне прилике у овој епархији. Седиште Дабробосанске митрополије било је у Сарајеву, због чега је називана и Сарајевском. Поред два наведена, за ову епархију коришћени су и назива и Босанска и Босна-Сарајевска митрополија. Она је била једна од десет епархија Пећке патријаршије које су у време њеног укидања биле у високом митрополитском рангу. У периоду у коме је била у саставу Васељенске патријаршије ова епархија је задржала свој ранг и 1835. године уздигнута је у ранг митрополије првог степена. Бурни догађаји у Османском царству током друге половине 18. и у 19. веку одражавали су се неминовно и на ову епархијску област која се налазила на периферији царства.

Дабробосанска митрополија, као посебна тема истраживања, није изазивала већу пажњу истраживача. Неки подаци о овој епархији могли су се, ипак, пронаћи у збиркама извора и синтезама које су биле посвећене другим црквеним областима или општим питањима српске цркве и народа. Стога, нова књига Недељка Радосављевића представља велики подухват у нашој историографији и заслужује посебну пажњу.

У тексту монографије *Дабробосанска митрополија у Васељенској патријаршији (1776–1880)* могу се издвојити две целине. Први део је хронолошки и у њему је истражена прошлост Дабробосанске митрополије кроз периоде које су обележили важни догађаји, како из црквене тако и из политичке историје у Османском царству. Иако је у наслову монографије као доња хронолошка граница истакнута 1766. година, Недељко Радосављевић је своја истраживања започео ранијим периодом. Стога, у првом поглављу монографије *Дабробосанска митрополија и уређење нове црквене структуре после 1739* (стр. 19–35) он прати догађаје од Београдског мира, којим је завршен рат између Хабзбуршке монархије и Османског царства, до укидања Пећке патријаршије. Тај период је, поред реорганизације Пећке патријаршије због враћања Србије под османску власт, обележио и почетак мешања Васељенске патријаршије у њене послове. Васељенска патријаршија уплитала се тада, између осталог, и у избор патријарха и епископа, те је једна од последица било опадање ауторитета пећких патријарха и успостављање све већег утицаја васељенских. Аутор је истражио како су се те промене одразиле на Дабробосанску митрополију.

Раздобље у коме се Дабробосанска митрополија налазила у саставу Васељенске патријаршије Радосављевић је обрадио кроз пет поглавља, које је хронолошки раздвојио догађајима од значаја за Османско царство и народе на Балкану. У поглављу *Дабробосанска митрополија у Васељенској патријаршији 1766–1804* (стр. 37–47) пратио је као су се промене у организовању Православне цркве на Балкану одразиле на ову епархију, како се она усклађивала са системом који је постојао у Васељенској патријаршији, шта је могло да се задржи из старог начина живота и рада у Пећкој патријаршији, а шта је морало да се мења јер је било у супротности са деловањем Патријаршије у Цариграду. Дабробосанска митрополија је у овом периоду деловала у релативно стабилним приликама, закључује аутор, али је православно становништво било ограничено у верским слободама због конзервативних ставова владајућег слоја локалне муслиманске аристократије. Наредни период у историји Дабробосанске митрополије, међутим, обележила је општа нестабилност на Балкану због избијања Првог српског устанка. Иако Босански пашалук није био обухваћен устанком, догађаји у Смедеревском санџаку много су утицали на ситуацију у Дабробосанској митрополији. Походи османске војске из Босне на Србију и њена повлачења после пораза од устаника, борбе устаничке и османске војске у Источној Босни, покушаји побуна православног становништва у Босни, страдање верника, свештенства, црква и манастира неке су од тема

обрађених у поглављу *Дабробосанска митрополија и ратни период Српске револуције 1804–1815* (стр. 49–55). После успостављања мира на границама Смедеревског санџака, 1815. године, Османско царство било је у превирању. Грчки устанак 1821. године, уништење јаничарског реда 1826, неуспела побуна Хусеина Градашчевића 1831/1832. године донели су већи притисак на православно становништво које је живело у ванредним околностима. Деловање дабробосанских митрополита у ситуацији општег неповерења османских власти према православном становништву и јаким притисака које су на њих вршили предмет је истраживања аутора у поглављу *Митрополија од 1815. до прогласа Танзимата 1839* (стр. 57–68). У том периоду биле су сужене могућности са шири духовни преображај, односно за образовање свештенства, отварање школа, обнову старих и изградњу нових храмова у Дабробосанској митрополији, закључио је аутор. Танзиматске реформе од 1839. године изазивале су отпор конзервативних муслиманских кругова, посебно на периферији Османског царства, те је Босански пашалук био језгро отпора реформама. Бунили су се муслимани због нове организације војске и промењеног законодавства, али и хришћани због тешких фискалних намета и безакоња. У околностима укидања старог и увођења новог поретка, дабробосански митрополити имали су великих тешкоћа и у односима према османским властима и у управи епархијом. Сналажењу дабробосанских митрополита у несигурним околностима, у којима су нови закони често произвољно тумачени и скоро по правилу на штету народа, као и начину на који су превазилазили проблеме са којима су се суочавали Радосављевић је посветио посебно поглавље, под називом *Од прогласа Танзимата до Латасове експедиције (1839–1850)* (стр. 69–77). Дуго очекивани мир стигао је у Дабробосанску митрополију са Омер-пашом Латасом. Његовим походом у Босански пашалук, 1850. године, сломљен је отпор танзиматским реформама и централним властима. Иако су бројни проблеми остали нерешени, у наредном периоду приметан је економски напредак. За Дабробосанску митрополију то је био период обнове, која је била подстакнута и слободом градње храмова. Зато је у овом периоду приметно повећана градња нових цркава, у највећем броју случајева на местима где су биле старе, запостављене или оштећене у претходним периодима. Нове цркве биле су, по правилу, већих димензија него раније, грађене од чврстог материјала, што посредно говори и о бољем материјалном стању верника. Међу њима је било и монументалних грађевина каква је, на пример, Саборна црква Рождества Пресвете Богородице у Сарајеву. Промењене околности и

напредак у Дабробосанској митрополији, Радосављевић је обрадио у поглављу *Од Латасове експедиције до Конвенције из 1880* (стр. 79–91). Период напретка и мира завршен је 1875. године, када почињу српски устанци у Херцеговини и Босни, који су били увод у Велику источну кризу. Аустроугарском окупацијом Босне 1878. године, а затим и Конвенцијом Аустроугарске са Васељенском патријаршијом 1880. године завршен је један значајан период у историји Дабробосанске митрополије. Овим поглављем се уједно завршава први, хронолошки део књиге.

У другом делу текста монографије *Дабробосанска митрополија у Васељенској патријаршији (1776–1880)* примењен је тематски приступ. У пет поглавља је Недељко Радосављевић истражио и обрадио теме које су га годинама, и током проучавања прошлости других црквених области, посебно занимале. Тако је у поглављу *Дабробосански митрополити: избор, рукоположење и устоличење* (стр. 93–105) истражио улоге османских власти и цркве у изборима архијереја. Закључио је да у самом чину није било много промена у односу на период пре укидања Пећке патријаршије, осим неких спољашњих одлика као што су употреба грчког језика у комуникацији са Патријаршијом у Цариграду и начина сазивања сабора архијереја који су их бирали. Аутор је анализирао пропратна правна акта којима су митрополити потврђивани – султанове берате, патријаршијске синђелије, којих није сачувано много. Посветио је пажњу печатима које су дабробосански митрополити добијали у Патријаршији по издавању синђелије, посланицама васељенских патријарха и окружницама самих митрополита којима су свештеници и верници обавештавани о избору новог архијереја. У поглављу *Митрополитска титула: границе и средиште митрополије* (стр. 107–121) Радосављевић је анализирао титулу дабробосанских митрополита, чији корени сежу у средњи век. Пратио је појаву појединих топонима и назива у сложеној титули дабробосанског митрополита, начин дефинисања територије под управом митрополита кроз његову титулу, истицање Сарајева као седишта митрополије у титули и др. Такође, објаснио је употребу почасну титуле „егзарха Далмације”, коју су дабробосански митрополити носили у Васељенској патријаршији, као и титулу „архиепископа града Сарајева”. Радосављевић је прецизно дефинисао територију Дабробосанске митрополије и утврдио када је Сарајево постало њено седиште.

Током периода у коме је била у саставу Васељенске патријаршије, Дабробосанском митрополијом управљало је 14 митрополита. Сви дабробосански митрополити од Серафима Кундева (1766–1776), који је био последњи митрополит Пећке патријаршије и први митрополит

Васељенске патријаршије, до Антима Алексијадиса (1873–1880) нашли су своје место у посебном поглављу *Митрополити: Биографије* (стр. 123–148). Истражујући ове личности, аутор се није ограничио само на периоде у којима су оне обављале дужности и службе дабробосанских митрополита, већ је посветио пажњу њиховом животном путу и активностима у претходном и каснијем периоду. Резултат проширених истраживања су потпуне биографије дабробосанских митрополита, као и рушење стереотипа који се односе на њихово порекло и деловање. Међу митрополитима је било ревносних духовних вођа, који су штитили интересе верника пред османским властима, обнављали старе и градили нове храмове, отварали школе, закључио је аутор. Десет их је било пореклом Грка, двојица Бугара, један Караманлија и један је био бугарско-српског порекла. Мало их је остало у митрополији до смрти, већина је била премештена у друге епархије – на сопствени захтев или одлуком виших црквених тела.

Једна од специфичности Пећке патријаршије која је и после њеног гашења опстала у Дабробосанској митрополији био је избор помоћног или викарног епископа. Потреба за викарним епископом постојала је како због велике територије тако и због великог броја верника Дабробосанске митрополије, због чега митрополити често нису могли да благовремено обављају послове из своје надлежности. Ово питање је у историографији било запостављено, те им је Радосављевић посветио посебно поглавље *Викарни епископи* (стр. 149–163). Истражујући ову тему, он је идентификовао и именовано 12 викарних епископа који су помагали дабробосанским митрополитима у периоду од 1776. до 1880. године, уз напомену да их је било и више. Истражио је начин њиховог избора, објаснио је почасну титулу „митрополита кратовског”, коју су носили, истражио њихове дужности, утврдио где год је то могао њихову етничку припадност, закључујући да је већина потицала са простора Дабробосанске митрополије и добро је познавала локалне прилике.

Велики допринос историји Дабробосанске митрополије је, свакако, реконструкција мреже цркава и манастира у периоду од 1766. до 1880. године. Иако аутор скромно наводи да му је намера била да пружи само основне податке, у поглављу *Цркве и манастири Дабробосанске митрополије 1766–1880* (165–193) евидентирао је 135 православних храмова, међу којима су били манастири, цркве, капеле и скиније. Сводећи податке о храмовима Радосављевић је утврдио из ког периода храмови потичу, када су грађени и обнављани, ком су светитељу или празнику били посвећени. Објаснио је разлику између храмова

насталих у класичном добу Османског царства, у време постојања Пећке патријаршије, и оних из периода пре Танзимата у односу на оне саграђене касније. Већина цркава у Дабробосанској епархији била је скромних димензија, а највише их је било брвнара. Највећи број сачуваних храмова – 76 саграђен је у периоду после похода Омер-паше Латаса, односно од 1850. до 1880. године, закључује аутор.

У завршном делу текста аутор износи закључке својих истраживања на српском и енглеском језику (стр. 195–206). На крају књиге наведени су списак илустрација (стр. 207), речник страних и мање познатих речи (стр. 208–212), списак коришћених извора и литературе (стр. 213–223), као и регистри имена (стр. 225–232), географских појмова (стр. 233–239) и институција (стр. 240–242).

Монографија *Дабробосанска митрополија у Васељенској патријаршији (1776–1880)* написана је највећим делом на основу необјављене архивске грађе коју је Недељко Радосављевић пронашао током својих вишегодишњих истраживања у Архиву САНУ и Архиву СПЦ у Београду, као и Архиву Херцеговине у Мостару. Овом приликом треба посебно истаћи да је користио и архивску грађу бугарског порекла, која је нашој јавности до сада била непозната. Реч је о документима из Оријенталне архивске колекције коју је аутор прикупио током истраживања у Националној библиотеци *Свети Кирил и Методиј* у Софији. Поред необјављене грађе, у писању монографије о Дабробосанској митрополији Радосављевић је користио објављене изворе и збирке извора српског, бугарског, турског и грчког порекла. Ова књига проширује досадашња знања о једној области Православне цркве, запостављеној у ранијим истраживањима. Она представља важан допринос не само историји Православне цркве на Балкану већ и историји српског народа у Османском царству.

Исидора ТОЧАНАЦ РАДОВИЋ

Душан Спасојевић,

Грчка. Рат за независност, стварање државе и препород нације,
Београд : Чигоја штампа, Институт за новију историју Србије,
Институт за европске студије, Фондација „Шапер”, 2021, 416 стр.

Стварање модерне српске државе, Српска револуција и личности који су је чинили и који су проистекли из ње, непресушне су теме српских

историчара деветнаестог века који су се њом бавили темељно и одговорно. Српска револуција као прва национална и ослободилачка револуција на Балканском полуострву постала је огледни пример за друге националне покрете у томе у ком правцу би требало да воде своју борбу. Ако је Српска револуција била први покушај стварања националне државе и ослобођења од Османске империје, Грчка револуција је неповратно најавила крај владавине Османлија на Балкану. Грчка револуција је догађај који је преокренуо ток европске историје деветнаестог века. Са њом је срушен поредак успостављен на Бечком конгресу 1815. године, када су европске империје и велике силе одлучиле да је целокупна Европа њихово двориште, на начин на који су је они тада видели, и да је неповредивост граница и очување поретка кључно за мир и стабилност на европском континенту. Грчка револуција је све то променила када је један балкански народ успео да придобије велике силе за свој национални и ослободилачки циљ, када је успео да се избори за стварање националне државе, слободу и међународно признање 1830. године. Од тог тренутка, домино ефекат је настављен и уследили су резултати бројних националних покрета, од стицања аутономије и независности (Срби, Румуни, Бугари) до неуспешних националних револуција као што је то био случај са Пољацима и Мађарима. Међу нашим историчарима није било много оних који су се бавили темом грчке борбе за независност и стварање модерне грчке државе. Васиљ Поповић је у свом делу *Источно питање. Историјски преглед борбе око опстанка Османлиске царевине у Леванту и на Балкану*, из 1928. године, ставио борбу балканских народа у општи контекст међународног јавног права. Димитрије Ђорђевић је у свом делу *Националне револуције балканских народа 1804–1914*. представио националне покрете на Балкану као део једног повезаног процеса, који је утицао на све народе, као и на Османско царство. Срби су први покренули национални устанак 1804. године и он је 1878. године резултирао међународним признањем на Берлинском конгресу. Грци су 1821. године започели оружану борбу, која их је девет година касније довела до међународног признања. Вук Караџић, као један од савременика оба догађаја, написао је још 1837. године чланак под називом *Грци и Србљи*, где је изнео запажање о значају два народа у борби за ослобођење. Караџић је направио поређење та два национална покрета, приметивши да је грчка борба за независност била и те како потпомогнута из иностранства, краће је трајала и имала веће резултате. Са друге стране, Срби су водили ту битку 30 година до стицања аутономије Кнежевине Србије у оквиру Османског царства (11 година отвореним ратом и 19 година дипломатским преговорима), без икакве финансијске помоћи са стране.

Поводом две стотине година од избијања Грчке револуције и устанка Грка против османске власти, покретања оружане борбе за независност и стварања модерне грчке државе, Душан Спасојевић нас је почаствовао првом књигом домаћег аутора која говори о једном од најзначајнијих догађаја деветнаестог века у Европи. Догађаја који је променио дотадашњи status quo успостављен на Бечком конгресу, који је наставио оно што су започеле Америчка и Француска револуција – борба народа за самоопредељење и слободу, против тиранске власти. У својој књизи *Грчка. Рат за независност, стварање државе и препород нације* аутор је добро запазио да је грчки устанак, како је називао Грчку револуцију кроз своје дело, први успешан покушај једног окупираног народа у Европи да се избори за пуну слободу и независност од једне империјалне силе тога доба. Не само што је Грчка револуција била успешна у своме циљу за ослобођење и формирање националне државе већ је самим својим успехом довела у питање поредак у Европи који је како се тада мислило на европским дворovima, зацементиран на Бечком конгресу 1815. године.

У свом делу Спасојевић се осврнуо на све аспекте који су пратили грчку борбу за независност, од народних првака који су се састојали од свештеника, интелектуалаца и ратних команданата до међународних околности и промене у политици европских сила, која је и довела до тога да борба буде успешна и плодносна. Постојали су проблеми и недоумице код грчких устаника око одређивања идеолошког аспекта са којим би требало да се води борба, будући да је православно становништво требало да добије симпатије и западноевропског становништва, којем византијско православље није било блиско, већ је грчку историју и борбу доживљавало и симпатисало кроз грчко античко наслеђе. Међу самим устаницима су се формирале струје чији су ставови у вођењу политике зависили од тога која велика сила им је давала наклоност. Као последица тога, јављали су се оружани сукоби међу самим устаницима, а те сукобе аутор је називао грчким грађанским ратовима. Кроз ову књигу су представљени и они који су водили устанак, као што су Александрос Ипсилантис, Александрос Маврокордатис, Јоргос Кундуриотис, као што је представљен и онај који је међу европским филхеленима постао симбол грчке борбе за независност, велики песник романтизма лорд Бајрон. Оно што може бити посебно занимљиво српском читаоцу јесте то што ће у овом делу наћи доста сличности и извлачити паралеле у грчкој борби за независност са стварањем модерне српске државе, која је морала да прође све те дечје болести формирања нове државе и друштва, а коју су пратили међусобни сукоби међу устаницима, династичке поделе, стварање институција и налажење свог места у међународној политичкој арени.

Грчки рат за независност аутор је представио као један комплексан и сложен процес, у коме нису учествовали ни сви Грци, а и они који су били активни учесници били су подељени између себе по више основа: регионалном, клерикално-секуларном, друштвено-сталешком. Све те разлике требало је помирити и наћи неку средину где би сви видели општи интерес и доживели га као свој сопствени да би у националном полету кренули у стварање онога што доживљавају као заједничко, а то је грчка национална држава. Треба приметити да је аутор дао посебан печат острву Крит и дешавањима на њему током грчке борбе за независност, иако острво Крит није постало део међународно признате грчке државе на крају грчког устанка 1830, већ 1913. године. Иако је тек после 1898. године Крит уживао аутономни статус у оквиру Османског царства и на њему није било османске администарције и војника, Крит је постао интегрални део грчке државе са окончањем Првог балканског рата 1913. године.

Историчари понекад упадну у замку стручне сувопарности, па књиге које пишу имају проблем да доспеју до шире читалачке публике. Са друге стране, сведоци смо да публицистика која преовладава у јавности уме да својим заводљивим сензационализмом и нестручним приступом историјским темама намеће ставове у друштву и креира мишљење које не одговара историјској истини. Књига Душана Спасојевића је пример како треба помирити стручан приступ теми и стил писања који би могао да буде пријемчив и широј читалачкој публици, уз поштовање научне методологије током писања дела. Бавећи се темом која је блиска нашој публици, што због борбе за ослобођење коју су Срби имали заједничко са Грцима, заједничке историје, вере, сличне културе, аутор је направио још један корак ка упознавању српског читаоца са једним од најзначајнијих аспеката модерне грчке историје.

Милан КУТЛЕШИЋ

Arthur Droulez C.M.,
Histoire de la mission Lazariste de Macédoine (1839–1939).
Texte publié par les soins de Raïa Zaïmova. Les cahiers du Bosphore
XCVIII, Les éditions ISIS Istanbul 2018, стр. 259.

Католички монашки ред Светог Венсана де Пола, познатији као лазаристи, установљен је у Француској у XVII веку. У тренутку смрти утемељивача Светог Венсана 1660. године ред је, осим у Француској,

имао установљене мисије у Италији, Магребу, Пољској и Османском царству, а са Француском револуцијом мисионарска идеја лазариста пронела се и остатком света, све до Кине и Америке. Од 1783. године средиште лазариста у Османском царству је у колеџу Сен Беноа у Галати, одакле је мисија почела да шири свој утицај и мрежу установа широм царства. Од 18. века Солун је постао друго по значају седиште. Са Зејтинлика је мисија лазариста средином 19. века почела да се шири северно. Како је реч о невеликом монашком реду, који је одувек оскудевао у броју мисионара, домет мисије није премашио Ђевђелијски и Битољски округ. На врхунцу свог деловања почетком 20. века Солунски викаријат је бројао 10.140 унијата, насељених у 27 парохија, са 36 свештеника, од којих су десеторица били лазаристи.

Рад лазаристичке мисије у Македонији је од почетка био скопчан са бројим недаћама, пре свега тешким условима за ширење католичанства у средишту деловања чак три православне цркве. Међутим, оно што је лазаристе издвајало од других католичких мисија била је заштита Француске. Наиме, Ред Светог Венсана је током векова развоја попримио национални карактер и француска држава се, без обзира на тренутно државно уређење, увек прилежно постављала као заштитница реда и његовог свештенства. Мисија је увек могла да рачуна на материјалну и дипломатску подршку француске државе, која је овај монашки ред сматрала делом своје *mission civilisatrice*. За разлику од осталих католичких мисија, лазаристи су од оснивања своју делатност окренули, пре свега, ка сиромашнима, посебно онима у руралним подручјима. Њихова мисионарска делатност се одвијала не само преко цркава већ примарно преко основних школа и богословије на Зејтинлику. У оквиру своје мисије имали су неколико сиротишта којима су управљале Милосрдне кћери, из истог реда.

Пригодом стогодишњице од балканских ратова издаваштво *Les Éditions ISIS Istanbul* објавило је 2011. године *Сведочанства лазариста о балканским ратовима* (*Témoignages lazaristes sur la guerre balkanique. Réunis et publiés par Rinaldo Marmara. Les cahiers du Bosphore LIX. Les éditions ISIS Istanbul 2011*). Седам година касније, 2018. године, издавачи су одлучили да се врате истој теми, те су и деведесет осми том *Босфорских свески* посветили још једном значајном тексту из историје мисије лазариста на Балкану. Реч је о *Историји мисије лазариста у Македонији (1839–1939)* Артура Друлеза, коју је он написао 1943. године поводом 160. годишњице установљења огранка лазаристичке мисије у Македонији. Ову појединост знамо од самог аутора, који је на крају

текста ставио напомену да је своју обимну и свеобухватну историју завршио у седишту мисије за Блиски исток, колеџу Сен Беноа у Истанбулу 3. марта 1943. године. Приређивачи су одлучили да Друлезову историју приреде интегрално, да задрже цео текст нетакнут, чак и оригинални наслов и прилоге. Историчарка Раја Заимова из Института за балканистику са центром за тракологију Бугарске академије наука (Институт за балканистика с център по тракология Българска академия на науките) снабдела је Друлезову *Историју мисије лазариста у Македонији (1839–1939)* подробним предговором, са свим потребним објашњењима.

У предговору, професорка Заимова нас упућује на значај аутора, као и самог текста, посебно истичући њихов значај за историју лазаристичке мисије у Македонији. У првом реду, Заимова истиче да је Артур Друлез познат и плодан писац и да је, поред историје мисије у Македонији, аутор више, у науци, познатих текстова. Између осталог, Друлез је написао једну историју Смирне за период 1787–1942, историју Албаније, као и једну историју Константинопоља. Он је, такође, аутор текста *Живот господина Лобрџа, Супервизора Турске (1893–1931)*, који је Мармара објавио 2011. као једно од поглавља текста *Сведочанства лазариста о балканским ратовима*. Заједничко свим побројаним текстовима јесте то да су настали тридесетих и четрдесетих година 20. века, као и то да се сви, укључујући и *Историју мисије лазариста у Македонији (1839–1939)*, чувају у архиву Конгрегације Лазаристичке мисије у Паризу (Archives de la Congrégation de la Mission – Maison Mère). Међутим, за разлику од претходно побројаних текстова, *Историја мисије лазариста у Македонији (1839–1939)* до сада је остала непозната не само широј јавности већ и стручњацима. Објављивањем приређеног издања *Историја мисије лазариста у Македонији (1839–1939)* Артура Друлеза, Заимова и издавачи *Les Éditions ISIS Istanbul* исправили су ту неправду и истраживачима међурелигијских односа османског и постосманског доба понудили један веома драгоцен извор.

Историја мисије лазариста у Македонији (1839–1939) састоји се од 210 страница текста, употпуњених са 30 фотографија с краја 19. и почетка 20. века, и са три савремене топографске карте: „Садашња Бугарска”, „Бугарска села покрштена од стране лазариста” и „План Зејтинлика”. Професорка Заимова је приликом приређивања задржала Друлезову поделу текста на четири поглавља. Прво поглавље носи назив *Солунска мисија и етапе бугарског покрета (1839–1883)*, стр. 27–82; на њега се надовезује поглавље *Македонска мисија на Зејтинлику. Бурне године*

(1885–1897), стр. 83–152; затим треће поглавље *Македонска мисија на Зејтинлику. Године прегалаштва (1897–1914)*, стр. 153–218; и последње четврто поглавље, које носи наслов *Гашење (1914–1939)*, стр. 219–238. Основни текст Друлез је употпунио са три хронологије: историјатом свих католичких мисија у Солуну; пописом лазаристичких свештеника у Солуну, као и пописом надзорника и сабраће лазаристичке мисије у Македонији (1886–1940). На крају су, као прилози, дате топографска карта Зејтинлика из 1939. и карта покрштених села у Македонији, које такође изворно припадају Друлезу.

Кратак приказ садржаја књиге намеће нам питање од каквог је значаја Друлезова *Историја мисије лазариста у Македонији (1839–1939)* за данашње историчаре? У првом реду, аутор Артур Друлез је сам био из реда лазариста, савременик свих бурних догађаја Балкана с краја 19. и прве половине 20. века. Био је сведок врхунца лазаристичке мисије у Македонији, али и заласка њиховог утицаја после балканских и Првог светског рата. Према једном лазаристичком запису који Друлез наводи на почетку своје историје, Македонија је земља у коју су они позвани вапајем једног Македонца који се у сну указао пророку Светом Полу (утемељивачу реда). Лазаристи су у великој мери допринели оснивању Бугарске унијатске цркве 1858–1860. Управо у просторијама лазаристичког седишта Сен Беноа, Драган Цанков је првих година издавао весник „България”. Сходно томе, однос унијата и њихов положај у Македонији је главна тема и преокупација Друлезове *Историја мисије лазариста у Македонији (1839–1939)*. У средишту дешавања је Солунски викаријат, установљен 1883. са седиштем на Зејтинлику. Ширење лазаристичке мисије на север Македоније у периоду после Кримског рата коинцидирало је са другим важним догађајем: оснивањем Бугарске егзархије 1870. године, стога је однос егзархиста и католика друга доминантна Друлезова тема. Однос католика и егзархиста је од почетка био напет, да би временом све више ескалирао у бурне сукобе и нападе егзархиста на католичке цркве и насилно покрштавање верника. У описима њихових сукоба видимо особеност лазариста јер, за разлику од других верских мисија, они су уживали заштиту Француске, неретко и других великих сила, али и турских органа власти. Крајем 19. века, када су сукоби католика и егзархиста били на врхунцу, неретко су турски војници чували цркве и другу имовину лазариста. Трећа Друлезова доминантна тема је однос са „шизматичима”, односно већински православним становништвом, од којих, како истиче Друлез, „нису били ограђени зидовима, већ само именом”. За Друлеза и лазаристе,

Македонија је била „немогућа земља”, са неразвијеном путном инфраструктуром, са сиромашним, необразованим становништвом које је, осим социјалних недаћа, било под сталним религијским ударом других цркава. Овај сегмент Друлезове историје је за историчаре можда и највреднији. Иако несумњиво пристрастан, Друлез даје занимљиве и аутентичне пресеке политичких дешавања виђене очима савременика. Друлезова историја, писана је на основу бележака лазаристичких свештеника Казоа, Алоатија, Лобрија, сестре Марије Пурталес и многих других, које је он употпуњавао сопственим искуствима. Тиме је *Историја мисије лазариста у Македонији (1839–1939)* много више од историје једне католичке мисије. Искушења католика и унијата, о којима пише Друлез, без сваке сумње су искуства свих житеља Македоније, без обзира на верску и етничку припадност. Сиромаштво и социо-економска заосталост, политичке амбиције околних држава, потпомогнуте или спутане од стране великих сила, константе су читавог описаног периода. Пишући о католичкој мисији лазариста, иако му то није била примарна намера, Друлез је написао свеобухватну политичко-социолошку студију која ће, као таква, бити незаобилазан извор за будућа истраживања.

Биљана СТОЈИЋ

Гордана Гарић Петровић,
Сточарство Србије од 1878. до 1912. године,
Београд: Историјски институт, посебна издања, књ. 77, 2022, 199.

Историјски институт објавио је још једну књигу из економске историје Србије, монографију Гордане Гарић Петровић – *Сточарство Србије од 1878. до 1912. године*. Иако је књига мањег обима, она сажима расута знања о начинима узгоја стоке, условима гајења, средствима и поступцима и даје систематизоване податке о обиму узгоја стоке у посматраном периоду.

Ауторка је комбиновала податке о гајењу стоке забележене у монументалној етнографској збирци *Живот и обичаји народни* са примарним историјским изворима и статистичком грађом објављеном крајем 19. и почетком 20. века. Резултате тих истраживања саопштила је лапидарним, али и прецизним стилем излагања, којим је релативно

једнолични садржај учинила лако читљивим и прихватљивим. Захваљујући селекцији података структура књиге је уједначена, упркос различитим нивоима развоја појединих грана сточарства.

Књига Гордане Гарић Петровић подељена је на седам поглавља, у којима прати појединачне сегменте сточарства (свињарство, овчарство, говедарство, коњарство, козарство, живинарство и пчеларство), с тим да је на почетку, у посебном поглављу, анализирала крмну базу сточарства, а на крају књиге производе сточарства, време када су најчешће обезбеђивани, начине на које су коришћени и значај који су имали у исхрани и привреди. Структура књиге је веома прецизна и доследна, а поглавља посвећена узгоју појединих врста стоке разврстана су према развијености те гране сточарства и њеном значају у економији Србије. У сваком поглављу дат је кратак опис начина гајења стоке у ранијим историјским периодима, након тога следе тада савремени начини узгоја, постигнућа, подаци о територијалном обиму и специфичностима узгоја у појединим областима Србије, уколико их је било, као и статистички подаци о броју и повећању или смањивању појединих врста стоке.

Статистички подаци су систематизовани и илустровани графиконима и табелама, а обими узгоја картама. На тај начин текст је у великој мери растерећен бројчаних података и књига учињена приступачнијом ширем читалачком кругу, а стручни читалац упућен је на анализу карата, графикона и табела. То даје додатну вредност овој књизи јер културну јавност на пријемчив начин упознаје с темама које се најчешће сматрају мало или нимало занимљивим за праћење изван стручних кругова. Књига, као и свака монографија, има резиме на страном (енглеском) језику, списак илустрација, графикона, карата и фотографија, регистар личних и географских имена и списак литературе и извора.

Коришћењем бројних, расутих и несистематизованих података о појединим гранама сточарства, за чију је обраду и систематизацију било потребно дуготрајно истраживање и прикупљање грађе, Гордана Гарић Петровић је реконструисала стање у свим гранама сточарства. Она је на тај начин скренула пажњу и на оне сегменте сточарства о којима је у историји те привредне гране обично било мало речи, као што су коришћење производа сточарства у исхрани и домаћинству, а не само у трговини, начини коришћења измета као гнојива и анализа склоништа за стоку. Монографија Гордане Гарић Петровић, *Сточарство у Србији од 1878. до 1912. године*, на савремен начин приступа истраживачкој теми и њеном елаборацијом попуњава празнину у економској историји Србије крајем 19. и почетком 20. века.

Бојана МИЉКОВИЋ КАТИЋ

Борис Милосављевић,
Београдски родослови,
Београд: Балканолошки институт САНУ, 2022. 444 стр.

Књига колеге Бориса Милосављевића, *Београдски родослови*, представља изузетан научни допринос српске историографије, има трајну вредност за српску културу и представља значајан ослонац за сва будућа истраживања историје Београда, Србије, Балкана и српског народа. Заснована је на поузданом знању које баштини српска историографија, а истовремено то поуздано знање додатно је оплемењено властитим истраживањима колеге Милосављевића. Књига садржи систематизовано знање о прошлости, о личностима историје – појединцима и породицама, као делу колектива, о породичним везама и односима, о облицима функционисања нечега што је била готово каста унутар српског, односно београдског друштва тих година и деценија. То је прича о друштвеној историји Србије и Балкана схваћеној као тоталитет догађаја у прошлости. И то ново што доноси ова књига истовремено је презентовано из једног веома специфичног угла, о чему сведочи садржај књиге.

У књизи се могу сагледати амбиције појединаца – личне и колективне, затим оно што су наметнуте норме понашања у једном друштву, у датом времену, а Милосављевић прати неколико епоха у својој књизи. Ова књига говори о друштвеним вредностима, о обавезама, али и о прекршајима и казнама које следе уколико те обавезе или друштвена очекивања нису испуњени. Аутор проговара и о каријерама, успесима и поразима, о рађању и нестајању једног света.

Књига Бориса Милосављевића има више целина, од којих свака има велику стручну вредност – научно појашњење основних циљева које је аутор настојао да досегне, научни увод, родослове истакнутих појединаца и породица, значајан регистар имена. И када све то сагледамо као целину, сусрећемо се са књигом коју је написао појединац, а која представља својеврсну енциклопедију посвећену друштвеној и политичкој историји Београда, Србије и српског народа. Истовремено, обогачени смо делом које пружа могућност бољег и јаснијег објашњења читавог низа непознатих или мало познатих података, који објашњавају односе који су постојали између бројних, често водећих личности у српској политици и српској култури, односа који нам на много начина омогућавају увид у напредовање и друштвену промоцију појединца. Међутим, истовремено

са напредовањем и подобношћу која је неке дане у извесном времену, можемо видети да постоји и неподобност појединих личности и њихово искључивање из друштвеног живота, а тиме и из историје. И то је нешто што структура и садржај ове књиге препознаје и разоткрива. Најзад, реч је о делу које сведочи о динамици друштвеног и унутрашњег живота појединца, породице и друштвене групе којој тај појединац и та породица припадају, као и целог друштва у Србији деветнаестог и двадесетог века. Постигнути научни резултат проистекао је из истраживачке упорности, интелектуалне страсти и научне темељности колеге Милосављевића. Мишљења смо да је то додатни квалитет ове књиге. Степен истражености посматране теме је изузетно висок јер се она, поред доступне архивске и библиотечке грађе, заснива и на 55 родослова који су у породичном власништву и осам породичних архива, а сви они су расути од Швајцарске до Сједињених Америчких Држава и Јужноафричке Републике.

Дело колеге Милосављевића је засновано превасходно на необјављеној архивској грађи похрањеној у архивским институцијама у Србији и иностранству, на објављеним архивским изворима, дневничким записима и мемоарима (готово 65 наслова), изворима законодавне природе (8), садржајима периодичних издања (8, од којих се нека прате у трајању које досеже и један век), више вишетомних енциклопедија и речника (6) и мноштву томова различитих сабраних дела (58). Коришћене су и хронике, записи, успомене (14 наслова), старија литература, која често има карактер историјског извора (45 књига) и новија литература (70 наслова). Све наведено чини „чврсто тло историје” на коме почива ово истраживање. Стотине књига које је Борис Милосављевић ишчитао биле су простор истраживачког трагања за детаљима и делићима живота његових јунака, што је аутору омогућило да сагледа и реконструише животе појединаца и разјасни сложене односе породица. Другим речима, те „ситнице”, на које већина читалаца није обраћала пажњу, омогућиле су аутору да реконструише животе истакнутих личности и значајних породица из српске историје, вишеструко потпуније него што је то до сада био случај.

Књига колеге Милосављевића има 444 страна великог формата, али на основу текстовних знакова (карактера), реч је о делу обима преко 700 страна. Структуру књиге чине три маркантне целине. У првом делу изложена је научна студија (105 страна великог формата), што представља књигу у књизи. У другом делу студије изложени су родослови истакнутих породица (167 страна, више десетина родослова), а у трећем биографије (159 страна). Све то је сливено у једну органску

целину, где сваки сегмент надомешћује онај претходни, али се притом све то може читати и појединачно, као што се сваки родослов може тумачити сам за себе, уз покушај да у њему читалац нађе нешто што га занима и привлачи.

Уводна студија кљиге колеге Милосављевића у средишту интересовања има три важна питања. Прво од њих покреће питање поузданости родослова и природе тог историјског извора. У том делу текста Милосављевић демонстрира свој научни критички приступ обради ове теме. Други део уводног дела студије тиче се породица у родословима, и на то питање гледа се као на својеврсни алгоритам. Аутор употребљава тај математички термин за разумевање српског друштва у деветнаестом и двадесетом веку. Трећи део уводне студије садржи одговоре на питања која се тичу временског и просторног одређења саме теме.

Ако погледамо први део уводне студије, у коме се аутор критички односи према коришћеним изворима и разматра питање поузданости таквог историјског штива, можемо закључити да су родослови били својеврсна легитимација појединца и породице и да је та легитимација, како истиче аутор, сведочила о припадности једном сталежу. У тим деловима текста аутор говори о истраживачком поступку и методи утврђивања поузданости родослова. Родослови су, према Милосављевићу, исказивали претензије на одређена права у патријархалном друштву, што је водило злоупотребама. Због тога су у себи често садржали кривотворење. Милосављевић нуди једно рационално објашњење разлога који воде кривотворењу садржаја родослова и он у њима препознаје митске садржаје, везивање за неку личност која је у историји српског народа нешто значила. Аутор скреће пажњу на присуство бројних „додатака” и „уметака”, који кривотворе биографије појединаца и породица, готово на исти начин како је то чињено у средњовековним повељама и правном материјалу из тог, али и каснијег, времена. С посебном пажњом, колега Милосављевић је указао на присуство измишљених делова у родословима, на фалсификате, породичне тајне које често постају разлог да се нешто саопшти или сакрије од јавности. У родословима и њиховом садржају аутор препознаје амбиције, претензије, хвалисање оних који везују себе за одређену породицу и за одређени родослов, што отвара питање тачности записаног и одмерава размере учињене манипулације. Аутор, такође, указује читаоцима на то да су родослови били показатељи хијерархије, а са хијерархијом и читавог вредносног система у српском друштву у периоду од краја 18. па до 20. века. Одговори које Милосављевић нуди утемељени

су на научном поступку и критици тог типа извора – повеља, црквених књига, матичних књига рођених, крштених, венчаних, умрлих, уговора о усвајању, података са гробаља, пописа становништва, личних и службених докумената, службених листова, службених извештаја о кретању и напредовању у служби, школских докумената, документације о пословању, спискова емиграната, судских докумената, здравствене документације, тестаментa, дневника и новинских чланака, мемоара, сећања, путописа, фотодокументације, извора обавештајне природе. Реч је о читавом корпусу различитих извора којима историчар мора да приђе, свакоме на посебан начин, критички и без покушаја да се у било шта верује пре него што се критички сагледа. Другим речима, аутор се приликом рада на таквом изворном материјалу неминовно суочавао са бројним проблемима. На првом месту, био је принуђен да разреши: питање проверљивости извора, затим сачуваности архивске грађе која никада није потпуна и која је за старије периоде сачувана у траговима; најзад, питање друштвене свести о значају и потреби да историчар критички сагледа један извор, јер често труд који он чини многи сматрају процесом или појавом која руши ону, тако пријатну митологију коју сваки народ, поготово на Балкану, жели да веже за себе и за своје почетке историје.

Кад је реч о бројкама, можемо да укажемо на то да је Борис Милосављевић направио 40 основних структура (истраживачких питања) које прати кроз истраживање. Томе је посвећен део рукописа у коме аутор пише о родословима породица. Он настоји да: утврди имена предака; попише сва презимена и промене које постоје у презименима током историје; реконструише родбинске односе, степен сродства за оне који се налазе у истом родослову, као и између других родослова; прикаже на који начин се брачном линијом постајало делом неког родослова; сагледа промене које улазак у неку породицу или неки родослов доноси у статусу и идентитету онога који је успео себе да „угради” у ту причу. И све то води трећој целини овог озбиљног уводног дела студије, који Милосављевић назива „Свет и време старог Београда”, где проговара о простору, друштву, времену из тог посебног угла. Своје анализе „освежава” фотографијама (преко 20) које „убедљиво и гласно” говоре о записаним породичним структурама.

Другу и трећу целину у књизи колеге Милосављевића чине родослови истакнутих породица и регистри имена њихових чланова. У тим деловима текста колега Милосављевић говори и сведочи о: сложеним, вишеструко испреплетаним личним и породичним односима; континуитету и трајању грађанског језгра које истакнуте породице чине;

сведочи бројем и нуди квантитативну анализу друштвене елите. Реч је о 40 породичних родослова који се гранају у бројне мање, али јасно разграничене родослове. Потребно је истаћи да се у тих 40 породичних родослова праг посматрања често спушта на осмо колено у прошлост (крај 18. и почетак 19. века), тј. да колега Милосављевић прати ниво сродности кроз осам колена. У ретким случајевима родослови иду и даље, до почетка 18. века, и досежу време Велике сеобе Срба, дакле крај 17. века. Од наведених 40 почетних родослова, грана се 135 породичних стабала. Сваком од њих Милосављевић посвећује пажњу. Аутор врши реконструкцију породичних стабала и тако сагледава природу породичне везе унутар грађанског дела српског друштва. Примера ради, само три владарске породице по мушкој линији (Карађорђевићи, Обреновићи и Петровићи Његоши) унутар себе имају 33 разграната стабла. Ако пођемо и по женској линији, код тих породица долазимо до породица Чарапић, Пљакић и Ненадовић, и ту је већ 49 нових родословних стабала. Само владарска породица има укупно 82 различита презимена у својим стаблима, а та презимена су, на неки начин, асоцијације на домове, различите куће које живе свој посебан живот. У истраженим родословима о којима колега Милосављевић пише могуће је установити 457 различитих презимена, 457 различитих породичних веза. Унутар реконструисаних породичних стабала аутор презентује 1.670 биографских података о појединцима, што потврђује да регистар има енциклопедијски карактер и да сведочи о свим случајевима, варијантама, променама имена, презимена, псеудонима, погрешно записаних имена и презимена итд. Наведени истраживачки резултат не би било могуће остварити да колега Милосављевић није са посебном страшћу настојао да што прецизније идентификује личности историје и утврди ко је ко у Србији, међу Србима, у то време.

Важно је истаћи да *Београдски родослови* не представљају само локалну историју, већ да имају много општији значај, обухватају простор целе Србије, дела Југославије и балканског окружења, веома убедљиво обрађују изнијансирану хијерархију унутар слојевите елите српског друштва у 19. и 20. веку и указују на појаву која често измиче из видокруга истраживача који су посвећени темама политичке историје. Из реконструисаних родослова сазнајемо много шта о спољним и унутрашњим миграцијама унутар српског друштва, начинима прилагођавања променама околности које доносе историјски процеси, трајању и опстајању породица и појединца у немирним временима, разлозима који утичу на тањење, а онда и нестајање појединих, некада бројних породица.

Научни резултати колеге Милосављевића најдиректније се супротстављају ненаучној политичкој ревизији српске историје 19. и 20. века, која настоји да брише, поништава, обесмишљава улогу појединца, породице, друштва, која врши деструкцију прошлости, омаловажава генерацијске напоре појединца и друштвених група да српски народ добије место у историји које му припада. Приступ за који се аутор определио показује да ће заговорницима ненаучне ревизије историјске слике прошлости српског народа бити теже да „конструирају нову историју”, у којој за српски народ нема места када постоје књиге попут ове. Захваљујући истраживањима која је обавио колега Милосављевић, одузимање достојанства српском народу, промена његовог идентитета, омаловажавање његове историјске улоге, кварење и кривотворење историјске истине, конструисање „новог” друштвеног сећања, биће много теже. Ова књига тим покушајима стаје на пут.

Када све то узмемо у обзир, чини нам се да нећемо погрешити уколико констатујемо да је колега Милосављевић обавио посао којим се у озбиљним историографијама најчешће баве читави специјализовани институти, библиографски заводи, истраживачки центри. Реч је о истраживању које се не може обавити у „кратком времену”, него захтева деценије преданог рада. Колега Борис Милосављевић својом посвећеношћу изучавању београдских родослова, упорношћу, стрпљењем, научном акрибијом, те деценије није изгубио, а ми смо његовим преданим радом много тога добили. При томе, истраживачка страст Бориса Милосављевића није поништила научност аутора, која се препознаје на свакој страници ове књиге која нам дарује огромно знање.

Љубодраг ДИМИЋ

НАУЧНИ ЖИВОТ

Научни скуп
Краљево – град и људи,
Краљево, 25. и 26. март 2022,
Историјски институт Београд и Историјски архив Краљево

Историјски институт Београд и Историјски архив Краљево организовали су научни скуп *Краљево – град и људи* поводом 140 година од проглашења Краљевине Србије и имена града Краљева. Скуп је одржан у просторијама Градске управе града Краљева и реализован је током два дана, у четири седнице са хронолошки повезаним темама. У раду је учествовало 20 научника из Историјског института, Института за стратегијска истраживања Универзитета одбране Војске Србије, Филозофског факултета у Београду, Филозофског факултета Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, Природно-математичког факултета Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, затим колеге из Завода за заштиту споменика културе Краљева, Друштва историчара Рашког округа и Краљева, као и Архивистичког удружења Босне и Херцеговине. Учеснике скупа поздравили су проф. др Александар Растовић, директор Историјског института, Весна Милојевић, директорка Историјског архива Краљево и др Предраг Терзић, градоначелник града Краљева.

Прва седница почела је излагањем Славице Мереник (Историјски институт Београд) на тему *Краљево у историографским делима*. Она је истакла значај истраживања локалне историје на примеру града Краљева. Посебно је описала значајне монографије, збирке историјских извора и научне радове у вези са историјом овог града. Гордана Гаврић (Завод за заштиту споменика културе Краљева) изложила је реферат под називом *Рам за археолошку слику Краљева*, а затим је Милош Ивановић (Историјски институт Београд) говорио на тему *Жупа Морава и околне области у позном средњем веку*. Он је истакао значај који је Жупа Морава имала у периоду премештања центра српске државности ка северу, када је дошло до оживљавања манастира Жича. Седница је настављена

саопштењем Драгане Амедоски (Историјски институт Београд) на тему *Прелази на Западној Морави (15–16. век)*. У овом саопштењу описан је саобраћајни, привредни и војни значај поменутих речних прелаза крајем 15. и почетком 16. века, са посебним освртом на три највећа – Чачак, Шанац и Мрзеницу. Сејдалија Гушић (Архивистичко удружење Босне и Херцеговине) говорио је на тему *Значај османског архива за изучавање историје Краљево*. На крају прве седнице, свој реферат под називом *Трг Конарево у нахији Маглич (15–16. век)* изнео је Александар Јаковљевић (Историјски институт Београд). Он је анализирао континуитет Конарева као тржног средишта и тргова у Чачку и Трстенику у периоду друге половине 15. и током 16. века.

После прве седнице свечано је отворена изложба *Краљево 1882–1903. године*, коју су организовали Државни архив Србије и Историјски архив Краљево. Изложен је велики број докумената и предмета значајних за прошлост Краљево.

Излагањем Недељка В. Радосављевића (Историјски институт Београд) на тему *Карановац у неколико путописа с краја 18. и из прве половине 19. века* започела је друга седница. У овом излагању анализирана су дела четири путописца: Јосифа Митесера, Јоакима Вујића, Ота Дубислава Пирха и Јанка Шафарика. Затим је уследио реферат Александре Вулетић (Историјски институт Београд) на тему *Демографски капацитети Карановца/Краљево 1834–1910*. Разматран је демографски развој града од првог пописа становништва у Кнежевини Србији, 1834. године, до пописа 1910. године. Ана Столић (Историјски институт Београд) говорила је на тему *Подружнина женског друштва у Краљево (1878–1914)*. Она је описала процес успостављања односа између добротворног хуманитарног удружења *Женско друштво* у Београду и његове подружине у Краљево. Радомир Ј. Поповић (Историјски институт Београд) говорио је на тему *Од Карановца до Краљево*, при чему је на основу различитих историјских извора приказао свакодневни живот у овој вароши током 1882. године. Уследио је реферат Ирене Ћировић (Филозофски факултет Универзитета у Београду) на тему *Владарска представа у време проглашења Краљевине Србије: Слика краљице Наталије Обреновић*. Она је посебно истакла годину проглашења Краљевине Србије као прекретницу у визуелној промоцији краљице Наталије, оличену у портретима Ханса Канона и Влаха Буковца.

Прво саопштење у оквиру треће седнице имали су Далибор Елезовић и Саша Станојевић (Филозофски факултет Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици) на тему *Спољна*

политика Србије према суседним земљама од обнављања краљевине до стварања Балканског савеза. Они су описали процесе кроз које је српска дипломатија прошла у намери да, уз сарадњу са суседним државама, оствари интересе повезане са ослобођењем Старе Србије. Резултате својих истраживања изнела је Биљана Стојић (Историјски институт Београд) у реферату под називом *Одјек проглашења српске краљевине у француској политици и јавности.* Она је посебно размотрила политику француске Треће републике према Србији у периоду од Берлинског конгреса до њеног проглашења за краљевину 1882. године. Јелена Н. Радосављевић (Историјски институт Београд) излагала је на тему *Грчка штампа о проглашењу Србије за краљевину.* У њеном реферату описан је начин на који је испраћено проглашење Србије за краљевину у штампи на грчком језику, пре свега у Атини и Цариграду, али и у другим местима насељеним Грцима. Драгољуб Даниловић (Друштво историчара Рашког округа) изложио је реферат под називом *Краљево и Жичка епархија од 1882. године до 1915. године.* Последње излагање у овој седници имала је Јована Шаљић Ратковић (Историјски институт Београд) на тему *Покрштавање „турских Цигана” Жичке, Тимочке, Шабачке, Нишке и Београдске епархије у ослобођеној Србији.*

Четврта седница отворена је рефератом Гордане Гарић Петровић (Историјски институт Београд) под називом *Пољопривреда у Краљевачкој општини.* У овом реферату описане су врсте и проценат пољопривредних култура које су гајене у Краљевачкој општини и истакнут је значај отварања Ратарске школе 1882. године. Следећи реферат изнео је Новак Неђић на тему *Технички развој Карановца/Краљева у обновљеној Србији до 1914. године.* У овом излагању дата је анализа развоја Краљева до почетка Првог светског рата, а у погледу урбанизма, саобраћаја, пољопривреде, индустрије и образовања. Далибор Денда (Институт за стратегијска истраживања Универзитета одбране) изнео је саопштење на тему *Потпоручник Жарко Боришић (биографија).* У овом саопштењу је, на основу грађе из Војног архива у Београду, реконструисана биографија потпоручника Жарка Боришића. Миљан Милкић (Институт за стратегијска истраживања Универзитета одбране) изнео је резултате истраживања на тему *Школовање подофицира у Ваздухопловној подофицирској школи везе у Краљеву (1947–1970).* На крају четврте седнице, своје саопштење изложила је Ивана Пењишевић (Природно-математички факултет Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици) на тему *Промене броја становника и густине насељености Западног Поморавља 1948–2011. године.*

Излагања учесника пратиле су и дискусије о различитим отвореним научним проблемима. Излагања су обухватила широк хронолошки оквир, чиме је дат значајан научни допринос истраживању историје Краљева и његове околине.

Јелена Н. РАДОСАВЉЕВИЋ

Међународни научни скуп
Миграције на словенском културном простору
(Migrations in the Slavic Cultural Space),
(онлајн), 6. мај 2022, Лођ, Пољска
Катедра словенске филологије, Универзитет у Лођу,
Историјски институт Београд

Међународни научни скуп посвећен тематици миграција становништва у склопу ширег простора настањеног словенским народима кроз историју организован је у сарадњи Катедре за словенску филологију Универзитета у Лођу и Историјског института у Београду. Скуп представља резултат напора пољских колега да у склопу пројекта *Културне импликације миграције Срба у раном новом веку (Cultural implications of the migrations of Serbs in the early modern era; br DEC-2019/32/C/HS2/00452)*, који је финансиран од стране Националног центра за науку у Кракову (National Science Centre in Krakow), јавности презентују најновија сазнања истраживача о датој теми, као и да на једном месту окупе еминентне научнике из читавог света и тиме подрже размену мишљења и ширење погледа на ову изузетно компликовану проблематику. Скуп је одржан у онлајн-форми (*MS Teams* платформа).

Тематски оквир није био ограничен на класичне историографске теме, већ је обухватао анализу миграционих процеса кроз призму књижевности, политике, социологије, као и кроз модерни интердисциплинарни приступ. Ширина погледа била је праћена и одговарајућим хронолошким оквиром, који се протезао од 12. века све до садашњице. Уводно предавање имао је професор Марчело Гарцанити са Универзитета у Фиренци, који је описао искуства грчког монаха Максима Грка током његовог вишедеценијског боравка и присилног егзила у Русији у 16. веку, у реферату насловљеном *Максим Грк и*

европска модерност: Између миграције и сведочанства (Maximus the Greek and European Modernity. Between Migration and Testimony). После обраћања почасног госта из Италије, укупно 50 учесника из 10 земаља (Пољска, Србија, Казахстан, Мађарска, Чешка, Грчка, Словачка, Бразил, Немачка, Бугарска), подељених у три паралелне секције и 15 сесија, представило је 48 саопштења обрађујући проблематику миграција с различитих аспеката. У фокусу излагача били су како класични прегледи миграционих кретања и последичне промене верско-етничке структуре у одређеним областима тако и анализе постмиграционих рефлексива у књижевности, позоришту, архитектури и ликовној уметности. Нарочита пажња била је посвећена и питању културе сећања на период сеоба и на изградњу преваладавајућих наратива о узроцима, карактеру и последицама истих. Узимајући у обзир велики број саопштења, у овом извештају ћемо ближе споменути само одабрана, која нам се чине релевантнијим за српску историографију. Комплетан списак свих учесника и саопштења могуће је погледати и преузети на интернет страницама: https://www.iib.ac.rs/assets/files/Conference-programme_final.pdf.

Колеге из Историјског института Београд, са укупно шест излагања, презентовале су резултате својих вишегодишњих истраживања, усмеривши се на мање познате сегменте великих миграционих таласа који су уследили након пропасти средњовековне српске државе: др Александар Крстић, *Српске миграције на подручје Баната половином 16. века у светлу првих османских пописа нахија Вршац и Бочша (Serbian migrations to the territory of Banat by the mid-16th century in the light of the first Ottoman census of Şemlik (Vršac) and Boçşa nahiyes)*; др Исидора Точанац Радовић, *Велика сеоба: питање српске етничке и верске заједнице у Хабзбуршкој монархији*; др Јелена Илић Мандић, *Војна граница и миграциона политика хабзбуршких власти у 18. веку*; др Нино Делић, *Постати „Аустријски поданик“: Интеграција српских имиграната у Војној крајини у раном 19. веку (Becoming an „Austrian Subject” – Integration of Serbian immigrants in the Austrian Military Frontier in the early 19th Century)*; др Радомир Поповић, *Политичка емиграција Србије 1823–1915. године – Од Српске револуције до Великог рата*; др Јована Шаљић-Ратковић, *Српска књижевност и исељавање босанскохерцеговачких муслимана у време аустроугарске управе*.

Тематиком миграција у српској књижевности бавило се двоје учесника: др Софија Филипов Радуловић (Универзитет у Београду), *Филозофија незаборављања у Роману о Лондону Милоша Црњанског*; Дорота Магда (Универзитет у Лођу), *Распад Југославије, миграције и*

њихове последице у делу „Ухвати Зеца“ Лане Басташић. Социолошки приступ кроз анализу развоја српске породице применила је Светлана Борал (Етвеш Лоранд Универзитет, Будимпешта) у излагању *Патријархална парадигма у времену миграција: Друштвени изазови српске породице у Угарској након Велике сеобе*. Милијана Симоновић (Универзитет у Лођу) анализирао је миграциона кретања кроз призму уметности, у реферату насловљеном *Значај Велике сеобе за развој барока у српској уметности*. Занимљив поглед на чешку егзилску емиграцију, између осталог и на простору бивше Југославије, представила је др Александра Корда-Петровић (Универзитет у Београду) саопштењем *Чешки писци о трауми егила (Czech writers about the trauma of exile)*.

Колеге из Пољске су се највише посветиле проблематици пољских миграната кроз историју: Каролина Бједка (Универзитет у Ополу, Пољска), *Пољска емиграција у Великој Британији током Првог светског рата 1914–1915 (Emigranci polscy w Wielkiej Brytanii podczas I wojny światowej 1914-1918)*; Ана Паховиц (Универзитет примењених наука у Тарнову, Пољска), *Из историје асимилације пољске дијаспоре у Француској 20. века (одабрани проблеми) (Z dziejów asymilacji polskiej diaspory we Francji w XX w. (wybrane zagadnienia))*. Веома занимљив реферат, значајан за демографску историју Балкана под османском влашћу, представио је Криштоф Попек (Јагелонски универзитет, Краков): *Непозвани гости – Черкески мигранти у јужнословенским земљама (друга половина 19 – почетка 20. века) (Uninvited guests. Circassian migrants in the South Slavic lands (second half of the 19th – beginning of the 20th century))*.

Остала саопштења су, такође, била изузетно занимљива и пружила су учесницима скупа бољу, ширу перспективу компликованог процеса миграције, као сложеног феномена који оставља дугорочне последице на све сегменте друштва. Скуп је, упркос томе што је одржан само онлајн, протекао у изванредној атмосфери, што најбоље илуструју живе и конструктивне дискусије које су вођене на крају сесија. Учесници су имали прилику да размене мишљења и остваре контакте у оној мери колико то концепт сарадње преко интернет платформи омогућује. Домаћину треба честитати на одличној организацији и креирању веома пријатне радне атмосфере, што охрабрује да ће се успешна сарадња наставити и у будућности.

Нино ДЕЛИЋ

Међународни научни скуп
Вечити круг: Суседи, савезници и/или ривали – српско-мађарски
односи у средњем веку (895–1541),
2–3. јуна 2022, Београд,
Историјски институт Београд, Истраживачка мрежа
„Етвеш Лоранд” – Истраживачки центар за хуманистичке науке

Међународни научни скуп *Вечити круг: Суседи, савезници и/или ривали – српско-мађарски односи у средњем веку (895–1541)* одржан је 2. и 3. јуна 2022. године у Београду. Суорганизатори скупа били су Историјски институт Београд и Историјски институт Истраживачког центра за хуманистичке науке при Истраживачкој мрежи „Етвеш Лоранд” из Будимпеште. Домаћин скупа, Историјски институт Београд, обезбедио је одобрење Српске академије наука и уметности да се скуп одржи у модерно опремљеним просторијама Аудио-визуелног архива и Центра за дигитализацију САНУ, што је свим учесницима скупа омогућило коришћење рачунарске опреме за потребе презентовања илустративног материјала при излагањима. Главни део скупа био је подељен у четири седнице, свака са по четири излагача, међу којима су се, поред сарадника оба историјска института, нашли и запослени Филозофског факултета Универзитета у Новом Саду и Филолошко-уметничког факултета Универзитета у Крагујевцу, из Србије, Архива града Будимпеште из Мађарске, те Института за банатске студије „Титу Мајореску” Румунске академије наука и уметности и Музеја планинског Баната у Решици из Румуније. Прве три сесије одржане су првог дана скупа, а последња, четврта сесија, другог дана. Сва излагања су презентована на енглеском или српском језику.

Скуп је отворен поздравним речима директора Историјског института Истраживачке мреже „Етвеш Лоранд”, проф. др Антала Молнара, и директора Историјског института Београд, проф. др Александра Растовића. Проф. Молнар је истакао примере досадашње сарадње два историјска института приликом организовања скупова, те да су српска и мађарска историографија због хиљадугодишњих међусобних мађарско-српских односа упућене једна на другу у истраживањима, и упућене на заједнички наступ на плану глобалне историографије, док је проф. Растовић указао на карактер и различите фазе српско-мађарских односа кроз историју, као и на основни циљ скупа да се ближом сарадњом мађарских и српских историчара дође до нових сазнања и тумачења која су досад често била онемогућена језичком баријером. Учесницима скупа

обратио се и амбасадор Републике Мађарске у Београду, др Атила Пинтер, подвукавши значај заједничких скупова српских и мађарских историчара због заједничке историје и мађарско-српских односа који су током последњих година достигли висок ниво.

Први је своје излагање *The 1071 Siege of Belgrade in the Fourteenth Century Chronicle Compilation* представио проф. др Данијел Баги, сарадник Историјског института из Будимпеште и професор универзитета. Користећи литерарну анализу наратива о угарској опсади византијског Београда, насталог крајем 11. и почетком 12. века, а уобличеног током 12. века, Баги је настојао да објасни контекст настанка овог одломка, као и основни циљ наратива, који није био да се само опише један историјски догађај, већ и да се објасни генеза каснијег сукоба две гране владајуће династије (краља Саломона и војводе Гезе који су опсаду водили). Др Тамаш Керменди, такође сарадник Историјског института из Будимпеште, у свом излагању *Serbo-Hungarian Political Relations at the Turn of the 12/13th Century*, фокусирао се на време увођења Хума и Рашке међу географске одреднице титуле војводе Андрије, потоњег угарског краља Андрије II, као и разлога за њихово уношење у титулатуру. Између супростављених старих тумачења да војвода Андрија ове области никада није освојио, већ само спровео неку врсту казних експедиција на њиховој територији, и да је до освајања Хума (не и Рашке) заиста дошло најкасније у марту 1198, Керменди је изнео аргументе у прилог првом тумачењу, посветивши посебну пажњу улози таста Андрије II, истарског и крањског грофа и војводе Мераније, Бертолда од Андекса, који је имао посебних интереса према Хуму (за чијег је принца Тољена Мирославића раније планирао да уда кћер). Излагањем на тему *Питање генезе Мачве у доба Ростислава Михаиловича у српској и мађарској историографији*, проф. др Ђура Харди са Филозофског факултета у Новом Саду упознао је своје колеге са досадашњим становиштима о времену утемељења бановине Мачве, које се обично везује за женидбу Ростислава Михаиловича угарском принцезом Аном, иако су поједини истраживачи и раније приметили – а што је остало без већег одјека – да је територија *онострано*г Срема, који ће постати бановином Мачвом, био посебна династичка област и раније, и као таква припадала угарској принцези Маргарити, удовици византијског цара Исака Анђела и солунског краља Бонифација Монфератског, и њеном сину Калојану Анђелу (умро око 1250). Хронолошки се надовезујући својим излагањем *An Alliance out of Necessity: the Árpád Kingdom and the Nemanjić State(s) at the End of the Thirteenth Century*, др Александар Узелац из Историјског

института Београд презентовао је резултате својих истраживања о тзв. миразу краљице Јелене, супруге српског краља Уроша I и кћери Калојана Анђела. У краљичином „миразу” Узелац види разлог за Урошев неуспешни упад у Мачву 1266, коју је *iure matris* требало обезбедити за принца Драгутина, што се десило тек када је угарски краљ уступио те области 1284, сада краљу Драгутину након што се оженио угарском принцезом Каталином. Потом се Узелац фокусирао на заједничке борбе краља Драгутина, краља Милутина и угарских снага против одметнутих браничевских великаша Дрмана и Куделина, и то у време када је краљ Милутин ступио у брак са својом свастиком, угарском принцезом Јелисаветом, око 1292, што је требало да оснажи савез са Угарском против Дрмана и Куделина (које је подржавао монголски кан Ногај).

Прва сесија је завршена дискусијом у којој је др Ивана Коматина, сарадница Историјског института Београд упутила питање излагачу Багију, надовезавши се на његово предавање о угарским хроникама, а занимајући се за детаље легенде о краљу Ладиславу, која се такође јавља у овим наративима, због чега је Баги могао да укаже на одређене сличности наратива о краљу Ладиславу и наратива о опсади Београда. Александар Узелац је Тамашу Кермендију упутио питање поводом изнете тезе о аспирацијама Бертолда од Андекса – Мераније према Хуму, указујући на то да се у релевантном извору као предлагач брака између Тољена Мирославића и Бертолдове кћери помиње и рашки велики жупан, Тољенов стриц Стефан Немања. Керменди је у одговору закључио да се ова тврдња не би смела олако одбацити, пошто исти извор помиње на другом месту као иницијатора брака самог Бертолда, вероватно цитирајући неку конкретну исправу издату поводом брака.

Другу сесију којом су председавали др Ивана Коматина и проф. др Тамаш Палошфалви отворио је др Владета Петровић, сарадник Историјског института Београд. Презентујући излагање *Српске средњовековне тврђаве и њихова подграђа у средњем веку (XIII–XV век)*, Петровић је указао на важну чињеницу да се интензивније утврђивање у средњовековним српским земљама, пре свега на основу материјалних остатака, може пратити тек од 14. века, затим је навео главне одлике структуре позносредњовековних тврђава и основне тенденције развоја подграђа на територијама држава Немањића, Лазаревића и Бранковића, те дао неке уопштене напомене о становницима подграђа. Др Балинт Терновац из Архива града Будимпеште представио је излагање *The Medieval History of the Latin Bishopric of Belgrade*, у коме је истакао све битне историјске тренутке ове епископије, који су документовани

изворном грађом – пре свега дипломатичким изворима – почевши од положаја београдске грчке (православне) епископије унутар Охридске архиепископије у 11. веку, преко наредбе папе за постављање латинског епископа 1290, помена првог латинског епископа 1299. и положаја латинске цркве у Београду за владавине краља Драгутина, затим питања јурисдикције ове латинске епископије и преклапања са јурисдикцијама католичких дијецеза у Бару, Дубровнику и Котору, улоге мисионарских редова у београдској епископији, до значаја ове епископије у политици ширења утицаја Угарске краљевине и Католичке цркве. Истраживач Историјског института Београд, Марко Гавриловић, излагао је на тему *The Role of Serbia in the Conflict between Hungary and the Duchy of Austria (1335–1337)*. Користећи се малобројним изворним вестима које су досад углавном занемариване, Гавриловић сукобе између угарског краља Карла Роберта и српског краља Стефана Душана, из 1334–1336, смешта у контекст ширих сукоба аустријских војвода са краљевима Чешке, Угарске и Пољске и износи хипотезу да је остварен савез између краља Душана и аустријског војводе Отона Хабзбуршког, који је требало запечатити браком између Душана и војводине кћери (до чега никада није дошло због изненадне принцезине смрти). У излагању *Српски деспоти и установе Католичке цркве у Угарској (1402–1459)* др Александра Крстића, сарадника београдског историјског института, кроз изворну грађу праћени су поступци и однос према установама Католичке цркве у Угарској српских деспота Стефана Лазаревића и Ђурђа Бранковића, који су били и угарски магнати, са бројним поседима и приходима и са службеницима у Угарској краљевини, због чега су били упућени да према католицима воде прагматичну политику (баш као што су то некада чинили и немањихки владари Србије). Иако је Крстић кроз изворе пратио примере сарадње са угарском црквеном хијерархијом и папским легатима, као и покровитељства према манастирима и монашким редовима, пажњу је посветио и неретко затегнутим односима деспота и Угара католика, који су прерастали и у право непријатељство, свакако изазвано обостраним неповерењем према „иноверцима”.

Кратка дискусија затворила је другу сесију. Александар Узелац је упутио сугестију излагачу Гавриловићу да размишља о могућности да су контакти, тј. савез Стефана Душана са аустријским војводама, настављени и након 1337, преко немачких најамника у служби српског краља, који су могли вршити улогу посредника.

Трећом седницом председавали су др Александар Крстић и др Тамаш Керменди, а прво излагање одржао је проф. др Тамаш Палошфалви, под

насловом *Hungarian Military Campaigns to Ottoman Serbia after 1459*, у коме је показао да је угарски краљ Матија Корвин, након краткотрајних покушаја да поведе широку офанзиву против Турака у Србији – што је младом и са свих страна оспораваном краљу требало да донесе статус победника и одређени ауторитет, легалитет и легитимитет у власти – убрзо напустио политику свог оца Јаноша Хуњадија против Османлија и своју стратегију свео на упаде лаке коњице и операције речне флоте у Србији, а гро свог војног дејства пренео на фронт према непријатељским хришћанским владарима. Палошфалви сматра да је оваква политика на крају довела и до пада Београда у турске руке 1521, а пажњу у свом излагању посветио је и улози титуларних српских деспота као учесника у сукобима и посредника при склапању мировних уговора између угарског краља и турског султана. Излагање др Невена Исаиловића, сарадника Историјског института Београд, носило је наслов *The Members of the Branković Family as Hungarian Nobility in Late Medieval Slavonia*, а фокусирао се на делатност двоје изданака српске деспотске породице Бранковић у њиховом статусу поседника у угарској Краљевини Славонији. Прва од њих је Кантакузина, млађа кћи деспота Ђурђа Вуковића Бранковића и супруга, а потом удовица и наследница цељског грофа Улрика II, која је имала удела у вршењу административне, финансијске и судске власти и пре мужеве смрти, 1456. године, на поседима Цељских у Славонији (у Загребачкој и Крижевачкој жупанији, те Загорју и Међимурју), а у удовиштву се показала вештом управитељком, да би на крају, ипак, морала да прода све своје поседе под притиском околних феудалаца и владара у Бечу и Будиму и напусти Славонију. Други припадник ове владарске породице чијој је делатности у излагању посвећена пажња јесте Вук Гргуревић Бранковић, син слепог Гргура Бранковића, а унук деспота Ђурђа, који је у деценијама након пада Смедерева под Турке ступио у службу Матије Корвина, добио некадашње деспотске поседе у јужној Угарској, као и нове у Славонији, а потом постао титуларни српски деспот 1471. и узимао учешћа у Корвиновим походима против Турака, да би на крају, пошто није имао деце, део својих поседа у Славонији завештао својој удовици, Барбари, рођеној Франкопан. Проф. др Борис Стојковски, са Филозофског факултета у Новом Саду, у свом излагању *Serbs in Medieval Hungarian Chronicles* донео је детаљан преглед помена значајних историјских догађаја везаних за личности српског порекла, који се јављају у угарским хроникама, почев од улоге краљице Јелене, кћери рашког великог жупана Уроша I у политичким догађајима, преко бракова краљева Драгутина и сина му

Владислава са супругама угарског порекла, те сукоба Угара са царем Душаном при крају његове владавине, до похода против босанских јеретика и догађаја везаних за босанско племство (Нелипићи, Курјаковићи) и за бана Стефана II Котроманића, који је своју кћер Јелисавету удао за угарског краља. Трећа сесија и први дан научног скупа затворени су излагањем сарадника Историјског института из Будимпеште, др Динка Шокчевића, под насловом *The Question of Early Modern Period Serbian Migrations to Hungary in the Modern Hungarian Historiography*. Излагање је садржало преглед најважнијих историографских дела објављених у Мађарској од 1991. до 2020, на тему миграција српског становништва од 16. до 18. века, улоге Српске цркве у кретањима становништва и у њиховом политичком, религијском и културном организовању у Угарској, уз истицање пристрасних, тенденциозних и посве негативних погледа појединих мађарских историчара на поступке српских досељеника и њихових црквених поглавара у Угарској.

Четврта и уједно и последња седница, којом су као модератори председавали др Невен Исаиловић и др Балинт Терновац, отворила је други дан научног скупа, а прво излагање под насловом *...mixtim Hungari, Rasciani et Valachi habitant. Serbians in Southern Parts of the Hungarian Kingdom (Late 15th – Early 16th Centuries)* представио је др Адријан Мађина из Института за банатске студије „Титу Мајореску” у Темишвару. Он се фокусирао на порекло и насељавање словенског живља у *доњим крајевима* Угарске, што је данашњи Банат (у Србији и Румунији), а превасходно на српске досељенике који су кренули са својим избеглим племством (Јакшићи, Белмужевићи итд.) након пада Србије под Турке и добили дозволу да насељавају напуштена села у близини поседа српских племића. Такође је указао на то да извори не сведоче увек о тачном етничком саставу словенског становништва у Банату током 15–16. века, пошто није увек јасно која се етничка група крије иза термина *Sclavi* (Срби, Бугари итд.), а за становништво које не плаћа десетак Католичкој цркви са сигурношћу се може само утврдити да су православни хришћани. Др Сабољч Варга из будимпештанског историјског института, са излагањем *Serbs in the Service of King János I Szapolyai*, тематски се надовезао на Мађиново излагање говорећи о присталицама и сарадницима краља Јаноша Запоље који су словенског порекла, а међу којима је свакако најзначајнији био краљев сродник Петар Петровић, који се најпре истакао у гушењу Дожине побуне, потом вршио функцију склабињског каштелана, а након Мохачке битке се придружио Запољи и

стекао бројне поседе, да би га Запоља најзад до 1533. поставио за тамишког жупана и врховног капетана *доњих крајева* Краљевине Угарске (*supremus capitaneus partium regni Hungariae inferiorum*) и произвео за барона. У излагању је посебно истакнуто и да је Петровић, који није имао потомке и наследнике, читавог живота остао веран краљу Јаношу Запољи и подржавао и спроводио Запољину протурску политику, те да је након Запољине смрти помагао његовој удовици Изабели и сину Јаношу Жигмунду, подржавао их у настојањима да поврате круну и оставио им свој иметак, а да је сам уживао подршку српског становништва тамишког краја, у ком су се његови поседи налазили. Последње излагање у четвртој сесији одржао је проф. др Владимир Поломац са Филолошко-уметничког факултета у Крагујевцу, под насловом *Филолошка запажања о употреби српског језика у дипломатској преписци угарских крајева и дворских званичника у 15. и 16. веку*. Поломац се фокусирао на језичке, и посебно, дијалекатске одлике српског језика којим су писана поједина писма краља Матије Корвина (фра Александру Дубровчанину, султану Бајазиту II), деспота Вука Гргуревића (султану Бајазиту II, смедеревском санџакбегу Али-бегу Михалоглуу) и ердељског војводе Стефана Баторија (смедеревском санџакбегу Али-бегу Михалоглуу), утврђујући значајне међусобне разлике на основу фонолошких одлика у језику ових писама, које су свакако проистекле из делатности различитих писара, од којих је један могао бити, у изворима споменути, поп Јован, покписар деспота Вука.

Последња сесија завршена је кратким обраћањем академика Момчила Спремића који је поздравио учеснике и истакао значај научног скупа са оваквом тематиком, након чега је одржана кратка дискусија. Др Ненад Обрадовић, истраживач са Филозофског факултета у Београду, упутио је Владимиру Поломцу питање да ли се у српском језику писама угарских крајева и њихових службеника може утврдити утицај мађарског језика, на шта је Поломац одговорио истичући пример интитулације Стефана Баторија, која користи мађарске облике имена и титула, али написане српским језиком, те сугеришући да се даљим испитивањем можда могу наћи и правила мађарске синтаксе, примењене на српски језик ових докумената. И Невен Исаиловић је имао питање за Саболча Варгу, занимајући се да ли су излагачу можда познати нови подаци који би могли довести до тачне убикације града Сраклина (*Szuraklin, Zaraklyn*), одакле потиче Петар Петровић, на шта је Варга одговорио одрично.

Завршне речи скупа дали су директор Историјског института Београд и директор Историјског института при Истраживачкој мрежи „Етвеш Лоранд”. Проф. др Александар Раствојић је истакао да је овај скуп показао

да представници историографија двају народа и двеју држава које имају дугу историју интензивних међусобних односа, који су често били добросуседски, али неретко и непријатељски, упркос томе могу да комуницирају на високом академском нивоу и да размењују закључке и открића, у чему чак ни језик није непремостива препрека, с обзиром на то да учесници скупа из Мађарске одлично познају српски језик. Проф. др Антал Молнар је у најкраћем сумирао шире теме које су учесници скупа обрадили у својим излагањима и закључио да ће резултати овог научног скупа – који је, у ствари, први заједнички скуп на тему српско-мађарских односа који су српски и мађарски историчари самостално организовали – свакако допринети међусобном обогаћивању између српске и мађарске историографије. На самом крају завршних речи најављено је публикавање зборника радова који ће садржати прилоге како излагача тако и других колега, као и организовање новог заједничког скупа мађарских и српских историчара на тему српско-мађарских односа од 16. до 19. века, планираног да се одржи у блиској будућности у Будимпешти.

Бењамин ХЕКИЋ

IN MEMORIAM

Марко Јачов
(1949–2022)

Почетком ове године, 8. јануара, преминуо је у Риму Марко Јачов, дугогодишњи сарадник Историјског института у Београду и професор на два италијанска универзитета. Рођен је 6. фебруара 1949. године у селу Церање Доње код Бенковца (Равни Котари, Далмација). На Богословском факултету Српске православне цркве у Београду дипломирао је 1972. године. Магистрирао је 1975. године на Катедри за историју Филозофског факултету у Београду са темом: *Венеција и Срби у Далмацији до половине XVIII века* (објав. 1984, 1987²). Докторски рад *Срби у Далмацији у XVIII веку* одбранио је на истом факултету 1979. године. До 1976. био је професор у карловачкој Богословији „Свети Арсеније Сремац”, затим архивист у Архиву САНУ у Сремским Карловцима. У Историјски институт прешао је јануара 1982. године. Распоређен је у Секцију за историју Србије и српског народа од XV до XVIII века. Од 1981. био је члан Одбора САНУ за историју српског народа од XVI до XVIII века. Пре доласка у Историјски институт боравио је ради научног усавршавања у Италији, Немачкој, Француској и Белгији.

Истраживања у италијанским и хрватским архивима и библиотекама (Венеција, Ватикан, Задар, и др.) започео је у време израде магистарског и докторског рада. Фебруара 1983. године добио је једногодишњу стипендију Католичког института за културну сарадњу, користећи боравак у Риму да настави истраживања у Тајном ватиканском архиву и

Архиву Конгрегације за пропаганду вере. Захваљујући разумевању Историјског института и наведеног Одбора САНУ за историју истраживања су продужавана и наредних година, да би, затим, за стално остао у Риму. Од 1986. године предавао је на Катедри за модерну историју Факултета политичких наука Универзитета Сапиенца (*La Sapienza*) у Риму. Део предавања одржаних на том факултету објавио је 1990. у Аналима Напуљског универзитета (*Origine e comparsa degli Zingari in Europa*). Од 1995. био је професор на Универзитету Саленто у Леђу (Lecce).

Средишње место у Јачовљевом научном делу представљају везе српског, и других балканских народа са Ватиканом, и историја Срба у Далмацији. Касније је истраживања проширио на изучавање Источног питања и улогу Свете лиге у обједињавању католичких европских држава (Млетачке Републике, Шпаније, Аустрије, Пољске) против Турске. Својом географском распрострањеношћу у те борбе неминовно је био укључен и српски народ, посебно онај његов део који се силом историјских околности преселио на млетачку и аустријску територију, или је живео у пограничним деловима Босне, Херцеговине и Црне Горе, према Венецији и Аустрији. О учешћу српског народа у тим сукобима написао је посебну књигу: *Срби у млетачко-турским ратовима у XVII веку* (Београд 1990, 204). Исту књигу (допуњену) објавио је на италијанском језику. Од почетка рада истраживао је деловање католичких мисионара међу Србима, проблеме унијаћења на простору појединих српских епископија и покушаје Ватикана, почев од краја XVI века, да цео српски народ придобије за сједињење с Римокатоличком црквом. Писао је о пресељавању српског становништва на млетачку и аустријску територију, посебно у Далмацију, и обратно, исељавање из Далмације и Лике после ослобођења делова тих области од турске власти. Сви ови проблеми најпотпуније се могу сагледати кроз документа која је објавио у посебним књигама, у часописима и додацима појединих књига.

Обимну историјску грађу коју је прикупио у италијанским и ватиканским архивима намеравао је да објави у осам књига. Објавио је четири књиге (пет томова) докумената које се, изузев прве књиге, односе на XVII век. У књизи *Списи тајног Ватиканског архива XVI–XVIII века* (САНУ, 1983) објавио је 276 докумената који обухватају време од 1592. до 1788. године. Објављени су извештаји с подручја близу двадесет католичких бискупија и надбискупија које су покривале простор Млетачке Републике, Турске и Аустрије. У овој књизи поставио је висока научна мерила којих ће се држати и у наредним књигама докумената,

истичући да је исправљао погрешно прочитана места и додавао испуштене речи у дотад објављеним документима. Следила је обимна књига грађе: *Списи Конгрегације за пропаганду вере у Риму о Србима: 1622–1644*, I (Београд, САНУ, 1986, стр. 696/398 док.).

Хронолошки и тематски наставак тог пројекта представља књига докумената из периода Кандијског рата, које је објавила Ватиканска апостолска библиотека: *Le missioni cattoliche nei Balcani durante la guerra di Candia: 1645–1669* (Vol. I-II, Città del Vaticano 1992, 720; 787). Следила је књига *Le missioni cattoliche nei Balcani tra le due grandi guerre: Candia (1645-1669) Vienna e Morea (1683-1699)*, издата 1998. (573 стр.) од стране истог издавача, у којој се налазе документи из времена мира на млетачко-турској и аустро-турској граници (1670–1682). Већ из наслова ове књиге и последњег датованог документа у њој (1682) види се да је овај његов пројекат остао недовршен. Из Архива за пропаганду вере и Архива кнежевске породице Одескалки у Риму потиче и грађа у књизи: *Срем на прелому два века: XVII–XVIII* (Бг. 1990, 167, са прил.). У књизи о улози Свете лиге у борби против турских освајања у Европи (*L'Egora tra conquiste Ottomane e Leghe Sante*, 2001, 282), коју је објавила Ватиканска библиотека, више од трећине текста представљају уговори Свете столице са европским католичким владарима о борби против Турака.

Од 1996. године иностранци је члан Пољске Академије знаности у Кракову (*Polska Akademia Umiejętności*). Последње две деценије писао је на италијанском и пољском о прошлости Јермена: две књиге о првом турском геноциду над Јерменима (1894–1897) – 2011, 322; 2012, 28, и о лавовском надбискупу Јожефу Теодоровићу (2015, 267). Са пољским историчарем Ф. Зиејком написао је књигу о папи Јовану Павлу II (1978–2005), ранијим надбискупом краковским (2013, 314). Сарађивао је у више српских, италијанских, белгијских и пољских часописа и објавио око 40 чланака и мањих прилога. Са италијанским, пољским и белгијским историчарима припремио је неколико заједничких издања у Риму, Лувену и Кракову. Говорио је италијански, француски, немачки, руски и пољски језик и поседовао изворно знање латинског и старословенског језика.

Ненад УРИЋ

IN MEMORIAM

Љубодраг А. Поповић
(1934–2022)

Отишао је тихо, како је и живео, историчар и један од најистакнутијих архивиста Србије – Љубодраг Поповић. Љуба, како је и формално и неформално оловљаван, за савременике је, више од шест деценија био исто што и Државни архив Србије, односно Архив Србије. Непосредан, сарадљив, увек спреман да помогне, посебно млађима, а надасве велики зналац и стручњак, Љубодраг Поповић је оставио неизбрисив траг у српској архивистици и историографији.

Као омаж Поповићевој вери у моћ документа као историјског извора, доносимо најважније податке из његовог професионалног рада. Рођен је у Београду 19. фебруара 1934. године, где је завршио основну школу и гимназију. Дипломирао је на историјском одсеку Филозофског факултета у Београду 9. октобра 1957. године. Као професор историје кратко је радио у Техничкој школи у Београду. У Државном архиву Србије провео је радни век: од 27. октобра 1959. до 1. марта 2002. године и у том периоду прешао је службенички пут од стручног референта до заменика директора. Првих пет година рада у Архиву обучавао је хонорарне службенике Архива у раду на обради и сређивању архивске грађе. Самопрегорним радом скренуо је пажњу на себе и задобио поштовање претпостављених, па је одлуком Извршног већа Народне Републике Србије 22. децембра 1961. награђен новчаном наградом „за ванредан рад и нарочито залагање”. Стручни испит из архивистике положио је 22. јануара 1962. и стекао звање архивист. Виши архивист постао је 10.

децембра 1974. године, а архивски саветник 1989. године. Од 1964. године је као архивист радио у Одељењу за обраду архивске грађе, да би 1972. био премештен у депо Архива којим је руководио. За начелника I одељења Архива именован је 1. јула 1978. године, а после тога именован је за саветника директора 1. фебруара 1999. године. Дужност заменика директора Архива обављао је од 11. септембра 2000. до пензионисања 28. фебруара 2001. године. Наведени сумарни преглед Поповићевог кретања у служби у Државном архиву Србије нимало не одражава његову многоструку делатност. Почетком шездесетих година предавао је историју на Радничком универзитету на Звездари. У Архиву Србије држао је предавања из архивистике за полазнике архивистичког течаја од 1968. до 1991. године. Био је члан Комисије за реституцију културних добара однетих у Првом и Другом светском рату (1975–1990). Више година је био члан стручног тима Архива на заштити и сређивању архивске грађе српске провенијенције у манастиру Хиландар и у Српској православној црквеној општини у Трсту. Био је сарадник *Енциклопедије Југославије*, члан Управног одбора Друштва историчара Србије, члан Одбора САНУ за историју Српске револуције (1804–1830) и редовни члан Научног друштва за историју здравствене културе Србије.

Љубодраг Поповић је иза себе оставио преко 250 библиографских јединица. Једнако успешан био је на пољу архивистике и историографије. Коаутор је (са Иванком Брук) средњошколског уџбеника *Архивистика за 3. и 4. разред усмереног образовања* (1986). Био је одговорни уредник едиције *Водич кроз архивску грађу Србије* и низа стручних чланака из архивистике. Самостално или као коаутор приредио је томове архивске грађе: *Тимочка буна 1883*, *Стогодишњица Карађорђевог устанка – архивска грађа* (2010), *Наши стари: пописи становништва на територији данашње општине Врњачка Бања: 1834–1916* (2002) итд. Аутор је монографије (с Милићем Милићевићем) *Генерали војске Кнежевине и Краљевине Србије* (2003). Посебно значајан и за истраживаче користан је *Шематизам Кнежевине Србије 1839–1851*, у којем је на основу архивске грађе и штампе сабрао и систематизовао податке о чиновницима у Србији пре почетка публикавања Државних календара са шематизмима (1852). Аутор је више изложби.

За свој самопрегорни рад добио је награде: „Даница Гавриловић”, коју додељује Друштво архивских радника Србије, „Златна архива” Фондације Александра Арнаутовића и две награде Задужбине Ђурђа, Данице и Јованке Јеленић.

Љубодраг Поповић је судбински био везан за Државни архив Србије, у који је долазио до пред саму смрт. Последњи пут смо се видели у

децембру прошле године. Тада, на растанку, рекао сам му да се видимо, на шта ми је одговорио: „Надам се”. Нисмо се више срели.

Љубодраг Поповић је преминуо у свом дому у Београду 14. фебруара 2022. године.

Радомир Ј. ПОПОВИЋ

IN MEMORIAM

**Љубинка Трговчевић Митровић
(1948–2022)**

Историчарка Љубинка Трговчевић Митровић (1948–2022), научна саветница у Историјском институту Београд и професорка у пензији Факултета политичких наука преминула је 4. марта 2022. године. Рођена је у Сарајеву 7. јануара 1948. године. У Београду је завршила основну школу и Прву београдску гимназију. Студије историје на Филозофском факултету у Београду уписала је 1968. године. Дипломирала је савремену историју и 1972. године примљена је у Историјски институт као асистент. На Филозофском факултету у Београду је 1974. године магистрирала са тезом „Политичка делатност Јована Цвијића у Првом светском рату”. Докторску дисертацију под називом „Научници Србије и стварање Југословенске државе 1914–1920” одбранила је 1984. године на истом факултету. У Историјском институту стекла је сва научна звања. Била је сарадница, а потом и руководилац потпројекта Института „Борба за националну државу и модерно друштво” (1972–1991; 1991–2000). Од 2001. године руководила је институтским пројектом „Друштвене структуре и промене у Србији у 19. веку” (до 2005). Предавачко искуство стицала је у Центру за мултидисциплинарне студије Универзитета у Београду, смер Историја природних наука (од 1989). Од 2001. године до одласка у пензију 2017. године била је редовна професорка савремене историје на Факултету политичких наука у Београду, где је руководила пројектом „Србија и евроатланске интеграције” (2006–2011). Сарађивала је у школи докторских студија Универзитета у Београду, смер Историја

и филозофија природних наука (2010–2017) и у Алтернативној академској образовној мрежи. Предавала је и на универзитетима у Бањалуци и Подгорици.

Област научно-истраживачког рада Љубинке Трговчевић била је српска и југословенска културна, друштвена и политичка историја у 19. и 20. веку. Посебно се бавила историјом идеја, науке, елите, образовања и женском историјом. Њени радови посвећени школовању српских интелектуалаца у 19. веку засновани су на обимним истраживањима у домаћим архивима, али и архивима у Берлину, Бону, Минхену, Хајделбергу, Бечу, Паризу, Цириху. Ауторка је неколико монографија, студија и бројних научних чланака. Њена докторска теза преточена је у утицајну књигу Научници Србије и стварање Југославије (Српска књижевна задруга, 1986; Прометеј, 2021) за коју је добила Нинову награду за публицистику 1986. године. Написала је студију Историја Српске књижевне задруге (1992) и приредила је за штампу сећања краљице Наталије Обреновић (Моје успомене, Српска књижевна задруга, 1999; Ружа и трње, Лагуна 2016). У уводној студији за ову књигу Љубинка Трговчевић је представила једну од првих научно заснованих биографија ове владарке. Њени радови посвећени школовању српске елите на универзитетима у иностранству сабрани су у књизи Планирана елита (Историјски институт, 2003). Један је од уредника и аутора хронологије Модерна српска држава 1804–2004 (ур. Љубодраг Димић и др., Историјски архив Београда, 2004). Чланке и расправе објављивала је у домаћим и иностраним часописима и зборницима. У међународној научној јавности била је препозната као стручњак за процесе модернизације у Србији и на Балкану. Отуд се у њеној библиографији налази велики број радова који су објављени у међународним тематским зборницима и часописима.

Љубинка Трговчевић је развила веома живу сарадњу с бројним истраживачима у европским научним центрима. Захваљујући стипендијама и студијским боравцима, провела је неко време у Берлину (Слободни универзитет, Центар за европску историју, 1996, 1998), у Мајнцу (Институт за европску историју, 1979, 1994), у Бечу као добитница стипендије Константин Јиричек (1993), у Паризу (1976, 1989), Лондону (1975, 2001) и на Универзитету у Питсбургу (САД, 2006). Од 1995. године била је почасна чланица Међународног универзитетског семинара у Благоевграду (Бугарска). Била је на челу српског тима међународног пројекта „Education and internal divisions of elites in modern Eastern Europe” Универзитета у Женеви, Санкт Петербургу, Клузу,

Софији и Београду (SCOPE) и руководилац пројекта сарадње са University College London (SSEES). Од 2004. године била је чланица Издавачког савета часописа „European History Quarterly” у Лондону. Учествовала је на бројним конференцијама у иностранству (Беч, Париз, Стразбур, Краков, Делфи, Перуђа, Ванкувер и др.) и одржала је предавања по позиву у Базелу, Лондону, Мајнцу, Бону и Берлину. Захваљујући њеној међународној каријери и контактима у научним установама, многе млађе колегинице и колеге добили су прилику да истражују у страним архивима, да стичу искуства на међународним конференцијама, објављују радове у иностранству и граде сопствени научни пут и познанства.

Током каријере била је у руководећим телима бројних научних и културних установа: секретар Савеза историчара Југославије (1975–1980), чланица Председништва Друштва историчара Србије (1980–1986), чланица Француско-југословенске комисије историчара (1977–1989), главна уредница часописа за историју науке „Флогистон” (1995–2000), чланица уредништва историјских библиотека у Нолиту и Српској књижевној задрузи, председница Управног одбора Историјског архива Београда (2001–2004) и Историјског музеја Србије (2008–2013). Била је дугогодишња чланица и сарадница Центра за женске студије, а потом и председница Савета Центра за студије политике и рода на Факултету политичких наука. Друштвени ангажман прерастао је у једном периоду њеног живота у политичко деловање. Била је делегат у Скупштини СР Србије (1982–1986), а потом је као чланица Председништва СР Србије руководила Секретаријатом за културу (1986–1988). Противећи се рату у Југославији, јавно се залагала и борила за демократске и хумане принципе и вредности. Као историчарка, наставила је да подржава проширење истраживачког поља и увођење нових подручја историографске анализе. Од 1994. године била је суоснивач и чланица Удружења за друштвену историју, а после 2000. чланица Савета Фондације „Михаел Жикић”, са седиштем на Универзитету у Бону. Од 2011. године Фондација додељује међународну награду „Андреј Митровић” младим историчарима за докторску тезу посвећену питањима српске и југословенске историје. После одласка њеног животног сапутника, академика и професора Андреја Митровића, 2013. године, покренула је и донирала истоимену награду за најбољи мастер рад, коју додељује Катедра за савремену историју Филозофског факултета у Београду.

Љубинка Трговчевић је била особа са богато изнијансираним истраживачким, научним, политичким и људским искуством. Енергична и

амбициозна, поседовала је знање и истанчан осећај за струку. Неговала је колегијалне односе и била велики друг и пријатељ. Њени студенти и докторанди памте је као стрпљиву, упорну и толерантну професорку и менторку. Због свега тога њен изненадни одлазак представља велики губитак.

Ана СТОЛИЋ

IN MEMORIAM

**Академик Десанка Ковачевић Којић
(1925–2022)**

Дана 13. августа 2022. у 97. години живота у Београду је преминула академик Десанка Ковачевић Којић, истакнута српска историчарка, једна од највећих познавалаца привредне и друштвене историје средњовековне Србије и Босне.

Рођена је 3. октобра 1925. године у Сарајеву, где је завршила основну и средњу школу. Студије историје завршила је 1950. године на Групи за историју Филозофског факултета у Београду. Докторску тезу *Трговина у средњовековној Босни* одбранила је 1956. године на Филозофском факултету у Београду. Школску 1957/58. годину провела је на стручном усавршавању у Паризу под менторством Фернана Бродела на *École Pratique des Hautes Études*. Универзитетска каријера Десанке Ковачевић-Којић одвијала се на Филозофском факултету у Сарајеву на којем је након завршетка студија изабрана за асистента. На истом факултету је прошла сва универзитетска звања, а 1969. године изабрана је за редовног професора. Била је професор на предмету Историја народа Југославије у средњем веку уз који је повремено предавала и Помоћне историјске науке. Десанка Ковачевић-Којић је за дописног члана Академије наука и умјетности Босне и Херцеговине изабрана 1975, а за редовног 1981. године. За редовног члана Српске академије наука и уметности изабрана је 1994. године. Учествовала је у оснивању Академије наука и умјетности Републике Српске 1993, а за њеног члана ван радног састава изабрана је 1996. године.

Након што се новембра 1992. године због рата у Босни и Херцеговини преселила у Београд, маја 1993. постала је спољни сарадник Историјског

института у Београду укључивши се на потпројекат *Српске земље и народ у средњем веку*.

Била је члан више различитих одбора из области историје, а највећи допринос је дала у Одбору за историју Босне и Херцеговине при Српској академији наука и уметности. Десанка Ковачевић-Којић је била члан редакционих одбора угледних научних часописа попут *Прилога Института за историју из Сарајева*, *Годишњака Друштва историчара Босне и Херцеговине* и *Зборника за историју Босне и Херцеговине САНУ*. Била је и члан Редакционог одбора Посебних издања Историјског института. Једно време је била и члан Савета Вукове задужбине.

Десанка Ковачевић-Којић је била велики ерудита и мајстор свог заната. Њен научни метод је био прецизан и критичан, а радови засновани на систематским истраживањима раније некоришћене архивске грађе, пре свега из Дубровачког архива. Осим у Дубровачком архиву, годинама је истраживала и у библиотекама и архивима појединих италијанских градова (Венеција, Фиренца, Милано). Спадала је међу оне истраживаче који су највише допринели развоју и модернизацији наше историографске школе. Пратила је нове токове у светској и европској историографији и у домаћу науку уносила модерне теме. Њен рад и постигнути резултати нису остали незапажени у међународним научним круговима, те је од 1979. до 2004. била стални члан и сарадник Међународне комисије за историју градова (*Commission internationale pour l'histoire des villes*), а потом је наставила своје учешће у раду Комисије у својству почасног члана.

Својим многостраним и обимним научним радом дала је велики допринос развоју наше медијевистике. Већ су њени први радови, објављени пре равно седамдесет година, *Гдје је била ковница новца босанских владара* и *О Јањеу у доба средњовековне српске државе* наговестили основни правац њених даљих истраживања. Омиљене теме су јој биле из економске и друштвене историје средњовековне Босне и Србије. У њеном богатом научном опусу издвајају се три тематске области: трговина, рударство и градови средњовековне Србије и Босне, као и њихове привредне везе са Дубровником и Медитераном.

Објавила је преко сто научних и стручних радова, осврта, критика и приказа, међу којима и седам монографија: *Босна и Херцеговина у средњем вијеку* (1954), *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni* (1961), *Градска насеља средњовековне босанске државе* (1978), *Privredni razvoj srednjovjekovne bosanske države* (поглавље у књизи: *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine I* 1987), *Трговачке књиге браће Кабуџић (Caboga): 1426–*

1433 (1999), *Старо српско рударство* (коаутори Сима Ћирковић и Ружа Ћук, 2002), *Средњовјековна Сребреница: XIV–XV вијек* (2010) и два зборника објављених радова: *Градски живот у Србији и Босни (XIV–XV вијек)* (2007), *La Serbie et les pays serbes: L'économie urbaine XIVe–XVe siècles* (2012). Такође је сарађивала и у изради лексикографских издања, попут *Енциклопедије Југославије*, *Лексикона српског средњег века*, *Српске енциклопедије*. Учествовала је на бројним међународним и националним научним скуповима и конференцијама у земљи и иностранству, рецензирала монографије, студије, зборнике радова, чланке и друге научне и стручне радове.

Добитница је награде „Веселин Маслеша” за научни рад, Двадесетседмојулске награде Босне и Херцеговине за књигу *Градска насеља средњовјековне босанске државе* (1979) и награде „Владимир Ћоровић” за животно дело (2002).

Десанка Ковачевић-Којић је била један од стубова и симбола српске медијевистике. Њен одлазак је велики губитак како за српску и босанскохерцеговачку тако и за светску историографију. Иако је доживела дубоку старост и преко седам деценија се активно бавила научним радом могла је још много тога да пружи и од ње је могло још много тога да се научити. Просто су нестварно деловали њена неисцрпна енергија, ментална снага и оштроумност које је нису напуштале до самог краја. Морали сте да се дивите њеној научној радозналости која и у позном животном добу није била ништа мања него на почетку каријере. Пратила је домаћу и инострану научну продукцију, интересовала се за рад колега, била упућена у нове токове и правце у европској и светској историографији. Увек је била спремна да саслуша млађе колеге, да им помогне, да неки користан савет и упуту их у правом смеру.

Десанка Ковачевић-Којић је била велики пријатељ Историјског института у чијим бројним активностима је узимала учешћа. Била је спољни сарадник Института, учествовала у његовим научним пројектима, а једно време је била и члан Научног већа. Радо је прихватала позиве да учествује на научним скуповима, у организационим одборима научних конференција, да буде члан разних редакција, пише рецензије, чак и онда када јој то због година није било лако. Историјски институт је сматрала својим и свуда и на сваком месту бранила његове интересе.

Одлазак Десанке Ковачевић Којић, за све нас који смо је познавали, поштовали и волели, представља ненадокнадив губитак. Недостајаће нам – особу попут ње је тешко заборавити.

Срђан РУДИЋ

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

**Текстови се достављају Редакцији издања Историјског института
на email: istorinst@iib.ac.rs**

Рукописи у компјутерском слогу предају се у електронском облику у фонту Times New Roman, величина фонта 12. Размак између редова је 1.5, а напомене се налазе на крају сваке стране. Аутори могу предати радове и на страном језику (енглески, руски, француски, немачки).

Текст може да има највише 50.000 словних места (без резимеа и листе референци). Осим основног текста са напоменама (уређеним према упутству), рад треба да садржи:

Апстракт

Налази се испод наслова рада и има од 100 до 250 речи. Пише се на језику којим је писан основни текст и на енглеском језику.

Кључне речи

Дају се на српском и на енглеском језику и може их бити највише 10.

Резиме

Предаје се на енглеском језику. Дужина резимеа може бити до 1/10 дужине чланка.

Листу референци

Налази се на крају рада. У основи чине је три дела: Необјављени извори, Објављени извори и Литература. Прво се наводе радови писани латиницом (абecedним редом), потом радови писани ћирилицом (азбучним редом). Ћириличке библиографске јединице морају имати и латиничку транслитерацију. Презиме и пуно име аутора се наводе увек уз цитирани рад. Појашњења су дата у НАЧИНУ ЦИТИРАЊА.

Прилоге

Доставити их у електронској форми ван Word документа у једном од следећих формата .tiff, .jpg, .eps, .cdr. Црно беле фотографије предати у резолуцији од најмање 150, а колор од 300 dpi.

Аутори контролишу и уносе лекторске интервенције у електронску верзију текста. Уколико се не слажу са неком од лекторских интервенција то морају видно означити.

Радови се примају до 31. марта за текућу годину.

НАЧИН ЦИТИРАЊА:

После првог помена пуне библиографске јединице у напоменама, током наредних цитирања треба дати скраћени облик, односно поновити презиме аутора и скраћени наслов.

Исто (ћирилица) / Isto (латиница) / Ibidem (страни језик) – у зависности од језика и писма јединице која се цитира.

Користи се на месту имена аутора, наслова и онолико информација које су идентичне онима у претходној фусноти. Не може се користити уколико претходна фуснота наводи више од једне библиографске јединице.

исти / isti / idem / eadem (малим почетним словом, ако није на почетку реченице). Користи се када се у истој напомени континуирано цитира два или више дела истог аутора.

Употребљавају се скраћенице **уп. (ћирилица) / up. (latinica) / cf. (за страни језик)**.

Датуми се пишу на следећи начин, нпр. 2. март 2019; векови се пишу арапским цифрама.

Бројеви до десет се пишу словима, а већи од троцифрених треба да буду написани са тачкама, а не са размацама (нпр. 2.000, 10.000).

Наслови часописа, серија и архивски фондови могу се скратити у сигле, након првог целовитог помена, нпр. Архив Српске академије наука и уметности [=АСАНУ] или Историјски часопис [=ИЧ].

ПОСЕБНА ИЗДАЊА:

Један аутор:

Име и презиме аутора, Наслов књиге, место издања година, страна.

При првом цитирању аутора пише се пуно име и презиме.

– Десанка Ковачевић Којић, *Градски живот у Србији и Босни : XIV–XV вијек*, Београд 2007, 26.

При поновљеном цитирању:

– Д. Ковачевић Којић, *Градски живот*, 26.

Листа референци:

Презиме, име аутора, *Наслов књиге*, место издања година.

– Ковачевић Којић, Десанка, *Градски живот у Србији и Босни : XIV–XV вијек*, Београд 2007.

Два или три аутора:

Име и презиме и име и презиме аутора, *Наслов књиге*, место издања година, страна.

– Сима Ћирковић, Десанка Ковачевић Којић и Ружа Ћук, *Старо српско рударство*, Београд–Нови Сад 2002, 36–42.

При поновљеном цитирању:

Иницијал имена и презиме првог аутор и др. / et. al. (за страни језик)

– С. Ћирковић и др., *Старо српско рударство*, 36–42.

Листа референци:

Презиме, име првог аутора, име и презиме другог и име и презиме трећег аутора, *Наслов књиге*, место година.

– Ћирковић, Сима, Десанка Ковачевић Којић и Ружа Ћук, *Старо српско рударство*, Београд–Нови Сад 2002.

Четири или више аутора:

Име и презиме првог аутора и др. / et. al. (за страни језик), *Наслов књиге*, место издања година, страна.

– Ivan Božić i dr., *Istorija Jugoslavije*, Beograd 1972, 100.

Листа референци:

Презиме, име првог аутора, имена и презимена другог и трећег аутора и име и презиме четвртог аутора, *Наслов књиге*, место издања година.

– Božić, Ivan, Sima Ćirković, Milorad Ekmečić i Vladimir Dedijer, *Istorija Jugoslavije*, Beograd 1972.

Вишетомно дело:

Име и презиме аутора, *Наслов књиге*, том, место издања година, страна.

– Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 2*, Београд 1989, 122.

Листа референци:

Презиме, име аутора, *Наслов књиге*, том, место издања година.

– Екмечић, Милорад, *Стварање Југославије 2*, Београд 1989.

Поновљено издање књиге:

Име и презиме аутора, *Наслов књиге*, место издања година и издање, страна.

– Константин Јиречек, *Историја Срба*, књ. I, Београд 1978², 30.

Листа референци:

Презиме, име аутора, *Наслов књиге*, место издања година и издање.

– Јиречек, Константин, *Историја Срба*, књ. I, Београд 1978².

Приређени извори:

- Љубомир Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, књ. I/1, Београд 1929, 530–533.
- Стефан Првовенчани, *Сабрани списи*, прир. Љиљана Јухас Георгиевска, Београд 1988, 100.
- *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, t. 1, studio et opera Georgii Fejér, Budaë 1829, 25.
- *Документи о спољној политици Краљевине Србије*, књ. 1, III/2, прир. Љиљана Алексић Пејковић, Београд 2014, 590.

При поновљеном цитирању:

- Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, књ. I/1, 500.
- Стефан Првовенчани, *Сабрани списи*, 100.
- *Codex diplomaticus Hungariae*, t. 1, 25.
- *Документи о спољној политици*, књ. 1, III/2, 590.

Листа референци:

Презиме, име аутора, *Наслов књиге*, место издања година.

- Стојановић, Љубомир, *Старе српске повеље и писма*, књ. I/1, Београд 1929.

или

Презиме, име аутора, *Наслов књиге*, прир. име и презиме, место издања година.

- Стефан Првовенчани, *Сабрани списи*, прир. Љиљана Јухас Георгиевска, Београд 1988.

или

Наслов књиге, ур., прев., прир. име и презиме, место издања година.

- *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, t. 1, studio et opera Georgii Fejér, Budaë 1829.
- *Документи о спољној политици Краљевине Србије*, књ. 1, III/2, прир. Љиљана Алексић Пејковић, Београд 2014.

Поглавље или неки други део књиге,

енциклопедијско-лексикографске публикације, одреднице:

Име и презиме аутора, „Наслов поглавља“, у: *Наслов књиге*, ур., гл и одг. ур., прев., прир. име и презиме, место издања година, страна.

- Мирослав Тимотијевић, „Приватни простори и места приватности“, у: *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку*, прир. Ана Столић и Ненад Макуљевић, Београд 2006, 133.

При поновљеном цитирању:

- М. Тимотијевић, „Приватни простори“, 133.

Листа референци:

Презиме, име аутора, „Наслов поглавља“, у: *Наслов књиге*, ур., гл и одг. ур., прев., прир. име и презиме, бројеви страна поглавља, место издања година.

- Тимотијевић, Мирослав, „Приватни простори и места приватности“, у: *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку*, прир. Ана Столић и Ненад Макуљевић, 165–244, Београд 2006.

Предговор, увод, поговор:

Име и презиме, предговор, увод, поговор у: *Наслов књиге, Име и презиме аутора књиге, место издања година, стране.*

– Чедомир Попов, предговор у: *Срби на историјском раскрићу*, Милорад Екмечић, Београд 2014, I– III.

Листа референци:

Презиме, име, предговор у: *Наслов књиге, Име и презиме аутора књиге, бројеви страна предговора, место издања година.*

– Попов, Чедомир, предговор у: *Срби на историјском раскрићу*, Милорад Екмечић, I–XIX, Београд 2014.

Предговор, увод, поговор аутора у сопственој књизи:

Име и презиме, предговор, увод, поговор у: *исти, Наслов књиге, место издања година, стране.*

– Димитрије Богдановић, увод у: *исти, Књига о Косову*, Београд 1985, 15.

Листа референци:

Презиме, име, предговор, увод, поговор у: *исти, Наслов књиге, бројеви страна предговора, место издања година.*

– Богдановић, Димитрије, увод у: *исти, Књига о Косову*, 1–15, Београд 1985.

ЧЛАНЦИ, РАСПРАВЕ, ПРИЛОЗИ:

Чланак у часопису:

Име и презиме аутора, „Наслов текста“, Наслов часописа број, свеска (година) страна.

– Милош Ивановић, „Развој институције имунитета у српској средњовековној држави до краја владавине краља Милутина“, *Историјски часопис* 66 (2017) 52.

При поновљеном цитирању:

– М. Ивановић, „Развој институције имунитета“, 52.

Начин за часописе где је година за коју се односе различита у односу на годину изласка часописа:

– Ружа Ћук, „Делатност дубровачког трговца Луке Милановића двадесетих година XV века“, *Историјски часопис* 38 (1991) 1992, 22.

Начин за часописе са истим називом, а различитим местом издања, мање познате, ретко доступне часописе:

– Гордана Томовић, „Трагови старог рударења у топонимији пљеваљског краја“, *Гласник Завичајног музеја* 3 (Пљевља 2002) 2003, 58.

Листа референци:

Презиме, име аутора, „Наслов текста“, *Наслов часописа* број, свеска (година) бројеви страна целог чланка.

– Ивановић, Милош, „Развој институције имунитета у српској средњовековној држави до краја владавине краља Милутина“, *Историјски часопис* 66 (2017) 49–83.

Чланак у зборнику радова:

Име и презиме аутора, „Наслов текста“, у: *Наслов зборника*, ур./приређивач име и презиме, место издања година, страна.

– Ана Столић, „Ратни доприноси жена и послератна борба за женско право гласа у Србији (Краљевини СХС) 1918–1921“, у: *Крај Великог рата – пут ка новој Европи*, ур. Александар Раствовић и Миљан Милкић, Београд 2020, 288.

Листа референци:

Презиме, име аутора, „Наслов текста“, у: *Наслов зборника*, ур./приређивач име и презиме, бројеви страна целог чланка, место издања година.

– Столић, Ана, „Ратни доприноси жена и послератна борба за женско право гласа у Србији (Краљевини СХС) 1918–1921“, у: *Крај Великог рата – пут ка новој Европи*, ур. Александар Раствовић и Миљан Милкић, 285–298, Београд 2020.

Чланак аутора у сопственом зборнику радова:

Име и презиме аутора, „Наслов текста“, у: исти, *Наслов зборника*, ур./приређивач име и презиме, место издања година, страна.

– Драгољуб Живојиновић, „Лик једног дубровачког конзула“, у: исти, *Европа и Дубровник у 17. и 18. веку : студије и расправе*, ур. Тибор Живковић, Београд 2008, 285–288.

Листа референци:

Презиме, име аутора, „Наслов текста“, у: исти, *Наслов зборника*, ур./приређивач име и презиме, бројеви страна целог чланка, место издања година.

– Живојиновић, Драгољуб, „Лик једног дубровачког конзула“, у: исти, *Европа и Дубровник у 17. и 18. веку : студије и расправе*, ур. Тибор Живковић, 285–297, Београд 2008.

Чланак у новинама:

Име и презиме аутора (ако постоји), „Наслов текста“, *Наслов новина*, број, датум.

– Јелена Чалија, „Велика борба за Велики рат“, *Политика*, бр. 54114, 4. фебруар 2015.

При поновљеном цитирању:

– Ј. Чалија, „Велика борба“.

Листа референци:

Презиме, име аутора (ако постоји), „Наслов текста“, *Наслов новина*, број, датум.

– Чалија, Јелена, „Велика борба за Велики рат“, *Политика*, бр. 54114, 4. фебруар 2015.

Новине:

Наслов новина, број, датум.

– Српске новине, бр. 1, 1. јануар 1913.

ИНТЕРНЕТ ИЗВОРИ:

Име и презиме аутора, „Наслов текста“, Наслов часописа, датум, година, страна, <http://adresa> (прегледано датум)

– Jack. R. Censer, „Intellectual History and the Causes of the French Revolution“, *Journal of Social History* 52/3 (2019) 545–554, <https://academic.oup.com/jsh/articlepdf/52/3/545/27457944/shy082.pdf> (прегледано 12. 2. 2020)

Ако елемената за навођење нема, најчешће се наводи само адреса и датум преузимања. Ако неких података ипак има, они се наводе на следећи начин:

Име организације, „Наслов текста“, <http://adresa> (датум прегледа)

– Public Library Section, „The Role of Libraries in Lifelong Learning“, <http://www.ifla.org/V0/s8/index.htm> (прегледано 12. 2. 2009)

НАВОЂЕЊЕ НЕОБЈАВЉЕНЕ МАГИСТАРСКЕ ТЕЗЕ ИЛИ ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ:

Име и презиме аутора, *Наслов тезе или дисертације* (магистарска теза или докторска дис., назив факултета, година)

– Јована Блажић Пејић, *Московски Словенски комитет и српско питање (1858–1875)* (докторска дисертација, Филозофски факултет Београд, 2021)

Листа референци:

Презиме, име аутора, *Наслов тезе или дисертације*. Магистарска теза или докторска дис., назив факултета, година.

– Блажић Пејић, Јована, *Московски Словенски комитет и српско питање (1858–1875)* (докторска дисертација, Филозофски факултет Београд, 2021)

РАД ИЗЛОЖЕН НА СТРУЧНОМ СКУПУ ИЛИ КОНФЕРЕНЦИЈИ:

Име и презиме, „Наслов рада“ (рад представљен на Назив скупа или конференције, Град, Држава, датум одржавања, година).

– Невен Исаиловић, „Дипломатички обрасци исправа босанских великаша“ (рад представљен на Трећој медијевистичкој радионици у Риједи, Ријека, Хрватска, 3.10.2015)

INSTRUCTIONS FOR AUTHORS

**Submissions should be emailed
to the Editorial Board of the Institute of History at istorinst@iib.ac.rs**

Texts should be submitted electronically in Times New Roman, font size 12, line spacing 1.5, with footnotes at the bottom of each page. Authors can submit papers in Serbian and foreign languages (English, Russian, French, German).

A paper can have at most 50,000 characters (without Summary and List of references). Apart from the main text with notes (prepared according to the instructions), the paper should contain:

Abstract

Below the title of the paper, between 100 and 250 words, written both in the language of the main text and in English.

Keywords

Both in Serbian and English, up to ten words

Summary

In English, up to 1/10 of the length of the article

List of References

To be given at the end of the paper. It consists of three parts: Unpublished sources, Published sources and Literature. First to be given are units written in Latin (in alphabetical order of authors), then units written in Cyrillic (in alphabetical order of authors). All Cyrillic bibliographic units must be followed by transliteration in roman script. Full last name and first name of the author are always given in the List of References. Further instructions are given below in METHOD OF CITATION.

Annexes

To be submitted electronically separately from the Word document, in .tiff, .jpg, .eps or .cdr formats. Black and white photographs to be submitted in at least 150 dpi and colour photographs in at least 300 dpi resolution.

Authors must review and insert accepted proofreading interventions in the electronic version of the text. If they disagree with an intervention, they must mark this visibly.

Papers are received until 31 March for the current year.

METHOD OF CITATION

After the first mention of the full bibliographic unit in notes, an abbreviated form should be given in the subsequent mentions, with a surname of the author and the abbreviated title.

***Исто* (Serbian Cyrillic) / *Isto* (Serbian Latin) / *Ibidem* (foreign language)** – depending on the language and script of the cited unit.

Used at the place of the name of the author, title and the information identical to the previous footnote. It cannot be used if the previous footnote contains more than one bibliographic unit.

исти / isti / idem / eadem (initial lowercase, if not at the beginning of the sentence). Used when more than one work of the same author are continuously cited in one note.

Abbreviations уп. (Serbian Cyrillic) / up. (Serbian Latin) / cf. (foreign language) should be used.

Dates should be written as follows: 2 March 2019; centuries should be written in Arabic numerals

Numbers up to ten should be written in letters, and numbers greater than three-digit should be written with points (Serbian) / commas (foreign languages, depending on convention) and not with spaces (e.g. 2.000, 10.000).

Titles of journals, serials, archives and archival funds can be abbreviated, after the first full mention, e.g. Arhiv Srpske akademije nauka i umetnosti [=ASANU] or Istorijski časopis [=IČ]

BOOKS:

One author:

Name and surname of the author, *Title of the book*, place of issuance year, page. The author's full name and surname should be written on first citation; later only last name should be written.

– Десанка Ковачевић Којић, *Градски живот у Србији и Босни : XIV–XV вијек*, Београд 2007, 26.

Repeated citation:

– Д. Ковачевић Којић, *Градски живот*, 26.

List of References:

Surname, name, *Title of the book*, place of issuance year.

– Ковачевић Којић, Десанка, *Градски живот у Србији и Босни : XIV–XV вијек*, Београд 2007.

Two or three authors:

Name and surname, Name and Surname and Name and Surname of the author, Title of the book, place of issuance year, page.

– Сима Ћирковић, Десанка Ковачевић Којић и Ружа Тук, *Старо српско рударство*, Београд–Нови Сад 2002, 36–42.

Repeated citation:

Surname of the first author i dr./ et al. (for foreign language), *Title of the book*, page.

– С. Ћирковић и др., *Старо српско рударство*, 36–42.

List of References:

Surname of the first author, name of the first author, Name and surname of the second, Name and Surname of the third author, *Title of the book*, place of issuance year.

– Ћирковић, Сима, Десанка Ковачевић Којић и Ружа Тук, *Старо српско рударство*, Београд–Нови Сад 2002.

Four or more authors:

Name and surname of the first author i dr./ et al. (for foreign language), Title of the book, place of issuance year, page.

– Ivan Božić i dr., *Istorija Jugoslavije*, Београд 1972, 100.

List of References:

Surname of the first author, Name of the first author, Names and surnames of the second and third author and Name and Surname of the fourth author, *Title of the book*, place of issuance year.

– Božić, Ivan, Sima Ćirković, Milorad Ekmečić i Vladimir Dedijer, *Istorija Jugoslavije*, Београд 1972.

Multi-volume work:

Name and Surname of the author, Title of the book, volume, place of issuance year, page.

– Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 2*, Београд 1989, 122.

List of References:

Surname, Name of the author, *Title of the book*, volume, place of issuance year.

– Екмечић, Милорад, *Стварање Југославије 2*, Београд 1989.

Revised edition of the book:

Name and Surname of the author, Title of the book, place of issuance year and edition, page.

– Константин Јиречек, *Историја Срба*, књ. I, Београд 1978², 30.

List of References:

Surname, Name of the author, *Title of the book*, place of issuance year and edition.

– Јиречек, Константин, *Историја Срба*, књ. I, Београд 1978².

Edited sources:

- Љубомир Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, књ. I/1, Београд 1929, 530–533.
- Стефан Првовенчани, *Сабрани списи*, прир. Љиљана Јухас Георгиевска, Београд 1988, 100.
- *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, t. 1, studio et opera Georgii Fejér, Budaë 1829, 25.
- *Документи о спољној политици Краљевине Србије*, књ. 1, III/2, прир. Љиљана Алексић Пејковић, Београд 2014, 590.

Repeated citation:

- Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, књ. I/1, 500.
- Стефан Првовенчани, *Сабрани списи*, 100.
- *Codex diplomaticus Hungariae*, t. 1, 25.
- *Документи о спољној политици*, књ. 1, III/2, 590.

List of References:

Surname, Name of the author, *Title of the book*, place of issuance year.

- Стојановић, Љубомир, *Старе српске повеље и писма*, књ. I/1, Београд 1929.

or

Title of the book, ed., ed.-in-chief., transl., Name and Surname, place of issuance year.

- *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, t. 1, studio et opera Georgii Fejér, Budaë 1829.
- *Документи о спољној политици Краљевине Србије*, књ. 1, III/2, прир. Љиљана Алексић Пејковић, Београд 2014.

Chapter or other part of the book,

entry in encyclopaedic-lexicographic publication:

Name and surname of the author, „Title of the chapter“, y: (u: / in:) *Title of the book*, ed./ed.-in-chief./transl., Name and surname, place of issuance year, page.

- Мирослав Тимотијевић, „Приватни простори и места приватности“, y: *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку*, прир. Ана Столић и Ненад Макуљевић, Београд 2006, 133.

Repeated citation:

- М. Тимотијевић, „Приватни простори“, 133.

List of References:

Surname, Name of the author, „Title of the chapter“, y: (u: / in:) *Title of the book*, ed./ed.-in-chief./transl., Name and surname, pages of the chapter, place of issuance year, page.

- Тимотијевић, Мирослав, „Приватни простори и места приватности“, y: *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку*, прир. Ана Столић и Ненад Макуљевић, 165–244, Београд 2006.

Foreword, editorial, afterword:

Name and surname, foreword/editorial/afterword y: (u: / in:) Title of the book, Name and surname of the author, place of issuance year, pages.

– Чедомир Попов, предговор у: *Срби на историјском раскрићу*, Милорад Екмечић, Београд 2014, I– III.

List of References:

Surname, Name of the author, foreword/editorial/afterword y: (u: / in:) *Title of the book*, Name and surname of the author, place of issuance year, pages.

– Попов, Чедомир, предговор у: *Срби на историјском раскрићу*, Милорад Екмечић, I–XIX, Београд 2014.

Foreword, editorial, afterword of the author of the book:

Name and surname, foreword/editorial/afterword y: (u: / in:) исти (isti / idem, eadem), Title of the book, place of issuance year, pages.

– Димитрије Богдановић, увод у: исти, *Књига о Косову*, Београд 1985, 15.

List of References:

Surname, Name, foreword/editorial/afterword y: (u: / in:) исти (isti / idem, eadem), *Title of the book*, pages, place of issuance year.

– Богдановић, Димитрије, увод у: исти, *Књига о Косову*, 1–15, Београд 1985.

ARTICLES, ESSAYS, CONTRIBUTIONS:

Article in a journal:

Name and surname of the author, „Title of the article“, Title of the journal, number, volume (year), page.

– Милош Ивановић, „Развој институције имунитета у српској средњовековној држави до краја владавине краља Милутина“, *Историјски часопис* 66 (2017) 52.

Repeated citation:

– М. Ивановић, „Развој институције имунитета“, 52.

Method of citation for journals when the relevant year differs from the year of the issuance of the journal

– Ружа Ћук, „Делатност дубровачког трговца Луке Милановића двадесетих година XV века“, *Историјски часопис* 38 (1991) 1992, 22.

Method of citation for journals with the same title, with different place of issuance, less known, hardly accessible journals

– Гордана Томовић, „Трагови старог рударења у топонимији пљеваљског краја“, *Гласник Завичајног музеја* 3 (Пљевља 2002) 2003, 58.

List of References:

Surname, Name of the author, „Title of the article“, *Title of the journal*, number, volume (year), pages of the article.

- Ивановић, Милош, „Развој институције имунитета у српској средњовековној држави до краја владавине краља Милутина“, *Историјски часопис* 66 (2017) 49–83.

Article in a Collective Volume:

Name and Surname of the author, „Title of the text“, y: (u: / in:) *Title of the Collective Volume*, ed. Name and surname, place of issuance year, page.

- Ана Столић, „Ратни доприноси жена и послератна борба за женско право гласа у Србији (Краљевини СХС) 1918–1921“, у: *Крај Великог рата – пут ка новој Европи*, ур. Александар Раствовић и Миљан Милкић, Београд 2020, 288.

List of References:

Surname, Name of the author, „Title of the text“, y: (u: / in:) *Title of the Collective Volume*, ed. Name and surname, pages of the text, place of issuance: publisher, year.

- Столић, Ана, „Ратни доприноси жена и послератна борба за женско право гласа у Србији (Краљевини СХС) 1918–1921“, у: *Крај Великог рата – пут ка новој Европи*, ур. Александар Раствовић и Миљан Милкић, 285–298, Београд 2020.

Article in the author's Collective Volume:

Name and surname of the author, „Title of the article“, y: (u: / in:) исти (isti / idem, eadem), *Title of the book*, ed. Name and Surname, place of issuance: publisher, year, page.

- Драгољуб Живојиновић, „Лик једног дубровачког конзула“, у: исти, *Европа и Дубровник у 17. и 18. веку : студије и расправе*, ур. Тибор Живковић, Београд 2008, 285–288.

List of References:

Surname, Name of the author, „Title of the article“, y: (u: / in:) исти (isti / idem, eadem), *Title of the book*, ed. Name and Surname, pages of the article, place of issuance: publisher, year.

- Живојиновић, Драгољуб, „Лик једног дубровачког конзула“, у: исти, *Европа и Дубровник у 17. и 18. веку : студије и расправе*, ур. Тибор Живковић, 285–297, Београд 2008.

Article in newspapers:

Name and surname of the author (if any), „Title of the text“, *Newspaper name*, number, date.

- Јелена Чалија, „Велика борба за Велики рат“, *Политика*, бр. 54114, 4. фебруар 2015.

Repeated citation:

- Ј. Чалија, „Велика борба“.

List of References:

Surname, Name of the author (if any), „Title of the text“, *Newspaper name*, number, date.

– Чалија, Јелена, „Велика борба за Велики рат“, *Политика*, бр. 54114, 4. фебруар 2015.

Newspapers:

***Newspaper name*, number, date.**

– *Српске новине*, бр. 1, 1. јануар 1913.

INTERNET SOURCES:

Name and surname of the author, „Title of the text“, Name of the journal, date, year, page <http://address> (date of access).

– Jack. R. Censer, „Intellectual History and the Causes of the French Revolution“, *Journal of Social History* 52/3 (2019) 545–554, <https://academic.oup.com/jsh/articlepdf/52/3/545/27457944/shy082.pdf> (date of access 12.2.2020)

If there are no reference elements, only the address and date of access are usually stated. If there are some data, they are stated as follows:

Name of the organisation, „Title of the text“, <http://adresa> (date of access).

– Public Library Section, „The Role of Libraries in Lifelong Learning“, <http://www.ifla.org/V0/s8/index.htm> (date of access 12. 2. 2009).

CITING AN UNPUBLISHED MA OR PHD THESIS:

Name and surname of the author, *Title of the thesis* (MA or PhD thesis, name of the university, year.

– Јована Блажић Пејић, *Московски Словенски комитет и српско питање (1858–1875)* (докторска дисертација, Филозофски факултет Београд, 2021)

List of References:

Surname, Name of the author, *Title of the thesis* (MA or PhD thesis, name of the university, year).

– Блажић Пејић, Јована, *Московски Словенски комитет и српско питање (1858–1875)* (докторска дисертација, Филозофски факултет Београд, 2021)

**PAPER PRESENTED AT A PROFESSIONAL MEETING
OR SCHOLARLY CONFERENCE:**

Name and surname, „Title of the paper“ (paper presented at: Name of the meeting or conference, city, state, date).

- Невен Исailовић, „Дипломатички обрасци исправа босанских великаша“ (рад представљен на Трећој медијевистичкој радионици у Ријеци, Ријека, Хрватска, 3.10.2015)

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС Књ. LXXI (2022)

Издавач

Историјски институт Београд
Кнез Михаилова 36/II, 11000 Београд, www.iib.ac.rs, e-mail: istorinst@iib.ac.rs

За издавача

Проф. др Александар Растовић, директор

Редакциони одбор:

академик Михаило Војводић (Српска академија наука и уметности),
др Ивана Коматина (Историјски институт Београд),
др Александар Крстић (Историјски институт Београд),
академик Јованка Калић (Српска академија наука и уметности),
др Бојана Миљковић Катић (Историјски институт Београд),
проф. др Ангелики Константакопопулу (Универзитет у Јањини, Грчка),
проф. др Тамаш Керменди (Универзитет Лоранда Етвеша,
Институт за историју, Будимпешта, Мађарска),
др Ђузепе Мота (Сапиенца Универзитет Рим, Италија),
др Константин Никифоров (Институт за словенске студије,
Руска академија наука, Москва, Русија),
проф. др Хатице Оруч (Факултет за језик, историју и географију,
Универзитет у Анкари, Турска)
проф. др Александар Растовић (Историјски институт Београд)
др Срђан Рудић (Историјски институт Београд),
проф. д.и.н. Илија Тодев (Историјски институт Бугарске академије наука),
проф. др Љубомира Хавликова (Институт за славистичке студије, Праг, Чешка)
др Јована Шаљић Ратковић (Историјски институт Београд)

Лектура текстова на српском језику

Данијела Станимировић Гаврилов

Превод и лектура текстова на енглеском језику

Татјана Ћосовић

Лектура текста на италијанском језику

Daria Constantini

Секретар Редакционог одбора

Снежана Ристић

Припрема за штампу

Слободан Симић

Штампа

Планета принт, Београд

Тираж

300 примерака

